ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ - ΦΛΩΡΑ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ

Ἐν οἴκῳ καὶ ἐν δήμῳ

Όψεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου
μέσα από γραμματειακές και εικονογραφικές μαρτυρίες
στην αρχαϊκή και κλασική εποχή

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr

HEALLINK
Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ 2007-2013
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΦΛΩΡΑ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ
Καθηγήτρια Κλασικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Ἐν οἴκῳ καὶ ἐν δήμῳ

Όψεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου μέσα από γραμματειακές και εικονογραφικές μαρτυρίες στην αρχαϊκή και κλασική εποχή

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr

Ἐν οἴκῳ καὶ ἐν δήμῳ
Όψεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου μέσα από γραμματειακές και εικονογραφικές μαρτυρίες στην αρχαϊκή και κλασική εποχή

Συγγραφή

Ελένη Μανακίδου

Φλώρα Μανακίδου

Κριτικός αναγνώστης

Ιφιγένεια Λεβέντη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ISBN: 978-960-603-323-0

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

Περιεχόμενα

Πίνακας συντομεύσεων-ακρωνύμια

αι.	αιώνας
απ.	απόσπασμα
αρ.	αριθμός / αριθμοί
Αρχαιολ.	Αρχαιολογικό (Μουσείο) / Αρχαιολογική (Συλλογή)
βλ.	βλέπε
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
εικ.	εικόνα
επανατύπ.	επανατύπωση
επιμ.	(εκδοτική) επιμέλεια
κ.ά.	και άλλοι
κ.ε.	και εξής
κ.λπ.	και λοιπά
μτφρ.	μετάφραση
μ.Χ.	μετά Χριστόν
ό.π.	όπου παραπάνω
περ.	περίπου
πίν.	πίνακας
πρβλ.	παράβαλε
π.χ.	παραδείγματος χάριν
π.Χ.	προ Χριστού
σχ.	σχέδιο
BAPD	Beazley Archive Pottery Database
DK	H. Diels – W. Kranz, Fragmente der Vorsokratiker, Βερολίνο ^{6}1952
FGrH	F. Jacoby, Fragmente der griechischen Historiker, Leiden 1923-
IG	Inscriptiones Graecae
K.-A.	R. Kassel – C. Austin, Poetae Comici Graeci, Βερολίνο 1983-
MFA	Museum of Fine Arts
MMA	The Metropolitan Museum of Art
PMG	D.L. Page, Poetae Melici Graeci, Οξφόρδη 1962
West	M.L.West, Iambi et Elegi Graeci ante Alexandrum cantati, τόμοι 2, editio altera, aucta atque emendata, Οξφόρδη 1998

Χρήσιμοι σύνδεσμοι για αρχαιολογικές και φιλολογικές αναζητήσεις

opac.dainst.org	Αρχαιογνωστική βιβλιογραφία ZENON DAI (Deutsches Archäologisches Institut)
www.perseus.tufts.edu	Perseus Digital Library - Tufts University
www.cvaonline.org	Corpus Vasorum Antiquorum
http://www.beazley.ox.ac.uk	Beazley Archive - University of Oxford
http://www.bmcreview.org	Βιβλιοκρισίες στο Bryn Mawr Classical Review
histara.sorbonne.fr	Βιβλιοκρισίες για μελέτες Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης
http://www.persee.fr	Ψηφιοποιημένα γαλλικά αρχαιολογικά δημοσιεύματα (BCH, MEFRA, Mètis κ.ά.)
chronique.efa.gr	Archaeology in Greece Online (συνεργασία της British School at Athens με την École Française d'Athènes)
http://pom.bbaw.de/ig	Inscriptiones Graecae (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften)
http://noapplet.epigraphy.packhum.org	Ιστοσελίδα για αρχαίες ελληνικές επιγραφές (The Packard Humanities Institute, Cornell University, Ohio State University)
www.atticinscriptions.com	Δημοσιεύματα για αττικές επιγραφές
odysseus.culture.gr	Αρχαιολογικός κόμβος «Οδυσσεύς» του Υπουργείου Πολιτισμού
www.theacropolismuseum.gr	Μουσείο Ακρόπολης
www.eie.gr/archeologia	Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
http://agora.ascsa.net	Athenian Agora Excavations – American School of Classical studies
http://www.stoa.org/diotima/	Διοτίμα – Materials for the Study of Women and Gender in the Ancient World
www.stoa.org/athens	The Ancient City of Athens – Texas A&M University (Kevin T. Glowacki – Nancy L. Klein)
http://www.ancientathens3d.com	Αρχαία Αθήνα 3D
www.aegeussociety.org	Aegeus – Society for Aegean Prehistory
kirke.hu-berlin.de/ressourc/ressourc.html	Κατάλογοι αρχαιολογικών και φιλολογικών ιστοσελίδων
www.aemth.gr	Ψηφιοποιημένοι τόμοι του Αρχαιολογικού Έργου στη Μακεδονία και Θράκη (1987 κ.ε.)
www.academia.edu	Ιστοσελίδα για τη διάδοση της επιστημονικής έρευνας

Κατάλογος εικόνων

Nazionale 72732 (© Firenze, Museo Archeologico Nazionale)
1.23 Ερυθρόμορφη κύλικα τύπου C κοντά στο Ζωγράφο του Ευεργίδη, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 1275 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
1.24α-β Μελανόμορφη κύλικα κοντά στο Ζωγράφο του Θησέα, Malibu J.P. Getty Museum 96.AE.96 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
1.25 Μελανόμορφος αμφορέας με λαιμό, Würzburg Martin-von-Wagner Museum L 208 (ανάπτυγμα)
1.26α-β «Μηλιακός» πιθαμφορέας, Πάρος Αρχαιολ. Μουσείο 2653 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, φωτογρ. Ε. Μανακίδου)
1.27 Μελανόμορφος αμφορέας του Ζωγράφου του Αντιμένη, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1837.6-9.42 (B 226) (CC BY-NC-SA 4.0)
1.28 Ερυθρόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου της ληκύθου του Yale, New Haven Yale University Art Gallery 1913.146 (© Yale University Art Gallery)
1.29 Ερυθρόμορφος σκύφος, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.265 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
1.30 Βοιωτικός μελανόμορφος «καβειρικός» σκύφος, Καίμπριτζ Harvard University Arthur M. Sackler Museum 1925.30.127 (Imaging Department © President and Fellows of Harvard College)
1.31α-β Βοιωτικός μελανόμορφος σκύφος, Αθήνα Μουσείο Κανελλοπούλου Δ 384 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών)
1.32α-β Πήλινο ειδώλιο μορφής που ζυμώνει, Πολύγυρος Αρχαιολ. Μουσείο Ι.49.17 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής)
1.33 Πήλινο ειδώλιο γυναίκας που επιβλέπει το ψήσιμο μπροστά σε φούρνο, Πολύγυρος Αρχαιολ. Μουσείο Ι.49.19 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής)
1.34 Τρισδιάστατη αναπαράσταση κρηναίου οικοδομήματος στην Αγορά της Αθήνας (© Δημήτρης Τσαλκάνης – www.ancientathens3d.com)
1.35 Μελανόμορφη υδρία του Ζωγράφου του Πριάμου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1843,1103.49 (CC BY-NC-SA 4.0)
1.36 Ερυθρόμορφη κύλικα κοντά στο Ζωγράφο του Μειδία, Malibu J.P. Getty Museum 82.AE.38 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
1.37 Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις του Ζωγράφου του Κλεοφώντος, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 6053 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
1.38 Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις, Providence Museum of Art, Rhode Island School of Design 22.114 (© Museum of Art, Rhode Island School of Design, Providence)
1.39 Λήκυθος λευκού βάθους του Ζωγράφου της Καρλσρούης, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1851,0416,17 (CC BY-NC-SA 4.0)
1.40 Ερυθρόμορφη πυξίς κοντά στο Δούρη, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1873,01-11.7 (E 773) (ανάπτυγμα, CC BY-NC-SA 4.0)
1.41 Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1873.0820.350 (E 219) (CC BY-NC-SA 4.0)

2.1 Λατρευτική ζωή
2.1 Μελανόμορφος αμφορέας τύπου B του Ζωγράφου του Βερολίνου 1686, Βερολίνο Staatliche Museen, Antikensammlung 1686 (© Staatliche Museen zu Berlin, Antikensammlung)
2.2 Επιτύμβιο ανάγλυφο της ιέρειας Χοιρίνης από την Ελευσίνα, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 2007,5001.1 (CC BY-NC-SA 4.0)
2.3 Μελανόμορφος αμφορέας με λαιμό του Ζωγράφου του Εδιμβούργου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1856,1226.220 (CC BY-NC-SA 4.0)
2.4 Ερυθρόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου του Bowdoin, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1772,0320.150 (E 585) (CC BY-NC-SA 4.0)
2.5 Ερυθρόμορφος χους με Νίκες εκατέρωθεν τρίποδα, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 23896 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
2.6 Ερυθρόμορφα και μελαμβαφή αγγεία ως αναθήματα από τον «ιερό περίβολο στη συμβολή δύο δρόμων» (Crossroads Shrine) της αθηναϊκής Αγοράς, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
2.7 Αναθηματικό ανάγλυφο στην Άρτεμη, Βραυρώνα Αρχαιολ. Μουσείο 1151 (wikimedia commons – public domain, user: Ophelia2)
2.8 Αναθηματικό ανάγλυφο στον Πάνα και τις Νύμφες, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς I 7154 (© American

School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
2.9 Μελανόμορφη οινοχόη του Ζωγράφου της Γέλας, Θεσσαλονίκη Αρχαιολ. Μουσείο 5232 (© Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης)
2.10 Παναθηναϊκός αμφορέας του Ζωγράφου του Κλεοφράδη, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.227 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.11 Μαρμάρινη ανάγλυφη βάση με παράσταση αποβατικού αγώνα από αναθηματικό μνημείο, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 399 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
2.12 Τρισδιάστατη αναπαράσταση του Ελευσινίου στην Αγορά της Αθήνας, στο βάθος διακρίνεται το Δίπυλο στον Κεραμεικό (© Δημήτρης Τσαλκάνης – www.ancientathens3d.com)
2.13 Πλημοχόες από το αθηναϊκό Ελευσίνιον, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
2.14α-β Μελανόμορφος σκύφος του Ζωγράφου του Θησέα, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1836,0224.62 (B 79) (CC BY-NC-SA 4.0)
2.15 Ερυθρόμορφος χους, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 28245 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
2.16 Ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας του Ζωγράφου του Πόθου, New Haven Yale University Art Gallery 2011.74.1 (© Yale University Art Gallery)
2.17 Ερυθρόμορφη στάμνος του Πολυγνώτου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1839,0214.68 (E 445) (CC BY-NC-SA 4.0)
2.18 Ερυθρόμορφη πελίκη του Ζωγράφου του Hasselmann, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1865,1118.49 (CC BY-NC-SA 4.0)
2.19 Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις της Ομάδας της Απολλωνίας, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1856,1001.18 (CC BY-NC-SA 4.0)
2.20 Μελανόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου του Θησέα, Δήλος Αρχαιολ. Μουσείο B 6.135 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων)
2.21 Μελανόμορφος σκύφος της Ομάδας CHC, Πολύγυρος Αρχαιολ. Μουσείο 373 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής, φωτογρ. Ε. Στεφανίδης)
2.22 Ερυθρόμορφος σκύφος, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.265 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.23 Κεφάλι πήλινου γυναικείου ειδωλίου με κανούν, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς T 104 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
2.24 Ερυθρόμορφος χους, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1869.0614.2 (E 551) (CC BY-NC-SA 4.0)
2.25 Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Ζωγράφου του Βρύγου, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.288 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.26 Ερυθρόμορφος χους, Αθήνα ΕΑΜ 1322 (© Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών)
2.27 Ερυθρόμορφη βαλανοειδής λήκυθος, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1888,0601.716 (CC BY-NC-SA 4.0)
2.28 Ερυθρόμορφος αμφορέας με λαιμό (τύπου Nola) του Ζωγράφου του Sabouroff, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1867,0508.1059 (E 324) (CC BY-NC-SA 4.0)
2.29 Μελανόμορφη φιάλη, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 16589 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
2.30 Μαρμάρινο ανάγλυφο της Λεοντίδος φυλής, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς I 7167 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)

2.2 Εκπαίδευση
2.31 Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις του Ζωγράφου του Χοίρου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1864,1007.85 (E 172) (CC BY-NC-SA 4.0)
2.32 Ερυθρόμορφος χους του Ζωγράφου του Shuvalov, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1772.0320.221 (E 525) (CC BY-NC-SA 4.0)
2.33 Ερυθρόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου του Ευχαρίδη, Malibu J.P. Getty Museum 73.AE.23 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.34 Ερυθρόμορφη υδρία του Φιντία, Μόναχο Antikensammlungen 2421 (wikimedia commons – public domain, user: Bibi Saint-Pol)
2.35 Μελανόμορφος ψευδο-παναθηναϊκός αμφορέας του Ζωγράφου της Αιώρας, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1849.1122.1 (CC BY-NC-SA 4.0)
2.36α-γ Ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου του Ξυλουργού, Malibu J.P. Getty Museum 85.AE.25 (© The J.

Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.37 Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1867,0508.1139 (CC BY-NC-SA 4.0)
2.38α-β Ερυθρόμορφη κύλικα του Δούρη (κεραμέας Πύθων), Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.290 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.39α-β Ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου του Χυτηρίου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1850,0302.2 (E 78) (CC BY-NC-SA 4.0)

2.3 Συμπόσια
2.40 Σχεδιαστική αναπαράσταση ανδρώνα στη Νότια Στοά της αθηναϊκής Αγοράς (σχ. Piet de Jong, © American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
2.41 Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Ζωγράφου του Βρύγου, Φλωρεντία Museo Archeologico Nazionale 3949 (© Firenze, Museo Archeologico Nazionale)
2.42 Μελανόμορφη κύλικα του Ζωγράφου KY, New Haven Yale University Art Gallery 1913.10 (© Yale University Art Gallery)
2.43 Μελανόμορφη πυξίς, New Haven Yale University Art Gallery 1913.12 (© Yale University Art Gallery)
2.44 Μελανόμορφη όλπη της Ομάδας του Λεάγρου, Malibu J.P. Getty Museum 76.AE.93 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.45 Μελανόμορφος σκύφος του Ζωγράφου του Θησέα, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 1544 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
2.46 Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις του Ζωγράφου του Ευχαρίδη, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.227 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.47α-β Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Ζωγράφου του Βρύγου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1848,0619.7 (E 68) (CC BY-NC-SA 4.0)
2.48 Ερυθρόμορφος χους του Ζωγράφου του Οιωνοκλή, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.237 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.49 Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Ονήσιμου, Malibu J.P. Getty Museum 82.AE.14 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.50 Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Επικτήτου, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 24131 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)
2.51α-β Ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου της Γιγαντομαχίας του Παρισιού, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1836,0224.212 (E 70) (CC BY-NC-SA 4.0)
2.52α-γ Ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου της Βρισηίδος (κεραμέας Βρύγος), Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.293 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.53 Συμποσιακά αγγεία (κύλικα, σκύφος, στάμνοι, ρυτά) από το λεγόμενο «τάφο του Βρύγου» στην Καπύη (Capua), Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο (CC BY-NC-SA 4.0)
2.54 Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Ζωγράφου του Ευαίωνος, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.682 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.55 Ερυθρόμορφο ρυτό κατά το ήμισυ με κεφάλι όνου και με κεφάλι κριού, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.699 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)
2.56 Διπρόσωπος κάνθαρος με κεφάλια νέγρου και γυναίκας, Πρίνσετον University Art Museum y1933-45 (© Princeton University Art Museum)
2.57 Μελανόμορφος μαστός του Ψιάκος, Malibu J.P. Getty Museum 90.AE.122 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)

Πρόλογος

Η ιδέα του εγχειριδίου αυτού ξεκίνησε από την πεποίθηση και των δύο συγγραφέων ότι οι ερευνητικοί δρόμοι ενός αρχαιολόγου και ενός φιλολόγου αναγκαστικά τέμνονται, αλληλεπιδρούν, ενίοτε συγκρούονται, πάντως προϋποθέτουν ο ένας τη συνεργασία και την αναγκαιότητα του άλλου. Αυτή η συμπόρευση στηρίζεται στην κοινή επιστημονική αρχή ότι ο αρχαιοελληνικός κόσμος πρέπει να προσεγγίζεται ερευνητικά ως μία ενότητα, στην οποία τόσο η καθημερινότητα όσο και η τελετουργία, η πράξη και η θεωρία, η ατομικότητα και η συλλογικότητα, ο γραπτός λόγος και το υλικό δημιούργημα συνυπάρχουν, εν πολλοίς αλληλεξαρτώνται και αλληλοσυμπληρώνονται.

Επομένως, άλλο ένα γενικό βιβλίο για τον ιδιωτικό και το δημόσιο βίο των αρχαίων Ελλήνων; Η απάντηση είναι μάλλον όχι. Σε σύγκριση προς τα υπάρχοντα βιβλία αναφοράς πάνω στο θέμα, η βασική καινοτομία του παρόντος πονήματος είναι η συνδυαστική μελέτη και συνθετική προσέγγιση των σχετικών γραμματειακών και εικονογραφικών μαρτυριών για ζητήματα του ιδιωτικού και δημόσιου βίου. Καθώς δεν είναι δυνατό να εξαντληθεί το υπάρχον υλικό από τις δύο αυτές κατηγορίες δεδομένων, ούτε ασφαλώς να καταγραφούν όλες οι ιδιωτικές και δημόσιες εκδηλώσεις, επιλέξαμε να αναδείξουμε ορισμένες, λιγότερο ή περισσότερο, γνωστές όψεις του αρχαίου βίου με επαρκή τεκμηρίωση και επιστημονικό προβληματισμό. Πολλά από τα υπό εξέταση θέματα είναι εξαιρετικά «δημοφιλή» όχι μόνο για την αρχαιολογική και τη φιλολογική έρευνα αλλά και για τα γενικά αρχαιογνωστικά ενδιαφέροντα όσων ασχολούνται με την ελληνική αρχαιότητα. Έχοντας επίγνωση ότι θα μπορούσαν να καλυφθούν ακόμη περισσότερα θεματικά πεδία σε ό,τι αφορά ειδικά τις δημόσιες δραστηριότητες (θεάματα, αγώνες, συνελεύσεις), καταλήξαμε στην παρούσα μορφή, δίνοντας έμφαση κυρίως σε θέματα του ιδιωτικού βίου, τα οποία εισχωρούν και στο δημόσιο χώρο. Ένας βασικός λόγος για τον περιορισμό αυτόν ήταν τα στενά χρονικά, σχεδόν ασφυκτικά, περιθώρια για τη συγγραφή και παράδοση του εγχειριδίου. Ευελπιστούμε να επεκτείνουμε τη σχετική έρευνα σε επόμενη αναθεωρημένη έκδοση.

Η περιορισμένη εικονογράφηση οφείλεται σε διάφορους παράγοντες, με κυριότερους το χρονικό και τον οικονομικό. Παρά τον ωκεανό των φωτογραφιών στο διαδίκτυο και τη διευκόλυνση που προσφέρουν οι άδειες ελεύθερης χρήσης με αναφορά του δημιουργού (creative commons), κάτι τέτοιο δεν ισχύει τις περισσότερες φορές –τουλάχιστον δεοντολογικά αλλά και πρακτικά– για τις εικόνες αρχαιολογικού περιεχομένου. Επιπλέον, εξακολουθούν να είναι λίγοι οι φορείς οι οποίοι παρέχουν δωρεάν τις σχετικές φωτογραφίες και την άδεια δημοσίευσης. Για όλους τους παραπάνω λόγους οφείλουμε θερμές ευχαριστίες στα εξής πανεπιστημιακά, κρατικά και ιδιωτικά αρχαιολογικά μουσεία για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού: Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin (Βερολίνο), Museo Archeologico Nazionale di Firenze (Φλωρεντία), British Museum (Λονδίνο), J.P. Getty Museum (Malibu California), Harvard University Art Museums (Cambridge MA), Princeton University Art Museum (Princeton NJ), Rhode Island School of Design Museum (Rhode Island Providence), Yale University Art Gallery (New Haven Connecticut) καθώς και στους/στις επιμελητές/επιμελήτριές τους: Dr. Georgina Borromeo, Dr. Lisa Brody, Jacklyn Burns, Isabella Donadio, Sionan Guenther, Dipl. phil. Ursula Kästner, Dr. Mario Iozzo, Dr. J. Michael Padgett. Την επίτιμη διευθύντρια Αρχαιοτήτων Ελένη Τρακοσοπούλου ευχαριστούμε για την παραχώρηση της άδειας να απεικονιστούν αδημοσίευτα ειδώλια από την αρχαία Άκανθο, τους αρχαιολόγους Δρα Γιώργο Καββαδία και Μαρία Χυδίρογλου (Αθήνα ΕΑΜ), καθώς επίσης και τον Δημήτρη Τσαλκάνη για τη διάθεση εικόνων από τις εξαιρετικές τρισδιάστατες αναπαραστάσεις του. Πολλές φωτογραφίες προέρχονται από το ψηφιακό φωτογραφικό αρχείο των ανασκαφών της αθηναϊκής Αγοράς (http://agora.ascsa.net), στο οποίο μας βοήθησαν με μεγάλη προθυμία η Sylvie Dumont και η Δρ Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan.

Ξεχωριστά οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τον υποψήφιο διδάκτορα Αρχαιολογίας Τάσο Μπεκιάρη, ο οποίος ανέλαβε με μεγάλη προθυμία και αποτελεσματικότητα την τεχνική επεξεργασία του βιβλίου, ώστε να ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές του προγράμματος.

Θέλουμε να πιστεύουμε ότι η συγγραφική μας προσπάθεια θα κινήσει το ενδιαφέρον των φοιτητών, διδασκόντων, ερευνητών και του ευρύτερου κοινού, ώστε το βιβλίο μας να αποτελέσει κίνητρο και αφετηρία για περαιτέρω ενασχόληση και βαθύτερες αναζητήσεις στο συγκεκριμένο γνωστικό πεδίο. Σε όλους τους παλιότερους και στους πρόσφατους φοιτητές μας, οι οποίοι συνεχίζουν να αναζητούν στο παρελθόν το δικό τους μέλλον, περισσότερο ή λιγότερο σε πείσμα των καιρών, αφιερώνουμε τούτη την προσπάθεια.

Εισαγωγή

Ο Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff στο βιβλίο του για την ιστορία της κλασικής φιλολογίας όρισε ως αντικείμενό της τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό «στην ουσία του και από κάθε άποψη της ζωής του. Ο πολιτισμός αυτός είναι μια **ενότητα**... και το έργο της φιλολογίας είναι να ξαναφέρει τον νεκρό εκείνο κόσμο στη ζωή με τη δύναμη της επιστήμης – να αναδημιουργήσει το τραγούδι του ποιητή, τη σκέψη του φιλοσόφου και του νομοθέτη, την ιερότητα του ναού και τα αισθήματα των πιστών και μη, τη σφύζουσα ζωή της αγοράς και του λιμανιού, το φυσικό περιβάλλον της ξηράς και της θάλασσας, και τους ανθρώπους στη δουλειά και στην ψυχαγωγία... η αφετηρία είναι ένα αίσθημα θάμβους ενώπιον αυτού που δεν κατανοούμε, ενώ τελική επιδίωξη είναι η καθαρή, μακάρια θέαση αυτού που φτάσαμε πια να κατανοούμε σε όλη του την αλήθεια και την ομορφιά. Επειδή η ζωή στην οποία προσπαθούμε να διεισδύσουμε συνιστά μια μοναδική ενότητα είναι και η επιστήμη μας μία μοναδική ενότητα. Η διαίρεσή της στις επιμέρους επιστήμες της γλώσσας και της λογοτεχνίας, της αρχαιολογίας, της αρχαίας ιστορίας, της επιγραφικής, της νομισματικής, προσφάτως και της παπυρολογίας μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο ως παραχώρηση στους περιορισμούς της ανθρώπινης ικανότητας και δεν αναιρεί με κανένα τρόπο τη συνείδηση του συνόλου – ακόμη και στον ειδικό επιστήμονα»[1].

Αν στη θέση της «φιλολογίας» βάλουμε το γενικότερο όρο «αρχαιογνωσία», βρισκόμαστε πολύ κοντά στους στόχους που θέσαμε και τη μέθοδο της ερευνητικής διαδικασίας που ακολουθήσαμε. Όταν προσπαθούμε να προσεγγίσουμε και να κατανοήσουμε τον πολιτισμό, τις αντιλήψεις και τον τρόπο ζωής των κοινωνιών του παρελθόντος, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα πλήθος διαφορετικών πληροφοριών, άμεσων ή έμμεσων, επικαλυπτόμενων ή αντικρουόμενων, λεπτομερειακών ή απλώς υπαινικτικών. Όσο περισσότερο απέχουμε από τις υπό εξέταση κοινωνίες, τόσο αυξάνονται οι εγγενείς δυσκολίες της αναγνώρισης και ερμηνείας των καταλοίπων, υλικών και άυλων, που είναι απαραίτητα για την τεκμηρίωση κάθε συστηματικής διερεύνησης του παρελθόντος. Πολλές από τις διαθέσιμες πληροφορίες προέρχονται από το ίδιο το πολιτισμικό περιβάλλον που μελετάμε ή από άλλα κοντινά προς αυτό, γεωγραφικά ή και χρονικά, περιβάλλοντα. Άλλα, όμως, σύνολα πληροφοριών μπορεί να απέχουν περισσότερο στον τόπο και το χρόνο από την κοινωνία στην οποία αναφέρονται και επομένως να απηχούν μεταγενέστερες αντιλήψεις και διαφορετικές προσεγγίσεις. Τέλος, σε όλα τα παραπάνω υπεισέρχονται και τα καθορίζουν οι θεωρητικές και ερευνητικές κατευθύνσεις των σύγχρονων μελετητών.

Καθώς ο αρχαιοελληνικός κόσμος θέτει στο επίκεντρο τον άνθρωπο και τόσο ο πολιτισμός όσο και οι αντιλήψεις του είναι ανθρωποκεντρικά, ακόμη και σε θέματα λατρείας, το άτομο αποτελεί τη βασική μονάδα σε όλα τα πεδία του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου. Ο άνθρωπος είναι ένα βιολογικά και κοινωνικά καθορισμένο ον και συνεπώς οι κύριες κατηγοριοποιήσεις αφορούν το βιολογικό και τον κοινωνικό του ρόλο. Η διάκριση σε φύλα, ηλικίες και ρόλους επιβάλλει αναπόφευκτα την εξέταση και των σχέσεων που καθορίζουν τις διαφορετικές ομάδες. Η παράθεση επιμέρους δεδομένων φιλοδοξεί να οδηγήσει τον αναγνώστη σε πιο ειδικές σκέψεις και πιο συγκεκριμένες παρατηρήσεις μέσα από τη σφαιρική θεώρηση των εξεταζόμενων θεμάτων.

Εφόσον η αφετηρία είναι ο άνθρωπος, η πρώτη σημαντική διαπίστωση είναι ότι η προσπάθεια να οριοθετήσουμε με αυστηρότητα πού αρχίζει και πού τελειώνει ο ιδιωτικός χαρακτήρας και πού εισερχόμαστε στη δημόσια διάσταση μίας αρχαιοελληνικής δράσης συμβαδίζει με την αντίστοιχη χαρτογράφηση των ορίων μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας ταυτότητας ενός ατόμου. Ένα καλό παράδειγμα είναι η σχέση του ατόμου με τον οίκο του. Αναμφίβολα είναι ένας χώρος καταρχάς ιδιωτικός, καταφύγιο για τον ιδιώτη, ασφάλεια για τη ζωή και την τιμή του, χώρος ιεραρχημένων σχέσεων στο πλαίσιο της οικογένειας. Από την άλλη, δεν παύει να είναι ένας χώρος ευάλωτος σε έξωθεν προσβολές, τόσο κατά της ασφάλειας όσο και των αξιών του. Επιπλέον, είναι και ο χώρος τελετών ή εκδηλώσεων, που φέρνουν κυριολεκτικά τον έξω χώρο μέσα (τελετές ενηλικίωσης, αναγνώρισης, γάμος, κηδεία, συμπόσιο). Η ρητορική του οίκου και κάθε εκδήλωσης-δράσης σε αυτόν αντανακλά στην πολιτική σφαίρα, έχει μία πολιτική διάσταση. Καθώς η αττική, ας πούμε, κοινωνία ήταν αρνητική απέναντι στην πολυτέλεια και τις επιδεικτικές δαπάνες, αντιμετώπιζε εξίσου εχθρικά κάθε ιδιωτική τάση ή επίδειξη πολυτέλειας, όχι μόνο σε σχέση με τους πολιτικούς, ως δημόσια πρόσωπα, αλλά και για κάθε πολίτη της κοινότητας. Σε ηθικό και κοινωνικό επίπεδο, επίσης, η αλληλεπίδραση ιδιωτικού και δημόσιου ήταν άμεσα ορατή. Κάθε ιδιωτικού τύπου πράξη μπορούσε να έχει σημαντικές επιπτώσεις στο δημόσιο βίο: ο ιδιώτης που κτυπά τον πατέρα του ή που δεν τον θάβει, όπως αρμόζει, ή που παντρεύεται μία ξένη ή που αναγνωρίζει νόθα παιδιά δεν δρα μόνον ιδιωτικά. Η συμπεριφορά του επηρεάζει άμεσα και σημαντικά την κοινότητα, επειδή κηλιδώνει την ταυτότητά του ως πολίτη, επομένως ως μέλους μίας θεσμικής κοινωνίας. Κακουργηματικές πράξεις κρίνονται με τον ίδιο τρόπο τόσο όταν διαπράττονται δημοσίως όσο και μέσα σε ιδιωτικές κατοικίες. Η πιο απτή απόδειξη της αλληλεπίδρασης αυτής είναι τα δικανικά και πολιτικά κείμενα που αναδεικνύουν ότι

το δίκαιο (προπάντων το πιο γνωστό αττικό) δεν αναγνώριζε ιδιωτική συμπεριφορά, αλλά την εξέταζε πάντα σε σχέση με το δημόσιο συμφέρον. Η συμπεριφορά ενός ιδιώτη απέναντι σε συγγενείς και φίλους ή απέναντι σε άλλους ιδιώτες για θέματα κληρονομικά, περιουσίας, σωματικής ακεραιότητας, τιμής, πολύ συχνά συμπλέκεται με τη συμπεριφορά του απέναντι στην πόλη, όπως αυτή ανακύπτει από τις υποχρεώσεις του ως πολίτη (στρατιωτικές υποχρεώσεις, δημόσιες λειτουργίες κ.ά.).

Ένα σημαντικό πεδίο για την κατανόηση της ανάμειξης του δημόσιου με το ιδιωτικό ή του ιδιωτικού με το δημόσιο είναι η μεγάλη κατηγορία των λατρευτικών πρακτικών. Άνθρωποι με σωματική αναπηρία ή μιάσματα ή ανήθικη συμπεριφορά και όχι γνήσιοι πολίτες δεν επιτρεπόταν να συμμετέχουν στα σχετικά δρώμενα. Από την άλλη, ένα βασικό χαρακτηριστικό του ελληνικού βίου ήταν η ιδέα του «άλλου» και η σχέση του με το «εγώ». Ακόμη και αν δεν υιοθετήσουμε τη διάκριση μεταξύ «κοινωνίας ντροπής» και «κοινωνίας ενοχής», το άτομο δεν κινείται ποτέ αυτόνομα, αυθύπαρκτα –εκτός και αν είναι μισάνθρωπος. Οι έννοιες της συντροφικότητας, της ένταξης σε μία κοινότητα, μεγαλύτερη ή μικρότερη, περιθωριακή ή αντίθετα προνομιακή, οι αρχές του ανταγωνισμού σε κάθε εκδοχή του (θετικού ή αρνητικού), και η τάση για αμοιβαιότητα καθορίζουν τον αρχαιοελληνικό βίο και, συνεπώς, την παρουσίαση των διαφόρων όψεών του. Τέλος, η αλληλεπίδραση ιδιωτικού και δημόσιου φαίνεται και στη σημασία που αποδιδόταν στη διάκριση μεταξύ ενός απλού πολίτη και κάποιου που είχε επίσημο ρόλο στην υπηρεσία της πολιτείας. Ο πρώτος οριζόταν ως *ἰδιώτης* και έπρεπε να υπακούει στους νόμους, ενώ ο δεύτερος ήταν ο *ἄρχων* της πόλεως. Η φύση του πολιτεύματος επέτρεπε στον ιδιώτη να γίνει άρχων για ένα διάστημα και, αφού αφυπηρετούσε, επέστρεφε στην ταυτότητα του ιδιώτη και τότε έπρεπε να υπακούει στους νέους άρχοντες με βάση τους νόμους. Επομένως, η έκφραση «πρωτεϊκή έννοια της ιδιωτικότητας»[2] είναι η μία όψη του νομίσματος, καθώς η δημόσια ταυτότητα προϋπέθετε την ιδιωτική και επηρεαζόταν ή εναλλασσόταν με εκείνη. Τα παραπάνω συνοψίζονται σε ένα πασίγνωστο κείμενο, τον Επιτάφιο του Περικλή (Θουκυδίδης 2.37): ο ομιλητής δεν επαινεί απλώς το αθηναϊκό πολίτευμα της δημοκρατίας, αλλά εξισώνει τον τρόπο ισονομίας όλων των πολιτών, σε ό,τι αφορά τις ιδιωτικές διαφορές τους (*ἴδια διάφορα*), με τον τρόπο προώθησης των άξιων πολιτών στη δημόσια ζωή (*ἐς τὰ κοινά*), πάντα μέσα σε ένα κλίμα ελευθερίας. Η λεκτική και νοηματική στοίχιση ανάμεσα στο «πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύεσθαι» και την «ἐς πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ᾽ ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν» αναδεικνύει την αλληλεπίδραση του ιδιωτικού/ατομικού με το δημόσιο/συλλογικό.

Μία άλλη βασική αρχή που διέπει τις αρχαιοελληνικές δράσεις είναι η δραστική ενσωμάτωση της θρησκείας στον ιστό της αρχαιοελληνικής ζωής. Διάκριση ανάμεσα στο λαϊκό και το ιερό δεν υφίσταται, καθώς τα δύο αλληλεπιδρούν και συνυπάρχουν, και το ίδιο ισχύει για τη διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου λατρευτικού χώρου. Ένα απλό παράδειγμα: το κρασί μπορεί να εξεταστεί ως το προϊόν μίας συγκεκριμένης καθημερινής ασχολίας, ως κομμάτι εμπορικών συναλλαγών, ως αφορμή για την κατασκευή αγγείων διαφόρων σχημάτων και χρήσεων, ως μέσο κοινωνικοποίησης, ως βασικό συστατικό μίας λατρευτικής πρακτικής αλλά εντέλει και ως μέσο έμπνευσης και καλλιτεχνικής δημιουργίας. Υλικά αγαθά είναι ταυτόχρονα καταναλώσιμα είδη, αλλά προσφέρουν και αφορμές για κοινωνιολογικού τύπου συζητήσεις, όπως η πολυτέλεια που συνεπάγεται η οψοφαγία και η χαμηλή εκτίμηση των αλιέων και των ιχθυοπωλών. Ο κοινωνικός ρόλος, όπως εκφράζεται με την εργασία ή την έλλειψή της (*ἀσχολία* και *σχολή*), προκαλεί προβληματισμούς για τη φύση και την ποιότητα του ατόμου που επωμίζεται τον ένα ή τον άλλο ρόλο. Από την άλλη, βιολογικές διεργασίες, όπως η γέννηση, η εγκυμοσύνη, η λοχεία, ο θάνατος, αλλά και η ονοματοθεσία και η ενηλικίωση, συνδέονται με θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι οποίες μπορεί να έχουν και κοινωνικές συνέπειες και θεσμοθετούνται μέσα από διάφορες ειδικές τελετές. Με τη σειρά τους, οι τελετές αυτές υπόκεινται σε συγκεκριμένους κανόνες, τους οποίους επιβάλλει είτε το εθιμικό δίκαιο είτε η πολιτεία, ενώ συνεπιφέρουν συζητήσεις και παρατηρήσεις σε πιο θεωρητικό επίπεδο. Αυτή η συνύπαρξη πρακτικού και θεωρητικού δυσχεραίνει σημαντικά την ακρίβεια των γνώσεών μας, αλλά ανοίγει ταυτόχρονα μία σημαντική προοπτική για την κατανόηση των πνευματικών και καλλιτεχνικών δημιουργημάτων και εκφάνσεων του ελληνικού πολιτισμού.

Όπως αναφέραμε και στον πρόλογο, η βασική πρωτοτυπία του εγχειριδίου αυτού είναι η συνδυαστική παρουσίαση όψεων του ιδιωτικού ή δημόσιου βίου μέσα από το γραπτό λόγο και τα εικονογραφικά δεδομένα. Η ενότητα αυτή του αρχαιοελληνικού κόσμου αφορά τα δημιουργήματα που έχουν διατηρηθεί στο πέρασμα των αιώνων ή συνεχώς αποκαλύπτονται: από τη μία, είναι τα προϊόντα του λόγου (έντεχνου ή επίσημου, πολιτειακού ή ιδιωτικού) και από την άλλη, βρίσκονται τα υλικά προϊόντα που δημιουργήθηκαν για πολλούς και διάφορους λόγους (πρακτικούς, αισθητικούς, τελετουργικούς). Η συνεξέτασή τους ενισχύει την πεποίθηση ότι η μελέτη της αρχαιότητας μπορεί να είναι μόνον ολιστική, αν θέλει να είναι ολοκληρωμένη. Αυτή η αναζήτηση της συνολικής εικόνας είναι το τελικό ζητούμενο του εγχειριδίου, το οποίο κατά συνέπεια φιλοδοξεί, και στο επίπεδο αυτό, να χρησιμοποιηθεί ως αφορμή, με την έννοια της αφετηρίας, για περαιτέρω αναζήτηση, εμβάθυνση και έρευνα.

Με γνώμονα την προσπάθεια για πρωτοτυπία, έχουμε επίγνωση ότι η πραγμάτευση των επιμέρους θεμάτων μπορεί να ξεπέρασε σε ορισμένα σημεία τις απαιτήσεις ενός διδακτικού συγγράμματος, ενώ σε άλλα σημεία προκρίθηκε ένας πιο συνοπτικός τρόπος παρουσίασης. Η άλλη βασική διαφοροποίηση από τα ομόθεμα βιβλία είναι ότι η οργάνωση του υλικού δεν έγινε με τον παραδοσιακό τρόπο στις γνωστές θεματικές κατηγορίες. Το πλήθος των σχετικών γραμματειακών και εικονογραφικών πηγών για τα περισσότερα υπό εξέταση θέματα καθώς και των επιμέρους θεματικών ενοτήτων, οι οποίες συνιστούν τον ιδιωτικό και δημόσιο βίο, θέτουν σε κάθε μελετητή ένα βασικό περιορισμό, που είναι η επιλεκτική παρουσίαση και η ανάδειξη ορισμένων μόνον από αυτές. Με το σκεπτικό αυτό, επιλέξαμε τις θεματικές που εξετάζουμε στα οικεία κεφάλαια και επικεντρωθήκαμε στην παρουσίαση συγκεκριμένων παραθεμάτων από γραπτές πηγές και ενδεικτικών περιπτώσεων από εικονογραφικά δεδομένα, που συμπληρώνουν το ένα το άλλο. Δώσαμε, επομένως, προτεραιότητα στην παρουσίαση των στοιχείων εκείνων που μπορούν να παρακινήσουν για περαιτέρω έλεγχο και αναζητήσεις. Είναι προφανές ότι για λόγους οικονομίας χώρου και χρόνου επιδιώξαμε να μην επαναλάβουμε πολλά γνωστά δεδομένα, τα οποία μπορεί να αναζητήσει κανείς στη σχετική βιβλιογραφία. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους προκρίναμε την εκτενή παράθεση πρωτογενών πηγών και βιβλιογραφικών αναφορών στο κείμενο και τις σημειώσεις. Έτσι, ο αναγνώστης του βιβλίου έχει τη δυνατότητα πρόσβασης στην απαραίτητη ειδική βιβλιογραφία για το εκάστοτε θέμα, στο οποίο θέλει να εμβαθύνει.

Στο Κεφάλαιο 1 εστιάσαμε σε βασικές εκδηλώσεις του ιδιωτικού βίου από τις οποίες προκύπτουν σημαντικά στοιχεία για την κοινωνική θέση, τους ρόλους και τις δραστηριότητες των μελών που απαρτίζουν έναν αρχαίο ελληνικό οίκο, έτσι ώστε να αναδειχθούν και οι μεταξύ τους σχέσεις. Επίσης, δόθηκε έμφαση σε κοινές δραστηριότητες με τη συμμετοχή περισσότερων ατόμων, όπως συγγενών, υπηρετικού προσωπικού και άλλων. Στο Κεφάλαιο 2 επιλέξαμε μέσα από το πανόραμα των εκδηλώσεων του δημόσιου βίου ορισμένες πολύ χαρακτηριστικές, οι οποίες σχετίζονται με το χώρο της λατρείας, της εκπαίδευσης και του συμποσίου. Εκτός από τη συχνότερα προβαλλόμενη συμμετοχή των ανδρών, επιμείναμε στην παρουσία και τους ρόλους των γυναικών και των παιδιών μέσα από παραδείγματα και «εξεταζόμενες περιπτώσεις» (αλλιώς: μελέτες περίπτωσης) για συγκεκριμένα λατρευτικά και άλλα δρώμενα.

Σε ό,τι αφορά τις γραπτές πηγές, το υλικό διαχέεται σε όλα τα λογοτεχνικά και γραμματειακά είδη. Η διαδικασία επιλογής των κειμένων στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην αναζήτηση σημαντικών όρων και εννοιών και έγινε με γνώμονα την ποιότητα και την ποσότητα της παρεχόμενης πληροφορίας. Στην παρουσίαση των πηγών δεν ασχοληθήκαμε ιδιαίτερα με τα γενικότερα συμφραζόμενα, τα οποία είχαν συχνά άλλο σκοπό από τις υπό εξέταση θεματικές. Η αυτονόητη δυσκολία σε μία τέτοιου είδους έρευνα είναι η διαφορετική πρόσληψη των δεδομένων σε σχέση με τη σύγχρονη ή την εκάστοτε ιστορικά προσδιορισμένη εμπειρία. Μία φοιτήτρια, που διάβασε στο προοίμιο των ησιόδειων *Ἔργων καὶ Ἡμερῶν* τη φράση «ο Δίας μειώνει τον άνδρα», διαμαρτυρήθηκε εντόνως (και με το δίκιο της) για τη ρατσιστική, όπως είπε, αντίληψη των αρχαίων να ασχολούνται μόνο με τους άνδρες. Από την άλλη, αμέσως μετά, στο ίδιο κείμενο η λέξη «ἀγήνωρ» (υπέρ το δέον άνδρας) ως αρνητική ιδιότητα, μας έδωσε την ευκαιρία να μιλήσουμε για τη σημασία του μέτρου στην αρχαιοελληνική θεώρηση για τον άνθρωπο, παρόλο που εξακολουθούσαμε να ασχολούμαστε με μία ανδροκεντρική κοινωνία. Εντούτοις, τέτοιες αντιδράσεις και δεν σπανίζουν και ενέχουν τον κίνδυνο να εισαγάγουν πολιτιστικά καθορισμένες πεποιθήσεις στην ερμηνεία του υπό εξέταση υλικού. Καθώς βασικός στόχος μας ήταν η ανασύσταση των αρχαίων δεδομένων και τρόπων διαβίωσης, προσπαθήσαμε να μην απομακρυνθούμε από αυτό που η Chr. Sourvinou-Inwood όρισε ως προσπάθεια «ανασύστασης των αρχαίων φίλτρων» και γενικότερα των τρόπων με τους οποίους «ένα κείμενο αποκτούσε νόημα από τους σύγχρονούς του».

Σχετικά με το υλικό καθ' εαυτόν, είναι αυτονόητο ότι τα περισσότερα δεδομένα αντλούνται είτε από την αρχαϊκή ποίηση είτε από την αττική γραμματειακή παραγωγή από το Σόλωνα και πέρα. Η πρώτη επιτρέπει μία ευρύτερη ματιά σε διάφορες περιοχές, ενώ η δεύτερη επικεντρώνεται στη δημοκρατική Αθήνα και στην καλύτερη περίπτωση προβαίνει σε συγκρίσεις κυρίως με το αντίπαλο δέος της Σπάρτης. Παράλληλα και αναπόφευκτα, πολλά δεδομένα συμπληρώνονται από πολύ μεταγενέστερες πηγές (κατά βάση της αυτοκρατορικής εποχής και των ύστερων λεξικογράφων). Σε αυτή την περίπτωση, ο χρήστης πρέπει να έχει επίγνωση της ετερογένειας του υλικού και της χρονικής διαφοράς των πηγών. Προκρίναμε, λοιπόν, να παραθέσουμε μαρτυρίες που αλληλοσυμπληρώνονται, με σκοπό να δημιουργηθεί μία πλούσια βάση δεδομένων, κατά το δυνατόν ομοιογενής αν και ενίοτε αποσπασματική, λόγω της φύσης του σωζόμενου υλικού. Είναι αυτονόητο ότι η επιλεκτική απόσπαση των χωρίων από τα εκάστοτε συμφραζόμενά τους προϋποθέτει από τη μεριά του χρήστη την επιμελή αναδρομή στο πλήρες έργο, προκειμένου, κατά πρώτον, να εντάξει τα χωρία στα ειδικότερα συμφραζόμενά τους και, κατά δεύτερον, να πληροφορηθεί για τα γενικότερα δεδομένα του έργου, από όπου τα αποσπάσματα αυτά λήφθηκαν. Θεωρείται αυτονόητο ότι ο χρήστης θα ανατρέξει πρώτα στις οικείες σχολιασμένες εκδόσεις των κειμένων και στη συνέχεια μπορεί να οδηγηθεί σε άλλα παράλληλα χωρία, ώστε

να αποκτήσει πιο ολοκληρωμένη εικόνα.

Σε ό,τι αφορά τις εικονογραφικές πηγές, το σωζόμενο υλικό είναι εξίσου πολυσχιδές και διαχέεται σε πολλές κατηγορίες αντικειμένων, τα οποία διαφέρουν μεταξύ τους όχι μόνον ως προς το υλικό ή την τεχνική κατασκευής τους αλλά και ως προς τις ποικίλες χρήσεις τους. Έχουμε, ωστόσο, το πλεονέκτημα έναντι των γραπτών πηγών, να διαθέτουμε πληθώρα πρωτογενούς υλικού από την αρχαϊκή και την κλασική εποχή, παρά τους περιορισμούς στους οποίους θα αναφερθούμε παρακάτω. Ο ρόλος των εικόνων, στην ουσία των εικονιστικών παραστάσεων, είναι από τα πλέον συζητημένα θέματα της αρχαιολογικής έρευνας. Είναι ευρύτερα γνωστή η φράση του Αμερικανού εκδότη Arthur Brisbane (1911) ότι «μία εικόνα αξίζει όσο χίλιες λέξεις», εννοώντας βέβαια την τέχνη της φωτογραφίας, αλλά και οι αρχαίοι συγγραφείς είχαν οδηγηθεί ήδη σε ανάλογες διαπιστώσεις για τη δύναμη και την επίδραση των εικόνων, ξεκινώντας από την ομηρική έκφραση «θαῦμα ἰδέσθαι», περνώντας στις εκτενείς περιγραφές έργων τέχνης στη λογοτεχνία και φτάνοντας σε πιο θεωρητικές προσεγγίσεις για την αξία των παραστάσεων και των εικαστικών έργων, με θετικές ή αρνητικές αξιολογήσεις[3].

Ως γνωστόν, ο τρόπος απεικόνισης των ανθρώπινων μορφών στην αρχαία ελληνική τέχνη ποικίλλει ανάλογα με την εποχή και τους εικαστικούς φορείς (αγγεία, τοιχογραφίες, ανάγλυφα, αγάλματα, έργα μικροτεχνίας). Με βάση ορισμένα τυποποιημένα χαρακτηριστικά, μπορούμε να καταλάβουμε κατ' αρχήν την ηλικία, τη θέση και το ρόλο κάθε μορφής στην παράσταση καθώς και τη σχέση της με τις άλλες μορφές. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη το μέγεθος, τη φυσιογνωμία, τη στάση, τις χειρονομίες και την ενδυμασία, διακρίνουμε πολλούς διαφορετικούς «εικονογραφικούς τύπους» ως προς την ηλικία (π.χ. βρέφος, ηλικιωμένος άνδρας, κορίτσι, ενήλικη γυναίκα) και ως προς την ιδιότητα των απεικονισμένων μορφών (π.χ. αστός-πολίτης, πολεμιστής, αθλητής, ηνίοχος, συμποσιαστής, τροφός, νύφη, θεραπαινίδα). Άτομα του ίδιου φύλου ή της ίδιας ομάδας μπορεί να διαφοροποιούνται μεταξύ τους –ακόμη και στην ίδια σκηνή– με πολλούς τρόπους, όπως ως προς τις κινήσεις, την τοποθέτησή τους στο χώρο, τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, την κόμμωση, την ύπαρξη ή απουσία ορισμένων ενδυμάτων, τα αντικείμενα που κρατούν κ.ά.

Από το συνδυασμό ενός ή περισσότερων «τύπων» προκύπτει μεγάλη ποικιλία από «εικονογραφικά σχήματα», τα οποία παρουσιάζουν λιγότερες ή περισσότερες παραλλαγές ανάλογα με το είδος των παραστάσεων. Η ομαδοποίηση των σχημάτων αυτών οδηγεί στη δημιουργία μεγαλύτερων «θεματικών κύκλων». Έτσι, σκηνές με «αναχώρηση» ή «μονομαχία» οπλιτών εντάσσονται στην εικονογραφία του πολέμου, σκηνές με «πρόθεση» ή «εκφορά» νεκρών στην ταφική εικονογραφία, σκηνές με «λουτροφορία» ή «επίδοση δώρων στη νύφη» στη γαμήλια εικονογραφία, σκηνές με «θυσία ζώων» ή «προσφορά σπονδών» στη λατρευτική εικονογραφία. Πολλές από τις παραστάσεις αυτές είναι δυνατό να αποδίδονται εικονογραφικά με παρόμοιο τρόπο, ανεξάρτητα από το αν αναφέρονται στον κόσμο των θεών / ηρώων ή στον κόσμο των θνητών. Συχνά, μόνον η ύπαρξη επιγραφών και «λαλούντων συμβόλων» επιτρέπει να διαχωρίσουμε το θεϊκό / ηρωικό από το ανθρώπινο επίπεδο.

Κατά την αξιολόγηση των εικόνων ως «δεδομένων» για την ανασύσταση και την κατανόηση του αρχαίου βίου πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι ιδιαίτεροι περιορισμοί και οι συμβάσεις, που διέπουν τα εκφραστικά μέσα κάθε εποχής και μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

- Χρήση διαφορετικών αφηγηματικών τεχνικών για την απεικόνιση της ίδιας σκηνής ή του ίδιου επεισοδίου ανάλογα με τη δεδομένη χρονική περίοδο και τη συγκεκριμένη περιοχή ή το καλλιτεχνικό εργαστήριο.
- Αφαιρετικός, υπαινικτικός και συχνά αόριστος τρόπος αφήγησης, δηλαδή απεικόνισης, μίας σκηνής ή ενός επεισοδίου με την παράλειψη (γνωστών και εύκολα αντιληπτών τότε, αλλά άγνωστων ή δυσερμήνευτων σήμερα) στοιχείων, τη συχνή ανωνυμία των απεικονιζόμενων μορφών ή την προσθήκη μη αναγνωρίσιμων ονομάτων. Πολλά γεγονότα της καθημερινής ζωής φαίνεται ότι δεν απεικονίστηκαν ποτέ ή αποδόθηκαν μόνο σε μικρό βαθμό, επειδή δεν ενδιέφεραν ή δεν προσέλκυαν το αγοραστικό κοινό ή θεωρούνταν «ταμπού» για διάφορους λόγους –όπως η γέννηση, ο ενταφιασμός, οι αγροτικές και χειρωνακτικές ασχολίες, οι συνελεύσεις των πολιτών–, αντίθετα ορισμένα ήταν προφανώς πολύ αγαπητά κατά περιόδους –όπως τα συμπόσια, οι σκηνές μάχης, οι σκηνές παλαίστρας, οι γυναικείες συντροφιές– και άλλα λιγότερο δημοφιλή –όπως οι λατρευτικές πομπές και θυσίες ζώων, οι θεατρικές παραστάσεις, οι οικογενειακές συγκεντρώσεις. Επίσης, οι περισσότερες εικονιστικές συνθέσεις στερούνται ενός ρεαλιστικού πλαισίου (φυσικού ή αρχιτεκτονικού χώρου) μέσα στο οποίο θα αναπτύσσονταν κανονικά.
- Προβολή ορισμένων μορφών ή εικονογραφικών στοιχείων σε μία σκηνή / ένα επεισόδιο ή αντίθετα αποσιώπηση άλλων σημαντικών. Σε ποιο βαθμό η επιλογή αυτή γινόταν σκόπιμα ή όχι και από ποιους παράγοντες εξαρτιόταν ενδεχομένως, είναι συχνά δύσκολο να διαπιστωθεί.
- Συμβολική ή παραδειγματική σημασία ορισμένων σκηνών / επεισοδίων και των πρωταγωνιστών

τους. Μεμονωμένες μορφές χρησιμοποιούνται συχνά ως «σύμβολα» και «πρότυπα» για τις ανθρώπινες δράσεις, το ίδιο ισχύει και για συγκεκριμένα αντικείμενα.

- Ανάμειξη ανθρώπινης και θεϊκής ή ηρωικής σφαίρας στην ίδια σκηνή.
- Εξάρτηση από τις πολλαπλές και διαφορετικές λειτουργίες που είχαν οι φορείς των παραστάσεων (π.χ. αγγεία, ανάγλυφα, είδη μικροτεχνίας, νομίσματα), ώστε να επηρεάζουν και να καθορίζουν πολλές φορές το περιεχόμενο των εικόνων τους.

Όλα τα παραπάνω ενισχύουν την άποψη ότι οι απεικονίσεις, κυρίως πάνω στα αγγεία και στα ανάγλυφα έργα, μεταφέρουν μία «πραγματικότητα» που ακολουθεί τους δικούς της κανόνες, οι οποίοι ξεπερνούν σύγχρονες έννοιες όπως αντικειμενικότητα, ακρίβεια, ρεαλιστική αφήγηση[4]. Ένα πλήθος παραγόντων, από τις δυνατότητες και τις επιρροές των δημιουργών, τις προτιμήσεις και τις ανάγκες των πελατών μέχρι τις ποικίλες χρήσεις και τον προορισμό των αντικειμένων, υπεισέρχονται και επηρεάζουν, όπως είναι αναμενόμενο, το τελικό αποτέλεσμα. Οι παραστάσεις των αρχαίων μνημείων, κυρίως των αγγείων και των αναγλύφων, διαθέτουν ασφαλώς τη ζωντάνια και την παραστατικότητα που χαρακτηρίζει κάθε εικόνα, αλλά δεν έχουν ούτε διεκδικούν την αμεσότητα ενός φωτογραφικού ντοκουμέντου. Περιέχουν, ωστόσο, πολλά στοιχεία που επέτρεπαν στους χρήστες και θεατές τους να τις καταλαβαίνουν και να τις αποκωδικοποιούν, ακόμη και αν τα δρώμενα της εικόνας δεν συνέβαιναν ακριβώς έτσι στην πραγματική ζωή. Προβάλλουν, επομένως, μία «κατασκευασμένη» και «αποσπασματική» πραγματικότητα, η οποία μεταδίδει, βέβαια, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο πιστά, διάφορες όψεις της καθημερινότητας, αλλά δεν τη μεταφέρει πλήρως ούτε την υποκαθιστά. Σημείο αναφοράς των περισσότερων πληροφοριών που διαθέτουμε είναι η αττική κοινωνία και τέχνη, γι' αυτό τα εικονογραφικά δεδομένα στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό σε αττικά μνημεία, τα οποία προσφέρουν πολύτιμο υλικό για διάφορες πτυχές των εξεταζόμενων θεμάτων. Γίνονται αναφορές και σε πηγές ή παραστάσεις από άλλες περιοχές, όταν προσφέρουν νέα στοιχεία ή διαφοροποιούνται από τα γνωστά. Εκτός από όλα τα παραπάνω, εξίσου σημαντική είναι η διαπίστωση ότι η πρόσληψη των αρχαίων μνημείων γενικά και των εικόνων τους ειδικότερα, επηρεάζεται από τις γνώσεις, την εμπειρία, τα ερμηνευτικά εργαλεία και τη θεωρητική προσέγγιση των μελετητών.

Γενική Βιβλιογραφία

H. Blanck, Εισαγωγή στην ιδιωτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων, Αθήνα 2004 (ελλην. μτφρ. του Einführung in das Privatleben der Griechen und Römer, Ντάρμσταντ 1976, [2]1996).

P. Connolly – H. Dodge, Η αρχαία Πόλη, Αθήνα 2001 (ελλην. μτφρ. του The Ancient City: Life in Classical Athens and Rome, Οξφόρδη 1998).

R. Flacelière, Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων, Αθήνα 1999 (ελλην. μτφρ. του La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès, Παρίσι 1959).

J.J. Maffre, Η ζωή στην κλασική Ελλάδα, Αθήνα 1992 (ελλην. μτφρ. του La vie dans la Grèce classique, Παρίσι 1988).

Α. Μήλιος – Ν. Μπιργάλιας – Ελ. Παπαευθυμίου – Α. Πετροπούλου, Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα: Από την Αρχαιότητα έως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια, τόμος Α. Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα, Πάτρα 2000.

S. Royer – C. Salles – F. Trassard, Η ζωή στην Ελλάδα την εποχή του Περικλή, Αθήνα 2005 (ελλην. μτφρ. του La vie des Grecs au temps de Périclès, Παρίσι 2003).

P. Wilkinson, Η αρχαία Ελλάδα (για νεαρούς αναγνώστες), Αθήνα 2002.

Βασική βιβλιογραφία
Αρχαία Εικονογραφία – Ερμηνευτική / Εικονολογία
με έμφαση στην ερμηνεία των εικονιστικών παραστάσεων

C. Bérard κ.ά., La cité des images: religion et société en Grèce antique, Παρίσι 1984.

C. Bérard (επιμ.), Images et sociétés en Grèce ancienne: l'iconographie comme méthode d'analyse, Actes du colloque international, Lausanne, 8-11 février 1984, Λωζάνη 1987.

F. Giudice – R. Panvini (επιμ.), Il greco, il barbaro e la ceramica attica: immaginario del diverso, processi di scambio e autorappresentazione degli indigeni. Atti del Convegno Internazionale di studi, 14-19 maggio 2001, Catania, Caltanissetta, Gela, Camarina, Vittoria, Siracusa, Vol. 1-4 , Ρώμη 2003, 2006 και 2007.

L. Giuliani, Bild und Mythos: Geschichte der Bilderzählung in der griechischen Kunst, Μόναχο 2003.

R. von den Hoff – S. Schmidt (επιμ.), Konstruktionen von Wirklichkeit: Bilder im Griechenland des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr., Στουττγάρδη 2001.

H. Hoffmann, Sexual and Asexual Pursuit: A Structuralist Approach to Greek Vase Painting, Λονδίνο 1977.

H. Hoffmann, Sotades: Symbols of Immortality on Greek Vases, Οξφόρδη 1997.

W. Hübner – Kl. Stähler (επιμ.), Ikonographie und Ikonologie. Interdisziplinäres Kolloquium Münster 2001, Münster 2004.

K. Junker, Griechische Mythenbilder: Einführung in ihre Interpretation, Στουττγάρδη 2005.

F. Lissarrague – F. Thelamon (επιμ.), Image et céramique grecque. Actes du colloque de Rouen 25-26 novembre 1982, Ρουέν 1983.

C. Marconi (επιμ.), Greek Vases: Images, Contexts and Controversies, Proceedings of the Conference Sponsored by the Center for the Ancient Mediterranean at Columbia University, 23-24 March 2002, Leiden – Βοστόνη 2004.

C. Marconi (επιμ.), The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture, Οξφόρδη 2015.

J.R. Mertens, How to Read Greek Vases, Νέα Υόρκη 2010.

R.T. Neer, Style and Politics in Athenian Vase-Painting: the Craft of Democracy, ca. 530-460 B.C.E., Καίμπριτζ 2002.

V. Nørskov – L. Hannestad – C. Isler-Kerényi – S. Lewis (επιμ.), The World of Greek Vases, Ρώμη 2009.

D. Paleothodoros (επιμ.), The Contexts of Painted Pottery in the Ancient Mediterranean World (Seventh-Fourth Centuries BCE), BAR International Series 2364, Οξφόρδη 2012.

C. Scheffer (επιμ.), Ceramics in Context, Proceedings of the Internordic Colloquium on Ancient Pottery held at Stockholm, 13-15 June 1997, Στοκχόλμη 2001.

St. Schmidt, Rhetorische Bilder auf attischen Vasen: Visuelle Kommunikation im 5. Jahrhundert v. Chr., Βερολίνο 2005.

St. Schmidt – J.H. Oakley (επιμ.), Hermeneutik der Bilder: Beiträge zur Ikonographie und Interpretation griechischer Vasenmalerei, Μόναχο 2009.

P. Schollmeyer, Einführung in die antike Ikonographie, Ντάρμσταντ 2012.

H.A. Shapiro, Art and Cult under the Tyrants in Athens, Mainz 1989.

C. Sourvinou-Inwood, Reading Greek Culture. Texts and Images, Rituals and Myths, Οξφόρδη 1991.

M.D. Stansbury-O'Donnell, Pictorial Narrative in Ancient Greek Art, Καίμπριτζ 1999.

M.D. Stansbury-O'Donnell, Vase Painting, Gender, and Social Identity in Archaic Athens, Νέα Υόρκη – Καίμπριτζ 2006.

M.D. Stansbury-O'Donnell, Looking at Greek Art, Καίμπριτζ 2010.

A. Steiner, Reading Greek Vases, Καίμπριτζ 2009.

M.-Chr. Villanueva-Puig (επιμ.), Images mises en forme, Mètis N.S. 7, Παρίσι 2009.

D. Yatromanolakis (επιμ.), An Archaeology of Representations: Ancient Greek Vase-Painting and Contemporary Methodologies, Αθήνα 2009.

Μαθησιακοί στόχοι

Ως πρωταρχικούς στόχους του παρόντος εγχειριδίου θέσαμε τους εξής:

- Παρουσίαση βασικών όψεων του ιδιωτικού και δημόσιου βίου στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή μέσα από τη συλλογή, το σχολιασμό και τη σύνθεση γραμματειακών πηγών και εικονογραφικών δεδομένων, με παράλληλη αξιοποίηση της υπάρχουσας σχετικής βιβλιογραφίας.
- Προβολή των σταδίων και των κυριότερων σταθμών στη ζωή των ενήλικων μελών του οίκου (άνδρες, γυναίκες, βοηθητικά μέλη / θεράποντες) και των παιδιών τους, αγοριών και κοριτσιών, με έμφαση στα καθοριστικά γεγονότα της γέννησης, της ανατροφής, του γάμου και του θανάτου.
- Διερεύνηση των συζυγικών σχέσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών καθώς και των γονεϊκών σχέσεων μέσα από αναφορές των γραπτών πηγών και κοινές παραστάσεις τους.
- Εξέταση των ποικίλων οικιακών ασχολιών και επαγγελματικών δραστηριοτήτων των ανδρών και των γυναικών, σε σχέση με τους κυρίαρχους ανδρικούς και γυναικείους ρόλους στην καθημερινή ζωή και τη γενικότερη προβληματική γύρω από τη σημασία των διαφόρων δραστηριοτήτων.
- Επιλεκτική παρουσίαση ορισμένων όψεων της δημόσιας, κοινωνικής και θρησκευτικής, ζωής στη λατρεία, την εκπαίδευση και τα συμπόσια μέσα από τις δραστηριότητες των συμμετεχόντων σε αυτές ανδρών, γυναικών και παιδιών με βάση το φύλο, την ηλικία και τους διακριτούς ρόλους τους.
- Συνδυαστική μελέτη του επεξεργασμένου γραμματειακού και εικονογραφικού υλικού με συναφείς θεωρητικές πληροφορίες, με σκοπό την απόκτηση εξειδικευμένων γνώσεων σε θέματα φιλολογικής και αρχαιολογικής ορολογίας και την εξοικείωση με καίριες μεθοδολογικές διαδικασίες, όπως κριτική αξιολόγηση και αποτίμηση των σωζόμενων γραμματειακών πηγών, εικονογραφική ανάλυση, σημασιολογικά δεδομένα, ερμηνευτική προσέγγιση.

Ως ευρύτερους στόχους μπορούμε να αναφέρουμε και τους εξής:

- Χρήση εξειδικευμένου μαθησιακού υλικού: Άμεση πρόσβαση του χρήστη σε γραμματειακές και εικονογραφικές πηγές, οι οποίες παρέχουν πληθώρα ειδικών πληροφοριών για τα εξεταζόμενα θέματα και θα ενισχύσουν την αρχαιογνωστική του παιδεία. Ο πλουραλισμός των παρεχόμενων γνώσεων θα του επιτρέψει να κινείται με άνεση σε διάφορα θέματα που σχετίζονται με τα γνωστικά πεδία του συγγράμματος.
- Μεθοδολογία συλλογής πρωτογενούς υλικού: Ο χρήστης θα μάθει πώς να συλλέγει, να συνδυάζει και να ερμηνεύει το πρωτογενές υλικό για το υπό έρευνα θέμα με τρόπο ενεργητικό. Θα εξοικειωθεί με τον τρόπο συγκέντρωσης και επεξεργασίας του γραμματειακού και του αρχαιολογικού υλικού για περαιτέρω μελέτη και εμβάθυνση, θα κατανοήσει τους περιορισμούς και τις συμβάσεις που θέτουν οι διαφορετικές πηγές για τη διατύπωση τεκμηριωμένων απόψεων και την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.
- Δυνατότητα προσωπικής ενασχόλησης με το πρωτογενές υλικό: Ο χρήστης θα μάθει πώς να εμπλουτίζει το παρεχόμενο υλικό μέσα από την προσωπική του έρευνα είτε με επιλεγμένες γραμματειακές πηγές είτε με επιλεγμένες απεικονίσεις είτε με την επιλογή βιβλιογραφικών βοηθημάτων πάνω σε ένα εξειδικευμένο θέμα.
- Δυνατότητα κριτικής αξιολόγησης και χρήσης άλλων εγχειριδίων για τον ιδιωτικό και το δημόσιο βίο: Ο χρήστης, αφού αποκτήσει σαφή εικόνα της μεθοδολογικής προσέγγισης του υλικού μέσα από το παρόν εγχειρίδιο, θα είναι σε θέση να κρίνει και να αξιοποιήσει με ουσιαστικό τρόπο παρεμφερή εγχειρίδια.
- Παροχή γενικής και ειδικής βιβλιογραφίας: Ο χρήστης έχει στη διάθεσή του καταλόγους με ενημερωμένη και όσο το δυνατό πλήρη βιβλιογραφία προς περαιτέρω αξιοποίηση για πολλά αρχαιογνωστικά θέματα στο χώρο του ιδιωτικού και δημόσιου βίου.

Στη συνέχεια, παραθέτουμε ορισμένες χρήσιμες επισημάνσεις για την αποτελεσματική χρήση του εγχειριδίου.

- Οι περισσότερες αναφορές στις γραπτές πηγές δηλώνονται μέσα σε παρένθεση με γαλάζιο, όταν παρατίθενται πλήρεις στους καταλόγους των πηγών, που υπάρχουν στο τέλος κάθε κεφαλαίου. Αντίθετα, με μαύρο δηλώνονται μόνον εκείνες οι γραπτές πηγές που δεν παρατίθενται στους σχετικούς καταλόγους ή που επαναλαμβάνονται.
- Η αρίθμηση των εικόνων είναι συνεχής για κάθε κεφάλαιο και η εικονογράφηση δεν καλύπτει όλα τα εξεταζόμενα θέματα για ευνόητους λόγους.
- Όλα τα δημοσιεύματα, τα οποία περιλαμβάνονται στους καταλόγους της βιβλιογραφίας, συντομο-

γραφούνται στις σημειώσεις του παρόντος βιβλίου μόνο με το όνομα (ή τα ονόματα) του συγγραφέα ή του επιμελητή και το έτος έκδοσης. Στις σημειώσεις αναφέρονται, ωστόσο, και πολλά ειδικά άρθρα ή άλλες μελέτες (π.χ. μονογραφίες, κατάλογοι εκθέσεων, πρακτικά συνεδρίων), τα οποία αναγράφονται εκεί με πλήρη στοιχεία και δεν υπάρχουν στους καταλόγους της βιβλιογραφίας. Στη βιβλιογραφία η κατάταξη γίνεται με αλφαβητική σειρά, ενώ στις σημειώσεις με χρονολογική. Οι τίτλοι των περιοδικών δεν έχουν συντομογραφηθεί, αλλά αναγράφονται ολόκληροι, προς διευκόλυνση των χρηστών του συγγράμματος. Καταβάλαμε προσπάθεια, ώστε οι βιβλιογραφικές παραπομπές να είναι κατά το δυνατόν ενημερωμένες, κυρίως για ορισμένα ειδικά ζητήματα, τα οποία εξετάζονται πιο αναλυτικά στο κείμενο.

- Για την εμπέδωση των παρεχόμενων γνώσεων υπάρχουν στο τέλος κάθε ενότητας ασκήσεις διαφόρων τύπων (ερωτήσεις, αντιστοιχίσεις, ακροστιχίδες, αναγνώριση-περιγραφή εικόνων), οι οποίες είναι απλώς ενδεικτικές και βοηθητικές για διδάσκοντες και φοιτητές, με την πεποίθηση ότι θα δώσουν αφορμές για γόνιμη ανατροφοδότηση.

Κεφάλαιο 1: *Ἐν οἴκῳ*

1. Οικογενειακός βίος[5]

Η βασική μονάδα της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας ήταν ο **οἶκος**, ο οποίος περιλάμβανε όχι μόνο τη βιολογική οικογένεια με τη σύγχρονη έννοια, αλλά και όλα τα μέλη που ζούσαν κάτω από την ίδια στέγη (όπως άλλους συγγενείς, προστατευόμενα μέλη, δούλους), καθώς και τα περιουσιακά στοιχεία τους. Οι άνδρες περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους έξω από το σπίτι, συνδυάζοντας τις επαγγελματικές υποχρεώσεις τους, εντός και εκτός της πόλης, με τα καθήκοντα του ενεργού πολίτη. Παρά τη συχνή απουσία τους, αυτοί ήταν οι αποκλειστικοί κύριοι του οίκου και είχαν την πλήρη κοινωνική και οικονομική εκπροσώπησή του. Αντίθετα, οι γυναίκες με τα παιδιά και το υπηρετικό προσωπικό διέμεναν και ασκούσαν τις καθημερινές δουλειές τους στους εσωτερικούς χώρους του σπιτιού, ενώ οι δυνατότητες εξόδου από εκεί ήταν σχετικά περιορισμένες και για συγκεκριμένους λόγους. Ανάλογα με το μέγεθος της οικίας, υπήρχαν ξεχωριστά δωμάτια για διαφορετικές χρήσεις (*ἀνδρών*, *γυναικεῖον*, *ὀπτάνιον*/μαγειρείο, αποθήκες), αλλά στα φτωχότερα νοικοκυριά ένας χώρος μπορούσε να εξυπηρετεί ταυτόχρονα πολλές ανάγκες. Σε γενικές γραμμές η διαρρύθμιση, ο εξοπλισμός και η επίπλωση των σπιτιών στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή χαρακτηρίζονταν από απλότητα και λειτουργικότητα[6]. Η κεντρική αυλή αποτελούσε βασικό λειτουργικό χώρο και πολλές απαραίτητες εργασίες, όπως η ύφανση και το μαγείρεμα, γίνονταν εκεί. Σε ειδικές περιπτώσεις, τα μέλη του οίκου συγκεντρώνονταν γύρω από την οικιακή εστία, για να κάνουν σπονδές και να γιορτάσουν την άφιξη ενός νέου μέλους (π.χ. σε περίπτωση γάμου, γέννησης, απόκτησης σκλάβων) ή την αναχώρηση για τον πόλεμο. Διάφορες τελετές της φρατρίας ή συμφωνίες για κοινωνικά και οικονομικά θέματα μεταξύ συγγενών λάμβαναν χώρα στο σημείο αυτό.

Οικογενειακές δραστηριότητες με τη σημερινή έννοια της από κοινού συμμετοχής των μελών μίας οικογένειας σε καθημερινές ή εορταστικές εκδηλώσεις πολύ σπάνια απεικονίζονται στην αρχαία τέχνη. Στην αγγειογραφία των γεωμετρικών χρόνων οι πολυπρόσωπες σκηνές πρόθεσης νεκρών[7] προσφέρουν τη δυνατότητα, για να απεικονιστούν μαζί άνδρες, γυναίκες και παιδιά, χωρίς όμως να δηλώνονται με κάποιον ιδιαίτερο τρόπο τυχόν σχέσεις ανάμεσα στις μορφές αυτές. Ωστόσο, τα ομηρικά έπη περιέχουν διάφορες σκηνές με «οικογενειακές» συγκεντρώσεις είτε σε καιρό πολέμου (αποχαιρετισμός πολεμιστή, θρήνος νεκρών) είτε σε καιρό ειρήνης (γάμος, συζητήσεις και κοινές δράσεις γονέων και παιδιών). Στον αγροτικό κόσμο του Ησιόδου, παίζουν, επίσης, ρόλο οι οικογενειακές σχέσεις (μεταξύ αδελφών, συζύγων, γονέων και παιδιών) και, μάλιστα, η σωστή ανατροφή των παιδιών και ο σεβασμός προς τους γονείς τους θεωρούνται ακρογωνιαίος λίθος για μία ευνομούμενη κοινωνία. Σε μία τέτοια πολιτεία οι γυναίκες γεννούν παιδιά που μοιάζουν με τους γονείς τους, ενώ, αντίθετα, στη σιδερένια εποχή θα φτάσει η στιγμή που αυτή η ομοιότητα δεν θα υπάρχει (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι 182* και *235* αντίστοιχα, πρβλ. *Αισχίνης 3.111*). Στην αρχαϊκή εποχή, οι οικογενειακές σκηνές τοποθετούνται συχνά στο χώρο του μύθου, είτε πρόκειται για γαμήλιες πομπές είτε για αναχωρήσεις ηρώων-πολεμιστών, σκηνές στις οποίες μαζί με τους οπλίτες απεικονίζονται γυναίκες, ηλικιωμένοι άνδρες και παιδιά[8]. Τα τελευταία είναι, συνήθως, γυμνά, απλώνουν τα χέρια τους προς τους μεγάλους και οι γυναίκες κρατούν τα πιο μικρά στην αγκαλιά τους. Έτσι, συχνά παριστάνονται εμβληματικές περιπτώσεις ηρωικών ή θεϊκών ζευγαριών, μόνων ή με τα παιδιά τους, όπως του Πηλέα και της Θέτιδας με τον Αχιλλέα ή το ζεύγος του Διονύσου και της Αριάδνης[9], που αποτελούν καλή ευκαιρία για την απόδοση μίας ευτυχισμένης οικογένειας, όπως βλέπουμε σε ορισμένα μελανόμορφα αγγεία. Διαφορετική αντίληψη διαφαίνεται πίσω από την απεικόνιση της Αφροδίτης[10] με τους δύο γιους της, τον Έρωτα και τον Ίμερο, στην αγκαλιά της ή της Λητούς με τα δίδυμα Απόλλωνα και Άρτεμη[11], καθώς λείπει ο σύζυγος-πατέρας.

Στην κλασική εποχή, ο ρόλος της οικογένειας ενισχύεται μέσα από τη νομοθεσία και τις κρατούσες αντιλήψεις[12], καθώς δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην απόκτηση νόμιμων αρσενικών απογόνων, οι οποίοι θα πρέπει να πληρούν όλες τις προϋποθέσεις του πολίτη και θα κληρονομήσουν την πατρική περιουσία. Ευδαίμων άνδρας θεωρείται εκείνος ο οποίος, μεταξύ άλλων, αποκτά ένα αγόρι ως διάδοχο και, έτσι, δεν θα πεθάνει άτεκνος, για να πάρει ένας ξένος την περιουσία του (*Ευριπίδης Ἄλκηστις 153-7*). Σημαντικό ήταν, επίσης, να επικρατεί αρμονία στο εσωτερικό της οικογένειας και αυτή αντανακλάται στην καλή λειτουργία και την ευνομία της πόλης. Στον όρκο που έδωσαν οι Αθηναίοι πριν από τη μάχη των Πλαταιών (479 π.Χ.) περιλαμβανόταν η ευχή να τηρήσουν πιστά τις εντολές της πατρίδας, ώστε οι γυναίκες τους να γεννήσουν παιδιά που να μοιάζουν με τους γονείς τους, διαφορετικά να γεννήσουν τέρατα (*κείμενο όρκου*)[13]. Για τους παραπάνω λόγους αυξάνονται στα αγγεία οι οικογενειακές σκηνές χωρίς συγκεκριμένο αφηγηματικό περιεχόμενο, με την παρουσία άλλοτε και των τριών αρχετυπικών μελών μιας οικογένειας (πατέρας, μητέρα, παιδί –που είναι αγόρι τις περισσότερες

φορές) και άλλοτε δύο από αυτές –με συνηθέστερο το ζεύγος μητέρας-παιδιού. Μία ιδιαίτερη κατηγορία με ανάλογες σκηνές, ήδη από τα ύστερα αρχαϊκά χρόνια, αποτελούν τα αναθηματικά και τα επιτύμβια ανάγλυφα, στα οποία εμφανίζονται τα μέλη των οικογενειών να προσέρχονται σε θεότητες ή να αποχαιρετούν αγαπημένους νεκρούς αντίστοιχα (βλ. *1.4* και *1.5*). Τόσο στα αγγεία όσο και στα ανάγλυφα εικονίζονται παιδιά διαφορετικών ηλικιών, ακόμη και σπαργανωμένα βρέφη, καθώς και άλλα μέλη του οίκου –εκτός από τους γονείς. Συχνή είναι η παρουσία θεραπαινίδων και σπανιότερα ανδρών δούλων στις σκηνές αυτές, γεγονός που φανερώνει το σύνδεσμό τους με τον οίκο στον οποίο ανήκαν. Ενδιαφέρον έχουν και οι σκηνές, όπου παριστάνονται μόνο σύζυγοι ή μόνον αδέλφια, δίνοντας έμφαση με αυτόν τον τρόπο στις διαπροσωπικές σχέσεις των μελών της οικογένειας. Οι σκηνές «δεξίωσης»[14] με τη χαρακτηριστική χειραψία ανάμεσα σε συζύγους, αδέλφια ή άλλα μέλη της οικογένειας δηλώνουν τον ισχυρό δεσμό και την πνευματική σχέση που υπάρχει μεταξύ τους και καταλύεται μόνο με το θάνατο (*Εικόνα 1.1*).

Δεν είναι, επομένως, τυχαίο ότι το συγκεκριμένο μοτίβο απεικονίζεται συχνότερα στα ανάγλυφα των επιτύμβιων μνημείων και στις σκηνές αποχαιρετισμού πολεμιστών των αγγείων, όπου με αυτόν το συμβολικό τρόπο αποδίδεται ο οριστικός ή προσωρινός χωρισμός των οικείων προσώπων (*Εικόνα 1.2*).

Στα αναθηματικά ανάγλυφα, αντίθετα, αποδίδονται παρατακτικά τα μέλη της οικογένειας, καθώς κατευθύνονται με πομπή προς μία ή περισσότερες τιμώμενες θεότητες και φέρνουν κατά κανόνα ζώα για θυσία (*Εικόνα 1.3*). Στη σειρά των λατρευτών, οι οποίοι προσέρχονται στους θεούς αναγνωρίζουμε την ιεραρχία των μελών της οικογένειας, τους ρόλους του καθενός και ιδίως αναφορικά με τη θέση της γυναίκας μέσα σε αυτή[15] . Κατά κανόνα, προηγείται ο άνδρας με λατρευτική χειρονομία δέησης και η σύζυγος ακολουθεί. Είναι τυλιγμένη στο ιμάτιό της, με καλυμμένο το κεφάλι, και προτάσσει, επίσης, το δεξί σε λατρευτική χειρονομία. Η θεραπαινίδα στο τέλος της πομπής κουβαλά μία κίστη στο κεφάλι (κιστοφόρος) με τα αντικείμενα για τη θυσία, ενώ μερικές φορές εμφανίζεται και μία τροφός με βρέφος στην αγκαλιά. Τα παιδιά, κανονικά ντυμένα, μπορεί να προηγούνται ή να βρίσκονται ανάμεσα στους ενήλικες ή σε μπροστινό επίπεδο. Στις σκηνές αυτές πρόκειται για τον «οίκο» στη δημόσια εμφάνισή του. Σπανιότερα, όταν η ανάθεση γίνεται από γυναίκα, μπορεί αυτή να προηγείται του άνδρα ή να απεικονίζεται μόνη της ή μαζί με ένα παιδί. Κατ' εξαίρεση η γυναίκα είναι δυνατόν να εκφράζει τη θρησκευτικότητά της εντονότερα από τον άνδρα, λ.χ. με υψωμένα και τα δύο χέρια σε δέηση. Επίσης, σπανιότερα η γυναίκα γονατίζει μπροστά στη θεότητα σε ένδειξη σεβασμού. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, στα μνημεία της κλασικής περιόδου παρουσιάζεται, επομένως, με συγκεκριμένα εικονογραφικά μέσα, τα οποία διαφοροποιούνται ανάλογα με τη θέση του κάθε μέλους, η εικόνα της εξιδανικευμένης οικογένειας σε διάφορες πραγματικές ή ιδεατές καταστάσεις.

1.1 Γέννηση[16]

Τα παιδιά ήταν απαραίτητα για τη συνέχιση της οικογένειας, όπως και οι γυναίκες που τα γεννούν, αλλά αμφότερες ομάδες βρίσκονταν υπό το συνεχή έλεγχο των ενήλικων ανδρών που αποφασιστικά έκριναν, επέκριναν και αποφάσιζαν για τη μοίρα τους. Ο Ησίοδος θεωρεί τη στειρότητα μαζί με την πείνα και το λιμό ως τιμωρίες του Δία για εκείνη την κοινότητα που υπερβαίνει τους κανόνες (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι 240-5*). Γι' αυτό και η Θήβα του Οιδίποδα υποφέρει εκτός από επιδημία και από τη δυστοκία και αγονία των γυναικών (*Σοφοκλής Οἰδίπους Τύραννος 26-27*). Γενικά, τέτοιου είδους επιπλοκές στην τεκνοποιία θεωρούνταν τυπικά σημεία θεόσταλτων συμφορών (*Καλλίμαχος Ὕμνος εἰς Ἄρτεμιν 126-8*). Αν κάποια γυναίκα αδυνατούσε να τεκνοποιήσει, εκδιωχνόταν από το σύζυγο, ενώ ο Σπαρτιάτης που δεν μπορούσε να αποκτήσει λόγω ηλικίας παιδιά δεχόταν ακόμη και ξένα για δικά του. Όπως σε πολλά ζητήματα, έτσι και στο θέμα των παιδιών οι απόψεις σχετικά με τη σημασία τους για τον κόσμο των ενηλίκων διίστανται: από τη μία, ο Ξενοφών θεωρεί ότι τα παιδιά γεννιούνται, για να γηροκομήσουν τους γονείς τους και ανάλογα πρέπει να ανατραφούν, έτσι ώστε να γίνουν οι καλύτεροι **γηροβοσκοί** (*Οἰκονομικός 7.12-13* και *19*, πρβλ. *Ευριπίδης Ἄλκηστις 662-4* και *Μήδεια 1032-36*), από την άλλη ο Ευριπίδης αναρωτιέται αν το να κάνει κανείς παιδιά είναι καλό πράγμα (*Οἰνόμαος απ. 571*: «Σε αμηχανία βρίσκομαι και δεν μπορώ να μάθω, αν είναι καλύτερο να έχουν οι θνητοί παιδιά ή να περνά κανείς τη ζωή του χωρίς παιδιά. Γιατί βλέπω ότι όσοι δεν έκαναν, είναι δυστυχισμένοι, ενώ όσοι έχουν, σε τίποτε δεν ευτυχούν. Αν γεννηθούν φαύλοι, αυτή είναι η χειρότερη αρρώστια, και αν πάλι γίνουν συνετοί, κακό μεγάλο: στενοχωρούν το γονιό μη τυχόν πάθουν κάτι»). Ο Ησίοδος αποτελεί, επίσης, πηγή για τη διαδεδομένη πίστη ότι υπήρχαν κατάλληλες ημέρες για τη γέννηση των αγοριών και των κοριτσιών. Πέντε ημέρες είναι ευνοϊκές για τα πρώτα και τρεις για τα δεύτερα –άλλη μία ενδιαφέρουσα ανισότητα μεταξύ των φύλων. Συγκεκριμένα η μέση έκτη (16η του μήνα) ήταν καλή για αγόρια, αλλά όχι για κορίτσια, όπως δεν ήταν καλή και για γάμο. Καλή *ἀνδρογόνος* είναι και η πρώτη έκτη, γιατί τότε γεννιέται αγόρι που αγαπά να μιλά πειρακτικά, να λέει ψέματα και λόγια κολακευτικά και αγαπά τις κρυφές παρεούλες (788-9). Τη μεγάλη εικοστή (η 20^{η} μέρα του

μήνα), που θεωρούνταν σημαντική μέρα του μήνα (π.χ. συνδεόταν με τον Απόλλωνα), αυτός που γεννιέται είναι ο επαΐων (*ἵστωρ*) άνδρας, δηλαδή ο γνωστικός που έχει πολύ συγκροτημένο νου (792-3). Εξίσου καλή είναι και η δέκατη μέρα (794). Για τα κορίτσια οι ευνοϊκές για γέννηση ημέρες είναι η πρώτη έκτη (δηλ. η 6η μέρα του μήνα) και η μέση τέταρτη (14η του μήνα) –δεν αναφέρεται, όμως, κάποια λέξη αντίστοιχη του *ἀνδρογόνος*. Τέλος, η πρώτη ένατη ως εξ ολοκλήρου αβλαβής μέρα είναι καλή για τη γέννα και των δύο φύλων (*Ησίοδος Ἔργα καὶ Ἡμέραι 782-6, 788-9, 792-5, 811-3*).

Η ανάγκη για τεκνοποιία και η αγωνία για στειρότητα διαφαίνονται στα αναθήματα και στις ιστορίες των γυναικών που κατέφευγαν στον Ασκληπιό για βοήθεια, καθώς και στο μεγάλο αριθμό των θεοτήτων που προστάτευαν τον τοκετό και τις εγκύους (Ειλείθυια, Άρτεμη Λοχία, Εκάτη, Ήρα, Ερινύες, Νύμφες, Μοίρες και οι βοιωτικές Φαρμακίδες)[17]. Σώζονται πήλινα ειδώλια που αποδίδουν σπαργανωμένα βρέφη μέσα σε λίκνα, τα οποία προέρχονται τόσο από τάφους ως κτερίσματα όσο και από ιερά, όπου προφανώς αποτελούσαν αναθήματα (τάματα) για την επιθυμητή τεκνοποίηση. Επιπλέον, ανάμεσα στα άλλα αφιερώματα σε ιερά θεραπευτών θεών και ηρώων έχουν βρεθεί και αναφέρονται σε επιγραφές πήλινα ή μετάλλινα ομοιώματα μήτρας. Τα νερά των ποταμών και των πηγών θεωρούνταν συχνά δυνάμεις ευγονίας και παρείχαν το νερό που βοηθούσε στον τοκετό και τη στειρότητα. Έτσι, ο ποταμός Κηφισός ονομαζόταν «ὠκυτόκος» (*Σοφοκλής Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ 685-9*) και οι ελάσσονες θεότητες Γενετυλλίδες λατρεύονταν μαζί με την Αφροδίτη Κωλιάδα στο Φάληρο, κοντά στον Ιλισό και τη θάλασσα, ως προστάτιδες του τοκετού –παρόμοιες ήταν και οι Γενναΐδες, τις οποίες λάτρευαν οι Φωκαείς στην Ιωνία (*Παυσανίας 1.1.5-7*). «Καλλιγένεια» ήταν, ίσως, ένας τιμητικός τίτλος της Δήμητρας, με τον οποίον προσφωνούσαν τη θεά την τελευταία μέρα των αττικών Θεσμοφορίων σε σχέση με τη γέννηση και τη γονιμότητα (βλ. και *2.1*, Πλούταρχος *Ἠθικά = Αἴτια Ἑλληνικά* 298b 12).

Η περίοδος της σύλληψης και της εγκυμοσύνης και ειδικότερα η έγκυος γυναίκα αποτελούσαν αντικείμενο ιατρικών παρατηρήσεων και διαφόρων δοξασιών, οι οποίες κατά το μάλλον αναδεικνύουν όχι μόνον την πραγματική φροντίδα για αυτή την κρίσιμη περίοδο του βίου αλλά και τις προκαταλήψεις ως προς τις σχέσεις των δύο φύλων. Από τις σχετικές και πολυπληθείς μαρτυρίες διαπιστώνεται ότι δεν απέχουμε από την αλήθεια, όταν μιλάμε για διάκριση των φύλων ήδη από τη στιγμή της σύλληψης, και ο διαχωρισμός αυτός ακολουθούσε μέχρι το τέλος του βίου την ελληνική άποψη για τον άνθρωπο –με εξαίρεση, σε πολλά σημεία, την αγωγή των παιδιών στη Σπάρτη.

Τόσο ο Αριστοτέλης όσο και η ιατρική επιστήμη, όπως διασώζεται σε μία σειρά τίτλων με γυναικολογικά θέματα αλλά και σε γενικότερα εγχειρίδια (π.χ. *Ἀφορισμοί*), ασχολήθηκαν συστηματικά με θέματα σύλληψης, εγκυμοσύνης, καθώς και της σημασίας του φύλου του εμβρύου για το στάδιο αυτό. Στα *Πολιτικά* ο φιλόσοφος αναφέρεται αναλυτικά στην τεκνοποιία, τη διατροφή των εγκύων και την άμβλωση. Εκεί προσδιορίζει τον καλύτερο χρόνο για τη συνεύρεση (*σύζευξις*) και προειδοποιεί για τους κινδύνους που ενέχουν οι γέννες σε πολύ νέα άτομα, που παράγουν μικρά και αδύναμα μωρά και συχνότερα κορίτσια, ενώ τα νεαρά άτομα έχουν, επίσης, δύσκολους τοκετούς. Ανάλογα, παρατηρεί ότι και οι άνδρες δεν πρέπει να επιδίδονται από νωρίς στην ερωτική συνεύρεση, γιατί αυτό επηρεάζει την ανάπτυξή τους (*Πολιτικά 1335a 13-18, 24-26*). Αντίστοιχα, και η τεκνοποιία σε μεγάλη ηλικία δημιουργεί ατελή παιδιά στο σώμα και τη διάνοια (*1335b 29-37*). Δείχνοντας το ενδιαφέρον του για την εγκυμονούσα, ο φιλόσοφος τη συμβουλεύει να ασκείται και να τρώει καλά (*Πολιτικά 1335b 12-14*), αλλά και να περιορίζει το κρασί που προκαλεί χαύνωση και αδυναμία (*Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν 585a 33-34*). Και ο Πλάτων, στο πλαίσιο της άποψης ότι όλα τα σώματα ευεργετούνται από την κίνηση, αναφέρει ότι ακόμη και οι έγκυες ασκούνται για χάρη των εμβρύων (*Νόμοι 789a 5, d1*). Οι συμβουλές αυτές έρχονται σε αντίθεση με τις γενικές αντιλήψεις για τη διατροφή και τον τρόπο διαβίωσης της γυναίκας –τουλάχιστον της Αθηναίας– σε κάθε ηλικία εκτός της περιόδου εγκυμοσύνης, αφού ήταν διαδεδομένη η αντίληψη ότι αυτή και έτρωγε λιγότερο από τον άνδρα και φυσικά λόγω του οικόσιτου περιορισμού της δεν μπορούσε να ασχολείται με τη σωματική άσκηση (*Ξενοφών Λακεδαιμονίων πολιτεία 1.3*).

Υπήρχε η άποψη ότι η γυναίκα διατρέχει περισσότερο κίνδυνο να αποβάλει κατά τις πρώτες 40 ημέρες της εγκυμοσύνης και η κατάστασή της θεωρούνταν πολύ επιρρεπής σε ασθένειες και μολύνσεις. Επίσης, στο διάστημα της εγκυμοσύνης η έγκυος γυναίκα ήταν επίφοβη, για να δεχθεί μίασμα από περιθωριοποιημένα άτομα, όπως φονιάδες. Ανήκε, δηλαδή, στην ίδια κατηγορία με τους φύλακες των ναών και τους μελλόνυμφους, όπως φαίνεται από την προειδοποίηση που εκφωνεί η Ιφιγένεια, όταν προχωρά τελετουργικά, για να εκτελέσει τον εξαγνισμό του δολοφόνου Ορέστη (*Ευριπίδης Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις 1223-9*)[18]. Επικρατούσε η πίστη ότι η **εὐτοκία** επιτυγχανόταν, όταν ήταν πανσέληνος, επειδή τότε η γυναίκα είναι πιο υγρή και συνεπώς έχει πιο ήπιες ωδίνες (*Πλούταρχος Ἠθικά = Συμποσιακὰ προβλήματα 658f*). Ανάλογα, μαρτυρούνται διάφορες τελετές που συνδέονταν με δυστοκίες και με την αποτροπή τους (*Παυσανίας 2.3.6-7, 8.23.7*).

Υπήρχε, επιπλέον, η πίστη ότι η εγκυμοσύνη με αγόρια έκανε τη γυναίκα πιο υγιή και ότι ανάλογα με το φύλο δρούσε και το έμβρυο κατά την εγκυμοσύνη[19]. Μια αναλυτική ιπποκρατική πραγματεία για το θέμα

«**περὶ φύσιος παιδός**», μιλά για **κουρογονίην** και **θηλυγονίην** ανάμεσα σε άλλα. Και ο Αριστοτέλης έκανε την ίδια διάκριση μεταξύ **ἀρρενοτοκεῖν** και **θηλυτοκείας** (π.χ. *Αριστοτέλης Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν 586b 32-35*) στο πλαίσιο των γενικότερων ενδιαφερόντων του για τα δύο φύλα των ζώων και των ανθρώπων. Για να καταλάβουμε το μέγεθος αυτής της διάκρισης, είναι ενδεικτική η εξής σχηματοποίηση που πρότεινε ο φιλόσοφος σε ό,τι αφορά τα γενικά και ειδικά χαρακτηριστικά των δύο φύλων: η γυναίκα είναι πιο πονετική και επιρρεπής στο κλάμα από τον άνδρα. Είναι πιο φθονερή και μεμψίμοιρη, πιο επιρρεπής στις κατηγορίες και στις επιπλήξεις. Επίσης, έχει μεγαλύτερη δυσθυμία, απελπισία, αναίδεια και τάση για ψέματα, εξαπατάται πιο εύκολα, αλλά και θυμάται περισσότερο, έχει αντοχή στην αγρύπνια και χρειάζεται λιγότερη τροφή (*Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν 608b 8-b 15*). Και στη φυσιολογία, η αναλυτική σύγκριση του θηλυκού και του αρσενικού σε πολλά ζώα οδήγησε το φιλόσοφο στη διαπίστωση διαφορών, όπως ότι τα άνω και μπροστινά μέρη είναι πιο ισχυρά στα αρσενικά, ενώ τα θηλυκά έχουν ισχυρότερα τα πίσω και κάτω, κάτι που ισχύει, όπως ισχυρίζεται, και για τους ανθρώπους (*Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν 538b 2-8*). Το αρσενικό βρίσκεται στο δεξιό τμήμα της μήτρας και το θηλυκό στο αριστερό χωρίς να αποκλείεται όμως να συμβεί και το αντίθετο (*ό.π. 583b 2-9*). Ο ίδιος παρατήρησε, επίσης, ότι τα θηλυκά μοιάζουν με τη μητέρα και τα αρσενικά με τον πατέρα, χωρίς να αποκλείεται, βέβαια, και το αντίθετο (*Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν 586a 4-7*). Η γέννηση ενός κοριτσιού θεωρούνταν πιο δύσκολη για τη μητέρα, και στο ιπποκρατικό έργο *Ἐπιδημίαι* περιγράφονται περισσότερες περιπτώσεις επιπλοκών μετά από τη γέννα κοριτσιών[20]. Τα βρέφη απασχόλησαν εξίσου τον Αριστοτέλη στις παρατηρήσεις του για την ανθρώπινη φυσιολογία. Τα θεωρούσε ατελή όντα που γεννιούνται σε μία ατελέστατη κατάσταση και συνέδεσε αυτή την ιδιότητα με τον πολύ ύπνο, ο οποίος τα χαρακτηρίζει στην αρχή της ζωής τους (*Αριστοτέλης Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν 779a 24-25*). Ο φιλόσοφος παρατήρησε, επίσης, τις διαφορές στη φυσιογνωμία, στα μαλλιά και το χρωματισμό τους, στοιχεία που απέδωσε στη μικρή ποσότητα τροφής που λάμβαναν και τα οποία αλλάζουν, καθώς προχωρούν στις επόμενες φάσεις του βίου τους (*Αριστοτέλης περὶ χρωμάτων 797b 25*). Η συχνή σύγκριση των βρεφών με τα ζώα ίσως δικαιολογεί τη στενή σχέση τους με την Άρτεμη.

Με βάση αναφορές που υπάρχουν σε αττικούς ρήτορες ο αριθμός των παιδιών που προκύπτει είναι 29 γιοι και 26 κόρες για 39 γυναίκες, επομένως ένας μέσος όρος 4,23 παιδιά ανά γυναίκα (μερικοί ενδεικτικοί αριθμοί: 4 παιδιά: *Ισαίος 2.3*. 5 παιδιά, ένας γιος και 4 κόρες: *Ισαίος 5.5*. 5 παιδιά, 3 γιοι και 2 κόρες: *Ισαίος 6.10*. 4 κόρες: *11.37*. 4 παιδιά, 2 γιοι και 2 κόρες: *Λυσίας 16.10* κ.ά.). Καθώς η κληρονομιά μοιραζόταν εξίσου στους απογόνους, είναι κατανοητό ότι ακόμη και εύπορες οικογένειες θα είχαν την τάση να αποφεύγουν τα πολλά παιδιά, χωρίς να υπολογίσουμε και τις προίκες που δίνονταν στις κόρες και προκαλούσαν πολλούς πονοκεφάλους ειδικά στους αδελφούς μετά από το θάνατο του πατέρα τους (Λυσίας ό.π.). Ο Ησίοδος αναφέρεται στο θέμα αυτό στο πλαίσιο της καλύτερης δυνατής οικονομικής διαχείρισης και εύχεται μάλλον –παρά υποδεικνύει– να υπάρχει ένας μοναδικός γιος, τον οποίον χαρακτηρίζει *μουνογενῆ*, επειδή έτσι αυξάνεται ο πλούτος στο σπιτικό, αφού η περιουσία θα παραμείνει στα χέρια ενός μόνον ατόμου (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι 376-8*). Ο Πλάτων υποδεικνύει ρητά ότι η κληρονομιά πρέπει να δίνεται σε ένα γιο ως κληρονόμο, ενώ τον απασχολούν εκτενώς και οι περιπτώσεις με περισσότερα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, και προτείνει τρόπους αντιμετώπισης του αριθμού των παιδιών ανά οικογένειες, προφανώς έχοντας υπόψη πόσες επιπλοκές μπορεί να προκαλέσει ο μεγάλος αριθμός επίδοξων κληρονόμων (*Νόμοι 740b-741a*, πρβλ. *923cd*). Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στο νομοθέτη Φιλόλαο, ο οποίος όρισε στους λεγόμενους «θετικούς νόμους» τα σχετικά με την παιδοποιία και τον αριθμό των κληρονόμων (*Πολιτικά 1274b 3*).

Όσο και αν ένας Αθηναίος απατημένος σύζυγος διατρανώνει ότι ένα παιδί ενισχύει τους δεσμούς του ζευγαριού, διότι αυτό είναι η «μεγίστη» οικειότητα (*Λυσίας 1.6.5-7.1*), η γυναίκα συχνά δεν ήταν πρόθυμη για συνεχείς εγκυμοσύνες, ενώ φυσικά υπήρχε πάντα και ο κίνδυνος αποβολής, και ο Ιπποκράτης αναφέρεται στην ίαση του *ἐκτρωσμοῦ*. Οι αντίστοιχοι όροι είναι *ἄμβλωσις*, *ἐκτρωσμός*, *ἔκτρωσις*, *φθορά* και *διαφθορά* και αναφέρονται εξίσου σε αποβολή και ηθελημένη έκτρωση. Σώζεται μία αναλυτική περιγραφή εκούσιας και ανώδυνης αποβολής. Πρόκειται για μία κοπέλα «ψυχαγωγόν», η οποία δεν έπρεπε να μείνει έγκυος, ακριβώς για να μη μειώσει τα έσοδα της ιδιοκτήτριάς της. Με βάση τις γνώσεις που κυκλοφορούσαν μεταξύ των ομοφύλων της για το σπέρμα, κατέληξε να χοροπηδήσει επτά φορές και στο τέλος το σπέρμα έπεσε και έτσι τερματίστηκε η κυοφορία (*περὶ φύσιος παιδίου 13*). Η περίπτωση αυτή είναι ενδεικτική και για τους λόγους που οδηγούσαν τις γυναίκες σε τέτοιες πράξεις: οι εταίρες ήταν προφανώς η πιο ευάλωτη ομάδα. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η μαμή εκτελούσε συχνά και αυτόν τον άχαρο ρόλο εκτός από την ευεργετική της παρουσία την ώρα του τοκετού (Πλάτων *Θεαίτητος* 149a-d 1, 150b βλ. και παρακάτω). Ανάλογα διαβάζουμε στο Σωρανό, ο οποίος εξειδικεύτηκε σε θέματα γυναικολογίας, μία πρόταση σχετικά με το πώς να αποφύγει η γυναίκα να μείνει έγκυος κατά τη συνουσία (*περὶ γυναικείων 1.61*). Όσο για την έκτρωση, αυτή παρόλο που ρητά την απαγορεύει ο όρκος του Ιπποκράτη, αναφέρεται ως κάτι που οι γυναίκες έκαναν ακόμη και μόνες τους, αλλά επρόκειτο για διαδικασία που θεωρούνταν επικίνδυνη και μπορούσε να οδηγήσει σε πολύ άσχημες επιπλοκές

για τη «*φθείρουσαν*» γυναίκα και τη μήτρα της, ακόμη και σε στειρότητα (*ἀφορία*) (*Ιπποκράτης Γυναικεῖα 1.72, 8-10* πρβλ. *1.67*). Δεν γνωρίζουμε εάν η έκτρωση (*ἄμβλωσις*) απαγορευόταν δια νόμου, αν και διαθέτουμε μαρτυρίες για τον τίτλο ενός λόγου του Λυσία *περὶ ἀμβλώσεως*, καθώς και μία αναφορά για «*γραφὴν ἀμβλώσεως*» (Λυσίας απ. 8), για την οποία δεν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία. Είδαμε ότι ο Αριστοτέλης μιλώντας για τον έλεγχο των γεννήσεων είχε αναφερθεί στη δυνατότητα έκτρωσης και όρισε ότι αυτή πρέπει να γίνεται πριν το έμβρυο να αποκτήσει ζωή και αίσθημα (*Πολιτικά 1335b 22-26*)[21]. Για την έκτρωση χρησιμοποιούσαν ειδικά βότανα (πόσιμα ή εδώδιμα, Ιπποκράτης *Γυναικεῖα* 1.72) και πολύ αργότερα ο Πλούταρχος, ο οποίος πλέκει το εγκώμιο της τεκνοποιίας στο πλαίσιο των συμβουλών που δίνει για το γάμο (*Ἠθικά = Γαμικὰ παραγγέλματα 144b*), αναφέρεται και από άποψη βιολογική στη φθοροποιό λειτουργία τέτοιων μεθόδων (*φθαρτικαὶ φαρμακεῖαι*) που ακολουθούν οι ακόλαστες γυναίκες (*Ἠθικά = Ὑγιεινὰ παραγγέλματα 134f*). Στη χειρότερη περίπτωση μπορεί και να πουλούσαν το παιδί ως δούλο μετά από μία ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη (*Αιλιανός Ποικίλη Ἱστορία 2.7*, βλ. παρακάτω, έκθεση παιδιών).

Οι σχέσεις μεταξύ των συζύγων επηρεάζονταν ιδιαίτερα από τη διαχείριση της εγκυμοσύνης. Την κωμική εκδοχή μίας τέτοιας κατάστασης προσφέρει μία γυναίκα στις *Θεσμοφοριάζουσες*. Ανάμεσα στα πολλά και φοβερά που σκαρφίζεται το φύλο της, περιγράφεται η ιστορία μίας ψεύτικης εγκυμοσύνης, πώς η γυναίκα που προσποιήθηκε ότι είναι έγκυος, έκανε το ίδιο και με τους πόνους του τοκετού, ενώ έστειλε μία δούλη να αγοράσει ένα αγόρι: στο διάστημα αυτό ο σύζυγος έτρεχε να αγοράσει το βοτάνι για τη γρήγορη γέννα και η γριά δούλη έφερνε το αγορασμένο παιδί μέσα σε μία χύτρα, φιμωμένο με κερί για να μη φωνάζει (*502-16*). Στο ίδιο έργο γίνεται λόγος για ένα αγόρι που γεννά η δούλη και η σύζυγος το δείχνει για δικό της (*564-5*)! Προφανώς, δεν πρέπει να ήταν πολύ ανοίκειο αυτό που έκανε μία γριά, η οποία βρήκε δύο εκτεθειμένα δίδυμα και έδωσε το αγόρι σε μια πλούσια γυναίκα, ενώ η ίδια κράτησε το κορίτσι (*Μένανδρος Περικειρομένη 121-3*).

Όπως φαίνεται από το παραπάνω χωρίο των *Θεσμοφοριαζουσών*, ο τοκετός ήταν αποκλειστικά γυναικεία υπόθεση. Στην ποίηση, αυτή η πρακτική μεταφέρεται ακόμη και στο χώρο των μεγάλων θεών: έτσι, ακόμη και η Ρέα έλουσε μόνη της το νεογέννητο παιδί της με τη βοήθεια της μητέρας της Γαίας (*Καλλίμαχος Ὕμνος εἰς Δία 15-17*). Στο ιπποκρατικό σύγγραμμα *περὶ ἐγκατατομῆς τοῦ ἐμβρύου*, όπου δίνονται οδηγίες για την ώρα του τοκετού, γίνεται λόγος για γυναίκες που βοηθούσαν και πιθανότατα ήταν γειτόνισσες (κεφ. 4). Η Πραξαγόρα ξεγελά το δύσπιστο άνδρα της, ο οποίος αναρωτιέται γιατί έφυγε και από πού ήρθε, λέγοντας ότι πήγε να βοηθήσει μία γειτόνισσα να γεννήσει και μάλιστα τον καλεί να χαρεί, επειδή εκείνη έκανε αγόρι (*Αριστοφάνης Ἐκκλησιάζουσαι 520-34, 549*). Στη σκηνή με την πλαστή γέννα, η μέλλουσα μητέρα μπορεί χωρίς δυσκολία να διώξει το σύζυγό της από το δωμάτιο, μόλις αρχίσουν «οι πόνοι», βρίσκοντας κάποια δικαιολογία (Αριστοφάνης *Θεσμοφοριάζουσαι* 507-9, ό.π.). Παρόλα αυτά δεν διαθέτουμε καμία άμεση γυναικεία μαρτυρία, είτε της εγκύου και μητέρας είτε των επαγγελματιών που τη βοηθούσαν, για να κατανοήσουμε τα πραγματικά συναισθήματα και τις αγωνίες τους. Η περηφάνια της Πραξαγόρας για την έκβαση της γέννας ήταν, σίγουρα, καθημερινή χαρά για τις γυναίκες της εποχής, ειδικά σε περιπτώσεις ανδρογονίας: μιλώντας για τον Κλεομένη, βασιλιά της Σπάρτης, ο Ηρόδοτος λέει ότι πέθανε *ἄπαις*, αφήνοντας μόνο μία κόρη, τη Γοργώ (*Ηρόδοτος 5.48*)[22].

Στο πλαίσιο της αποκλειστικά γυναικείας φύσης του τοκετού, και η βασική βοηθός σε αυτόν ήταν γυναίκα: η **μαῖα**. Ο γιατρός καλούνταν μόνο σε περίπτωση επιπλοκών[23]. Υπάρχουν μαρτυρίες στα ιπποκρατικά κείμενα για την παρουσία γιατρού στην κατάλληλη στιγμή (*καιρός*), αλλά κάποτε ένας γιατρός μπορεί να κατηγορηθεί, επειδή έδωσε σε έγκυο εμετικό και εκείνη απέβαλε ή επειδή έδωσε κάτι για την ανακούφιση του πόνου της γέννας και η γυναίκα χειροτέρευσε ή πέθανε. Εκτός από το μεταγενέστερο Σωρανό που αφιερώνει τα πρώτα κεφάλαια της *Γυναικολογίας* (*1.1-3*) του στη μαία και περιγράφει αναλυτικά τις ιδιότητές της, για τη γυναίκα αυτή και το ρόλο της είχε μιλήσει παλαιότερα ο Σωκράτης στο πλαίσιο των δικών του ενδιαφερόντων –εξάλλου η μητέρα του Φαιναρέτη ήταν γνωστή μαία. Η μόνη διαφορά μεταξύ της πραγματικής μαίας και της μαιευτικής του φιλοσόφου είναι ότι εκείνη επιθεωρεί και νοιάζεται για τα σώματα, ενώ αυτός ασχολείται με την ψυχή (*Θεαίτητος 149a-d 1, 150b, 150c*). Καταρχάς ο Σωκράτης ορίζει την ηλικία όσων μπορούσαν να ασκούν το συγκεκριμένο επάγγελμα: δεν έπρεπε να είναι οι ίδιες έγκυες ή σε ηλικία τεκνοποίησης. Ο λόγος για τον περιορισμό αυτόν ήταν η ίδια η θεά προστάτης της λοχείας, η *ἄλοχος* Άρτεμη, η οποία δίνει αυτή την ικανότητα σε γυναίκες που της ομοιάζουν, αφού ήταν και αυτές άτεκνες όπως η ίδια. Οι μαίες κατεύναζαν τις ωδίνες του τοκετού με ειδικά φάρμακα ή και ξόρκια, αλλά μπορούσαν να βοηθήσουν και στην άμβλωση, αν παραστεί ανάγκη. Στις *Θεσμοφοριάζουσες* ο σύζυγος πηγαίνει να αγοράσει το *ὠκυτόκιον*, δηλαδή το φάρμακο που θεωρούνταν ότι θα επιταχύνει τον τοκετό (504, ό.π.), και στα σχετικά ιατρικά εγχειρίδια υπάρχουν πολλές συνταγές για τέτοια φάρμακα (*Ιπποκράτης Γυναικεῖα 77, 4-6*). Επιπλέον, πάντα σύμφωνα με τη σωκρατική επιχειρηματολογία, οι μαίες ήταν και οι κατάλληλες, για να προξενεύουν, δηλαδή είχαν το ρόλο της *προμνήστριας*, ο οποίος θεωρούνταν σημαντικός για τις γνωριμίες που θα οδηγούσαν σε γάμο: οι γυναίκες αυτές

μπορούσαν να προγνώσουν ποια γυναίκα ταίριαζε με ποιον άνδρα, έτσι ώστε να γεννηθούν καλύτερα παιδιά (150a). Ο Αριστοτέλης αναφέρει κάποιες ικανές (*τεχνικαί*) μαίες, οι οποίες σώζουν με τις πράξεις τους τα επαπειλούμενα νεογνά (*Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν 587a 19-23*). Τα ιπποκρατικά συγγράμματα αναφέρονται στις προσπάθειές τους κατά τον τοκετό, για να αλλάξει θέση το μωρό στη μήτρα, για να γυρίσει το κεφάλι προς τα κάτω με την ψηλάφηση, δηλαδή με ένα είδος μασάζ της κοιλιάς της εγκύου[24]. Η γέννηση ενός αγοριού έφερνε τιμή όχι μόνο στη μητέρα αλλά και στη μαμή, ακόμη και αν ήταν ερασιτέχνης, όπως η Πραξαγόρα στις *Εκκλησιάζουσες*, η οποία βοήθησε (τάχα) στη γέννα. Η μαία έκοβε τελετουργικά τον ομφάλιο λώρο (*ὀμφαλοτομεῖν*, Πλάτων *Θεαίτητος* 149e1), επιθεωρούσε το νεογέννητο (Πλάτων *Θεαίτητος* 151) και έλουζε τη μητέρα και το βρέφος, παίρνοντας νερό κατά προτίμηση από μία ιερή πηγή. Οι Σπαρτιάτισσες είχαν καλή φήμη ως μαίες, όπως και ως τροφοί, γι' αυτό συχνά προσλαμβάνονταν από τους Αθηναίους (*Πλούταρχος Λυκοῦργος 16.3*).

Ο Σωρανός, τον οποίο αναφέραμε πιο πάνω για την αναλυτική έκθεση που έδωσε σχετικά με τις ικανότητες των μαιών κατά τη ρωμαϊκή εποχή, στο δεύτερο βιβλίο της *Γυναικολογίας* του περιγράφει αναλυτικά τι συμβαίνει τη στιγμή που γεννιέται το μωρό, πώς γίνεται η επιθεώρηση όλου του σώματός του από το κεφάλι έως τα πόδια. Γενικά, γινόταν διάκριση ανάμεσα στον **πόνον** και την **ὠδίνην**, που αναφέρεται στους πόνους τοκετού, και υπήρχαν διάφορα φάρμακα που χρησιμοποιούνταν για αυτό τον υπερβολικό πόνο. Πόσο επώδυνη και δύσκολη εμπειρία ήταν ο τοκετός φαίνεται από τα λόγια της Μήδειας, όταν αντικρούει την άποψη ότι οι γυναίκες ζουν χωρίς κινδύνους μέσα στο σπίτι, ενώ οι άνδρες πολεμούν: θα προτιμούσε τρεις φορές να σταθεί στο πεδίο της μάχης παρά να γεννήσει μία φορά (*Ευριπίδης Μήδεια 248-51*). Γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιούνταν και επιταχυντικά μέσα (*ὠκυτόκια*), για να αντιμετωπιστούν οι περιπτώσεις δυστοκίας. Η θέση που έπαιρνε η γυναίκα κατά τον τοκετό ποίκιλλε. Η Λητώ παρουσιάζεται να γεννά γονατιστή (*Ὁμηρικὸς Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα 115-22*). Ο Σωρανός καταγράφει όλα όσα χρειάζονταν για τον τοκετό (π.χ. ἔλαιον, ὕδωρ θερμόν, θερμάσματα, σπόγγους τρυφερούς, ἔριον, ἐπιδέσμους, ὑποκεφάλαιον, ὀσφραντά, δίφρον μαιωτικὸν ἢ καθέδραν) και ειδικά περιγράφει πολύ αναλυτικά τις διαστάσεις που έπρεπε να έχει το κάθισμα στο οποίο καθόταν η ετοιμόγεννη (*δῖφρος μαιωτικός)*, προφανώς επειδή η στάση έχει μεγάλη σημασία στην καλύτερη έκβαση της διαδικασίας (*Γυναικεῖα 2.2-2.3*). Από ένα ανέκδοτο που διασώζει ο Πλούταρχος συνάγεται ότι η γέννα μπορεί να γινόταν και σε ξαπλωμένη στάση πάνω σε κλίνη (*Ἠθικά = Γαμικὰ παραγγέλματα 143e*). Στη διάρκεια της γέννας οι γυναίκες βοηθοί έβγαζαν τελετουργικές φωνές (**ὀλολυγαί**: *Ὁμηρικὸς Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα* 119). Το λουτρό της γυναίκας και του μωρού ήταν επιβεβλημένο, για να απομακρυνθούν τα λύματα, όπως περιγράφεται στη θεϊκή γέννηση του Απόλλωνα από τη Λητώ, όπου γίνεται λόγος για λουτρό *ἁγνῶς* και *καθαρῶς* (Ὁμηρικὸς Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα 120 κ.ε., Καλλίμαχος *Ὕμνος εἰς Δία* 15-17 ό.π.). Από ιατρική άποψη το νεογέννητο καθαριζόταν με νερό, επειδή, σύμφωνα με τους γιατρούς, τότε η κράση του ήταν πιο υγρή από κάθε άλλη ηλικία (*Γαληνός Ὑγιεινῶν λόγοι 6.33.13*). Στη Σπάρτη αυτός ο καθαρισμός γινόταν με κρασί, προκειμένου να δοκιμαστεί η κράση του βρέφους και έτσι να αποφασιστεί και η μοίρα του (*Πλούταρχος Λυκοῦργος 16*).

Ο θάνατος των γυναικών ή των βρεφών κατά τη γέννα ήταν πολύ συχνός, όπως μαρτυρεί η υψηλή θνησιμότητα: 25% των νεογέννητων πέθαιναν[25]. Ειδικά σε εποχές λιμών (π.χ. σιτοδεία λόγω ξηρασίας), πολεμικών συρράξεων και λοιμών (δηλ. επιδημικών ασθενειών) η απώλεια μικρών παιδιών πρέπει να ήταν πολύ μεγάλη. Ένα τεκμηριωμένο σχετικό παράδειγμα προσφέρει η επιδημία που ενέσκηψε στην Αττική κατά τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου (430-426 π.Χ.) και αποδεκάτισε μεγάλο μέρος του πληθυσμού όλων των ηλικιών –ανάμεσά τους και τον Περικλή. Νεότερες έρευνες σε σκελετικό υλικό (κυρίως DNA από τον πολφό δοντιών) από ομαδικούς τάφους εκείνης της εποχής κατέδειξαν ότι ο λοιμός αυτός οφειλόταν στο μικρόβιο του τυφοειδούς πυρετού[26]. Έτσι, εξηγείται ίσως και η αύξηση της παραγωγής ειδικών αγγείων που έμπαιναν ως κτερίσματα σε παιδικές ταφές, όπως οι μικροσκοπικοί **χόες** με παραστάσεις από τον κόσμο των παιδιών, οι **ασκοί** και τα **θήλαστρα** (βλ. και *1.2*, *1.5.2*).

Ο φόβος του θανάτου των λεχώνων και των νεογέννητων δικαιολογεί το μεγάλο αριθμό και την ποικιλία των προσφορών στις θεότητες του τοκετού, ιδιαίτερα την Ειλείθυια και την Άρτεμη, θεές που είχαν βοηθήσει τον ίδιο το Δία να γεννήσει από το κεφάλι του την Αθηνά. Ειδικά η Άρτεμη, ως Λοχία, συνδέεται με όλες τις φάσεις του τοκετού και προστατεύει τις έγκυες και τις λεχώνες, όπως παρέχει ανάλογη προστασία και στις μαίες. Λίγο καιρό μετά τη γέννα, η νέα μητέρα πήγαινε στα ιερά των θεοτήτων αυτών, για να προσφέρει τις ευχαριστίες της, όπως έκανε και στη διάρκεια της εγκυμοσύνης, για να ζητήσει τη βοήθειά τους για εύκολο τοκετό. Σώζονται πολλά αναθήματα (αγγεία, ειδώλια, αγάλματα, ανάγλυφα), καθώς και επιγραφικά αρχεία, όπου καταγράφονται διάφορες προσφορές στα ιερά της Άρτεμης στη Βραυρώνα, την αθηναϊκή Ακρόπολη και τη Μουνιχία στον Πειραιά καθόλη τη διάρκεια της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου[27] (π.χ. *IG* II^2, 1514-31). Κυρίαρχη θέση φαίνεται ότι είχαν τα ενδύματα που φορούσαν οι γυναίκες κατά τον τοκετό και είναι πολυπληθή τα αναθηματικά επιγράμματα στην *Παλατινή Ανθολογία* που περιγράφουν αφιερώματα των γυναικών ή και του ζευγαριού στην Άρτεμη σε ανάμνηση της γέννας –στην ίδια θεά προσέφεραν και οι μελλόνυμφες

παρθένοι ανάλογα αντικείμενα (βλ. *1.3*). Ο λόγος αυτής της μεταλόχειας προσφοράς είναι, φυσικά, ότι η θεά δεν «τόξευσε» τη λεχώνα, αλλά την προστάτευσε και στάθηκε με ευμένεια κατά τη γέννα της (αφιέρωμα ενός ζευγαριού: *Φαίδιμος Παλατινὴ Ἀνθολογία 6.271*). Στη Βραυρωνία Άρτεμη αφιέρωναν οι συγγενείς και τα ενδύματα των γυναικών που είχαν πεθάνει στον τοκετό (*Ευριπίδης Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις 1462-7*).

Στη Σπάρτη, ο Λυκούργος, αν και είχε απαγορεύσει να γράφονται τα ονόματα των νεκρών στον τάφο, έκανε εξαίρεση μόνο για τους άνδρες που έπεσαν στον πόλεμο και για τις γυναίκες που είχαν πεθάνει στη γέννα, αν δεχτούμε μία διόρθωση στο παραδεδομένο κείμενο που μιλά για γυναίκες οι οποίες συμμετείχαν σε ιερές τελετές (*Πλούταρχος Λυκοῦργος 27.2*). Πιθανόν, έτσι, αναγνώριζαν τη σημασία αυτής της εξαιρετικής στιγμής στο γυναικείο βίο, η οποία για το στρατιωτικό κώδικα της πόλης ήταν ισάξια του θανάτου στο πεδίο της μάχης[28].

Το σπαργάνωμα (**σπαργανᾶν**) γινόταν προκειμένου να επιτευχθεί η σωστή σωματική διάπλαση (*Γαληνός Ὑγιεινῶν λόγοι 6.32.14, Πλούταρχος Ἠθικά = περὶ παίδων ἀγωγῆς 3c-d*). Και σε αυτό διέφεραν οι Σπαρτιάτες, αφού δεν σπαργάνωναν τα παιδιά, προσφέροντάς τους έτσι μεγαλύτερη ελευθερία (Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* 16 ό.π.). Ο Πλάτων, που αναφέρεται στο σπαργάνωμα, παρομοιάζει το έμβρυο και το νεογέννητο με κερί και συστήνει το σπαργάνωμα για δύο χρόνια (*Νόμοι 789e*), ενώ προτείνει οι τροφοί να συνοδεύουν τα παιδιά στις διάφορες εκδηλώσεις του βίου τους (ιερά, αγρούς, επισκέψεις συγγενών), μέχρι να γίνουν τριών χρονών, δηλαδή μέχρι να είναι ικανά να στέκονται, και μάλιστα θεωρεί τέτοια επιτήρηση πολύ σημαντική (*Πλάτων Νόμοι 789e-90*). Ο Αριστοτέλης παραδίδει μία πληροφορία για κάποιους που χρησιμοποιούσαν «μηχανικά» όργανα, προκειμένου σε αυτή την τρυφερή ηλικία να γίνει το σώμα ίσιο, καθώς λόγω της απαλότητάς του υπήρχε ο κίνδυνος να στραβώσει (*Πολιτικά 1336a 10-12*). Σπάργανα και σπαργάνωμα εικονίζονται ή σώζονται σε παιδικούς τάφους. Τα θεϊκά βρέφη, αν και σπαργανωμένα, δεν μένουν για πολύ στα σπάργανά τους (όπως ο Απόλλων: *Ὁμηρικὸς Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα 127-9*). Ως σπαργανωμένο βρέφος παριστάνεται ο Ερμής σε μία μελανόμορφη καιρετανή υδρία (Παρίσι Μουσείο Λούβρου Ε 696)[29]. Ανάλογη εμφάνιση έχει και ο Εριχθόνιος κατά τη γέννησή του, όπως εικονίζεται σε μία ερυθρόμορφη υδρία του Ζωγράφου της Οινάνθης (Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1837.6-9.54, BAPD 206695), καθώς η Αθηνά ετοιμάζεται να τον τυλίξει με το ύφασμα που κρατά.

Με τη γέννηση συνδέεται και το θέμα της αναγνώρισης του νεογέννητου και της συνήθειας της έκθεσης. Οι αρχαίες πηγές είναι πολλές και σχετίζονται τόσο με την οικονομική κατάσταση του οίκου όσο και με τις αντιλήψεις περί φύλων και τις κοινωνικές συμβάσεις περί νομιμότητας και ελεύθερης φύσης των ανθρώπων. Διαθέτουμε μία εκτενή πληροφορία από το μεταγενέστερο Αιλιανό για τη σχετική νομοθεσία της Θήβας που *φιλανθρώπως* δεν επέτρεπε την έκθεση και έδινε εναλλακτικές λύσεις (*Ποικίλη Ἱστορία 2.7*). Σχολιάζοντας την ησιόδεια εικόνα για τα πόδια που φουσκώνουν από την πείνα (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 496-7), ο Πλούταρχος αναφέρει ότι στην Έφεσο η έκθεση βρεφών απαγορευόταν εκτός από περιπτώσεις λιμού (*Πλούταρχος Ἡσίοδος απ. 69*). Στην Αθήνα, ο υπεύθυνος κηδεμόνας (*κύριος*), συνήθως ο πατέρας, είχε το δικαίωμα να αποφασίζει αν θα αποδεχόταν το παιδί στον *οἶκον*, για να το αναθρέψει ή αν θα το εκθέσει – όχι όμως και να το σκοτώσει[30]. Κατά τον Αριστοτέλη, μία από τις τρεις κατηγορίες «οικονομικής» εξουσίας που ανήκει αποκλειστικά και πάντοτε στον άνδρα είναι η «πατρική», δηλαδή ο τρόπος μεταχείρισης του παιδιού. Το παιδί, όπως και η γυναίκα, θεωρούνται ελεύθεροι άνθρωποι, αλλά ο άνδρας της οικογένειας τούς εξουσιάζει με διαφορετικό τρόπο. Στη «γαμική» εξουσία του ως προς τη γυναίκα την εξουσιάζει όπως ένας πολίτης τον άλλον (*πολιτικῶς*), στην «πατρική» του προς τα παιδιά τα εξουσιάζει σαν βασιλιάς (*βασιλικῶς*): «ο άνδρας εξουσιάζει τη γυναίκα του όπως ένας πολίτης τον άλλον, έναν δούλο σαν τύραννος και τα παιδιά του σαν βασιλιάς». Ο τρόπος αυτός επιβάλλεται από τη διαφορά μεταξύ φύλων και ηλικιών αντίστοιχα: το αρσενικό είναι «ἡγεμονικώτερον» του θηλυκού, ενώ το πρεσβύτερο είναι πιο τέλειο από το νεότερο και ατελές, αλλά αμφότερα έχουν την ίδια φύση (*Αριστοτέλης Πολιτικά 1259a 38-b*). Στη Σπάρτη, η απόφαση έκθεσης ανήκε σε μία ομάδα ηλικιωμένων που εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα της πόλης και συνεδρίαζαν στη Γερουσία. Ως γνωστόν, τα ακατάλληλα μωρά τα έριχναν στους Αποθέτες του Καιάδα (*Πλούταρχος Λυκοῦργος 16*). Ακόμη και μετά την έκθεση, το παιδί δεν έχανε το δικαίωμα να διεκδικήσει τη σχέση με τον κηδεμόνα του. Σε πολλά δραματικά έργα αναφέρονται διάφορα αντικείμενα (*σημεῖα*) που επέτρεπαν την ταυτοποίηση του εκτεθειμένου παιδιού κάποια στιγμή αργότερα στη ζωή του. Τα κορίτσια εκτίθονταν περισσότερο από τα αγόρια, αλλά καθολική εξόντωση του γυναικείου φύλου θα οδηγούσε και σε εξόντωση της αναπαραγωγής και κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε[31]. Κάτι παραπάνω, βέβαια, θα ήξερε ο κωμικός ποιητής Ποσείδιππος (3ος αι. π.Χ.), όταν έλεγε ότι «ο καθένας ανατρέφει έναν γιο, ακόμα κι αν είναι φτωχός, αλλά εγκαταλείπει ένα κορίτσι ακόμα κι αν είναι πλούσιος» (*Ἑρμαφρόδιτος απ. 12 K.-A.*: Υἱὸν τρέφει πᾶς κἂν πένης τις ὢν τύχῃ, / θυγατέρα δ' ἐκτίθησι κἂν ᾖ πλούσιος). Σε κάθε περίπτωση η γέννηση ενός κοριτσιού συνεπαγόταν μέριμνα για τη μελλοντική προίκα και συνεπώς έγνοιες για την οικογένεια, ακόμη και αν οι κόρες ήταν αυτές που εξασφάλιζαν, τελικά, την ορθή διαχείριση του οίκου. Σε γενικές

γραμμές, η προτίμηση ήταν για αγόρια παρά για κορίτσια, αλλά δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι στην κλασική Ελλάδα η έκθεση των κοριτσιών ήταν αποδεκτή πρακτική.

Τα ανάπηρα παιδιά ήταν πιο συχνά θύματα έκθεσης. Ο Σωκράτης ζητά από το Θεαίτητο να επιθεωρεί από κάθε πλευρά το πνευματικό τέκνο του, για να ελέγχει αν είναι άξιο να το αναθρέψει, ειδάλλως θα μπορέσει να το εκθέσει (*ἀποτιθέναι*, *Θεαίτητος 161a*). Μιλώντας για τη δυνατότητα έκτρωσης ο Αριστοτέλης προτείνει ακόμη και να θεσπιστεί νόμος που θα απαγορεύει την ανατροφή αναπήρων (*πεπηρωμένων*) (*Πολιτικά 1335b 19-21*). Εννοείται ότι στη Σπάρτη δεν υπήρχαν τέτοιοι ενδοιασμοί σε ό,τι αφορά τα ανάπηρα παιδιά. Μία άλλη κατηγορία παιδιών που κινδύνευαν με έκθεση ήταν τα νόθα. Και εδώ οι λόγοι είναι προφανείς, αφού το νόθο παιδί δεν είχε μέλλον και φυσικά καμία πιθανότητα κληρονομιάς της πατρικής περιουσίας. Η συνήθεια έκθεσης δεν σημαίνει, εντούτοις, ότι οι αρχαίοι ήταν αναίσθητοι σε θέματα έκθεσης βρεφών, και η Αθηναία Κρέουσα που είχε αναγκαστεί να εκθέσει το νόθο παιδί της, τον Ίωνα, ο οποίος δεν είναι άλλος από τον αρχηγέτη των Αθηναίων, έδωσε μία σπαρακτική εικόνα της μητέρας που αναγκάστηκε για κοινωνικούς λόγους να εκθέσει το παιδί της και δέχτηκε αυστηρή επίκριση γι' αυτή την απόφαση. Κανονικά το παιδί δικαιούνταν αγκαλιά και κανάκεμα, και αυτό έπρεπε να είχε κάνει η Κρέουσα, αν δεν αποφάσιζε να αδικήσει, όπως λέει η ίδια, το σπλάχνο της (*Ευριπίδης Ἴων 954-63*). Οπωσδήποτε το θέμα είναι πολύ σύνθετο, για να δοθεί μία βέβαιη απάντηση τόσο για την έκταση του φαινομένου όσο και για τις πραγματικές διαθέσεις των Ελλήνων και φυσικά τη διάκριση της ανδρικής και της γυναικείας βούλησης σχετικά με την απόκτηση παιδιών. Περιορισμοί υπήρχαν και για τους δούλους, οι οποίοι δεν έπρεπε να αναπαράγονται χωρίς τη γνώση του αφεντικού τους: ο Ισχόμαχος κλειδώνει την πόρτα του «γυναικείου», όχι μόνον επειδή φοβάται τις κλοπές, αλλά και για να αποτρέψει τις σκλάβες να γεννούν χωρίς τη δική του έγκριση (*Ξενοφών Οἰκονομικός 9.5*).

Η περίοδος της λοχείας ισοδυναμούσε με το διάστημα κατά το οποίο η νέα μητέρα θεωρούνταν μίασμα για τους άλλους[32]. Η θεά Άρτεμη κατακρίνεται από την Ιφιγένεια, γιατί απαγορεύει, μεταξύ άλλων, και στις λεχώνες να μπουν στο ιερό της (*Ευριπίδης Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις 380-4*)[33]. Αυτό το διάστημα υπολογιζόταν με βάση το χρόνο που απαιτούνταν για τη διαμόρφωση του εμβρύου και είχε οριστεί σε 42 ημέρες για το θηλυκό (κάποτε και σε 25) και 30 για το αρσενικό. Έτσι, μία μητέρα που γεννούσε αγόρι μπορούσε να επανέλθει στον κανονικό ρυθμό του βίου της 12 ημέρες νωρίτερα από ό,τι αν είχε γεννήσει κορίτσι και αυτό θεωρούνταν *κάθαρσις* μετά από τον τοκετό. Στις νεότερες γυναίκες η κάθαρση συντελούνταν πιο γρήγορα, ενώ στις μεγαλύτερες σε ηλικία διαρκούσε περισσότερο (*Ιπποκράτης περὶ φύσιος παιδίου 18.2-6*).

Από το βυζαντινό πατριάρχη Φώτιο (λ. *μιαρά ἡμέρα*) πληροφορούμαστε ότι το σπίτι, όπου λάμβανε χώρα μία γέννα, αλειφόταν με πίσσα, ώστε να εκδιώχνονται οι δαίμονες. **Λεχώ** είναι η λέξη που χρησιμοποιείται για τη γυναίκα που γεννά, και ο δεισιδαίμων του Θεόφραστου δεν την πλησίαζε, όπως έκανε και με τους τάφους (*Θεόφραστος Χαρακτῆρες 16.9*). Ένας καθαρτήριος νόμος της Κυρήνης από το ιερό της Άρτεμης (4ος αι. π.Χ.) όριζε το βαθμό μιάσματος σε σχέση με τη λοχεία: στην περίπτωση που μία γυναίκα αποβάλλει (*ἐκβάλλει*) τότε που το έμβρυο ήταν πλήρες (*διάδηλος*), τα μέλη της οικογένειας θεωρούνταν μολυσμένα όπως σε περίπτωση θανάτου, ενώ αν το έμβρυο δεν ήταν πλήρως διαμορφωμένο, η οικία μιαίνεται όπως στην περίπτωση τοκετού (*ἀπὸ λέχους*)[34]. Το μίασμα παρέμενε στο σπίτι και στη γυναίκα μέχρι τη μέρα των Αμφιδρομίων (βλ. παρακάτω).

Η διάκριση των φύλων ξεκινούσε αμέσως μόλις το νεογέννητο αντίκριζε το φως. Η άφιξη του νέου μέλους στην οικογένεια δηλωνόταν με διαφορετικό και πολύ ενδεικτικό τρόπο ανάλογα με το φύλο του: η γέννηση των αγοριών ανακοινωνόταν με το κρέμασμα ενός κλαδιού ή στεφανιού ελιάς στην πόρτα του σπιτιού, ενώ των κοριτσιών με το κρέμασμα μίας τούφας ακατέργαστου μαλλιού. Στην πρώτη περίπτωση γινόταν πιθανόν υπαινιγμός στην ανδρική δύναμη και τη συμμετοχή σε αθλητικούς αγώνες, ενώ στη δεύτερη προβαλλόταν η γυναικεία εργατικότητα διαμέσου μίας από τις βασικότερες οικιακές ασχολίες. Μία εξήγηση για το έθιμο αυτό είναι ότι έτσι ανακοινωνόταν η γέννηση στην κοινότητα και σχηματιζόταν ένας «κλοιός προστασίας» τόσο για τη μητέρα και το νεογέννητο όσο και για τους εκτός του οίκου. Η περίοδος αυτή έληγε καταρχάς με τα Ἀμφιδρόμια και την απομάκρυνση των «σημείων» από την εξώπορτα (*Έφιππος απ. 3 K.-A. = Αθήναιος Δειπνοσοφισταί 9.370C-D*). Τα **Ἀμφιδρόμια**[35] τελούνταν πέντε ημέρες μετά από τη γέννα και σήμαιναν την αποδοχή του νέου μέλους στον οίκο. Το όνομα της τελετής δηλώνει την περιφορά του νεογέννητου γύρω από την οικιακή εστία από τον ίδιο τον πατέρα του ή την τροφό (*Σούδα* λ. *Ἀμφιδρόμια*, Σχόλ. *Λυσιστράτη 757-9*, Πλάτων *Θεαίτητος* 160e). Παρούσα ήταν και η λεχώνα μητέρα, η οποία καθαριζόταν από το μίασμα του τοκετού με τελετουργικό πλύσιμο των χεριών. Πιθανόν τότε γινόταν η ονοματοδοσία του παιδιού ή αυτό συνέβαινε πέντε ημέρες αργότερα κατά τη **Δεκάτη**. Οι συγγενείς προσέφεραν ως δώρα χταπόδια και καλαμάρια για το εορταστικό γεύμα. Ανάλογα, ο Έφιππος (ό.π.) αναφέρει ένα πλούσιο γεύμα εκείνη τη μέρα με ειδικά εδέσματα από ψητό τυρί, αρνί, περιστέρια, διάφορα οστρακόδερμα και μαλάκια.

Ο θηλασμός ήταν άλλη μία βασική ασχολία για τη λεχώνα (*Λυσίας 1.9.4-5*), αν και συχνά γινόταν και από

μία γυναίκα για το σκοπό αυτό, την **τίτθη** (*Ἰλιάς 24.58, Ἀθήναιος 2.2.17.17*). Μαρτυρείται, επίσης, η λέξη **θηλάστρια** (Σοφοκλής *Ἀλέξανδρος* απ. 98.1, Κρατίνος απ. 418.1). Ανάμεσα στις αρμοδιότητες των φυλάκων της πολιτείας του, ο Πλάτων εξαίρει την παιδοποιία, στην οποία συγκαταλέγει μεταξύ άλλων το σπαργάνωμα και τη φροντίδα για το γάλα του θηλασμού (*Πολιτεία 460cd*). Ο Γαληνός συμβουλεύει όσες θηλάζουν να απέχουν από τη σεξουαλική πράξη (*Ὑγιεινῶν λόγος, τόμ. 6, 45, 6*). Γνώριζαν ότι το φυσικό γάλα της μητέρας είναι ευεργετικό στις ασθένειες (*Γαληνός περὶ εὐχυμίας καὶ κακοχυμίας τροφῶν, τόμ.6, 775, 7*) και μάλιστα ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι με το ζεστό γάλα μεγαλώνουν πιο γρήγορα τα δόντια (*Αριστοτέλης Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν 789a 6*).

Εικονογραφικά δεδομένα για τη γέννηση

Γυναίκες σε κατάσταση εγκυμοσύνης δεν απεικονίζονται συχνά στην αρχαία ελληνική τέχνη ή τουλάχιστον δεν αναγνωρίζονται με βεβαιότητα. Η κρίσιμη στιγμή του τοκετού, οι επιπλοκές του οποίου αποτελούσαν μία από τις συχνότερες αιτίες πρόωρου θανάτου, επίσης δεν επιλέγεται συχνά, ούτε όταν σε επιτύμβια ανάγλυφα (στήλες, ληκύθους και λουτροφόρους) απεικονίζονται γυναίκες που προφανώς πέθαναν στη γέννα. Σε ορισμένες στήλες γίνεται φανερό από τη χαρακτηριστική στάση των γυναικών ότι πρόκειται για ετοιμόγεννες. Τότε είναι καθισμένες σε δίφρο ή μισοξαπλωμένες σε κλισμό ή κλίνη, με ανοικτά πόδια και χαλαρά διευθετημένα ενδύματα, ενώ υποβοηθούνται από άλλες γυναίκες, οι οποίες κρατούν τα χέρια της λεχώνας[36]. Σε ορισμένες σκηνές παριστάνονται και πενθούντες άνδρες (πατέρας ή σύζυγος), οι οποίοι δεν ήταν, ασφαλώς, παρόντες στον τοκετό, αλλά εντάσσονται στην τυπολογία των επιτύμβιων αναγλύφων. Σε μία επιτύμβια λήκυθο, πιθανόν από τον Κεραμεικό (Αθήνα ΕΑΜ 1055, β΄ μισό 4[ου] αι. π.Χ.), εικονίζεται η λεχώνα Θεοφάντη, που ξεψυχά, καθώς υποβαστάζεται από μία όρθια γυναίκα. Στα δεξιά, ένας άνδρας στηρίζει το άψυχο χέρι της άτυχης γυναίκας, ενώ θρηνεί. Ιδιαίτερα συχνή είναι η απεικόνιση βρεφών ή μικρών παιδιών, αγοριών και κοριτσιών, στις σκηνές αυτές. Μία θεραπαινίδα ή μία συγγενής κρατά το βρέφος στην αγκαλιά της. Σε μία μικρή επιτύμβια στήλη (βρέθηκε το 1897 στην Αθήνα ΕΑΜ 901, α΄ μισό 4[ου] αι. π.Χ.) η νεκρή Σελινώ κάθεται σε κλισμό κρατώντας κάτοπτρο και χαιρετά με χειραψία τη Νικώ, ένα όρθιο κορίτσι που κρατά ένα βρέφος, τη Μυννάκη, στην αγκαλιά της. Προφανώς εικονίζεται εδώ η μητέρα, που πέθανε πρόωρα ή ακόμη και πάνω στη γέννα, καθώς αποχαιρετά τις κόρες της που έμειναν ορφανές. Υπάρχουν και πολυπρόσωπες σκηνές με διάφορες συγγενικές και υπηρετικές μορφές, οι οποίες πλαισιώνουν την καθιστή νεκρή γυναίκα, και μία από αυτές κρατά ένα βρέφος (π.χ. στήλη με μορφή ναΐσκου, βρέθηκε το 1837 στον Πειραιά, Αθήνα ΕΑΜ 819, γύρω στο 350 π.Χ.). Τα βρέφη στην αγκαλιά μίας θεραπαινίδας, συνήθως, απλώνουν τα χέρια τους προς τη νεκρή, δηλώνοντας με άμεσο τρόπο την εξάρτηση αλλά και το χωρισμό από τη μητέρα τους (στήλη στο Leiden Rijksmuseum I 1903/2.1, 420/10 π.Χ., στήλη της Φιλονόης από το Ψυχικό στην Αθήνα ΕΑΜ 3790, αρχές 4ου αι. π.Χ.)[37].

Στα επιτύμβια ανάγλυφα, τα παιδιά στέκονται κατά κανόνα δίπλα στην καθιστή μητέρα τους και την αγγίζουν απλώνοντας τα χέρια, ενώ εκείνη κλίνει το κεφάλι προς το μέρος τους. Η παρουσία τους έχει ερμηνευτεί ως ένδειξη για το θάνατο της γυναίκας κατά τον τοκετό, αλλά αυτό δεν είναι πάντα βέβαιο. Μπορεί να παριστάνονται ένα ή δύο παιδιά, ένα παιδί και ένα βρέφος, ακόμη και δύο βρέφη, που έχουν ερμηνευτεί ως δίδυμα (Παρίσι, Λούβρο ΜΑ 2872, β΄ μισό 4[ου] αι. π.Χ.). Σπάνια είναι και τα ειδώλια που παριστάνουν γυναίκες, όρθιες ή καθιστές, με μία βοηθό από πίσω να τις στηρίζει την ώρα του τοκετού[38]. Αντίθετα, η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα ταφικά δεδομένα έχει προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την ιδιαίτερη προσοχή με την οποία θάβονταν οι έγκυες[39]. Επίσης, αξίζει να αναφέρουμε ότι υπάρχουν λίγα ειδώλια και παραστάσεις σε αγγεία και επιτύμβια ανάγλυφα με θηλάζουσες γυναίκες, όχι μόνο θνητές αλλά και θεές –όπως η Αφροδίτη[40]. Τέλος, ασυνήθιστο ως προς το θέμα του και τη σχεδόν αποκλειστική παρουσία γυναικών είναι ένα αναθηματικό ανάγλυφο από τον Αχινό Λοκρίδας (Λαμία Αρχαιολ. Μουσείο 1041, τέλη 4[ου] αι. π.Χ.)[41]. Σε αυτό εικονίζεται μία λεχώνα μαζί με το βρέφος της και υπηρετικές μορφές να επισκέπτονται το ιερό της προστάτιδας θεάς του τοκετού, της Άρτεμης, μετά από την επιτυχή γέννα, φέρνοντας πλούσιες προσφορές (ζώο για θυσία, δίσκο με φρούτα και πόπανα). Αξιοπρόσεχτα είναι τα κρεμασμένα ενδύματα ως αφιερώματα στο βάθος της σκηνής.

1.2 Ανατροφή

Τα πρώτα έξι χρόνια τη φροντίδα των παιδιών, εξίσου αγοριών και κοριτσιών, είχαν η μητέρα και το προσωπικό του οίκου. Το μεγάλωμα του παιδιού ανήκε κατά κύριο λόγο στη γυναίκα που είχε λίγη βοήθεια εκτός από τις συμβουλές άλλων γυναικών, όπως συγγενείς, φιλενάδες και γειτόνισσες, και ιδιαίτερα της μαίας και της τροφού. Δεν διαθέτουμε πληροφορίες για το ρόλο των γιαγιάδων στο μεγάλωμα των παιδιών, παρά μόνον

έμμεσα χάρη στην παρουσία τους στα επιτύμβια ανάγλυφα (βλ. στήλη Αμφαρέτης με τον εγγονό της, Αθήνα Μουσείο Κεραμεικού Ρ695). Με βάση όσα αναφέρει για την κατανομή αρμοδιοτήτων και ιδιοτήτων ανά φύλο ο Αριστοτέλης «ο άρρην πατέρας εκπαιδεύει, ενώ η μητέρα τρέφει» (*Αριστοτέλης Οἰκονομικά 1344a 6*). Ο πατέρας του Αθηναίου Νικήρατου φρόντισε να γίνει ο γιος του ενάρετος άνδρας (*ἀνήρ ἀγαθός*), κάτι που επιθυμούσαν και επιδίωκαν κατά κανόνα όλοι οι γονείς. Ο τρόπος που επέλεξε ήταν να βάλει το γιο του να αποστηθίσει το σύνολο της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* (*Ξενοφών Συμπόσιον 3.5*).

Η διαδικασία και το περιεχόμενο της ανατροφής διέφεραν ανά φύλο και ήταν απολύτως ενδεικτικά για το διαφορετικό ρόλο ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια. Η σχέση εξάρτησης των παιδιών από τους ενήλικες, ανάλογα με την ηλικιακή φάση που βρίσκονταν, χαρακτηρίζεται από τα παρακάτω ζεύγη: η τίτθη με το *βρέφος*, ο διδάσκαλος με τον *παῖδα*, ο γυμνασίαρχος με τον *ἔφηβον* και ο *ἐραστής* με το *μειράκιον* (*Πλούταρχος Ἐρωτικός 754d*). Ο Πλάτων, επίσης, αναφέρεται στα πρόσωπα που έπαιζαν ρόλο στη διαπαιδαγώγηση του παιδιού: τροφός, μητέρα, παιδαγωγός, και ο ίδιος ο πατέρας ανταγωνίζονταν, για να διδάξουν στο παιδί το δίκαιο και το άδικο, το όμορφο και το άσχημο, το όσιο και το ανόσιο, ακόμη και αν χρειαζόταν να επιστρατεύεται το ξύλο (*Πρωταγόρας* 325d, βλ. παρακάτω).

Τα κορίτσια ήδη από νωρίς μάθαιναν ότι καθήκον τους ήταν η συνέχιση της γενιάς με τη γέννηση και την ανατροφή παιδιών. Όχι μόνον η διαπαιδαγώγηση αλλά και η παιδεία τους ήταν οικόσιτη και βασιζόταν στις γυναίκες του οίκου, κυρίως στη μητέρα τους. Μία χαρακτηριστική σκηνή περιγράφει ο Ησίοδος παρουσιάζοντας την παρθένα μέσα στο σπίτι μαζί με τη μητέρα της, να περνά τον καιρό της σε ιδανικές συνθήκες, με ωραία λουτρά και καλλωπισμό (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι 519-22*). Πιθανότατα, η οικιακή απομόνωση συνεχίστηκε και στους επόμενους αιώνες. Πράγματι, ο Αριστοτέλης, καθώς τονίζει τη διαφορά των δύο φύλων, καθορίζει ότι το ασθενές γυναικείο διαχειρίζεται τα του οίκου και τις καθιστικές δουλειές, ενώ είναι αδύναμο για τις εξωτερικές ασχολίες (*Οἰκονομικά 1343-4*). Η γυναίκα δεν είχε ρόλο στα κοινά, ούτε στην πολιτική ούτε στη στρατιωτική ζωή. Στο σπίτι, το κορίτσι μάθαινε να κατεργάζεται το μαλλί και να υφαίνει και γενικά να βοηθά στην ανατροφή των μικρότερων αδελφών. Η διδασκαλία γραφής και ανάγνωσης δεν ήταν υποχρεωτική για τα κορίτσια και ίσως συνέβαινε στις εύπορες οικογένειες, οπωσδήποτε όμως γινόταν μέσα στον ιδιωτικό χώρο της οικίας από τον παιδαγωγό ή από τη μητέρα τους. Ο Ηρόδοτος (4.78.1) αναφέρει μία Ελληνίδα στην Ίστρο που δίδαξε το γιο της να μιλά και να γράφει ελληνικά, αλλά η Ιφιγένεια ήταν αναγκασμένη να υπαγορεύσει ένα γράμμα σε έναν Έλληνα φυλακισμένο (*Ευριπίδης Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις 582-90*).

Ήταν διαδεδομένη η αντίληψη ότι τα κορίτσια είχαν λιγότερες απαιτήσεις από τα αγόρια και ότι το κέρδος από την απόκτηση κοριτσιών ήταν η παροχή μικρότερης ποσότητας φαγητού, καθώς κυριαρχούσε η πεποίθηση ότι οι γυναίκες χρειάζονταν λιγότερο φαγητό από τους άνδρες και συνεπώς τα κορίτσια έτρωγαν λιγότερο από τα αγόρια, με εξαίρεση τους Σπαρτιάτες, που και σε αυτό έκαναν το αντίθετο (*Ξενοφών Λακεδαιμονίων πολιτεία 1.3, Αριστοτέλης Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν 9.608b 15*). Λόγω της μικρής ηλικίας στην οποία παντρεύονταν, τα κορίτσια δεν προλάβαιναν να μάθουν πολλά πράγματα από τους γονείς τους και έτσι ο σύζυγος αναλάμβανε αυτόν το ρόλο. Ο Ισχόμαχος είναι η τυπική περίπτωση του καθωσπρέπει Αθηναίου, που όταν ερωτάται σχετικά, ομολογεί ότι η γυναίκα του ήταν μετά βίας 15 χρονών, όταν ήρθε σε αυτόν και προηγουμένως ζούσε με πολλή επιμέλεια «ώστε να την έχουν δει, ακούσει και μιλήσει γι' αυτήν όσο το δυνατόν λιγότερο». Το μόνο που ήξερε καλά ήταν να τρώει όσο το δυνατόν λιγότερο και, επίσης, καθ' ομολογία του συζύγου της, ήξερε να κατασκευάζει έναν μάλλινο πέπλο και να συμβουλεύει τις δούλες της πώς να γνέθουν (*Ξενοφών Οἰκονομικός 7.6*). Όταν εκείνη τον ρώτησε για το τι μπορούσε να συνεισφέρει ανάλογα με τις δυνατότητές της, είχε φροντίσει να προσθέσει ότι η μόνη σίγουρη παιδεία της προήλθε από τη μητέρα της και είναι η **σωφροσύνη** (*7.15*). Ίσως ορισμένες φορές οι γυναίκες γνώριζαν γραφή ή ανάγνωση, βοηθώντας, έτσι, ουσιαστικά στη διαχείριση του οίκου.

Όπως στο μετέπειτα ενήλικο βίο τους, έτσι και στην ανατροφή τους τα κορίτσια της Σπάρτης συνιστούν μία πολύ ξεχωριστή περίπτωση ανάμεσα στις άλλες ελληνικές περιοχές. Η αγωγή τους είχε δημόσιο χαρακτήρα και γι' αυτό περιλάμβανε ειδικές ασκήσεις, αγωνίσματα και συμμετοχή σε διάφορες τελετές (εκτός από τις πληροφορίες που παρέχει ο Πλούταρχος *Λυκοῦργος* πρβλ. *Ξενοφών Λακεδαιμονίων πολιτεία 1.4-5*). Ακόμη και αν δεν γνωρίζουμε κατά πόσον υπήρχαν ομοφυλοφιλικές σχέσεις με μεγαλύτερες, όπως συνέβαινε με τα αγόρια, και αυτών η αγωγή έδινε έμφαση στις αθλητικές δραστηριότητες. Για να σκληραγωγηθούν και να εκτελέσουν με άνεση τις ασκήσεις και τα χορευτικά βήματα (όπως η ***βίβασις***, όπου φέρνουν τις φτέρνες όσες περισσότερες φορές γίνεται στα οπίσθια), φορούσαν άνετα ενδύματα. Ο Ευριπίδης, ως γνήσιος Αθηναίος, σχολιάζει (*Ἀνδρομάχη 597-601*) τον ειδικό πέπλο που φορούσαν οι Σπαρτιάτισσες και ήταν άρραφος στη δεξιά πλευρά του (*φαινομηρίδες*, *Πλούταρχος Λυκούργου καὶ Νομᾶ σύγκρισις 3.3-5*). Βασικός στόχος για όλα αυτά ήταν να γίνουν δυνατές, ώστε να γεννήσουν υγιή παιδιά. Τα παρθένια του Αλκμάνα προσφέρουν μία ιδεατή εικόνα των κοριτσιών της Σπάρτης (βλ. *2.1*) με έμφαση στην εξωτερική ομορφιά και τη χάρη τους, καθώς

χορεύουν. Κατά κύριο λόγο, όμως, η αγωγή τους στόχευε, σε αντίθεση με την αβρότητα που περιγράφουν τα αρχαϊκά παρθένια, στη γονιμότητά τους και στη γέννηση δυνατών, υγιών παιδιών αλλά και στην επίβλεψη του οίκου τους κατά τα πολύ συχνά διαστήματα απουσίας των ανδρών (*Πλούταρχος Λυκοῦργος 14*)[42].

Οι πληροφορίες που έχουμε για άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου είναι ελάχιστες και περιορίζονται κυρίως στην αρχαϊκή εποχή. Μία εξιδανικευμένη αλλά σημαντική πηγή για τη ζωή και τα βασικά χαρακτηριστικά της ανατροφής των κοριτσιών αποτελούν, επίσης, τα αποσπασματικά ποιήματα της Σαπφούς: οι αναφορές σε στεφάνια, άνθη, αρώματα αλλά και σε στολίδια όπως ο κεφαλόδεσμος (*μιτράνα ποικίλα*, *Σαπφώ απ. 98a*), η έμφαση στο κάλλος και στο ερωτικό πάθος που εγείρει η παρθενική παρουσία διατρέχουν αυτά τα ποιήματα και αποδίδουν, έστω και με ιδιαίτερα ειδυλλιακό τρόπο, τον κόσμο μέσα στον οποίον ζούσαν οι κοπέλες της αριστοκρατικής κοινωνίας στη Λέσβο και τις σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ τους – ας θυμηθούμε εδώ και την εικόνα της ησιόδειας παρθένας στη συντηρητική Βοιωτία.

Για τη διαπαιδαγώγηση μέσα στο σπίτι κατ' αρχήν υπεύθυνος ήταν ο **παιδαγωγός** ή **τροφεύς** (ή **ἐπίτροπος**, π.χ. Ισαίος 5.10)[43], ένας οικιακός δούλος. Ο πρώτος δούλος και παιδαγωγός που εισάγεται στην επίσημη ιστορία είναι ο Σίκιννος, που εκπαίδευε τα παιδιά του Θεμιστοκλή και στάλθηκε από τον πολιτικό στο στρατόπεδο των Μήδων (*Ηρόδοτος 8.75*). Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Περικλής όρισε παιδαγωγό για τον Αλκιβιάδη έναν κοινό δούλο που δεν διέφερε από άλλους και με την ευκαιρία πληροφορεί ότι αντίθετα οι Σπαρτιάτες δεν είχαν μισθωτούς παιδαγωγούς στα παιδιά τους (*Λυκοῦργος 16.4*). Ο πλατωνικός Σωκράτης εξανίσταται στη σκέψη ότι το παιδί ενός ελεύθερου βρισκόταν κάτω από την εξουσία ενός δούλου (*Πλάτων Λύσις 208c-d*). Έπρεπε να είναι, επομένως, έμπιστο άτομο και στενά δεμένο με την οικογένεια. Η πραγματεία του Πλούταρχου «*πῶς δεῖ τοὺς παῖδας παιδεύειν*» ασχολείται διεξοδικά με αυτό το πρόσωπο. Ο ίδιος αναφέρει ένα περιστατικό με το Δημοσθένη που, όταν είδε ένα παιδί να τρώει γλυκά, χαστούκισε τον παιδαγωγό του, αφού θεώρησε ότι το λάθος ήταν του δασκάλου και όχι του μαθητή (*Πλούταρχος Ἠθικά = εἰ διδακτὸν ἡ ἀρετή 439d-e*). Σε αυτά τα συμφραζόμενα, ο Πλούταρχος παραθέτει διάφορες ιστορίες που αποδεικνύουν τη σημασία της παιδείας για την απόκτηση της αρετής και εντέλει για όλα τα θέματα που απασχολούν τη ζωή του ενήλικα, όπως η διαχείριση του οίκου, του γάμου, του τρόπου ζωής, ενός αξιώματος και άλλων: έτσι δικαιολογείται και ο μισθός των παιδαγωγών (*ό.π. 439-440*: «εἰ μὴ γίνονται μαθήσει βελτίονες ἄνθρωποι, παραπόλλυται ὁ μισθὸς τῶν παιδαγωγῶν»). Ο παιδαγωγός συνόδευε το παιδί κρατώντας μία βακτηρία, για να το προστατεύει στις δημόσιες εξόδους του, όπως π.χ. στο δρόμο μέχρι να φτάσει στο σχολείο, και για να ελέγχει την κόσμια συμπεριφορά του. Επίσης, περνούσε πολλές ώρες μαζί του, μπορούσε να το συμβουλεύει, να μελετά με αυτό και γενικά να επιβλέπει όλες τις δραστηριότητές του. Ανάμεσα στα καθήκοντά του ήταν να φροντίζει για την κοινωνική αγωγή και να επιβλέπει τις σχέσεις του παιδιού με μεγαλύτερους άνδρες. Έτσι, το αγόρι δενόταν περισσότερο μαζί του παρά με τον μάλλον απόντα πατέρα του[44]. Στην τραγωδία, οι παιδαγωγοί και των δύο φύλων παίζουν σημαντικό ρόλο (στην *Ἠλέκτρα* του Σοφοκλή ο ηλικιωμένος παιδαγωγός προλογίζει την ιστορία, παιδαγωγοί εμφανίζονται, επίσης, στις τραγωδίες του Ευριπίδη *Μήδεια* και *Φοίνισσαι*).

Από την άλλη, ο παιδαγωγός θεωρούσε ότι ο ρόλος του ήταν να κάνει στα παιδιά ευχάριστα όσα πράγματα ήταν σημαντικά, ακόμη και αν αυτά που δίδασκε μερικές φορές ήταν πολύ κοινότοπα, όπως να περπατούν σκυφτά, να βάζουν ένα δάκτυλο στον *τάριχον* και δύο στα ψάρια και το κρέας ή να κρατούν το ιμάτιο με συγκεκριμένο τρόπο (*Ἠθικά = εἰ διδακτὸν ἡ ἀρετή 440 ό.π.*). Έτσι, δεν έλειπαν και τα παράπονα του πατέρα προς τον παιδαγωγό που κατέστρεψε το γιο του, γιατί του έμαθε να πίνει (κωμικός *Βάτων Συνεξαπατῶν απ. 5 Κ.-Α. = Αθήναιος Δειπνοσοφισταί 7.279A*). Ως γνωστόν, στη Σπάρτη ο Λυκούργος δεν θέσπισε ανάλογο ρόλο (είτε με αγορασμένο είτε με μισθωμένο δούλο), επειδή είχε οργανώσει τα επτάχρονα αγόρια σε αγέλες και είχε ανάλογα ορίσει να έχουν συλλογική εκπαίδευση (Πλούταρχος *Λυκοῦργος* 16, βλ. *2.2*). Μάλιστα, εκεί όλοι οι ενήλικες είχαν το ρόλο του παιδαγωγού (17.1).

Συνήθως, ο πιο ηλικιωμένος άνδρας έπαιζε το ρόλο του συμβουλάτορα και είχε λόγο στη ζωή των παιδιών, όπως ο ιλιαδικός Φοίνικας για τον Αχιλλέα. Στην περίπτωση αυτή δίνεται μία πολύ γλαφυρή και ρεαλιστική περιγραφή για τους κόπους που κατέβαλε ο παιδαγωγός στην ανατροφή του ήρωα (κυρίως *Ἰλιάς 9.485-95*[45], και γι' αυτό επαινείται από τον *Πλούταρχο, Ἠθικά = πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν 26f-27*). Μέσα σε ένα αριστοκρατικό περιβάλλον, ο ποιητής Θέογνις καθοδηγεί το νεαρό Κύρνο συμβουλεύοντάς τον «να μαθαίνει από τους ευγενείς, να μην επιζητά τη συναναστροφή των κακών, αλλά πάντα να τείνει προς το ευγενές, και μαζί τους να τρώει και να πίνει, να κάθεται και να ευχαριστιέται με τους ισχυρούς, αφού από τους ευγενείς μπορεί να μάθει σωστά πράγματα, ενώ, αν συναναστρέφεται τους φαύλους, θα χάσει και το μυαλό που έχει» (*Θέογνις 31-8 West*).

Ακόμη και ο ηλικιωμένος Λάιος, ο πρώτος εισηγητής της ομοφυλοφιλίας, ερωτεύτηκε ένα αγόρι, τον Χρύσιππο, όταν τον επέβλεπε και του μάθαινε την οδήγηση άρματος**.** Ο Πλάτων μιλά για την «πρέπουσα» χαρά που νιώθουν οι πρεσβύτεροι, όταν βλέπουν τους νέους να χορεύουν (*Νόμοι 657d*). Ακραίες περιπτώσεις, όπως

του μαθητή Ηρακλή που σκότωσε το δάσκαλό του Λίνο, και μάλιστα σε ώρα μαθήματος (*Διόδωρος Σικελιώτης 3.67.2*), δεν ήταν φυσικά από τις συνηθισμένες. Κάποιοι στρατιώτες ένιωθαν τη σκληρότητα του αρχηγού τους με τον τρόπο που οι *παῖδες* (αγόρια) νιώθουν «πρὸς διδάσκαλον» (*Ξενοφῶν Κύρου Ἀνάβασις 2.6.12-13*).

Όταν τα παιδιά δεν ήταν υπάκουα, οι γονείς, οι τροφοί και οι παιδαγωγοί τα τιμωρούσαν με διάφορους τρόπους, ανάμεσα στους οποίους το ξύλο φαίνεται ότι είχε πρωτεύουσα θέση (*Πλάτων Πρωταγόρας 325cd*): «αρχίζουν τα μαθήματα από την παιδική ηλικία, και όσο ζουν, διδάσκουν και νουθετούν τα παιδιά τους. Και μόλις αρχίση ένα παιδί να καταλαβαίνη τη γλώσσα, και η τροφός και η μητέρα και ο παιδαγωγός και ο ίδιος ο πατέρας του για τούτο αγωνίζονται, πώς θα γίνει το παιδί όσο το δυνατό καλύτερο σε κάθε πράξη ή λόγο του το διδάσκουν και του εξηγούν ότι το ένα είναι δίκαιο, το άλλο άδικο, τούτο όμορφο, τούτο άσχημο, τούτο όσιο, τούτο ανόσιο, κάνε αυτά μην κάνεις αυτά. Κι αν το παιδί πειθαρχή με τη θέλησή του, πάει καλά, αλλιώς σαν ξύλο που διαστρεβλώνεται και καμπουριάζει το ισιάζουν με φοβέρες και ξυλιές» [μτφρ. Β. Τατάκη]). Παραστάσεις σε αγγεία δείχνουν να χρησιμοποιείται, συνήθως, ένα σανδάλι για τα χτυπήματα[46]. Σε μία εκτενή κωμική συζήτηση για τα είδη και τη σημασία της διαπαιδαγώγησης στην Αθήνα του δεύτερου μισού του 5[ου] αιώνα, αναφέρεται και το ξύλο που δίνουν οι γονείς στα παιδιά (Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*). Στο πρώτο τμήμα της αριστοφανικής κωμωδίας ο Δίκαιος και ο Άδικος Λόγος ανταγωνίζονται για το καλύτερο είδος παιδείας. Ο πρώτος υπερασπίζεται την παιδεία που δινόταν στα παιδιά στο παρελθόν και τονίζει ως χαρακτηριστικά της την πειθαρχία, την ευταξία στο σχολείο και την παλαίστρα, καθώς και τη σεμνότητα των τρόπων και το σεβασμό προς τους μεγαλύτερους. Σε περίπτωση απειθαρχίας έπεφτε ξύλο με τον ιμάντα. Η παιδεία αυτή ήταν προσανατολισμένη στην άσκηση του σώματος και της ηθικής (*961-1022*). Αυτή η διαπαιδαγώγηση έφτιαξε τη γενιά των Μαραθωνομάχων και ο κωμικός χορός μακαρίζει τον ανθό της σωφροσύνης και τους ανθρώπους που έζησαν έτσι (*1024-29*). Από τη δική του πλευρά, ο Άδικος Λόγος αντιπαραθέτει τα ζεστά λουτρά, τις συζητήσεις στην αγορά και φυσικά τη σημασία της σοφιστικής παιδείας και της ρητορικής τέχνης και αντίστοιχα πρεσβεύει την υπονόμευση κάθε ηθικής αξίας και της σκληραγωγίας (*1036-1104*). Το αποτέλεσμα της αντιδικίας αυτής ήταν να νικηθεί κατά κράτος ο Δίκαιος Λόγος. Στην επόμενη εκτενή σκηνή με την αντιπαράθεση του πατέρα Στρεψιάδη με το γιο του Φειδιππίδη, οι οποίοι εκπροσωπούν τα δύο είδη παιδείας που παρουσιάστηκαν εκτενώς παραπάνω, ο πατέρας εμφανίζεται στη σκηνή κυνηγημένος και δαρμένος από το γιο του και εξανίσταται για αυτή την πράξη (*1321-36*). Στον αγώνα λόγων που ακολουθεί, ο Στρεψιάδης αναφέρει πώς παλιότερα δέχτηκε ξύλο από το γιο του και μάλιστα φοβάται μήπως ξαναφάει (*1353-79, 1406-7*). Ο γιος του υπό την επήρεια της σοφιστικής παιδείας, που έχει λάβει, αποφασίζει να δείξει ότι είναι δίκαιο να τιμωρεί κανείς το γονιό του και φέρνει ως επιχείρημα ότι και αυτός έτρωγε ξύλο, όταν ήταν παιδί από τον πατέρα του, και επομένως δικαιούται να το κάνει και αυτός (1405: οἶμαι διδάξειν ὡς δίκαιον τὸν πατέρα κολάζειν, *1409-26*). Αυτή η αντιστροφή ρόλων και όρων δεν δείχνει παρά την παρακμή στα ήθη που οφειλόταν στο νέο τύπο παιδείας – πόσω μάλλον που ο γιος έχει σκεφτεί να δείρει και τη μητέρα του.

Σε κάθε περίπτωση, ο **πατραλοίας** (αυτός που βιαιοπραγεί κατά των γονέων του, πρβλ. ματραλοίας) ήταν μία επονείδιστη περίπτωση και συγκαταλεγόταν μαζί με όλους τους παραβάτες του νόμου, όπως ήταν οι *κλέπται, ἱερόσυλοι, ἀνδροφόνοι, ἀστράτευτοι*, και όσοι εγκατέλειπαν τη θέση τους στον πόλεμο (*Δημοσθένης 24.119-120*): στην ουτοπική κοινωνία των πουλιών, όπου όλα τα έθιμα είναι τα αντίθετα με την ανθρώπινη κοινωνία, το να κτυπά κάποιος τον πατέρα του θεωρούνταν «καλόν» και όχι «αἰσχρόν» (*Αριστοφάνης Ὄρνιθες 755-9* και προπάντων *1346-7*: καλὸν νομίζεται / τὸν πατέρα τοῖς ὄρνισιν ἄγχειν καὶ δάκνειν). Στις *Νεφέλες*, πάντως, ο Στρεψιάδης παρέχει μία πολύ ζωντανή εικόνα για το ρόλο που έπαιξε ο ίδιος προσωπικά στην ανατροφή του γιου του (*Νεφέλαι 1380-90*: «πώς με το δίκιο, αδιάντροπε, που εγώ σ᾽ ανάστησα; Ό,τι είχες στο νου σου, το ᾽νιωθα, κι ας τσεύδιζες ακόμη. Έκανες μπου και σου ᾽δινα να πιεις σαν τ᾽ αγρικούσα. Μαμ, όταν ζήταες, έτρεχα και σου ᾽φερνα ψωμάκι. Κακκά σα φώναζες, ευθύς σ᾽ έπαιρνα, σ᾽ έβγαζα έξω και μπρος μου σε κρατούσα»). Η περίπτωσή του ήταν μάλλον εξαιρετική, επειδή είχε παντρευτεί μία πολύ ανώτερή του κοινωνικά γυναίκα και συνεπώς μέσα στις συνέπειες αυτής της ανισότητας είχε να επωμιστεί και την ανατροφή του παιδιού (βλ. *1.3*).

Εικονογραφικά δεδομένα για παιδαγωγούς

Οι μυθικοί παιδαγωγοί και δάσκαλοι (Χείρων, Λίνος)[47] εμφανίζονται νωρίτερα από τους θνητούς ομολόγους τους στην αρχαία τέχνη και πιο συγκεκριμένα στην αγγειογραφία. Αυτό ίσως σχετίζεται με τη γενίκευση του θεσμού προς το τέλος της αρχαϊκής εποχής. Οι παιδαγωγοί απεικονίζονται σε ερυθρόμορφα αγγεία κυρίως στο α΄ μισό και περιστασιακά μέχρι τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Άλλοτε συνοδεύουν τα αγόρια καθ᾽ οδόν προς κάποια δραστηριότητα και άλλοτε παρευρίσκονται στις «σκηνές σχολείου», παρακολουθώντας τη διδασκαλία του γραμματιστή ή του κιθαριστή. Δεν γνωρίζουμε αν παρέμεναν όλες τις ώρες στην αίθουσα ή αν υπήρχαν ειδικοί

χώροι, όπου μπορούσαν να περιμένουν μαζί με τους άλλους παιδαγωγούς. Ο ρήτορας Δημοσθένης αντιπαραθέτει στη δική του φυσιολογική πορεία, που ξεκινά από τα «προσήκοντα διδασκαλεῖα» και εξελίσσεται στη ζωή του ενήλικα και ενεργού πολίτη, τη ζωή του αντιπάλου του που υπήρξε ως παιδί απλός βοηθός εκεί και με τον τρόπο αυτόν ήθελε να τονίσει την ένδεια αλλά και την περιθωριακή θέση εκείνου που δεν δικαιούνταν λόγω ελλιπούς παιδείας να έχει σημαντικό λόγο στα δημόσια πράγματα (*Δημοσθένης 18.257-9*).

Οι παιδαγωγοί εμφανίζονται στις ίδιες σκηνές με τους δασκάλους και τους μαθητές και αυτό αποτελεί ένδειξη ότι οι αγγειογράφοι και το αγοραστικό κοινό θεωρούσαν απαραίτητη την παρουσία τους στο σχολικό περιβάλλον (βλ. *1.2*). Συνήθως, παριστάνονται όπως οι υπόλοιποι Αθηναίοι πολίτες, δηλαδή είναι γενειοφόροι, φορούν μακρύ ιμάτιο και κρατούν βακτηρία. Δεν εικονίζονται πάντα ηλικιωμένοι, όπως θα περιμέναμε σύμφωνα με τις μαρτυρίες των περισσότερων γραπτών πηγών, αλλά υπάρχουν και παιδαγωγοί νεαρής ηλικίας. Σε ορισμένες παραστάσεις, όμως, είναι δύσμορφοι, έχουν φαλάκρα και σιμή μύτη, παρουσιάζοντας χαρακτηριστικά που θυμίζουν τους Σατύρους, κάτι που μάλλον δηλώνει την ξενική καταγωγή τους. Προχωρούν πίσω από τους μαθητές, για να τους προσέχουν, και μπορεί να κουβαλούν τη λύρα για το μάθημα της μουσικής. Όταν υπάρχουν αντικείμενα στο βάθος των σκηνών (όπως πινακίδες γραφής, σπόγγος, κανόνας, νάρθηκας, φορμίσκος), τότε είναι κοινά με εκείνα που συναντάμε στις «σκηνές σχολείου». Ο φόνος του Λίνου από τον Ηρακλή αποτελεί ένα ακραίο γεγονός, που συνέβη σε ώρα διδασκαλίας, και έχει βραχύβια παρουσία στα ερυθρόμορφα αγγεία στο β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι το θέμα αυτό απεικονίζεται την ίδια περίοδο, κατά την οποία ήταν δημοφιλείς οι κανονικές «σκηνές σχολείου». Υπάρχουν και ειδώλια, καθώς και επιτύμβια παιδαγωγών[48] από μεταγενέστερες εποχές, κάτι που επιβεβαιώνει γενικά το στενό δεσμό που είχαν με την υπόλοιπη οικογένεια. Ένα αγαλματικό σύμπλεγμα με το Σιληνό που φέρει στον ώμο το παιδί Διόνυσο αποτελεί μία αρχετυπική παράσταση παιδαγωγού του 2ου αι. μ.Χ. από ένα πρωτότυπο των μέσων του 5ου αι. π.Χ.[49] και μαρτυρεί την ιδιαίτερη σχέση όλων των παιδιών, θεϊκής, ηρωικής ή θνητής προέλευσης, με εκείνους που επέβλεπαν την ανατροφή τους.

1.3 Γάμος

Είναι προφανές ότι η σημασία και η βαρύτητα του θεσμού του γάμου[50] διέφεραν ανάλογα με την εποχή και τον κοινωνικό περίγυρο. Σύμφωνα με τις κρατούσες αντιλήψεις, ο γάμος ήταν αποτέλεσμα μίας συμφωνίας μεταξύ του κηδεμόνα (**κύριος**) και του μέλλοντα γαμπρού (**μνηστήρ**)[51] και όχι αποτέλεσμα έρωτα. Η συμφωνία αυτή διαμειβόταν μεταξύ των δύο ανδρών, καθώς η παρουσία της νύφης δεν απαιτείται, και αφορούσε υλικά θέματα που θα επηρέαζαν τις μελλοντικές συνθήκες του βίου της κοπέλας. Έτσι, λειτουργούσε και ως εγγύηση για ένα νόμιμο γάμο σε θέματα κληρονομικών και άλλων διαφορών. Ο μέλλων σύζυγος διαβεβαίωνε τον κηδεμόνα της νύφης ότι την αποδέχεται, για να σπείρει νόμιμα παιδιά (*Σοφοκλής Τηρεύς απ. 583, Δημοσθένης 46.18, Μένανδρος Δύσκολος 841-5, Μένανδρος απ. 453 K.-A.*: «παίδων ἐπ' ἀρότῳ γνησίων δίδωμί σοὶ' γὼ τὴν ἐμαυτοῦ θυγατέρα», πρβλ. *Μισούμενος* 974, *Σαμία* 727, Λουκιανός *Τίμαιος* 17). Επομένως, ο γάμος ήταν μία ένωση με σκοπό την αναπαραγωγή και, μάλιστα, τη γέννηση νόμιμων απογόνων. Με έμφαση τονίζει αυτή τη λειτουργία του γάμου και ο *Πλάτων* (*Νόμοι 721b-d*). Είναι γνωστή η φράση ενός άνδρα στη δίκη της εταίρας Νεαίρας ότι «οι άνδρες διαθέτουν εταίρες για ευχαρίστηση, παλλακίδες, για να φροντίζουν τις καθημερινές σωματικές ανάγκες και συζύγους, για να γεννούν νόμιμα παιδιά και να είναι τίμιες φρουροί στα νοικοκυριά των ανδρών» (*ψευδο-Δημοσθένης 59.122*). Σε εκείνη τη δίκη ένας Αθηναίος κατηγορήθηκε ότι είχε αποδεχτεί τα παιδιά της εταίρας ως δικά του και είχε παντρέψει την κόρη της με Αθηναίους πολίτες, συνεπώς ότι είχε «πλαστογραφήσει» την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη. Και φυσικά, δεν πρέπει να παντρεύεται κανείς γυναίκα ανώτερή του, γιατί έτσι ο άνδρας γίνεται δούλος της (*Ευριπίδης Μελανίππη απ. 502*), κάτι που είδαμε στην περίπτωση του Στρεψιάδη στις «Νεφέλες».

Πρώτο βήμα και βασική προϋπόθεση για την τέλεση ενός γάμου ήταν η **ἐγγύη**, δηλαδή η συμφωνία μεταξύ του μελλοντικού γαμπρού και του κηδεμόνα της μέλλουσας νύφης (φυσικού πατέρα ή άλλου εκπροσώπου της σύμφωνα με το νόμο). Στον *Ηρόδοτο* (*128-30*, πρβλ. *6.57.4* για τη Σπάρτη) αναφέρεται ότι αυτή είναι αρκετή για την επικύρωση του γάμου μεταξύ του Αθηναίου αριστοκράτη Μεγακλή με την κόρη του Σικυώνιου τυράννου Κλεισθένη, την Αγαρίστη. Με τον ίδιο τρόπο επικυρωνόταν και η προίκα (*προίξ, φερνή*), που έπρεπε να δώσει ο πατέρας στο γαμπρό κατά το γάμο. Ο Σόλων μερίμνησε και για το θεσμό του γάμου (*Πλούταρχος Σόλων 20.6-8*), καθώς απαγόρευσε τις μεγάλες προίκες, εκτός από τρία ιμάτια και ορισμένα σκεύη μικρής αξίας, και διέταξε να μη φέρνει τίποτε άλλο μαζί της η νύφη, επειδή δεν ήθελε να συνδέεται ο γάμος με τα χρήματα αλλά με την τεκνοποιία και την αρμονική συμβίωση των συζύγων. Η προίκα[52] δεν περιλάμβανε έγγεια περιουσία (π.χ. χωράφια) και, συνήθως, παρέμενε ιδιοκτησία της κοπέλας που επέστρεφε σε αυτή μετά από το διαζύγιο (εκτός αν υπήρξε άπιστη) ή μετά το θάνατο του συζύγου. Σε περίπτωση χηρείας, και εφόσον

δεν υπήρχαν άλλοι άρρενες απόγονοι, η «ἐπίκληρος κόρη» έπρεπε, ωστόσο, να ξαναπαντρευτεί με κάποιον συγγενή της (*ἀγχιστεύς*), ώστε να παραμείνει η περιουσία στην οικογένεια. Επομένως, από αυτή την άποψη οι γυναίκες δεν εξαρτιόνταν οικονομικά από τους συζύγους τους. Στην περίπτωση της επικλήρου κόρης εκδιδόταν μία δικαστική απόφαση, η *ἐπιδοκιμασία*, αντί για την *ἐγγύην*. Πάντως, η προίκα ήταν κύριος λόγος, για να αποφεύγονται τα διαζύγια, ενώ ο Πλάτων απορρίπτει τις προίκες, για να μειώσει την υπερηφάνεια των γυναικών και τη δουλικότητα των ανδρών (*Νόμοι 774c-d*). Γενικά, όμως, υπήρχε μέριμνα να είναι μεγάλη η προίκα και, έτσι, οι κόρες από άπορες οικογένειες κινδύνευαν να μείνουν ανύπαντρες ή να γίνουν παλλακίδες, εταίρες ή πόρνες. Για την κοπέλα ήταν πολύ άσχημο να μη νυμφευτεί, με την έννοια ότι ο γάμος ήταν η μοναδική αποδεκτή λύση για τη γυναικεία μοίρα στην αρχαία κοινωνία[53]. Κάποιος μπορούσε να παντρευτεί μια άπορη κόρη χάριν φιλίας ή τιμής[54]. Η *ἐγγύη* μαρτυρείται εικονογραφικά μόνο σε μία ερυθρόμορφη λουτροφόρο-αμφορέα με τη χειραψία (*δεξίωσις*) μεταξύ του γενειοφόρου πατέρα της νύφης και του νεαρού υποψήφιου γαμπρού, ο οποίος παριστάνεται ως Αθηναίος έφηβος (Βοστόνη MFA 03.802, BAPD 15815, *Εικόνα 1.4*).

Το χρονικό διάστημα που μεσολαβούσε ανάμεσα στην *ἐγγύην* και την οριστική τέλεση του γάμου, δηλαδή η ιδιότυπη αυτή **μνηστεία** (αρραβώνας), δεν ήταν προκαθορισμένο και εξαρτιόταν από διάφορους παράγοντες, όπως την ηλικία και την οικονομική κατάσταση των συμβαλλομένων. Ο Ησίοδος ορίζει και για το γάμο τις κατάλληλες ημέρες (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι 800-4*): πρόκειται για την τέταρτη του μήνα, αφού κανείς δει τους οιωνούς που θα είναι οι καλύτεροι για την πράξη αυτή, ενώ πρέπει να αποφεύγονται οι πέμπτες του μήνα, γιατί τότε κυκλοφορούν οι Ερινύες. Ο ίδιος κάνει λόγο και για την κατάλληλη ηλικία γάμου (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι 695-9*), επειδή προφανώς θεωρεί απαραίτητες αυτές τις συστάσεις: για τα κορίτσια αναφέρει ότι πρέπει να παντρεύονται νωρίς στα 13-14 χρόνια, λίγο μετά από την έναρξη της έμμηνης ρύσης, ενώ για τους άνδρες συνιστά ότι είναι καλό αυτό να γίνεται στα 30. Ανάλογα, και οι κλασικοί συγγραφείς πρέσβευαν το ίδιο (*Ξενοφῶν Οἰκονομικός 7.5* πρβλ. *3.13, Πλάτων Νόμοι 721b, 785b*), δηλαδή γύρω στα 15-16 για τις γυναίκες και ιδιαίτερα για τους άνδρες ως ιδανική θεωρούσαν την ηλικία των 30 χρόνων, ούτε πολύ πριν ούτε πολύ μετά από αυτή. Πιθανότατα οι περισσότερες σωζόμενες πηγές αναφέρονταν σε μία ιδεατή ηλικία και για τα δύο φύλα. Η περιγραφή μίας γυναίκας που μιλά για διακόρευση στα επτά της είναι αξιοπρόσεκτη περίπτωση (*Αριστοφάνης Θεσμοφοριάζουσαι 479-89*). Ο λόγος για αυτή τη μεγάλη διαφορά είναι ότι έτσι και οι δύο γονείς θα έφταναν μαζί στο τέλος της ώριμης φάσης της ζωής τους, η γυναίκα στα 50 και ο άνδρας στα 70. Ο Αριστοτέλης ανεβάζει κάπως το όριο: 37 χρονών για τους άνδρες και 18 για τις γυναίκες (*Πολιτικά 1334b-1335ab*). Αν και ο ίδιος πίστευε ότι ο άνδρας τερματίζει την ακμή του στα 70 αντί για τα 50 χρόνια, έλεγε ότι δεν πρέπει να αποκτά παιδιά μετά τα 50-55 χρόνια (1335b). Επίσης, ο φιλόσοφος αυτός προέτρεπε τους νέους να μη γίνονται πολύ νωρίς γονείς, καθώς οι νέες γυναίκες πέθαιναν συχνά στη γέννα ή έκαναν ελαττωματικά παιδιά (*1335a*). Ο *Πλάτων* (*Κριτίας 113d*) θεωρεί ότι υπάρχει κατάλληλη στιγμή στα κορίτσια για το γάμο και ότι δεν πρέπει να πιέζονται, όπως έκανε ο Θησέας με την Ελένη[55]. Η αδελφή του Δημοσθένη δόθηκε για γάμο στην ηλικία των 5 ετών και ο γάμος σχεδιάστηκε 10 χρόνια αργότερα (*Δημοσθένης 27.4-5, 29.43*, πρβλ. 28.15). Η Σπάρτη είναι πάλι εξαίρεση, γιατί οι γυναίκες έπρεπε να έχουν μεγαλώσει πλήρως (στα 18 με 20 έτη), για να παντρευτούν και να γεννήσουν παιδιά (*Ξενοφῶν Λακεδαιμονίων πολιτεία 1.6-10, Πλούταρχος Λυκοῦργος 15.1-4* και *15.3-15.5*), όπως και τα αγόρια, όταν πλέον ήταν πλήρως εκπαιδευμένοι πολεμιστές. Επιπλέον, θεωρούσαν επονείδιστο το να μένει κανείς άγαμος ή να παντρεύεται σε μεγάλη ηλικία, αλλά και το να έχει μείνει άτεκνος (*Πλούταρχος Λυκοῦργος 15.1.5-15.2, Πλούταρχος Ἠθικά = περὶ τῆς εἰς τὰ ἔκγονα φιλοστοργίας 493e*). Από την άλλη, για τους Σπαρτιάτες ήταν πατροπαράδοτο και συνηθισμένο να έχουν μία σύζυγο τρεις και τέσσερις άνδρες μαζί, κάποτε και περισσότεροι, αν ήταν αδελφοί, και να έχουν κοινά τα παιδιά τους, ενώ ήταν τιμητικό και συνηθισμένο εκείνος που είχε αποκτήσει αρκετά παιδιά να παραχωρεί τη γυναίκα του σε κάποιον από τους φίλους του (*Πολύβιος 12.6.8*).

Δεν ήταν ασυνήθιστο να γίνονται γάμοι μεταξύ συγγενικών οικογενειών, ακόμη και ανάμεσα σε πρώτα ξαδέλφια ή ανάμεσα σε θείο και ανιψιά. Αυτή η πρακτική αποδεικνύει τη θέληση, ιδιαίτερα των ισχυρότερων τάξεων, να διατηρήσουν την περιουσία τους και να ενισχύσουν τους δεσμούς μεταξύ των μελών τους. Στη σύναψη ενός γάμου πρέπει να έπαιζαν ρόλο και άλλες σκοπιμότητες, όπως η σύναψη πολιτικών συμμαχιών ή οικονομικών συμφωνιών, καθώς γνωρίζουμε από διάφορες επώνυμες περιπτώσεις. Για την τέλεση των γάμων υπήρχε συγκεκριμένος μήνας, όπως ο Γαμηλιών στην Αττική (με το σημερινό ημερολόγιο μεταξύ 22 Δεκεμβρίου και 22 Ιανουαρίου), που ήταν αφιερωμένος στον ιερό γάμο του Δία και της Ήρας (**Θεογάμια**). Ο Ζευς Τέλειος και κυρίως η Ήρα Τελεία θεωρούνταν οι ανώτεροι προστάτες του γάμου των θνητών (*Αριστοφάνης Θεσμοφοριάζουσαι 973-6* και Σχόλ. «πρυτάνεις γάμων», Πολυδεύκης *Ὀνομαστικόν* 3.38.7: τέλος ὁ γάμος ἐκαλεῖτο, καὶ τέλειοι οἱ γεγαμηκότες. διὰ τοῦτο καὶ Ἥρα τελεία ἡ συζυγία˙ ταύτῃ γὰρ τοῖς προτελείοις προυτέλιζον τὰς κόρας, καὶ Ἀρτέμιδι καὶ Μοίραις)[56].

Οι τελετές του γάμου ήταν, συνήθως, μοιρασμένες σε τρία στάδια με ανάλογη διάρκεια (Πολυδεύκης

Ὀνομαστικόν 3.34-50)[57]. Το πρώτο στάδιο ονομάζεται **προγάμια** ή **προαύλια** (από το *αὐλή* και *αὐλίζομαι*) ή **προτέλεια** (επίσης: *ἀπαρχαί*) από τις θυσίες που τελούνταν προς τιμήν της Άρτεμης και άλλων θεοτήτων – όπως της Αφροδίτης, της Ήρας Νυμφευομένης, της Αθηνάς, της Πειθούς, των Νυμφών[58], των Μουσών, των Τριτοπατόρων– ανάλογα με την περιοχή (*Ευριπίδης Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι 433-9, 732-4, 717-23*: στην τραγωδία αυτή, μάλιστα, λέγεται ότι ο γάμος θα τελεστεί, όταν έλθει ο κύκλος της σελήνης, Πολυδεύκης *Ὀνομαστικόν* ό.π.). Ο Πλούταρχος αναφέρεται σε γαμήλιες θυσίες στις Θεσπιές (*Ἠθικά = Ἐρωτικός 771d-e*). Οι κοπέλες αφιέρωναν τα παιχνίδια, τον παιδικό ρουχισμό, τον ζωστήρα και τούφες από τα μαλλιά τους, αποχαιρετώντας με συμβολικό τρόπο την ξενοιασιά και την αγνότητα της παιδικής ηλικίας και ζητώντας ταυτόχρονα τη θεϊκή προστασία. Πιθανόν στις θυσίες αυτές να συμμετείχαν και να τις συνόδευαν με γαμήλια τραγούδια οι φίλες της νύφης. Σε ορισμένα ερυθρόμορφα αγγεία από το β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και εξής (αλάβαστρα, ληκύθους κανονικού τύπου και αρυβαλλοειδείς ληκύθους, αμφορείς τύπου Nola) παριστάνονται νεαρές γυναίκες άλλοτε μόνες, συνήθως, δίπλα σε βωμό, κρατώντας στο ένα χέρι το **κανοῦν** και στο άλλο **φιάλη** ή **οινοχόη**, και άλλοτε μαζί με μία σύντροφο με την οποία διεκπεραιώνουν κάποιο λατρευτικό τυπικό. Η αποκλειστική παρουσία των γυναικών μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ίσως πρόκειται για τελετές ιδιωτικού χαρακτήρα, οι οποίες περιορίζονταν στο χώρο του σπιτιού ή τουλάχιστον στο ιερό μιας οικείας θεάς τους. Καθώς τα περισσότερα αγγεία, στα οποία απεικονίζονται οι σκηνές αυτές, είναι τυπικά σκεύη του γυναικείου καλλωπισμού, θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ότι το τελετουργικό τους έχει κάποια σχέση με την επίκληση της Άρτεμης εκ μέρους των γυναικών που ήταν σε ηλικία γάμου. Γνωρίζουμε, μάλιστα, ότι οι νεαρές παρθένοι «ἐκανηφόρουν» λίγο πριν το γάμο τους προς τιμήν της θεάς αυτής, για να κερδίσουν την προστασία της στο νέο στάδιο της ζωής τους. Με την **κανηφορία** κατέθεταν τις αναίμακτες προσφορές τους –καρπούς, στεφάνια, κλαδιά– και, όπως φαίνεται, έκαναν σπονδές στην οικογενειακή εστία. Μάλιστα, στο εσωτερικό ενός ερυθρόμορφου πινακίου με πόδι (Ζωγράφος του Πινακίου, Κοπεγχάγη Εθνικό Μουσείο 6, BAPD 209694) υπάρχει επιγραφή με το όνομα της θεάς (ΑΡΤΕΜΙΣ), η οποία αναγράφεται πάνω από το κεφάλι μίας γυναικείας μορφής. Η θεά μπορεί να μην ταυτίζεται με την κοπέλα, που κρατά εδώ ένα κανοῦν στολισμένο με κλαδιά, για να τα προσφέρει στο βωμό μπροστά της, όμως η επιγραφή μάλλον αναφέρεται στη θεά ως αποδέκτη της θυσίας, δηλώνοντας τη νοερή παρουσία της και την εύνοια που καλείται να δείξει απέναντι στη νεαρή γυναίκα.

Οπωσδήποτε, με ομαδική συμμετοχή γινόταν το **τελετουργικό λουτρό** της νύφης και του γαμπρού με σκοπό τη συμβολική τους κάθαρση πριν από το γάμο. Η μεταφορά του νερού από μια ιερή πηγή της πόλης (όπως την Εννεάκρουνο ή Καλλιρόη στην νότια πλευρά της Ακρόπολης στην Αθήνα, την Πειρήνη στην Κόρινθο, την Κισσόεσσα στη Βοιωτία: *ψευδο-Πλούταρχος Ἠθικά = Ἐρωτικαὶ διηγήσεις 772b*) με εορταστική πομπή μέσα σε ειδικά αγγεία, που μετέφεραν οι λουτροφόροι παίδες, φανερώνει την ξεχωριστή σημασία της συγκεκριμένης διαδικασίας (*Μένανδρος Σαμία 729-32*, Πολυδεύκης 3.43, *Αρποκρατίων* λ. *λουτροφόρος* και *λουτροφορεῖν*, *Ησύχιος λ. λουτροφόρος*, Φώτιος λ. λουτροφόρον). Η **λουτροφορία**[59] (*Εὐριπίδης Φοίνισσαι 346-8*, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις 818-9*) απεικονίζεται συχνά σε λουτροφόρους (και στις δύο γνωστές παραλλαγές: αμφορείς και υδρίες), με τη νύφη και άλλες γυναικείες μορφές, φίλες και συγγενείς της[60], από τις οποίες η μία κουβαλά τη λουτροφόρο και ορισμένες τις δάδες, και έναν νεαρό μουσικό (Ζωγράφος του Λουτρού Αθήνα ΕΑΜ 1453, BAPD 214899, Ζωγράφος της Νάπολης Karlsruhe Badisches Landesmuseum 69/78, BAPD 216155). Σπάνια δηλώνονται τοπογραφικά στοιχεία (είσοδος οικίας, κρήνη, ερμαϊκή στήλη). Το νερό με τις καθαρτήριες και γονιμικές ιδιότητες που έχει ήταν απαραίτητο στοιχείο για τον «εξαγνισμό» των νεονύμφων και το ξεκίνημα της κοινής ζωής τους. Η ανάθεση διαφόρων μεγεθών λουτροφόρων στα ιερά γαμήλιων θεοτήτων (όπως κυρίως της Νύμφης στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης, της Νεμέσεως στο Ραμνούντα, της Άρτεμης στη Μουνιχία και τη Βραυρώνα) αλλά και η διατήρησή τους ως «αναμνηστικού» στο σπίτι επιβεβαιώνουν το ρόλο που πίστευαν ότι είχε το συγκεκριμένο αγγείο στο τελετουργικό του γάμου. Σε λίγες μόνον ερυθρόμορφες παραστάσεις απεικονίζεται λουόμενος νέος ή λουόμενη νέα, αλλά δεν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία, ώστε να τις συσχετίσουμε με το γαμήλιο λουτρό, και μπορούν να ερμηνευθούν σε διαφορετικά συμφραζόμενα.

Ακολουθούσε ο στολισμός της νύφης (το **νυμφοστολεῖν),** που τον αναλάμβανε αποκλειστικά μία φίλη της, η **νυμφοκόμος**, υπό την επίβλεψη της **νυμφεύτριας** που είχε τη γενική εποπτεία για την οργάνωση της εορτής (*Αριστοφάνης Ἀχαρνῆς 1049-57*, Πολυδεύκης 3.41, *Παυσανίας 9.3.7, Ησύχιος λ. νυμφοκόμος*, και στη Σπάρτη Πλούταρχος *Λυκοῦργος* 15.3, ό.π.). Ως αποκορύφωμα του στολισμού θεωρείται η *νυμφική στεφάνη*, ένα είδος διαδήματος[61] (λέβης γαμικός Αθήνα ΕΑΜ 1454 και συχνή σε ανάλογες παραστάσεις αγγείων, όπως σε αλάβαστρα, ληκύθους, πλημοχόες, πυξίδες και λεκανίδες). Στο τελετουργικό του κυρίως γάμου περιλαμβάνονταν θυσίες στους προγονικούς και τους γαμήλιους θεούς, οι οποίες τελούνταν από τον πατέρα της νύφης στην οικογενειακή εστία, για να δηλώσουν με επίσημο τρόπο την αναχώρηση της κοπέλας από τον πατρικό οίκο και την ένταξή της σε εκείνον του συζύγου. Ανάλογες θυσίες έκαναν και οι μελλόνυμφοι επικαλούμενοι την προστασία των θεών με σκοπό την απόκτηση απογόνων (*ἐπ᾽ἀρότῳ παίδων ἄγομαι γαμετήν*, βλ. πηγές ό.π.). Το

ίδιο βράδυ τελούνταν μία **παννυχίς** με το γαμήλιο συμπόσιο (*θοίνη γαμική, είλαπίνη*), στο οποίο συμμετείχαν συγγενείς και φίλοι των δύο οικογενειών, άνδρες και γυναίκες, που κάθονταν χωριστά. Ο αριθμός των καλεσμένων είχε περιοριστεί σε 30 άτομα στην Αθήνα με νόμο του Σόλωνα κατά τον 6ο αι. π.Χ. (*Φιλόχορος = Αθήναιος Δειπνοσοφισταί 6.245Α,Β*), δεν γνωρίζουμε, όμως, αν αυτό ίσχυε και τον 5ο αιώνα (*Πλάτων Νόμοι 775a* θεωρεί ότι δεν πρέπει να ξεπερνούν τα 10 άτομα από κάθε πλευρά, δηλαδή πέντε συγγενείς και πέντε φίλοι). Για την επίβλεψη του αριθμού των καλεσμένων υπήρχαν ειδικοί «γυναικονόμοι» (*Μένανδρος Κεκρύφαλος απ. 208 Κ.-Α.*). Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι το εορταστικό συμπόσιο δεν απεικονίζεται στα αγγεία ή τουλάχιστον ότι δεν μπορούμε να το ταυτίσουμε. Ωστόσο, στη διάρκειά του γίνονταν τα **ἀνακαλυπτήρια** (ή **ἔκδοσις**), δηλαδή η αποκάλυψη και παράδοση της νύφης από τον πατέρα της στο γαμπρό ενώπιον των συνδαιτυμόνων, η επίσημη διακήρυξη του γάμου και η τυπική αποδοχή της νύφης στο νέο σπιτικό (πρωιμότερη πηγή *Φερεκύδης από τη Σύρο 7 [Β] 2 DK*). Τότε αποκάλυπτε η νύφη για πρώτη φορά το πρόσωπό της ανασηκώνοντας το νυφικό πέπλο (ή κρήδεμνον)[62]. Τα δώρα που προσέφερε ο γαμπρός στη νύφη εκείνο το βράδυ ονομάζονταν **ἀνακαλυπτήρια** ή **ὀπτήρια** ή **θεώρητρα** (*Αρποκρατίων* λ. *ἀνακαλυπτήρια*, βλ. *Λυσίας απ. 331.25*)[63]. Ένας **παῖς ἀμφιθαλής** μετέφερε το **λίκνον** και μοίραζε στους καλεσμένους γλυκίσματα (*πλακοῦντες*) από σουσάμι, μέλι και καρπούς επαναλαμβάνοντας τη φράση «ἔφυγον κακόν, εὗρον ἄμεινον» (*Δημοσθένης 18.258*). Όλα αυτά συμβόλιζαν την αφθονία και τη γονιμότητα που θα απολάμβανε το νέο ζευγάρι.

Το βασικότερο στοιχείο στην κυρίως τελετή του γάμου αποτελούσε η μεταφορά της νύφης, η **ἀγωγή** από τον παλιό στο νέο οίκο, που σηματοδοτούσε το **συνοικεῖν**. Σε πολλούς δικανικούς λόγους αυτό θεωρούνταν ως απόδειξη της νομιμότητας του γάμου. Η μεγάλη νυχτερινή πομπή προς την οικία του γαμπρού ήταν το αποκορύφωμα της τριήμερης εορτής με δημόσιο χαρακτήρα, όπως δηλώνουν και οι περισσότερες εικονογραφικές μαρτυρίες, και γινόταν με τη συνοδεία χορού, μουσικής και πολλών μελών της οικογένειας. Σπάνια δηλώνεται με έναν βωμό η οικιακή εστία ή η είσοδος του σπιτιού, μέσα από την οποία μπορεί να διακρίνεται ο θάλαμος[64] με τη νυφική παστάδα, όπου η μητέρα του γαμπρού υποδέχεται το ζευγάρι –ο πατέρας του δεν εμφανίζεται. Οι μορφές που συνοδεύουν την πομπή, όπως ο πάροχος, η νυμφεύτρια και η μητέρα της νύφης, κρατούν συχνά δάδες. Η παρουσία των τελευταίων ήταν τόσο πρακτική, επειδή η πομπή διεξαγόταν το βράδυ, όσο και συμβολική, επειδή η φωτιά προστάτευε το νέο οίκο από τους κακούς δαίμονες. Μάλιστα, το κράτημα της αναμμένης δάδας αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της τελετής (Εὐριπίδης *Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι* 732-4: … τίς δ' ἀνασχήσει φλόγα;…). Μερικές φορές στη συνοδεία παριστάνεται και ο *παῖς ἀμφιθαλής*. Αναφέρεται στις πηγές ότι η νύφη κρατούσε ένα λίκνον ή μαγειρικό σκεύος (*φρύγετρον*) στη διάρκεια της πομπής (*Πολυδεύκης 1.246, 3.34-50*) και ότι τρεις φίλες της μετέφεραν αντίστοιχα κόσκινο, ρόκα και αδράχτι, όλα τα παραπάνω ως σύμβολα της νοικοκυροσύνης της, αλλά τα αντικείμενα αυτά δεν παριστάνονται στα αγγεία. Η μετάβαση της νύφης από το πατρικό της στο σπίτι του συζύγου της ήταν καθοριστική για το νέο στάδιο της ζωής της, γι' αυτό και απεικονίζεται πολλές φορές σε αγγεία που προσφέρονταν ως γαμήλια δώρα. Το ιδεαλιστικό στοιχείο στις παραστάσεις ενισχύεται από την παρουσία μυθικών μορφών, όπως του Έρωτα και φτερωτών γυναικών με στεφάνια, δάδες ή αγγεία (π.χ. αποσπ. ερυθρόμορφη λουτροφόρος Οξφόρδη Ashmolean Museum 1966.888, BAPD 34, ο Έρως κρατά δύο λουτροφόρους και η φτερωτή γυναίκα δάδα και πλημοχόη). Ορισμένες φορές, η γαμήλια πομπή μεταφέρεται σε μυθολογικό επίπεδο, με την απεικόνιση ηρωικών ζευγαριών και των θεών που τα συνοδεύουν (κυρίως σε κρατήρες, υδρίες, λουτροφόρους και πυξίδες).

Δύο εικονογραφικά μοτίβα είναι πολύ ενδεικτικά για τη δήλωση της κυριαρχίας του γαμπρού κατά τη μεταφορά, το κράτημα της νύφης με την κίνηση *χεὶρ ἐπὶ καρπῷ* και το ανασήκωμα της νύφης πριν την είσοδο στο νέο σπίτι, κάτι που θυμίζει το μοτίβο της αρπαγής και δηλώνει το βίαιο αποχωρισμό της γυναίκας, χωρίς άλλη δυνατότητα επιλογής (πρβλ. και την αρπαγή της νύφης στη Σπάρτη, Πλούταρχος *Λυκοῦργος* 15.3-15.5). Παρατηρείται, επομένως, εικονογραφική και συμβολική παραλληλία των σκηνών του γάμου με εκείνες της αρπαγής, κυρίως κατά τον 5ο αι. π.Χ. Αντίστοιχα, στις γραπτές πηγές, οι τελετές του γάμου παρομοιάζονται ενίοτε με εκείνες της κηδείας και της θυσίας. Το θέμα παρουσιάζεται αρχετυπικά στο μύθο με την αρπαγή της Περσεφόνης από τον Άδη, ενώ στο θρήνο της Αντιγόνης, που οδηγείται στον τάφο, ο θάνατός της αντιπαραβάλλεται με γάμο με τον Αχέροντα και ο τάφος της με το νυφικό κοιτώνα (*Σοφοκλής Ἀντιγόνη 810-6, 891*).

Ένα άλλο έθιμο ήταν τα **καταχύσματα**, για το οποίο δεν είμαστε βέβαιοι, αν τελούνταν μαζί με τα «ἀνακαλυπτήρια» ή κατά την είσοδο του ζευγαριού στη νέα κατοικία του. Με ένα μείγμα από ξηρά φρούτα, ξηρούς καρπούς (ρόδια, σύκα, καρύδια) και νομίσματα έραιναν τους νεόνυμφους αποβλέποντας ασφαλώς στην απόκτηση απογόνων αλλά και υλικών αγαθών στη διάρκεια του γάμου (λουτροφόρος Βοστόνη MFA 10.223 του Ζωγράφου της Φιάλης, BAPD 214222, το λίκνον που τα περιέχει αδειάζει πάνω στο γαμπρό, ενώ η νυμφεύτρια ανασηκώνει τον πέπλο της νύφης). Εκτός από τα τραγούδια που συνόδευαν το γάμο (**ὑμέναιος**), εκτελούνταν και επιθαλάμια τραγούδια από φίλες της νύφης και από φίλους του γαμπρού, συχνά με περιπαικτικό χαρακτήρα, όταν το ζευγάρι βρισκόταν πλέον μόνο του και ένας θυρωρός έξω από το δωμάτιο φρόντιζε να μην

το ενοχλήσει κανείς. Τέτοια τραγούδια είναι τα επιθαλάμια της Σαπφούς και μπορούμε να ανακαλέσουμε το κλίμα ευφορίας και διασκέδασης που επικρατούσε τις ώρες αυτές από το δωρικό επιθαλάμιο της Ελένης που περιγράφεται σε ένα ποίημα του Θεόκριτου (Εἰδύλλιον 18).

Η τρίτη μέρα πήρε το όνομά της από τα δώρα που προσφέρονταν στους νεόνυμφους από τους επισκέπτες συγγενείς, τα **ἐπαύλια** (Αριστοφάνης *Εἰρήνη* 1206, επίσης: **μεταύλια**, **ἀπαύλια**). Την πομπή των συγγενών και φίλων οδηγούσε ένα αγόρι που φορούσε λευκό ιμάτιο και κρατούσε δάδα, ενώ ακολουθούσε ένα κορίτσι που έφερε το κανοῦν και στη συνέχεια οι υπόλοιποι με αγγεία, αρώματα, κιβωτίδια, υφαντά, σανδάλια και άλλα αντικείμενα της οικοσκευής και της προίκας της νύφης. Ο Ευστάθιος παραδίδει πλήρη περιγραφή των επαυλίων (*Σχόλ. Ἰλιάδος 24.29*) από το *λεξικογράφο Παυσανία* του 2ου αι. μ.Χ. Σε μία ερυθρόμορφη πυξίδα στο Βερολίνο (Antikensammlung 3373, BAPD 430) μία πολυπρόσωπη σκηνή συνδυάζει μάλλον την πομπή των νεονύμφων με την πομπή για την επίδοση των επαυλίων δώρων στη νύφη. Εκτός από το ζευγάρι, παριστάνονται ένας νέος με δάδα, μία αυλητρίδα, μία νεαρή με κιβωτίδιο και κάλαθο, τρεις Έρωτες, ένα θυμιατήριο ακουμπισμένο στο έδαφος, άλλες γυναίκες με διάφορα αγγεία ως δώρα (πλημοχόες, γαμικός λέβης, δύο λουτροφόροι-υδρίες) μαζί με δύο καθιστές γυναίκες –στις οποίες μπορούμε να αναγνωρίσουμε την επαναλαμβανόμενη μορφή της νύφης στα διάφορα στάδια της εορτής.

Στο επίκεντρο των περισσότερων ερυθρόμορφων παραστάσεων βρίσκεται η νύφη, η οποία κάθεται σε εσωτερικό χώρο περιτριγυρισμένη από άλλες γυναίκες. Αυτές κρατούν διάφορα αντικείμενα, όπως ταινίες, στεφάνια, υφάσματα, κάτοπτρα, αγγεία (αλάβαστρα, πλημοχόες, λεκανίδες, γαμικούς λέβητες), κιβωτίδια και καλάθους. Η παρουσία των δώρων και σπανιότερα του γαμπρού (όπως σε μία ερυθρόμορφη λουτροφόρο στην Οξφόρδη Ashmolean Museum 1927.4067, BAPD 215626, και μία άλλη στον Πειραιά Αρχαιολ. Μουσείο 5197) επιτρέπουν την ταύτιση των σκηνών με τη μέρα των επαυλίων, αν και πιθανή επιδίωξη των αγγειογράφων ήταν να συνδυάσουν όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία από τον κόσμο των γυναικών με τη σημαντική τελετή του γάμου σε μία «άχρονη» και «αρχετυπική» παράσταση χωρίς συγκεκριμένο θέμα. Η ατμόσφαιρα είναι εορταστική και ειδυλλιακή, επειδή μερικές φορές ένας ή περισσότεροι Έρωτες πετούν ανάμεσα στις μορφές. Άλλες γυναικείες φτερωτές μορφές σε παρόμοιες σκηνές ερμηνεύονται ως Νίκες, οι οποίες εμφανίζονται, συνήθως, στο χώρο κάτω από τις λαβές σε γαμικούς λέβητες και έρχονται ως υπερφυσικές δυνάμεις, για να ευλογήσουν τη νύφη. Όλες οι γυναίκες είναι πλούσια ντυμένες και στολισμένες, ιδιαίτερα η νεόνυμφη, που γίνεται αποδέκτης των δώρων και απολαμβάνει το ενδιαφέρον στο κέντρο της παράστασης. Μεγάλος αριθμός μορφών και ένα πλήθος αντικειμένων παριστάνεται σε ένα γαμικό λέβητα του Ζωγράφου του Μαρσύα (Πετρούπολη Κρατικό Μουσείο Ερμιτάζ 15592, BAPD 230419), όπου η παρουσία έξι μικροσκοπικών Ερώτων –τον πιο μικρό κρατά στην αγκαλιά της η κεντρική καθιστή γυναίκα και παίζει μαζί του- δημιουργεί πολύ ιδιαίτερη ατμόσφαιρα στην ήδη πολυπρόσωπη σύνθεση. Ορισμένες από τις άλλες γυναικείες μορφές πρέπει να είναι φίλες ή συγγενείς της νύφης και ορισμένες θεραπαινίδες της, αν και απορία για την ερμηνεία τους προκαλούν μία γυναίκα τελείως καλυμμένη, με το ιμάτιο να σκεπάζει το κεφάλι και ένα μέρος από το πρόσωπό της, καθώς και μία άλλη με το ιμάτιον «ὑπὲρ τὴν κεφαλήν».

Σε ορισμένες σκηνές γαμήλιων πομπών και ακόμη συχνότερα σε σκηνές «ἐπαυλίων» απεικονίζεται το **κανοῦν**, ένα ειδικό τελετουργικό σκεύος. Τότε δεν πρόκειται για ένα από τα προσφερόμενα δώρα, αλλά για τα «νυμφικά κανᾶ» των επιγραφών[65]. Ως προς τη μορφή τους ανήκουν όλα στο σύνθετο τύπο με τα ψηλά πλεκτά υποστηρίγματα-σκέλη, επομένως πρέπει να δηλώνονται μετάλλινα σκεύη. Στις σκηνές αυτές, το κανοῦν μπορεί να συνδεθεί άμεσα με την απεικονιζόμενη νύφη. Το περίτεχνο σκεύος, που κουβαλά κάποια νεαρή καλεσμένη ή ενίοτε το κρατά η ίδια στην αγκαλιά της, είναι, ίσως, δηλωτικό του τελετουργικού ρόλου της σε μια κανηφορία που ανήκει πλέον στο κοριτσίστικο παρελθόν της (βλ. *2.1*). Ταυτόχρονα, όμως, σηματοδοτεί το ξεκίνημα ενός νέου κύκλου στη ζωή της και υπογραμμίζει την ευχή για την ευτεκνία της νεόνυμφης.

Εικονογραφικά δεδομένα για σκηνές γάμου

Όπως οι περισσότερες γραπτές πηγές προέρχονται από την αθηναϊκή κοινωνία, το ίδιο ισχύει και για τις εικονογραφικές μαρτυρίες[66]. Στις περισσότερες πρώιμες παραστάσεις, δηλαδή σε μελανόμορφα αγγεία, το ζευγάρι των νεονύμφων απεικονίζεται όρθιο πάνω στο δίφρο τεθρίππου άρματος. Ο γαμπρός βρίσκεται σε πρώτο επίπεδο και οδηγεί κρατώντας τα ηνία, ενώ η νύφη είναι δίπλα του και φέρει ιμάτιον «ὑπὲρ τὴν κεφαλήν» στο γνωστό ηραίον σχήμα. Το άρμα συνοδεύεται τις περισσότερες φορές από γυναικείες μορφές, που κουβαλούν αντικείμενα ή σκεύη στο κεφάλι, και από μία ή δύο ανδρικές μορφές. Όταν οι μορφές αυτές συνοδεύονται από λαλούντα σύμβολα ή επιγραφές, τότε διαπιστώνουμε ότι είναι θεϊκές (Διόνυσος, Απόλλων, Άρτεμη, Λητώ, Ερμής ως προηγητής). Σπανιότερα εικονίζονται παιδιά. Επομένως, πρόθεση των αρχαϊκών κεραμέων ήταν να αποδώσουν τη γαμήλια πομπή γνωστών θεϊκών ή ηρωικών ζευγαριών (Ζεύς-Ήρα, Ηρακλής-Ήβη, Πηλεύς-Θέ-

τις, Μενέλαος-Ελένη, Κάδμος-Αρμονία, Άδμητος-Άλκηστις), που αναδεικνύονται σε πρότυπα για τα θνητά ζευγάρια[67]. Σε αυτό συνηγορεί και η επιλογή του άρματος ως μεταφορικού μέσου, το οποίο ως γνωστόν είχε περιορισμένη πρακτική χρήση στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Συνδυάζοντας τα επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία των παραστάσεων αυτών (άρμα, δώρα, ανάμειξη θεϊκής/ηρωικής και ανθρώπινης σφαίρας, μεγάλος αριθμός μορφών), μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τονίζεται εδώ το ιδεώδες των αριστοκρατικών τάξεων της αρχαϊκής εποχής για αυτοπροβολή και επίδειξη μέσω του γάμου.

Σε αντιδιαστολή με τις γαμήλιες πομπές με άρμα, βρίσκονται οι παραστάσεις με το ζευγάρι πάνω σε ημιονική άμαξα, ένα πραγματικό όχημα με διάφορες χρήσεις[68]. Στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για τη νυφική «κλινίδα», διαμορφωμένη κατάλληλα για την αναπαυτική μεταφορά των νεονύμφων και του παρόχου. Η εμφάνιση της άμαξας είναι αρκετά σπάνια, επειδή η ακριβής και ρεαλιστική απόδοση της τελετής φαίνεται ότι δεν αποτελούσε ζητούμενο ούτε των κεραμέων αλλά ούτε και των αγοραστών. Στην εικονογραφία του 5ου και του 4ου αι. π.Χ., οι γαμήλιες πομπές με άρμα ή άμαξα είναι πολύ λιγότερες και επικρατεί η χαμαίπους πομπή των νεονύμφων, όπου ο γαμπρός οδηγεί τη νύφη κρατώντας την «χεῖρα ἐπὶ καρπῷ». Επιπρόσθετα, οι μορφές που συνοδεύουν το ζευγάρι εντάσσονται πλέον στο γαμήλιο τυπικό και εκτελούν συγκεκριμένους ρόλους (π.χ. πατέρας της νύφης κατά την εγγύη, μητέρα της νύφης ή του γαμπρού με δάδες, πάροχος μαζί με το ζευγάρι, προηγητής στην κορυφή της πομπής, λουτροφόρος νέος ή νέα, αυλητής κ.ά.). Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι ότι οι σκηνές είτε συνδυάζουν στοιχεία από διάφορα στάδια της τελετής είτε εστιάζουν σε ορισμένα από αυτά, όπως κυρίως ο στολισμός, η μεταφορά της νύφης, η επίδοση των δώρων. Οι ερυθρόμορφες παραστάσεις γάμου συχνά δείχνουν τα πράγματα πιο εξιδανικευμένα από όσο ήταν στην πραγματικότητα. Παρά τη μεγάλη διαφορά ηλικίας, ο γαμπρός απεικονίζεται τις περισσότερες φορές αγένειος και νεαρός. Αντίστοιχα, και η νύφη έχει την εμφάνιση σεμνής αλλά ώριμης νέας γυναίκας και όχι άπειρου κοριτσιού. Επίσης, η συχνή παρουσία του ιπτάμενου Έρωτα, ο οποίος στεφανώνει το ζευγάρι, προσδίδει ερωτικό και συναινετικό χαρακτήρα στις παραστάσεις, κάτι που δεν ίσχυε κατά κανόνα. Η δημιουργία μιας ωραιοποιημένης εικόνας, που επικρατεί σε όλα τα στάδια του γάμου στην αγγειογραφία και στις παραστάσεις των γυναικών, αντανακλά την κοινωνική απαίτηση για τη νομιμοποίηση του συγκεκριμένου θεσμού και κατ' επέκταση για την ομαλή λειτουργία της πόλης. Στη διάδοση της γαμήλιας εικονογραφίας πρέπει να έπαιξε ρόλο και η πολιτική κατάσταση της Αθήνας κατά την κλασική εποχή. Ιδιαίτερα, ο νόμος που εισήγαγε ο Περικλής στα μέσα του 5ου αιώνα (451/50 π.Χ.) για τη χορήγηση του δικαιώματος του Αθηναίου πολίτη μόνο σε όσους είχαν και τους δύο γονείς Αθηναίους, φαίνεται ότι έδωσε ώθηση στη διαμόρφωση νέων εικονογραφικών θεμάτων με επίκεντρο τις τελετές του γάμου και τη ζωή των γυναικών γενικότερα.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ, σε ερυθρόμορφη πυξίδα του Ζωγράφου του Marlay, 440/30 π.Χ., Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1920,1221.1, BAPD 216210, *Εικόνα 1.5*.
Στο δεξιό άκρο της σκηνής εικονίζεται μισάνοικτη η διπλή θύρα της οικίας του γαμπρού, μέσα από την οποία διακρίνεται η μητέρα του, που περιμένει τους νεόνυμφους. Η άποψη που έχει διατυπωθεί ότι πρόκειται για την οικία από όπου έχει φύγει η νύφη και επομένως για τη μητέρα της, μάλλον δεν ευσταθεί, με βάση τη γνωστή εικονογραφία. Στην πομπή προπορεύεται ένας προηγητής (ντυμένος με χλαμύδα, σανδάλια και πέτασο, θυμίζει εικονογραφικά τον Ερμή, που κρατά τον ίδιο ρόλο στις μυθολογικές γαμήλιες πομπές). Σημείο αναφοράς της σκηνής είναι το τέθριππο άρμα, στο οποίο επιβαίνει το ζευγάρι. Συγκεκριμένα, η νύφη (φορά χιτώνα και ιμάτιον «ὑπὲρ τὴν κεφαλήν») στέκεται ήδη πάνω στο δίφρο, ενώ ο γαμπρός (μόνο με μακρύ ιμάτιο) ανεβαίνει σε αυτόν κρατώντας τα ηνία των αλόγων. Η μητέρα της νύφης κρατά δάδα και περπατά σε δεύτερο επίπεδο δίπλα στο άρμα, ενώ πίσω από αυτό έρχεται ο πάροχος (παράνυμφος-κουμπάρος), που έχει στην αρμοδιότητά του την ασφάλεια της νύφης κατά τη διαδρομή και κρατά, επίσης, δάδα. Ακολουθούν δύο γυναίκες που μεταφέρουν ίσως τα ανακαλυπτήρια δώρα ή ένα μέρος από την προίκα της νύφης. Η πρώτη κουβαλά κιβώτιο στο κεφάλι και κρατά έναν μπόγο σαν ύφασμα, ενώ η δεύτερη κρατά έναν μεγάλο γαμικό λέβητα. Όλες οι ανδρικές μορφές φέρουν στεφάνι στα μαλλιά, ενώ οι γυναικείες απλή ταινία. Ανάλογα, στην ερυθρόμορφη λουτροφόρο του Ζωγράφου της Φιάλης βλέπουμε τα αποκαλυπτήρια δώρα και μία νυμφεύτρια που διορθώνει τον πέπλο της νύφης και έναν Έρωτα.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ σε ερυθρόμορφη πυξίδα του Ζωγράφου της Ερέτριας, 430/20 π.Χ., Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1874,0512.1 (E 774), BAPD 216969, *Εικόνα 1.6*.
Η διπλή κλειστή θύρα (λεπτομερειακή απόδοση της κλειδαριάς, του ρόπτρου και των εφηλίδων) δηλώνει τον εσωτερικό χώρο. Μπροστά της, πάνω σε χαμηλό βάθρο, βρίσκονται τοποθετημένοι δύο γαμικοί λέβητες που περιέχουν κλαδιά μυρτιάς. Τα αγγεία αυτά φέρουν διακόσμηση με παραστάσεις σε σκιαγραφία που πιθανόν σχετίζονται με τις τελετές του γάμου. Πάνω σε μία τριποδική τράπεζα υπάρχουν άλλα δύο αγγεία, μία πυξίς και μία λουτροφόρος που περιέχει κλαδιά δάφνης, διακοσμημένη, επίσης, με μορφές σε σκιαγραφία. Στο βάθος της σκηνής κρέμονται δύο κάτοπτρα. Όλες οι γυναίκες είναι ενεπίγραφες και ταυτίζονται με Νηρηίδες.

Η Γαλήνη κρατά ένα κιβωτίδιο. Η Κυμοθέα είναι καθισμένη σε δίφρο και παρακολουθεί ένα κορίτσι που της δένει τον ιμάντα του αριστερού σανδαλιού της. Η Κυμοδώκη κρατά ένα αλάβαστρο (μάλλον γυάλινο, όπως φαίνεται από τη διακόσμησή του με ζικ-ζακ ταινίες) στο αριστερό της χέρι. Στο δεξί έχει ένα κιβωτίδιο και το προσφέρει στη Θάλεια. Αυτή είναι καθισμένη σε κλισμό και απλώνει το χέρι της, για να το πάρει. Απεικονίζεται με λυτά μακριά μαλλιά και φαίνεται να βρίσκεται στο επίκεντρο της παράστασης. Από την άλλη πλευρά την πλησιάζει η Γλαύκη, που φέρνει ένα περιδέραιο με χάντρες, για να το περάσει στο λαιμό της Θάλειας. Με γυρισμένη την πλάτη προς αυτές βρίσκεται η Δώσω, κρατώντας ένα άνθος στο δεξί και το ιμάτιό της με το αριστερό χέρι. Στέκεται αντικριστή στην Ποντομέδεια, η οποία κρατά ένα μαγικό ερωτικό τροχό (*ἴυγξ*) και είναι η μόνη που φορά φαινομηρή πέπλο αντί για χιτώνα και ιμάτιο, όπως οι υπόλοιπες μορφές. Η παρουσία των αγγείων και ο στολισμός των γυναικών μάς επιτρέπει να αναγνωρίσουμε μια σκηνή επαυλίων μεταφερμένη στο χώρο του μύθου. Παρά τις επιγραφές με τα ονόματα των Νηρηίδων, οι γυναικείες μορφές δεν διαφοροποιούνται διόλου ως προς την εμφάνιση και τη δράση τους από τις ανώνυμες θνητές σε άλλες παρόμοιες παραστάσεις.

Αγγεία με γαμήλιες παραστάσεις και άλλες σκηνές από τον κόσμο των γυναικών

Ως γαμήλια αγγεία[69], τα οποία χρησίμευαν στο τελετουργικό ή δίνονταν ως δώρα, μπορούν να θεωρηθούν κυρίως ο γαμικός λέβης, η λουτροφόρος, η υδρία/κάλπις, η πυξίς, η λεκανίς, η αρυβαλλοειδής λήκυθος, η πλημοχόη και το αλάβαστρο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα ίδια αγγεία δεν είχαν και άλλες χρήσεις εκτός γάμου, καθώς επίσης ότι δεν υπάρχουν και άλλα αγγεία που προσφέρονταν ως γαμήλια δώρα ή έφεραν ανάλογη εικονογραφία. Στο ίδιο πλαίσιο, με έμμεσες αναφορές στον έγγαμο βίο και τις αρετές των γυναικών, ανήκουν και πολλές από τις σκηνές που διαδραματίζονται στον κόσμο της Αφροδίτης, οι οποίες παριστάνονται συχνά στα ως άνω αγγεία και αυξάνονται από το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., συνεχίζοντας στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Η θεά απεικονίζεται μέσα σε υπαίθριο ειδυλλιακό περιβάλλον, πλαισιωμένη από έναν ή περισσότερους Έρωτες και πολλές γυναίκες, που ταυτίζονται, συνήθως, με προσωποποιήσεις αφηρημένων εννοιών (Πειθώ, Παιδειά, Ευδαιμονία, Ευνομία, Εύκλεια) και μπορούν να εκληφθούν ως αλληγορίες για μία ευτυχισμένη ζωή. Τα πλούσια ενδύματα, οι περίτεχνες κομμώσεις και τα κοσμήματα των μυθολογικών μορφών είναι παρόμοια με εκείνα των ανώνυμων θνητών γυναικών στις πολυάριθμες σύγχρονες παραστάσεις των ερυθρόμορφων αγγείων. Επίσης, στα ερυθρόμορφα αγγεία απεικονίζονται συχνά σκηνές καταδίωξης και αρπαγής ηρωίδων[70] καθώς και διάφορα στάδια από το γάμο μυθικών ζευγαριών, όπως ο στολισμός της νύφης, η γαμήλια πομπή και η «αγωγή» πάνω σε άρμα καθώς και η ημέρα των επαυλίων.

Ο **γαμικός ή νυμφικός λέβης**[71] (*Εικόνα 1.7*): σύνθετο ανοικτό σκεύος, με κυλινδρικό λαιμό, σφαιρικό ή ωοειδές σώμα, κάθετες διπλές ή μονές τοξωτές λαβές στο σημείο της μεγαλύτερης διαμέτρου, άλλοτε με ψηλό κωνικό (σπανιότερα κυλινδρικό) υποστατό συμφυές με το σώμα (τύπος Α) και άλλοτε με απλή, μικρή βάση (τύπος Β), πάντα όμως με ξεχωριστό καπάκι, το οποίο έχει σφαιρική ή περίτεχνη λαβή. Το σχήμα παραγόταν από την αρχή του 6^{ου} έως και τον 4^{ο} αι. π.Χ. Μολονότι γαμικοί λέβητες απεικονίζονται σε διάφορες γαμήλιες σκηνές, δεν γνωρίζουμε τον ακριβή ρόλο τους σε κάποιο από τα στάδια του γάμου. Η στενή σχέση τους με τις γυναίκες, και ιδιαίτερα τις νύφες, διαφαίνεται από το ότι τα εν λόγω αγγεία έχουν βρεθεί σε σπίτια –όπου τα φύλαγαν ως αναμνηστικά, σε ιερά γυναικείων θεοτήτων που προστάτευαν το γάμο ως αναθήματα και σε τάφους ως κτερίσματα. Πιθανόν προσφέρονταν «ανά ζεύγη», όπως τα βλέπουμε και στις παραστάσεις, μάλιστα μερικές φορές περιέχουν κλαδιά σαν τα σύγχρονα διακοσμητικά βάζα.

Η **λουτροφόρος**[72]: κλειστό αγγείο με ψηλό κυλινδρικό λαιμό που ανοίγει προς το χείλος, ωοειδές σώμα και δισκόμορφη βάση. Ανάλογα με τον αριθμό των λαβών διακρίνουμε δύο παραλλαγές ήδη από την αρχή του 7^{ου} και έως τον 4^{ο} αι. π.Χ.: τη λουτροφόρο-αμφορέα (με δύο κάθετες λαβές) και τη λουτροφόρο-υδρία (με δύο οριζόντιες και μία κάθετη λαβή). Η απεικόνιση λουτροφόρων τόσο σε γαμήλιες όσο και ταφικές σκηνές μαρτυρεί τη διπλή χρήση τους στο τελετουργικό του γάμου και της ταφής. Συγκεκριμένα, χρησίμευαν για τη μεταφορά του νερού που ήταν απαραίτητο για το λουτρό των νεονύμφων ή των νεκρών, ανάλογα με τον τελικό προορισμό τους (βλ. και *1.4*). Εκτός από τις πήλινες, από το τέλος του 5^{ου} και στον 4^{ο} αι. π.Χ. υπάρχουν και μαρμάρινες λουτροφόροι με ανάγλυφη διακόσμηση.

Η **υδρία**[73]: κλειστό αγγείο κυρίως για την αποθήκευση και τη μεταφορά νερού, αλλά μπορούσε να έχει και άλλες χρήσεις (π.χ. κάλπη για ψήφους, τεφροδόχο σκεύος). Έχει τρεις λαβές, δύο οριζόντιες που επιτρέπουν το κράτημα του αγγείου και μία κάθετη που διευκολύνει το χύσιμο του νερού. Οι πρωιμότερες έχουν ενιαίο σφαιρικό σώμα, αλλά γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. αποκτούν ξεχωριστά διαμορφωμένο οριζόντιο ώμο. **Κάλπις** ονομάζεται συμβατικά η παραλλαγή της υδρίας που έχει μονοκόμματο περίγραμμα και πιο λεπτό σώμα, με ελαφρά ανακαμπτόμενες οριζόντιες λαβές (από το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. κ.ε.). Συχνές

είναι οι μεταλλικές υδρίες και κάλπιδες που βρίσκονται σε τάφους ή σε ιερά.

Η **πελίκη**[74]: κλειστό αγγείο με μονοκόμματο περίγραμμα από το λαιμό στο σώμα (εμφάνιση περ. 520 π.Χ.). Ουσιαστικά αποτελεί παραλλαγή του αμφορέα, έχοντας όμως τη μεγαλύτερη διάμετρο στο κάτω μέρος του σώματος για μεγαλύτερη ευστάθεια. Σε ορισμένα αγγεία υπάρχει ένας πλαστικός δακτύλιος που διαχωρίζει το λαιμό από το σώμα. Χρησίμευε για τη φύλαξη υγρών αλλά και στερεών προϊόντων (κρασί, αρωματικά έλαια, καρποί, παστά ψάρια). Η λέξη «πελίκη» δήλωνε άλλα σχήματα αγγείων στην αρχαιότητα και χρησιμοποιείται συμβατικά σήμερα για το σχήμα αυτό, ίσως η αρχαία ονομασία του ήταν «στάμνος».

Η **πυξίς**[75]: κλειστό αγγείο με κυλινδρικό σώμα για τη φύλαξη καλλυντικών και αρωματικών ουσιών, κοσμημάτων και άλλων ειδών καλλωπισμού ή μικροαντικειμένων των γυναικών. Ίσως το αρχαίο όνομα του αγγείου ήταν «κυλιχνίς», ενώ η λέξη πυξίς μαρτυρείται αρκετά αργότερα στα ρωμαϊκά χρόνια και δηλώνει ξύλινα αγγεία από πυξάρι (πύξος). Υπάρχουν διάφορες παραλλαγές ως προς τη διαμόρφωση του πώματος (κανονικό, ολόσωμο), των τοιχωμάτων (κάθετα, καμπύλα) και των ποδιών ή της βάσης του αγγείου. Οι τέσσερις βασικοί τύποι είναι: Α με ελαφρώς καμπύλα τοιχώματα, ψηλό πόδι –ενίοτε τριποδικό (6ος – 5ος αι. π.Χ.). Β με πλατιά και χαμηλά κοίλα τοιχώματα και θολωτό καπάκι που καλύπτει όλο το σώμα (κυρίως από μέσα 5ου – αρχή 4ου αι. π.Χ.). Γ με ψηλά κοίλα τοιχώματα, μικρή βάση και επίπεδο κάλυμμα (μέσα 5ου – μέσα 4ου αι. π.Χ.). Δ με μικρό κυλινδρικό σώμα, σαν κουτάκι-πουδριέρα, και επίπεδο καπάκι χωρίς λαβή που καλύπτει όλο το σώμα (β΄ μισό 5ου – 4ος αι. π.Χ.). Μία άλλη παραλλαγή, η λεγόμενη «νικοσθενική πυξίς» (560/50 – 500/490 π.Χ.) σχετίζεται με τον κόσμο των γυναικών, όπως μαρτυρούν οι σχετικές παραστάσεις στα αγγεία αυτά (π.χ. γαμήλιες πομπές, χοροί, υφαντικές ασχολίες).

Η **λεκανίς**[76]: ανοικτό αγγείο με πλατύ αβαθές σώμα, το οποίο σχηματίζει μία πατούρα στο χείλος, για να δεχτεί το σύνθετο καπάκι, έχει δύο οριζόντιες ταινιωτές λαβές με ακανθόσχημες απολήξεις και δισκόσχημη βάση. Συνήθως, χρησίμευε για τη διατήρηση και το σερβίρισμα φαγητών, αλλά μπορούσε να έχει και άλλες χρήσεις (όπως για τη φύλαξη κοσμημάτων, αρωμάτων, ακόμη και των παιχνιδιών της κοπέλας, όταν τα άφηνε για να παντρευτεί). Το σχήμα παράγεται με διάφορες παραλλαγές από την αρχή του 6ου έως και τον 4ο αι. π.Χ.

Η **αρυβαλλοειδής λήκυθος**[77]: μία παραλλαγή της ληκύθου χωρίς διαμορφωμένο ώμο, με σφαιρικό σώμα (σαν αρύβαλλος) και πλατιά δισκόσχημη βάση. Χάρη στο μικρό της μέγεθος περιείχε λίγη ποσότητα αρωματικού ελαίου για τις ανάγκες του γυναικείου καλλωπισμού και γι' αυτό διακοσμείται κυρίως με σκηνές από τον κόσμο των γυναικών. Παράγεται από το β΄ μισό του 5ου έως και τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Η **πλημοχόη**[78]: περίτεχνο αρωματοδοχείο με χείλος που στρέφεται προς τα μέσα, αρτόσχημο πεπλατυσμένο σώμα, χαμηλό κωνικό (τύπος Α) ή ψηλό κυλινδρικό (τύπος Β) πόδι, συμπαγή βάση και εφαρμοστό καπάκι με λαβή. Χρησίμευε για τη φύλαξη παχύρρευστων αρωματικών ουσιών ή πομάδων, που προσφέρονταν στις γυναίκες ή αρωμάτιζαν τους τάφους. Παράγεται κυρίως στο β΄ μισό του 6ου έως το β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Πρόδρομο σχήμα της πλημοχόης και με ανάλογες χρήσεις ήταν το **εξάλειπτρον**.

Το **αλάβαστρον**[79]: μυροδοχείο με δισκόμορφο χείλος, επίμηκες κυλινδρικό σώμα και αποστρογγυλεμένη βάση. Συνήθως, έχει «ψευδολαβές» ή «ωτία» με τη μορφή διάτρητων αποφύσεων, από όπου περνιέται ένα σκοινάκι, για να κρεμιέται το αγγείο. Οφείλει το όνομα και το σχήμα του σε αιγυπτιακά πρότυπα κατασκευασμένα από αλάβαστρο. Εκτός από τα πήλινα και τα αλαβάστρινα, υπάρχουν γυάλινα και μετάλλινα αλάβαστρα. Παράγονται από τα μέσα του 7ου έως και τα ελληνιστικά χρόνια.

1.4 Θάνατος

Η φιλολογία και η εικονογραφία που σχετίζονται με την περιγραφή της στιγμής, των συνθηκών, των αισθημάτων και των συνεπειών του θανάτου[80], με τα έθιμα και τις διαδικασίες της ταφής, με τη συσπείρωση του οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος των νεκρών είναι από τις καλύτερα μελετημένες σε σχέση με τις άλλες εκδηλώσεις του ανθρώπινου βίου.

Ο θάνατος αντιμετωπίζεται από τους αρχαίους Έλληνες με ιδιαίτερη επισημότητα, η οποία ξεκινά από τη στιγμή του θανάτου και καταλήγει στην ταφή και τις προσφορές από τους ζωντανούς στον τάφο (*Εικόνα 1.8*). Το τελετουργικό τυπικό (*ἐναγίζειν*) αφορούσε αποκλειστικά τους οικείους και περισσότερο τις γυναίκες (π.χ. *Ευριπίδης Φοίνισσαι 1663*, *Ισαίος 6.51*). Πρώτιστο καθήκον του παιδιού εκτός από το *γηροκομεῖν* ήταν να θάψει τους γονείς του με την πρέπουσα διαδικασία (π.χ. *Ευριπίδης Ἄλκηστις 662-4*). Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, κατά την επιλογή των αρχόντων η πολιτεία είχε χρέος να ελέγχει όποιον δεν φρόντιζε τους γονείς του και δεν στόλιζε τους τάφους τους (*Ξενοφῶν Ἀπομνημονεύματα 2.2.13*). Ο αισχύλειος Ορέστης θεωρούσε φοβερό το ότι δεν θρήνησε και δεν συνόδευσε τον πατέρα του κατά την εκφορά του στον τάφο, γι' αυτό και αισθάνεται υποχρεωμένος να τον θρηνήσει, όταν επιστρέφει από την εξορία (*Αισχύλος Χοηφόροι 8-9*, πρβλ. Ευριπίδης *Ὀρέστης*), ενώ αντίθετα η αδελφή του Ηλέκτρα εκτέλεσε *χέρνιβας* στον τάφο του πατέρα της μαζί

με *χοές*, *κωκυτούς* (εξ ου και το όνομα του ενός από τους ποταμούς στον Άδη) και *παιάνα* για τον πεθαμένο (*Αισχύλος Χοηφόροι 149-51*). Ανάλογα, η Μήδεια ομολογεί ότι είχε κάποτε την ελπίδα πως τα παιδιά της θα τη γηροκομήσουν και θα τη ντύσουν με την πρέπουσα ενδυμασία, όταν πεθάνει (*Ευριπίδης Μήδεια 1032-5*). Ο σοφιστής Ιππίας αναφέρει τη γενική πεποίθηση ότι το καλύτερο για έναν άνθρωπο είναι να έχει πλούτο, υγεία, να τιμάται από τους Έλληνες, να φτάνει στα γηρατειά, να φροντίζει για την ταφή και τον τάφο των γονέων του, όταν εκείνοι πεθάνουν, και να θαφτεί ο ίδιος «καλῶς και μεγαλοπρεπῶς» από τους δικούς του απογόνους (*ψευδο-Πλάτων Ἱππίας Μείζων 291de*). Σε μία δίκη, ο συγγενής περηφανεύεται ότι εκτέλεσε όλα αυτά τα καθήκοντα: φρόντισε για την ταφή, έδωσε το όνομα του νεκρού συγγενή στο παιδί του, για να μη μείνει χωρίς όνομα ο οίκος του, τον έθαψε αντάξια και του ίδιου και του νεκρού, του έβαλε καλόν *ἐπίθημα* και του έκανε τα «τρίτα» και τα «ένατα» όσο καλύτερα γινόταν (*Ισαίος 2.36 και 37*). Κακός νομοθέτης ήταν εκείνος που αδιαφορούσε για τους σχετικούς νόμους, δηλαδή όσους όριζαν ότι τα παιδιά έχουν υποχρέωση να τρέφουν τους γονείς και να τους κηδεύουν με τις πρέπουσες και καθιερωμένες τιμές (*Δημοσθένης 24.107*).

Ήδη από τα ομηρικά έπη διακρίνεται ο έντονος προβληματισμός για τη «φύση» των νεκρών και προπάντων για τη σχέση τους με τον κόσμο των ζωντανών. Οι αρχαίοι Έλληνες προβληματίζονταν και συχνά αναρωτιόνταν για την κατάσταση που επικρατεί στον άλλο κόσμο. Ο Πίνδαρος περιγράφει μία πολύ αισιόδοξη εικόνα για την τύχη των ενάρετων στον άλλον κόσμο και για τα αγαθά που θα απολαύσουν εκεί, ενώ οι κακοί θα τιμωρηθούν ανάλογα (*Ὀλυμπιόνικος 2.56-67*). Παρά τις διάφορες ιστορίες που κυκλοφορούσαν για τιμωρίες των νεκρών, ο φόβος λίγο πριν από το θάνατο ήταν αναμενόμενος και φυσικά τότε κάθε άνθρωπος ερχόταν αντιμέτωπος με τις πρότερες πράξεις και τη συνείδησή του (*Πλάτων Πολιτεία 1.330d-e*: «όταν κανείς βρίσκεται κοντά στο τέλος της ζωής του, τον πιάνει ένας φόβος και μία συλλογή για τα πράγματα που ούτε τά 'βαζε πριν στο νου του· γιατί όλα εκείνα που διηγούνται για τον Άδη και για τις τιμωρίες που περιμένουν εκεί κάτω όσους έκαμαν αδικίες σ' αυτό τον κόσμο, ενώ ώς τώρα τα περίπαιζε, τότε δα αρχίζουν και ανησυχούν την ψυχή του, μήπως τάχα είναι αληθινά· και είτε ένεκα από την αδυναμία της γεροντικής ηλικίας, είτε γιατί βρίσκεται κοντύτερα σ' εκείνα, τα βλέπει κάπως τώρα καθαρώτερα. Ανησυχία λοιπόν και τρόμος γεμίζουν την ψυχή του και αρχίζει να εξετάζει και ν' αναθεωρεί τις πράξεις του μήπως έκαμε καμιά αδικία· και κείνος που βρίσκει στη ζωή του πολλά αδικήματα, ο φόβος τον κάνει και μέσα στον ύπνο του πηδά επάνω, σαν τα παιδιά, και να ζη πάντα σε απελπισία…» [μτφρ. Ε. Παπανούτσου]). Οι καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο συνιστούν την ακραία έκφραση της ανάγκης των ζωντανών να επικοινωνήσουν με τους νεκρούς τους. Εμβληματική είναι η περίπτωση του Οδυσσέα και η κωμική παρουσίαση μίας κατάβασης που περιγράφεται αναλυτικά στους *Ὄρνιθες* του Αριστοφάνη (*1553-64*). Η περίπτωση του μάντη Τειρεσία, ο οποίος διατηρεί τη διανοητική του ικανότητα μετά θάνατον (*Ὀδύσσεια 10.492-5*), τονίζεται όντως ως εξαιρετική –και το επαναλαμβάνει πολύ αργότερα ο ελληνιστικός Καλλίμαχος. Οπωσδήποτε οι λογοτεχνικές αναφορές δεν μπορούν να δώσουν ακριβή δεδομένα για τις κρατούσες αντιλήψεις και τις δοξασίες των αρχαίων για τη «φύση» των νεκρών. Ο Garland επισήμανε την έλλειψη *μένους*, δηλαδή δύναμης, και κάθε είδους ικανότητας στον ομηρικό νεκρό και συνέλεξε μεθομηρικές αναφορές, με τραγικές κυρίως παρουσιάσεις νεκρών, οι οποίοι αποτελούσαν αντικείμενο σεβασμού (*σέβας*) αλλά ταυτόχρονα και φόβου για τους ζωντανούς[81]. Οι προσφορές προς αυτούς αναφέρονται ως *νερτέροις **μειλίγματα*** και *κηλητηρίους **χοάς***, κάτι που δηλώνει ότι υπήρχε η ανάγκη να εξευμενίζονται οι νεκροί (*Αισχύλος Χοηφόροι 14-15, Ευριπίδης Ἑκάβη 535-6*).

Σεβασμός έπρεπε να αποδίδεται στους νεκρούς και μετά θάνατον, όπως φαίνεται από την απαγόρευση του Σόλωνα να μιλά κανείς άσχημα για αυτούς (*Πλούταρχος Σόλων 21.1*). Σε ορισμένες περιοχές, μαζί με το όνομα του νεκρού αναγράφεται στις επιτύμβιες στήλες ή σε άλλες επιγραφές η προσφώνηση *ἥρως*, όπως στη Λακωνία, τη Βοιωτία και τη Θεσσαλία –αργότερα και στη Μακεδονία, κάτι που δείχνει την ιδιαίτερη τιμή προς αυτόν, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για αφηρωισμένα πρόσωπα[82]. Οι νεκροί παρέμεναν «ωσεί ζωντανοί» ακόμη και μετά το θάνατό τους, ιδίως όταν η απουσία τους είχε επιπτώσεις στη ζωή των ζωντανών. Η ευριπίδεια Ελένη δηλώνει τη δύναμη του νεκρού, αλλά δεν ξέρουμε κατά πόσο μία τέτοια πεποίθηση ήταν γενικά αποδεκτή (*1013-6*).

Οι δίκες για κληρονομικά ζητήματα ήταν πολύ συνηθισμένες, αλλά οι περιγραφές τους προσφέρουν, σε τελική ανάλυση, λίγες πληροφορίες για τους νεκρούς και περισσότερες για τα συμφέροντα των ζωντανών: όταν ο Λυσίας επικαλείται τους νεκρούς που υπήρξαν θύματα των ολιγαρχικών, τους οποίους οι Αθηναίοι δεν μπόρεσαν να υπερασπιστούν (*Λυσίας 12.100*), αποδεικνύει κατά κύριο λόγο το μέγεθος της συμφοράς που βρήκε την Αθήνα, και αυτή η μνεία δεν αποτελεί ένδειξη για την αναποτελεσματικότητα και την ανυπεράσπιστη φύση του νεκρού, όπως υποστηρίζει ο Garland. Δεν λείπουν και απίστευτες ιστορίες: όταν πέθανε ο πατέρας κάποιου, επίτηδες δεν ειδοποίησαν τις γυναίκες συγγενείς και εκμεταλλεύτηκαν την περίσταση, για να μεταφέρουν την περιουσία σε άλλο σπίτι, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να πάνε στο νεκρό μόλις τη δεύτερη μέρα μετά το θάνατό του (*Ισαίος 6.39-41*).

Στον πόλεμο, ως χειρότερη μοίρα του νεκρού πολεμιστή πιστευόταν ότι ήταν να μείνει άταφος, βορά στα όρνεα και τα σκυλιά –όπως προγραμματικά και εντυπωτικά ακούγεται ήδη στο προοίμιο της *Ιλιάδας*. Είναι ένδειξη της εύνοιας των θεών το γεγονός ότι ο νεκρός Έκτορας, αν και άταφος, δεν έχει υποστεί την κανονική πορεία της σήψης και δεν τον έχουν φάει τα όρνια, γι' αυτό και ο πατέρας του ένιωσε χαρά, μόλις πληροφορήθηκε από τον Ερμή για την καλή κατάσταση του πτώματος (*24.411-24*). Η μέριμνα των ζωντανών για την ταφή δηλώνεται με κάθε ευκαιρία στην πολεμική *Ιλιάδα*. Λέγεται ρητά ότι ο τάφος, ο θρήνος, η κοπή της κόμης και τα δάκρυα είναι το έπαθλο (*γέρας*) για τους πεθαμένους, δηλαδή οι ταφικές τιμές είναι για τους νεκρούς ό,τι τα λάφυρα πολέμου για τους ζωντανούς πολεμιστές (*Ἰλιάς 23.9-10, Ὀδύσσεια 4.197-8*). Σώζονται πρώιμες επιτάφιες επιγραφές, οι οποίες αντιγράφουν το ομηρικό ύφος ως προς την απόδοση παρόμοιων τιμών. Όταν σκοτώνεται ο Σαρπηδόνας, ο Δίας δίνει εντολές για την ταρίχευση και την τοποθέτησή του σε τύμβο με στήλη από τις γυναίκες συγγενείς του (*16.456-7*). Η επιτακτική ανάγκη για ταφή φαίνεται στην *Ιλιάδα* από το είδωλο του Πάτροκλου που εμφανίζεται στον Αχιλλέα, για να του υπενθυμίσει την ταφή του, και του ναύτη Ελπήνορα στην *Οδύσσεια*, ο οποίος παρακαλεί τον Οδυσσέα να μην τον αφήσει άταφο. Όταν ο Τηλέμαχος αναφέρεται στον χαμένο εδώ και χρόνια πατέρα του, επιμένει στην κακοδαιμονία του να είναι άταφος και άδηλος, δηλαδή συνδέει άμεσα την ταφή και τον τάφο με τη μόνη δυνατότητα που έχει ο νεκρός να διατηρηθεί ως ανάμνηση ανάμεσα στους ζωντανούς (*Ὀδύσσεια 1.239-43*). Ακόμη και το κενοτάφιο είναι μία λύση, και μάλιστα με πολλά κτερίσματα ως τιμητική συνοδεία, όταν ο νεκρός έχει χαθεί (*Ὀδύσσεια 1.289-92*). Στην ηρωική κοινωνία που περιγράφουν τα ομηρικά έπη, επικρατεί η καύση των νεκρών και γίνονται επιτάφιοι αγώνες προς τιμήν των επιφανέστερων από αυτούς, ενώ ακόμη και στον πολύ απλό τάφο στήνεται ένα **σῆμα**, δηλαδή μία ένδειξη του χώρου ταφής. Ο Ησίοδος κέρδισε έναν τρίποδα στους επιτάφιους αγώνες που διοργάνωσαν οι γιοι του Αμφιμέδοντα στη Χαλκίδα (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι 654-9*). Φυσικά, στην εποχή δημιουργίας των επών τα ταφικά έθιμα είχαν πλέον αλλάξει και διαφοροποιούνται από περιοχή σε περιοχή και ανάλογα με την τάξη των νεκρών.

Ο θάνατος θεωρείται άλλο ένα μίασμα μαζί με τη γέννα και οι ζωντανοί σέβονταν, αλλά ταυτόχρονα προσπαθούσαν και να κατευνάζουν τα πνεύματα των νεκρών. Από το πολύ μεταγενέστερο έργο του Πατριάρχη Φωτίου (*Λέξεων Συναγωγαί*, 9ος αι. μ.Χ.) πληροφορούμαστε ότι κατά τη δεύτερη μέρα των Ανθεστηρίων, στους Χόες, οι Αθηναίοι είχαν τη συνήθεια να μασάνε αγκάθια και να αλείφουν με πίσσα τις εξώπορτες των σπιτιών τους, επειδή πίστευαν ότι τότε οι νεκροί εγκατέλειπαν τους τάφους τους και τριγυρνούσαν ανάμεσα στους ζωντανούς (πρβλ. *Σούδα θ 598* και *Ἀνθεστήρια*). Γι' αυτό, τα νεκροταφεία με τις «κατοικίες» των νεκρών βρίσκονταν μακριά από τις κατοικίες των ζωντανών, συνήθως εκτός των τειχών. Ο Πλάτων συστήνει να θάβουν τους ένοχους για εγκλήματα έξω από την πόλη σε ένα σταυροδρόμι, με μία πέτρα πάνω από το κεφάλι τους (*Νόμοι 873b*). Στην Αθήνα, κατά τη γεωμετρική περίοδο οι τάφοι ήταν συγκεντρωμένοι κοντά στις πύλες του κατοπινού Θεμιστόκλειου τείχους (από τη σημερινή οδό Πειραιώς μέχρι και την αρχαία Αγορά), ενώ κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο απλώνονταν έξω από αυτές. Εκτός από τον Κεραμεικό βρέθηκαν γεωμετρικοί τάφοι και σε άλλα μέρη, με μεγάλη συγκέντρωση γύρω από την *ἅλαδε* Πύλη, μέσω της οποίας περνούσε ο δρόμος για το Φάληρο. Στην Αθήνα η μόνη γραπτή μαρτυρία για τη συνήθεια των Αθηναίων να θάβουν τους νεκρούς έξω από τα τείχη της πόλης είναι πολύ μεταγενέστερη και προέρχεται από μία επιστολή του Κικέρωνα (*ad familiares* iv 2.3: «Δεν κατάφερα να πετύχω από τους Αθηναίους την παραχώρηση ενός χώρου ταφής μέσα στην πόλη, επειδή, όπως είπαν, ήταν απαγορευμένο για θρησκευτικούς λόγους»). Ξεχωριστά οργανωμένα νεκροταφεία ή συστάδες τάφων έχουν βρεθεί και στους αττικούς δήμους, συνήθως, κοντά σε σταυροδρόμια. Φυσικά και εδώ η Σπάρτη έκανε το αντίθετο, αφού ο Λυκούργος δεν εμπόδισε να γίνονται ταφές κοντά στα ιερά, προκειμένου να συνηθίσουν οι νέοι και να μη φοβούνται το θάνατο (*Πλούταρχος Λυκοῦργος 27*).

Όπως παρατηρεί και ο ψευδο-Πλάτων, κάθε τόπος έχει τα δικά του έθιμα και ανάμεσα σε αυτά αναφέρει και τις διαφορές στις ταφικές συνήθειες: με την ευκαιρία μιλά για τα παλαιότερα έθιμα ταφής που περιλάμβαναν θυσίες σφαγίων πριν από την εκφορά του νεκρού και για τις γυναίκες που έκαναν χοές (*Μίνως 315cd*, *ἐγχυτρίστριαι* βλ. παρακάτω Σούδα ε 191). Ο Πλάτων προσφέρει μία εικόνα για τις προθέσεις, τις εκφορές, τα φέρετρα (*θῆκαι*) και την απόδοση τιμών μετά την ταφή, την οποίαν αναφέρει ως υπόδειγμα απότισης τιμής (*Νόμοι 947bcde*, πρβλ. *958e-959a*). Με τον δικό του κωμικό τρόπο ο Λουκιανός παρατηρεί, επίσης, τις διαφορές στην ταφή, διακρίνοντας σε ελληνική καύση, περσική ταφή, ινδική με γυαλί, σκυθική με φάγωμα του νεκρού και αιγυπτιακή ταρίχευση (*περὶ πένθους 21*).

Καθώς η περίσταση ενός θανάτου αποτελούσε ευκαιρία για προβολή όχι μόνον του νεκρού αλλά και της οικογένειάς του, είναι φυσικό ότι η επίδειξη πλούτου ήταν πολύ πιο έντονη κατά την ταφή και τις συνοδευτικές προσφορές στις εύπορες αριστοκρατικές οικογένειες. Με τη νομοθεσία του Σόλωνα η υπερβολή αυτή μειώθηκε δραστικά και διαθέτουμε αναλυτικά τα μέτρα που θέσπισε ο Αθηναίος νομοθέτης σχετικά με το θέμα

αυτό (*Πλούταρχος Σόλων 21*). Όρισε πώς πρέπει να γίνονται οι έξοδοι των γυναικών, χωρίς να έχουν μαζί τους πάνω από τρία ιμάτια. Επίσης, να μην κουβαλούν φαγητό ή ποτό αξίας μεγαλύτερης του ενός οβολού και ένα μικρό καλάθι και να μην πορεύονται τη νύχτα παρά μόνον με άμαξα. Ακόμη, απαγόρευσε τον έντονο θρήνο και τα κτυπήματα, επέβαλε να θυσιάζεται ένα βόδι και εντέλει τα έθεσε όλα υπό τον έλεγχο των «γυναικονόμων», με το σκεπτικό ότι τέτοιου είδους συναισθηματισμοί θεωρούνταν άνανδροι και γυναικείοι. Τα αρχαιολογικά ευρήματα της αρχαϊκής εποχής τείνουν να ενισχύσουν, μάλλον, την ιστορικότητα της συγκεκριμένης πληροφορίας για περισσότερο και λιγότερο δαπανηρές ταφές και ακριβά ταφικά μνημεία στα χρόνια πριν και μετά το Σόλωνα αντίστοιχα. Η νεκρική νομοθεσία της Αθήνας αναφέρεται από τον Κικέρωνα στο *de legibus* (ii 26.64) και συμπληρώνει τις γνώσεις που έχουμε για τις δραστικές σολώνειες περικοπές των ταφικών δαπανών: «Λίγο καιρό αργότερα (δηλ. μετά το Σόλωνα), εξαιτίας του μεγέθους των τάφων, που βλέπουμε στον Κεραμεικό, θεσπίστηκε ότι κανείς δεν έπρεπε να φτιάξει τάφο που απαιτούσε εργασία περισσότερη από αυτή που μπορούσαν να παράγουν δέκα άνδρες σε τρεις ημέρες και ότι κανένας τάφος δεν έπρεπε να διακοσμείται με κονίαμα ή να φέρει τις λεγόμενες Ερμαϊκές στήλες»[83]. Αργότερα, με την καθιέρωση της δημοκρατίας στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. οι ταφικές τελετές και οι προσφορές στους νεκρούς δεν αποτελούσαν πλέον μέσο προβολής πλούτου και δύναμης παρά μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις. Υπήρχαν και **πατρῷα μνήματα**, δηλαδή οικογενειακοί τάφοι (*Δημοσθένης 57.28*), καθώς και **δημόσια σήματα** για τους πεσόντες σε καιρό πολέμου και **πολυάνδρια** (ομαδικοί τάφοι). Όπως είδαμε σε σχέση με τον τόπο ταφής, η Σπάρτη διαφέρει και ως προς τα ταφικά έθιμα. Βασική πηγή μας είναι πάλι η πλουτάρχεια βιογραφία του Λυκούργου. Από εκεί μαθαίνουμε ότι δεν επιτρέπονταν ταφικές προσφορές, ότι το σώμα τυλιγόταν απλώς σε ένα κόκκινο σάβανο και σε φύλλα ελιάς, και, όπως αναφέρθηκε, δεν αναγράφονταν ονόματα πάνω στους τάφους, παρά μόνον για τους πεσόντες στον πόλεμο και μερικές γυναίκες (που σχετίζονταν με τα ιερά ή με όσες πέθαιναν πάνω στη γέννα). Το πένθος διαρκούσε 11 ημέρες και τη δωδέκατη έκαναν θυσίες στη Δήμητρα[84].

Τρία ήταν τα στάδια της κηδείας: το πρώτο στάδιο είναι η **πρόθεσις**, δηλαδή η εθιμοτυπική έκθεση του νεκρού για προσκύνημα των συγγενών του, το δεύτερο η **ἐκφορά**, δηλαδή η μεταφορά του στον τόπο ταφής ή καύσης και τέλος η ίδια η ταφή ή η καύση. Μετά την κηδεία γινόταν ο απαραίτητος εξαγνισμός του οίκου (π.χ. *Αντιφών 37.4*). Μία επιγραφή από την Ιουλίδα της Κέω παραδίδει τις περισσότερες πληροφορίες για τον τρόπο της κηδείας[85]. Ανάλογοι ταφικοί νόμοι σώζονται από την κρητική Γόρτυνα και τους Δελφούς. Η φρατρία των Λαβυαδών, επίσης, όρισε στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. κάποιους κανόνες: έξοδα ταφής μέχρι 300 δραχμές, το σώμα μπορεί να έχει ένα στρώμα, μία χλαίνα και ένα προσκέφαλο και έπρεπε να μεταφερθεί σιωπηλά. Με την πάροδο των αιώνων οι ταφές απλοποιήθηκαν και κόστιζαν λιγότερο.

Η περιποίηση του νεκρού άρχιζε με το λουτρό, το μύρωμα και την ένδυσή του με καθαρά λευκά ρούχα, εργασίες που εκτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από τις γυναίκες του σπιτιού (Πλάτων ό.π., *Σοφοκλής Αἴας 1403-13, Ευριπίδης Φοίνισσαι 1667-70*). Μερικές φορές προτιμάται το θαλασσινό νερό: η Εκάβη πλένει με αυτό και μετά στολίζει την παρθένα κόρη της (*Ευριπίδης Ἑκάβη 609-18, 780, Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις 1191-3*), ακόμη καθαρίζει τυχόν πληγές (*Φοίνισσαι* ό.π., *Τρωάδες 1152*). Ο *Λουκιανός* στο *περὶ πένθους* αναφέρεται στο στάδιο αυτό (*11*). Η πρόθεση διαρκούσε ένα εικοσιτετράωρο και η εκφορά έπρεπε να γίνει την επομένη μέρα, πριν να ανατείλει ο ήλιος, σύμφωνα με το σολώνειο νόμο (*Δημοσθένης 43.62*). Αντίθετα, στον Όμηρο η διάρκεια ποικίλλει ανάλογα με τις συνθήκες από 17 (Αχιλλέας), 9 (Έκτορας) και 2 ημέρες (Πάτροκλος).

Αναμφίβολα η τραγωδία είναι μεστή θανάτου και το θέμα αυτό απασχολεί κάθε αττική υπόθεση. Στους *Πέρσες* του Αισχύλου εμφανίζεται με νεκρομαντεία το φάντασμα του Δαρείου. Ειδικά παρουσιάζονται και ετοιμοθάνατοι ήρωες, οι οποίοι αναλαμβάνουν μόνοι τους την προετοιμασία της κηδείας τους. Η ευριπίδεια Άλκηστη είναι μία ενδεικτική περίπτωση, και καθώς όλη η τραγωδία εστιάζεται στην πορεία της ηρωίδας προς τον εκούσιο θάνατο, όσο ανορθόδοξη κι αν είναι αυτή η περίπτωση, μάς δίνει το σκηνικό που πρέπει να επικρατούσε στο σπίτι του νεκρού. Καταρχάς ο θάνατος δηλώνεται τόσο έντονα με τους θρήνους και την αναταραχή που επικρατεί στο σπίτι του πεθαμένου, ώστε ένας νεοφερμένος το καταλαβαίνει αμέσως (1199). Η Άλκηστη λούζεται στο τρεχούμενο νερό ποταμού, βγάζει από το κέδρινο μπαούλο το κατάλληλο ένδυμα, εκτελεί το θρήνο για τον εαυτό της μπροστά στην εστία, απευθύνεται στην κλίνη της και ξαπλώνει σε αυτή, για να δεχτεί τους σπαραξικάρδιους αποχαιρετισμούς από τα παιδιά και τους δούλους της (*158-62* και *185-95*). Στην περίπτωσή της, το παιδί και ο σύζυγός της παρουσιάζονται να εκτελούν μαζί το θρήνο και ο δεύτερος μακαρίζει, μάλιστα, τους άγαμους και άτεκνους που δεν χρειάζεται να υποστούν μία τέτοια οδύνη, ίσως σε ένα τυπικό μοτίβο θρήνου (*882-8*). Ανάλογα, όταν ο Οιδίπους στον Κολωνό καταλαβαίνει ότι έρχεται η ώρα του ζητά νερό, για να λουστεί ο ίδιος και να κάνει χοές, μετά ντύνεται κατά το έθιμο και θρηνεί μαζί με τις κόρες του (*Σοφοκλής Οἰδίπους Τύραννος 1597-1609*). Ο Αίας, πριν από την αυτοκτονία του, προσεύχεται παρακαλώντας το Δία να είναι ο αδελφός του, Τεύκρος, ο πρώτος που θα βρει το πτώμα του και θα φροντίσει για τη δέουσα ταφή, για να μη μείνει έρμαιο των σκυλιών και των ορνέων (όπως είδαμε δηλαδή πρόκειται για τον

ιλιαδικό φόβο), επίσης παρακαλά τον χθόνιο Ερμή να του δώσει γρήγορο θάνατο και τις Ερινύες να κάνουν τους Ατρείδες να πληρώσουν για το χαμό του και σκέφτεται πώς θα θρηνήσουν ο πατέρας και η τροφός του μόλις μάθουν για το θάνατό του: ειδικά για την τελευταία, επιμένει στο ρόλο της ως θρηνωδού (*ἥσει μέγαν κωκυτόν*: *Σοφοκλής Αἴας 824-51*).

Ο Πλάτων αναφέρεται πολύ χαρακτηριστικά στις τελευταίες στιγμές του καταδικασμένου Σωκράτη: πρώτα έδιωξε τις συγγενείς γυναίκες και τα παιδιά, λούστηκε και ανέμενε πότε θα έπινε το κώνειο (*Φαίδων 116*). Παίρνοντας το ποτήρι ευχήθηκε ο τόπος της *μετοικήσεως* (δηλ. ο νέος τόπος κατοικίας του *117c*) να είναι ευλογημένος με καλή τύχη, ζήτησε από τους φίλους του που έκλαιγαν γοερά να σταματήσουν, επειδή είχε ακούσει ότι πρέπει κανείς να πεθαίνει μέσα στη σιωπή (*ἐν εὐφημίᾳ χρὴ τελευτᾶν*), και αυτός ήταν και ο λόγος που είχε απομακρύνει τις γυναίκες. Στο τέλος, απευθύνθηκε στον Κριτία να μην ξεχάσει να προσφέρει το κοκοράκι που όφειλαν στον Ασκληπιό (*118a*).

Ειδικά για την ένδυση του νεκρού χρησιμοποιείται το ρήμα ***περιστέλλειν***, που αναφέρεται στις πρέπουσες τιμές προς το νεκρό από τους συγγενείς του (*Ευριπίδης Μήδεια 1035*, πρβλ. *Τρωάδες 387-90, 1142-4, Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις 627, Ὀρέστης 1066, Σοφοκλής Αἴας 1168-70, Ἀντιγόνη 900-4*). Στη στρατοκρατούμενη Σπάρτη, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι ο Λυκούργος όριζε ο νεκρός να φορά μία στρατιωτική χλαίνα, τη *φοινικίδα*. Παρθένες και νιόπαντρες μπορούσαν να θάβονται φορώντας τα νυφικά τους ενδύματα. Στη γεωμετρική εποχή οι οπλίτες θάβονταν συχνά με τον οπλισμό τους. Σε ορισμένες, μάλιστα, ταφές τοποθετούσαν ένα σιδερένιο ξίφος, το οποίο έκαμπταν γύρω από το λαιμό ενός αμφορέα, δηλαδή το «σκότωναν» συμβολικά, για να ακολουθήσει τον κάτοχό του στον άλλο κόσμο. Δεν είναι σαφές τι συμβόλιζε το στεφάνι που τοποθετούσαν συχνά στο κεφάλι του νεκρού, πάντως όχι ότι ο νεκρός πολέμησε στον αγώνα της ζωής (*Αριστοφάνης Λυσιστράτη 598-604* όπου γίνεται λόγος για στεφάνια, *Ἐκκλησιάζουσαι 538, Τρωάδες 1141-4*). Το στεφάνι από φύλλα μυρτιάς, που βλέπουμε σε παραστάσεις αγγείων και σε αγάλματα, έχει ερμηνευτεί ως δηλωτικό του γάμου που δεν πρόλαβε να τελέσει ο νεκρός (βλ. ταφικό επίγραμμα στη βάση του αρχαϊκού επιτύμβιου αγάλματος της Φρασίκλειας, Αθήνα ΕΑΜ 4889: σῆμα Φρασικλείας / κόρη κεκλήσομαι / αἰεὶ ἀντὶ γάμου / παρὰ θεῶν τοῦτο / λάχουσ᾽ ὄνομα. Ἀριστίων Πάρι[ος μ᾽ ἐπό[ε]σε [86]).

Ο νεκρός τοποθετείται με τα πόδια στραμμένα προς την εξώπορτα (*Ἰλιάς 19.212*: κεῖται ἀνὰ πρόθυρον τετραμμένος). Η συνήθεια να κλείνουν τα μάτια και το στόμα μαρτυρείται ήδη στον Όμηρο (*Ἰλιάς 11.452-3*, πρβλ. Πλάτων *Φαίδων* ό.π.: ο Κριτίας κλείνει το στόμα και τα μάτια του νεκρού). Ο Αγαμέμνων στη Νέκυια λέει στον Οδυσσέα τι δεν του έκανε η γυναίκα του όπως έπρεπε. Με παρόμοιο τρόπο θρηνεί τον αγνοούμενο γιο του ο Λαέρτης (*Ὀδύσσεια 11.424-6*, πρβλ. *24.292-6*), ενώ κάποιες φορές διαβάζουμε για τη συνήθεια αυτή και στην αττική τραγωδία (π.χ. *Ευριπίδης Ἑκάβη 430, Φοίνισσαι 1451-3*). Ο οβολός στο στόμα έμπαινε ως αμοιβή για τον πορθμέα και ψυχοπομπό Χάροντα, ενώ κάποτε τοποθετούσαν εκεί και ένα γλυκό με μέλι (*Αριστοφάνης Νεφέλαι 506-8*, *Λυσιστράτη* 601). Η πρώτη αναφορά στο χαρώνειο νόμισμα γίνεται στο ταξίδι του Διονύσου στον Άδη με κωμικό φυσικά τρόπο σε μία στιχομυθία του θεού με ένα νεκρό που μεταφέρεται προς τη λίμνη του Άδη (*Αριστοφάνης Βάτραχοι 170-7*). Αναλυτικά και, επίσης, κωμικά ο Λουκιανός μιλά για τη συνήθεια αυτή (*περὶ πένθους 10*). Στο λεξικό της *Σούδας* το νόμισμα ονομάζεται *δανάκη* (*α 4686 Ἀχερουσία και δ 59 δανάκη*). Νομίσματα σε τάφους δεν συνδέονται αναγκαστικά με αυτό το έθιμο, ούτε δηλώνονται στις παραστάσεις των αγγείων ή των αναγλύφων. Στην εικονογραφία παριστάνεται ένα μαξιλάρι κάτω από το κεφάλι του νεκρού. Για να μη μείνει ανοικτό το στόμα του νεκρού, υπήρχε η συνήθεια να δένεται το σαγόνι με μία ταινία. Αν και τέτοιες ταινίες μαρτυρούνται εικονογραφικά, δεν σώθηκαν τέτοια υφάσματα μέσα σε τάφους λόγω του φθαρτού υλικού τους. Ίσως η τοποθέτηση του κεφαλιού στο προσκέφαλο να χρησίμευε και για αυτόν το λόγο. Στις *Εκκλησιάζουσες*, η τοποθέτηση μίας ληκύθου μαζί με τα στεφάνια είναι ένας τρόπος για να δηλώσουν τον πεθαμένο (*538*), ενώ γίνεται λόγος και για όσους διακοσμούν με γραπτές παραστάσεις τις ταφικές ληκύθους (*995-6*).

Οι γυναίκες αναλάμβαναν το βασικό ρόλο του θρήνου με έντονες χειρονομίες και δυνατές κραυγές. Στον προσποιητό θάνατο του μωρού Ιάσονα οι γυναίκες παρουσιάζονταν να θρηνούν (*Πίνδαρος Πυθιόνικος 4.113 μίγα κωκκυτῷ γυναικῶν*) και ο αρχαίος σχολιαστής επεξηγεί ότι ήταν συνήθεια να απλώνουν τα χέρια κατά την εκφορά του νεκρού (*Ευριπίδης Ἱππόλυτος 786, 789, Σοφοκλής Σκύριοι απ. 557*)[87]. Στην αναλυτική παρουσίαση του νεκρικού θρήνου ο Λουκιανός αναφέρει με συγκατάβαση ότι και ο πατέρας μπορούσε να έχει το ρόλο του θρηνωδού (ό.π. *13.1*). Μία σπαρακτική σκηνή θρήνου εκτέλεσε ο Πρίαμος για το νεκρό Έκτορα (*Ἰλιάς 22.405-9*) και ο Λουκιανός περιγράφει αναλυτικά αυτή τη δραστηριότητα στο *περὶ πένθους* με τη γνωστή σατιρική ματιά του, ακόμη και απέναντι στον σπαραγμό του πατέρα (*12*). Ο νεκρός θα απαντήσει σε όλα με απόλυτη άρνηση, αφού δεν τον ωφελούν ούτε ο κωκυτός, ούτε το κτύπημα του στήθους (*στερνοτυπία*)[88] με αυλό, ούτε ο άμετρος θρήνος των γυναικών, ούτε ο λίθος που είναι πάνω στον τάφο, ούτε ο άκρατος οίνος που χύνεται και οι καθαγισμοί που γίνονται (*19*). Οι πενθούντες κόβουν τα μαλλιά τους και φορούν μαύρα

ενδύματα (*Ευριπίδης Ἄλκηστις 215-7, 427, 512* και *Φοίνισσαι* 372: κάρα ξυρηκὲς καὶ πέπλους μελαγχίμους). Ο τεθλιμμένος σύζυγος ζητά να μην ακουστούν αυλοί και λύρες για 12 μήνες (*Ἄλκηστις 430-1*). Κοντά στον απλό θρήνο (*κωκυτός*) και στον *γόον* που έχει αυτοσχεδιαστικό χαρακτήρα, η *ὀλολυγή* (και *ὀλολυγμός: ιεροτελεστικές επικλήσεις*) διακρίνεται ως «μία προσευχή με μελωδική γυναικεία έμπνευση, χωρίς τραχύτητα και με μαλακότητα» (έτσι την ορίζει ο Ευστάθιος, σχολιάζοντας τον ευριπίδειο στίχο «*ἀντίμολπον ὀλολυγῆς κωκυτόν*»)[89].

Ο νόμος του Σόλωνα όριζε ο θρήνος να γίνεται μέσα στο σπίτι (*ἔνδον*). Σύμφωνα με τις παραστάσεις στα αγγεία και τους ταφικούς πίνακες, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η πρόθεση λάμβανε χώρα στην εσωτερική αυλή του σπιτιού, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες και το μέγεθος του οίκου. Δεν αποκλείεται, όμως, η πρόθεση να γινόταν και στο εσωτερικό του οίκου. Εκτός από τη συναισθηματική φόρτιση των συγγενών κατά την πρόθεση και το θρήνο του νεκρού, όλο το ταφικό τυπικό και το σύνολο των παροχών για το νεκρό δήλωνε και τους νόμιμους κληρονόμους του νεκρού (*Ισαίος 8.21-22 και 38, ψευδο-Δημοσθένης 44.32-33*), ενώ ο Πλάτων αναφέρει ως βασικό λόγο την απόδειξη ότι όντως κάποιος έχει πεθάνει και πρέπει να ταφεί (*Νόμοι 12.959a*).

Το επόμενο στάδιο ήταν η **ἐκφορά**, δηλαδή η μεταφορά του νεκρού στον τάφο. Στην περίπτωση του Έκτορα το λούσιμο και το ντύσιμο του νεκρού γίνονται προκειμένου να τεθεί πάνω στο αμάξι που θα τον οδηγήσει όχι στην ταφή αλλά στην πατρίδα του, για να τον πενθήσουν εκεί (*Ἰλιάς 24.588-91*). Στον *Ησύχιο* η τοποθέτηση του νεκρού στην κλίνη γίνεται από *κλιμακοφόρους*. Όταν έφτασε η πομπή στην Τροία, η μητέρα του Εκάβη και η σύζυγος Ανδρομάχη έπιασαν το κεφάλι του νεκρού, πρώτες από όλους και ολόγυρα θρηνούσε η ομάδα των γυναικών (*24.710-2*). Στη συνέχεια έγινε η πρόθεση μέσα στο παλάτι και τότε άρχισε και ο επίσημος θρήνος από επαγγελματίες γυναίκες θρηνωδούς (*719-22*). Μετά τη δημόσια καύση, πρώτα σβήστηκε η πυρά και οι συγγενείς και φίλοι με θρήνους συνέλεξαν τα οστά μέσα σε χρυσή λάρνακα καλύπτοντάς τα με πορφυρά υφάσματα και την τοποθέτησαν στον τάφο. Πάνω του έστησαν μεγάλες πέτρες και έτσι κατασκεύασαν το *σῆμα* και στη συνέχεια εγκαταλείποντας τον τάφο έστησαν ένα πλούσιο τραπέζι (*24.790-804*). Μία κανονική εκφορά είναι η νεκρική πομπή του Πατρόκλου που οδηγείται στην πυρά του: ο Αχιλλέας διέταξε τους Μυρμιδόνες να παρουσιαστούν σε πλήρη εξάρτυση και να ζεύξουν τα άλογά τους. Αυτοί συνόδευσαν τη σορό, αφού τη σκέπασαν με τα κομμένα μαλλιά τους. Ο θλιμμένος Αχιλλέας κρατούσε το κεφάλι του νεκρού και, όταν έφτασαν στον καθορισμένο τόπο, έκοψε και αυτός την κόμη του και έκανε προσευχή αφιερώνοντας τα μαλλιά του στο νεκρό (*23.128-43*).

Σώζεται ο σχετικός νόμος, ο οποίος καθόριζε την ώρα της εξόδου πριν από την ανατολή του ήλιου, τον σχηματισμό της πομπής, στην οποία προπορεύονταν οι άνδρες, ακολουθούσαν οι γυναίκες και μάλιστα όχι όλες αλλά μόνον όσες ήταν σε ηλικία εξήντα χρονών, εκτός από τις ανιψιές ή τις οικιακές δούλες: «να μεταφέρουν σε εκφορά τον πεθαμένο την επόμενη της πρόθεσης πριν από την ανατολή του ήλιου. Να βαδίζουν μπροστά οι άνδρες κατά την εκφορά και οι γυναίκες από πίσω. Να μην επιτρέπεται σε γυναίκα να μπει στο χώρο του πεθαμένου ούτε να τον ακολουθεί, όταν πηγαίνουν στο νεκροταφείο, εκτός από όσες είναι εξήντα χρονών και οι συγγενείς. Το ίδιο, όταν βγάλουν το νεκρό, να μην πλησιάσει σ' αυτόν καμία γυναίκα παρά μόνον οι συγγενείς» (*Δημοσθένης 43.62*).

Παρά το πρωινό της ώρας και την περιορισμένη συμμετοχή, μπορούσαν να συμβούν και απρόοπτα: έτσι, ένας ξένος πρόσεξε για πρώτη φορά μία παντρεμένη στη διάρκεια μίας κηδείας, με δυσάρεστες συνέπειες για τη συζυγική ζωή (*Λυσίας 1.8*). Οι φίλοι του νεκρού είχαν το δικαίωμα να ακολουθήσουν την πομπή (π.χ. *Αριστοφάνης απ. 644 Κ.-Α.*) και θεωρούνταν φοβερό, όταν δεν επιτρεπόταν στους συγγενείς να πάρουν μέρος στην εκφορά (*Αισχίνης 3.235*). Στην εκφορά δολοφονημένου κρατούσαν μπροστά από το σώμα ένα δόρυ, για να δείξουν ότι θα εκδικηθούν το δολοφόνο (*ψευδο-Δημοσθένης 47.69*, πρβλ. *Σούδα ε 2053*). Μία εντυπωτική σκηνή *ἐκφορᾶς* παρουσιάζει ο Θουκυδίδης περιγράφοντας μία δημόσια πομπή στην Αθήνα (*2.34.3*).

Δεν γνωρίζουμε πολλά στοιχεία από τις γραπτές πηγές για την ώρα του ενταφιασμού. Ιερείς δεν έπρεπε να παρίστανται, για να μη μολυνθούν. Στο λεξικό της Σούδας οι γυναίκες που κάνουν προσφορές στους νεκρούς ονομάζονται *ἐγχυτρίστριαι*, αλλά η λέξη χρησιμοποιείται και για τις τροφούς[90]. Όταν η Αντιγόνη ανακαλύπτει ξεθαμμένο τον αδελφό της, του κάνει μια υποτυπώδη ταφή: ρίχνει χώμα και από μία χάλκινη *πρόχου* τιμά το νεκρό με *τρισπόνδους χοάς* (*Σοφοκλής Ἀντιγόνη 429-31*).

Μετά την εκφορά (ρητά έτσι ο *Ηγήσιππος απ. Κ.-Α. 1.11-12*), ακολουθούσε νεκρικό δείπνο (έτσι μετά την κηδεία του Πατρόκλου: *Ἰλιάς* 23.159-60 και φυσικά του Έκτορα στο τέλος του ίδιου έπους), το *περίδειπνον*, στο οποίο μετείχαν οι προσήκοντες μαζί με τη στενή οικογένεια (π.χ. *Μένανδρος Ἀσπίς 232-3, Μένανδρος απ. 270 Κ.-Α., Ανάξιππος απ. 1.41-2 Κ.-Α.*). Εκεί, προφανώς, ήταν συνήθεια να μιλούν επαινετικά για το νεκρό, τόσο ώστε υπήρχε η παροιμία «*οὐκ ἐπαινεθείς, οὐδὲ ἐν περιδείπνῳ*» για τους εντελώς άχρηστους (*Σούδα ο 874*). Σύμφωνα με το Λουκιανό, το δείπνο τερμάτιζε μία περίοδο νηστείας τριών ημερών από την ημέρα του θανάτου (*περὶ πένθους 24*). Τα *τρίτα* και τα *ἔνατα* είναι άλλες συνοδευτικές τελετές, οι οποίες λάμβαναν χώρα

τρεις και εννέα ημέρες μετά την κηδεία (Ισαίος 2.36 ό.π.).

Η περίοδος του πένθους μπορούσε να διαφέρει από περιοχή σε περιοχή. Στον τάφο σίγουρα γίνονταν προσφορές από τους οικείους των νεκρών, όπως είδαμε ότι έκανε η αισχύλεια Ηλέκτρα. Η Ελένη καλεί την κόρη της να προσφέρει στο **μνῆμα** της αδελφής της Κλυταιμνήστρας μαζί με τα μαλλιά της και χοές, που είναι κρασί και γάλα (*Ευριπίδης Ὀρέστης 112-8*). Η Άτοσσα καλεί το νεκρό σύζυγό της Δαρείο με χοές και ύμνους (*Αισχύλος Πέρσαι 619-22*). Η Αθηναία μοιχαλίδα φορά ψιμύθια (*Λυσίας 1.14.5*), ενώ δεν είχαν περάσει τριάντα ημέρες από το θάνατο του αδελφού της και ίσως αυτή ήταν η καθορισμένη περίοδος πένθους στην Αθήνα. Η ημέρα αυτή ονομαζόταν *τριακάς* (*Υπερείδης απ. 110.1*) και τότε προσφέρονταν δείπνα στην Εκάτη με το ψάρι *τρίγλη* (Αθήναιος 7.125.27). Στη Σπάρτη το πένθος διαρκούσε έντεκα ημέρες. Ένας γιατρός μπορεί να μη βοήθησε τον ασθενή του και να τον άφησε να πεθάνει, αλλά πήγε στα *ἔνατα* και εκεί ανέλυσε διεξοδικά τι έπρεπε να κάνει για να παραμείνει υγιής (*Αισχίνης 3.225*).

Είδη τάφων: Προς το τέλος της πρωτογεωμετρικής περιόδου η καύση των νεκρών αντικαθίσταται από την επί τόπου αποτέφρωση και τον ενταφιασμό. Ο πιο συνηθισμένος τύπος τάφου με καύση ήταν ένας λάκκος, στον οποίο το τεφροδόχο αγγείο έμπαινε μέσα σε ειδική βάθυνση στον πυθμένα του λάκκου. Τα πιο κοινά τεφροδόχα αγγεία ήταν οι αμφορείς με λαβές στο λαιμό ή στον ώμο, που αντικαθιστούν τους αμφορείς με λαβές στην κοιλιά. Σποραδικά χρησιμοποιούνται και άλλα σχήματα, όπως πυξίδες και μεταλλικοί λέβητες, συνήθως ορειχάλκινοι. Οι λακκοειδείς τάφοι της γεωμετρικής περιόδου μοιάζουν με τους υπομυκηναϊκούς και έχουν απλούστερη κατασκευή. Στον τάφο, ο νεκρός τοποθετούνταν μόνο με το σάβανο, αλλά έχουν βρεθεί και ίχνη ξύλινων κλινών, συχνά με μεταλλικά εξαρτήματα. Η στάση του νεκρού είναι ύπτια με τα δύο χέρια στις πλευρές, ενώ οι συνεσταλμένες ταφές δεν συνηθίζονται. Σπάνια γινόταν πλέον ταφή ενηλίκου μέσα σε μεγάλο αγγείο. Ειδικά οι παιδικοί τάφοι ήταν κατασκευασμένοι με λιγότερη φροντίδα και τα πολύ μικρά παιδιά θάβονταν σε αγγεία. Για να δηλωθεί ο τάφος, τοποθετείται ως **σῆμα** μία λίθινη πλάκα κάθετα σε αυτόν: στους ενταφιασμούς η στήλη αυτή βρίσκεται στο άνω άκρο τους, ενώ στις καύσεις ακριβώς πάνω από το τεφροδόχο αγγείο. Άλλο σήμα μπορούσε να είναι ένα πήλινο αγγείο (κρατήρας ή αμφορέας, ανάλογα με το φύλο του νεκρού), το οποίο στην ύστερη γεωμετρική εποχή αποκτά μνημειακή μορφή. Στο εσωτερικό των τάφων βρίσκονται, επίσης, αγγεία με προσφορές τροφής ή ως κτερίσματα.

Κατά την αρχαϊκή εποχή οι ταφές με καύσεις συνυπάρχουν με τους ενταφιασμούς ενηλίκων. Ο πιο απλός τρόπος ενταφιασμού είναι ένας λάκκος με διαστάσεις ανάλογες με το ύψος του νεκρού. Ίχνη ξύλινων φερέτρων διαπιστώθηκαν σε πολλούς τάφους, αλλά έχουν σωθεί λίγα μεταλλικά εξαρτήματα από αυτά. Πιο μνημειακοί τάφοι ήταν οι κιβωτιόσχημοι και οι θαλαμοειδείς, που προορίζονταν για τις πλουσιότερες ταφές. Σπάνιοι είναι οι ενταφιασμοί ενηλίκων σε πίθους. Ο μεγάλος αριθμός παιδικών ταφών μαρτυρεί το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό θνησιμότητας σε αυτή την ηλικία, και ο τρόπος ταφής τους είναι ανάλογος με των ενηλίκων, ενώ, όπως και παλαιότερα, τα νήπια και πολύ μικρά παιδιά μπορούσαν να θάβονται μέσα σε αγγεία (*έγχυτρισμοί*). Ένας ξεχωριστός τύπος ταφής στην αρχαϊκή περίοδο είναι με πρωτογενή καύση, δηλαδή όταν ο νεκρός αποτεφρώνεται επί τόπου στον τάφο και όχι σε γειτονική πυρά. Συχνά τότε απανθρακωμένα ξύλα σώζονται μέσα στον τάφο και πολλές προσφορές βρίσκονται σπασμένες και καμένες έξω από τον τάφο (*έναγισμοί*). Σε καύσεις της πρώιμης αρχαϊκής εποχής έχουν εντοπιστεί και «αύλακες προσφορών», οι οποίες ανοίγονταν κοντά στον τάφο, δίπλα ή κάτω από τον τύμβο, κάτω ή δίπλα ή κοντά στους κτιστούς τάφους με πλούσιες προσφορές[91]. Η αποτέφρωση των νηπίων ήταν αποδεκτή αλλά όχι συνηθισμένη πρακτική. Πάνω από τον τάφο (με καύση ή με ενταφιασμό) υψώνονται τύμβοι από καθαρό χώμα ή ανακατεμένο με κονίαμα και όστρακα αγγείων. Ο τύμβος ήταν η πιο δημοφιλής μορφή σήμανσης των τάφων πριν από το τέλος του 7[ου] αι. π.Χ., γι' αυτό οι περισσότεροι κυκλικοί τύμβοι χρονολογούνται πριν από το 600 π.Χ. και στη συνέχεια μειώνονται και οι διαστάσεις τους είναι μικρότερες. Οι μεγάλοι τύμβοι είχαν συχνά ως επίστεψη ένα είδος σήματος και οι επιτύμβιες στήλες ήταν μία τέτοια επίστεψη (*Εικόνα 1.9*). Στα αγγεία που λειτουργούν ως σήματα παριστάνονται εικόνες σχετικές με τα ταφικά έθιμα, αλλά δεν επιτρέπουν να προσδιορίζουμε κάθε φορά το φύλο του νεκρού. Για τον Ισοκράτη, παραδίδεται ότι στον τάφο του υπήρχε κίων τριάντα πηχών και πάνω σε αυτόν μία Σειρήνα επτά πηχών (*ψευδο-Πλούταρχος Ἠθικά = περὶ τῶν δέκα ῥητόρων 838abcd*).

Από το 600 π.Χ. και εξής εμφανίζονται και κτιστοί τάφοι, οι οποίοι διακοσμούνταν εξωτερικά με σειρές από πήλινους γραπτούς πίνακες με σκηνές πρόθεσης και θρήνου. Μάλιστα, ένας από τους σωζόμενους φέρει την επιγραφή ΣΕΜΑ. Από παρόμοιο κτίσμα στον αθηναϊκό Κεραμεικό προέρχονται οι μελανόμορφοι πίνακες του Εξηκία που εικονίζουν θρήνο στο σπίτι κατά την πρόθεση της νεκρής, συγκέντρωση των πενθούντων και προετοιμασία της ημιονικής άμαξας για την εκφορά (Βερολίνο Antikensammlung F 1819, F 1822, F 1823, F 1826, 530 π.Χ.).

Ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο στη μελέτη της αρχαίας γλυπτικής κατέχουν τα πολυάριθμα ταφικά μνημεία, όπως οι επιτύμβιες ανάγλυφες στήλες και τα περίοπτα ταφικά αγάλματα[92]. Συχνά φέρουν επιγραφές που παρέχουν

τις βασικές πληροφορίες (όνομα νεκρού, αιτία θανάτου, ονόματα όσων πενθούν για αυτόν και όσων έστησαν το μνημείο προς τιμήν του, όνομα και καταγωγή του γλύπτη κ.λπ.). Οι προσφορές σε αυτή την περίοδο είναι μάλλον πενιχρές σε αντίθεση με την εξωτερική εμφάνιση του τάφου. Σχεδόν αποκλειστικά τα κτερίσματα είναι πήλινα (αγγεία και ειδώλια), ενώ μπορεί να υπάρχουν αστράγαλοι, οστά ζώων ή υπολείμματα από προσφορές τροφών. Ανάμεσα στα ιδιαίτερα ταφικά ευρήματα ξεχωρίζουν αυγά (αληθινά ή απομιμήσεις), σείστρα, πήλινες τράπεζες προσφορών ή επιτραπέζιων παιχνιδιών.

Εικονογραφικά δεδομένα για σκηνές πρόθεσης και θρήνου νεκρών[93]

Μολονότι διαθέτουμε άφθονες λογοτεχνικές και εικονογραφικές μαρτυρίες για τη διαχείριση και την ταφή των νεκρών ήδη από τη γεωμετρική εποχή (βλ. ομηρικά έπη και παραστάσεις υστερογεωμετρικών αγγείων), ενώ και τα ταφικά κατάλοιπα από τα νεκροταφεία της αρχαϊκής εποχής προσφέρουν αρκετά στοιχεία για την καθιέρωση ταφικών πρακτικών (όπως πρωτογενείς καύσεις, αύλακες προσφορών, πυρές, περίδειπνα, τέλεση ηρωικών λατρειών σε αρχαιότερους τάφους κ.ά.)[94], ωστόσο οι παραστάσεις που σχετίζονται άμεσα με τους νεκρούς είναι σποραδικές. Σκηνές πρόθεσης και θρήνου απαντούν μεμονωμένα σε αγγεία με ταφικό προορισμό κατά τον 7ο αι. π.Χ. (πρωτοαττικά κύπελλα και οινοχόη από τον αθηναϊκό Κεραμεικό). Μία επιπλέον ένδειξη αποτελούν τα ειδώλια γυναικών-θρηνωδών[95], είτε αυτόνομα είτε ενσωματωμένα σε αγγεία και άλλα αντικείμενα (βλ. ομοίωμα τράπεζας παιχνιδιού από τον Κεραμεικό, Αθήνα ΕΑΜ 25665, ομοίωμα νεκρικής άμαξας από τη Βάρη, Αθήνα ΕΑΜ 26747). Έμμεσο στοιχείο για την ταφική χρήση των αγγείων με διαφορετική θεματολογία είναι τα πλαστικά δοσμένα φίδια, τα οποία απλώνονται στο χείλος, τον ώμο και κατά μήκος των λαβών, στοιχείο γνωστό και από τα υστερογεωμετρικά αγγεία[96]. Στην ίδια κατηγορία του νεκρικού συμβολισμού ανήκουν, επίσης, οι συχνές απεικονίσεις ορισμένων «μειξογενών» ή δαιμονικών πλασμάτων (Σφίγγες, Σειρήνες, γρύπες, φτερωτά άλογα, πάνθηρες), καθώς και συγκεκριμένων πραγματικών ζώων (λιοντάρια, πετεινοί), μεμονωμένων ή σε συμπλέγματα[97].

Ο θρήνος και οι τελετές που λάμβαναν χώρα κατά την πρόθεση, την εκφορά και την ταφή των νεκρών (όπως *το ἀπόνιμμα*, *το πρόσφαγμα*, *οι ἐναγισμοί*, *τα περίδειπνα*) ήταν από τις μαζικότερες συγκεντρώσεις που έδεναν τα μέλη της οικογένειας και αποτελούσαν τα «νομιζόμενα», δηλαδή τα απαραίτητα έθιμα για τους νεκρούς. Κυρίως από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. και εξής, δηλαδή στην εποχή κατά την οποία πρέπει να ίσχυε η περιοριστική νομοθεσία για την πολυτέλεια των ταφικών τελετών και μνημείων, εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα και συγκεκριμένη τυπολογία σκηνές πρόθεσης και θρήνου νεκρών στην αττική εικονογραφία (Σοφίλος, Λυδός, Εξηκίας, Ομάδα του Λεάγρου, Ζωγράφος της Σαπφούς). Εκτός από ορισμένα αγγεία (λουτροφόροι, κύλικες, σκύφοι, πινάκια, φορμίσκοι, ωά), οι περισσότερες από τις σκηνές αυτές συναντώνται σε μελανόμορφους πίνακες (530-480 π.Χ.). Οι πίνακες αυτοί έχουν ορθογώνιο σχήμα και διακοσμούσαν τους εξωτερικούς ή εσωτερικούς τοίχους των ταφικών κτισμάτων, άλλοτε με τη μορφή ζωφόρου και άλλοτε μεμονωμένοι[98].

Τόσο ο αυθόρμητος όσο και ο τελετουργικός θρήνος[99] αποτελούσαν αναπόσπαστο στοιχείο έκφρασης του πένθους και της οδύνης για την απώλεια των αγαπημένων προσώπων. Ενδεικτικές είναι οι θρηνητικές κραυγές (οιμωγές) ΟΙΜΟΙ, ΟΙΜΙΟΙ, ΟΙΜΟΙΕΚ, καθώς και τα ταφικά επιγράμματα ή άλλες εκφράσεις («*ἀνδρός ἀποφθιμένοιο / ράκος κακόν ἐνθάδε κεῖμαι*» σε λουτροφόρο-αμφορέα στη Αθήνα ΕΑΜ 450, «*λάβε με λιτότατα*» σε οινοχόη, βλ. παρακάτω) που αναγράφονται μερικές φορές. Ο πόνος των οικείων ήταν ασφαλώς μεγαλύτερος, όταν επρόκειτο για «άωρους» και αδικοχαμένους νεκρούς, όπως παιδιά, ανύπαντρους νέους και νέες, λεχώνες και πολεμιστές. Η παρουσία ενός νυφικού στεφανιού από φύλλα μυρτιάς στο κεφάλι ενός νεκρού ή μίας νεκρής υποδηλώνει το γάμο τους με τον Άδη, επειδή πιθανόν πέθαναν μη έχοντας προλάβει να παντρευτούν. Οι μορφές που θρηνούν στις σκηνές πρόθεσης διακρίνονται σε δύο ομάδες: από τη μία, γύρω από τη νεκρική κλίνη συγκεντρώνονται οι γυναίκες της οικογένειας, και, από την άλλη, σε κάποια απόσταση βρίσκεται ο όμιλος των ανδρών. Οι πρώτες βρίσκονται σε άμεση και στενή σχέση με το νεκρό ή τη νεκρή, ενώ οι δεύτεροι έχουν σαφώς πιο ουδέτερο ρόλο. Η ηλικία και η θέση των μορφών διαφοροποιούνται και ενίοτε ταυτίζονται με επιγραφές, με τις οποίες δηλώνονται οι βαθμοί συγγένειας των παρισταμένων. Οι γυναίκες-συγγενείς θρηνούν με εμφατικό τρόπο, χειρονομώντας έντονα ή πιάνοντας τα ξέπλεκα μαλλιά τους. Η μορφή που στέκεται στο προσκέφαλο του νεκρού και αγγίζει το κεφάλι του είναι κατά κανόνα η μητέρα του. Ο νεκρός (ή η νεκρή) παριστάνεται ξαπλωμένος σε ψηλή κλίνη, με το κεφάλι ακουμπισμένο σε ειδικό μαξιλάρι, προφανώς για να αποφευχθεί το άνοιγμα του στόματος. Ένα σάβανο καλύπτει κάποτε το σώμα του. Οι γυναίκες που τον πλαισιώνουν συνήθως στέκονται, κάποιες είναι γονατιστές ή σπανιότερα καθισμένες σε χαμηλούς δίφρους. Άλλοτε παρουσιάζονται να τακτοποιούν τις πτυχώσεις του σάβανου ή να προσφέρουν άνθη και κλαδιά, τα οποία ίσως χρησίμευαν και για την απώθηση των εντόμων. Οι άνδρες μπορεί να φέρουν και οπλισμό, ίσως

του νεκρού, εφόσον πέθανε σε μάχη. Σημαντική είναι η συχνή παρουσία παιδιών και των δύο φύλων, κάτι που πιστοποιεί τη συμμετοχή τους στο ταφικό τελετουργικό, είτε πρόκειται για τα παιδιά είτε για αδέλφια των νεκρών. Οι λέβητες στις σκηνές πρόθεσης ίσως δηλώνουν το λουτρό που επιβαλλόταν για το νεκρό σώμα. Οι σκηνές με πρόθεση είναι πολύ συνηθισμένες σε λουτροφόρους-αμφορείς, λιγότερο σε υδρίες και σε οινοχόες. Η λέξη *λουτροφόρος* αναφέρεται στο ειδικό αγγείο που ήταν στημένο σε τάφο νεαρού και ανύπαντρου άνδρα (*ψευδο-Δημοσθένης 44.18.7*, ανάλογα και ο Ευστάθιος στα *σχόλ. Ἰλ. 4.702.12*). Ενίοτε ονομαζόταν έτσι και το παιδί που κουβαλούσε αυτό το αγγείο (π.χ. *Ἁρποκρατίων* στο λήμμα *λουτροφόρος* και *λουτροφορεῖν*, πρβλ. *Ησύχιος λ 1280.1*).

Αναλογικά με τις πολυάριθμες σκηνές πρόθεσης, εκείνες με την εκφορά των νεκρών προς το νεκροταφείο για ταφή είναι ελάχιστες (τρεις μόνο γνωστές μέχρι σήμερα)[100]. Ορισμένοι αγγειογράφοι δείχνουν προτίμηση στην εικονογραφία ταφικών σκηνών και ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο Ζωγράφος της Σαπφούς στον ύστερο μελανόμορφο, επιλέγοντας ασυνήθιστες και πολύ ιδιαίτερες στιγμές, όπως η τοποθέτηση της σορού στο φέρετρο και η προετοιμασία για την αναχώρηση από το σπίτι (μελανόμορφη οινοχόη με στριφτή τοξωτή λαβή, Brunswick Bowdoin College Museum 1984.023, BAPD 361401) ή ο θρήνος δίπλα στον ταφικό τύμβο και η εναπόθεση του φερέτρου στον τάφο (μελανόμορφος λουτροφόρος-αμφορέας, Αθήνα ΕΑΜ 450, BAPD 480). Στα αγγεία αυτά παρουσιάζονται πολύτιμα στοιχεία, τα οποία είτε δεν είναι γνωστά από αλλού, είτε επιβεβαιώνουν τις μεταγενέστερες γραπτές πηγές.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ σε μελανόμορφο πίνακα του Ζωγράφου της Σαπφούς, 510/500 π.Χ., Παρίσι Μουσείο Λούβρου MNB 905, BAPD 463.
Ο νεκρός, ένας νεαρός άνδρας, κείται πάνω σε πλούσια διακοσμημένη νεκρική κλίνη. Είναι σκεπασμένος με επίβλημα και στο κεφάλι του, που ακουμπά σε μαξιλάρι, φέρει στεφάνι από φύλλα μυρτιάς. Οι επιγραφές μάς επιτρέπουν να καταλάβουμε τη συγγενική σχέση των άλλων μορφών με το νεκρό. Πέντε γυναίκες στέκονται ολόγυρα, οι τέσσερις θρηνούν φέρνοντας τα χέρια στο κεφάλι –μία είναι θεία από την πλευρά του πατέρα, μία η τροφός του, ενώ η πέμπτη αγγίζει το κεφάλι του νεκρού και τον αποχαιρετά. Ταυτίζεται με τη μητέρα του, όπως δηλώνει και η σχετική επιγραφή. Στην ίδια ομάδα, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, απεικονίζονται δύο γυναικείες μορφές, διαφορετικής ηλικίας σύμφωνα με το ύψος τους, και η μία ταυτίζεται ως αδελφή του νεκρού. Η δεύτερη, πιο απομακρυσμένη ομάδα, αποτελείται από τέσσερις άνδρες, που συμμετέχουν επίσης στο θρήνο. Παριστάνονται με μισάνοικτο στόμα και απλωμένα χέρια σε χειρονομία αποχαιρετισμού. Ο μεγαλύτερος σε ηλικία (δηλώνεται με λευκά μαλλιά και γένια) επιγράφεται ως ο πατέρας του νεκρού. Δίπλα του, στα πόδια της κλίνης, διακρίνεται ένα αγόρι. Ο μπροστινός άνδρας αναφέρεται ως αδελφός. Ένας λευκός δωρικός κίονας είναι ένδειξη ότι βρισκόμαστε στην εσωτερική αυλή της οικίας. Εκτός από τις θρηνητικές κραυγές (*οίμοι, οίμιοι*) υπάρχουν και επιγραφές χωρίς νόημα ανάμεσα στις μορφές.

Στις μελανόμορφες παραστάσεις αναγράφονται συχνά τα ονόματα συγγενών και άλλων προσώπων[101], τα οποία είχαν στενή σχέση με τους νεκρούς, όπως μέτερ (μητέρα), θέθε (*θήθη* = γιαγιά), αδελφέ (αδελφή), θέθις πρόσπατρος (θεία από την πλευρά του πατέρα), πάτερ (πατέρας), αδελφός, υιός, τίτθε (*τίτθη* = τροφός), κηδεστέ (*κηδεστής* = συγγενής εξ αγχιστείας). Σε ένα μελανόμορφο φορμίσκο στο Αρχαιολ. Μουσείο του Κεραμεικού 691 (BADP 306487), η νεκρή ονομάζεται Μύρτη και η μητέρα της Μυρίνη, ενώ ο πατέρας της νεκρής αναφωνεί «οίμοιο θύγατερ».

Στον ερυθρόμορφο ρυθμό, οι ταφικές σκηνές περιορίζονται στις λουτροφόρους[102], ενώ σταδιακά κερδίζουν έδαφος οι λήκυθοι με λευκό βάθος αλλά και οι μαρμάρινες λήκυθοι ή λουτροφόροι με ανάλογες παραστάσεις[103]. Η εικονογραφία των ληκύθων απηχεί άμεσα από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. διάφορα ταφικά δρώμενα, εστιάζοντας στον αποχαιρετισμό των ζωντανών από τους νεκρούς, και δεν περιορίζεται στις σκηνές πρόθεσης και θρήνου[104]. Δεν είναι τυχαίο ότι η νέα αυτή τάση γενικεύεται και κορυφώνεται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., που συμπίπτει με τα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Η εξιδανικευμένη όψη των νεκρών αλλά και των συγγενών τους, με τη συγκρατημένη έκφραση των συναισθημάτων, δημιουργεί οικεία ατμόσφαιρα και προβάλλει τη στενή σχέση ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας.

Ιδιαίτερα συχνά παριστάνεται η επίσκεψη στον τάφο με την απόδοση ποικίλων προσφορών μπροστά σε μία επιτύμβια στήλη (*Εικόνα 1.10*). Το ταφικό μνημείο είναι στολισμένο με ταινίες, στεφάνια ή κλαδιά και στις βαθμίδες του έχουν εναποτεθεί μυροδόχα αγγεία (λήκυθοι, αλάβαστρα, πλημοχόες) και άλλες προσφορές (ωά, μουσικά όργανα κ.λπ.). Η παρουσία ξεχωριστών αντικειμένων στην επίστεψη ορισμένων στηλών αποτελεί προφανώς ένδειξη για την ιδιότητα των νεκρών, αλλά γενικά δεν συνηθίζεται (π.χ. κράνος, αγάλματα αθλητών και σκηνές αθλητικών αγώνων, κάτοπτρο και ύφασμα, κάνθαρος, λουτροφόρος). Ο ταφικός τύμβος απεικονίζεται αρκετά σπάνια. Οι γυναίκες επισκέπτριες φέρνουν συχνά τις προσφορές μέσα σε καλάθια ή κιβωτίδια, ενώ οι άνδρες κρατούν μόνο ταινίες και στεφάνια (*Εικόνα 1.11*). Ο στολισμός των στηλών γίνεται κυρίως από τις γυναίκες. Οι μορφές των νεκρών δεν διαφέρουν από τους ζωντανούς παρά μόνον από τη στάση

(κεφάλι στραμμένο στην αντίθετη πλευρά, σταυρωμένα χέρια ή πόδια) και την απομακρυσμένη τοποθέτηση σε σχέση με τις υπόλοιπες: συνήθως, είναι καθισμένες στις βαθμίδες της στήλης, σε κλισμό ή σε βραχώδες έξαρμα. Σκηνές «δεξίωσης» ή χαιρετισμού μεταξύ δύο μορφών υπάρχουν, αλλά δεν απαντούν τόσο συχνά όσο στα επιτύμβια ανάγλυφα. Τον «ιδιωτικό» και πιο εσωτερικευμένο χαρακτήρα των ταφικών παραστάσεων της κλασικής εποχής ενισχύουν, επίσης, οι σκηνές προετοιμασίας για την επίσκεψη στο νεκροταφείο, στις οποίες οι γυναίκες βρίσκονται ακόμη στο σπίτι και κρατούν τις προσφορές για τους νεκρούς.

Οι μυθολογικές μορφές στις λευκές ληκύθους έχουν, επίσης, άμεση σχέση με τον κόσμο των νεκρών και εμφανίζονται περιστασιακά. Ο Χάρων, ως βαρκάρης για τον Κάτω Κόσμο, μεταφέρει τις ψυχές σε ένα λιμναίο τοπίο και συνδυάζεται μερικές φορές με τον Ερμή Ψυχοπομπό. Με την παρουσία του δηλώνεται, συνήθως, ένας «άωρος» και οδυνηρός αποχαιρετισμός, όπως συμβαίνει στην περίπτωση παιδιών, νεαρών ατόμων που δεν πρόλαβαν να παντρευτούν και γυναικών που πέθαναν στη γέννα. Ο Ύπνος και ο Θάνατος κουβαλούν μαζί τη σορό νεκρών πολεμιστών, όπως συμβαίνει και σε άλλες μυθολογικές παραστάσεις (π.χ. εκφορά του νεκρού Σαρπηδόνα).

Εικονογραφία επιτύμβιων αναγλύφων με έμφαση στις σχέσεις των μελών του οίκου[105]

Στα αρχαϊκά χρόνια επικρατεί η απεικόνιση μίας μορφής στον κορμό της ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης, κατά κανόνα ανδρικής, σε νεανική ή ώριμη ηλικία και με διάφορες ιδιότητες (κυρίως πολεμιστής ή αθλητής, επίσης συνοδευόμενος από σκύλο). Μεμονωμένο παράδειγμα αποτελεί η παράσταση δύο παιδικών μορφών, ενός αγοριού και ενός κοριτσιού, που ερμηνεύονται ως αδέλφια (Νέα Υόρκη ΜΜΑ 11.185 και Βερολίνο Antikensammlung A7, 540/30 π.Χ.). Το αγόρι είναι γυμνό και μεγαλύτερο σε μέγεθος –προφανώς και σε ηλικία-, κρατά ρόδι στο λυγισμένο αριστερό χέρι του, ενώ στον ίδιο βραχίονα φέρει κρεμασμένο από ιμάντα έναν αρύβαλλο. Το κορίτσι φορά πέπλο και ιμάτιο, φέρει ταινία στα μαλλιά και μυρίζει άνθος που κρατά στο αριστερό χέρι. Στη βάση της στήλης ένα ταφικό επίγραμμα πληροφορεί ότι οι γονείς έστησαν το μνημείο για τον αγαπημένο γιο τους. Αναγραφόταν και το όνομα του νεκρού, το οποίο ορισμένοι μελετητές συμπληρώνουν ως Μεγακλής και τον συνδέουν με τη διάσημη αριστοκρατική οικογένεια των Αλκμαιωνιδών. Δεν γνωρίζουμε αν και το κορίτσι πέθανε μαζί με τον αδελφό του, πάντως η συνύπαρξή τους στην ίδια σκηνή υπονοεί το στενό δεσμό που υπήρχε ανάμεσα στα δύο παιδιά. Στο επίγραμμα της στήλης αναγράφονται τα εξής: Μνέμα φίλοι: Με[γακλε͂ι] πάτερ ἐπέθεκε θανόντ[ι] ξὺν δὲ φίλε μέτερ: […].

Μόνο στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια εμφανίζονται ξανά παιδικές μορφές σε επιτύμβια ανάγλυφα, αλλά είναι, συνήθως, μεμονωμένες, όπως ένα όρθιο κορίτσι σε πώρινη στήλη από την Κρήτη (Ηράκλειο Αρχαιολ. Μουσείο 473) και ένα αγόρι που κρατά πετεινό και έχει περασμένο από ιμάντα έναν αρύβαλλο στο μπράτσο του από την Κω (Κως Αρχαιολ. Μουσείο). Σε μία αττική αποσπασματική στήλη (Αθήνα ΕΑΜ 36, 490 π.Χ.) παριστάνονται καθιστή γυναίκα και όρθιο κορίτσι μπροστά της, εγκαινιάζοντας τη μακρά σειρά των αναγλύφων με διπρόσωπες αρχικά και πολυπρόσωπες αργότερα συνθέσεις με πρόσωπα από το οικογενειακό περιβάλλον των νεκρών. Μία ιδιαίτερη οικογενειακή συνάθροιση παρουσιάζεται σε μία πλατιά στήλη από την Ικαρία (Κάμπος Αρχαιολ. Συλλογή, 460 π.Χ., προβληματική ερμηνεία: επιτύμβιο ή αναθηματικό γλυπτό), όπου η καθιστή Απολλωνίη είναι πιθανόν η νεκρή και πλαισιώνεται από τρία παιδιά και δύο αδέλφια της. Κρατά στην αγκαλιά το μικρότερο παιδί της, ένα κορίτσι που φαίνεται σχεδόν βρέφος -μοτίβο γνωστό και από την αγγειογραφία-, ένα γυμνό μεγαλύτερο αγόρι την πλησιάζει ακουμπώντας τα χέρια του στα γόνατά της και ένα μικρότερο έρχεται μπουσουλώντας. Ακολουθούν οι αδελφοί της νεκρής, ο Κοίρανος και ο Ευρυμήδης, σύμφωνα με τις επιγραφές. Αυτοί εικονίζονται ως νέοι άνδρες με μακρύ ιμάτιο που καλύπτει τον αριστερό ώμο. Ο ψηλότερος απλώνει το χέρι σε ένδειξη προσφώνησης και ο άλλος θρηνεί πιάνοντας το κεφάλι του.

Οι σχέσεις των γονέων με τα παιδιά τους είναι εκείνες που προβάλλονται συχνότερα στα επιτύμβια ανάγλυφα, και μάλιστα με πιο έντονο τρόπο από ό,τι στις παραστάσεις των αγγείων. Μέσα από τις τυποποιημένες κινήσεις και χειρονομίες του ύστατου αποχαιρετισμού αναδύονται τα συναισθήματα των μορφών, ακόμη και αν παρέμεναν συγκαλυμμένα στη διάρκεια του κοινού βίου τους. Η απόσταση που χώριζε κατά κανόνα τον πατέρα από τα παιδιά του μειώνεται τώρα, καθώς μερικές φορές εικονίζεται να τα αποχαιρετά στις παραστάσεις των στηλών. Βέβαια, η ομάδα αυτή είναι πολύ μικρή σε σχέση με τις υπόλοιπες. Σε λίγα ανάγλυφα απεικονίζονται πατέρες, οι οποίοι πέθαναν νέοι και αποχαιρετούν τα μικρά παιδιά τους, που θα μεγαλώσουν ορφανά[106]. Ο νεκρός παριστάνεται, συνήθως, όρθιος, στηριγμένος στη βακτηρία του, και σκύβει ελαφρά προς τα εμπρός, για να προσφέρει ένα πουλί ή να δώσει το χέρι στο παιδί. Η περίπτωση του νεκρού υποδηματοποιού Ξανθίππου, που συνοδεύεται από δύο κορίτσια, είναι μοναδική μέχρι τώρα (Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1805,0703.183, 430/20 π.Χ., *Εικόνα 1.12*), επειδή προβάλλει τη στενή σχέση του πατέρα με τις θυγατέρες του. Μάλιστα, ο Ξάνθιππος αγκαλιάζει τη μικρότερη κόρη, η οποία απλώνει και τα δύο χέρια της προς αυτόν, ενώ

η μεγαλύτερη στέκεται δίπλα στα πόδια του και τον προσφωνεί απλώνοντας το αριστερό της χέρι, ενώ στο δεξί κρατά πουλί.

Οι γυναίκες, αν και νεότερες, πέθαιναν συχνά πριν από τους συζύγους τους (βλ. και *1.1*) και ίσως ο πρόωρος θάνατός τους να εξηγεί έως ένα βαθμό το μεγάλο αριθμό των επιτυμβίων τους. Ο αποχαιρετισμός από το σύζυγο απεικονίζεται είτε με το μοτίβο της «δεξίωσης» είτε με την αντιπαράθεση της καθιστής γυναίκας και του όρθιου άνδρα (π.χ. στήλη της Μίκας και του Δίωνα από τον Κεραμεικό, Αθήνα ΕΑΜ 765, γύρω στο 400 π.Χ., στήλη της Θεανούς και του Κτησίλεω, Αθήνα ΕΑΜ 3472, γύρω στο 400 π.Χ., στήλη της Ευανδρίας και του Θρασέα, Βερολίνο Pergamonmuseum Sk29, μέσα 4ου αι. π.Χ.). Επίσης, συχνά η νεκρή εικονίζεται καθισμένη σε κλισμό και συνοδεύεται μόνον από μία θεραπαινίδα της (στήλη της Ηγησούς από τον Κεραμεικό, Αθήνα ΕΑΜ 3624, τέλη 5ου, στήλη της Μνησαρέτης ίσως από τη Βελανιδέζα, Μόναχο Glyptothek 491, γύρω στο 380 π.Χ., στήλη της Καλλιαρίστας από νεκροταφείο Αγίας Τριάδας, Ρόδος Αρχαιολ. Μουσείο ΙΙΙ.7, μέσα 4ου, στήλη από το Βαρβάκειο, Αθήνα ΕΑΜ 726, γύρω στο 380 π.Χ., -στις περισσότερες οι δούλες κρατούν πυξίδα και εικονίζονται περίλυπες). Οι νεκρές ενδέχεται να κρατούν ένα αντικείμενο του γυναικείου καλλωπισμού (κάτοπτρο, πυξίδα, κόσμημα) ή να ανασηκώνουν το ιμάτιο «υπέρ την κεφαλήν» στο γαμήλιο σχήμα της «ανακάλυψης» σε ένδειξη ότι είναι παντρεμένες. Σπανιότερα η νεκρή εικονίζεται όρθια, όπως η Αμεινόκλεια, και υπάρχει μία δεύτερη γονατιστή δούλη, που φορά το σανδάλι στο πόδι της κυρίας της (Αθήνα ΕΑΜ 718 από τον Πειραιά, 370/60 π.Χ.)[107]. Στη λεγόμενη «στήλη του αποχαιρετισμού» (Αθήνα ΕΑΜ 870, 4ος αι. π.Χ.) προβάλλεται η σύνδεση των δύο συγγενικών ή φιλικών γυναικείων μορφών με τη νεκρή, καθώς αυτή παριστάνεται καθιστή και είναι αντιμέτωπη με μία όρθια γυναίκα, η οποία σκύβει προς το μέρος της και ακουμπά το χέρι στο πηγούνι της. Οι μορφές αποδίδονται σε υψηλό ανάγλυφο, σχεδόν ολόγλυφες, και έχουν αριστοτεχνική ποιότητα[108].

Ιδιαίτερα τονίζεται, όμως, η σχέση των γυναικών με τα παιδιά τους, είτε παριστάνονται μόνες μαζί τους είτε συνοδεύονται και από άλλες μορφές. Οι μητέρες δέχονται τον αποχαιρετισμό από τους γιους τους και εξίσου συχνά –ίσως συχνότερα- από τις κόρες τους. Η μητέρα παριστάνεται όρθια ή συνηθέστερα καθισμένη σε κλισμό, με τα πόδια της να πατούν σε υποπόδιο, ενώ η κόρη στέκεται αντικριστά σε αυτήν. Η θλίψη και των δύο μορφών δηλώνεται συγκρατημένα, με το σκύψιμο του κεφαλιού και με την κλειστή στάση του σώματος. Σε έκφραση της στενής σχέσης τους μερικές φορές αγγίζονται (π.χ. η μητέρα Κριτώ αγκαλιάζει την κόρη της Τιμαρίστη, Ρόδος Αρχαιολ. Μουσείο 13638, 420/400 π.Χ., η μητέρα Ροδίλλα αποχαιρετά την κόρη της Αριστύλλα με χειραψία, Αθήνα ΕΑΜ 766, 430 π.Χ.). Η ηλικία των παιδιών ποικίλλει από τη νηπιακή μέχρι την εφηβική. Σε πολυπρόσωπες οικογενειακές σκηνές, άλλοτε μία από τις γυναίκες –συγγενής ή τροφός- κρατά ένα βρέφος και άλλοτε μικρά παιδιά απεικονίζονται ανάμεσα στους ενήλικες, δηλώνοντας την ιδιότητα της νεκρής και ως μητέρας (βλ. *1.1*), κάτι που μαθαίνουμε, επίσης, από τα ταφικά επιγράμματα που αναγράφονται σε ορισμένες στήλες.

Ο θάνατος των παιδιών[109] έχει ιδιαίτερη θέση στην εικονογραφία των στηλών, καθώς είναι ένα οριακό γεγονός που δύσκολα μπορεί να το αποδεχτεί κανείς, ιδίως όταν πρόκειται για νεαρά άτομα. Σε πολλά ανάγλυφα απεικονίζεται μόνο το νεκρό παιδί, το οποίο, συνήθως, κρατά ένα αγαπημένο του πτηνό ή παιχνίδι (*Εικόνα 1.13*, βλ. *1.5.2*), ενώ σε ορισμένα συνοδεύεται από υπηρετική μορφή –μία παιδίσκη συνοδεύει τα κορίτσια, και ένας παις τα αγόρια ή τους νέους. Η παρουσία των μικρών δούλων, οι οποίοι δεν εγκαταλείπουν τους κυρίους τους και μερικές φορές θρηνούν για το χαμό εκείνων, δείχνει τη σχέση που μπορεί να υπήρχε ανάμεσά τους, ιδίως αν είχαν μικρή διαφορά ηλικίας (π.χ. στήλη από την Αίγινα ή τη Σαλαμίνα, Αθήνα ΕΑΜ 715, 430/20 π.Χ., όπου η θλίψη του νεαρού δούλου με τα κλειστά μάτια είναι πολύ έντονη, ενώ ο νεκρός τον αποχαιρετά κοιτώντας αλλού). Τα πουλιά, που κρατούν συχνά τα παιδιά και των δύο φύλων, εκτός από παιχνίδια έχουν συσχετιστεί και με την αθανασία της ψυχής. Στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, μεταξύ 430-400 π.Χ., διαπιστώθηκε ότι το 40% των αττικών επιτύμβιων αναγλύφων παριστάνουν παιδιά και ανάλογο αυξημένο ενδιαφέρον για απεικονίσεις παιδιών παρατηρείται στις λευκές ληκύθους την ίδια περίοδο.

Οι νέοι και οι νέες, που πέθαιναν πριν παντρευτούν, ανήκαν στους «άωρους» νεκρούς και στα ταφικά μνημεία τους προβάλλεται όχι μόνο το πένθος της οικογένειας αλλά και η νεαρή ηλικία τους. Αυτό εκφράζεται στους νέους με τη συχνή απεικόνισή τους ως γυμνών αθλητών, κάτι που χαρακτηρίζεται ως «ηρωική γυμνότητα» (π.χ. στήλη του Αριστίωνα, Αθήνα ΕΑΜ 4487, 360 π.Χ., στήλη του Αριστίωνα γιου του Παμφίλου, Χαλκίδα Αρχαιολ. Μουσείο 11, β΄ τέταρτο 4ου αι. π.Χ., στήλη που βρέθηκε στην κοίτη του Ιλισού, Αθήνα ΕΑΜ 869, 340/30 π.Χ.). Οι δούλοι που τους συνοδεύουν μπορεί να κρατούν αθλητικά σύνεργα, όπως στλεγγίδα και αρύβαλλο. Στις νέες, αντίθετα, τονίζονται η σεμνότητα και η ενδιάμεση κατάσταση των κοριτσιών που δεν πρόλαβαν να φτάσουν στην ενηλικίωση και να παντρευτούν (π.χ. στήλη της Ναυσικράτης από το Ραμνούντα, α΄ τέταρτο 4ου αι. π.Χ., που δεξιώνεται τον καθιστό πατέρα της, παρουσία της μητέρας και δύο μικρότερων αδελφών της, στήλη της Μυννίας, Malibu J.P. Getty Museum 71.AA.121, 370 π.Χ., που αποχαιρετά με χειρα-

ψία την καθιστή μητέρα της Ευφροσύνη, ενώ η αδελφή της Αρτεμισία προστέθηκε αργότερα στο ανάγλυφο). Γι' αυτό η εμφάνισή τους συνδυάζει εικονογραφικά στοιχεία τόσο από την παιδική και εφηβική ηλικία όσο και από εκείνη της ώριμης γυναίκας[110].

Νέοι οπλίτες, που πέθαναν στη μάχη, απεικονίζονται σε στήλες αλλά και σε μαρμάρινες ληκύθους και λουτροφόρους. Σε μία στήλη από τη Σαλαμίνα (Πειραιάς Αρχαιολ. Μουσείο 385, 420/10 π.Χ.) δύο αδέλφια ή συμπολεμιστές, ο Χαιρέδημος και ο Λυκέας, παριστάνονται ο ένας ως κανονικός οπλίτης και ο άλλος γυμνός με χλαμύδα και ασπίδα (αφηρωισμένος)[111]. Ίσως πρόκειται για πεσόντες στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Ως ιππέας απαθανατίστηκε και ο νεαρός Δεξίλεως στην επιτύμβια στήλη που έστησαν οι οικείοι του στο κενοτάφιο στον Κεραμεικό της Αθήνας (Μουσείο Κεραμεικού P 1130, με επίγραμμα στη βάση του μνημείου: Δεξίλεως Λυσανίο Θορίκιος / ἐγένετο ἐπὶ Τεισάνδρο ἄρχοντος (414/13 π.Χ.) / ἀπέθανε ἐπ᾽ Εὐβολίδο (394/93 π.Χ.) / ἐγ Κορίνθωι τῶν πέντε ἱππέων).

Στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. γενικεύονται οι πολυπρόσωπες στήλες-ναΐσκοι με τη συναπεικόνιση πολλών μελών της οικογένειας, μαζί με δούλους. Το επιτύμβιο ανάγλυφο του Αλέξου Σουνιέως (Αθήνα ΕΑΜ 2574) αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα, αν και σώζεται αποσπασματικά (διατηρείται μόνον η σχεδόν αγαλματική μορφή του ηλικιωμένου Αλέξου, αλλά αναγράφονται τα ονόματα των συγγενών του, των οποίων οι μορφές δεν σώθηκαν, στο επιστύλιο: Clairmont 1993, IV, 121-122, αρ. 4471). Παρόμοια περίπτωση αποτελεί ο πολυπρόσωπος επιτύμβιος ναΐσκος του ταφικού περιβόλου του Ιεροκλέους στο Ραμνούντα[112]. Ιδιαίτερα συγκινητική είναι η σκηνή αποχαιρετισμού ανάμεσα στους γονείς (καθιστός ο ηλικιωμένος Προκλείδης και στο βάθος όρθια η Αρχίππη) και το γιο τους Προκλή, ο οποίος εικονίζεται όρθιος ως πολεμιστής, επειδή προφανώς δεν επέστρεψε ζωντανός από τον πόλεμο (Αθήνα ΕΑΜ 737).

Επιγράμματα σε επιτύμβιες στήλες

- Η Αμφαρέτη παριστάνεται με τον εγγονό της (Αθήνα Μουσείο Κεραμεικού P 695, τέλη 5ου αι. π.Χ.)

τέκνον ἐμῆς θυγατρὸς τόδ' ἔχω φίλον, ὅμπερ ὅτε αὐγὰς ὄμμασιν ἠελίο
ζῶντες, ἐδερκόμεθα, ἔχον ἐμοῖς γόνασιν καὶ νῦν φθίμενον φθιμένη 'χω

- Η Μνησαγόρα παριστάνεται ως μεγάλο κορίτσι, κρατώντας ένα πουλί στο αριστερό χέρι της, και ένα γυμνό μικρό αγόρι, ο αδελφός της Νικοχάρης (Αθήνα ΕΑΜ 3845, 420 π.Χ. από τη Βάρη)[113]

μνῆμα Μνησαγόρας καὶ Νικοχάρος τόδε κεῖται
αὐτὼ δ(ὲ) οὐ πάρα δεῖξαι. ἀφέλετε δαίμονος αἶσα
πατρὶ φίλωι καὶ μητρὶ λιπόντε ἀμφοῖμ' μέγα πένθος,
ὄνεκ(α) ἀποφθιμένω βήτην δόμον Ἄιδος ἔσω

- Ο νεαρός Φυρκίας κρατά λύρα στο αριστερό και μικρό λαγό στο δεξιό χέρι του, καθώς στέκεται αντικριστά στην καθιστή Νικοβούλη, η οποία κρατά ένα πουλί στο δεξί (Πειραιάς Αρχαιολ. Μουσείο 3499, τέλη 5ου αι. π.Χ., από την Καλλιθέα)

κεῖσαι πατρί γόον δοὺς Φυρκία. εἰ δέ τις ἔστι τέρψις ἐν ἡλικίαι τήνδε θανὼν ἔλιπες

Οι μαρμάρινες λήκυθοι και οι λουτροφόροι εμφανίζονται ως επιτύμβια μνημεία από το τελευταίο τέταρτο του 5ου έως περίπου το τέλος του 4ου αι. π.Χ. και προσφέρουν, χάρη στις ανάγλυφες παραστάσεις τους, νέα στοιχεία για τις σχέσεις και τον τρόπο απεικόνισης των νεκρών και των άλλων μελών της οικογένειάς τους. Μολονότι υπάρχουν ορισμένες ασυνήθιστες σκηνές, όπως η νεκρή Μυρίνη που οδηγείται από τον Ερμή Ψυχοπομπό στον Κάτω Κόσμο, παρουσία των συγγενών της που θρηνούν (Αθήνα ΕΑΜ 4485, 420 π.Χ., από το νεκροταφείο στην πλατεία Συντάγματος), οι περισσότερες απεικονίζουν σκηνές «δεξίωσης» ανάμεσα σε συζύγους ή σε γενειοφόρους άνδρες και οπλίτες (πατέρας και γιος) ή σε δύο οπλίτες, οι οποίοι μπορεί να συνοδεύονται από άλλες μορφές, όπως γυναίκες, παιδιά και ιππείς. Οι αναχωρήσεις των νεαρών πολεμιστών δηλώνουν ταυτόχρονα τον οριστικό αποχαιρετισμό τους από την οικογένεια και το θάνατό τους. Παρόμοιες σκηνές εμφανίζονται και σε ερυθρόμορφες λουτροφόρους-αμφορείς. Προς τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. σταματούν οι εικονιστικές παραστάσεις και τα αγγεία κοσμούνται με ανάγλυφες ραβδώσεις και φυτικά μοτίβα. Η παραγωγή τους διακόπηκε οριστικά το 317 π.Χ. με διάταγμα του Μακεδόνα τοπάρχη Δημητρίου του Φαληρέως, ο οποίος απαγόρευσε την ανέγερση μεγάλου μεγέθους ταφικών μνημείων στην Αθήνα.

Μία ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η μικρή ομάδα περίτεχνων επιτύμβιων στηλών, στις οποίες απεικονίζονται ανάγλυφες λουτροφόροι και λήκυθοι, κάποτε μάλιστα διακοσμημένες με παραστάσεις παρόμοιες με εκείνες που γνωρίζουμε από τα πραγματικά αγγεία[114]. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η στήλη του Παναιτίου από τον Κεραμεικό (Αθήνα ΕΑΜ 884, 380 π.Χ., πιθανόν από τον περίβολο του Κλεομήδη, σε δεύτερη χρήση), στην οποία παριστάνονται μία μεγάλη λουτροφόρος με ανάγλυφη σκηνή «δεξίωσης» ανάμεσα σε ιππέα και ηλικιωμένο άνδρα, μαζί με δούλο, και δύο μικρότερες λήκυθοι εκατέρωθεν. Η μία από αυτές φέρει επίσης ανάγλυφη παράσταση με γυμνό αγόρι που παίζει κρίκο. Δύο αλάβαστρα και ταινίες κρέμονται στο βάθος της στήλης, όπως συμβαίνει και σε άλλα γνωστά παραδείγματα.

1.5 Σχέσεις των μελών της οικογένειας

1.5.1 Γυναίκες και άνδρες στις μεταξύ τους σχέσεις

Η ζωή των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα παρουσιάζεται μέσα από την ανδρική ματιά και ορίζεται με βάση τη σχέση της γυναίκας με τον «οἶκον», πρώτα του πατέρα της και μετά του συζύγου της αλλά και του γιου / των γιων της, ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο. Όπως οι άνδρες από νεαρή ηλικία προετοιμάζονταν για τον πόλεμο μέσα από τη σωματική άσκηση, την αρχηγία και τη διπλωματία, έτσι και οι κοπέλες όφειλαν να ασκηθούν στο χορό, στο τραγούδι και να γνωρίζουν τα έθιμα και τις τελετουργικές διαδικασίες γύρω από το γάμο, το θάνατο και τη μητρότητα, να συμμετέχουν σε διάφορες τελετές προς θεότητες και να οργανώνουν τη ζωή τους με βάση αυτές τις εκδηλώσεις του βίου. Στις διάφορες περιγραφές γυναικών ή κοριτσιών στη λογοτεχνία πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι λογοτεχνικές συμβάσεις κάθε είδους. Η παρουσίαση επηρεαζόταν και καθοριζόταν από τους στόχους, το περιβάλλον και το κοινό στο οποίο απευθυνόταν κάθε έργο. Πιο ζωντανές και κοντά στην πραγματικότητα είναι οι εικόνες των γυναικών που εμφανίζονται στους αττικούς δικανικούς λόγους στο πλαίσιο διαφόρων υποθέσεων του αστικού βίου των ανδρών πολιτών.

Στα ομηρικά έπη, παρουσιάζονται πολλές κατηγορίες μυθικών γυναικών των οποίων η ύπαρξη ορίζεται πάντοτε σε σχέση με τους άνδρες ήρωες με τους οποίους σχετίζονται[115]. Εμφανίζονται μητέρες (Εκάβη), πιστές και άπιστες σύζυγοι (Ανδρομάχη, Κλυταιμνήστρα, Πηνελόπη, Αρήτη), κόρες και παρθένες (π.χ. Ερμιόνη, Ναυσικά), κουνιάδες (Ελένη για τον Έκτορα), παλλακίδες, δούλες (*ἀμφίπολοι*, *δμῳαι*) πολλών κατηγοριών, ηλικιών και ηθικής ποιότητας (Ευρύκλεια, Μελανθώ), αιχμάλωτες πολέμου (Βρισηίς, Χρυσηίς) και ιέρειες, όπως η Θεανώ της θεάς Αθηνάς στην Τροία. Καθεμία κατηγορία έχει τα χαρακτηριστικά της και η εξέτασή τους δείχνει ότι οι ομηρικές γυναίκες αντανακλούσαν αριστοκρατικά δεδομένα, κυρίως από την Ιωνία, έπαιρναν προίκα και γενικώς ήταν τμήμα των σχέσεων μεταξύ σημαντικών ανδρών, ακόμη και ως λάφυρα πολέμου, τα οποία είναι μάλιστα και τα πρώτα σε αξία έναντι των ζώων και των αντικειμένων. Η μοίρα τους επηρέαζε τις τύχες ενός βασιλείου ή ενός πολέμου και επηρεαζόταν από αυτά. Η περίπτωση της Ελένης επιτρέπει να δούμε μία ιδιαίτερη γυναίκα, πάλι σε σχέση με τους άνδρες: η ίδια αυτομέμφεται και αυτοχαρακτηρίζεται σκύλα, επομένως αναίσχυντη, η ομορφιά της, όμως, κάνει τους άνδρες να την επαινούν, ο κουνιάδος της Έκτορας της μιλά με ευγένεια και κατανόηση, ενώ η θεά του έρωτα την αντιμετωπίζει με προκλητική για τα σύγχρονα δεδομένα σκληρότητα ως αντικείμενο του σεξ και την οδηγεί στο κρεβάτι του Πάρη. Οι ομηρικές μητέρες, όπως η Εκάβη, η Θέτις και η Πηνελόπη, νοιάζονταν ιδιαιτέρως για τα παιδιά τους. Ακόμη και δούλες γυναίκες, όπως η Ευρύκλεια, είχαν σημαντικό ρόλο μέσα στον οίκο. Η ανώνυμη δούλη που ξενυχτά δουλεύοντας στο μύλο θα είναι η πρώτη που θα πει μία «φήμην», δηλαδή ένα προφητικό λόγο την παραμονή της μνηστηροφονίας (*Ὀδύσσεια 20.105-11*). Η Ναυσικά με το θάρρος της μπροστά σε έναν ελάχιστα ντυμένο ξένο ναυαγό, τον Οδυσσέα, έρχεται σε πολύ διδακτική αντίθεση προς τις Αθηναίες αντίστοιχες κοπέλες που παρουσιάζει η αττική τραγωδία (πρβλ. *Αισχύλος Ἱκέτιδες 197-9*: η κοπέλα να μην είναι αναιδής, να έχει ήρεμο βλέμμα και όψη σεμνή). Η Frontisi-Ducroux[116] έκανε καίριες παρατηρήσεις για τη διαφορά αυτού του εξονυχιστικού βλέμματος της ομηρικής παρθένας από την τρομαγμένη ματιά των γυναικών δούλων που απεικονίζονται σε αγγεία του 5ου αι. π.Χ.

Στην ασπίδα του Αχιλλέα, εικονίζονταν παντρεμένες γυναίκες να παρακολουθούν ένα γάμο έξω από το σπίτι (*Ἰλιάς 18.490-4*) και μία ανάλογη σκηνή σκιαγράφησε ο Πίνδαρος αργότερα με κοπέλες από τη Λοκρίδα, οι οποίες βγήκαν από τα σπίτια τους, για να υποδεχθούν το νικητή Ιέρωνα (*Πίνδαρος Πυθιόνικος 2.17-20*). Κάτι τέτοιο ήταν αδιανόητο στην κλασική Αθήνα, όπου οι γυναίκες δεν έπρεπε να είναι ορατές ούτε από τη στέγη του σπιτιού τους[117]. Στη βοιωτική αρχαϊκή ενδοχώρα, ο Ησίοδος σαφώς εξέφρασε μία μισογυνική στάση μέσα από το μύθο της Πανδώρας, η οποία ήδη στη *Θεογονία* εμφανίζεται ως το παρεπόμενο μίας ιστορίας αντιζηλίας αρρένων (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι 56-105*) και ως αναγκαίο κακό για τον άνδρα: η γυναίκα είναι μεγάλη συμφορά για τον άνδρα (56), οι άνδρες ευχαριστιούνται αγαπώντας ένα κακό (57-58), η γυναίκα έχει νου σκύλας, λέγει ψέματα και κολακείες. Ο Ησίοδος έδωσε και οδηγίες για το γάμο, τονίζοντας τη σημασία της καλής συζύγου αλλά και τη συμφορά που είναι μία κακή σύζυγος (κυρίως *Θεογονία 695-706, 602-12*, βλ. και *1.3*)[118]. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η διαφορετική στάση του Ησιόδου οφείλεται στην ενασχόλησή του με μη-αριστοκρατικές ομάδες ή στα διαφορετικά ακροατήρια, όπου παρουσιαζόταν το ποίημα. Ανάλογη μισογυνική διάθεση διακρίνεται και στην αρχαϊκή ιαμβική και ελεγειακή ποίηση, όπου οι γυναίκες είναι, επίσης, αντικείμενο συζήτησης σε σχέση με τους άνδρες. Ειδικά οι συμβάσεις του ιαμβικού είδους, το οποίο εστιαζόταν στον «ψόγον», τη «λοιδορίαν» και γενικά τον έλεγχο και την κριτική των κακώς κειμένων, επέβαλαν την αρνητική και σκωπτική, μέχρι σκληρότητας, παρουσίαση των γυναικών. Και από αυτή τη σκοπιά, η κατοπινή αττική κωμωδία με τον ιαμβικό τόνο της αποτελεί τον άμεσο συνεχιστή του ιάμβου και είναι γεμάτη από μισογυνικές εικόνες.

Ο Πάριος Αρχίλοχος και ο Εφέσιος Ιππώναξ παρουσιάζουν γυναίκες που είναι έρμαια της σεξουαλικής ορμής τους και επιτίθενται συχνά ανελέητα σε αυτές. Οι κόρες του Λυκάμβη οδηγήθηκαν, ίσως, στην αυτοκτονία, επειδή ο Αρχίλοχος τις διέσυρε, εκτός του ότι έγραψε μία απίστευτη επωδό (πάπυρος Κολωνίας, 196a West) με σαφείς σεξουαλικές αναφορές. Στον *Ίαμβο γυναικών* ο Σημωνίδης απέδωσε με ιδιαίτερο μισογυνισμό διάφορους γυναικείους τύπους, όλους πλην ενός εντελώς αρνητικούς, για να καταλήξει ότι «*αυτό το μέγιστο κακό που έπλασε ο Δίας-οι γυναίκες*!» (*απ. 7.96-7 West*, βλ. και *1.6.2*). Η πιο σημαντική παράμετρος της γυναικείας ύπαρξης ήταν, επομένως, η σύνδεσή της με τον οίκο, τον εσωτερικό χώρο και η αρνητική κριτική για κάθε κίνησή της προς τα έξω. Πρωταρχική θέση είχε, φυσικά, η σύνδεση κάθε γυναικείας ιδιότητας με τον άνδρα του οίκου. Η εξωτερική εμφάνιση των γυναικών έπαιζε, βέβαια, σημαντικό ρόλο, αλλά έπρεπε να συνδυάζεται με σωφροσύνη και αιδημοσύνη. Τέλος, η ύπαρξη της γυναίκας παρουσιάζεται άρρηκτα δεμένη με την οικονομία και τη σωστή διαχείριση των οικιακών αγαθών (βλ. *1.6.2*).

Στην κλασική γραμματεία, οι αναφορές στις γυναίκες συνεχίζουν να γίνονται ευκαιριακά και πάντα σε σχέση με τον άνδρα, ο οποίος ήταν ο «αρχηγός», ενώ η γυναίκα η «ἀρχομένη» (*Αριστοτέλης Πολιτικά 1252a 26-1252b 5 και 54b 13*). Τα ονόματα που δίνονταν στα κορίτσια αντανακλούσαν την υποδεέστερη θέση των γυναικών: είτε θηλυκοί τύποι από ανδρικά ονόματα είτε αναφορές σε ανδρικές στρατιωτικές αρετές (Λυσιστράτα, με πολεμικές συνδηλώσεις όπως Ιππονίκη, Ναυσινίκη, είτε ανακαλώντας ιδιότητες όπως Μαλθακή, Μακαρία και άλλα υποκοριστικά)[119]. Γενικά, στο δημόσιο χώρο η γυναίκα καλείται με το πατρωνυμικό της ή μετά το γάμο με το όνομα του συζύγου της. Μία τέτοια σχέση με το όνομα εντάσσεται στο γενικότερο περιορισμό του κοριτσιού και της γυναίκας μέσα στον οίκο και φυσικά στο διαχωρισμό των φύλων. Αυτός ο «αποκλεισμός» δηλώνεται με γραφικό τρόπο στην έμφαση στο λευκό χρώμα της γυναίκας, το οποίο δημιουργεί κωμικά προβλήματα κατά τη μεταμφίεσή της σε άνδρα (*Ἐκκλησιάζουσαι 62-4*). Στην ίδια κωμωδία (392/1 π.Χ.) φαίνεται πόσο εξωπραγματική έως παράλογη θεωρούνταν η συμμετοχή των γυναικών στα κοινά. Η απομόνωση των γυναικών στον οίκο δεν σήμαινε, παρόλα αυτά, απόλυτο περιορισμό. Ορισμένες γυναίκες πήγαιναν στην πηγή ή την κρήνη το πρωί (*Λυσιστράτη 327-34*) και δούλευαν στην αγορά σε διάφορα επαγγέλματα (βλ. *1.6.2*). Επίσης, αντάλλασσαν επισκέψεις μεταξύ τους (*Θεόφραστος Χαρακτῆρες 10.13*). Τέτοιες έξοδοι προκαλούσαν, όμως, και επιπλοκές στις οικογένειες (*Αριστοφάνης Θεσμοφοριάζουσαι 795-6, Ευριπίδης Ἀνδρομάχη 949-956, Τρωάδες 648-55*)[120].

Η σημασία της Αθηναίας γυναίκας ενισχύεται με το νόμο του Περικλή (451/50 π.Χ.) στον οποίο ορίζεται ότι πολίτης είναι όποιος έχει αμφότερους γονείς Αθηναίους (*Πλούταρχος Περικλῆς 37.3*). Σποραδικά απαντά η λέξη *πολῖτις* (Ισαίος 8.43, Δημοσθένης 57.43). Ακόμη και έτσι, ο Θουκυδίδης έβαλε στο στόμα του Περικλή την περίφημη φράση ότι «η μεγαλύτερη δόξα για μία γυναίκα είναι να τη συζητούν όσο το δυνατόν λιγότερο είτε για εξύμνηση είτε για κατηγορία» (*Θουκυδίδης 2.45*). Ο Περικλής αναφερόταν στις χήρες των πολεμιστών και είναι ακόμη πιο αξιοσημείωτο ότι η αναφορά αυτή έγινε σχεδόν παρενθετικά προς το τέλος του «επιτάφιου». Διαθέτουμε, επίσης, πολλές μαρτυρίες που δείχνουν ότι ήταν κοινωνικά επιβεβλημένο να μη βλέπουν οι άνδρες τις γυναίκες άλλων οικογενειών (π.χ. *Λυσίας 3.6-7*). Δεν είναι τυχαίο ότι από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. και εξής, πολλαπλασιάζονται οι παραστάσεις αποκλειστικά με γυναίκες ή με μέλη της οικογένειας σε κλειστό χώρο και τονίζονται οι γυναικείοι ρόλοι και τα οικογενειακά τους καθήκοντα ως συζύγων και μητέρων (*Εικόνα 1.14α-β*) τόσο στα αγγεία όσο και στα ανάγλυφα.

Στα δικαστήρια, οι γυναίκες εμφανίζονταν ως εξαρτώμενες από τους άρρενες συγγενείς και μόνον όταν είχαν νεαρά παιδιά[121]. Η γυναίκα δεν θεωρούνταν αξιόπιστη μάρτυρας, αφού για να καταθέσει έπρεπε να είναι ελεύθερη πολίτης και να ορκιστεί στη ζωή των παιδιών της (*Δημοσθένης 55.27*). Συνήθως μιλούσε ο *κύριός* της, χωρίς να αποκλείονται και δυναμικές παρουσίες γυναικών, όπως ήταν μία χήρα που στράφηκε εναντίον του πατέρα της για το χατίρι των παιδιών της (*Λυσίας 32.11-18*). Ακόμη και σε άπορες οικογένειες, οι κοπέλες μπορούσαν να φανούν χρήσιμες μέσω των δεσμών που θα δημιουργούσε ένας γάμος. Η κόρη μπορούσε να συντελέσει στη διατήρηση του οίκου, σε περίπτωση που δεν υπήρχε ή δεν επιζούσε κάποιος άρρην απόγονος. Με το θάνατο του πατέρα της, μία τέτοια κόρη γινόταν *ἐπίκληρος*, λέξη που σημαίνει «αυτός που βρίσκεται κοντά στην περιουσία». Έπρεπε, σύμφωνα με το νόμο, να παντρευτεί έναν κοντινό συγγενή (συνήθως τον αδελφό του πατέρα ή το γιο εκείνου) ή ο συγγενής αυτός κανόνιζε το γάμο της με κάποιον άλλο. Οι γιοι της από το γάμο αυτόν (*ἐπιδικασία*) θα κληρονομούσαν την περιουσία του παππού τους, γι' αυτό και συχνά αναλάμβαναν οι ίδιοι, όταν ενηλικιώνονταν, το ρόλο του προστάτη των συμφερόντων της μητέρας τους. Έτσι, με το θεσμό της *ἐπικλήρου* εξυπηρετούνταν η διασφάλιση του γάμου στα κορίτσια και στην παράδοση του οίκου σε μία νέα σειρά αρρένων απογόνων.

Στις αττικές τραγωδίες, παρουσιάζονται εντυπωσιακά πορτρέτα γυναικών, οι οποίες, βέβαια, ανήκαν στη μυθική και συχνά σε περιθωριακή σφαίρα: γυναίκες όπως η ερωτευμένη και μετανοούσα Φαίδρα, η τραγική μητέρα Μήδεια ή η μετανοούσα Κρέουσα, μητέρα του Ίωνα, η τρυφερή Δηιάνειρα με το άγριο όνομα και

την ακόμη πιο βίαιη αυτοκτονία της με ξίφος, η πενθούσα σιωπηλή Νιόβη, η τρελαμένη Κασσάνδρα ή η ανδρόκαρδη Κλυταιμνήστρα με την αντάξια κόρη της Ηλέκτρα, η τραγική Πρόκνη, όλες στέκονται απέναντι σε οικογενειακές ιστορίες, τις οποίες προσπαθούν να ορίσουν με πλήρη επίγνωση της γυναικείας θέσης τους. Μισογυνικοί λόγοι, όπως της Φαίδρας και του Ιάσονα, αντανακλούν την παραδοσιακή άποψη (*Ἱππόλυτος 405-30, Μήδεια 263-6*). Ο μονόλογος της βάρβαρης Μήδειας θέτει πολλά ερωτήματα, όπως το πόσο αποκλεισμένη ήταν η ζωή μίας σωστής συζύγου, πόσο αυτή ήταν ικανή να ξεφύγει από τα όρια του οίκου της, για να βρει υποστήριξη στη συντροφιά άλλων γυναικών, και σε ποιο βαθμό θα μπορούσε να περιμένει βοήθεια και νομική προστασία από την κοινωνία σε περίπτωση κακομεταχείρισης (*Ευριπίδης Μήδεια 230-58*).

Σε αντίθεση προς τον αθηναϊκό αποκλεισμό, στη Σπάρτη τα κορίτσια έπρεπε να ασκούνται και να λαμβάνουν μέρος γυμνά σε δημόσιες τελετές μαζί με τα αγόρια. Οι Σπαρτιάτισσες διακρίνονταν για τον αθλητισμό, την ιππική, το κρασί, τις ομοερωτικές σχέσεις και την ελεύθερη αγωγή. Η Αθηναία Λυσιστράτη παρουσίασε τις κοπέλες της Λακωνίας ως εξής: «ας εγκωμιάσουμε τη Σπάρτη... εκεί όπου τα κορίτσια σαν άλογα πηδάνε στον Ευρώτα, σηκώνοντας σκόνη με τα γρήγορα κινήματα των ποδιών τους. Και τα μαλλιά τους κυματίζουν σαν αυτά των παιχνιδιάρικων Μαινάδων με τους θύρσους τους. Και στην κορυφή του χορού είναι η όμορφη αγνή κόρη της Λήδας» (*Αριστοφάνης Λυσιστράτη 1306-15*, πρβλ. *Πλάτων Πρωταγόρας 342d*). Πολλά ανεκδοτολογικά για επώνυμες Σπαρτιάτισσες μπορεί να διαβάσει κανείς στον *ψευδο-Πλούταρχο* (*Ἀποφθέγματα λακωνικά 240-1*), μεταξύ των οποίων και την απάντηση της κόρης του Κλεομένη στην ερώτηση ενός Αθηναίου «γιατί μόνες εσείς οι Λάκαινες εξουσιάζετε άνδρες;», «γιατί μόνον εμείς γεννάμε άνδρες» (πρβλ. *Λυκοῦργος* 14-15, βλ. και *1.2*). Η Σπάρτη δέχεται αυστηρή κριτική και από τον Αριστοτέλη, ακριβώς επειδή οι γυναίκες της είχαν ελευθερία, άνεση κινήσεων και έπαιζαν ρόλο στη διαχείριση των περιουσιών. Μεταξύ άλλων ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι «η άνεση των γυναικών είναι βλαβερή και για την πρόθεση της πολιτείας και για την ευδαιμονία της πόλης», και «σε όσα πολιτεύματα η αντιμετώπιση των γυναικών γίνεται με φαύλο τρόπο, τότε το μισό της πόλης πρέπει να θεωρείται χωρίς νομοθεσία» (*Αριστοτέλης Πολιτικά 1269b 12-1270a 15*).

1.5.2 Παιδιά και σχέσεις τους με τα μέλη του οίκου[122]

Τα βρέφη και τα παιδιά αποτελούσαν ξεχωριστές ομάδες μέσα στο οργανωμένο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, οι οποίες έχριζαν ιδιαίτερης προστασίας και προσοχής. Οι διάφορες φάσεις του ανθρώπινου βίου μπορούν να ιδωθούν τόσο ως «μεταβάσεις» όσο και ως επιμέρους στάδια και φυσικά κάθε φάση συνοδεύεται από συγκεκριμένη συμπεριφορά και συγκεκριμένες αντιλήψεις για τη συμπεριφορά αυτή[123]. Επίσης, πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη ότι κατά βάση δεν υπάρχει ούτε υπήρχε μία ομογενοποιημένη κοινωνία παιδιών, αλλά διακρίσεις ανά φύλο, κοινωνική τάξη και ηλικιακά στάδια. Κοινωνιολογικές μελέτες διαφόρων εποχών και πολιτισμών σε ό,τι αφορά την παιδική ηλικία τείνουν να τη χαρακτηρίζουν ως ενεργητική και διακριτή φάση από αυτή του ενήλικου βίου. Ως «μισά όντα» τα παιδιά βρίσκονται υπό τη φροντίδα των ενηλίκων, δεν είναι κοινωνικά αυτόνομες οντότητες, συνιστούν, όμως, φορείς του μέλλοντος με την έννοια ότι σε αυτά εναποτίθεται η προσδοκία για το μέλλον με βάση τις ισχύουσες κοινωνικές νόρμες και τις προηγούμενες εμπειρίες των ενηλίκων. Συνεπώς, ο τρόπος ανατροφής των παιδιών εξαρτάται από την κοινωνία, στην οποίαν ανήκουν, και από την άποψη αυτή τα παιδιά εκπροσωπούν εξίσου και το παρελθόν[124].

Διαβάζοντας τις αναφορές των αρχαίων πηγών για τα παιδιά, μαθαίνουμε ταυτόχρονα και για τους ενήλικες, αφού οι σχέσεις μεταξύ τους είναι αμοιβαίες και υπάρχει στενή αλληλεπίδραση. Αναμφίβολα, δεν διαθέτουμε τη φωνή των ίδιων των παιδιών, εκτός από την πολύ σπάνια περίπτωση μίας επιστολής, που βρέθηκε το 1972 στην Αγορά των Αθηνών. Εκεί, ένα παιδί, που στάλθηκε να μαθητεύσει ως παραγιός, πιθανότατα όχι παιδί οικογένειας πολιτών, παραπονιέται στη μητέρα του και σε κάποιον άλλον πόσο άσχημα του φέρεται ο άνδρας στον οποίο τον παρέδωσαν, ότι το δέρνει και το μεταχειρίζεται σαν σκουπίδι[125].

Μέσα στη γενικότερη προβληματική του κατά πόσο οι αρχαίοι Έλληνες ήταν σαν εμάς, εντάσσεται και το ερώτημα εάν και σε ποιο βαθμό οι αντιλήψεις και η στάση τους απέναντι στα παιδιά μοιάζουν ή όχι και κατά πόσο αποκλίνουν πιθανόν από τις δικές μας. Η παλαιότερη άποψη του Philippe Ariès[126] ότι δεν υπήρχε η έννοια της παιδικής ηλικίας ως ξεχωριστής φάσης στην αρχαία Ελλάδα, ότι δηλαδή τα παιδιά θεωρούνταν «μικρογραφίες» των ενηλίκων και ότι γενικά δεν υπήρχε ενδιαφέρον για τα παιδιά και ιδιαίτερος συναισθηματικός δεσμός με αυτά, έχει τεθεί υπό σοβαρή αίρεση, και πλέον πιστεύεται ότι οι πηγές αποδεικνύουν πως οι αρχαίοι Έλληνες έχουν πολλά κοινά με τις σύγχρονες αντιλήψεις παρά τις επιμέρους διαφορές[127]. Όσο για τη συναισθηματική διάθεση απέναντι στα παιδιά, πέραν των αναγκαστικών διαφορών ανά φύλο ή περιοχή, οι πηγές δείχνουν ότι τα παιδιά θεωρούνταν ένα σημαντικό τμήμα της οικογένειας στο οποίο δινόταν ιδιαίτερη φροντίδα από τους ενήλικες (*Ευριπίδης Ἡρακλῆς Μαινόμενος 634-6*, πρβλ. *Θουκυδίδης 7.29.5* και *Αριστοτέλης περὶ ζῴων γενέσεως 3.753a 7-15*).

Ανεξάρτητα από το αν η ύπαρξη ή όχι μίας λέξης δηλώνει και το ενδιαφέρον για το σημαινόμενο, στην αρχαία ελληνική υπάρχει ένα ευρύ φάσμα ορολογίας για τις διάφορες υπο-ομάδες παιδιών. Η λέξη ***παῖς*** σημαίνει εξίσου παιδί και σκλάβος αλλά και ερώμενος. Ο ελληνιστικός φιλόλογος Αριστοφάνης ο Βυζάντιος οργάνωσε τις λέξεις αυτές ως εξής: ***παιδίον*** για το βρέφος, ***παιδάριον*** για το παιδί που μπορεί να περπατήσει και να μιλήσει, ***παιδίσκος*** και ***παῖς*** για το παιδί που μπορεί να λάβει αγωγή και προχωρά στην ωριμότητα. Η ηλικία ενός παιδιού οριζόταν με βάση τις δημόσιες και τις ιδιωτικές εορτές και τη συμμετοχή του σε αυτές. Μία γυναίκα ανακαλεί πώς, όταν ήταν επτά χρονών έγινε αρρηφόρος, στα δέκα αλετρίς και μετά με έναν κροκωτό ένδυμα υπηρέτησε ως κανηφόρος φορώντας ένα περιδέραιο από σύκα (*Αριστοφάνης Λυσιστράτη 641-7*, βλ. *2.1.3*). Ανάλογα, κάποιος ρωτά μία μητέρα πόσων Χοών (δηλ. της ημέρας που εορτάζονταν οι Χόες κατά τα Ανθεστήρια) είναι το αγόρι της (*Αριστοφάνης Θεσμοφοριάζουσαι 746-7*). Ο Σόλων που μετρά την ανθρώπινη ζωή σε εβδομάδες (*απ. 27 West*) περιγράφει τον «παῖδα ἄνηβον», του οποίου τα δόντια μεγαλώνουν, όταν είναι ακόμη «νήπιος», και τα χάνει για πρώτη φορά στα επτά του χρόνια και δίνει όλες τις ηλικιακές περιόδους με βάση κάποια βασικά χαρακτηριστικά σε ένα πολύ συνοπτικό αλλά ενδιαφέρον ποίημα. Ο Πολυδεύκης διακρίνει με βάση την ιπποκρατική διαίρεση σε επτά ηλικίες (κατηγορίες ηλικιών), με επτά χρόνια διάρκεια η καθεμία: (*Ὀνομαστικόν* 2.4): **παιδίον** (από τη γέννηση έως τα 6), **παῖς** (6-13), **μειράκιον** (13-20), **νεανίσκος** (20-27), **ἀνήρ** (27-34), **γέρων** (34-40) και **πρεσβύτης** (41-48). Στους πανελλήνιους αγώνες οι διαγωνιζόμενοι χωρίζονταν ανά ηλικία, και πρώτοι ήταν οι ***παῖδες***, δεύτεροι οι ***ἀγένειοι*** και μετά οι ***ἄνδρες***: οι πρώτοι μεταξύ 11 και 15 χρονών, οι αγένειοι 15-19 και οι ἄνδρες 19 και πάνω (*Πλάτων Νόμοι 833cd*)[128]. Ανάλογα, και για τους Σπαρτιάτες γνωρίζουμε τις τρεις ηλικίες στους τρεις χορούς των σπαρτιατικών εορτών: οι ***παῖδες***, που είναι πρώτοι ηλικιακά, μιλούν τελευταίοι («εμείς θα γίνουμε πιο ισχυροί ἄνδρες»). Πρώτοι παίρνουν το λόγο οι ***γέροντες*** («ήμασταν κάποτε *νεανίαι*») και μετά οι ***ἀκμάζοντες*** («τώρα είμαστε έτσι, αν θέλεις να δεις»: *Πλούταρχος Λυκοῦργος 21.2*). Ακόμη και το φαγητό καθοριζόταν ανάλογα με τις τρεις ηλικιακές ομάδες εκτός από τη διάκριση που είδαμε μεταξύ των δύο φύλων (Ιπποκράτης *Περὶ τροφῆς* 41, ἀκμάζοντες, νέοι και γέροντες).

Οι σχέσεις των παιδιών με τους γονείς τους μπορούν να μελετηθούν μέσα από τις γραμματειακές πηγές και μέσα από τις κοινές απεικονίσεις τους σε διάφορες κατηγορίες μνημείων (αγγεία, αναθηματικά και επιτύμβια ανάγλυφα, ειδώλια). Από μία άποψη, τα παιδιά ανήκαν μαζί με τις γυναίκες στην ίδια κατηγορία του περιθωριοποιημένου πληθυσμού, που αντιπαραβάλλεται στον κόσμο των ενηλίκων ανδρών, ο οποίος και συνιστά τη μόνη επίσημη και ενεργητική παρουσία μέσα στον κοινωνικό ιστό. Ακόμη και εικονογραφικά τα παιδιά και οι γυναίκες παριστάνονται συχνά με κοινή χρήση του επίθετου λευκού χρώματος, δηλώνονται δηλαδή ως ξεχωριστές και ευαίσθητες μορφές. Ο Πλάτων πραγματεύεται τις γυναίκες μαζί με τους σκλάβους και τα παιδιά (*Πολιτεία 431c*). Ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι γυναίκες και παιδιά μοιάζουν ακόμη και στην εμφάνιση (*περὶ ζῴων γεννέσεως 728a 17*). Ειδικότερα αφιερώνει πολύ χώρο στην παρουσίαση της αγάπης μεταξύ γονέων και παιδιών και αδελφών (*Αριστοτέλης, Ἠθικά Νικομάχεια 1161b 28-1162a 2*): «γιατί οι γονείς αγαπούν τα παιδιά τους επειδή είναι ένα κομμάτι του εαυτού τους, και τα παιδιά τους γονείς τους επειδή είναι κάτι που προήλθε από εκείνους. Οι γονείς όμως είναι σε μεγαλύτερο βαθμό βέβαιοι ότι τα παιδιά προήλθαν από τους ίδιους από ό,τι είναι βέβαια τα παιδιά ότι προήλθαν από αυτούς, και ο δεσμός του γεννήτορα με το παιδί του είναι ισχυρότερος από τον δεσμό του παιδιού με τον γεννήτορά του. (...) έπειτα υπάρχει και η διάσταση του χρόνου: οι γονείς αγαπούν τα παιδιά τους αμέσως μόλις αυτά γεννηθούν, ενώ τα παιδιά αγαπούν τους γονείς τους αφού περάσει κάποιος χρόνος και αρχίσουν να καταλαβαίνουν ή να αισθάνονται. Από όλα αυτά γίνεται φανερό και γιατί οι μητέρες αγαπούν περισσότερο. Οι γονείς λοιπόν αγαπούν τα παιδιά τους σαν αυτά να είναι ο εαυτός τους [: τα παιδιά τους είναι σαν ένας άλλος εαυτός τους, έτσι που είναι χωριστή η ύπαρξή τους], ενώ τα παιδιά αγαπούν τους γονείς τους επειδή γεννήθηκαν από αυτούς. Τα αδέλφια αγαπούν το ένα το άλλο, επειδή γεννήθηκαν από τους ίδιους γονείς …» [μτφρ. Δ. Λυπουρλή]).

Στις γραπτές πηγές, αναφορές στα παιδιά γίνονται περισσότερο σε σχέση με τους ενηλίκους (γονείς, τροφούς, παιδαγωγούς) είτε στον ιδιωτικό είτε στο δημόσιο χώρο, ενώ δεν λείπουν και εικαστικά παραδείγματα με μεμονωμένες παραστάσεις ενός ή περισσότερων παιδιών, μαζί με συγγενείς και συνομήλικους φίλους τους. Τα παιδιά, φυσικά, ανήκουν πρωτίστως στον κλειστό χώρο του οίκου, αλλά μέσω της συμμετοχής τους σε διάφορες τελετές ή εορτές, εκτίθενται και στο δημόσιο χώρο της πόλης, όπου αργότερα θα ζήσουν ως ενεργοί πολίτες.

Στην ομηρική εποχή η αντιμετώπιση των παιδιών είναι ευθύγραμμη. Ο τυπικός χαρακτηρισμός τους είναι ***παῖς νήπιος***, δηλαδή η κατηγορία του ανθρώπου που δεν διαθέτει την ικανότητα ομιλίας και συνεπώς σκέψης –και μάλιστα ορθής- γι᾽ αυτό και επεκτείνεται σε κάθε ενήλικα που δεν σκέφτεται σωστά, τόσο διανοητικά όσο και ηθικά. Ο Θέογνις (254) λέει ότι κάποιος εξαπατά τον άλλο με λόγια σαν ένα μικρό παιδί (*ὥσπερ μικρὸν παῖδα λόγοις μ᾽ ἀπατᾷς*). Συχνά, πολλοί πολεμιστές χαρακτηρίζονται *νήπιοι*, με σαφή αρνητική απόχρωση, και ως γνωστόν στην *Οδύσσεια νήπιοι* είναι οι σύντροφοι του Οδυσσέα και οι μνηστήρες –και αμφότερες

ομάδες χάνονται. Μία ωραία παρομοίωση παρουσιάζει το παιδί που συσσωρεύει στην ακρογιαλιά άμμο με το αθώο παιχνίδι του, κάνει αμμόπυργους και χαίρεται και μετά πάλι παίζοντας με τα χέρια και τα πόδια του τους καταστρέφει (*Ἰλιάς 15.362-4*). Αυτό είναι και το πρώτο ποιητικό παιχνίδι που γνωρίζουμε από την αρχαία Ελλάδα μαζί με τα *ἀθύρματα* που δίνει η Πηνελόπη στη δούλη Μελανθώ, όταν εκείνη ήταν μικρό παιδί (*Ὀδύσσεια 18.322-3*) και οι πεσσοί των μνηστήρων.

Επιπλέον, τα παιδιά αποτελούν το ένα από τα τρία μέρη του άμαχου και συνεπώς άχρηστου πληθυσμού (μαζί με τις γυναίκες και τους γέροντες), και η σπάνια παρουσία τους αφορά προπάντων το τραγικό θέμα της αβοήθητης φύσης τους (π.χ. στην κλασική εποχή γνωρίζουμε ότι οι Αθηναίοι μετακόμισαν σε καιρό πολέμου «παῖδας καὶ γυναῖκας», *Θουκυδίδης 2.14.1*). Προγραμματικά, η *Ιλιάδα* δείχνει πώς σε περίοδο πολέμου οι άνδρες πολεμιστές σκοτώνονται, για να υπερασπιστούν τα γυναικόπαιδα, που μαζί με τους γέροντες παρουσιάζονται ως η ευάλωτη και παθητική ομάδα της κοινότητας και τελικά ή θα σκοτωθούν ή θα αιχμαλωτιστούν[129].

Οι πολεμιστές της *Ιλιάδας*, αν και ενήλικες, δεν παύουν να είναι *παῖδες* για τους γονείς τους και γι᾿ αυτό ο θάνατός τους στο πεδίο της μάχης προκαλεί αφάνταστη θλίψη στους συγγενείς. Ο σκοτωμένος πολεμιστής δεν θα μπορέσει να ανταποδώσει ξανά τη στοργή στους γονείς του (π.χ. *Ἰλιάς 4.477-8*). Μόνον ένα νήπιο κάνει την εμφάνισή του εν σώματι σε ολόκληρο το πολεμικό έπος, ο Αστυάναξ, γιος του Έκτορα και της Ανδρομάχης, ένα εξίσου χαριτωμένο και ανυπεράσπιστο πλάσμα με τραγικό μέλλον και φυσικά χωρίς φωνή (6.400-4). Στη σκηνή είναι παρούσα μία σιωπηλή τροφός, που όμως δεν υποκαθιστά τους δύο γονείς. Η σχέση αυτή δηλώνει πολλά και για το ρόλο του πατέρα ως απαραίτητου προστάτη της οικογένειας. Το αντίστροφο, δηλαδή το χρέος του παιδιού προς τον πατέρα, είναι τα λόγια του Αχιλλέα για το γέροντα Πηλέα και φυσικά η αντίστροφη σχέση του Πριάμου προς το νεκρό γιο του, σχέσεις που ουσιαστικά τερματίζουν και τον ιλιαδικό μύθο (*Ἰλιάς* 24). Ένα αρνητικό παράδειγμα τέτοιας σχέσης απαντά στην αυτοβιογραφία του Φοίνικα, που βρέθηκε σε διαμάχη με τον πατέρα του και αναγκάστηκε να ξενιτευτεί (*Ἰλιάς 9.447-63*). Αυτός ο εκδιωγμένος γιος έγινε αργότερα ένα είδος δεύτερου πατέρα για τον Αχιλλέα, του οποίου την παιδική συμπεριφορά ανακαλεί με τρυφερότητα (*9.485-95* ό.π. *1.2*). Παρόμοια σκηνή επαναλαμβάνεται στην εμπειρία της τροφού του Ορέστη στην οικογένεια των Ατρειδών στις *Χοηφόρους* του Αισχύλου (*749-60*). Στη μεταπολεμική *Οδύσσεια* η επική ιστορία εστιάζει στην ωρίμανση του νεαρού πλέον Τηλέμαχου, στον οποίον η Αθηνά με την πρώτη της εμφάνιση θα πει με έμφαση ότι δεν πρέπει να μείνει προσκολλημένος στην παιδική του ηλικία, γιατί δεν βρίσκεται πλέον σε αυτή (1.296-7: *οὐδέ τί σε χρὴ/νηπιάας ὀχέειν, ἐπεὶ οὐκέτι τηλίκος ἐσσί*). Ο γιος θα αποδειχτεί αντάξιος του πατέρα του σε όλες τις αρετές, ένας «ἐοικώς πατρί» και θα αποτελέσει άλλη μία πρότυπη περίπτωση για τη σχέση πατεράδων και γιων στην αρχαία Ελλάδα, μία σχέση με πολλές, όπως είναι φυσικό, δυνατότητες[130]. Ανάλογα, η μητέρα μπορεί να κοπιάζει για το χατίρι των παιδιών της (*Ἰλιάς 12.433-5*), είναι στοργική προς το κοιμισμένο παιδί της διώχνοντας μία μύγα (*Ἰλιάς 4.130-1*), ενώ η Εκάβη και η Πηνελόπη είναι υποδειγματικές μητέρες με αγάπη και ανησυχία για τα παιδιά τους.

Στα διάφορα γραμματειακά είδη δηλώνονται ορισμένα δεδομένα για τις σχέσεις των παιδιών είτε με τη μητέρα είτε με τον πατέρα τους. Ειδικά για σχέσεις των κοριτσιών με τη μητέρα τους πληροφορούμαστε από γυναίκες ποιήτριες, όπως τη Σαπφώ που μιλά με τρυφερότητα για την κόρη της Κλεΐδα. Στην Αθήνα της εποχής του κωμικού ποιητή Μενάνδρου (4ος αι. π.Χ.), μία κοπέλα βιάζεται κατά τη διάρκεια της εορτής του Άδωνη (για τα Αδώνια, βλ. *2.1.2*), που διοργανώνει η μητέρα της, και τελικώς η μητέρα πιέζει το βιαστή να παντρευτεί την κόρη της. Η μητέρα μαθαίνει στην κόρη την υφαντική τέχνη, όπως λέγει η Νοσσίς που αφιερώνει ένα λινό ύφασμα που έφτιαξε μαζί με τη μητέρα της. Η Ήριννα σε ένα ποίημα ανακαλεί οικιακές σκηνές από την παιδική της ηλικία με τη νεκρή πλέον φίλη της, τη Βαυκίδα, να παίζουν με κούκλες και άλλα παιχνίδια. Εκεί δηλώνει ότι και η μητέρα της ήταν τότε παρούσα και επικαλείται τη Μορμώ, για να εκφοβίζει και να πειθαρχεί τα παιδιά. Πάντως, η Ήριννα φαίνεται να υπάκουσε τελικά στη μητέρα της και δεν πήγε στην κηδεία της φίλης της και την πένθησε με ένα ποίημα. Οι τραγωδίες είναι γεμάτες από μητέρες που ανησυχούν για τις κόρες τους ή παραστέκονται στο γάμο τους, όπως η Εκάβη, η Κλυταιμνήστρα και άλλες.

Οπωσδήποτε, αναμενόμενη είναι η στενή σχέση του παιδιού με τη μητέρα του, μαζί με την οποία μεγάλωνε τα πρώτα επτά τουλάχιστον χρόνια της ζωής του (για μητρική φιλοτεκνία, π.χ. *Ἀριστοτέλης Ἠθικὰ Νικομάχεια 1168a 25-6, Ευριπίδης απ. 1015*). Ακόμη και ο μισογύνης Ευριπίδης ομολογεί ότι είναι φοβερό αυτό που υποφέρουν οι γυναίκες στη γέννα, αλλά με κάποιον τρόπο το γυναικείο γένος είναι φιλότεκνον (Ευριπίδης *Φοίνισσαι* 355-6: *δεινὸν γυναιξὶν αἱ δι᾿ ὠδίνων γοναί / καὶ φιλότεκνόν πως πᾶν γυναικεῖον γένος).*

Η σχέση μητέρας και παιδιών μπορεί να επηρεάζεται άμεσα και δραστικά από την ποιότητα της συζυγικής σχέσης και σε σημαντικό βαθμό ακόμη και από παράνομες γεννήσεις. Η Μήδεια που σκοτώνει τα δικά της δεν παύει είναι μία βάρβαρη, αλλά και η Αθηναία Κρέουσα δεν είναι πολύ καλύτερη, τουλάχιστον στην αρχή της μητρότητάς της για τον Ίωνα, αφού τον εκθέτει ως παράνομο καρπό. Φυσικά και υπάρχουν στοργικές μητέρες στο μύθο, όπως η Αίθρα για το Θησέα ή η δίκαιη Ιοκάστη για τους δύο προβληματικούς γιους της, τον Ετε-

οκλή και τον Πολυνείκη. Η Δηιάνειρα, άλλη μία απατημένη σύζυγος, ομολογεί με πικρία ότι ο πατέρας των παιδιών της είναι πάντα απών από τον οίκο και συνεπώς η ίδια ζει μέσα σε μία εξαρθρωμένη οικογενειακή πραγματικότητα (Σοφοκλής *Τραχίνιαι*). Στην τραγωδία, τα παιδιά διατηρούν ένα παθητικό ρόλο και εμφανίζονται, για να προκαλέσουν οίκτο ή είναι αντικείμενα εκμετάλλευσης των ενηλίκων. Πολύ μικρά παιδιά δεν εμφανίζονται στη σκηνή και ο Ευρυσάκης, γιος του Αίαντα και της Τέκμησσας, είναι μία τέτοια περίπτωση. Ο Αστυάναξ γίνεται αντικείμενο μεγάλου θρήνου από τη γιαγιά του Εκάβη (*Ευριπίδης Τρωάδες 1167-1206*).

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον κεφάλαιο είναι η σχέση των πατεράδων με τους γιους τους[131]. Στον κόσμο των θεών, συχνά οι θεϊκοί πατέρες απουσιάζουν από το μεγάλωμα των παιδιών τους (π.χ. ο Απόλλων για τον Ίωνα, ο Ήφαιστος για τον αυτόχθονα Εριχθόνιο, ο Δίας για το Διόνυσο ή τον Ερμή). Πιθανότατα οι Έλληνες αναζήτησαν τα πρότυπα ή τα αντιπρότυπά τους για τις οικογενειακές σχέσεις στο χώρο των ηρώων. Και σε αυτούς συχνά ο ένας από τους δύο γονείς απουσιάζει (π.χ. η Θέτις από την ανατροφή του Αχιλλέα). Ο Ηρακλής που είναι μεταξύ άλλων και αφοσιωμένος πατέρας (του Ύλλου) δεν ξεφεύγει, όπως είδαμε, από τον ψόγο της σοφόκλειας (δεύτερης) συζύγου του, της Δηιάνειρας. Ο Θησέας είναι άλλο ένα θετικό πρότυπο για τη σχέση με τον παππού του Πιθέα και τον παιδαγωγό του Κοννίδα και φυσικά με τον πατέρα του Αιγέα και τη μητέρα του Αίθρα. Εξαιρετικά τρυφερή είναι η σχέση πατέρα προς κόρη, όπως την περιγράφει ο Ίφις στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη (*1101-3*): «μα δεν είναι πια εκείνη που τα φιλιά της που έδινε, και μέσα στα χέρια της μου κράταγε το κεφάλι. Για ένα γέρο πατέρα δεν υπάρχει τίποτε πιο γλυκό από την κόρη. Έχει ψυχή ανώτερη το αγόρι, αλλά εκδηλώνεται λιγότερο με χάδια». Το αντίστοιχο στην κωμωδία είναι η σχέση του Στρεψιάδη προς το γιο του, όταν ήταν μικρός, επειδή η μητέρα του ως αριστοκράτισσα δεν είχε και πολλή διάθεση για ανατροφές. Η περηφάνια του πατέρα ηχεί μάλλον κοροϊδευτικά και συμβαδίζει με τη χαμηλή καταγωγή του –αν και ο ίδιος πατέρας αργότερα θα τονίσει τη σημασία της παλιάς και καλής αγωγής των παιδιών, σε αντίθεση με την ξεδιαντροπιά που επαγγέλλεται η σοφιστική παιδεία των ημερών του (Αριστοφάνης *Νεφέλαι* βλ. *1.2*).

Στις παραστάσεις των αττικών αγγείων, οι μητέρες οι οποίες κρατούν τα παιδιά τους, τα φροντίζουν ή παίζουν με αυτά, εμφανίζονται με σχετική συχνότητα στα κλασικά χρόνια, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με τους πατεράδες, που έχουν, συνήθως, δευτερεύοντα ρόλο και εμφανίζονται περισσότερο ως απλοί παρατηρητές παρά ως ουσιαστικοί μέτοχοι στα δρώμενα των παραστάσεων (*Εικόνα 1.15*). Οι γυναίκες δέχονται τα βρέφη ή τα μικρά παιδιά από τις τροφούς, τα κρατούν στην αγκαλιά τους -ακόμη και όταν κοιμούνται- και ασχολούνται μαζί τους σε διάφορες δραστηριότητες, είτε πρόκειται για οικιακές εργασίες είτε για ψυχαγωγία. Οι άνδρες, αντίθετα, έχουν πολύ περιορισμένη παρουσία μαζί με τα παιδιά τους στα αγγεία, κυρίως σε ορισμένες εορτές και πιθανόν σε ειδικές περιστάσεις (π.χ. αθλητικοί και μουσικοί αγώνες, θυσίες, αποχαιρετισμοί), και η ταύτισή τους δεν είναι πάντα βέβαιη –στη θέση τους θα μπορούσε να είναι ο παιδαγωγός ή ένας δάσκαλος. Από το β΄ μισό του 5ου αιώνα πολλαπλασιάζονται οι οικογενειακές σκηνές με παιδιά[132]. Εκτός από τα ερυθρόμορφα αγγεία, αυτές συναντώνται κυρίως σε λευκές ληκύθους, μαρμάρινες λουτροφόρους και ληκύθους, καθώς και σε επιτύμβια και αναθηματικά ανάγλυφα (βλ. 1.4). Ειδικά τα επιτύμβια μνημεία μπορούν να θεωρηθούν ως τεκμήρια για την άντληση πληροφοριών σχετικά με τα παιδιά και τη θέση τους μέσα στην οικογένεια και την κοινωνική ομάδα στις οποίες ανήκαν.

Σώζονται πολλές παραστάσεις παιδιών στη γλυπτική, λιγότερες στην αρχαϊκή και πολύ περισσότερες στην κλασική εποχή. Οπωσδήποτε, οι σκηνές αυτές είναι σε μεγάλο βαθμό ιδεατές, δεν παρουσιάζουν επακριβώς τις πραγματικές οικογένειες, που είχαν παραγγείλει το έργο, και έχουν ένα στερεοτυπικό χαρακτήρα, ανάλογα με τα κοινωνικά στρώματα που αποδίδουν. Πολυπρόσωπες σκηνές με οικογένειες κυριαρχούν σε διάφορα ανάγλυφα, και συνηθέστατα σε αυτά παριστάνονται και παιδιά. Η απόδοση ρεαλιστικών στοιχείων της ηλικίας αυξάνει στην τέχνη του τέλους 5^ου^ και αρχών 4^ου^ αι. π.Χ. και συμπίπτει με την περίοδο, από την οποία σώζεται μεγάλος αριθμός αναθηματικών και επιτύμβιων αναγλύφων με παιδιά[133]. Στην αρχαϊκή τέχνη, τα παιδιά απεικονίζονται σαν μικροσκοπικοί ενήλικες, στους οποίους μοιάζουν πολύ ως προς την απόδοση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών εκτός από τη γυμνότητα. Στην κλασική τέχνη, τα παιδιά και οι νέοι διακρίνονται ξεκάθαρα από τους ενήλικες. Τα μικρά παιδιά είναι συνήθως γυμνά, με μακριά ακατάστατα μαλλιά, στρουμπουλό πρόσωπο, φουσκωμένη κοιλιά και ασύμμετρες αναλογίες στα μέλη του σώματος. Η στάση τους είναι επίσης χαρακτηριστική, καθώς δείχνουν λιγότερη προσοχή σε σχέση με την προσήλωση των ενηλίκων και η σχέση τους με το τελετουργικό αυξάνεται ανάλογα με την ηλικία. Επίσης, χειρονομούν έντονα, για να τραβήξουν το ενδιαφέρον των μεγάλων και για να επικοινωνήσουν με τους γύρω τους, εκφράζοντας τον αυθορμητισμό και την κινητικότητα που χαρακτηρίζει αυτή την ηλικία. Τα αγόρια είναι κατά κανόνα τυλιγμένα σε μακρύ ιμάτιο, το οποίο καλύπτει όλο το σώμα τους για λόγους σεμνότητας. Αντίθετα, τα μεγαλύτερα αγόρια στην ηλικία της εφηβείας φορούν συχνά το τυπικό ένδυμα των νεαρών και ώριμων ανδρών, δηλαδή ένα μακρύ ιμάτιο που καλύπτει τον αριστερό ώμο και αφήνει εν μέρει γυμνό το στέρνο. Επίσης, στις παρειές τους μπορεί να αποδίδεται το εφηβικό χνούδι, οι χαρακτηριστικοί «ἴουλοι».

Τα κορίτσια διένυαν πολύ πιο γρήγορα από τα αγόρια τη φάση από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση[134]. Ειδικά στην Αθήνα, συμμετείχαν ως παρθένοι σε διάφορες εορτές (βλ. *2.1*). Ίσως τα αγάλματα των Κορών της αρχαϊκής εποχής να δηλώνουν αυτή την κοινωνικοποίηση των κοριτσιών μέσω των δημόσιων εμφανίσεων και των τελετουργικών ρόλων τους. Με τα έμμηνα, που υπολογίζονταν στην ηλικία των 14 χρόνων, το κορίτσι εγκατέλειπε την παιδική ηλικία και ήταν πλέον έτοιμο για γάμο. Ο συμβολισμός της μετάβασης αυτής βρίσκεται στην ανάθεση των παιχνιδιών της στη θεά Άρτεμη πριν από το γάμο της[135]. Έτσι, από **παρθένος** γινόταν **νύμφη** και με τη γέννηση του πρώτου παιδιού ενηλικιωνόταν πλήρως, ενώ βρισκόταν ακόμη στην εφηβική ηλικία. Στα κορίτσια, λόγω του γρήγορου περάσματος από την παρθενία στη ζωή της ενήλικης γυναίκας, η εικονιστική διάκριση από τις ενήλικες δεν είναι τόσο εμφανής. Συνήθως παριστάνονται με μικρότερο ανάστημα από εκείνες, ντυμένες μόνο με χιτώνα ή χιτωνίσκο, με μικρά στήθη που διακρίνονται κάτω από τα ενδύματα, ενώ γενικά τα μαλλιά τους έχουν πιο ελεύθερη διευθέτηση από εκείνη των ενηλίκων. Οπωσδήποτε, διακρίνονται καλύτερα από τις ενήλικες από ό,τι οι αντίστοιχοι έφηβοι από τους ενήλικες άνδρες. Στα αγγεία, ποσοτικά υπερισχύουν οι παραστάσεις των αγοριών έναντι των κοριτσιών, αλλά στα γλυπτά, αγάλματα και ανάγλυφα, τα κορίτσια εκπροσωπούνται σε ικανοποιητικό βαθμό.

Με τη συμπλήρωση των τριών χρόνων υπήρχε γενικά η πίστη ότι το παιδί είχε ξεπεράσει το κρίσιμο πρώτο στάδιο της ζωής του και είχε, έτσι, περισσότερες πιθανότητες να επιβιώσει στη συνέχεια. Επίσης, αυτή θεωρείται η ηλικία κατά την οποία τα αγόρια μπορούσαν να απομακρυνθούν από τη μητρική φροντίδα και η ανατροφή τους να ανατεθεί στους παιδαγωγούς. Σε λατρευτικό επίπεδο, γνωρίζουμε για τη συμμετοχή των τρίχρονων αγοριών –πιθανόν και κοριτσιών– στα Ανθεστήρια[136]. Ως δώρο έπαιρναν μικροσκοπικούς ***χόες*** (είδος οινοχόης), η εικονογραφία των οποίων είναι απολύτως ενδεικτική της πολύ μικρής ηλικίας τους. Στα περισσότερα από τα αγγεία αυτά παριστάνονται να μπουσουλούν, είναι γυμνά και φέρουν μόνο περίαπτα ως φυλακτά (*Εικόνα 1.16*)[137]. Αντίθετα, για τα μεγαλύτερα αγόρια υπήρχαν μεγαλύτεροι *χόες* με διαφορετικά θέματα παρμένα κυρίως από τον κόσμο των παιδικών συναναστροφών και των παιχνιδιών τους[138].

Όπως και σήμερα, έτσι και στην αρχαιότητα οι άνθρωποι πίστευαν στη **βασκανίαν** και προσπαθούσαν με διάφορους τρόπους να προστατευτούν από το «κακό μάτι». Ιδιαίτερη πρόνοια λάμβαναν για τα βρέφη και τα μικρά παιδιά στα οποία φορούσαν κάθε είδους φυλακτά (*βασκάνια*, *προβασκάνια*, *ἀποτρόπαια*, *φυλακτήρια*, *ἐγκόλπια*, *περιάμματα*, *περίαπτα*, *τελέσματα*) με τη μορφή βραχιολιών ή περιδεραίων. Τα παιδιά μπορεί να εικονίζονται γυμνά, αλλά τις περισσότερες φορές φορούν τέτοια φυλακτά, όπως βλέπουμε κυρίως στις παραστάσεις στους *χόες* και σε αγάλματα ή ανάγλυφα. Ορισμένα βρίσκονται, επίσης, ως κτερίσματα σε παιδικές ταφές, όπως ένα περιδέραιο με φαινομενικά ασύνδετα αντικείμενα ως περίαπτα (τζιτζίκι, ρόδι, κοχύλι) σε τάφο κοριτσιού στα Άβδηρα. Ίσως και ορισμένες κούφιες κουδουνίστρες (όπως ζωάκια, πουλιά) μπορεί να περιείχαν δόντια (π.χ. λύκου) ως φυλακτά. Δεν ξέρουμε πότε δίνονταν αυτά, πιθανόν στα Ἀμφιδρόμια ή σε άλλες εορταστικές περιστάσεις. Τέλος, ειδώλια κουροτρόφων γυναικών με παιδιά στην αγκαλιά τους ήταν αγαπητά αναθήματα κυρίως σε ιερά γυναικείων θεοτήτων, όπου έχουν βρεθεί σε σημαντικούς αριθμούς. Εξίσου συχνά τοποθετούνταν ως κτερίσματα στους τάφους. Και στις δύο περιπτώσεις οι γονείς έθεταν τα παιδιά τους, εν ζωή ή μετά το θάνατο, υπό την προστασία των θεοτήτων αυτών. Οι κουροτρόφοι παριστάνονται όρθιες ή ένθρονες ως μητροπρεπείς θεές και συχνά η προσωνυμία αυτή δινόταν σε θεές προστάτιδες των παιδιών και των γυναικών, όπως η Άρτεμη, η Αφροδίτη, η Ήρα, η Εκάτη και διάφορες Νύμφες[139].

I. ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ: Παιχνίδια για μικρούς και μεγάλους

«Ποιος δεν χαίρεται με τα παιδικά παιχνίδια;» (*Ευριπίδης Αὐγή απ. 272*).

Τα παιχνίδια κατείχαν, όπως είναι αναμενόμενο, ξεχωριστή θέση στη ζωή των παιδιών και εικονίζονται αρκετά συχνά. Μπορεί να ήταν φτιαγμένα από το ίδιο το παιδί, όπως διαφημίζει με περηφάνια ο Στρεψιάδης για το γιο του (*Αριστοφάνης Νεφέλαι 878-81*). Ο Πλάτων θεωρεί ότι κάθε άνθρωπος έπρεπε να παίζει ανάλογα με το επάγγελμα που θα ακολουθήσει στο μέλλον και προκρίνοντας τη παιδαγωγική σημασία του παιχνιδιού προοιωνίζεται τις επιταγές της σύγχρονης παιδαγωγικής επιστήμης, τον homo ludens (*Νόμοι 643b-c*)[140]. Ο ίδιος γράφει ότι τα πολύ μικρά παιδιά (**πάνυ σμικρὰ παιδία**) αρέσκονται στους θαυματοποιούς, τα μεγαλύτερα (**μείζονες παῖδες**) σε κωμικά έργα, οι μορφωμένες γυναίκες και οι νέοι (**νέα μειράκια**), καθώς και το ευρύ κοινό στις τραγικές παραστάσεις, ενώ οι γέροντες στις απαγγελίες των ομηρικών και των ησιόδειων επών (*Νόμοι 658cd*, πρβλ. *Πλούταρχος Ἠθικά = περὶ εὐθυμίας 469d*). Τα παιδικά παιχνίδια διακρίνονται ανάλογα με το φύλο και οι αρχαίοι διατύπωσαν ευκαιριακά κάποιες απόψεις για τη χρησιμότητά τους. Ο Ηρόδοτος παραδίδει την πληροφορία ότι οι Λυδοί επινόησαν τους κύβους, τους αστραγάλους, την μπάλα και άλλα είδη εκτός από τους πεσσούς (*1.94.14*). Κατά μία άλλη εκδοχή, αυτές οι επινοήσεις οφείλονταν στο μυθικό ήρωα Παλαμήδη, τον πιο έξυπνο Αχαιό (*Σοφοκλής Παλαμήδης απ. 479.4*, πρβλ. Εὐφορίων απ. 61 Powell), ενώ ο

Πλάτων πιστεύει ότι προέρχονταν από τους Αιγυπτίους (*Φαῖδρος 274c*). Ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει αυτά τα παιχνίδια «μαχητικά και εριστικά» (*Ῥητορική 1370-1a 2*).

Τα παιχνίδια της παιδικής ηλικίας[141] αποτελούσαν, όπως και αποτελούν, τον καλύτερο τρόπο για την κοινωνικοποίηση, την ψυχαγωγία και την άσκηση, σωματική και πνευματική, όλων των παιδιών. Σε αυτό συνηγορούν οι πολυάριθμες αναφορές των αρχαίων πηγών για την παιδαγωγική σημασία του παιχνιδιού αλλά και για το πλήθος των διαφορετικών παιχνιδιών, καθώς και τα ποικίλα αρχαιολογικά ευρήματα (ειδώλια-**ἀθύρματα**, κουδουνίστρες/**πλαταγαί**, κούκλες/**πλαγγόνες**, παραστάσεις αγγείων, τράπεζες παιχνιδιού λίθινες ή πήλινες). Καταρχήν μπορούν να χωριστούν σε ατομικά και ομαδικά[142], ενώ υπήρχαν και παιχνίδια διακριτά μεταξύ των δύο φύλων. Πολλά από αυτά επιζούν μέχρι σήμερα ή τουλάχιστον ήταν γνωστά μέχρι πρόσφατα, όταν τα παιδιά περνούσαν πολλές ώρες μεταξύ τους και είχαν τη δυνατότητα να παίζουν σε ανοικτούς χώρους.

Επίσης τα παιχνίδια διακρίνονται σε:

- εκείνα στα οποία τα παιδιά υποδύονται διάφορους ρόλους (π.χ. κορίτσια που παίζουν με κούκλες/*πλαγγόνες* ή άλλα παιχνίδια/*ἀθύρματα*, αγόρια που σέρνουν το ένα το άλλο με αμαξάκια/*ἁμαξίδες*)
- εκείνα με τα οποία διασκεδάζουν, ενώ ταυτόχρονα ασκούνται και βελτιώνουν τη φυσική τους κατάσταση (όπως αντοχή, ευλυγισία, ισορροπία, δύναμη, ταχύτητα), συχνά και με τη βοήθεια αντικειμένων (κούνια/*αἰώρα*, τραμπάλα/*αἰώρα ἤ βραχιόνιος*, μπάλα/*σφαῖρα* με πολλούς τρόπους –όπως η *σφαίρισις*, η *ἐπίσκυρος*, η *ἀπόρραξις* ή *ἀνακρουσία*, η *ἔφιππος σφαίρισις*, η *φαινίνδα*, η *οὐρανία*, το *ἁρπαστόν*, το *τρίγωνον*, το *κερητίζειν*–, στεφάνι/*τροχός* ή *κρίκος*, γιο-γιο, σβούρα/*κῶνος* ή *στρόβιλος* ή *στρόμβος* ή ρόμβος, *τρόπα* και *εἰς ὤμιλλαν* με αστραγάλους ή άλλα μικρά αντικείμενα)
- εκείνα με τα οποία ασκούν την επιδεξιότητα και οξύνουν το πνεύμα τους, όπως διάφορα «επιτραπέζια» με πεσσούς ή αστραγάλους ή βώλους ως πιόνια (π.χ. *ἀστραγαλισμός*/κότσια, *πεντέλιθα*/πεντόβολα).

Οπωσδήποτε ορισμένα από τα παραπάνω παιχνίδια παίζονταν και από μεγαλύτερης ηλικίας άτομα, ιδιαίτερα τα «επιτραπέζια» και άλλα που συγκαταλέγονταν στα «τυχερά παίγνια»[143]. Επίσης, αποτελούσαν μέρος της προπόνησης στα γυμνάσια και τις παλαίστρες, άλλοτε για επιπλέον άσκηση και άλλοτε για χαλάρωση και ψυχαγωγία. Τα παιδιά μεταξύ τριών και επτά ετών παριστάνονται τις περισσότερες φορές με τα παιχνίδια τους, ενώ τα μεγαλύτερα αγόρια παίζουν, συνήθως, ομαδικά παιχνίδια, όταν δεν απεικονίζονται σε σκηνές σχολείου ή παλαίστρας (βλ. *2.2*), και το ίδιο ισχύει για τα κορίτσια.

Τα πιο μικρά παιδιά έπαιζαν με κουδουνίστρες (**πλαταγή**), που ήταν φτιαγμένες από διάφορα υλικά (όπως δέρμα, ξύλο, κόκαλο, χαλκός). Τα σωζόμενα δείγματα έχουν, συνήθως, πήλινα θραύσματα στο κούφιο εσωτερικό τους, για να κάνουν θόρυβο ή μπορούσαν να έχουν δόντια λύκου ή κομματάκια από κοράλλι για λόγους, ίσως, αποτροπαϊκούς (κυπριακό ομοίωμα μικρού γουρουνιού, 4ος αι. π.Χ., Neils – Oakley 2003, 265). Κουνώντας τες οι τροφοί ηρεμούσαν τα άτακτα παιδιά. Το παιχνίδι της ροκάνας (*Ἀρχύτου πλαταγή*) ενδείκνυται να δίνεται στα παιδιά, για να μη σπάνε άλλα πράγματα στο σπίτι, αφού η φύση τους είναι γενικά ανήσυχη (*Αριστοτέλης Πολιτικά 51340b 25-28*).

Από τη στιγμή που στέκονταν στα πόδια τους τα μικρά παιδιά μπορούσαν να παίζουν κυλώντας διάφορα αντικείμενα και έχουν βρεθεί πολλά ομοιώματα ζώων με τροχούς προσαρμοσμένους στα πόδια τους (κυρίως από ξύλο αλλά και από πηλό), τα οποία ίσως ήταν παιχνίδια (αττικό ειδώλιο της μέσης γεωμετρικής, 800-750 π.Χ., Neils – Oakley 2003, 266). Το πλέον δημοφιλές τροχήλατο παιχνίδι στις παραστάσεις (σε επιτύμβια ανάγλυφα, ταφικά αγγεία και πολλούς *χόες*) είναι η **ἁμαξίς** ή **τροχός**, ένα υποτυπώδες αμαξάκι το οποίο πιθανόν υποβοηθούσε και στην εκμάθηση του βαδίσματος (ερυθρόμορφος χους Brunswick Bowdoin College Museum of Art, περ. 425 π.Χ. με επιγραφή «καλός», Neils – Oakley 2003, 269). Αποτελούνταν από έναν άξονα, στην άκρη του οποίου ήταν προσαρμοσμένος ένας τροχός. Τα παιχνίδια αυτά ήταν, συνήθως, ξύλινα. Στη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη του Μνησικλή (Princeton University Art Museum y1986-87, 400-350 π.Χ., Neils – Oakley 2003, 181, 305 αρ. 122), το μικρό αγόρι εικονίζεται κρατώντας «τροχό» στο δεξιό χέρι.

Τα κορίτσια έπαιζαν, φυσικά, με **πλαγγόνες** (**κόραι**, **νύμφαι**), ενώ υπήρχαν και αγορίστικες κούκλες, αλλά ήταν λιγότερο δημοφιλείς[144]. Οι κούκλες φτιάχνονταν από μεγάλη ποικιλία υλικών (όπως ξύλο, ελεφαντόδοντο, μάρμαρο, κερί, κόκαλο, ύφασμα, αλάβαστρο), οι περισσότερες που σώζονται, όμως, ήταν κυρίως από πηλό. Βρίσκονται σε τάφους ως κτερίσματα αλλά και σε ιερά, δηλώνοντας ότι ήταν ταυτόχρονα παιχνίδια και αναθήματα[145], και παριστάνονται σε επιτύμβια ανάγλυφα. Αρκετές έχουν οπές στο κεφάλι τους, κάτι που δηλώνει ότι ήταν κρεμασμένες ως προσφορές ή είχαν αποτροπαϊκή σημασία. Τα παλαιότερα δείγματα ανήκουν στη γεωμετρική εποχή. Οι πλαγγόνες μπορεί να φορούν διάδημα στο κεφάλι και συχνά υποδήματα, ενώ από τον 5ο αι. δεν ήταν πλέον ντυμένες αλλά γυμνές, έτσι ώστε να τις ντύνουν τα παιδιά και τα πόδια τους ήταν κινούμενα. Εξίσου είχε αλλάξει και η κόμμωσή τους (Neils – Oakley 2003, 267-268). Δεν σώζονται κουκλόσπιτα, αλλά έχουν βρεθεί μικρογραφίες επίπλων (όπως κλισμοί, δίφροι τράπεζες και κλίνες).

Ιδιαίτερα διαδεδομένα ήταν τα παιχνίδια με **ἀστραγάλους** (κότσια, «ἀστραγαλίζειν» ή και «ἀστρίζειν», π.χ. *ψευδο-Πλούταρχος Ἠθικά = Ἀποφθέγματα Λακωνικά 229b, Φλάβιος Φιλόστρατος Ἡρωικός 730.6*). Παίζονταν εντός και εκτός συμποσίου και μπορεί να προκαλούσαν πραγματικές βιαιοπραγίες ανάμεσα στους παίκτες (*Φερεκράτης απ. 48 Κ.-Α*). Πρόκειται για τα ασύμμετρα κόκαλα από το πόδι ζώου (προβάτου ή κατσίκας), που χρησιμοποιούνταν επίσης για τη μαντεία (βλ. τον όρο «δορκάδειοι»: Ἀθήναιος 5.21.29, μαρτυρούνται και χρυσοί: 11.105.12). Σώζονται δείγματα από κόκαλο, αλλά και από χαλκό ή γυαλί (Neils – Oakley 2003, 279). Η κοίλη πλευρά τους ισοδυναμούσε με το 4, η απέναντι κυρτή με το 3, η στενότερη με το 6 και η απέναντί της με το 1, ώστε το καλύτερο σύνολο που μπορούσε να προκύψει ήταν το 7, ανάλογα με τα σύγχρονα ζάρια. Με τους αστραγάλους παίζονταν διάφορα παιχνίδια (π.χ. *πλειστοβολίνδα*, *εις ὤμιλλαν*, *τρόπα*: το παιχνίδι στο οποίο προσπαθούσαν να τα ρίξουν σε μία τρύπα), και ειδικά τα κορίτσια έπαιζαν κυρίως τους πεντέλιθους (Πολυδεύκης 9.126, Neils – Oakley 2003, 279). Ανάλογο θα ήταν και το παιχνίδι που αναφέρει ο Πάτροκλος στην *Ιλιάδα* (*23.86-8*), όταν ομολογεί ότι, επειδή έχασε σε αυτό, σκότωσε το σύντροφό του σε παιδική ηλικία. Σώζονται πολλές παραστάσεις αγοριών και κοριτσιών που παίζουν με αστραγάλους τόσο σε αγγεία όσο και σε ειδώλια (**ἀστραγαλίζοντες**, βλ. Neils – Oakley 2003, 276-279). Εξίσου συχνοί είναι οι αστράγαλοι που βρίσκονται ως κτερίσματα σε παιδικούς τάφους αλλά και ως αναθήματα σε ιερά, και μάλιστα σε μεγάλες ποσότητες. Πολλοί από αυτούς προέρχονται από ιερά γυναικείων θεοτήτων (Νύμφες, Ήρα, Άρτεμη) που προστάτευαν τα παιδιά και το πέρασμα στην ενηλικίωση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μία μοναδική παράσταση σε ερυθρόμορφο αμφορέα του Ζωγράφου του Κλεοφώντος, με νεκρό παιδί το οποίο κρατά φορμίσκο με αστραγάλους και οδηγείται από τον Ερμή Ψυχοπομπό στη βάρκα του Χάροντα, ενώ στην πίσω πλευρά τρία αγόρια παίζουν αστραγάλους μπροστά σε επιτύμβια στήλη (Québec Musée National des Beaux-Arts 66.230, 430 π.Χ., Neils – Oakley 2003, 173 και αναλυτικά 299-300). Ο **φορμίσκος**[146] ήταν το σακούλι όπου, συνήθως, φυλάσσονταν οι αστράγαλοι και το οποίο κατασκευαζόταν από διάφορα υλικά (όπως ύφασμα, δέρμα ή καλάμι). Παρόμοια αντικείμενα παριστάνονται κρεμασμένα σε σκηνές «παλαίστρας» και «σχολείου», όπου τα παιδιά και οι νέοι κρατούν πρωταγωνιστικό ρόλο. Η **μόρρα** ήταν ένα άλλο παιχνίδι «μαντικής», στο οποίο οι δύο παίκτες έκρυβαν τις γροθιές τους και μετά τις έφερναν ταυτόχρονα μπροστά με ανοικτά δάκτυλα και όποιος μάντευε το σωστό αριθμό κέρδιζε[147]. Παιζόταν και από κοπέλες, όπως βλέπουμε σε ερυθρόμορφες παραστάσεις.

Ο **στρόβιλος**[148] (*στρόμβυς*, *βέμβυξ*) ήταν ένα συνηθισμένο παιχνίδι και για τα δύο φύλα. Φτιαχνόταν από ποικίλα υλικά (χαλκό, γυαλί, μόλυβδο, συχνότερα από πηλό και μαλλί) και παραδείγματα σώζονται ήδη από τη γεωμετρική εποχή (τέλη 8ου π.Χ.). Υπήρχαν δύο τύποι[149]. Ο ένας είχε ξύλινο στέλεχος στην κορυφή, για να δένεται εκεί το παιχνίδι. Ο πιο κοινός τύπος είχε κυλινδρικό σώμα με κωνική βάση και συχνά με αυλακώσεις στις πλευρές. Δεν σώζονται πληροφορίες για κανόνες του παιχνιδιού, πρέπει όμως να υπήρχαν. Στον *Αθήναιο* (*Ἐπιτομή 2.2.82.21*) διαβάζουμε για ένα ρόμβο, δηλαδή μικρό τροχό, που τον κτυπούσαν με ιμάντες ώστε να στριφογυρίζει και να κάνει θόρυβο.

Στα ερυθρόμορφα αγγεία και σε ορισμένα επιτύμβια ανάγλυφα βλέπουμε αγόρια και κορίτσια να παίζουν με μεγάλους τροχούς-στεφάνια, τα οποία κυλάνε με τη βοήθεια ενός ραβδιού (ερυθρόμορφη οινοχόη Ζωγράφου του Harrow, Tampa Museum of Art 1986.073, 460 π.Χ., Neils – Oakley 2003, 269). Με το παιχνίδι αυτό είναι απασχολημένος συχνά και ο Γανυμήδης, όταν τον πλησιάζει ο Δίας. Επίσης, σώζονται παραστάσεις με κορίτσια που ισορροπούν ένα ραβδί (ερυθρόμορφη λήκυθος, Minneapolis Institute of Arts 57.41.1, 420 π.Χ., Neils – Oakley 2003, 272), και προέρχονται κυρίως από το Ζωγράφο του Μειδία ή τον κύκλο του, όπως π.χ. η προσωποποίηση της Παιδειάς σε πυξίδα της τεχνοτροπίας του Ζωγράφου του Μειδία[150]. Έχουμε παραστάσεις αγγείων με νεαρές γυναίκες που ζογκλάρουν είτε με μήλα είτε με μπάλες μαλλιού, όπως δύο κοπέλες σε μία πυξίδα λευκού βάθους (Ζωγράφος του Λονδίνου D 12, Toledo Museum of Art 63.29, 460 π.Χ., Neils – Oakley 2003, 273), μέσα σε κλειστό οικιακό χώρο που δηλώνεται από κάλαθο και σανδάλια[151]. Ένα άλλο κοριτσίστικο παιχνίδι, η τραμπάλα (πιθανόν **πέτευρον** ή **πέταυρον**), παριστάνεται σε ερυθρόμορφο κρατήρα (Ζωγράφος του Leningrad, Βοστόνη MFA 10.191a-b, 470-460 π.Χ., Neils – Oakley 2003, 274) με δύο κορίτσια να κάνουν τραμπάλα, που αποτελείται από μία μακριά σανίδα.

Η **σφαίρα** ήταν πολύ αγαπητό παιχνίδι για αγόρια και κορίτσια. Κατασκευαζόταν από διάφορα υλικά και σε διάφορες διαστάσεις (π.χ. *Παλατινὴ Ἀνθολογία 14.62, Λεωνίδας Ταραντῖνος Παλατινὴ Ανθολογία 6.309*). Το παιχνίδι με μπάλα, και μάλιστα κενή εσωτερικά, υποδεικνυόταν από τους γιατρούς ως μία από εκείνες τις ασκήσεις που ενδυναμώνουν τα άνω άκρα (*Σωρανός περὶ γυναικείων 2.24.4.4*), και ο Γαληνός έγραψε πραγματεία με σχετικό θέμα (*περὶ τοῦ διὰ τῆς σμικρᾶς σφαίρας γυμνασίου*, 5.899 Kühn). Ο Αθήναιος μάς πληροφορεί ότι κάποιος Σπαρτιάτης ο Τιμοκράτης συνέγραψε *περὶ σφαιριστικῆς* (1.26.35). Η σκηνή με τη νεαρή Ναυσικά που παίζει με τις συνομήλικές της στην ιδεατή χώρα των Φαιάκων, προφανώς αποδίδει μία πολύ συνηθισμένη εικόνα της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, στην οποία οι νέες είχαν την ευκαιρία να επιδείξουν την ομορφιά και τη φρεσκάδα της παρθενικής ζωής τους. Ένα παιχνίδι με πορφυρή μπάλα ήταν τμήμα των

αθλητικών αγώνων που διοργάνωσε ο πατέρας της Ναυσικάς, Αλκίνοος: και στις δύο περιπτώσεις, η μπάλα συνοδεύεται και από χορό (*Όδύσσεια 6.100, 115*)[152]. Αυτή η πρώιμη αναφορά αιτιολογεί, γιατί η μυθική Κερκυραία βασιλοπούλα θεωρούνταν ένας από τους πολλούς διεκδικητές της ανακάλυψης της μπάλας (*Αθήναιος Δειπνοσοφισταί 1.25-26*). Πιθανόν αυτό το παιχνίδι ταυτίζεται με τη λεγόμενη **οὐρανία σφαῖρα,** ένα ομαδικό παιχνίδι (Πολυδεύκης 9, 106). Ακόμη και ο Δίας, όταν ήταν παιδί, έλαβε από την Αδράστεια για πανέμορφο δώρο μια «καλοσχηματισμένη μπάλα» (*σφαῖραν ἐυτρόχαλον*), κατασκεύασμα του Ηφαίστου (*Απολλώνιος Ρόδιος 3.131-6*), η οποία στην πραγματικότητα συμβολίζει ολόκληρη την οικουμένη, που γίνεται, έτσι, άθυρμα στα χέρια του ύψιστου θεού. Η μπάλα ήταν αγαπητή και στους ενήλικες, όπως φαίνεται στην εικόνα που φαντάστηκε ο ερωτευμένος Ανακρέων: ο Έρωτας τού έριξε μία πορφυρή μπάλα (*απ. 358 PMG*). Τα παιχνίδια με μπάλα απαιτούσαν σωστό ρυθμό (*εὐρυθμία*) και υπήρχε μεγάλη ποικιλία, όπως φαίνεται από την παρουσίαση του Πολυδεύκη, ο οποίος εκτός από ονόματα δίνει σύντομα και τους κανόνες κάθε παιχνιδιού (9.104-107). Άλλα παίζονταν ατομικά και άλλα μεταξύ περισσότερων ατόμων. Από τα ομαδικά παιχνίδια γνωρίζουμε ονόματα και κανόνες για την ***ἐπίσκυρον*** **(**ή ***ἐπίκοινον*** ή ***ἐφηβική σφαῖρα***), τη ***φαινίνδα*** (ή *φενίνδα* από το ρήμα *φενακίζειν,* δηλ. εξαπατώ, και αργότερα *harpastum* από το *ἁρπάζειν*). Σε κατωιταλιώτικα αγγεία αναγνωρίζεται η ***ἀπόρραξις*** (Πολυδεύκης 9.105), κάτι σαν τη σημερινή καλαθόσφαιρα με καταμέτρηση πηδημάτων, όπου ο νικητής ονομαζόταν *βασιλεύς* και ο ηττημένος *ὄνος*, και ο δεύτερος ήταν υποχρεωμένος να κάνει ό,τι τον διέταζαν, ενώ υπήρχε και το πέρασμα της μπάλας από ένα τέρμα **(**ερυθρόμορφος χους Νέα Υόρκη MMA 25.78.48, περ. 425 π.Χ., Neils – Oakley 2003, 271)[153]. Πολύ συχνά εικονίζονται διάφορα παιχνίδια μπάλας, τα οποία δεν γνωρίζουμε από τις γραπτές πηγές, όπως ένα είδος χόκεϋ στη βάση ενός αρχαϊκού αγάλματος (Αθήνα ΕΑΜ 3477, βλ. *2.2.3*).

Ένα πολύ δημοφιλές παιχνίδι ήταν ο **ἐφεδρισμός** που παριστάνεται σε αρκετά ειδώλια και αγγεία[154]. Το πρώτο μέρος του παιχνιδιού απαιτούσε ευστοχία, γιατί τα παιδιά έπρεπε να σημαδέψουν μία όρθια στημμένη πέτρα στο έδαφος και να τη ρίξουν κάτω πετώντας σφαίρα ή πετραδάκια. Όποιος δεν τα κατάφερνε, κουβαλούσε το νικητή στους ώμους του και εκείνος του κρατούσε κλειστά τα μάτια, ώστε ο χαμένος να μη βλέπει, ενώ προσπαθούσε να μην ακουμπήσει την πέτρα. Στις παλαιότερες παραστάσεις, οι παίκτες δεν κλείνουν τα μάτια και τα εικονιζόμενα ζευγάρια είναι περισσότερα. Ασυνήθιστη είναι η παραλλαγή του εφεδρισμού με σφαίρα που παίζουν τρία ζευγάρια γυμνών νέων μαζί με τον παιδαγωγό ή γυμναστή τους και το πρόσταγμα «κέλευσον» που αναγράφεται σε μία μελανόμορφη λήκυθο του Ζωγράφου του Εδιμβούργου (Οξφόρδη Ashmolean Museum 1890.27, BAPD 380847). Σε μεταγενέστερες σκηνές εμφανίζεται μόνο ένα ζευγάρι και το «υποζύγιο» προχωρά με κλειστά μάτια. Στα ελληνιστικά χρόνια αυξάνουν τα ειδώλια με εφεδρίστριες, μάλλον κάτω από την επίδραση ανάλογων έργων στη μεγάλη πλαστική του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ.

Τα **ζώα** ήταν, επίσης, προσφιλής ασχολία και συντροφιά των παιδιών. Παράλληλα, η ανατροφή τους μπορούσε να έχει κάποιου είδους εκπαιδευτικό χαρακτήρα (*Εικόνα 1.17*). Επίσης, δεν πρέπει να παραβλέπουμε τη συμβολική αξία που είχαν τα διάφορα ζώα για τους αρχαίους Έλληνες[155]. Οι εικονιστικές παραστάσεις δείχνουν αρκετά μεγάλη ποικιλία από αυτά: κουτάβια, χήνες (αττική επιτύμβια στήλη Malibu Getty Museum, 360 π.Χ., νεαρή κοπέλα με κούκλα και χήνα, Neils – Oakley 2003, 169), γάτες (ερυθρόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου του Ευχαρίδη, ιδιωτική συλλογή, 490 π.Χ., τα αθλητικά σύνεργα παραπέμπουν στην παλαίστρα, Neils – Oakley 2003, 281) και αιλουροειδή[156], σκύλους (παιδιά και των δύο φύλων, Neils – Oakley 146-147, 280), περιστέρια (επιτύμβιες στήλες: κορίτσι με δύο περιστέρια, Νέα Υόρκη MMA 27.45, 450 π.Χ., Neils – Oakley 2003, 74 εικ. 11, στήλη της Δημαινέτης με περιστέρι, Malibu Getty Museum 75.AA.63, 310 π.Χ., Neils – Oakley 2003, 183, 307) ή άλλα πουλιά. Ωραίο παράδειγμα αποτελεί η επιτύμβια στήλη της νεαρής Μνησαγόρας, που κρατά ένα πουλί, και του μικρού αδελφού της Νικοχάρη (Αθήνα ΕΑΜ 3845, 420 π.Χ.), ο οποίος παριστάνεται γυμνός και γονατισμένος, με τα χέρια του απλωμένα, για να πιάσει το πουλί. Το επίγραμμα εκφράζει τη θλίψη των γονέων για την απώλεια και των δύο παιδιών τους[157]. Επίσης, οι πετεινοί είναι συχνό θέμα στην αγγειογραφία, καθώς αποτελούσαν, μαζί με άλλα, προσφιλή δώρα από μεγαλύτερους άνδρες στα νεαρά αγόρια, και τους εκπαίδευαν ειδικά για κοκορομαχίες. Ειδώλια ζώων βρίσκονται πολλές φορές και σε παιδικούς τάφους (π.χ. βλ. ανάμεσα σε 11 αντικείμενα σε απουλικό τάφο και μικροσκοπικά ειδώλια ζώων: Neils – Oakley 2003, 176).

Για την εικονογραφία των παιδιών και των παιχνιδιών τους πολύ καλή πηγή είναι τα αγγεία που ονομάζονται ***χόες*** και προσφέρονταν στα παιδιά, για πρώτη φορά πιθανόν στην ηλικία μεταξύ τριών και τεσσάρων χρόνων, κατά την ομώνυμη ημέρα των Ανθεστηρίων (*Χόες*). Τα κανατάκια αυτά περιείχαν μικρή ποσότητα κρασιού, παρέχοντας στα παιδιά τη δυνατότητα για την πρώτη δοκιμή κρασιού στη ζωή τους και επομένως τη συμβολική μετάβασή τους στον κόσμο των ανδρών. Έχουν βρεθεί πολλοί *χόες* σε παιδικούς τάφους[158]. Στα αγγεία αυτά, προς τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., οι αγγειογράφοι διακρίνουν πλέον τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μικρού παιδιού σε σχέση με τον ενήλικα και η ανατομία του απεικονίζεται πολύ πιο φυσιοκρατικά (*Εικόνα*

1.18). Τα παιδιά παριστάνονται προσαρμοσμένα στο σχήμα του αγγείων: τα μικρότερα έρπουν και τα μεγαλύτερα συμμετέχουν σε διάφορες σκηνές του παιδικού βίου. Σε αυτές βλέπουμε συχνά διάφορα παιχνίδια, όπως τροχήλατα ζώα, αμαξάκια, μπάλες και ραβδιά ή παιδιά που κάνουν βόλτα πάνω σε ένα αμαξάκι. Επίσης, στα ίδια αγγεία παριστάνονται και *χόες* στεφανωμένοι, παραπέμποντας στη συμμετοχή των παιδιών στην εορτή των Χοών ή τον 4ο αι. έχουν ζωγραφισμένο ένα κισσόφυλλο στο λαιμό ως αναφορά στο Διόνυσο. Στη διονυσιακή εορτή παραπέμπουν, ίσως, και οι παραστάσεις γλυκισμάτων και αμπελιού που υπάρχουν συχνά στους *χόες*.

Μία πολύ χαρακτηριστική ταφή μεγάλου παιδιού, ηλικίας 13-15 χρονών, είναι του Εύφηρου στον Κεραμεικό (P 1169, 430 π.Χ.), η οποία έφερε μαρμάρινη επιτύμβια στήλη: το αγόρι ήταν θαμμένο σε ξύλινη σαρκοφάγο που περιείχε έξι λευκές ληκύθους και διάφορα παιδικά αντικείμενα, όπως ένα μικρό πήλινο πίθηκο, έναν αστράγαλο, έναν *χοῦ*, έναν μικρό μελαμβαφή κάνθαρο, μία μελαμβαφή «αλατιέρα», δύο μικρές χάλκινες στλεγγίδες -παρόμοιες με εκείνη που κρατά ο νεκρός στη στήλη- και μία μικρή θήκη που είχε μέσα δύο ελεφαντοστέινους *στύλους* και μία χάλκινη βελόνα (Neils – Oakley 2003, 174-5 εικ. 15-16). Τα σχολικά και τα αθλητικά σύνεργα δηλώνουν ταυτόχρονα τις ιδιότητες του μαθητή και του αθλητή, ενώ τα άλλα αποτελούν τυπικά κτερίσματα, με εξαίρεση ίσως το ειδώλιο του πιθήκου, το οποίο μπορεί να ήταν αγαπημένο παιχνίδι του νεκρού.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ σε ερυθρόμορφο *χοῦ* (οινοχόη τύπος ΙΙΙ) της Ομάδας της Βοστόνης 10.190, περ. 420 π.Χ., Malibu J.P. Getty Museum 96.AE.28, *Εικόνα 1.19*.
Στο αγγείο απεικονίζονται με ρεαλιστικό τρόπο τρία μεγάλα αγόρια που παίζουν με αστραγάλους. Είναι καθισμένα οκλαδόν στο έδαφος και ρίχνουν ή τοποθετούν τους αστραγάλους με διαφορετικούς τρόπους. Το αγόρι στα δεξιά είναι κάπως απομακρυσμένο και μόλις έχει πετάξει έναν αστράγαλο, που διακρίνεται μπροστά από το αριστερό χέρι του, ενώ με το απλωμένο δεξί σημαδεύει το στόχο του. Το μεσαίο αγόρι κρατά στην αριστερή χούφτα αρκετούς αστραγάλους και με το δεξί στερεώνει έναν άλλο στο έδαφος. Το τρίτο αγόρι κοιτά προς τους συμπαίκτες του και κρατά, επίσης, αστράγαλο. Όλες οι μορφές είναι γυμνές και φέρουν στα μαλλιά στεφάνι. Είναι δύσκολο να καταλάβουμε για ποιο ακριβώς είδος παιχνιδιού πρόκειται εδώ. Οι παραστάσεις στους *χόες* άλλοτε σχετίζονται με τα δρώμενα της εορτής και άλλοτε με τους πρωταγωνιστές της, όπως συμβαίνει σε αυτή την περίπτωση. Οι αγαπημένες ασχολίες των παιδιών προβάλλονται ιδιαίτερα, ανάλογα με την ηλικία τους, και μεταδίδουν την ξένοιαστη ατμόσφαιρα των παιχνιδιών και των φιλικών συναναστροφών, έστω και αν διαδραματίζονται σε μία δύσκολη εποχή, στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου.

1.6 Επαγγέλματα και ασχολίες

1.6.1 Ανδρικές ασχολίες και εργασίες

Για την επαγγελματική απασχόληση των ανδρών στις πόλεις και την ύπαιθρο χώρα έχουμε πολύ περισσότερες γραπτές παρά εικονογραφικές μαρτυρίες. Οι υποχρεώσεις των πολιτών στη δημόσια ζωή δεν εμπόδιζαν, βέβαια, αρκετούς να ασκούν ένα βιοποριστικό επάγγελμα σε καθημερινή βάση ή να είναι ιδιοκτήτες βιοτεχνικών ή εμπορικών επιχειρήσεων. Η ναυτιλία, η αλιεία, η κτηνοτροφία, η εκμετάλλευση ορυχείων και λατομείων πρόσφεραν, επίσης, δυνατότητες πλουτισμού ανάλογα με την περιοχή. Η διαχείριση και η ενοικίαση αγροτικών και δασικών εκτάσεων για διάφορες χρήσεις (π.χ. καλλιέργειες, μελισσοκομία, υλοτομία κ.ά.) μπορούσαν να αποφέρουν σημαντικά κέρδη στις πόλεις αλλά και σε εύπορους ιδιώτες.

Οι γραπτές μαρτυρίες που διαθέτουμε για τα επιμέρους επαγγέλματα και τις ασχολίες στην αρχαία πόλη συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με την κοινωνική θέση και την αξιολόγηση του ατόμου επαγγελματία και όχι μόνο με θέματα επιβίωσης ή δεξιοτεχνίας. Όπως σε όλα τα μείζονα θέματα του αρχαίου βίου, έτσι και η παρουσίαση της αρχαιοελληνικής άποψης για την εργασία δημιουργεί ερωτήματα σε ό,τι αφορά τις επικρατούσες αντιλήψεις και την καθημερινότητα ή τη νομοθεσία σχετικά με την εργασία και τους πολίτες. Το ησιόδειο έπος *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* αποτελεί την πρώτη σημαντική διακήρυξη που διαθέτουμε από τον αρχαίο κόσμο για τη σημασία της εργασίας, η οποία προβάλλεται με κάθε τρόπο ως η πιο σημαντική αρετή στον ανθρώπινο κόσμο (*311-4*), ενώ αντίθετα η αεργία είναι καταδικαστέα και ο ακαμάτης άνθρωπος που κάθεται στο «καφενείο» (*λέσχη*) οδηγείται αναπόφευκτα στη δυστυχία (*498-503*). Ο ανταγωνισμός, ο οποίος προβάλλεται ως μία θετική δύναμη στον ανθρώπινο κόσμο, αφορά και τις διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες, όπως οι αγγειοπλάστες και οι οικοδόμοι, προφανώς επειδή οδηγεί στον πλούτο (*20-26*). Στην Αθήνα, υπήρχε ένας νόμος του Σόλωνα που απαγόρευε στους πολίτες την αργία (*δίκη ἀργίας*). Όταν ένας Σπαρτιάτης παρακολούθησε στην Αθήνα μία τέτοια δίκη, στην οποίαν ο υπόδικος καταδικάστηκε σε πρόστιμο, ρώτησε «ποιος είναι αυτός που

έχασε τη δίκη για την ελευθερία;», δηλαδή επειδή ζούσε σαν ελεύθερος άνδρας. Αυτή η νοοτροπία οφείλεται στο γεγονός ότι ο Λυκούργος είχε εφοδιάσει τους Σπαρτιάτες με αφθονία ελεύθερου χρόνου και είχε απαγορεύσει να ασχολούνται με οποιανδήποτε χειρωνακτική τέχνη, καθώς δεν υπήρχε ανάγκη πλουτισμού και ο πλούτος θεωρούνταν χωρίς τιμή. Στη Σπάρτη, όλες οι εργασίες εκτελούνταν, ως γνωστό, από τους είλωτες. Εν ολίγοις, «τόσο δουλοπρεπές θεωρούσαν την αφοσίωση στις τέχνες και την απόκτηση χρημάτων» (*Πλούταρχος Λυκοῦργος 24.2-4*). Μία εύγλωττη εικόνα της δραστηριότητας των Αθηναίων πολιτών παρέχει εκ του αντιθέτου ο Δημοσθένης, όταν περιγράφει κάποιον ο οποίος, σε αντίθεση με τους άλλους που συχνάζουν στην αγορά και στα εργαστήρια, ούτε ασχολείται με τα πολιτικά, ούτε νοιάζεται για την τέχνη, τη γεωργία και κάθε άλλη εργασία, ούτε έχει σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους (*25. 1, 51*).

Παρόλα αυτά, η αντίληψη ότι η ενασχόληση με τη βιοποριστική εργασία μπορεί να προκαλέσει παρενέργειες στην ανάπτυξη του πνεύματος, εφόσον αναλίσκει τον καθημερινό χρόνο και τον αφαιρεί από άλλες πιο σοβαρές ενασχολήσεις, υπήρξε ακόμη πιο έντονη σε εκείνους τους αρχαίους στοχαστές, οι οποίοι επιχειρηματολόγησαν ότι το πνεύμα είναι το κύριο μέσο για την κοινωνική καταξίωση ή την άσκηση της αρετής. Η *δίκη ἀργίας* στην Αθήνα συνυπήρχε με τη διαδομένη αντίληψη ότι κάθε μορφή μισθωτής εργασίας και περισσότερο η έμμισθη χειρωνακτική είναι υποτιμητική και δεν αρμόζει σε ελεύθερα πνεύματα. Η εικονογραφική παρουσίαση πολλών επαγγελμάτων του αστικού βίου αλλά και της αγροτικής ζωής δείχνει ότι οι δύο αντιλήψεις συμβάδιζαν και πιθανόν η δεύτερη αφορούσε περισσότερο μία ελιτίστικη ομάδα στοχαστών[159].

Οπωσδήποτε, η σχέση των αρχαίων Ελλήνων με την εργασία ήταν τελείως διαφορετική από τη σύγχρονη πεποίθηση ότι η εργασία αποτελεί ένα από τα πιο ουσιαστικά τμήματα της ανθρώπινης ύπαρξης, ένα μέσο όχι μόνον επιβίωσης αλλά και κοινωνικής ένταξης και καταξίωσης, καθώς η απασχόληση αξιολογείται πάντα ως ικανότητα και δημιουργικότητα. Σε μία κοινωνία, όπως η αρχαιοελληνική, στην οποία η βασική διάκριση αφορούσε στην ελευθερία του ατόμου, είναι αναμενόμενο ότι και η εργασία συνδεόταν με το θέμα της ελευθερίας και με το γενικότερο προβληματισμό γύρω από τους τρόπους που οδηγούν έναν άνθρωπο στην καταξίωση μέσα στην κοινότητά του. Η βασική ιδέα είναι ότι κάποιος θεωρείται ελεύθερος και ανδρείος και δίκαιος, όταν ο βίος του δεν εξαρτάται από τους άλλους. Μία λέξη που περικλείει τη σημασία της αυτονομίας στην απασχόληση είναι ο *αὐτουργός* (*Αριστοτέλης Ῥητορική 1381a*). Μάλιστα, η λεξιλογική έμφαση στη λέξη *σχολή*, με τη σημασία του ελεύθερου και γι᾽ αυτό πολύτιμου και δημιουργικού χρόνου, αποδεικνύει ότι η *ἀ-σχολία* θεωρούνταν ως κάτι παρεπόμενο και αναγκαστικό για λόγους επιβίωσης, όχι όμως ευζωίας. Σε αυτή την κοινωνία ήταν αναμενόμενο ότι οι δούλοι, τόσο οι δημόσιοι στην υπηρεσία της πόλης όσο και οι ιδιωτικοί στην υπηρεσία των πολιτών, ήταν εκείνοι που επωμίζονταν όλες τις βαριές ασχολίες –και μάλιστα αποτελούσαν την πληθυσμιακά μεγαλύτερη ομάδα σε σύγκριση με εκείνη των ελεύθερων πολιτών. Η ζωή τους μπορεί να ήταν σχετικά ευχάριστη ή πολύ σκληρή (π.χ. *μεταλλευόμενοι* στο Λαύριο ή όσοι γυρίζουν τη *μύλην*)[160]. Για να έχουμε μία εικόνα των αριθμών, τα μεταλλεία στην Αθήνα απασχολούσαν περί τους 20.000 δούλους στην εποχή της μεγάλης παραγωγής τους, δηλαδή τον 5^{ο} αι. π.Χ. Σε λίγες περιπτώσεις, η μοίρα των δούλων μπορούσε να αλλάξει, για παράδειγμα όταν κληρονομούσαν τους πλούσιους αφέντες τους, όπως κάποιος Φορμίων που κληρονόμησε ένα εργοστάσιο ασπίδων από το επίσης πρώην δούλο αφεντικό του, μαζί με μία τράπεζα.

Αγροτικές ασχολίες και επαγγέλματα

Καθώς η αρχαιοελληνική οικονομία, ακόμη και στην αστική Αθήνα, ήταν κατά βάση αγροτική και προσανατολισμένη στην καλλιέργεια της γης, είναι αναμενόμενο ότι η πιο σημαντική ασχολία θεωρούνταν η ενασχόληση με τη γεωργία και την παραγωγή ειδών διατροφής. Έτσι, ο Πλάτων την όρισε ως την πρωταρχική «τέχνη» για την παροχή τροφής (*Εὐθύδημος 292a*). Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίον ο Αριστοτέλης τοποθέτησε τους γεωργούς πρώτους στην κατάταξη που έκανε για τις διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες (*Πολιτικά 1291a*). Ανάλογα, ο Ξενοφών βάζει το Σωκράτη να λέει ότι «ακόμη και οι πιο ευτυχισμένοι άνθρωποι δεν μπορούν να είναι μακριά από τις γεωργικές ασχολίες». Με αφορμή το παράδειγμα του Πέρση βασιλιά, ο οποίος έδινε μεγάλη σημασία στη γεωργία μαζί με τη στρατιωτική τέχνη, ο Ξενοφών μάς παρέδωσε ένα εκτενέστατο εγκώμιο της γεωργίας. Ο βασικός λόγος είναι ότι η γεωργία, η οποία συνδέεται και με την κτηνοτροφία, προσφέρει όλα τα αγαθά, αλλά συντελεί, επιπλέον, στην άσκηση του σώματος, απομακρύνει τα σώματα από τη μαλθακότητα και κάνει τους ανθρώπους ακμαίους. Χωρίς αυτήν όλα θα χάνονταν τόσο σε καιρό ειρήνης όσο και σε καιρό πολέμου, όπου οι γεωργοί είναι οι πιο ισχυροί. Με τη γεωργία συνδέονται, επίσης, οι ωραίες εορτές και οι καλύτερες προσφορές στους θεούς, ενώ η γεωργία διδάσκει στους ανθρώπους την τέχνη της εξουσίας. Εν κατακλείδι, «η γεωργία είναι η μητέρα και τροφός των άλλων τεχνών» (*Οἰκονομικός 5*).

Με παρόμοια σειρά, στην αριστοφανική *Εἰρήνη* (*296-9*), πρώτα καλούνται οι γεωργοί ανάμεσα σε άλλες επαγγελματικές κατηγορίες, για να βοηθήσουν στην ανέλκυση της προσωποποιημένης Ειρήνης. Σε έναν κωμι-

κό διάλογο ανάμεσα σε έναν πολίτη και έναν συκοφάντη -μια χαρακτηριστική κατηγορία Αθηναίου, ο οποίος παρασιτούσε σε βάρος των αξιοπρεπών πολιτών-, στο ερώτημα του πρώτου προς τον δεύτερο για το είδος της ασχολίας του στο πλαίσιο του *χρηστοῦ* και *φιλοπόλεως* πολίτη (900), το πρώτο επάγγελμα που αναφέρεται ήταν του γεωργού, μετά του εμπόρου και έπειτα του τεχνίτη: «-Είσαι χρηστός και νομιμόφρων πατριώτης; -Ως τα μπούνια. ... -Είσαι αγρότης; -Μοστράρω για ... ζαβός; -Έμπορος ίσως; -Εξαρτάται, εποχιακώς, κι όταν υπάρχει πράμα στην αγορά για σκότωμα. Είσαι τεχνίτης, μάστορας; Θεός φυλάξοι. Ως ανεπάγγελτος, λοιπόν, πώς ζούσες; -Ειδικός γενικών καθηκόντων». Η τελική απάντηση δείχνει, ίσως, έμμεσα πόσο σημαντικές θεωρούνταν οι κατηγορίες αυτές για την αξιολόγηση ενός δημιουργικού πολίτη (*Αριστοφάνης Πλοῦτος 900-7*).

Η ομηρική κοινωνία ήταν κατά βάση αγροτική σε ό,τι αφορά την περιουσία των ηρώων. Ο Λαέρτης ζούσε στην ύπαιθρο, κάτι που παρουσιάζεται ως απολύτως φυσικό, ήταν ο ίδιος οινοπαραγωγός, ενώ είχε πολλά οπωροφόρα δένδρα στο περιβόλι του. Οι βοσκοί του παλατιού φρόντιζαν για τα ζώα, τα οποία ήταν απαραίτητα για την τροφή και την ενδυμασία. Στην αγροτική κοινωνία που περιγράφει ο Ησίοδος, η βασική αρχή είναι η σωστή διαχείριση του νοικοκυριού (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 23: *οἶκον εὖ τίθεσθαι*). Βασικό μέλημα του αγρότη θεωρούνταν η περιουσία, με την έννοια ότι ο καλός νοικοκύρης είναι εκείνος που προνοεί και συσσωρεύει αποθέματα στις αποθήκες (η λέξη «καλιαί» επανέρχεται στο έργο π.χ. 307) ή έχει το δικό του βόδι για το όργωμα και τις βαριές εργασίες του χωραφιού. Η επιβίωση προϋποθέτει καθημερινό και πολύ κόπο, και γι᾽ αυτό ο Ησίοδος μακάριζε ως το καλύτερο από όλα τα γένη των ανθρώπων, όσων έζησαν πάνω στη γη πριν την εποχή του, το «χρυσό» γένος, ακριβώς επειδή δεν χρειαζόταν να δουλεύει και όλα τα παρήγε η γη από μόνη της. Ο άνδρας αγρότης έπρεπε να κατασκευάζει μόνος τα εργαλεία του (π.χ. αλέτρι) και, γενικά, καλούνταν να εργάζεται προκειμένου να έχει αυτάρκεια και να μη χρειάζεται να ζητά από άλλους. Παράλληλα, όμως, διέθετε και δούλους για τις επιμέρους αγροτικές ασχολίες (π.χ. 598, 608), όπως για το όργωμα, στο οποίο απαιτούνταν συγκεκριμένη ηλικία του εργάτη. Έτσι, ένας σαραντάχρονος δυνατός άνδρας (*αἰζηός*) ήταν αποτελεσματικός στη δουλειά, σε αντίθεση προς τους νεότερους, που έχουν αλλού το νου τους λόγω ηλικίας (*441-7*). Ο λόγος για τον οποίον ο Ησίοδος αναγνωρίστηκε ως δάσκαλος για τις εργασίες της γης είναι οι κανόνες, οι συμβουλές και η αρκετά αναλυτική παρουσίαση διαφόρων δεδομένων για τις γεωργικές ασχολίες και κυρίως για την κατανομή τους στις διάφορες εποχές του έτους, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες (Αριστοφάνης *Βάτραχοι* 1033-4: *Ἡσίοδος δὲ γῆς ἐργασίας, καρπῶν ὥρας, ἀρότους*). Είναι αρκετά περίεργο ότι ο Βοιωτός ποιητής, ενώ αναφέρεται σε διάφορα είδη διατροφής και φυσικά στο κρασί, δεν ασχολείται καθόλου με την κτηνοτροφία παρά μόνον σε ό,τι αφορά το μαλλί που χρειάζεται για την κατασκευή ρούχων, σκούφων και υποδημάτων για την προστασία από το δυνατό κρύο, αλλά ακόμη και έτσι δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες σχετικά με την παραγωγή της πρώτης ύλης ή την παρασκευή του μαλλιού.

Όπως είδαμε, η πιο σεβαστή κατηγορία του γεωργού είναι ο ***αὐτουργός***, δηλαδή ο ανεξάρτητος αγρότης, ο οποίος καλλιεργούσε κυρίως για την οικογένειά του και όχι για να εξυπηρετεί άλλους, και ο οποίος συχνά δεν κέρδιζε πολλά (Πλάτων *Πολιτεία* 565a: *ὅσοι αὐτουργοί τε καὶ ἀπράγμονες, οὐ πάνυ πολλὰ κεκτημένοι*). Ο Ευριπίδης τολμά να βάλει στο στόμα ενός τέτοιου άνδρα τις πιο σωστές κρίσεις για το μητροκτόνο Ορέστη και τον παρουσιάζει, μάλιστα, με πολύ θετικό αν και ρεαλιστικό τρόπο ως όχι ιδιαίτερα ωραίο αλλά ανδροπρεπή, που σπάνια εμφανίζεται στην αγορά, αλλά είναι συνετός, ακέραιος, με ανεπίληπτο βίο και ανήκει στην κατηγορία των αυτουργών (*Ὀρέστης 918-31*). Οπωσδήποτε, ο ελεύθερος Αθηναίος, αν και κατά βάση γαιοκτήμονας (ανεξαρτήτως μεγέθους), δεν είχε χρόνο για αποκλειστικά προσωπική εργασία λόγω των δημόσιων καθηκόντων και δικαιωμάτων του. Ένας μεσοαστός Αθηναίος είχε το σπίτι του στην πόλη αλλά και το κτήμα και τις ασχολίες του στους αγρούς, όπως ο απατημένος σύζυγος σε ένα λόγο μοιχείας και φόνου, ο οποίος αναφέρεται συχνά σε αυτά τα ταξίδιά του καθώς και ενός φίλου του (Λυσίας 1.11: ἧκον μὲν ἀπροσδοκήτως ἐξ ἀγροῦ, 20.5 ὡς Θεσμοφορίοις ἐμοῦ ἐν ἀγρῷ ὄντος, 22. τούτῳ ἡλίου δεδυκότος ἰόντι ἐξ ἀγροῦ ἀπήντησα). Στη Σπάρτη, οι είλωτες ήταν αυτοί που εργάζονταν τη γη (Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* ό.π.). Εντούτοις, η ιδιοκτησία της γης ήταν προνόμιο του ελεύθερου πολίτη και ο αυτάρκης αγρότης ήταν και εκεί το ιδανικό του καλού πολίτη. Σχετικά με τα δημόσια αξιώματα (κήρυκες, αυλητές και μαγείρους), αυτά ήταν κληρονομικά και ως προς τούτο οι Σπαρτιάτες συμφωνούσαν με τους Πέρσες (*Ηρόδοτος 6.59*).

Εκτός από τη χερσαία γη υπάρχει και η θάλασσα. Αν και οι ομηρικοί ήρωες θεωρούσαν τα ψάρια μία απολύτως ανθηρωική τροφή, η αγάπη του μεθομηρικού Έλληνα για την τροφή αυτή οδήγησε στον όρο *ὀψοφαγία* (*Αριστοφάνης Σφῆκες 510-11*) και το ψάρι θεωρούνταν πολύ σημαντική λιχουδιά, για την οποία διαθέτουμε πλήθος μαρτυριών και συνταγών. Εκτός από τις πάμπολλες αναφορές στον Αριστοφάνη και σε άλλους κωμικούς ποιητές, τα ψάρια ήταν βασικό θέμα στην *Ηδυπάθεια* του Αρχέστρατου και σε πολλά σημεία των *Δειπνοσοφιστών* του Αθήναιου[161]. Παρόλα αυτά, μία τέτοια ασχολία δεν ήταν καθόλου τιμητική και η συνεχής έκθεση του ψαρά στις καιρικές συνθήκες ενέπνευσε πολλές παραστάσεις με ρεαλιστικά στοιχεία. Επίσης, ο Δωριεύς κωμικός ποιητής Επίχαρμος έγραψε μία κωμωδία με τον σημαίνοντα τίτλο «Γη και Ουρανός», στην

οποία έκανε λόγο για τη διαμάχη του γεωργού με τον ψαρά. Όσο για τους ιχθυοπώλες, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν έχαιραν καθόλου καλής φήμης. Ιδιαίτερα σημαντική θέση ανάμεσα στις αγροτικές ασχολίες πρέπει να κατείχε και η μελισσοκομία, όπως φαίνεται από τα πολυάριθμα αρχαιολογικά ευρήματα, κυρίως πήλινες κυψέλες, αλλά και τις σχετικές μυθολογικές αναφορές (*Πλούταρχος Σόλων 23.8*).

Επαγγελματίες τεχνίτες

Μετά από τους γεωργούς, ο Αριστοτέλης είχε κατατάξει τους τεχνίτες (*βάναυσον*)[162], τους ανθρώπους της αγοράς (*ἀγοραῖον*), το *θητικόν* και τέλος τους πολεμιστές, οι οποίοι ήταν απαραίτητοι για τη διατήρηση της ελευθερίας (*Πολιτικά* ό.π.). Στην *Ειρήνη* (ό.π.), μετά τους γεωργούς, ακολουθούσαν οι έμποροι (*ἔμποροι*), οι οικοδόμοι (*τέκτονες*) και οι τεχνίτες (*δημιουργοί*) και στη συνέχεια οι μη πολίτες, δηλαδή οι μέτοικοι, οι ξένοι και οι νησιώτες, με άλλα λόγια όλος ο λαός που βρισκόταν στην πόλη. Για τον Αριστοτέλη, οι **βάναυσοι** ήταν οι τεχνίτες χωρίς τους οποίους δεν μπορούσε να επιζήσει μία πόλη και οι οποίοι υπήρχαν είτε από ανάγκη είτε για την απόλαυση και την ευζωία (Αριστοτέλης ό.π.). Ειδικά για τους *θῆτες*, αυτοί βρίσκονταν μάλλον στο τέλος της κλίμακας και ήταν, κυρίως, οι **ακτήμονες**, που αναγκάζονταν λόγω φτώχειας να δουλεύουν χειρωνακτικά, έχοντας μοίρα καλύτερη μόνον από το θάνατο, εφόσον πιστέψουμε την ευχή του νεκρού Αχιλλέα προς τον Οδυσσέα, να ήταν καλύτερα θήτης παρά νεκρός (*Ὀδύσσεια 489-491*, πρβλ. *Αριστοτέλης Πολιτικά 1274a 21*).

Στην αγροτική και εμπορική *Οδύσσεια*, η μόνη αναφορά για την ύπαρξη επαγγελματιών που ασκούν την τέχνη τους ως περιπλανώμενοι πηγαίνοντας από ένα μέρος στο άλλο λέγεται από έναν οικιακό δούλο με ειδικότητα στη συοφορβία (εκτροφή χοίρων), τον Εύμαιο: «πες ποιος πάει γυρεύοντας αλλού να φέρει κάποιον ξένο, εκτός κι αν είναι απ᾽ αυτούς που ξέρουν κάποια τέχνη. Μάντης, γιατρός για τις κακές αρρώστιες, για τα δοκάρια μαραγκός, και βέβαια θείος αοιδός που ευφραίνει το τραγούδι του» (*Ὀδύσσεια 17.382-5*). Όλες οι προηγούμενες κατηγορίες αντιδιαστέλλονταν από τον *αὐτουργόν*, ο οποίος δεν εργαζόταν για τους άλλους. Αυτή η εξάρτηση από την εργασία θεωρούνταν ο κύριος λόγος για την απαξίωση των παραπάνω ομάδων και οι γραπτές πηγές που διαθέτουμε σχετικά με αυτή την αρνητική στάση προέρχονται προπάντων από τους ανθρώπους του πνεύματος και τους κωμικούς ποιητές. Οπωσδήποτε, οι αναφορές στις διάφορες ομάδες επαγγελματιών ποικίλλουν ανάλογα με τα συμφραζόμενα της εκάστοτε συζήτησης για θέματα της εργασίας στην αρχαία Ελλάδα.

Στην ιδεατή κοινωνία των ομηρικών θεών, ο τεχνίτης Ήφαιστος διέθετε προγόνους των σημερινών ρομπότ και τα φυσερά του σιδηρουργείου του εργάζονταν μόνα τους (*Ἰλιάς 18.373-7, 417-21, 469-78*). Μία τέτοια εικόνα δεν δείχνει μόνο τη διαφορά μεταξύ θνητών και θεών, αλλά και την ενδόμυχη επιθυμία του αρχαίου Έλληνα να μην κοπιάζει, όπως συνέβαινε στην πραγματικότητα, με τις χειρωνακτικές ασχολίες. Όπως και να έχει, ακόμη και ο θεός των τεχνιτών ήταν κουτσός, κάτι που σαφώς αποδεικνύει ότι οι Έλληνες γνώριζαν πολύ καλά τις κακουχίες της καθημερινής χειρωνακτικής εργασίας.

Ο Πλάτων χρησιμοποιούσε συχνά τις βαναυσικές τέχνες ως τμήμα των διαλόγων του περί αρετής, όπως επίσης αναφερόταν σε διάφορα θέματα που σχετίζονταν με την παραγωγή[163]. Παρόλα αυτά, βασική του τοποθέτηση ήταν ότι υπάρχει διάκριση ανάμεσα στο σοφό άνδρα και εκείνον που κατείχε κάποια τέχνη ή ασκούσε χειρωνακτική βαναυσική εργασία (*Συμπόσιον 203a*)[164]. Επίσης, είχε τοποθετήσει το βάναυσο στην ίδια κατηγορία με τον ηλίθιο και τον αντιπαρέβαλλε με το σοφό και αγαθό πολίτη (*Ἐπινομίς 976d 3*). Ανάλογα, ο φιλόσοφος χαρακτήριζε *βάναυσον* και *ἀνελεύθερον* και καθόλου άξια να ονομάζεται παιδεία εκείνη την παιδεία, η οποία, σε αντίθεση με την παιδεία της αρετής, επεδίωκε χρήματα ή δύναμη ή άλλη σοφία που δεν κατέχει νου και δικαιοσύνη (*Νόμοι 644a 3-5*: «εκείνη -εννοείται η παιδεία- που αποβλέπει στα χρήματα ή σε κάποιο είδος ισχύος, ή ακόμη και σε κάποια σοφία χωρίς φρόνηση και δικαιοσύνη, είναι χυδαία και ανελεύθερη και διόλου άξια να καλείται παιδεία», πρβλ. *Πλάτων Σοφιστής 231d-e*). Σε αυτή τη γενικότερη περιφρόνηση εντάσσεται μία εκτεταμένη συζήτηση για ένα μηχανοποιό (*Γοργίας 512c, πρβλ. 512d*).

Ο Ξενοφών θεωρούσε ότι οι βαναυσικές τέχνες δεν αφήνουν χρόνο για φιλία ή για τα θέματα της πόλης, δεν επιφέρουν δόξα και δεν χαίρουν εκτίμησης από τους πολίτες (*ἐπίρρητοι*, *ἀδοξοῦνται*). Μάλιστα με την ευκαιρία αυτή διέκρινε τους αγρότες, οι οποίοι θα υπερασπίζονταν την πατρίδα τους σε περίπτωση εχθρικής εισβολής και γι᾽ αυτό ήταν οι καλύτεροι και πιο πιστοί πολίτες. Για τον Ξενοφώντα, ο λόγος για την κακή φήμη που είχαν οι χειρωνακτικές τέχνες ήταν ότι επιβαρύνουν το σώμα, με το να το αναγκάζουν να κάνει συνεχή καθιστική ζωή μέσα σε κλειστό χώρο ή δίπλα στη φωτιά: τα σώματα γίνονταν, έτσι, μαλθακά και οι ψυχές πολύ πιο ασθενείς, ενώ επίσης εξαιτίας τους δεν είχε κανείς την ευκαιρία να βοηθά τους φίλους και την πατρίδα του (*Οἰκονομικός 4.2-4*). Και ο Αριστοτέλης κινείται μεταξύ του πρακτικού και του πνευματικού. Στο μέτρο των αρμοδιοτήτων του, ο τεχνίτης, ο οποίος γνωρίζει καλά την τέχνη του, θα φτιάξει ανάλογα ένα

καλό προϊόν (*Ἠθικά Εὐδήμεια 1219a 21*), αλλά ο φιλόσοφος δεν θεωρούσε τους τεχνίτες καλούς για πόλεμο, σε αντίθεση με τους γεωργούς, επειδή η τέχνη τους έκανε άχρηστους στο σώμα (*Οἰκονομικός 1343b, 1329a*). Στα *Πολιτικά* (*1278*) εξέφρασε την πεποίθηση ότι η καλύτερη πολιτεία δεν θα πρέπει να έχει για πολίτες της τους βάναυσους τεχνίτες και καλά έκαναν οι παλαιότεροι που είχαν για τεχνίτες τους δούλους ή τους ξένους. Την ίδια θέση έφτασε να εκφράσει και για τον *γεωργικόν βίον*, επειδή απλούστατα η αρετή χρειαζόταν αργία για να καλλιεργηθεί (*Πολιτικά 1328b*). Μάλιστα, ο φιλόσοφος δεχόταν ότι από αμφότερες κατηγορίες δεν θα έπρεπε να ορίζεται κάποιος ιερέας (*1329a ό.π.*). Αυτή η περιφρόνηση έφτασε να αφορά ακόμη και τους σημαντικούς καλλιτέχνες, αφού ό,τι έκαναν το έκαναν επί πληρωμή. Έτσι, ο αυτοκρατορικός συγγραφέας Λουκιανός αντανακλούσε προφανώς παλαιότερες απόψεις, όταν έλεγε ότι κανένας μυαλωμένος δεν θα ήθελε να γίνει, όσο και αν τους θαύμαζε, Φειδίας ή Πολύκλειτος, γιατί τότε θα γινόταν «βάναυσος, χειρῶναξ και ἀποχειροβίωτος», ό,τι χειρότερο δηλαδή (*Ὄνειρο 9.1-15*). Στους Σπαρτιάτες, υπήρχε, όντως, απαγόρευση να διδάσκονται τη βαναυσική τέχνη (Πλούταρχος *Ἀγησίλαος* 26.5.6: *ἀπείρητο γὰρ αὐτοῖς τέχνην ἐργάζεσθαι καὶ μανθάνειν βάναυσον*).

Ο Σωκράτης έδωσε έναν περίεργο ορισμό του «βάναυσου»: είναι εκείνος που καταφρονεί τους ομοίους του (*Στοβαίος 3.22.38*). Σώζεται μία πολύ ενδιαφέρουσα ιστορία, η οποία δείχνει την καταρχάς αρνητική τοποθέτηση του ελεύθερου Αθηναίου πολίτη, όχι υψηλού εισοδήματος ή κοινωνικής επιφάνειας, απέναντι στην εργασία, ακόμη και την οικιακή, και μας παρέχει, επίσης, μία καλή εικόνα για τις υποκατηγορίες των οικιακών εργασιών. Όταν ένας φίλος του Σωκράτη, ο Αρίσταρχος, του εξομολογήθηκε ότι λόγω των πολιτικών συνθηκών δεν ήταν πλέον σε θέση να θρέψει, όπως θα ήθελε, τους οικείους του, οι οποίοι ήταν φυσικά ελεύθεροι αλλά και πολυπληθείς, ο Σωκράτης ξεκίνησε μία συζήτηση σχετικά με την αξία της εργασίας. Ανέφερε την περίπτωση κάποιου άλλου Αθηναίου, ο οποίος τα κατάφερνε χάρη στους δούλους που είχε και οι οποίοι χαρακτηρίζονται *τεχνῖται*, ενώ ο Αρίσταρχος είχε προβλήματα, επειδή στο σπίτι του ζούσαν ελεύθεροι (*ἐλευθερίως πεπαιδευμένους*). Οι πρώτοι μπορούσαν να κάνουν όλα τα χρήσιμα πράγματα, όπως ενδύματα (ανδρικά και γυναικεία) και τρόφιμα. Πάνω σε αυτό, ο Σωκράτης ανέφερε διάφορα παραδείγματα: κάποιος Ναυσικήδης, εκτός από τους οικείους του, έτρεφε και άλλους ανθρώπους εκτρέφοντας ζώα, κάποιος Κύρηβος έκανε ψωμιά, κάποιος Δημέας κατασκεύαζε χλαμύδες, όπως και οι Μεγαρείς έφτιαχναν εξωμίδες. Στη νέα αντίρρηση του Αρίσταρχου ότι εκείνοι διέθεταν βαρβάρους, για να δουλεύουν, ενώ αυτός είχε ελεύθερους και συγγενείς, ο Σωκράτης τον ρώτησε αφοπλιστικά: «επειδή είναι ελεύθεροι και συγγενείς σου, νομίζεις ότι πρέπει να μην κάνουν τίποτε άλλο από το να τρώνε και να κοιμούνται;». Η συζήτηση έπεισε, τελικά, τον Αρίσταρχο να βάλει τις γυναίκες του σπιτιού να υφαίνουν και να παράγουν ρούχα. Με τον τρόπο αυτό και οι ίδιες θα χαίρονταν, επειδή θα ήταν δημιουργικές και χρήσιμες στον προστάτη άρρενα συγγενή τους. Η ιστορία τελειώνει με τον Αθηναίο οικογενειάρχη να αναχωρεί, πηγαίνοντας να αγοράσει μαλλί, προφανώς, για να βάλει σε εφαρμογή το σχέδιο του Σωκράτη (*Ξενοφών Ἀπομνημονεύματα 2.7.1-12*).

Παραγωγοί και πωλητές

Οι *ἀγοραῖοι* ήταν οι άνθρωποι της αγοράς, οι οποίοι αποτελούσαν ένα σημαντικό τμήμα των επαγγελματιών και είχαν πολλές διαβαθμίσεις, από τους απλούς και ταπεινούς πωλητές αγαθών και τους *καπήλους* (*Πλάτων Νόμοι 849cd*), οι οποίοι κατά κύριο λόγο δεν έχαιραν καμίας εκτίμησης, έως τους *ἐμπόρους*, ομάδα που περιλάμβανε και τους μεγαλέμπορους, οι οποίοι ασχολούνταν κυρίως με τη διακίνηση ποικίλων αγαθών μέσω των θαλασσινών οδών και ήταν συχνά πλοιοκτήτες. Από εδώ προέρχεται και η ονομασία *ἐμπόρια* για τους τόπους, όπου προπάντων λάμβανε χώρα μία τέτοια διακίνηση προϊόντων. *Ἔμποροι* απαντούν ήδη στα ομηρικά έπη: ο Μέντης ταξίδευε, για να μεταφέρει χαλκό και σαφώς η μεταπολεμική και πολύ κινητική κοινωνία που περιγράφει η *Οδύσσεια* γνωρίζει την *ἐμπορίην* (π.χ. *Ὀδύσσεια 2.318-20, 24.300-1*). Ο Ησίοδος γνώριζε, επίσης, καλά το θαλασσινό εμπόριο με τη ναυσιπλοΐα, το οποίο έκρινε, όμως, ως ιδιαίτερα ριψοκίνδυνη και επισφαλή επιχείρηση και γι᾽ αυτό απέτρεπε από την ενασχόληση με αυτό. Παρόλα αυτά, στη σχετική ενότητα όπου αναλύει τα δεδομένα της ναυτιλίας, ο ποιητής έκανε συχνά λόγο για το κέρδος (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι 631-2, 646-7*), το οποίο, παρά τους κινδύνους, ερχόταν στο αρχαίο νοικοκυριό. Η ιδέα ότι ο *ἔμπορος* τριγυρνούσε παντού, για να αποκομίζει κέρδος, απαντά και αργότερα πάλι με αρνητική αποτίμηση (*Ισοκράτης Δημόνικος 19.6*). Ο Σόλων αναγκάστηκε να στραφεί στο εμπόριο, επειδή ο πατέρας του μείωσε την κληρονομιά του και ο βιογράφος του Πλούταρχος προσπάθησε να το δικαιολογήσει όχι ως επιθυμία πλουτισμού αλλά στο πλαίσιο της ησιόδειας πρόκρισης της εργασίας (*Σόλων 2.1 και 5*). Με τον τρόπο αυτόν, όμως, ο Πλούταρχος ήταν σαν να ομολογούσε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι πίστευαν το αντίθετο. Από την άλλη, το θαλασσινό εμπόριο ήταν απαραίτητο, και ειδικά η Αθήνα απόκτησε την «ἀρχήν τῆς θαλάττης» όντας στην προνομιακή θέση να αποκτά και να εμπορεύεται προϊόντα από τα μέρη παραγωγής τους (αναλυτικά για το θέμα βλ. στο

ψευδο-ξενοφώντειο *Ἀθηναίων πολιτεία*). Ο *ἔμπορος* υπόκειτο σε νομική κάλυψη και γνωρίζουμε για ειδικές δίκες (*ἐμπορικαὶ δίκαι*), οι οποίες γίνονταν σε καθορισμένο χρόνο.

Παρά τις αντιδράσεις των στοχαστών, οι αρχαίες πόλεις ήταν γεμάτες από πωλητές και τεχνίτες. Ειδικά οι αττικές κωμωδίες παρέχουν μία πολύ εναργή εικόνα της εμπορικής κίνησης στην αρχαία Αγορά της Αθήνας. Ο τόπος αυτός ήταν, κυριολεκτικά, κέντρο του αστικού βίου, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι εκεί ο Σόλων έστησε σε χάλκινο ομοίωμα τους νόμους του (*Δημοσθένης 26.23*) και ότι εκεί βρισκόταν ο βωμός των Δώδεκα θεών (*Εικόνα 1.20*), ο οποίος αποτελούσε, εκτός των άλλων, την αφετηρία μέτρησης όλων των οδικών αποστάσεων στην Αττική (*Θουκυδίδης 6.54.6-7*). Επίσης, εκεί είχε στηθεί το σπουδαιότερο μνημείο της αθηναϊκής δημοκρατίας, οι ανδριάντες των τυραννοκτόνων Αρμόδιου και Αριστογείτονα, κοντά στο Λεωκόρειον (*Θουκυδίδης 1.20-21*). Ο Σωκράτης επαινείται, επειδή προτιμούσε να ζει σε δημόσιους χώρους και σύχναζε στους «περιπάτους», στα Γυμνάσια και στην Αγορά, όπου κυκλοφορούσαν οι περισσότεροι πολίτες (*Ξενοφών Ἀπομνημονεύματα 1.1.10*).

Υπήρχαν πολλών ειδών μικροπωλητές στην αγορά, οι οποίοι ήταν αναπόσπαστο τμήμα κάθε πόλης (*Ἱππῆς 129-45*). Φυσικά, και εδώ οι Σπαρτιάτες αποτελούσαν την εξαίρεση, επειδή δεν δέχονταν μεταξύ άλλων (π.χ. μάντεων, περιπλανώμενων ιερέων) εμπόρους και κατασκευαστές από άλλες περιοχές (*Πλούταρχος Λυκοῦργος 9.3, ψευδο-Πλούταρχος Ἠθικά = Ἀποφθέγματα Λακωνικά 226d 2*). Τα επαγγέλματα σχετίζονταν άμεσα με την οικονομική τους απόδοση, αν και πολλές φορές τα έσοδα από αυτά ήταν πενιχρά. Δεν είναι άξιο απορίας ότι ένας Αθηναίος οίκτιρε την κατάστασή του, η οποία τον ανάγκαζε να πουλά ταινίες, και παρόλα αυτά εξακολουθούσε να παραμένει φτωχός ο ίδιος, ενώ παραδεχόταν ότι η μητέρα του, αν και ελεύθερη Αθηναία, ήταν αναγκασμένη να θηλάζει κατ' επάγγελμα (*Δημοσθένης 57.35*). Στον αριστοφανικό *Πλούτο*, όπου λόγω θέματος αναφέρονται διάφορα κερδοφόρα επαγγέλματα, ο ήρωας Χρεμύλος απαριθμεί τις τέχνες που οφείλονταν στο θεό Πλούτο και συντρόφευαν το μέσο Αθηναίο (*Πλοῦτος 160-7*). Αυτές ήταν η σκυτοτομική, η χαλκουργική, η οικοδομική, η χρυσοχοϊκή, η γναφευτική και φυσικά η βυρσοδεψική, η οποία απαθανατίστηκε χάρη στο βυρσοδέψη πολιτικό Κλέωνα ή η κατασκευή λυχναριών από τον πολιτικό και βιοτέχνη Υπέρβολο. Η αριστοφανική Πενία αναφέρθηκε, με τη σειρά της, στη σχέση της με τους χειροτέχνες (*Πλοῦτος 532-4, πρβλ. 617-8*) και σε εκείνες τις τέχνες που θα εκλείψουν, όταν επικρατήσει ο επιδιωκόμενος πλούτος, ενώ έκανε λόγο για τη ναυπηγική, τη ραπτική, την τροχοποιητική, την πλινθοπυργική (*Πλοῦτος 510-6*). Μία άλλη ζωντανή εικόνα περιγράφει πώς ο πετεινός ξυπνούσε το χάραμα τους χαλκείς, τους κεραμείς, τους σκυλοδέψες, τους τσαγκάρηδες, τους βαλανείς, τους αλφιταμοιβούς, και τους τορνευτολυρασπιδαπηγούς (*Ὄρνιθες 489-92*).

Μία πλούσια ποιητική απαρίθμηση πωλητών κάθε πιθανού προϊόντος προσφέρει ο κωμικός Νικοφών (= Αθήναιος 3.110.55) στο έργο *Χειρογάστορες* σε έναν εντυπωσιακό κατάλογο: μεμβραδοπώλης (πωλητής αντζούγιας), ἀνθρακοπώλης (πωλητής κάρβουνου), ἰσχαδοπώλης (πωλητής σύκων), διφθεροπώλης (πωλητής δερμάτων), ἀλφιτοπώλης (πωλητής αλεύρων), μυστριοπώλης (πωλητής κοχλιαρίων), βιβλιοπώλης, κοσκινοπώλης, ἐγκριδοπώλης (πωλητής γλυκισμάτων), σπερματοπώλης (πωλητής σπόρων). Επίσης, μαρτυρούνται οι εξής πωλητές: ταριχοπώλης (πωλητής παστών ψαριών), φαρμακοπώλης, μυροπώλης, λιβανοτοπώλης, βυρσοπώλης, τροφίμων (ἀρτοπώλης, ἰχθυοπώλης, κρεοπώλης, ἐλαιοπώλης, ἀλλαντοπώλης, μελιτοπώλης), και κωμικά κοιλιοπώλης (*Ἱππῆς* 200), στυππειοπώλης (129, πωλητής καννάβινων υφασμάτων), αγγείων (πινακοπώλης, ληκυθόπωλις), άλλων μικροαντικειμένων (βελονοπώλης, συρμαιοπώλης που πουλά εμετικά, ρωποπώλης που πουλά κουρέλια, ἁλουργοπώλης που πουλά πορφύρα, χρυσοχόος). Με παρόμοια επαγγέλματα, τα οποία θεωρούνταν χαμηλής στάθμης, ασχολούνταν εξίσου άνδρες και γυναίκες.

Στην Αγορά, κάθε πωλητής είχε τη θέση που ταίριαζε στο προϊόν του και το ίδιο ίσχυε για τους παραγωγούς διαφόρων προϊόντων, π.χ. ο μυροπώλης επιζητούσε σκιερά μέρη, επειδή ο ήλιος και η θερμότητα επηρεάζουν τα αρώματα (*Θεόφραστος απ. 4.40.3*). Σε απόμακρες περιοχές βρίσκονταν οι βυρσοδέψες λόγω της μυρωδιάς του προϊόντος τους. Ανάλογα, και οι ουσίες για την επεξεργασία του μαλλιού έκαναν δύσκολη τη ζωή των τεχνιτών που ασχολούνταν με αυτές[165]. Οι εκφράσεις «εἰς ἀγορὰν ἐπ' ἄλφιτα», «ἐν τοῖς στεφανώμασιν», «ἐς τὰς χύτρας»[166] ή απλώς «χύτροι» (Αριστοφάνης *Ἐκκλησιάζουσαι* 303) είναι ενδεικτικές της χωρικής διαφοροποίησης για διάφορες κατηγορίες προϊόντων, όπως τα σιτηρά, τα στεφάνια και τα κεραμικά σκεύη. *Δεῖγμα* ονομαζόταν η αγορά στον Πειραιά, όπου εκτίθονταν τα διάφορα εμπορεύματα (Ξενοφών *Ἑλληνικά* 5.1.21). Ο τσαγκάρης (*σκυτοτόμος*), ο οποίος γενικώς έχαιρε πολύ χαμηλής εκτίμησης, ζούσε σε ανθυγιεινές συνθήκες. Πολύ συχνά οι γυναίκες στις *Εκκλησιάζουσες* περιγράφονται σαν να ήταν άνδρες τσαγκάρηδες εξαιτίας του χλωμού δέρματος, ακριβώς επειδή αυτή η επαγγελματική ομάδα συνήθιζε να εργάζεται στο ημίφως (*385-7, 432*)[167]. Η επιτόπου εργασία ήταν, επίσης, πολύ συχνή και οι τεχνίτες έμπαιναν αναγκαστικά στα σπίτια των πολιτών, γεγονός που έπληττε τη γυναικεία απομόνωση και την αναμενόμενη σεμνότητα του θηλυκού φύλου. Στην κωμωδία, παρουσιάζονται συχνά κωμικές σκηνές με υπονοούμενα για τη σχέση του τεχνίτη, ο οποίος καλείται από το σύζυγο να ασκήσει την τέχνη του και ταυτόχρονα μπορεί να κάνει και άλλα πράγματα (*Λυσι-*

στράτη 414-20). Ένας σύζυγος που είχε διατάξει τον χρυσοχόο να πάει στο σπίτι του, όσο εκείνος θα έλειπε, για να επισκευάσει ένα περιδέραιο της γυναίκας του, ίσως διακινδύνευε περισσότερο την τιμή του από ό,τι αν το πήγαινε ο ίδιος στο χώρο του εργαστηρίου (*Λυσιστράτη 407-19*). Εκτός από τους μικροτεχνίτες, υπήρχαν και ιδιοκτήτες εργαστηρίων, οι οποίοι απλώς εισέπρατταν από τα έσοδα, χωρίς να κάνουν οι ίδιοι τη σκληρή δουλειά, όπως ο μέτοικος πατέρας του Λυσία που είχε εργοστάσιο ασπίδων ή άλλοι επώνυμοι Αθηναίοι.

Χάρη στην κωμική πλοκή με αφορμή την ίδρυση και την ανοικοδόμηση της Νεφελοκοκκυγυίας, αποκομίζουμε πληροφορίες για την κατανομή των κατασκευαστικών εργασιών και την εξειδίκευση κατά την οικοδόμηση: κατασκευή πλιθιών (139), λάξευμα και σπάσιμο των θεμελίων και άλλων λίθων (1134, 1138), μεταφορά λίθων (1136-7) και πλίνθων με ειδικές ζώνες (1134, 1149), μεταφορά νερού (1140), πηλού (1142-6, 1151), με φτυάρια και λεκάνες, και διαφόρων εργαλείων (1149-151), κατασκευή ξύλινου τμήματος του τείχους από τέκτονες (1153-7). Αναφέρονται και τα απαραίτητα εργαλεία ή σκεύη, όπως *τύκος* (για την κοπή πέτρας), *λεκάνη*, *ἄμη* (φτυάρι), *ὑπαγωγεύς* (σχόλ.: ξυστῆρα, πλατὺ δὲ ἐστὶν σίδηρον ὧι ξαίουσι τὸν πηλόν).

Πολλοί επαγγελματίες επεδίωξαν να εισέλθουν στην πολιτική ζωή και μπορούμε να καταλάβουμε ότι στην καρδιά της αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν πιο εύκολο σε ένα τεχνίτη ή πωλητή να συχνάζει στον ελεύθερο χρόνο του στα όργανα της πολιτείας παρά σε ένα γεωργό, ο οποίος έμενε αρκετά χιλιόμετρα μακριά από το άστυ. Ακόμη και έτσι, όμως, οι πηγές δεν φείδονται από αρνητικά σχόλια για τις διάφορες επαγγελματικές ομάδες και θεωρούσαν κάθε άνδρα της αγοράς «πονηρό και θρασύ», ο οποίος, μάλιστα, δεν ήξερε μουσική εκτός από τα βασικά «γράμματα», δηλαδή γραφή και ανάγνωση, και αυτά «κακά κακῶς» (*Αριστοφάνης Ἱππῆς 180-1, 188-90*). Ο χαρακτηρισμός *ἀγοραῖος* είχε αποκτήσει αρνητική χροιά σε ο,τιδήποτε αναφερόταν (π.χ. *Αριστοφάνης Ἱππῆς 217-8, Βάτραχοι 1013-8*)[168]. Λόγου χάριν, οι ιχθυοπώλες θεωρούνταν από τους μεγαλύτερους απατεώνες, επειδή πουλούσαν μπαγιάτικα ψάρια (*Αριστοφάνης απ. 317*, πρβλ. Αθήναιος *Δειπνοσοφισταί* 6.7-10, με σχετικά αποσπάσματα από διάφορους κωμικούς ποιητές). Μία ανάλογη κωμική σκηνή με ένα πωλητή χελιών από την Κωπαΐδα διαβάζουμε στους *Ἀχαρνῆς* (*870-81*).

Ο Αριστοφάνης όχι μόνον επιφύλαξε στους φιλόδοξους τεχνίτες πολύ ειρωνική υποδοχή, αλλά και τους αντιμετώπισε με ιδιαίτερα αρνητική διάθεση. Στους *Ἀχαρνῆς*, ο Δήμος (η προσωποποίηση των πολιτών) έπαψε να δέχεται για εραστές του «τοὺς καλοὺς καὶ ἀγαθούς» και παραδόθηκε στους λυχνοπώλες, τους νευρορράφους, τους σκυτοτόμους και τους βυρσοπώλες. Μία τέτοια επιλογή θεωρήθηκε ότι ήταν η αιτία για την κακή κατάσταση που επικρατούσε στην Αθήνα. Ειδικά στο πρόσωπο του πολιτικού Κλέωνα (του Παφλαγόνα στο έργο), μπορούμε να δούμε την ανατομία αυτού του πολιτικού-τεχνίτη. Η απόλυτα αρνητική απεικόνισή του είχε συνδεθεί άμεσα με την τέχνη του βυρσοδέψη και την ιδιότητα του βυρσοπώλη, ακόμη και αν επρόκειτο για μεγαλοπαραγωγό και όχι για ένα ταπεινό μεροκαματιάρη. Στην κωμωδία στηλιτεύεται σκληρά με πολλούς όρους, οι οποίοι σχετίζονται με τη βυρσοδεψική τέχνη. Η απαξίωση της τέχνης αυτής κορυφώθηκε στην κωμική πλοκή, όταν ο βυρσοδέψης κατατροπώθηκε μέσα από έναν κωμικό αγώνα από έναν όμοιο ή και χειρότερό του, τον Αλλαντοπώλη, ο οποίος είχε φροντίσει, επίσης, να «αξιοποιήσει» την επαγγελματική του ταυτότητα προκειμένου να αντιμετωπίσει τον αντίπαλό του. Ανάλογη ήταν και η περίπτωση του πολιτικού και κεραμέα Κέφαλου. Ένας άλλος νεόπλουτος, ο Διιτρέφης, πλούτισε, επειδή έφτιαχνε φτερά, που δεν ήταν τίποτε άλλο από ξεσκονιστήρια (*Ὄρνιθες 797*): στα αρχαία σχόλια αναφέρεται ότι ο άνδρας πλούτισε φτιάχνοντας καλάθια και ότι τα πτερά του κειμένου είναι τα χερούλια των καλαθιών (*πυτίναι*) αυτών.

Από τη ζωή της αγοράς δεν έλειπαν οι απατεώνες, αφού ένας κωμικός απαιτούσε να διορίζονται *ὀψονόμοι*, για να ελέγχουν την ποιότητα και την ποσότητα των ψαριών (Αθήναιος *Δειπνοσοφισταί* 6.12.42). Οι **ἀγορανόμοι** ήταν οι αρμόδιοι υπάλληλοι για τη διαδικασία αυτή (π.χ. *Αριστοφάνης Ἀχαρνῆς 723-4, Σφῆκες 1407, Λυσίας 22.16, Αριστοτέλης Πολιτικά 1299b 17*). Μαρτυρείται και ένας άλλος ελεγκτής, ο *προμετρητής*, ο οποίος μετρούσε τα σιτηρά και τους καρπούς που διακινούνταν στην αγορά (*Σούδα π 2504*). Κοντά στους τεχνίτες, υπήρχαν και τα *καπηλεῖα*, δηλαδή μέρη για οινοποσία και φαγητό (π.χ. *Ισοκράτης Ἀρεοπαγιτικός 49.3*), όπου δεν επιτρεπόταν να συχνάζουν δούλοι. Οι **κάπηλοι** και οι **καπηλίδες** αναφέρονται σε αυτές τις περιπτώσεις ως οι ιδιοκτήτες τέτοιων χώρων ψυχαγωγίας, επειδή πουλούσαν κρασί (π.χ. *Αριστοφάνης Θεσμοφοριάζουσαι 347-50* και *735-8*, *Πλοῦτος 1120-2*). Στις επαγγελματικές ασχολίες μπορεί να αντιπαραβάλει κανείς τις ασχολίες του ελεύθερου χρόνου[169], που ήταν εξίσου σημαντικές για την καθημερινότητα των ανδρών-πολιτών. Η περιδιάβαση στην Αγορά και τα Γυμνάσια των πόλεων αποτελούσε ιδανικό τρόπο επικοινωνίας και ενημέρωσης. Στην ίδια περιοχή υπήρχε και το *σκιραφεῖον*, ο τόπος όπου παίζονταν τυχερά παιγνίδια (π.χ. *Ισοκράτης περὶ ἀντιδόσεως 287.1-3*).

Εικονογραφικά δεδομένα για τεχνίτες, εμπόρους και αγρότες

Οι απεικονίσεις επαγγελματιών (τεχνίτες, έμποροι) και των χώρων εργασίας τους (εργαστήρια, «καταστήμα-

τα») είναι σχετικά λίγες και αυτό φανερώνει το περιορισμένο ενδιαφέρον για τις χειρωνακτικές και μεταπρατικές εργασίες ως εικονογραφικό θέμα, τόσο για τους ίδιους τους δημιουργούς όσο και για τους αγοραστές[170]. Στους χειροτέχνες συγκαταλέγονταν, ανάμεσα σε άλλους, κεραμείς, γλύπτες, χαλκουργοί και οπλοποιοί. Στην αρχαϊκή εποχή, συχνότερα παριστάνονται οι κεραμείς σε διάφορα στάδια της εργασίας τους (εξόρυξη και προετοιμασία πηλού, πλάσιμο αγγείων στον κεραμικό τροχό, ψήσιμο στην κάμινο, διακόσμηση αγγείων) σε πήλινους αναθηματικούς πίνακες και αγγεία, κυρίως από κορινθιακά και αττικά εργαστήρια. Οι απεικονίσεις τους συνεχίζουν και στην κλασική εποχή, με την προσθήκη ιδεαλιστικών στοιχείων (π.χ. επίβλεψη και στεφάνωση των κεραμέων από την Αθηνά και Νίκες). Για τα εργαστήρια των κεραμέων, οι σχετικές παραστάσεις και οι γραμματειακές πηγές δείχνουν ένα σχετικά μικρό αριθμό απασχολούμενων, μεταξύ 3-4 μέχρι 9-10 άτομα, σε οικογενειακού μεγέθους επιχειρήσεις, εκτός από λίγες εξαιρέσεις[171]. Ακολουθούν ποσοτικά οι παραστάσεις μεταλλουργών, οι οποίοι κατασκευάζουν διάφορα αντικείμενα από σίδηρο και χαλκό, ακόμη και μεγάλα αγάλματα. Χαρακτηριστικές ως προς αυτό είναι οι σκηνές στις δύο όψεις μίας ερυθρόμορφης κύλικας του Ζωγράφου του Χυτηρίου (Βερολίνο, Antikensammlung F 2294, περ. 480 π.Χ., BAPD 204340), όπου απεικονίζονται διάφορες φάσεις της κατασκευής χάλκινων αγαλμάτων. Στις παραστάσεις με εργαστήρια γλυπτικής παρουσιάζονται τόσο γλύπτες όσο και η ίδια η Αθηνά να κατεργάζονται γλυπτά, όπως ανθρώπινες μορφές, άλογα και ερμαϊκές στήλες. Ορισμένα από αυτά έχουν υπερφυσικό μέγεθος. Στην ομάδα των μεταλλουργών ανήκουν και οι κατασκευαστές όπλων, οι οποίοι παριστάνονται στα αγγεία να κατασκευάζουν κυρίως κράνη αλλά και ασπίδες, κνημίδες και μάχαιρες. Ενδιαφέρον στις διάφορες σκηνές με τεχνίτες έχει η παρουσία των ειδικών εργαλείων και του απαραίτητου εξοπλισμού για την άσκηση της τέχνης τους (π.χ. κεραμικοί ή μεταλλουργικοί κλίβανοι), με τα οποία συμπληρώνουμε τις γνώσεις μας για την οργάνωση των αρχαίων εργαστηρίων, οι οποίες προκύπτουν σε σημαντικό βαθμό από τα ίδια τα αντικείμενα και τα ανασκαφικά κατάλοιπα των ποικίλων εργαστηριακών εγκαταστάσεων.

Από τους λοιπούς τεχνίτες διαθέτουμε λίγες απεικονίσεις, όπως με υποδηματοποιούς και ξυλουργούς. Οι πρώτοι παριστάνονται στο «σκυτοτομεῖον» την ώρα της δουλειάς, καθισμένοι σε δίφρο, ενώ κόβουν ένα κομμάτι δέρματος στο μέγεθος του ποδιού ενός πελάτη ή μίας πελάτισσας, οι οποίοι στέκονται πάνω σε ένα τραπέζι. Ο χώρος του εργαστηρίου δηλώνεται με διάφορα αναρτημένα εργαλεία και υποδήματα. Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι συχνά οι υποδηματοποιοί πήγαιναν στα σπίτια για να παραδώσουν ή να επισκευάσουν τα προϊόντα τους. Επιπλέον, το ταπεινό επάγγελμα του τσαγκάρη φαίνεται ότι άφηνε ένα εισόδημα, καθώς γνωρίζουμε και λίγα ανάγλυφα με παραστάσεις του (για την επιτύμβια στήλη του Ξανθίππου, 420 π.Χ., βλ. *1.4*, επίσης αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση υποδηματοποιείου του Διονυσίου και των γιων του, αφιερωμένο στον ήρωα Καλλιστέφανο, Αθήνα, Μουσείο Αγοράς Ι 7396, β΄ τέταρτο 4ου αι. π.Χ., *Εικόνα 1.21*). Οι ξυλουργοί εικονίζονται μόνοι ή με ένα βοηθό να πριονίζουν, να ανοίγουν οπές και να καρφώνουν σανίδες σε έπιπλα και κιβώτια. Σε δύο περιπτώσεις παριστάνονται ξυλοκόποι με πέλεκυ να κόβουν ξύλα. Στην αθηναϊκή Ακρόπολη έχουν βρεθεί πολλά αναθήματα τεχνιτών και άλλων επαγγελματιών, ανάμεσά τους βάσεις αγαλμάτων, ανάγλυφα και αγγεία με επιγραφές δηλωτικές της επαγγελματικής ιδιότητας των αναθετών[172]. Ορισμένα από αυτά ήταν, μάλιστα, δαπανηρά, μαρτυρώντας την οικονομική άνεση και την επιθυμία για κοινωνική αναγνώριση, με κορύφωση στην ύστερη αρχαϊκή εποχή. Με την πράξη της ανάθεσης, όπως και με τις απεικονίσεις τους στα αγγεία και τα ανάγλυφα, οι τεχνίτες ήθελαν να προβάλουν το έργο τους και να διεκδικήσουν, έως ένα βαθμό, την κοινωνική αποδοχή τους.

Οι παραστάσεις εμπόρων εμφανίζονται, επίσης, σε μελανόμορφα αγγεία από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. και σχετίζονται κυρίως με τη ζύγιση εμπορευμάτων και την πώληση οίνου και ελαίου, των δύο κυριότερων αγροτικών προϊόντων. Οι έμποροι δεν είναι μόνον άνδρες (*κάπηλοι*) αλλά και γυναίκες (*καπηλίδες*), ενώ οι πελάτες τους ανήκουν, επίσης, και στα δύο φύλα. Η παρουσία μεγάλων οξυπύθμενων αμφορέων και πίθων καθώς και μικρότερων οινοδόχων αγγείων (μικρότερος αμφορέας, οινοχόη, ασκός) για την αποθήκευση και μετάγγιση-μεταφορά οίνου είναι ενδεικτική για την πώληση κρασιού σε διαμορφωμένους εμπορικούς χώρους της Αγοράς ή σε οινοποιεία. Στην περίπτωση πώλησης λαδιού, κυριαρχούν τα ελαιοδόχα σκεύη (πελίκη, λήκυθος, αλάβαστρο), εκτός από τους αποθηκευτικούς αμφορείς, και το προϊόν μπορεί να είναι ανάλογα βρώσιμο ή αρωματικό έλαιο (*Εικόνα 1.22*). Γνωρίζουμε ότι υπήρχαν ειδικά μυροπωλεία στις αγορές και ότι τα προϊόντα τους ήταν περιζήτητα. Είναι αξιοσημείωτο ότι ενίοτε απεικονίζονται γυναίκες ως έμποροι, οι οποίες συναλλάσσονται με τους πελάτες. Στις παραστάσεις εμπορίου συναντάμε, επίσης, ορισμένες ενδιαφέρουσες επιγραφές με εμπορικό χαρακτήρα, οι οποίες δηλώνουν τις ποσότητες ή την ποιότητα των προϊόντων, ακόμη και την επιθυμία ενός εμπόρου να γίνει πλούσιος με τη βοήθεια του Δία. Σε λίγες σκηνές απεικονίζεται αγοραπωλησία και μεταφορά αγγείων, κυρίως αμφορέων[173] (*Εικόνα 1.23*). Ένας αγοραστής κρατά βαλάντιον (πουγκί με χρήματα) και στέκεται μπροστά από στοιβαγμένα αγγεία για να επιλέξει ή μεταφέρει τον αμφορέα με τη βοήθεια ενός δούλου. Γνωρίζουμε ότι οι κεραμείς πουλούσαν συχνά οι ίδιοι τα προϊόντα στα εργαστήριά τους

(*αὐτοπώλης*), αλλά οπωσδήποτε υπήρχαν και έμποροι, που διακινούσαν τα κεραμικά σκεύη στην εσωτερική αγορά και σε άλλες περιοχές. Σε λίγες παραστάσεις με κρεοπώλες-μαγείρους και ιχθυοπώλες-αλιείς εικονίζεται, εκτός από το ψάρεμα, ο τεμαχισμός και η μεταφορά κρέατος ή ψαριού (*Εικόνα 1.24α-β*), προφανώς σε ειδικούς χώρους, όπως φανερώνει ο απαραίτητος εξοπλισμός (πάγκος εργασίας, το «ἐπίξηνον», λεκάνη για τη συλλογή του αίματος, κοπίδα). Σχετικά με την ερμηνεία ορισμένων από τις σκηνές αυτές έχει προταθεί η συσχέτιση με τελετουργικές θυσίες σφαγίων στο πλαίσιο εορτών και «διαβατήριων» τελετών[174].

Η οικονομία των αρχαίων ελληνικών πόλεων εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη γεωργία[175] και την παραγωγή αγροτικών προϊόντων, τα οποία ήταν απαραίτητα για την αυτάρκεια και την ευημερία τους, ακόμη και σε περιοχές όπου η καλλιεργήσιμη γη ήταν περιορισμένη και λιγότερο εύφορη. Οι αγροτικές εργασίες απεικονίζονται, ωστόσο, περιστασιακά, με μόνη εξαίρεση τον τρύγο και την παρασκευή μούστου[176]. Στις σχετικές παραστάσεις, η συχνή παρουσία των Σατύρων στο ρόλο των τρυγητών (*Εικόνα 1.25*) και η αναγωγή της σκηνής στη σφαίρα του μύθου τονίζουν τη σημασία του οίνου ως θεϊκού δώρου του Διονύσου στους θνητούς. Στα αγγεία βλέπουμε διάφορα στάδια από τη συγκομιδή, τη μεταφορά και το πάτημα των σταφυλιών στο ληνό μέχρι την έκχυση και τη συλλογή του γλεύκους σε μεγάλους κάδους ή λεκάνες. Στις σκηνές υπάρχουν ενίοτε και άλλα σκεύη, όπως καλάθια, λίκνα, αμφορείς, υδρίες και κύλικες. Η αποθήκευση του νέου οίνου σε πίθους παριστάνεται πολύ σπανιότερα. Συχνά ο Διόνυσος σφραγίζει με την παρουσία του τις σκηνές αυτές. Η εμβληματική απεικόνιση της αμπέλου σε μελανόμορφα αγγεία, με το Διόνυσο καθισμένο στο κέντρο ή ανακεκλιμένο ως συμποσιαστή μαζί με την Αριάδνη και μικροσκοπικούς Σατύρους σκαρφαλωμένους στα κλαδιά, προβάλλει με έμμεσο αλλά εντυπωσιακό τρόπο τη στενή σχέση των ανθρώπων με το διονυσιακό κόσμο και τις απολαύσεις του[177]. Οι αντίστοιχες παραστάσεις με θνητούς τρυγητές είναι αισθητά λιγότερες και εμφανίζονται, κυρίως, στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία. Οι δραστηριότητες των γεωργών απεικονίζονται σπάνια σε σκηνές άροσης και σποράς με ζώα στο χωράφι, ορισμένες από τις οποίες προέρχονται από περιοχές εκτός Αττικής (*Εικόνα 1.26α-β*)[178], καθώς και με τη συλλογή καρπών, όπως από ελαιόδεντρα[179], με την οποία υπονοείται και η παραγωγή λαδιού (*Εικόνα 1.27*). Επίσης, παριστάνεται η μεταφορά των προϊόντων τους πάνω σε ημιονικές άμαξες. Εξίσου πολύ περιορισμένη είναι η απεικόνιση σκηνών που σχετίζονται, άμεσα ή έμμεσα, με την κτηνοτροφία και τη μελισσοκομία[180].

1.6.2 Γυναικείες ασχολίες και εργασίες

Από όπου και αν προέρχονται οι πληροφορίες για τη ζωή, τη θέση και τις ασχολίες των γυναικών στην αρχαιότητα είναι αποσπασματικές και μεροληπτικές. Τόσο οι γραπτές όσο και οι εικονογραφικές μαρτυρίες προβάλλουν την κρατούσα ανδρική αντίληψη των δημιουργών τους και της κοινωνίας που τις έχει διαμορφώσει. Η γυναικεία υπόσταση ήταν άμεσα εξαρτημένη σε κάθε στάδιο του βίου της από την παρουσία των ανδρών (βλ. *1.5.1*), διαφορετικά δεν είχε καμία θεσμική και νομική κάλυψη (οικογένεια, κοινωνία, δικαιοσύνη, πολιτική). Γι' αυτό οι γυναικείες δράσεις και αρμοδιότητες, εντός και εκτός του οίκου, ήταν σε μεγάλο βαθμό προκαθορισμένες και ελεγχόμενες. Η κόσμια συμπεριφορά και η εκτέλεση των καθηκόντων τους βρίσκονταν όχι μόνο υπό την εποπτεία της ανδρικής νομοθεσίας αλλά και κάτω από την ίδια τη γυναικεία επιτήρηση. Όπως δηλώνει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης «οι γυναίκες έχουν υπεροχή μόνον στη σωματική ομορφιά, τον σεξουαλικό αυτοέλεγχο, τη μετριότητα και την εργατικότητα» (*Ῥητορική 1361a 6-8*). Η κοινωνική και η οικονομική θέση της οικογένειας έπαιζε, οπωσδήποτε, καθοριστικό ρόλο για τη συμπεριφορά, τις δραστηριότητες και το κύρος των γυναικών. Σε ορισμένες κοινωνίες οι γυναίκες απολάμβαναν έως ένα βαθμό περισσότερη «ελευθερία κινήσεων» σε σχέση με άλλες σύγχρονές τους και ως προς αυτό είναι απολύτως ενδεικτική η σύγκριση ανάμεσα στις δραστήριες Σπαρτιάτισσες και τις περιορισμένες Αθηναίες. Ενδεχομένως, σε δωρικές και αιολικές περιοχές οι συνθήκες διαβίωσης και οι δυνατότητες έκφρασης των γυναικών να διέφεραν από εκείνες των ομοφύλων τους σε ιωνικές περιοχές, όπως διαφαίνεται και στις αναφορές των γραπτών πηγών.

Οι περισσότερες γραπτές πηγές τονίζουν το ρόλο της **οικοδέσποινας**. Στην αρχαϊκή εποχή η δράση των γυναικών περιοριζόταν μέσα στο σπίτι (*Εικόνα 1.28*). Εκεί είχαν σημαντική θέση, καθώς επόπτευαν τα έργα των δούλων και γενικότερα φρόντιζαν την οικιακή οικονομία, ενώ τόσο ο πόλεμος όσο και τα λόγια ήταν δουλειά των ανδρών (*Ἰλιάς 6.490-3* και *Ὀδύσσεια 1.356-9* αντίστοιχα: «καλύτερα να πας στην κάμαρή σου, με τα δικά σου απασχολήσου έργα, τον αργαλειό, τη ρόκα. Δίνε στις παρακόρες εντολές, για να δουλεύουν με φροντίδα... Ο πόλεμος [στην *Οδύσσεια*: ο λόγος] είναι μέλημα του αντρός»). Στην *Οδύσσεια* μία δούλη, η Ευρύκλεια, έχει το ρόλο του φύλακα της αποθήκης, όπου πηγαίνει ο Τηλέμαχος, για να πάρει ρούχα (*2.337-47*: «κατέβηκε στην ψηλοτάβανη κάμαρη του πατέρα του, ευρύχωρη όπου πολύ χρυσάφι και χαλκώματα ήσανε φυλαγμένα, αλλά και ρούχα μέσα σε κασέλες, άφθονο λάδι ευωδιαστό. Ακόμη εκεί στημένα τα πιθάρια, με το παλιό γλυκόπιοτο κρασί, ... βαλμένα στη σειρά, στον τοίχο ακουμπισμένα, ασφαλισμένη η κάμαρη, διπλά

θυρόφυλλα καλά αρμοσμένα, κι έμενε εκεί νύχτα και μέρα, μια κελάρισα γυναίκα, φύλακας σε όλα, το μυαλό της έκοβε πολύ –η Ευρύκλεια…»). Η υφαντική ήταν η βασική τους ενασχόληση, η τεκνοποιία και ανατροφή των παιδιών ο κύριος προορισμός τους. Ο Σημωνίδης στον *Ἴαμβο γυναικῶν* (*απ. 7 West*) αναφέρει ότι η γυναίκα-άλογο αποφεύγει τις δουλειές του νοικοκυριού, δεν έχει όρεξη να αγγίξει τον μύλο ή να σηκώσει το κόσκινο ή να καθαρίσει το σπίτι από την κοπριά ή να γονατίσει δίπλα στη φωτιά. Η γυναίκα-γαϊδούρα με το ζόρι στρώνεται στη δουλειά. Η γυναίκα-γουρούνα αντί να συμμαζεύει το σπίτι, τα κάνει όλα άνω-κάτω και ζει με άπλυτα ρούχα. Αντίθετα, η μόνη θετική γυναίκα-μέλισσα δεν χάνει τον καιρό της σε φλυαρίες με τις άλλες, αγαπά το σύζυγό της και έχει σωστά παιδιά[181].

Εκτός από το μεγάλωμα του παιδιού, η γυναίκα έπρεπε να ασχολείται με το νοικοκυριό, την καθαριότητα, τον οικιακό κήπο, την ετοιμασία των γευμάτων, το ρουχισμό για την οικογένεια και τα αντικείμενα για την προίκα των θυγατέρων της ή να εποπτεύει τις εργασίες των οικιακών δούλων. Μέσα στον οίκο η γυναίκα διατηρούσε σημαντική αυτονομία, καθώς φρόντιζε για τις καθημερινές και μακροπρόθεσμες ανάγκες, ρύθμιζε τις προμήθειες και μπορούσε να αναπτύξει έως ένα βαθμό τα προσόντα της. Ο όρος **ταμιεύειν** αφορά τη διαχείριση των σιτηρών, του λαδιού και του οίνου (*Αριστοφάνης Θεσμοφοριάζουσαι 418-25*), αρμοδιότητες οι οποίες εμπίπτουν εν μέρει στα καθήκοντα των γυναικών. Ο Ισχόμαχος γνωρίζει και παρουσιάζει αναλυτικά τις ιδιότητες που πρέπει να έχει η γυναίκα του, για να επιβλέπει το προσωπικό και να διαχειρίζεται σωστά τα του οίκου της, ώστε να γίνει καλή **ταμίας** του σπιτιού **(***Ξενοφῶν Οἰκονομικός 9.10-14*). Η λέξη **ταμίας** ορίζει αυτή τη διαχειριστική ιδιότητα εντός του οίκου και τη συναντάμε στους δικανικούς λόγους. Ο Πλάτων ισχυρίστηκε ότι οι άνδρες παραχωρούν τον έλεγχο των χρημάτων στις γυναίκες τους (*Νόμοι 805e*), ενώ αντίστοιχα στην κωμωδία η Λυσιστράτη διατυμπανίζει την άποψη ότι οι γυναίκες είναι απολύτως ικανές για τη διαχείριση του αθηναϊκού δημόσιου ταμείου, αφού για χρόνια ήταν υπεύθυνες για τον οίκο (*Λυσιστράτη 492-5*). Μία πολύ δυναμική χήρα στράφηκε εναντίον του ίδιου της του πατέρα, προκειμένου να διασφαλίσει την περιουσία των παιδιών της, και φαίνεται ότι γνώριζε καλά να κάνει τους λογαριασμούς της (*Λυσίας 32.14*, πρβλ. *Δημοσθένης 41.9-11*). Αλλού, ο απατημένος σύζυγος Ευφίλητος ομολογεί ότι στην αρχή του γάμου τους η γυναίκα του ήταν «οἰκονόμος δεινὴ καὶ φειδωλὸς [ἀγαθὴ] καὶ ἀκριβῶς πάντα διοικοῦσα» (Λυσίας 1.7).

Οι βασικές υποχρεώσεις των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα σχετίζονταν όλες με την οικογένεια και δηλώνονται στην αρχή της *Λυσιστράτης* (*15-19*): οι γυναίκες αργούν να ανταποκριθούν στο κάλεσμα της Λυσιστράτης, επειδή η μία «έχει να φροντίσει τον άνδρα της, η άλλη να ξυπνήσει τον δούλο ή να κοιμίσει το μωρό της, να το ταΐσει ή να του κάνει μπάνιο». Εξάλλου, όπως λέει λίγο μετά μία άλλη Αθηναία, «τι γνωστικό ή σπουδαίο απ᾽ τις γυναίκες μπορεί να βγει; Η δουλειά μας είναι μόνο το καθισιό, το λούσο, το φκιασίδι, τα κροκωτά λεπτά φορεματάκια, χυτοί χιτώνες και λαφριά γοβάκια» (*Λυσιστράτη 42-8*). Εξαιτίας της μισογυνικής επίθεσης του Ευριπίδη, οι γυναίκες παραπονιούνται ότι τώρα οι άνδρες κρατούν τα κλειδιά, όπως και στους γυναικωνίτες (413 κ.ε.). Σε άλλη περίπτωση, ένας καχύποπτος άνδρας ρωτά τη γυναίκα του αν είναι κλειδωμένο το κιβώτιο, αν το έπιπλο όπου βρίσκονται τα ασημικά είναι σφραγισμένο, αν έχουν βάλει το σύρτη στην πόρτα της αυλής (*Θεόφραστος Χαρακτῆρες 18.4*).

Στις ασχολίες εκτός σπιτιού υπάρχει σημαντική διάκριση ανάμεσα στις εύπορες και τις άπορες γυναίκες. Γνωρίζουμε πολλές γυναίκες, οι οποίες ήταν αναγκασμένες, λόγω φτώχειας και με κίνδυνο να χάσουν την υπόληψή τους, να πουλάνε προϊόντα στην αγορά, όπως ψωμί, λαχανικά και άλλα τρόφιμα (*τὰ φορτία Σφῆκες 1396-8*). Μία χήρα με πέντε παιδιά αναγκάζεται να πουλήσει στεφάνια (*Θεσμοφοριάζουσαι 443-58*). Η Λυσιστράτη (*Λυσιστράτη 457-60*) συγκεντρώνει τις συμμάχους γυναίκες αποκαλώντας τες κάπως υποτιμητικά με ονόματα που δηλώνουν γυναικεία επαγγέλματα στην αγορά, όπως «σκορδομαϊντανοφαβοραδικούδες, φουρναροταβερνιάρισσες, μεσίτρες» (σπερμαγοραιολεκιθολαχανοπώλιδες, σκοροδοπανδοκευτριαρτοπώλιδας). Στους *Βατράχους* εμφανίζεται μια πανδοχέας (*πανδοκεύτρια*) με τη δούλη της Πλαθάνη (*549-51*), που πιθανότατα ήταν μέτοικος, αφού είχε προστάτη της τον Κλέωνα (569). Είναι γνωστές οι κατηγορίες του Αριστοφάνη για τη μανάβισσα μητέρα του Ευριπίδη (*Ἀχαρνῆς* 478, *Ἱππεῖς* 19, *Σφῆκες* 497 λαχανοπῶλις, *Θεσμοφοριάζουσαι* 387 λαχανοπωλήτρια και 456). Στο δικανικό λόγο του Δημοσθένη για τον Ευξίθεο γίνεται λόγος για τις δύσκολες συνθήκες που ανάγκασαν μία ελεύθερη Αθηναία να γίνει πωλήτρια ταινιών (*ταινιοπῶλις*) και μετά τροφός (*τιτθεύουσα*). Ο ίδιος ο Ευξίθεος αναγκάζεται να απολογηθεί για την εργασία της μητέρας του: «Λένε για τη μητέρα μου, ότι ήταν τροφός. Δεν το αρνούμαστε αυτό. Πολλές Αθηναίες βρέθηκαν στην ανάγκη να μισθωθούν σαν παραμάνες, να δουλέψουν υφάντρες ή να ασχοληθούν με το εμπόριο. Τα ατυχήματα συχνά ανάγκασαν ελεύθερους πολίτες να ασχοληθούν με ταπεινωτικές εργασίες δούλου» (*Δημοσθένης 57.34 και 45*). Οι απεικονίσεις των επαγγελματιών γυναικών είναι εξίσου σπάνιες, όσο και οι άλλες κατ' εξοχήν οικιακές ασχολίες τους[182]. Σε αρκετές περιπτώσεις, μάλιστα, το ακριβές νόημα πολλών από τις σκηνές αυτές και η ταυτότητα των γυναικών είναι συχνά ανοικτά ζητήματα σε διάφορες ερμηνείες[183].

Εικονογραφικά δεδομένα για ασχολίες γυναικών

Οι **οικιακές εργασίες** αποτελούσαν, επομένως, τη «ναυαρχίδα» των γυναικείων καθηκόντων, με τις οποίες καταγίνονταν ανεξαρτήτως ηλικίας και γι' αυτές συχνά οι γυναίκες αποσπούν τον έπαινο ή την κριτική των αρχαίων πηγών. Παρά την παρουσία «οικόσιτων» δούλων και θεραπαινίδων, ο αριθμός των οποίων κυμαινόταν ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας, υπήρχαν πολλές και διαφορετικές δουλειές, οι οποίες έπρεπε να οργανωθούν και να διεκπεραιωθούν μέσα σε ένα αρχαίο νοικοκυριό (*Εικόνα 1.29*). Ωστόσο, λίγες από αυτές απεικονίζονται σε αγγεία, ανάγλυφα και ειδώλια, κατά πάσα πιθανότητα όσες θεωρούνταν οι πλέον σημαντικές.

Στην κορυφή τους βρίσκεται η ενασχόληση των γυναικών με την **κατεργασία του μαλλιού** και την **υφαντική**[184]. Πίσω από την απεικόνιση των διαφόρων σταδίων για το ξέσιμο και το γνέσιμο (νῆσις) της πρώτης ύλης, την προετοιμασία των νημάτων και την ύφανση καθώς και των απαραίτητων εξαρτημάτων και σκευών (*κάλαθος*, *ἐπίνητρον*, *ἠλακάτη*/ρόκα, *ἄτραχτος*/αδράχτι, σφονδύλια, κάθετος αργαλειός, υφαντικά βάρη/αγνύθες), προβάλλεται η νοικοκυροσύνη και η ομαδική γυναικεία εργασία, αλλά κρύβονται, επίσης, διάφοροι συμβολισμοί και κοινωνικές αξίες της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής. Ο Σωκράτης συμβουλεύει ένα φίλο του με πολλές γυναίκες στην οικογένεια, να τις βάλει να κατεργάζονται μαλλί και να το υφαίνουν, για να είναι χαρούμενες και παραγωγικές, καθώς έτσι θα συνεισφέρουν στα εισοδήματα του οίκου (Ξενοφών *Ἀπομνημονεύματα* 2.7.2-14, βλ. ό.π. *1.6.1*).

Τη σπουδαιότητα της συγκεκριμένης εργασίας επιβεβαιώνει το πλήθος των μύθων που σχετίζονται με την υφαντική[185] (Αθηνά και Αράχνη, Φιλομήλα και Πρόκνη, Ηρακλής και Ομφάλη) καθώς και το επίθετο «χρυσηλάκατος» με το οποίο χαρακτηρίζονται διάφορες θεές και ηρωίδες (Ήρα, Άρτεμη, Λητώ, Αμφιτρίτη, Ελένη στην *Ιλιάδα* 3, στην *Οδύσσεια* υφαίνουν η Πηνελόπη και η Καλυψώ στον αργαλειό με τη χρυσή σαΐτα). Η ίδια η Αθηνά Εργάνη, προστάτιδα των τεχνιτών, παριστάνεται να υφαίνει σε ανάγλυφους αναθηματικούς πίνακες και ίσως σε ένα μαρμάρινο άγαλμα («Αθηνά του Ενδοίου», Αθήνα Μουσείο Ακρόπολης 625) από την αθηναϊκή Ακρόπολη. Ανάλογα, και οι ιέρειες απεικονίζονται μερικές φορές σε αγγεία και ειδώλια κρατώντας ρόκα και αδράχτι, ως σύμβολα της γυναικείας εργατικότητας (π.χ. μελανόμορφος κορινθιακός κρατήρας του Ζωγράφου της Astarita, Μουσεία του Βατικανού 35525, περ. 560 π.Χ.). Το ίδιο ισχύει και για τις μικρές *ἀρρηφόρους*, οι οποίες σε ανάγλυφα του 4ου αι. π.Χ. από την Ακρόπολη βοηθούν στο στήσιμο του αργαλειού, πιθανόν για την ύφανση του παναθηναϊκού πέπλου. Επίσης, συχνά στα αγγεία παριστάνονται διακοσμημένα ενδύματα και υφάσματα με περίτεχνα σχέδια, ακόμη και με εικονιστικές συνθέσεις, τα οποία φορούν τόσο οι μυθικές όσο και οι θνητές γυναίκες[186]. Οι σχετικές παραστάσεις συναντώνται ήδη σε πρώιμα μελανόμορφα αγγεία, αλλά αυξάνονται ιδιαιτέρως στα ερυθρόμορφα αγγεία από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. και εξής. Αντίστοιχα, σε καταλόγους-ευρετήρια που βρέθηκαν σε αρχαία ιερά, οι αναθέσεις ενδυμάτων εκ μέρους των γυναικών συνοδεύονται πολλές φορές από τα επίθετα «ποικίλος», «πεποικιλμένος» και «κατάστικτος», όπως στο ιερό της Βραυρωνίας Άρτεμης[187]. Η απεικόνιση καλάθων σε επιτύμβια ανάγλυφα για γυναίκες είναι ενδεικτική για τη στενή σχέση των γυναικών με την κατεργασία του μαλλιού, η οποία τις συνόδευε και μετά το θάνατο[188].

Στις σχετικές παραστάσεις των αγγείων, οι γυναίκες, συνήθως μόνες ή ανά ζεύγη, ξαίνουν, γνέθουν, υφαίνουν και διπλώνουν υφάσματα. Συχνότερα παριστάνονται, ιστάμενες ή καθιστές, να γνέθουν μαλλί κρατώντας ρόκα και αδράχτι. Ένας κάλαθος, ο οποίος περιείχε την πρώτη ύλη, βρίσκεται πολλές φορές δίπλα τους και οι τουλούπες του μαλλιού (*τολύπη*) απεικονίζονται, επίσης, μέσα σε αυτόν ή στα χέρια των γυναικών. Οπωσδήποτε, η εργασία ήταν πιο ευχάριστη, όταν γινόταν ομαδικά, γι' αυτό βλέπουμε γυναικείες συντροφιές να καταγίνονται με διάφορα στάδια της κατεργασίας μαλλιού σε οικιακούς χώρους. Η παρουσία έτοιμων υφασμάτων, τα οποία κρατούν ανοικτά ή διπλώνουν οι γυναίκες, προβάλλει και το προϊόν της κοπιαστικής δουλειάς τους. Αντίθετα, οι παραστάσεις αργαλειών είναι σπάνιες αλλά πολύ διαφωτιστικές για το τελικό στάδιο της ύφανσης, όπως βλέπουμε στη γνωστή μελανόμορφη λήκυθο του Ζωγράφου του Άμαση (Νέα Υόρκη ΜΜΑ 31.11.10, BAPD 310485) και σε βοιωτικούς «καβειρικούς» σκύφους (Harvard University Arthur M. Sackler Museum 1925.30.127, *Εικόνα 1.30*). Σε ένα μελανόμορφο βοιωτικό σκύφο (Αθήνα, Μουσείο Κανελλοπούλου Δ384, τέλος 6ου αι. π.Χ., *Εικόνα 1.31α-β*)[189], το γνέσιμο του μαλλιού συνδυάζεται με άλλες τυπικές γυναικείες ασχολίες, όπως το άλεσμα καρπών και το λούσιμο, προβάλλοντας την εργατικότητα και τη σωματική περιποίηση ως πρωταρχικές αρετές για τις κόσμιες γυναίκες. Όλες οι μορφές στις σκηνές είναι ενεπίγραφες, δηλαδή κατονομάζονται (οι γυναίκες: Ευφροσύνα, Μόλπα, Ευάρχα, Κοδόμα, Ευφαρία και το θηλυκό σκυλί: Φιλοφέρα), και είναι προφανές από σχετική επιγραφή ότι το αγγείο αυτό αποτελούσε ανάθημα γυναίκας σε ένα ιερό, ίσως με αφορμή το γάμο της.

Αντίθετα, άλλες τυπικές καθημερινές ασχολίες, όπως το μαγείρεμα και το πλύσιμο ρούχων, δεν απεικονίζονται παρά μόνο σπάνια και η ερμηνεία τους δεν είναι πάντα βέβαιη[190]. Πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε γι' αυτές έμμεσα από τα κατάλοιπα σε διάφορους χώρους των αρχαίων οικιών (μαγειρεία/*όπτάνια*, αποθήκες)

καθώς και από τα σωζόμενα σκεύη, τα οποία σχετίζονται με μαγειρικές και άλλες οικιακές εργασίες (φουρνάκια/*ἰπνοί*, ψησταριές/*ἐσχάραι*, διάφορα μαγειρικά σκεύη, λεκάνες, λουτήρια)[191]. Σε αγγεία και ειδώλια από κεραμικά εργαστήρια της Βοιωτίας –περιοχή όπου τα θέματα από την καθημερινή ζωή και εργασία ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή– καθώς και από άλλες περιοχές εμφανίζονται σκηνές με γυναικείες και άλλες οικιακές ασχολίες (Πολύγυρος Αρχαιολ. Μουσείο Ι.47.345β και γ, Ι.49.17, Ι.49.19, *Εικόνες 1.32α-β -1.33*)[192]. Με την προετοιμασία φαγητού και την παρασκευή, κυρίως, ψωμιού σχετίζονται οι σκηνές όπου οι γυναίκες ζυμώνουν σε μεγάλες λεκάνες ή αλέθουν δημητριακά με το γουδοχέρι (*δοῖδυξ*, *ὕπερον*) μέσα σε μεγάλα τριβεία-δοχεία (*θυεία* ή *θυία*, *ὅλμος*, σημ. γουδί) ή επιβλέπουν το ψήσιμο καθισμένες μπροστά σε φουρνάκια. Η σκηνή του αλέσματος παριστάνεται στη μία όψη του μελανόμορφου βοιωτικού σκύφου, που προαναφέραμε, και έχει ενδιαφέρον ότι συνδυάζεται με την εργασία του γνεσίματος, υπογραμμίζοντας τη σχέση των δύο βασικότερων, ίσως, γυναικείων οικιακών εργασιών. Σε ορισμένες από τις παραστάσεις με γυναικείες ασχολίες έχουν δοθεί κατά καιρούς διαφορετικές ερμηνείες ως προς το περιεχόμενο των σκηνών, και δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις για καθημερινές ή τελετουργικές ή ακόμη και συμβολικές δραστηριότητες. Εξίσου σπάνιες είναι οι σκηνές που σχετίζονται με την **εκτροφή ζώων**, αν και είναι πολύ πιθανόν οι οικογένειες να συντηρούσαν ορισμένα ζώα, για να καλύπτουν τις ανάγκες τους σε βασικά είδη διατροφής, ακόμη και σε αστικές περιοχές. Χρηστικά ζώα είναι οι χήνες και τα γουρουνάκια, που ταΐζει μία γυναίκα σε ισάριθμα ερυθρόμορφα αγγεία, ενώ στην περίπτωση των σκύλων και των πτηνών πρόκειται οπωσδήποτε για κατοικίδια, τα οποία συντροφεύουν τα μέλη της οικογένειας και απεικονίζονται συχνότερα[193].

Μία άλλη κατηγορία παραστάσεων με γυναικείες ασχολίες αποτελούν οι λεγόμενες **σκηνές με γυναίκες σε οπωρώνες**[194]. Στις περισσότερες από αυτές απεικονίζονται γυναίκες ανεβασμένες σε δέντρα, από όπου μαζεύουν καρπούς, ενώ άλλες κάθονται σε κλισμούς με μεγάλα καλάθια μπροστά τους. Οι διαφορετικές ηλικίες και η συσχέτιση των σκηνών με περιγραφές νεαρών γυναικών στις αρχαίες πηγές οδήγησαν στην άποψη ότι ίσως πρόκειται για απεικονίσεις κοριτσιών σε ηλικία γάμου, καθώς βρίσκονταν τότε σε πλήρη άνθιση, όπως τα φορτωμένα με φρούτα δέντρα. Ανάλογη συζήτηση για την ταυτότητα των γυναικών υπάρχει για τις **σκηνές με την άντληση νερού από κρήνες**, οι οποίες αποτελούν τη συχνότερα απεικονιζόμενη γυναικεία δραστηριότητα εκτός της οικίας[195]. Τα ειδώλια των υδριαφόρων γυναικών, που βρίσκονται συχνά ως αναθήματα σε ιερά γυναικείων θεοτήτων (κυρίως της Δήμητρας και Κόρης), ανακαλούν αυτή την τυπική ασχολία. Η μεταφορά νερού από κρήνες, πηγάδια και ρυάκια ήταν ασχολία που μπορούσε να κάνει ακόμη και μια ελεύθερη γυναίκα, εκτός από τις δούλες. Συχνά οι γυναίκες παραπονιόνταν για το σπρώξιμο στις κρήνες, όπου έπρεπε να αντιμετωπίσουν και πλήθη οικιακών δούλων (*Λυσιστράτη 327-33*, ό.π. *1.5.2*, πρβλ. *370-1*, με κάλπιν).

Η δημοτικότητα των παραστάσεων αυτών στο β΄ μισό του 6ου αι. π.Χ. έχει συνδεθεί με την κατασκευή του υδροδοτικού συστήματος της Αθήνας και τη μνημειακή διαμόρφωση της κρήνης Καλλιρόης (σχετική επιγραφή ΚΑΛΙΠΕ ΚΡΕΝΕ, σε υδρία στο Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο Β 331, BAPD 302273 και ΚΑΛΙΠΕ ΚΑΛΕ σε άλλη υδρία Β 330, BAPD 320163) από τον Πεισίστρατο και τους γιους του (*Εικόνα 1.34*). Στις περισσότερες μελανόμορφες παραστάσεις η εμφάνιση και η ηλικία των γυναικών αποτελούν τα βασικά στοιχεία στα οποία στηρίζονται οι προταθείσες ερμηνείες. Η ενδυμασία τους (πέπλος ή συνηθέστερα χιτώνας και ιμάτιο) είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, το ίδιο οι κομμώσεις και τα κοσμήματα που φορούν. Ποικιλία παρατηρείται στις στάσεις τους: άλλοτε κρατούν και μυρίζουν άνθος ή συνομιλούν με έντονες χειρονομίες ανά ζεύγη και ταυτόχρονα κουβαλούν την υδρία στο κεφάλι τους (όρθια, όταν είναι γεμάτη, και πλαγιαστή, όταν είναι άδεια), άλλοτε περιμένουν να γεμίσει το αγγείο τους με τρεχούμενο νερό από την κρήνη, άλλοτε στολίζουν με ταινίες, στεφάνια και κλαδιά τους κρουνούς και το κρηναίο οικοδόμημα. Έτσι, δεν είναι άστοχη η σύγκριση που έχει γίνει με τις σύγχρονες Κόρες, έναν από τους καθιερωμένους αγαλματικούς τύπους σε ταφικά και αναθηματικά συμφραζόμενα στα αρχαϊκά χρόνια, καθώς και με τις περιγραφές των νεαρών γυναικών της αρχαϊκής αριστοκρατίας στις γραπτές πηγές[196]. Πολύ σπάνια εικονίζονται μαζί τους άνδρες, κυρίως αγόρια που πλένονται. Σε μία μόνον υδρία (Ζωγράφος του Πριάμου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1843,11-3.17 [Β 332], BAPD 301805) τη σκηνή πλαισιώνουν δύο θεοί, ο Διόνυσος και ο Ερμής, κάτι που έδωσε αφορμή για την ταύτιση των θεών με αγάλματα και τη σύνδεση με εορταστικά δρώμενα (π.χ. Ανθεστήρια). Άλλη ιδιαιτερότητα είναι η αναγραφή πολλών γυναικείων ονομάτων[197] δίπλα στις μορφές, που συνοδεύονται ορισμένες φορές από την προσφώνηση «καλή». Για όλους τους παραπάνω λόγους οι ερευνητές οδηγήθηκαν σε διαφορετικές ερμηνείες σχετικά με την κοινωνική θέση και το ρόλο των γυναικών: αν δηλαδή απεικονίζονται μορφές από το παρόν ή το παρελθόν της πόλης (π.χ. κόρες των μυθικών Πελασγών), αν πρόκειται για ευυπόληπτες Αθηναίες, κόρες και συζύγους πολιτών, ή για διάσημες εταίρες εκείνης της εποχής. Επίσης, αν οι σκηνές αποδίδουν καθημερινά γεγονότα ή τελετουργικές υδροφορίες που γίνονταν στους γάμους και σε άλλες εορτές. Θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς τη διατύπωση απόλυτων ερμηνειών με καθολική ισχύ για όλες τις σχετικές παραστάσεις, διότι παρόμοια απεικονισμένες σκηνές μπορεί να αποδίδουν διαφορετικά συμβάντα. Έτσι, η

προσθήκη ελαφιών σε ορισμένες σκηνές θεωρήθηκε στοιχείο για την ταύτιση των γυναικών με Νύμφες που προστάτευαν τις πηγές. Από την άλλη, η εμφάνιση ανδρών μαζί με τις γυναίκες σε κρήνες σε μία μικρή ομάδα αγγείων (κυρίως κάλπιδες και πελίκες) δηλώνει την παρενόχληση που δέχονταν συχνά οι δεύτερες από τους πρώτους, όπως γνωρίζουμε και από τις γραπτές πηγές. Οι άνδρες αυτοί είναι ώριμοι γενειοφόροι και οι χειρονομίες τους προκλητικές απέναντι στις γυναίκες, οι οποίες άλλοτε τους απωθούν και άλλοτε όχι.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ σε μελανόμορφη υδρία του Ζωγράφου του Πριάμου (ή Ζωγράφου AD), 520/10 π.Χ., Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1843.11-3.49 (Ε 329), BAPD 301814, *Εικόνα 1.35*.
Ένα κρηναίο οικοδόμημα καταλαμβάνει όλο το πλάτος και το ύψος της κύριας όψης, δημιουργώντας στις δύο κάθετες και την πάνω οριζόντια πλευρά το πλαίσιο της παράστασης. Το κτίσμα αποτελείται από τέσσερις δωρικούς κίονες, οι οποίοι στηρίζουν ένα επιστύλιο με τρίγλυφα και μετόπες (δοσμένες με επίθετο λευκό χρώμα, λευκές είναι και οι σταγόνες του επιστυλίου), και από δύο υδρορρόες διαμορφωμένες σε λεοντοκεφαλές, τοποθετημένες ψηλά στους πλευρικούς τοίχους. Άλλες τρεις υδρορρόες υπάρχουν στο βάθος της σκηνής, μία στο σχήμα λεοντοκεφαλής στο κέντρο, και δύο στο σχήμα ιππέων εκατέρωθεν. Ανάμεσα στους κίονες, στο μπροστινό και το πίσω επίπεδο, απεικονίζονται τέσσερις γυναίκες και πέντε βάθρα, όπου βρίσκονται ισάριθμες υδρίες και γεμίζουν με νερό που τρέχει από τους κρουνούς. Οι δύο από τις γυναίκες στολίζουν με στεφάνια τους κρουνούς και οι άλλες δύο επικαλούνται με χειρονομίες τη λατρευόμενη κρηναία Νύμφη. Φυλλοφόρα κλαδιά γεμίζουν το βάθος της σκηνής, διακοσμώντας το οικοδόμημα. Τρία γυναικεία ονόματα αναγράφονται ανάμεσα στις μορφές, όπως συνηθίζεται σε παρόμοιες παραστάσεις: Ιόπη, Ροδόπις, Κλεώ. Η μικρή ζώνη (predella) κάτω από την κύρια σκηνή, κοσμείται με ζωφόρο με πέντε ζώα, λιοντάρια και κάπρους. Στην παράσταση στον ώμο του αγγείου απεικονίζεται η συμπλοκή του Ηρακλή με τον Κύκνο παρουσία της Αθηνάς, ανάμεσα σε δύο οπλίτες.

Προβληματισμός ως προς την ακριβή ερμηνεία (με υπαινιγμό στη γυναικεία άθληση κατ' αναλογία προς άνδρες λουόμενους αθλητές, με σεξουαλικά υπονοούμενα, με ρεαλιστικό περιεχόμενο) και την ταύτιση των μορφών (Αθηναίες αστές ή εταίρες, Νύμφες ή θνητές) υπάρχει και για τις **σκηνές με λουόμενες γυναίκες**[198]. Στα λιγοστά μελανόμορφα παραδείγματα, οι σκηνές διαδραματίζονται σε εξωτερικούς χώρους ή στο ύπαιθρο, όπως δηλώνεται με κρουνούς, δέντρα, διάφορες κατασκευές (επιστύλιο, εξέδρα), ακόμη και υδάτινους σχηματισμούς. Ορισμένες φορές, μάλιστα, οι γυμνές γυναίκες παριστάνονται να κολυμπούν ή ετοιμάζονται να βουτήξουν στο νερό. Η πλειοψηφία, ωστόσο, των παραστάσεων εντοπίζεται στα ερυθρόμορφα αγγεία και οι σκηνές εκτυλίσσονται μάλλον σε εσωτερικό ή έστω κάποιον περιορισμένο χώρο, ο οποίος υποδηλώνεται με την παρουσία ιδιαίτερων αντικειμένων για το λουτρό (λουτήρια, λεκάνες, κάδοι, σπόγγοι, χτένες). Η γυμνότητα των γυναικών, το λούσιμο των μαλλιών, το κράτημα των ενδυμάτων που θα φορέσουν στη συνέχεια, η επάλειψη με αρώματα, είναι τα εικονογραφικά στοιχεία που επανέρχονται στις σκηνές, προσδίδοντάς τες έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, με έμφαση στη φροντίδα και την ομορφιά του γυναικείου σώματος. Συνηθίζεται, επίσης, η απεικόνιση μίας μόνο λουόμενης στο εσωτερικό ερυθρόμορφων κυλίκων, με αποτέλεσμα ορισμένοι μελετητές να ερμηνεύουν τις μορφές αυτές ως εταίρες. Ανάλογη συζήτηση υπάρχει γενικά για την ερμηνεία των γυμνών γυναικών σε διάφορες σκηνές καθώς και για το συμβολισμό της γυναικείας γυμνότητας, κυρίως στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία. Διαφορετικές απόψεις έχουν διατυπωθεί και για τα ερυθρόμορφα αγγεία όπου παριστάνονται γυναίκες, άλλοτε ενδεδυμένες και άλλοτε γυμνές, οι οποίες πλένουν υφάσματα ή πλένονται, μέσα σε μεγάλες λεκάνες ή λουτήρια[199].

Στο χώρο των «συντροφικών» δραστηριοτήτων ανήκει μία μικρή ομάδα μελανόμορφων αγγείων με **συνεστιάζουσες γυναίκες**[200]**,** η οποία προσφέρει μία ασυνήθιστη όψη των γυναικείων ασχολιών. Μολονότι οι αρχαίες πηγές αναφέρουν αρκετές εορταστικές εκδηλώσεις με τη συμμετοχή γυναικών σε διάφορα δρώμενα, ωστόσο οι ομαδικές απεικονίσεις τους παραμένουν σχετικά σπάνιες (βλ. *2.1.2*). Στα αγγεία, οι γυναίκες είναι καθισμένες ή όρθιες γύρω από ένα τραπέζι, φορτωμένο με κρέατα και ψωμάκια, και συνήθως κρατούν αγγεία πόσης, όπως κάνθαρο, κύλικα και κυρίως μεγάλους σκύφους. Πρόκειται, οπωσδήποτε, για συνεστιάσεις με κατανάλωση τροφής και ποτού από τις γυναίκες, ακόμη και αν δεν γίνεται απόλυτα προφανής η αφορμή τους, η οποία θα μπορούσε να αναζητηθεί σε κάποια από τις προσφιλείς γυναικείες εορτές προς τιμήν του Διονύσου ή της Δήμητρας.

Ο **ελεύθερος χρόνος των γυναικών**, δηλαδή δραστηριότητες που σχετίζονται ενδεχομένως με στιγμές ανάπαυσης και διασκέδασης σε ώρες σχόλης, συχνότερα υπονοείται και σπανιότερα δηλώνεται με συγκεκριμένο τρόπο στην αγγειογραφία. Οι σκηνές, κυρίως σε ερυθρόμορφα αγγεία, όπου απεικονίζονται γυναίκες να διαβάζουν ή να παίζουν μουσικά όργανα μαζί με συνομίληκες, μπορούν να θεωρηθούν ως μία ανάλογη απασχόληση. Ανοικτό παραμένει πολλές φορές και το θέμα της ταυτότητας των γυναικείων μορφών σε ανάλογες σκηνές, οι οποίες παρά την αοριστία και τα κοινά εικονογραφικά στοιχεία τους ερμηνεύονται άλλοτε ως ενάρετες Αθηναίες σύζυγοι και κόρες, άλλοτε ως εταίρες και άλλοτε ως μυθικές μορφές (Νύμφες, Μαινάδες,

Μούσες, Νηρηίδες). Επίσης, οι μορφές αυτές ενίοτε ταυτίζονται με επιγραφές ως προσωποποιήσεις αφηρημένων εννοιών, οι οποίες συνδέονται με τον κόσμο της Αφροδίτης αλλά και με τον αστικό βίο γενικότερα. Διάφορα παιχνίδια φαίνεται να απασχολούν ιδιαίτερα τις γυναίκες νεαρής ηλικίας (αιώρα, τραμπάλα, εφεδρισμός, σφαίρα, αρτιασμός/morra, αστράγαλοι, βλ. *1.5.2*) και ορισμένα από αυτά έχουν συσχετιστεί από τους μελετητές με θρησκευτικές ή «διαβατήριες» τελετές[201], οι οποίες έπαιζαν ουσιαστικό ρόλο για την ανάπτυξη και το πέρασμα των κοριτσιών και των εφήβων στην επόμενη φάση της ζωής τους.

Σε αντιδιαστολή με όλες τις παραπάνω βρίσκονται οι πολύ περισσότερες **«σκηνές γυναικωνίτη»**[202], οι οποίες ονομάστηκαν, έτσι, επειδή σε αυτές οι γυναίκες απεικονίζονται σε εσωτερικό χώρο, όπως δηλώνει η παρουσία επίπλων, σκευών και άλλων αντικειμένων σχετικών με τη γυναικεία εργασία και τον καλλωπισμό (κάλαθος, αλάβαστρο, πλημοχόη) καθώς και αρχιτεκτονικών στοιχείων (θύρα, επιστύλιο, κίονες), δίνοντας την εντύπωση ότι βρισκόμαστε στο «γυναικεῖον». Στο πλαίσιο αυτό, οι γυναίκες μπορεί να εκτελούν κάποια οικιακή εργασία, συνήθως σχετική με το γνέσιμο του μαλλιού, μπορεί όμως απλώς να στέκονται ή να κάθονται συνομιλώντας και κρατώντας διάφορα αντικείμενα (κιβωτίδια, αγγεία, στεφάνια, ταινίες). Επίσης, μπορεί να δέχονται κοσμήματα και να καλλωπίζονται. Κατά προτίμηση, ανάλογες πολυπρόσωπες «σκηνές γυναικωνίτη» επιλέγονται για τη διακόσμηση συγκεκριμένων αγγείων, τα οποία χρησιμοποιούνταν από τις γυναίκες σε διάφορες περιστάσεις, καθημερινές ή τελετουργικές (πυξίδες, επίνητρα, υδρίες-κάλπιδες, πελίκες, λουτροφόροι, γαμικοί λέβητες). Οι γυναικείες συντροφιές στις σκηνές αυτές, ανεξάρτητα από το αν συνδέονται με συγκεκριμένες δράσεις, προβάλλουν το ιδανικό της γυναικείας ομορφιάς και φιλαρέσκειας (*Εικόνα 1.36*). Η αρχετυπική εικόνα της εργατικής και σεμνής γυναίκας, η οποία κρατά ρόκα, αδράχτι ή άλλο αντικείμενο (κάτοπτρο, κιβωτίδιο, ταινία, στεφάνι) και παριστάνεται μόνη της στη σκηνή, είναι πολύ συχνή, επίσης, σε ερυθρόμορφα μυροδοχεία, κυρίως ληκύθους και αλάβαστρα, καθώς αναπαράγει με εμβληματικό τρόπο το πρότυπο της ιδανικής οικοδέσποινας[203]. Σε άλλες σκηνές, οι γυναίκες εικονίζονται, μόνες ή σε μικρές ομάδες, να τακτοποιούν υφάσματα μέσα σε κιβώτια, να ντύνονται (*Εικόνα 1.37*) και να καλλωπίζονται με τη βοήθεια φιλενάδων ή συγγενών τους. Συνήθως, μία κεντρική μορφή παριστάνεται καθισμένη σε κλισμό και πλαισιώνεται από άλλες γυναίκες, οι οποίες μπορεί να κρατούν διάφορα αντικείμενα (*Εικόνα 1.38*). Ορισμένα οικόσιτα ζώα και πτηνά (π.χ. ερωδιός) προσδίδουν στις σκηνές αυτές ιδιαίτερο ερωτικό περιεχόμενο[204]. Η συχνή παρουσία του Έρωτα, ακόμη και σε «πολλαπλά αντίγραφα», κυρίως από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και εξής[205], δεν πρέπει να μας παραξενεύει, διότι ο παιδικός θεός γίνεται σχεδόν αναπόσπαστο στοιχείο του κόσμου των γυναικών στην υστεροκλασική εικονογραφία. Συνοδεύει όχι μόνο την Αφροδίτη, τους εραστές (π.χ. Άδωνις, Φάων, Φαέθων) και διάφορες «προσωποποιημένες» μορφές της ακολουθίας της[206] αλλά εξίσου και θνητές γυναίκες σε διάφορες στιγμές της ζωής τους (βλ. *1.3*).

Μαζί τους παριστάνονται ορισμένες φορές νεαρές θεραπαινίδες (*παιδίσκαι*) και παιδιά ή βρέφη, τονίζοντας τους δύο βασικούς ρόλους των γυναικών ως οργανώτριες του οίκου και ως μητέρες. Σχετικά με το δεύτερο και καθοριστικό ρόλο για κάθε έγγαμη γυναίκα στην αρχαιότητα, έχει ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι οι γυναίκες απεικονίζονται μαζί με παιδικές ή βρεφικές μορφές συχνότερα στα επιτύμβια ανάγλυφα παρά στα αγγεία. Με αυτόν τον τρόπο προβάλλονται το μέγεθος της απώλειας και η διάρρηξη του στενού δεσμού, που επέρχεται λόγω του θανάτου της γυναίκας, μητέρας ή γιαγιάς. Ανάλογα, στην αγγειογραφία, μόνο σε σκηνές με νεκρική θεματολογία είναι πιο συστηματική η απεικόνιση βρεφικών ή παιδικών μορφών, αγοριών και κοριτσιών. Αυτό ισχύει, για παράδειγμα, στις μελανόμορφες σκηνές με πρόθεση και θρήνο νεκρών καθώς και στις ληκύθους λευκού βάθους με σκηνές αποχαιρετισμού και επίσκεψης στον τάφο (*Εικόνα 1.39*). Γενικά, διαπιστώνουμε την περιορισμένη παρουσία παιδιών ή βρεφών στο γυναικείο περιβάλλον (βλ. *1.5.2*). Φαίνεται ότι τα παιδιά διασκέδαζαν καλύτερα, όταν βρίσκονταν με συνομηλίκους τους, και έτσι απεικονίζονται συχνότερα σε ειδικά σχήματα αγγείων, όπως στους *χόες*.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ σε ερυθρόμορφη πυξίδα, κοντά στο Δούρη, 480/70 π.Χ., Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1873,0111.7 (Ε 773), BAPD 209970, *Εικόνα 1.40*.
Ο χώρος δηλώνεται με την απεικόνιση μίας πόρτας με δύο θυρόφυλλα (λεπτομερειακή απόδοση της κλειδαριάς, του χερουλιού, των εφηλίδων και των μεντεσέδων) και ενός δωρικού κίονα. Όλες οι μορφές είναι ενεπίγραφες και ταυτίζονται με έξι γνωστές ηρωίδες. Σε περίπτωση που δεν υπήρχαν επιγραφές, δεν θα μπορούσαμε να τις διακρίνουμε από οποιεσδήποτε άλλες θνητές γυναίκες. Στο άνοιγμα της θύρας στέκεται η Ιφιγένεια και δένει μία μακριά ταινία στο κεφάλι της. Προς αυτή έρχεται η Δανάη κρατώντας ένα μισάνοικτο κιβωτίδιο, από όπου βγάζει ένα περιδέραιο με χάντρες. Φορούν και οι δύο μόνο χειριδωτό χιτώνα. Οι άλλες τέσσερις γυναίκες χωρίζονται μεταξύ τους ανά δύο από τον κίονα. Η μόνη καθιστή μορφή είναι η Ελένη. Φορά χιτώνα, ιμάτιο και σάκκο στα μαλλιά. Κάθεται σε δίφρο προς τα δεξιά και τυλίγει στον αριστερό βραχίονα μία κλωστή, την οποία, προφανώς, έχει πάρει από τον κάλαθο που είναι δίπλα της. Αντικριστά της στέκεται η Κλυταιμνήστρα, με χιτώνα και ιμάτιο, κρατώντας στο προτεταμένο δεξιό χέρι ένα αλάβαστρο. Είναι η μόνη γυναίκα που

απεικονίζεται με λυτά μακριά μαλλιά. Ανάμεσά τους, στο βάθος της σκηνής, κρέμεται ένα κάτοπτρο. Πάνω από το τελευταίο ζευγάρι υπάρχει μόνο μία επιγραφή με το όνομα Κασσάνδρα, έτσι δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε σε ποια από τις δύο γυναίκες αναφέρεται. Φορούν και οι δύο χιτώνα και ιμάτιο, η μία έχει τα μαλλιά της πιασμένα με ταινία, η άλλη τα έχει καλυμμένα με σάκκο. Η στραμμένη προς τα δεξιά γυναίκα κρατά ένα καδόσχημο καλάθι, διακοσμημένο με μελανά κισσόφυλλα, που είναι γεμάτο με καρπούς (έχουν αποδοθεί με λευκό χρώμα). Η άλλη γυναίκα ανασηκώνει τον χιτώνα με το δεξιό της χέρι.

Ανάμεσα στις τυπικές γυναικείες ασχολίες, ορισμένες εκφράζουν ειδικούς ρόλους, οι οποίοι τους ανήκαν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι γυναίκες **θρηνωδοί**[207], όχι μόνο στην ιδιωτική αλλά και την επαγγελματική τους υπόσταση. Οι περισσότερες γυναίκες που θρηνούν στις σχετικές παραστάσεις των αγγείων ανήκουν στην οικογένεια των νεκρών, όπως φαίνεται και από τις επιγραφές που τις συνοδεύουν λίγες φορές, ωστόσο δεν είναι απίθανο ανάμεσά τους να υπήρχαν και επαγγελματίες θρηνωδοί. Αυτό είναι αρκετά πιθανό στις ομάδες των θρηνωδών που συνοδεύουν τους νεκρούς στα γεωμετρικά αγγεία με σκηνές πρόθεσης και εκφοράς. Αντίθετα, στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια ο ρόλος αυτός πρέπει να περιορίστηκε στα συγγενικά πρόσωπα, λόγω των απαγορεύσεων που επιβλήθηκαν στις πολυέξοδες κηδείες και την περιορισμένη συμμετοχή γυναικών σε αυτές (βλ. *1.4*). Οι γυναίκες θρηνούν με έντονες χειρονομίες (χτυπούν το κεφάλι και τραβούν τα μαλλιά τους, σχίζουν τα μάγουλα) και δυνατές κραυγές, σε αντίθεση με τους άνδρες. Επίσης, εικονίζονται σε άμεση σχέση με το νεκρό, καθώς στέκονται γύρω από τη νεκρική κλίνη, μαζί με τις στενότερες συγγενείς.

Στην κατηγορία των σημαντικών γυναικείων ρόλων ανήκει και εκείνος της **τροφού ή παραμάνας** (*τίτθη*)[208], η οποία ασχολείται με την ανατροφή των παιδιών της οικογένειας, απολαμβάνοντας το γενικό σεβασμό και την αναγνώριση για τις υπηρεσίες της, όπως και οι άνδρες παιδαγωγοί (βλ. *1.2*). Οι τροφοί μπορούσαν να αναλάβουν και το θηλασμό των βρεφών, όταν η μητέρα είχε πεθάνει πρόωρα ή δεν είχε αρκετό γάλα για να θηλάσει η ίδια. Από τις γραπτές πηγές και τα ταφικά επιγράμματα σε επιτύμβια ανάγλυφα πληροφορούμαστε για την ξεχωριστή θέση των τροφών στο πλαίσιο της οικογένειας. Στα αγγεία παριστάνονται, επίσης, συχνά μαζί με τη μητέρα και τα μικρά παιδιά, στην υπηρεσία των οποίων εργάζονταν (*Εικόνα 1.41*).

Βασική Βιβλιογραφία

Οικογένεια, σχέσεις μελών, θεσμοί και εικονογραφία

Λ. Αθανασάκη – Τ. Νικολαΐδης – Δ. Σπαθάρας (επιμ.), Ιδιωτικός βίος και δημόσιος λόγος στην ελληνική αρχαιότητα και στον διαφωτισμό. Μελέτες αφιερωμένες στην Ιωάννα Γιατρομανωλάκη, Ηράκλειο 2014.

L.A. Beaumont, Childhood in Ancient Athens: Iconography and Social History, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2012.

G. Carbone, Tabliope: ricerche su gioco nel mondo Greco-romano, Νάπολη 2005.

A. Cohen – J.B. Rutter (επιμ.), Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy, Hesperia Supplement 41, Πρίνσετον N.J. 2007.

C.A. Cox, Household Interests: Property, Marriage Strategies, and Family Dynamics in Ancient Athens, Πρίνσετον N.J. 1998.

M.-C. Crelier, Kinder in Athen im gesellschaftlichen Wandel des 5. Jahrhunderts v.Chr.: eine archäologische Annäherung, Remshalden 2008.

V. Dasen, Jumeaux, jumelles dans l'antiquité grecque et romaine, Kilchberg 2005.

S. Deacy – K.F. Pierce (επιμ.), Rape in Antiquity, Λονδίνο 1997 / 2002.

N. Demand, Birth, Death, and Motherhood in Classical Greece, Βαλτιμόρη 1994.

J. Evans Grubbs – T. Parkin – E. Bell (επιμ.), The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη 2014.

M. Fittà, Giochi e giocattoli nell' antichità, Μιλάνο 1997 (και σε γερμαν. μτφρ. Spiele und Spielzeug in der Antike: Unterhaltung und Vergnügen im Altertum, Στουττγάρδη 1998).

R. Garland, The Greek Way of Death, Νέα Υόρκη 1985.

R. Garland, The Greek Way of Life: from Conception to Old Age, Λονδίνο 1990 / ^{2}2003.

M. Golden, Children and Childhood in Classical Athens, Βαλτιμόρη 1990.

L. Hackworth Petersen – P. Salzman-Mitchell (επιμ.), Mothering and Motherhood in Ancient Greece and Rome, Austin Texas 2012.

S.C. Humphreys, The Family, Women and Death: Comparative Studies, Λονδίνο 1983.

A. Klein, Child Life in Greek Art, Νέα Υόρκη 1932.

W.K. Lacey, The Family in Classical Greece, Λονδίνο 1968.

P. Laurence – A. Strömberg (επιμ.), Families in the Greco-Roman World, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2011.

J.H. Oakley – R.H. Sinos, The Wedding in Ancient Athens, Madison WI 1993.

J.H. Oakley – J. Neils (επιμ.), Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past, Κατάλογος έκθεσης, Βαλτιμόρη 2003.

J.H. Oakley, Picturing Death in Classical Athens: the Evidence of the White Lekythoi, Οξφόρδη 2004.

D. Ogden, Greek Bastardy in the Classical and Hellenistic Periods, Οξφόρδη 1996.

S. Pfisterer-Haas, Darstellungen alter Frauen in der griechischen Kunst, Φραγκφούρτη 1989.

S.B. Pomeroy, Families in Classical and Hellenistic Greece: Representations and Realities, Οξφόρδη 1997.

B. Rawson (επιμ.), A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds, Malden MA 2011.

C. Reinsberg, Γάμος, Εταίρες και Παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 2008 (ελλην. μτφρ. του Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland, Μόναχο 1989).

H. Rühfel, Kinderleben im klassischen Athen: Bilder auf klassischen Vasen, Mainz 1984α.

H. Rühfel, Das Kind in der griechischen Kunst von der minoisch-mykenischen Zeit bis zum Hellenismus, Mainz 1984β.

R. Schmidt, Die Darstellung von Kinderspielzeug und Kinderspiel in der griechischen Kunst, Βιέννη 1977.

H. Schulze, Ammen und Pädagogen. Sklavinnen und Sklaven als Erzieher in der antiken Kunst und Gesellschaft, Mainz 1998.

V. Siurla-Theodoridou, Die Familie in der griechischen Kunst und Literatur des 8. bis 6. Jahrhunderts. v. Chr., Μόναχο – Φλωρεντία 1989.

J. Sofaer Derevenski (επιμ.), Children and Material Culture, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2000.

E. Specht, Schön zu sein und gut zu sein. Mädchenbildung und Frauensozialisation im antiken Griechenland, Βιέννη 1989.

R.F. Sutton Jr., The Interaction between Men and Women Portrayed on Attic Red-figure Pottery, Ann Arbor MI 1981.

A.M. Vérilhac – C. Vial, Le mariage grec, Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément 32, Παρίσι 1998.

Κοινωνική θέση, ρόλοι, ασχολίες και εικονογραφία γυναικών στην αρχαϊκή και κλασική εποχή

G. Arrigoni (επιμ.), Οι γυναίκες στην αρχαία Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 2007 (ελλην. μτφρ. του Le donne in Grecia, Μπάρι 1985).
S. Blundell, Γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 2004 (ελλην. μτφρ. του Women in Ancient Greece, Λονδίνο 1995).
S. Blundell – M. Williamson (επιμ.), The Sacred and the Feminine in Ancient Greece, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1998.
A. Brelich, Paides e Parthenoi, Ρώμη 1969.
P. Brulé, Les femmes grecques à l'époque classique, Παρίσι 2001 (και αγγλ. μτφρ. Women of Ancient Greece, Εδιμβούργο 2003).
A. Cameron – A. Kuhrt (επιμ.), Images of Women in Antiquity, Λονδίνο 1983.
E. Cantarella, Le donne e la città. Per una storia della condizione femminile, Como 1985 (και αγγλ. μτφρ. Pandora's Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity, Βαλτιμόρη 1987).
V.S. Cuchet – N. Ernoult (επιμ.), Προβλήματα του φύλου στην αρχαία Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 2009 (ελλην. μτφρ. του Problèmes du genre en Grèce ancienne, Παρίσι 2007).
G. Duby – M. Perrot – P. Schmitt-Pantel (επιμ.), Histoire des Femmes en Occident I. L'Antiquité, Παρίσι 1991.
E. Fantham – H.P. Foley – N.B. Kampen – H.A. Shapiro, Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο, Αθήνα 2001 (ελλην. μτφρ. του Women in the Classical World: Image and Text, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 1994).
G. Ferrari, Figures of Speech. Men and Maidens in Ancient Greece, Σικάγο 2002.
H.P. Foley (επιμ.), Reflections on Women in Antiquity, Νέα Υόρκη 1981.
L. Foxhall, Studying Gender in Classical Antiquity, Καίμπριτζ 2013.
L. Foxhall – G. Nehe (επιμ.), Gender and the City before Modernity, Λονδίνο 2013.
F. Gherchanoc (επιμ.), Mères grecques / Greek Mothers, Cahiers Mondes Anciens 6, Παρίσι 2015.
D.M. Halperin – J.J. Winkler – F.I. Zeitlin (επιμ.), Before Sexuality: the Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World, Πρίνσετον N.J. 1990.
R. Hawley – B. Levick (επιμ.), Women in Antiquity. New Assessments, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1995.
S.L. James – S. Dillon (επιμ.), A Companion to Women in the Ancient World, Malden MA 2012.
A.-O. Kaloski-Ostrow – C.L. Lyons (επιμ.), Naked Truths: Women, Sexuality and Gender in Classical Art and Archaeology, Λονδίνο 1997.
N.B. Kampen (επιμ.), Sexuality in Ancient Art, Καίμπριτζ – Νέα Υόρκη 1996.
R. Kennedy, Immigrant Women in Athens: Gender, Ethnicity, and Citizenship in the Classical City, Νέα Υόρκη 2014.
E. Keuls, The Reign of the Phallus: Sexual Politics in Ancient Athens, Νέα Υόρκη 1985, Μπέρκλεϊ [2]1993.
H. Killet, Zur Ikonographie der Frau auf attischen Vasen archaischer und klassischer Zeit, Βερολίνο 1994, [2]1996.
B. Kleine, Bilder tanzender Frauen in frühgriechischer und klassischer Zeit, Rahden 2005.
U. Kreilinger, Anständige Nacktheit: Körperpflege, Reinigungsriten und das Phänomen weiblicher Nacktheit im archaisch-klassischen Athen, Rahden 2007.
M.R. Lefkowitz – M.R. Fant, Women's Life in Greece and Rome, Λονδίνο 1992.
S. Lewis, The Athenian Woman: an Iconographic Handbook, Λονδίνο 2002.
S.H. Lonsdale, Dance and Ritual Play in Greek Religion, Βαλτιμόρη – Λονδίνο 1993.
N. Loraux, Τα τέκνα της Αθηνάς, Αθήνα 1992 (Les enfants d'Athéna: idées athéniennes sur la citoyenneté et la division des sexes, Παρίσι 1981, αγγλ. μτφρ. The Children of Athena. Athenian Ideas about Citizenship and the Division between the Sexes, Πρίνσετον N.J. 1993).
N. Loraux, The Experiences of Tiresias: The Feminine and the Greek Man, Πρίνσετον N.J. 1995.
M. Masterson – N. Sorkin Rabinowitz – J. Robson (επιμ.), Sex in Antiquity: Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2015.
I. McAuslan – P. Walcot (επιμ.), Women in Antiquity, Οξφόρδη 1996.
L. McClure, Sexuality and Gender in the Classical World: Reading and Sources, Λονδίνο 2002.
S. Moraw – A. Kieburg (επιμ.), Mädchen im Altertum / Girls in antiquity, Münster 2014.
C. Mossé, Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα [4]2004 (ελλην. μτφρ. του La femme dans la Grèce antique, Παρίσι 1983).
B. Patzek (επιμ.), Quellen zur Geschichte der Frauen I. Antike, Στουττγάρδη 2000.

J. Peradotto – J.P. Sullivan (επιμ.), Women in the Ancient World. The Arethusa Papers, Albany NY 1984.
S.B. Pomeroy, Goddesses, Whores, Wives and Slaves, Νέα Υόρκη 1975.
S.B. Pomeroy (επιμ.), Women's History and Ancient History, Chapel Hill NC 1991.
S.B. Pomeroy, Spartan Women, Οξφόρδη 2002.
N. Rabinowitz, Feminist Theory and the Classics, Λονδίνο 1993.
E.D. Reeder (επιμ.), Pandora: Women in Classical Greece, Βαλτιμόρη 1995.
S.I. Rotroff – R.D. Lamberton, Women in the Athenian Agora, Excavations of the Athenian Agora Picture Book 26, Αθήνα 2006.
T. Scheer, Griechische Geschlechtergeschichte, Μόναχο 2011.
B. Schild-Ξενίδου, Οι γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα, καταδίκη μνήμης, Αθήνα 2001.
Chr. Schnurr-Redford, Frauen im klassischen Athen. Sozialer Raum und reale Bewegungsfreiheit, Βερολίνο 1996.
N. Sojs (επιμ.), Neue Fragen, neue Antworten. Antike Kunst als Thema der Gender Studies, Βερολίνο 2004.
T. Späth – B. Wagner-Hasel (επιμ.), Frauenwelten in der Antike. Geschlechterordnung und weibliche Lebenspraxis, Darmstadt 2000 / Στουττγάρδη [2]2006.
P. Veyne – F. Lissarrague – F. Frontisi-Ducroux, Τα μυστήρια του γυναικωνίτη, Αθήνα 2008 (ελλην. μτφρ. Les Mystères du Gynécée, Παρίσι 1998).
B. Wagner, Zwischen Mythos und Realität. Die Frau in der frühgriechischen Gesellschaft, Φραγκφούρτη 1982.
G. Wickert-Micknat, Die Frau, ArchHom III Kap. R, Göttingen 1982.
J.J. Winkler, The Constraints of Desire: the Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece, Νέα Υόρκη – Λονδίνο 1990.

Ασχολίες – Επαγγέλματα και οικονομία

P.H. Acton, Poiesis. Manufacturing in Classical Athens, Οξφόρδη 2014.
M.-C. Amouretti, La pain et l'huile dans la Grèce antique: de l'araire au moulin, Παρίσι 1986.
M.-C. Amouretti κ.ά. (επιμ.), La production du vin et de l'huile en Méditerranée / Oil and Wine Production in the Mediterranean Area, Actes du Symposium international organisé par le Centre Camille Jullian et le Centre archéologique du Var, Aix-en-Provence et Toulon, 20-22 novembre 1991, Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément 26, Παρίσι 1993.
M.M. Austin – P. Vidal-Naquet, Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1998 (ελλην. μτφρ. του Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction, Λονδίνο [2]1977).
E.J.W. Barber, Women's Work. The first 20.000 Years. Women, Cloth, and Society in Early Times, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1994.
A. Burford, Craftsmen in Greek and Roman Society, Λονδίνο 1972 (και γερμαν. μτφρ. Künstler und Handwerker in Griechenland und Rom, Mainz 1985).
A. Burford, Land and Labor in the Greek World, Βαλτιμόρη 1993.
P. Cartledge – E.E. Cohen – L. Foxhall (επιμ.), Money, Labour and Land: Approaches to the Economies of Ancient Greece, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2002.
M.I. Finley, Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1988 (ελλην. μτφρ. του Economy and Society in Ancient Greece, Λονδίνο 1981).
L. Foxhall, Olive Cultivation in Ancient Greece. Seeking the Ancient Economy, Οξφόρδη 2007.
V.D. Hanson, Warfare and Agriculture in Classical Greece, Πίζα 1983 / Λος Άντζελες 1998.
S. Isager – J.E. Skydsgaard (επιμ.), Ancient Greek Agriculture: An Introduction, Λονδίνο 1990.
C. Mossé, Le travail en Grèce et à Rome, Παρίσι 1971.
C. Roebuck, The Muses at Work: Arts, Crafts, and Professions in Ancient Greece and Rome, Καίμπριτζ Mass.1969.
M. Vidale, L'idea di un lavoro lieve. Il lavoro artigianale nelle immagini della ceramica greca fra il VI e il IV secolo a.c., Padua 2002.
B. Wells (επιμ.), Agriculture in Ancient Greece, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute of Athens, 16-17 May 1990, Στοκχόλμη 1992.
S. de' Sena, Il vino nel mondo antico: archeologia e cultura di una bevanda speciale, Modena 2012.
Α. Χατζηδημητρίου, Παραστάσεις εργαστηρίων και εμπορίου στην εικονογραφία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, Αθήνα 2005.
J. Ziomecki, Les représentations d'artisans sur les vases attiques, Wroclaw 1975.

Εικόνες Κεφαλαίου 1

1.1 Γέννηση

Εικόνα 1.1 *Επιτύμβια στήλη του Φιλόξενου και της Φιλομένης, Malibu J.P. Getty Museum 83.AA.378 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 1.2. *Επιτύμβια στήλη της Σίμης με την οικογένειά της, Malibu J.P. Getty Museum 77.AA.89 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 1.3 *Αναθηματικό ανάγλυφο με οικογένεια λατρευτών, Βραυρώνα Αρχαιολ. Μουσείο 1153 (wikimedia commons – public domain, user: Ophelia2)*

1.3 Γάμος

Εικόνα 1.4 *Ερυθρόμορφη λουτροφόρος-υδρία, Βοστόνη MFA 03.802 (ανάπτυγμα)*

Εικόνα 1.5 *Ερυθρόμορφη πυξίς του Ζωγράφου του Marlay, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1920,12-21.1 (ανάπτυγμα, CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 1.6α-β *Ερυθρόμορφη πυξίς του Ζωγράφου της Ερέτριας, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1874,0512.1 (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 1.7 *Μελανόμορφος γαμικός λέβης, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 7897 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

1.4 Θάνατος

Εικόνα 1.8 *Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις του Ζωγράφου της υδρίας του Βερολίνου, Καίμπριτζ Harvard University Arthur M. Sackler Museum 1960.341 (Imaging Department © President and Fellows of Harvard College)*

Εικόνα 1.9 *Λήκυθος λευκού βάθους του Ζωγράφου των Αθηνών 1826, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.253 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 1.10 *Λήκυθος λευκού βάθους του Ζωγράφου του Λονδίνου D 65, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1884,0223.1 (D 65) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 1.11 *Λήκυθος λευκού βάθους του Ζωγράφου των Καλαμιών, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1873,0820.303 (D 73) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 1.12 *Επιτύμβια στήλη του Ξανθίππου με τις κόρες του, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1805,0703.183 (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 1.13 *Επιτύμβια στήλη της Μελιστούς, Malibu J.P. Getty Museum 82.AA.135 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA).*

1.5 Σχέσεις των μελών της οικογένειας

Εικόνα 1.14α-β *Ερυθρόμορφο αλάβαστρο, Providence Museum of Art, Rhode Island School of Design Museum V 25.088 (© Museum of Art, Rhode Island School of Design, Providence)*

Εικόνα 1.15 *Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις της Ομάδας του Πολυγνώτου, Καίμπριτζ Harvard University Arthur M. Sackler Museum 1960.342 (Imaging Department © President and Fellows of Harvard College)*

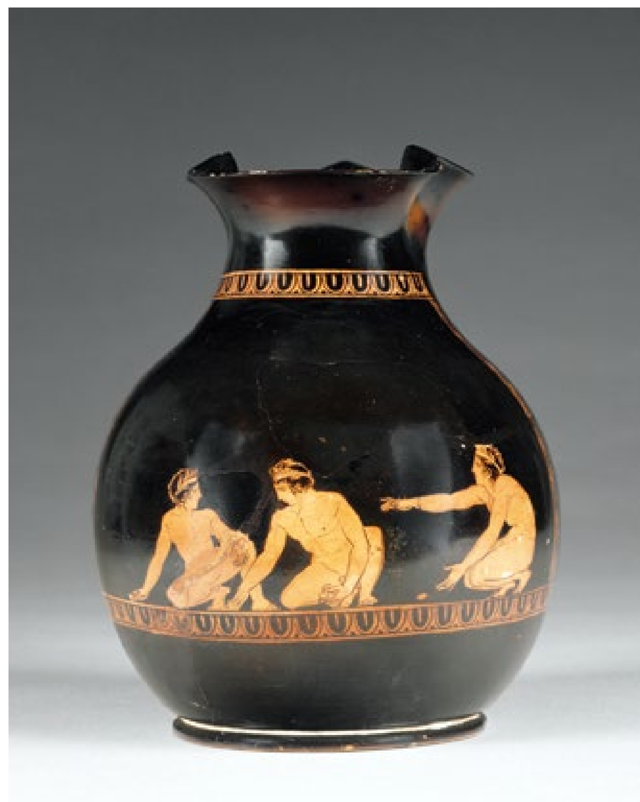
Εικόνα 1.16 *Ερυθρόμορφος χους, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 21227 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 1.17 *Ερυθρόμορφος χους, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 20090 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 1.18 *Ερυθρόμορφος χους, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 16912*
(© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)

Εικόνα 1.19 *Ερυθρόμορφος χους της Ομάδας της Βοστόνης 10.190, Malibu J.P. Getty Museum 96.AE.28*
(© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)

1.6 Ασχολίες ανδρών και γυναικών

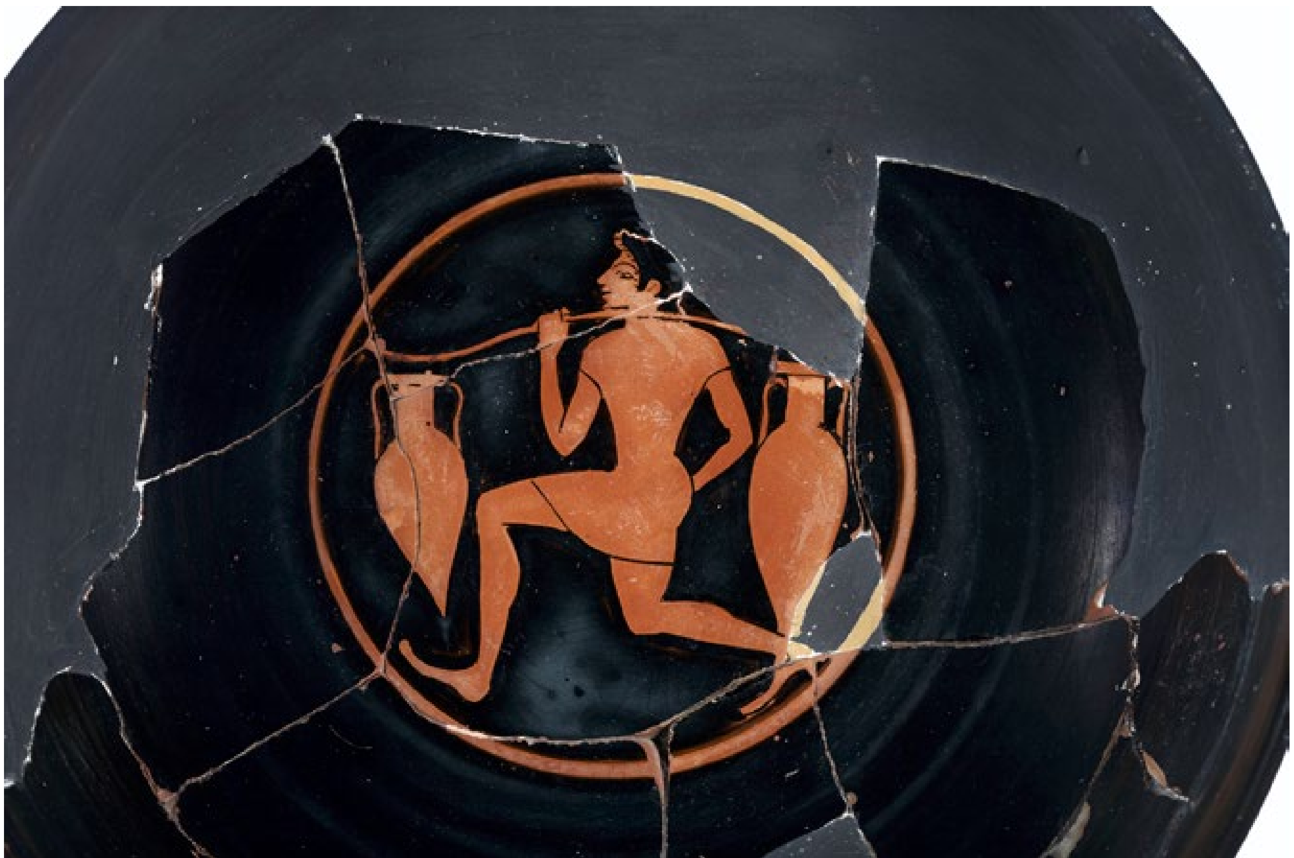
Εικόνα 1.20 *Τρισδιάστατη αναπαράσταση της αρχαίας Αγοράς με το βωμό των Δώδεκα θεών στο κέντρο και την Ακρόπολη στο βάθος (© Δημήτρης Τσαλκάνης – www.ancientathens3d.com)*

Εικόνα 1.21 *Επιτύμβια στήλη υποδηματοποιού με σκηνή «σκυτοτομείου», Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Ι 7396 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 1.22 *Μελανόμορφη πελίκη του κύκλου του Ζωγράφου του Αντιμένη, Φλωρεντία Museo Archeologico Nazionale 72732 (© Firenze, Museo Archeologico Nazionale)*

Εικόνα 1.23 *Ερυθρόμορφη κύλικα τύπου C κοντά στο Ζωγράφο του Ευεργίδη, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 1275 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 1.24α-β *Μελανόμορφη κύλικα κοντά στο Ζωγράφο του Θησέα, Malibu J.P. Getty Museum 96.AE.96 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 1.25 *Μελανόμορφος αμφορέας με λαιμό, Würzburg Martin-von-Wagner Museum L 208 (ανάπτυγμα)*

Εικόνα 1.26α-β *«Μηλιακός» πιθαμφορέας, Πάρος Αρχαιολ. Μουσείο 2653*
(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, φωτογρ. Ε. Μανακίδου)

Εικόνα 1.27 *Μελανόμορφος αμφορέας του Ζωγράφου του Αντιμένη, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1837.6-9.42 (B 226) (CC BY-NC-SA 4.0)*

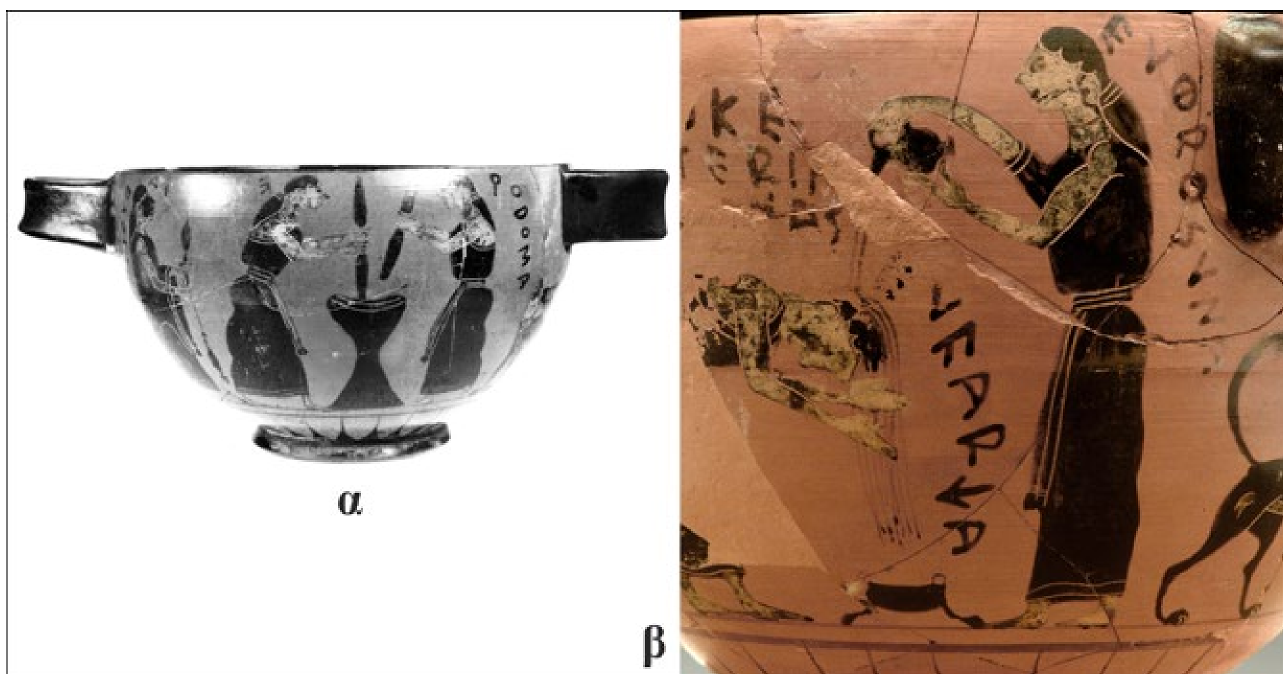
Εικόνα 1.28 *Ερυθρόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου της ληκύθου του Yale,
New Haven Yale University Art Gallery 1913.146 (© Yale University Art Gallery)*

Εικόνα 1.29 *Ερυθρόμορφος σκύφος, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.265 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 1.30 *Βοιωτικός μελανόμορφος «καβειρικός» σκύφος, Καίμπριτζ Harvard University Arthur M. Sackler Museum 1925.30.127 (Imaging Department © President and Fellows of Harvard College)*

Εικόνα 1.31α-β *Βοιωτικός μελανόμορφος σκύφος, Αθήνα Μουσείο Κανελλοπούλου Δ 384 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών)*

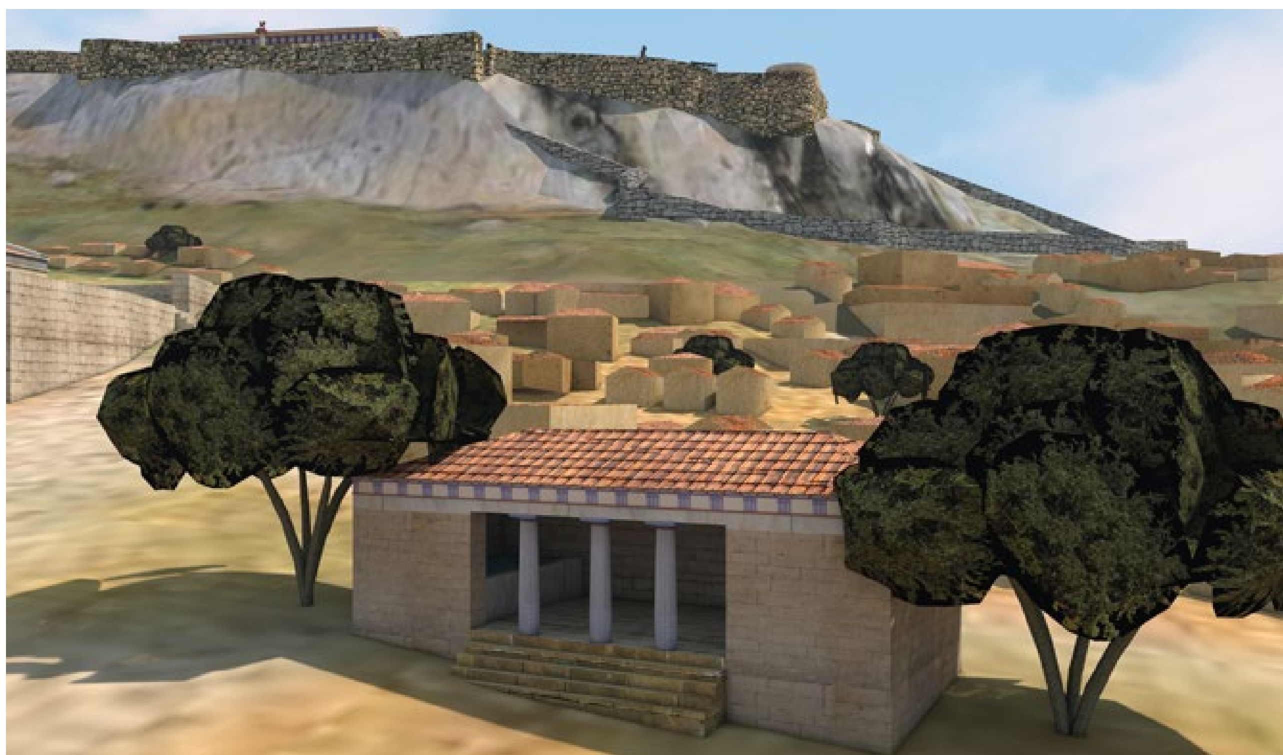

Εικόνα 1.32α-β *Πήλινο ειδώλιο μορφής που ζυμώνει, Πολύγυρος Αρχαιολ. Μουσείο Ι.49.17 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής)*

Εικόνα 1.33 *Πήλινο ειδώλιο γυναίκας που επιβλέπει το ψήσιμο μπροστά σε φούρνο, Πολύγυρος Αρχαιολ. Μουσείο Ι.49.19 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής)*

Εικόνα 1.34 *Τρισδιάστατη αναπαράσταση κρηναίου οικοδομήματος στην Αγορά της Αθήνας (© Δημήτρης Τσαλκάνης – www.ancientathens3d.com)*

Εικόνα 1.35 *Μελανόμορφη υδρία του Ζωγράφου του Πριάμου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1843,1103.49 (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 1.36 *Ερυθρόμορφη κύλικα κοντά στο Ζωγράφο του Μειδία, Malibu J.P. Getty Museum 82.AE.38 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 1.37 *Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις του Ζωγράφου του Κλεοφώντος, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 6053 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 1.38 *Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις, Providence Museum of Art, Rhode Island School of Design 22.114 (© Museum of Art, Rhode Island School of Design, Providence)*

Εικόνα 1.39 *Λήκυθος λευκού βάθους του Ζωγράφου της Καρλσρούης, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1851,0416,17 (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 1.40 *Ερυθρόμορφη πυξίς κοντά στο Δούρη, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1873,01-11.7 (Ε 773) (ανάπτυγμα, CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 1.41 *Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1873.0820.350 (E 219) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Γραμματειακές πηγές

1.1 ΓΕΝΝΗΣΗ

Τεκνοποιία, ευγονία ως σημείο ευνομίας

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **182**
οὐδὲ πατὴρ παίδεσσιν ὁμοίιος οὐδέ τι παῖδες

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **235**
τίκτουσιν δὲ γυναῖκες ἐοικότα τέκνα γονεῦσι

Αἰσχίνης 3 (*κατὰ Κτησιφῶντος***).111**
Καὶ ἐπεύχεται αὐτοῖς μήτε γῆν καρποὺς φέρειν, μήτε γυναῖκας τέκνα τίκτειν γονεῦσιν ἐοικότα, ἀλλὰ τέρατα

Εὐριπίδης, *Ἄλκηστις* **153-7**
καὶ μὴν ὅσ' ἄνδρα χρὴ παθεῖν εὐδαίμονα
πέπονθας· ἥβησας μὲν ἐν τυραννίδι,
παῖς δ' ἦν ἐγώ σοι τῶνδε διάδοχος δόμων,
ὥστ' οὐκ ἄτεκνος κατθανὼν ἄλλοις δόμον
λείψειν ἔμελλες ὀρφανὸν διαρπάσαι.

Όρκος Αθηναίων (Hist. Insc. ii 20. 204, 39 κ.ε.)
καὶ εἰ μὲν ἐμπεδορκοίην τὰ ἐν τῷ ὅρκῳ γεγραμμένα, ἡ πόλις ἡμὴ ἄνοσος εἴη· εἰ δὲ μή, νοσοίη...
καὶ γυναῖκες τίκτοιεν ἐοικότα γονεῦσιν· εἰ δὲ μή, τέρατα.

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **240-5**
πολλάκι καὶ ξύμπασα πόλις κακοῦ ἀνδρὸς ἀπηύρα,
ὅστις ἀλιτραίνῃ καὶ ἀτάσθαλα μηχανάαται.
τοῖσιν δ' οὐρανόθεν μέγ' ἐπήγαγε πῆμα Κρονίων,
λιμὸν ὁμοῦ καὶ λοιμόν, ἀποφθινύθουσι δὲ λαοί·
οὐδὲ γυναῖκες τίκτουσιν, μινύθουσι δὲ οἶκοι

Σοφοκλῆς, *Οἰδίπους Τύραννος* **26**
(πόλις) φθίνουσα δ' ἀγέλαις βουνόμοις τόκοισί τε
ἀγόνοις γυναικῶν·...

Καλλίμαχος, *Ὕμνος εἰς Ἄρτεμιν* **126-8**
...αἱ δὲ γυναῖκες
ἢ βληταὶ θνῄσκουσι λεχωίδες ἠὲ φυγοῦσαι
τίκτουσιν τῶν οὐδὲν ἐπὶ σφυρὸν ὀρθὸν ἀνέστη.

Γηροβοσκεῖν

Ξενοφών, *Οἰκονομικός* **7.12-13 και 19**
τέκνα μὲν οὖν ἂν θεός ποτε διδῷ ἡμῖν γενέσθαι, τότε βουλευσόμεθα περὶ αὐτῶν ὅπως ὅτι βέλτιστα παιδεύσομεν αὐτά· κοινὸν γὰρ ἡμῖν καὶ τοῦτο ἀγαθόν, συμμάχων καὶ γηροβοσκῶν ὅτι βελτίστων τυγχάνειν… πρῶτον μὲν γὰρ τοῦ μὴ ἐκλιπεῖν ζῴων γένη τοῦτο τὸ ζεῦγος κεῖται μετ' ἀλλήλων τεκνοποιούμενον, ἔπειτα τὸ γηροβοσκοὺς κεκτῆσθαι ἑαυτοῖς ἐκ τούτου τοῦ ζεύγους τοῖς γοῦν ἀνθρώποις πορίζεται.

Εὐριπίδης, *Ἄλκηστις* **662-4**
τοιγὰρ φυτεύων παῖδας οὐκέτ' ἂν φθάνοις,
οἳ γηροβοσκήσουσι καὶ θανόντα σε
περιστελοῦσι καὶ προθήσονται νεκρόν.

Εὐριπίδης, *Μήδεια* **1032-36**
ἦ μήν ποθ' ἡ δύστηνος εἶχον ἐλπίδας
πολλὰς ἐν ὑμῖν, γηροβοσκήσειν τ' ἐμὲ

καὶ κατθανοῦσαν χερσὶν εὖ περιστελεῖν,
ζηλωτὸν ἀνθρώποισι· νῦν δ᾽ ὄλωλε δὴ
γλυκεῖα φροντίς.

Εὐριπίδης, *Οἰνόμαος* **απ. 571**
ἀμηχανῶ δ᾽ ἔγωγε κοὐκ ἔχω μαθεῖν,
εἶτ᾽ οὖν ἄμεινόν ἐστι γενέσθαι τέκνα
θνητοῖσιν εἴτ᾽ ἄπαιδα καρποῦσθαι βίον.
ὁρῶ γὰρ οἷς μὲν οὐκ ἔφυσαν, ἀθλίους,
ὅσοισι δ᾽ εἰσίν, οὐδὲν εὐτυχεστέρους.
καὶ γὰρ κακοὶ γεγῶτες ἐχθίστη νόσος,
κἂν αὖ γένωνται σώφρονες -κακὸν μέγα-
λυποῦσι τὸν φύσαντα μὴ πάθωσί τι

Κατάλληλες ημέρες για γέννηση αγοριών και κοριτσιών

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **782-6, 788-9, 792-5, 811-3**
ἕκτη δ᾽ ἡ μέσση μάλ᾽ ἀσύμφορός ἐστι φυτοῖσιν,
ἀνδρογόνος δ᾽ ἀγαθή· κούρῃ δ᾽ οὐ σύμφορός ἐστιν
οὔτε γενέσθαι πρῶτ᾽ οὔτ᾽ ἂρ γάμου ἀντιβολῆσαι.
οὐδὲ μὲν ἡ πρώτη ἕκτη κούρῃ γε γενέσθαι
ἄρμενος,…
788-9
ἐσθλὴ δ᾽ ἀνδρογόνος· φιλέοι δ᾽ ὅ γε κέρτομα βάζειν
ψεύδεά θ᾽ αἱμυλίους τε λόγους κρυφίους τ᾽ ὀαρισμούς.
792-5
Εἰκάδι δ᾽ ἐν μεγάλῃ, πλέῳ ἤματι, ἵστορα φῶτα
γείνασθαι· μάλα γάρ τε νόον πεπυκασμένος ἔσται.
Ἐσθλὴ δ᾽ ἀνδρογόνος δεκάτη, κούρῃ δέ τε τετρὰς
μέσση
811-3
πρωτίστη δ᾽ εἰνὰς παναπήμων ἀνθρώποισιν·
ἐσθλὴ μὲν γάρ θ᾽ ἥ γε φυτευέμεν ἠδὲ γενέσθαι
ἀνέρι τ᾽ ἠδὲ γυναικί, καὶ οὔποτε πάγκακον ἦμαρ.

Ανάγκη για τεκνοποιία

Σοφοκλῆς, *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ* **685-9**
... οὐδ᾽ ἄυ-
πνοι κρῆναι μινύθουσιν
Κηφισοῦ νομάδες ῥεέ-
θρων, ἀλλ᾽ αἰὲν ἐπ᾽ ἤματι
ὠκυτόκος πεδίων ἐπινίσεται...

Παυσανίας 1.1.5-7
Κωλιάδος δέ ἐστιν ἐνταῦθα Ἀφροδίτης ἄγαλμα καὶ Γενετυλλίδες ὀνομαζόμεναι θεαί· δοκῶ δὲ καὶ Φωκαεῦσι τοῖς ἐν Ἰωνίᾳ θεάς, ἃς καλοῦσι Γενναΐδας, εἶναι ταῖς ἐπὶ Κωλιάδι τὰς αὐτάς.

Παρατηρήσεις για καλή τεκνοποιία

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1335a 13-18, 24-26**
ἔστι δ᾽ ὁ τῶν νέων συνδυασμὸς φαῦλος πρὸς τὴν τεκνοποιίαν· ἐν γὰρ πᾶσι ζῴοις ἀτελῆ τὰ τῶν νέων ἔκγονα, καὶ θηλυτόκα μᾶλλον καὶ μικρὰ τὴν μορφήν, ὥστ᾽ ἀναγκαῖον ταὐτὸ τοῦτο συμβαίνειν καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων. τεκμήριον δέ· ἐν ὅσαις γὰρ τῶν πόλεων ἐπιχωριάζει τὸ νέους συζευγνύναι καὶ νέας, ἀτελεῖς καὶ μικροὶ τὰ σώματά εἰσιν. ἔτι δὲ ἐν τοῖς τόκοις αἱ νέαι πονοῦσί τε μᾶλλον καὶ διαφθείρονται πλείους... 24-26 καὶ τὰ τῶν ἀρρένων δὲ σώματα βλάπτεσθαι δοκεῖ πρὸς τὴν αὔξησιν, ἐὰν ἔτι τοῦ σπέρματος αὐξανομένου ποιῶνται τὴν συνουσίαν

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1335 b29-37**
τὰ γὰρ τῶν πρεσβυτέρων ἔκγονα, καθάπερ τὰ τῶν νεωτέρων, ἀτελῆ γίγνεται καὶ τοῖς σώμασι καὶ ταῖς διανοίαις, τὰ δὲ τῶν γεγηρακότων ἀσθενῆ· διὸ κατὰ τὴν τῆς διανοίας ἀκμήν. αὕτη δ' ἐστὶν ἐν τοῖς πλείστοις ἥνπερ τῶν ποιητῶν τινες εἰρήκασιν οἱ μετροῦντες ταῖς ἑβδομάσι τὴν ἡλικίαν, περὶ τὸν χρόνον τὸν τῶν πεντήκοντα ἐτῶν. ὥστε τέτταρσιν ἢ πέντε ἔτεσιν ὑπερβάλλοντα τὴν ἡλικίαν ταύτην ἀφεῖσθαι δεῖ τῆς εἰς τὸ φανερὸν γεννήσεως·

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1335b 12-14**
χρὴ δὲ καὶ τὰς ἐγκύους ἐπιμελεῖσθαι τῶν σωμάτων, μὴ ῥᾳθυμούσας μηδ' ἀραιᾷ τροφῇ χρωμένας.

Ἀριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* **585a 33-34**
Μάλιστα δ' ἐν ταῖς κυήσεσι τοῦ οἴνου αἰσθάνονται αἱ πλεῖσται· διαλύονταί τε γάρ, ἐὰν πίωσι,
καὶ ἀδυνατοῦσιν.

Πλάτων, *Νόμοι* **789a5-d1**
{ΚΛ.} Τί δῆτ', ὦ ξένε; ἦ τοῖς ἄρτι γεγονόσι καὶ νεωτάτοις πόνους πλείστους προστάξομεν;
{ΑΘ.} Οὐδαμῶς γε, ἀλλ' ἔτι καὶ πρότερον τοῖς ἐντὸς τῶν αὑτῶν μητέρων τρεφομένοις.
{ΚΛ.} Πῶς λέγεις, ὦ λῷστε; ἢ τοῖς κυουμένοισι φράζεις;
{ΑΘ.} Ναί. θαυμαστὸν δ' οὐδέν ἐστιν ἀγνοεῖν ὑμᾶς τὴν
τῶν τηλικούτων γυμναστικήν, ἣν βουλοίμην ἂν ὑμῖν καίπερ ἄτοπον οὖσαν δηλῶσαι.
{ΚΛ.} Πάνυ μὲν οὖν.
{ΑΘ.} Ἔστι τοίνυν παρ' ἡμῖν μᾶλλον τὸ τοιοῦτον κατα νοεῖν διὰ τὸ τὰς παιδιὰς αὐτόθι μειζόνως τινὰς παίζειν ἢ δεῖ·... d1 ὅτι τὰ σώματα πάντα ὑπὸ τῶν σεισμῶν τε καὶ κινήσεων κινούμενα ἄκοπα ὀνίναται πάντων

Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων πολιτεία* **1.3**
Αὐτίκα γὰρ περὶ τεκνοποιίας, ἵνα ἐξ ἀρχῆς ἄρξωμαι, οἱ μὲν ἄλλοι τὰς μελλούσας τίκτειν καὶ καλῶς δοκούσας κόρας παιδεύεσθαι καὶ σίτῳ ᾗ ἀνυστὸν μετριωτάτῳ τρέφουσι καὶ ὄψῳ ᾗ δυνατὸν μικροτάτῳ· οἴνου γε μὴν ἢ πάμπαν ἀπεχομένας ἢ ὑδαρεῖ χρωμένας διάγουσιν.

Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* **1223-9**
καὶ θεᾶς κόσμους νεογνούς τ' ἄρνας, ὡς φόνῳ φόνον
μυσαρὸν ἐκνίψω, σέλας τε λαμπάδων τά τ' ἄλλ' ὅσα
προυθέμην ἐγὼ ξένοισι καὶ θεᾷ καθάρσια.
ἐκποδὼν δ' αὐδῶ πολίταις τοῦδ' ἔχειν μιάσματος,
εἴ τις ἢ ναῶν πυλωρὸς χεῖρας ἁγνεύει θεοῖς
ἢ γάμον στείχει συνάψων ἢ τόκοις βαρύνεται,
φεύγετ', ἐξίστασθε, μή τῳ προσπέσῃ μύσος τόδε.

Πλούταρχος, *Ἠθικά = Συμποσιακὰ προβλήματα* **658f**
λέγεται δὲ καὶ πρὸς εὐτοκίαν συνεργεῖν, ὅταν ᾖ διχόμηνος, ἀνέσει τῶν ὑγρῶν μαλακωτέρας παρέχουσα τὰς ὠδῖνας

Παυσανίας 2.3.6-7
ἑτέραν δὲ ἐκ τῆς ἀγορᾶς τὴν ἐπὶ Σικυῶνα ἐρχομένοις ἔστιν ἰδεῖν ἐν δεξιᾷ τῆς ὁδοῦ ναὸς καὶ ἄγαλμα χαλκοῦν Ἀπόλλωνος καὶ ὀλίγον ἀπωτέρω κρήνη καλουμένη Γλαύκης· ἐς γὰρ ταύτην ἔρριψεν αὑτήν, ὡς λέγουσι, τῶν Μηδείας ἔσεσθαι φαρμάκων τὸ ὕδωρ νομίζουσα ἴαμα. ὑπὲρ ταύτην πεποίηται τὴν κρήνην καὶ τὸ καλούμενον Ὠιδεῖον, παρὰ δὲ αὐτὸ μνῆμά ἐστι τοῖς Μηδείας παισίν· [ὧν] ὀνόματα μέν σφισι Μέρμερος καὶ Φέρης, καταλιθωθῆναι δὲ ὑπὸ Κορινθίων λέγονται τῶν δώρων ἕνεκα ὧν τῇ Γλαύκῃ κομίσαι φασὶν αὐτούς· ἅτε δὲ τοῦ θανάτου βιαίου καὶ οὐ σὺν τῷ δικαίῳ γενομένου, τὰ τέκνα Κορινθίων τὰ νήπια ὑπ' αὐτῶν ἐφθείρετο, πρὶν ἢ χρήσαντος τοῦ θεοῦ θυσίαι τε αὐτοῖς ἐπέτειοι κατέστησαν καὶ Δεῖμα ἐπεστάθη. τοῦτο μὲν δὴ καὶ ἐς ἡμᾶς ἔτι λείπεται…

Παυσανίας 8.23.7
καί σφισι ταῦτα ἐργασαμένοις ἐσέπεσεν ἐς τὰς γυναῖκας νόσος, τὰ ἐν τῇ γαστρὶ πρὸ τοκετοῦ τεθνεῶτα ἐκβάλλεσθαι, ἐς ὃ ἡ Πυθία θάψαι τε τὰ παιδία ἀνεῖπε καὶ ἐναγίζειν αὐτοῖς κατὰ ἔτος.

Διάκριση σε ἀρρενοτοκεῖν και θηλυτοκεῖν, διαφορές φύλων

Ἀριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* **586b 32-35**
Ἂν μὲν οὖν ἀρρενοτοκῇ, προέρχονται οἱ ἰχῶρες ὑδαρεῖς ὕπωχροι, ἐὰν δὲ θηλυτοκῇ, αἱματώδεις, ὑγροὶ δὲ καὶ οὗτοι· ἐνίαις μέντοι συμβαίνει περὶ τὰς ὠδῖνας καὶ οὐδέτερα τούτων.

Ἀριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* **608b 8-b15**
Διόπερ γυνὴ ἀνδρὸς ἐλεημονέστερον καὶ ἀρίδακρυ μᾶλλον, ἔτι δὲ φθονερώτερον καὶ μεμψιμοιρότερον, καὶ φιλολοίδορον μᾶλλον καὶ πληκτικώτερον. Ἔστι δὲ καὶ δύσθυμον μᾶλλον τὸ θῆλυ τοῦ ἄρρενος καὶ δύσελπι, καὶ ἀναιδέστερον καὶ ψευδέστερον, εὐαπατητότερον δὲ καὶ μνημονικώτερον, ἔτι δ' ἀγρυπνότερον καὶ ὀκνηρότερον, καὶ ὅλως ἀκινητότερον τὸ θῆλυ τοῦ ἄρρενος, καὶ τροφῆς ἐλάττονός ἐστιν.

Ἀριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* **538b 2-8**
Ἔστι δὲ τὰ μὲν ἄνω καὶ πρόσθια πάντων τῶν ζῴων τὰ ἄρρενα κρείττω καὶ ἰσχυρότερα καὶ εὐοπλότερα, τὰ δ' ὡς ἂν ὀπίσθια καὶ κάτω λεχθέντα τῶν θηλέων. Τοῦτο δὲ καὶ ἐπ' ἀνθρώπων καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ζῴων τῶν πεζῶν καὶ ζῳοτόκων πάντων ἔχει τὸν αὐτὸν τρόπον.

Ἀριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* **583b 2-9**
Ἐπὶ μὲν οὖν τῶν ἀρρένων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐν τῷ δεξιῷ μᾶλλον περὶ τὰς τετταράκοντα γίνεται ἡ κίνησις, τῶν δὲ θηλειῶν ἐν τῷ ἀριστερῷ περὶ ἐνενήκονθ' ἡμέρας. Οὐ μὴν ἀλλ' ἀκρίβειάν γε τούτων οὐδεμίαν ὑποληπτέον· πολλαῖς γὰρ θηλυτοκούσαις ἡ κίνησις ἐν τῷ δεξιῷ γίνεται, καὶ ταῖς ἐν τῷ ἀριστερῷ ἄρρεν· πολλαῖς γὰρ θηλυτοκούσαις ἡ κίνησις ἐν τῷ δεξιῷ γίνεται, καὶ ταῖς ἐν τῷ ἀριστερῷ ἄρρεν· ἀλλὰ καὶ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα πάντα διαφέρει ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τῷ μᾶλλον καὶ ἧττον.

Ἀριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* **586a 4-7**
Καὶ ὡς μὲν ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ θήλεα ἔοικε τῇ μητρὶ μᾶλλον, τὰ δ' ἄρρενα τῷ πατρί· γίνεται δὲ καὶ τοὐναντίον, τὰ μὲν θήλεα τῷ πατρί, τὰ δ' ἄρρενα τῇ μητρί.

Ἀριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* **779a 24-25**
τὰ δὲ παιδία ἐοίκασιν, ὥσπερ ἀνεπιστήμονα τοῦ ἐγρηγορέναι, διὰ συνήθειαν ἐν τῷ καθεύδειν αἰσθάνεσθαι καὶ ζῆν. προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου καὶ τῆς αὐξήσεως εἰς τὸ κάτω μεταβαινούσης ἐγείρονταί τε μᾶλλον ἤδη καὶ τὸν πλείω χρόνον οὕτω διάγουσιν. μᾶλλον δὲ τῶν ἄλλων ζῴων ἐν ὕπνῳ τὸ πρῶτον διατελοῦσιν· ἀτελέστατα γὰρ γεννᾶται τῶν τετελεσμένων καὶ τὴν αὔξησιν ἔχοντα μάλιστα ἐπὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος.

Ἀριστοτέλης, *περὶ χρωμάτων* **797b 25**
τῶν τε γὰρ παιδίων ἁπάντων αἱ κεφαλαὶ κατ' ἀρχὰς μὲν γίνονται πυρραὶ διὰ τὴν ὀλιγότητα τῆς τροφῆς. φανερὸν δὲ τοῦτό ἐστιν· καὶ γὰρ ἀσθενεῖς αἱ τρίχες καὶ ἀραιαὶ καὶ βραχεῖαι τὸ πρῶτον ἅπασιν ἐπιγίνονται τοῖς παιδίοις. τῶν τε γὰρ παιδίων ἁπάντων αἱ κεφαλαὶ κατ' ἀρχὰς μὲν γίνονται πυρραὶ διὰ τὴν ὀλιγότητα τῆς τροφῆς. φανερὸν δὲ τοῦτό ἐστιν· καὶ γὰρ ἀσθενεῖς αἱ τρίχες καὶ ἀραιαὶ καὶ βραχεῖαι τὸ πρῶτον ἅπασιν ἐπιγίνονται τοῖς παιδίοις.

Αριθμός παιδιών, προβληματισμοί για την κληρονομιά

Ἰσαῖος 2 (*περὶ τοῦ Μενεκλέους κλήρου***).3**
ἦμεν δὲ αὐτῷ παῖδες τέτταρες ἡμεῖς, δύο μὲν υἱεῖς, δύο δὲ θυγατέρες

Ἰσαῖος 5 (*περὶ τοῦ Δικαιογένους κλήρου***).5**
Μενεξένῳ γὰρ τῷ ἡμετέρῳ πάππῳ ἐγένετο ὑὸς μὲν εἷς, Δικαιογένης, θυγατέρες δὲ τέτταρες

Ἰσαῖος 6 (*περὶ τοῦ Φιλοκτήμονος κλήρου***).10**
Εὐκτήμονι γάρ, ὦ ἄνδρες, τῷ Φιλοκτήμονος πατρί, τοὺς μὲν ὄντως γενομένους παῖδας, Φιλοκτήμονα καὶ Ἐργαμένην καὶ Ἡγήμονα καὶ δύο θυγατέρας

Ἰσαῖος 11 (*περὶ τοῦ Ἁγνίου κλήρου***).37**
τεττάρων οὐσῶν Στρατοκλέους θυγατέρων

Λυσίας 16 (*Ἐν βουλῇ Μαντιθέῳ δοκιμαζομένῳ ἀπολογία***).10**
δύο μὲν ἀδελφὰς ἐξέδωκα ἐπιδοὺς τριάκοντα μνᾶς ἑκατέρᾳ, πρὸς τὸν ἀδελφὸν δ' οὕτως ἐνειμάμην ὥστ᾽ἐκεῖνον πλέον ὁμολογεῖν ἔχειν ἐμοῦ τῶν πατρῴων…

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **376-8**

μουνογενὴς δὲ πάις εἴη πατρώιον οἶκον
φερβέμεν· ὣς γὰρ πλοῦτος ἀέξεται ἐν μεγάροισιν·
γηραιὸς δὲ θάνοι ἕτερον παῖδ’ ἐγκαταλείπων.

Πλάτων, *Νόμοι* **740b-741a**
ὁ λαχὼν τὸν κλῆρον καταλειπέτω ἀεὶ ταύτης τῆς οἰκήσεως ἕνα μόνον κληρονόμον τῶν ἑαυτοῦ παίδων, ὃν ἂν αὐτῷ μάλιστα ᾖ φίλον, διάδοχον καὶ θεραπευτὴν θεῶν καὶ γένους καὶ πόλεως τῶν τε ζώντων καὶ ὅσους ἂν ἤδη τέλος εἰς τὸν τότε χρόνον ἔχῃ τοὺς δὲ ἄλλους παῖδας, οἷς ἂν πλείους ἑνὸς γίγνωνται, θηλείας τε ἐκδόσθαι κατὰ νόμον τὸν ἐπιταχθησόμενον, ἄρρενάς τε, οἷς ἂν τῆς γενέσεως ἐλλείπῃ τῶν πολιτῶν, τούτοις ὑεῖς διανέμειν, κατὰ χάριν μὲν μάλιστα, ἐὰν δέ τισιν ἐλλείπωσιν χάριτες, ἢ πλείους ἐπίγονοι γίγνωνται θήλεις ἤ τινες ἄρρενες ἑκάστων, ἢ καὶ τοὐναντίον ὅταν ἐλάττους ὦσιν, παίδων ἀφορίας γενομένης, πάντων τούτων ἀρχὴν ἣν ἂν θώμεθα μεγίστην καὶ τιμιωτάτην, αὕτη σκεψαμένη τί χρὴ χρῆσθαι τοῖς περιγενομένοις ἢ τοῖς ἐλλείπουσι, ποριζέτω μηχανὴν ὅτι μάλιστα ὅπως αἱ πεντακισχίλιαι καὶ τετταράκοντα οἰκήσεις ἀεὶ μόνον ἔσονται. μηχαναὶ δ’ εἰσὶν πολλαί· καὶ γὰρ ἐπισχέσεις γενέσεως οἷς ἂν εὔρους ᾖ γένεσις, καὶ τοὐναντίον ἐπιμέλειαι καὶ σπουδαὶ πλήθους γεννημάτων εἰσὶν τιμαῖς τε καὶ ἀτιμίαις καὶ νουθετήσεσι πρεσβυτῶν περὶ νέους διὰ λόγων νουθετητικῶν ἀπαντῶσαι <αἳ> δύνανται ποιεῖν ὃ λέγομεν. καὶ δὴ καὶ τό γε τέλος, ἂν πᾶσα ἀπορία περὶ τὴν ἀνίσωσιν τῶν πεντακισχιλίων καὶ τετταράκοντα οἴκων γίγνηται, ἐπίχυσις δὲ ὑπερβάλλουσα ἡμῖν πολιτῶν διὰ φιλοφροσύνην τὴν τῶν συνοικούντων ἀλλήλοις συμβαίνῃ καὶ ἀπορῶμεν, τὸ παλαιόν που ὑπάρχει μηχάνημα, ὃ πολλάκις εἴπομεν, ἐκπομπὴ ἀποικιῶν, φίλη γιγνομένη παρὰ φίλων, ὧν ἂν ἐπιτήδειον εἶναι δοκῇ. ἐάν τ’ αὖ καὶ τοὐναντίον ἐπέλθῃ ποτὲ κῦμα κατακλυσμὸν φέρον νόσων, ἢ πολέμων φθορά, ἐλάττους δὲ πολὺ τοῦ τεταγμένου ἀριθμοῦ δι’ ὀρφανίας γένωνται, ἑκόντας μὲν οὐ δεῖ πολίτας παρεμβάλλειν νόθῃ παιδείᾳ πεπαιδευμένους, ἀνάγκην δὲ οὐδὲ θεὸς εἶναι λέγεται δυνατὸς βιάζεσθαι.

Πλάτων, *Νόμοι* **923cd**
καὶ τῶν τελευτώντων ἔστω, νόμος δὲ ὅδε: ὃς ἂν διαθήκην γράφῃ τὰ αὑτοῦ διατιθέμενος, παίδων ὢν πατήρ, πρῶτον μὲν τῶν ὑέων κληρονόμον ὃν ἂν ἀξιώσῃ γίγνεσθαι γραφέτω, τῶν δὲ ἄλλων παίδων, ὃν ἂν μὲν ἑτέρῳ ποιεῖσθαι διδῷ δεχομένῳ, γραφέσθω τοῦτο αὐτό: [923δ] ἐὰν δὲ περιγίγνηταί τις τῶν ὑέων αὐτῷ μὴ ἐπί τινι κλήρῳ πεποιημένος, ὃν κατὰ νόμον ἐλπὶς εἰς ἀποικίαν ἐκπεμφθήσεσθαι, τούτῳ τῶν ἄλλων χρημάτων ἐξέστω τῷ πατρὶ διδόναι ὅσα ἂν ἐθέλῃ, πλὴν τοῦ πατρῴου κλήρου καὶ τῆς περὶ τὸν κλῆρον κατασκευῆς πάσης, καὶ ἐὰν πλείους ὦσιν, πρὸς μέρος ὁ πατὴρ ὅπῃ ἂν ἐθέλῃ νεμέτω τὰ περιόντα τοῦ κλήρου. ὅτῳ δ᾽ ἂν τῶν ὑέων ὑπάρχων οἶκος ᾖ, μὴ νέμειν τούτῳ τῶν χρημάτων…
(ακολουθεί συζήτηση για τις κόρες).

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1274b 3**
νομοθέτης δ’ αὐτοῖς ἐγένετο Φιλόλαος περί τ’ ἄλλων τινῶν καὶ περὶ τῆς παιδοποιίας, οὓς καλοῦσιν ἐκεῖνοι νόμους θετικούς· καὶ τοῦτ’ ἐστὶν ἰδίως ὑπ’ ἐκείνου νενομοθετημένον, ὅπως ὁ ἀριθμὸς σῴζηται τῶν κλήρων.

Αποφυγή εγκυμοσύνης, αμβλώσεις, εκτρώσεις

Λυσίας 1 (*ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία***).6.5-7.1**
ἐπειδὴ δέ μοι παιδίον γίγνεται, ἐπίστευον ἤδη καὶ πάντα τὰ ἐμαυτοῦ ἐκείνῃ παρέδωκα, ἡγούμενος ταύτην οἰκειότητα μεγίστην εἶναι…

Ἱπποκράτης, *περὶ φύσιος παιδίων* **13 (τόμος 7, 490 Littré)**
Γυναικὸς οἰκείης μουσοεργὸς ἦν πολύτιμος, παρ’ ἄνδρας φοιτέουσα, ἣν οὐκ ἔδει λαβεῖν ἐν γαστρὶ, ὅκως μὴ ἀτιμοτέρη ἔῃ· ἠκηκόει δὲ ἡ μουσοεργὸς, ὁκοῖα αἱ γυναῖκες λέγουσι πρὸς ἀλλήλας· ἐπὴν γυνὴ μέλλῃ λήψεσθαι ἐν γαστρὶ, οὐκ ἐξέρχεται ἡ γονὴ, ἀλλ’ ἔνδον μένει· ταῦτα ἀκούσασα ξυνῆκε καὶ ἐφύλασσεν αἰεὶ, καί κως ᾔσθετο οὐκ ἐξιοῦσαν τὴν γονὴν, καὶ ἔφρασε τῇ δεσποίνῃ, καὶ ὁ λόγος ἦλθεν ἔως ἐμέ· καὶ ἐγὼ ἀκούσας ἐκελευσάμην αὐτὴν πρὸς πυγὴν πηδῆσαι, καὶ ἑπτάκις ἤδη ἐπεπήδητο, καὶ ἡ γονὴ κατεῤῥύη ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ ψόφος ἐγένετο, κἀκείνη δὲ ἰδοῦσα ἐθεῆτο καὶ ἐθαύμασεν.

Σωρανός, *περὶ γυναικείων* **1.61.1**
καὶ ἐν τοῖς πλησιασμοῖς ἐν τῷ καιρῷ τῆς συνουσίας, ὅταν ὁ ἀνὴρ ἀποκρίνειν τὸ σπέρμα μέλλῃ, κατέχειν χρὴ τὸ πνεῦμα καὶ μικρὸν ὑφέλκειν ἑαυτήν, ὡς μὴ πορρωτέρω ἐν τῷ κύτει τῆς μήτρας τὸ σπέρμα ἀκοντισθῆναι, καὶ διαναστᾶσαν εὐθέως καὶ ὀκλὰξ καθίσασαν πταρμὸν κινεῖν καὶ περιμάξασθαι τὸν κόλπον ἐπιμελῶς ἢ καὶ ψυχρὸν πίνειν

Ἱπποκράτης, *Γυναικεῖα* **1.72,8-10 (τόμος 8, 152 Littré)**

Παθήματα δὲ τὰ αὐτά ἐστι περὶ λοχείων φθαρείσῃ τε τὸ ἔμβρυον καὶ τεκούσῃ, ἢν μὴ νήπιον φθείρῃ τὸ παιδίον· καὶ κινδυνεύουσιν αἱ φθείρουσαι μᾶλλον· αἱ γὰρ φθοραὶ τῶν τόκων χαλεπώτεραί εἰσιν· οὐ γάρ ἐστι μὴ οὐ βιαίως φθαρῆναι τὸ ἔμβρυον ἢ φαρμάκῳ ἢ ποτῷ ἢ βρωτῷ ἢ προσθέτοισιν ἢ ἄλλῳ τινί· βίη δὲ πονηρόν ἐστιν· ἐν γὰρ τῷ τοιούτῳ κίνδυνός ἐστι τὰς μήτρας ἑλκωθῆναι ἢ φλεγμῆναι· τοῦτο δέ ἐστιν ἐπικίνδυνον.

Ἱπποκράτης, *Γυναικεῖα* **1.67.9-10 (τόμος 8, 140 Littré)**
Ἢν δὲ γυνὴ ἐκ τρωσμοῦ τρῶμα λάβῃ μέγα, ἢ προσθέτοισι δριμέσιν ἑλκωθῇ τὰς μήτρας, οἷα πολλὰ γυναῖκες ἀεὶ δρῶσί τε καὶ ἰητρεύουσι, καὶ τὸ ἔμβρυον φθαρῇ, καὶ μὴ καθαίρηται ἡ γυνὴ, ἀλλά οἱ αἱ μῆτραι φλεγμήνωσιν ἰσχυρῶς καὶ μεμύκωσι καὶ τὴν κάθαρσιν μὴ οἷαί τε ἔωσι παραμεθιέναι, εἰ μὴ τὸ πρῶτον ἅμα τῷ ἐμβρύῳ, αὕτη ἢν μὲν ἰητρεύηται ἐν τάχει, ὑγιὴς ἔσται, ἄφορος δέ.

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1335b 22-26**
ὁρισθῆναι δὲ δεῖ τῆς τεκνοποιίας τὸ πλῆθος, ἐὰν δέ τισι γίγνηται παρὰ ταῦτα συνδυασθέντων, πρὶν αἴσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζωὴν ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν· τὸ γὰρ ὅσιον καὶ τὸ μὴ διωρισμένον τῇ αἰσθήσει καὶ τῷ ζῆν ἔσται.

Πλούταρχος, *Ἠθικά = Γαμικὰ παραγγέλματα* **144b**
τούτων δὲ πάντων ἱερώτατός ἐστιν ὁ γαμήλιος σπόρος καὶ ἄροτος ἐπὶ παίδων τεκνώσει. καλῶς τὴν Ἀφροδίτην ὁ Σοφοκλῆς «εὔκαρπον Κυθέρειαν» προσηγόρευσε. διὸ δεῖ μάλιστα τούτῳ χρῆσθαι μετ' εὐλαβείας τὸν ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα, τῶν ἀνιέρων καὶ παρανόμων πρὸς ἑτέρους ἁγνεύοντας ὁμιλιῶν, καὶ μὴ σπείροντας ἐξ ὧν οὐδὲν αὐτοῖς φύεσθαι θέλουσιν ἀλλὰ κἂν γένηται καρπὸς αἰσχύνονται καὶ ἀποκρύπτουσι.

Πλούταρχος, *Ἠθικά = Ὑγιεινὰ παραγγέλματα* **134f**
(ο λόγος για τη χρήση ταρακτικῶν και φθαρτικῶν φαρμακειῶν), ἐφ' ἃς οἱ πολλοὶ φέρονται προχείρως, καθάπερ ἀκόλαστοι γυναῖκες, ἐκβολίοις χρώμεναι καὶ φθορίοις ὑπὲρ τοῦ πάλιν πληροῦσθαι καὶ ἡδυπαθεῖν.

Αἰλιανός, *Ποικίλη Ἱστορία* **2.7 (πρβλ. έκθεση παιδιού)**
Νόμος οὗτος Θηβαϊκὸς ὀρθῶς ἅμα καὶ φιλανθρώπως κείμενος ἐν τοῖς μάλιστα ὅτι οὐκ ἔξεστιν ἀνδρὶ Θηβαίῳ ἐκθεῖναι παιδίον οὐδὲ ἐς ἐρημίαν αὐτὸ ῥῖψαι θάνατον αὐτοῦ καταψηφισαμένῳ, ἀλλ' ἐὰν ᾖ πένης ἐς τὰ ἔσχατα ὁ τοῦ παιδὸς πατήρ, εἴτε ἄρρεν τοῦτο εἴτε θῆλύ ἐστιν, ἐπὶ τὰς ἀρχὰς κομίζειν ἐξ ὠδίνων τῶν μητρῴων σὺν τοῖς σπαργάνοις αὐτό· αἳ δὲ παραλαβοῦσαι ἀποδίδονται τὸ βρέφος τῷ τιμὴν ἐλαχίστην δόντι. ῥήτρα τε πρὸς αὐτὸν καὶ ὁμολογία γίνεται ἦ μὴν τρέφειν τὸ βρέφος καὶ αὐξηθὲν ἔχειν δοῦλον ἢ δούλην, θρεπτήρια αὐτοῦ τὴν ὑπηρεσίαν λαμβάνοντα.

Τοκετός, μαίες

Ἀριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* **502-16**
Ἑτέραν δ' ἐγῷδ' ἣ 'φασκεν ὠδίνειν γυνὴ
δέχ' ἡμέρας, ἕως ἐπρίατο παιδίον.
Ὁ δ' ἀνὴρ περιήρχετ' ὠκυτόκι' ὠνούμενος·
τὸ δ' εἰσέφερε γραῦς ἐν χύτρᾳ, τὸ παιδίον,
ἵνα μὴ βοῴη, κηρίῳ βεβυσμένον.
Εἶθ' ὡς ἔνευσεν ἡ φέρουσ', εὐθὺς βοᾷ·
«Ἄπελθ' ἄπελθ', ἤδη γάρ, ὦνέρ, μοι δοκῶ
τέξειν.» Τὸ γὰρ ἦτρον τῆς χύτρας ἐλάκτισεν.
Χὠ μὲν γεγηθὼς ἔτρεχεν, ἡ δ' ἐξέσπασεν
ἐκ τοῦ στόματος τοῦ παιδίου, τὸ δ' ἀνέκραγεν.
Εἶθ' ἡ μιαρὰ γραῦς, ἣ 'φερεν τὸ παιδίον,
θεῖ μειδιῶσα πρὸς τὸν ἄνδρα καὶ λέγει·
«Λέων λέων σοι γέγονεν, αὐτέκμαγμα σόν,
τά τ' ἄλλ' ἁπαξάπαντα καὶ τὸ πόσθιον
τῷ σῷ προσόμοιον, στρεβλὸν ὥσπερ κύτταρον.»

Ἀριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* **564-5**
Οὐδ' ὡς σὺ τῆς δούλης τεκούσης ἄρρεν εἶτα σαυτῇ
τοῦθ' ὑπεβάλου, τὸ σὸν δὲ θυγάτριον παρῆκας αὐτῇ.

Μένανδρος, *Περικειρομένη* **121-3**

προθυμηθεῖσα θῆλυ, τὸ δ’ ἕτερον
γυναικὶ] δοῦναι πλουσίαι τὴν οἰκίαν
ταύτην] κατοικούσηι

Καλλίμαχος, *Ὕμνος εἰς Δία* **15-17**
ἔνθα σ’ ἐπεὶ μήτηρ μεγάλων ἀπεθήκατο κόλπων,
αὐτίκα δίζητο ῥόον ὕδατος, ᾧ κε τόκοιο
λύματα χυτλώσαιτο, τεὸν δ’ ἐνὶ χρῶτα λοέσσαι.

Ἱπποκράτης, *περὶ ἐγκατατομῆς τοῦ ἐμβρύου*, **κεφ. 4 (τόμος 8, 514-6 Littré)**
Ἀνασείειν δὲ δεῖ ὧδε· σίνδονα ὑποστορέσαντα, ἀνακλῖναι τὴν γυναῖκα, καὶ ἑτέρην ἐπιβαλεῖν ὅκως ἂν τὸ αἰδοῖον κεκρυμμένον ᾖ, καὶ περικαλύψαι περὶ ἑκάτερον τὸ σκέλος τὴν σίνδονα καὶ περὶ ἑκάτερον τὸ γυῖον· γυναῖκας δὲ δύο λαβέσθαι τοῦ σκέλεος ἑκατέρου, καὶ τῆς χειρὸς ἑκατέρης ἑτέρας γυναῖκας δύο· ἔπειτα διασείειν λαβούσας ἐγκρατέως, μὴ ἔλασσον ἢ δεκάκις· ἔπειτα δὲ ἐς κλίνην ἀνακλῖναι τὴν γυναῖκα ἐπὶ κεφαλήν· τὰ δὲ σκέλεα ἄνω ἔχειν, καὶ τὰς γυναῖκας πάσας λαβέσθαι τοῖν σκελέοιν, ἀφείσας δὲ τὰς χεῖρας· ἔπειτα σείειν πολλάκις ποιεῖν τὰς γυναῖκας ἐπὶ τοὺς ὤμους, ἀναβολὰς ἐπὶ τὴν κλίνην, ὅκως ἐς τὴν εὐρυχωρίην ἐπανασεισθὲν τὸ ἔμβρυον στραφῇ καὶ δύνηται ἐπὶ φύσιν ἰέναι

Ἀριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι* **520-34**
{Βλ.} αὕτη, πόθεν ἥκεις, Πραξαγόρα; {Πρ.} τί δ’, ὦ μέλε,
σοὶ τοῦθ’; {Βλ.} ὅ τί μοι τοῦτ’ ἔστιν; ὡς εὐηθικῶς.
{Πρ.} οὔτοι παρὰ τοῦ μοιχοῦ γε φήσεις. {Βλ.} οὐκ ἴσως
ἑνός γε. {Πρ.} καὶ μὴν βασανίσαι τουτί γέ σοι
ἔξεστι. {Βλ.} πῶς; {Πρ.} εἰ τῆς κεφαλῆς ὄζω μύρου.
{Βλ.} τί δ’; οὐχὶ βινεῖται γυνὴ κἄνευ μύρου;
{Πρ.} οὐ δὴ τάλαιν’ ἔγωγε. πῶς οὖν ὄρθριον
ᾤχου σιωπῇ θοἰμάτιον λαβοῦσά μου;
{Πρ.} γυνή μέ τις νύκτωρ ἑταίρα καὶ φίλη
μετεπέμψατ’ ὠδίνουσα. {Βλ.} κᾆτ’ οὐκ ἦν ἐμοὶ
φράσασαν ἰέναι; {Πρ.} τῆς λεχοῦς δ’ οὐ φροντίσαι
οὕτως ἐχούσης, ὦνερ; {Βλ.} εἰποῦσάν γέ μοι.
ἀλλ’ ἔστιν ἐνταῦθά τι κακόν. {Πρ.} μὰ τὼ θεὼ
ἀλλ’ ὥσπερ εἶχον ᾠχόμην· ἐδεῖτο δὲ
ἥπερ μεθῆκέ μ’ ἐξιέναι πάσῃ τέχνῃ.
...549 μὴ φροντίσῃς· ἄρρεν γὰρ ἔτεκε παιδίον.

Ἡρόδοτος 5.48
ὁ Κλεομένης, ἀλλ’ ἀπέθανε ἄπαις, θυγατέρα μούνην λιπών, τῇ οὔνομα ἦν Γοργώ

Σωρανός, *περὶ γυναικείων* **1.1-3**
<ἡμεῖς> δὲ τὴν πραγματείαν εἰς δύο λόγους τέμνομεν, εἴς τε τὸν περὶ τῆς μαίας καὶ τὸν περὶ τῶν ὑποπιπτόντων τῇ μαίᾳ. Εὔχρηστος μὲν ὁ λόγος πρὸς τὸ μὴ διὰ κενῆς πονεῖν καὶ τὰς ἀνεπιτηδείους διδάξαι προσδεχομένως. ἐπιτήδειος δέ ἐστιν ἡ γραμμά- των ἐντός, ἀγχίνους, μνήμων, φιλόπονος, κόσμιος καὶ κατὰ τὸ κοινὸν ἀπαρεμπόδιστος ταῖς αἰσθήσεσιν, ἀρτιμελής, εὔτονος, ὡς δ’ <ἔνιοι> λέγουσιν καὶ μακροὺς καὶ λεπτοὺς ἔχουσα καὶ τοὺς τῶν χειρῶν δακτύλους καὶ | ὑπεσταλκότας ταῖς ῥαξὶν τοὺς ὄνυχας. γραμμάτων μὲν ἐντός [εἶναι], ἵνα καὶ διὰ θεωρίας τὴν τέχνην ἰσχύσῃ παραλαβεῖν· ἀγχίνους δὲ πρὸς τὸ ῥᾳδίως τοῖς λεγομένοις καὶ γινομένοις παρακολουθεῖν· μνήμων δέ, ἵνα καὶ τῶν παραδιδομένων ἀποκρατῇ μαθημάτων (μάθησις γὰρ ἐκ μνήμης γίνεται [καὶ] καταλήψεως)· φιλόπονος δὲ πρὸς τὸ ἐπιμένειν τοῖς συμβεβηκόσι (δεῖ γὰρ ἀνδρώδους τληπαθείας τῇ βουλομένῃ τοσοῦτον μάθημα παραλαβεῖν)· κόσμιος δὲ διὰ τὸ μέλλειν οἰκίας πιστεύεσθαι καὶ μυστήρια βίου, καὶ ὅτι ταῖς φαύλαις τὸ ἦθος εἰς τὸ ἐπιβουλεύειν ἐφόδιόν ἐστι τὸ δοκεῖν ἰατρικὰς ἔχειν κατηχήσεις· ἀπαρεμπόδιστος δὲ ταῖς αἰσθήσεσιν, ἐπεὶ τὰ μὲν ὁρᾶν δεῖ, τῶν δὲ ἐξ ἀνακρίσεως ἀκούειν, τὰ δὲ διὰ τῆς ἁφῆς καταλαμβάνειν· ἀρτιμελὴς δὲ πρὸς τὸ τῆς ἐν τοῖς ἔργοις ὑπηρεσίας ἀπαρεμπόδιστος εἶναι· εὔτονος δέ, διὰ γὰρ τῆς ἐν τῷ περιοδεύειν κακοπαθείας δισσὴν τὴν πρᾶξιν παραλαμβάνει· μακροὺς δὲ καὶ λεπτοὺς ἔχουσα τοὺς δακτύλους καὶ ὑπεσταλκότας τοὺς ὄνυχας, εἰς τὸ τῆς ἐν βάθει φλεγμονῆς ἀσκυλτότερον ἅπτεσθαι. τοῦτο μέντοι γε καὶ δι’ αὐτῆς ἐπιτυγχάνεται τῆς ἐν τοῖς ἔργοις σπουδαιοτέρας τριβῆς καὶ συγγυμνασίας.
(ακολουθεί μία εκτενής ενότητα για την άριστη μαία)

Πλάτων, *Θεαίτητος* **149a-d1, 150b, 150c**
οὐκ ἀκήκοας ὡς ἐγώ εἰμι ὑὸς μαία μάλα γενναίας τε καὶ βλοσυρᾶς, Φαιναρέτης;
...b Ἐννόησον δὴ τὸ περὶ τὰς μαίας ἅπαν ὡς ἔχει, καὶ ῥᾷον μαθήσῃ ὃ βούλομαι. οἶσθα γάρ που ὡς οὐδεμία αὐτῶν ἔτι αὐτὴ κυϊσκομένη τε καὶ τίκτουσα ἄλλας μαιεύεται, ἀλλ' αἱ ἤδη ἀδύνατοι τίκτειν... αἱ ἤδη ἀδύνατοι τίκτειν.
{ΘΕΑΙ.} Πάνυ μὲν οὖν.
{ΣΩ.} Αἰτίαν δέ γε τούτου φασὶν εἶναι τὴν Ἄρτεμιν, ὅτι ἄλοχος οὖσα τὴν λοχείαν εἴληχε. στερίφαις μὲν οὖν ἄρα οὐκ ἔδωκε μαιεύεσθαι, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἀσθενεστέρα ἢ λαβεῖν τέχνην ὧν ἂν ᾖ ἄπειρος· ταῖς δὲ δι' ἡλικίαν ἀτόκοις προσέταξε τιμῶσα τὴν αὑτῆς ὁμοιότητα.
{ΘΕΑΙ.} Εἰκός.
{ΣΩ.} Οὐκοῦν καὶ τόδε εἰκός τε καὶ ἀναγκαῖον, τὰς κυούσας καὶ μὴ γιγνώσκεσθαι μᾶλλον ὑπὸ τῶν μαιῶν ἢ τῶν ἄλλων;
{ΘΕΑΙ.} Πάνυ γε.
{ΣΩ.} Καὶ μὴν καὶ διδοῦσαί γε αἱ μαῖαι φαρμάκια καὶ ἐπᾴδουσαι δύνανται ἐγείρειν τε τὰς ὠδῖνας καὶ μαλθακωτέρας ἂν βούλωνται ποιεῖν, καὶ τίκτειν τε δὴ τὰς δυστοκούσας, καὶ ἐὰν †νέον ὂν† δόξῃ ἀμβλίσκειν, ἀμβλίσκουσιν;
{ΘΕΑΙ.} Ἔστι ταῦτα.
… 149d10 Ἀλλ' ἴσθ' ὅτι ἐπὶ τούτῳ μεῖζον φρονοῦσιν ἢ ἐπὶ (149e1) τῇ ὀμφαλητομίᾳ. ἐννόει γάρ· τῆς αὐτῆς ἢ ἄλλης οἴει τέχνης εἶναι θεραπείαν τε καὶ συγκομιδὴν τῶν ἐκ γῆς καρπῶν καὶ αὖ τὸ γιγνώσκειν εἰς ποίαν γῆν ποῖον φυτόν τε καὶ σπέρμα καταβλητέον;
{ΘΕΑΙ.} Οὔκ, ἀλλὰ τῆς αὐτῆς.
{ΣΩ.} Εἰς γυναῖκα δέ, ὦ φίλε, ἄλλην μὲν οἴει τοῦ τοιούτου, ἄλλην δὲ συγκομιδῆς;
{ΘΕΑΙ.} Οὔκουν εἰκός γε.
150a {ΣΩ.} Οὐ γάρ. ἀλλὰ διὰ τὴν ἄδικόν τε καὶ ἄτεχνον συναγωγὴν ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ᾗ δὴ προαγωγία ὄνομα, φεύγουσι καὶ τὴν προμνηστικὴν ἅτε σεμναὶ οὖσαι αἱ μαῖαι, φοβούμεναι μὴ εἰς ἐκείνην τὴν αἰτίαν διὰ ταύτην ἐμπέσωσιν· ἐπεὶ ταῖς γε ὄντως μαίαις μόναις που προσήκει καὶ προμνήσασθαι ὀρθῶς.
{ΘΕΑΙ.} Φαίνεται.
{ΣΩ.} Τὸ μὲν τοίνυν τῶν μαιῶν τοσοῦτον,…
150b Τῇ δέ γ' ἐμῇ τέχνῃ τῆς μαιεύσεως τὰ μὲν ἄλλα ὑπάρχει ὅσα ἐκείναις, διαφέρει δὲ τῷ τε ἄνδρας ἀλλὰ μὴ γυναῖκας μαιεύεσθαι καὶ τῷ τὰς ψυχὰς αὐτῶν τικτούσας ἐπισκοπεῖν ἀλλὰ μὴ τὰ σώματα.
… 150c ἐπεὶ τόδε γε καὶ ἐμοὶ ὑπάρχει ὅπερ ταῖς μαίαις· ἄγονός εἰμι σοφίας, καὶ ὅπερ ἤδη πολλοί μοι ὠνείδισαν, ὡς τοὺς μὲν ἄλλους ἐρωτῶ, αὐτὸς δὲ οὐδὲν ἀποφαίνομαι περὶ οὐδενὸς διὰ τὸ μηδὲν ἔχειν σοφόν, ἀληθὲς ὀνειδίζουσιν. τὸ δὲ αἴτιον τούτου τόδε· μαιεύεσθαί με ὁ θεὸς ἀναγκάζει, γεννᾶν δὲ ἀπεκώλυσεν.

Ἱπποκράτης, *Γυναικεῖα 77*, **4-6 (τόμος 8, 170-172 Littré)**
Ὠκυτόκια δυστοκεύσῃ· δάφνης ῥίζην ξύσας ἢ τοὺς κόρους ὅσον ἥμισυ ὀξυβάφου, ἐφ' ὕδατι δὸς πιεῖν θερμήνας. Ὠκυτόκιον δικτάμνου ὅσον δύο ὀβολοὺς τρίψας ἐν ὕδατι θερμῷ πινέτω. Ἢ ἀβροτόνου δραχμὴν καὶ κεδρίδας καὶ ἄννησον ἐντρίψας ἐν γλυκέος οἴνου κυάθῳ, παραχέας ὕδατος παλαιοῦ κύαθον, δὸς πιεῖν· τοῦτο καλὸν δίδοται, ἢν πρὸ τῶν ὠδίνων δοθῇ. Ἢ δικτάμνου ὀβολὸν, σμύρνης ὀβολὸν, ἀννήσου δύο ὀβολοὺς, νίτρου ὀβολόν· ταῦτα τρίψας λεῖα, γλυκέος οἴνου ἐπιχέας κύαθον καὶ ὕδατος θερμοῦ κυάθους δύο, δὸς πιεῖν, εἶτα λοῦσον θερμῷ. Ὠκυτόκιον· ῥητίνην τερμινθίνην, μέλι, ἔλαιον διπλάσιον τούτων, οἶνον εὐώδεα ὡς ἥδιστον, ταῦτα ξυμμίξας, χλιήνας, διδόναι ἐκπιεῖν πλεονάκις· καταστήσει δὲ καὶ τὰς μήτρας, ἢν φλεγμήνωσιν. Ἕτερον ὠκυτόκιον· τοῦ σικύου τοῦ ἀγρίου, ὅστις ἂν ἤδη λευκὸς ᾖ, τὸν καρπὸν ἐμπλάσας κηρῷ, εἶτα εἰρίῳ ἐνελίξας φοινικέῳ, περίαψον περὶ τὴν ὀσφύν...

Ἀριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* **587a 19-23**
Πολλάκις δ' ἔδοξε τεθνεὸς τίκτεσθαι τὸ παιδίον, ὅταν ἀσθενικοῦ ὄντος, πρὶν ἀποδεθῆναι τὸν ὀμφαλόν, τὸ αἷμα ἔξω εἰς τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸ πέριξ τύχῃ ἐξερρυηκός· ἀλλὰ τεχνικαί τινες ἤδη τῶν μαιῶν γενόμεναι ἀπέθλιψαν εἴσω ἐκ τοῦ ὀμφαλοῦ, καὶ εὐθὺς τὸ παιδίον, ὥσπερ ἔξαιμον γενόμενον πρότερον, πάλιν ἀνεβίωσεν.

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **16.3**
ἦν δὲ περὶ τὰς τροφοὺς ἐπιμέλειά τις μετὰ τέχνης, ὥστ' ἄνευ σπαργάνων ἐκτρεφούσας τὰ βρέφη τοῖς μέλεσι καὶ τοῖς εἴδεσιν ἐλευθέρια ποιεῖν, ἔτι δὲ εὔκολα ταῖς διαίταις καὶ ἄσικχα καὶ ἀθαμβῆ σκότου καὶ πρὸς ἐρημίαν ἄφοβα καὶ ἄπειρα δυσκολίας ἀγεννοῦς καὶ κλαυθμυρισμῶν. διὸ καὶ τῶν ἔξωθεν ἔνιοι τοῖς τέκνοις Λακωνικὰς ἐωνοῦντο τίτθας· καὶ τήν γε τὸν Ἀθηναῖον Ἀλκιβιάδην τιτθεύσασαν Ἀμύκλαν ἱστοροῦσι γεγονέναι Λάκαιναν.

Εὐριπίδης, *Μήδεια* **248-51**

λέγουσι δ’ ἡμᾶς ὡς ἀκίνδυνον βίον
ζῶμεν κατ’ οἴκους, οἳ δὲ μάρνανται δορί·
κακῶς φρονοῦντες· ὡς τρὶς ἂν παρ’ ἀσπίδα
στῆναι θέλοιμ’ ἂν μᾶλλον ἢ τεκεῖν ἅπαξ.

Ὁμηρικὸς Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα **115-22**
εὖτ’ ἐπὶ Δήλου ἔβαινε μογοστόκος Εἰλείθυια,
τὴν τότε δὴ τόκος εἷλε, μενοίνησεν δὲ τεκέσθαι.
ἀμφὶ δὲ φοίνικι βάλε πήχεε, γοῦνα δ’ ἔρεισε
λειμῶνι μαλακῷ, μείδησε δὲ γαῖ’ ὑπένερθεν·
ἐκ δ’ ἔθορε πρὸ φόως δέ, θεαὶ δ’ ὀλόλυξαν ἅπασαι
ἔνθα σὲ ἤϊε Φοῖβε θεαὶ λόον ὕδατι καλῷ
ἁγνῶς καὶ καθαρῶς, σπάρξαν δ’ ἐν φάρεϊ λευκῷ
λεπτῷ νηγατέῳ·…

Σωρανός, *περὶ γυναικείων* **2.2-2.3**
Ἐπὶ τῆς κατὰ φύσιν γινομένης ἀποκυήσεως προπαρασκευάζειν δεῖ ἔλαιον, ὕδωρ θερμόν, θερμάσματα, σπόγγους τρυφερούς, ἔριον, ἐπιδέσμους, ὑποκεφάλαιον, ὀσφραντά, δίφρον μαιωτικὸν ἢ καθέδραν, κλίνας δύο οἶκόν τε ἐπιτήδειον. ἔλαιον μὲν εἰς τοὺς ἐγχυματισμοὺς καὶ τὰς ἐπιβροχάς· ὕδωρ δὲ θερμὸν χάριν τοῦ ἀποπλυθῆναι τοὺς τόπους· θερμάσματα δὲ πρὸς τὴν παρηγορίαν τῶν ὠδίνων· σπόγγους δὲ πρὸς τοὺς ἀποσπογγισμούς· ἔρια δὲ πρὸς τὸ σκεπασθῆναι τοὺς τῆς γυναικὸς τόπους· ἐπιδέσμους <δὲ> πρὸς τὸ σπαργανωθῆναι τὸ ἀπο- τεχθέν· ὑποκεφάλαιον δέ, ἵνα ἐπ’ αὐτῷ τεθῇ τὸ ἔμβρυον ὑπὸ τὴν κύουσαν, ἕως ἂν κομισθῇ καὶ τὸ χόριον· ὀσφραντὰ δὲ (καθάπερ γλήχωνα, γῆς βῶλον ἄλφιτόν τε καὶ μῆλον καὶ κυδώνιον κἂν ὁ καιρὸς ἐπιτρέπῃ κίτριον, πέπονα καὶ σίκυον <καὶ> πᾶν τὸ ἐμφερὲς τούτοις) εἰς ἀνάκτησιν τῆς ἀποκυούσης. δίφρον δὲ μαιωτικόν, ἵνα ἐπὶ τούτου σχηματισθῇ ἡ τίκτουσα δεῖ δὲ κατὰ τὴν μεσότητα τοῦ δίφρου καὶ καθ’ ὃ μέρος ἐπικουφίζουσιν, μηνοειδῶς σύμμετρον εὐρυχωρίαν ἐκκεκόφθαι πρὸς τὸ μήτε μείζονος αὐτῆς ὑπαρχούσης [μήτε μικροτέρας] μέχρι τῶν ἰσχίων καταφέρεσθαι, μήτε τοὐναντίον στενῆς [εἰς τὸ μὴ] πιέζεσθαι | τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον, ὅπερ χαλεπώτερον, τὴν γὰρ πλατυτέραν ἔκτρησιν ἐνδέχεται προσεκπληροῦν ῥάκη παραβάλλουσαν. τοῦ δὲ ὅλου δίφρου τὸ σύμπαν πλάτος ἱκανὸν ἔστω πρὸς τὸ καὶ τὰς εὐσαρκοτέρας χωρεῖν γυναῖκας, σύμμετρον δὲ καὶ τὸ ὕψος, ταῖς γὰρ μικρομεγέθεσιν ὑποπόδιον ὑποτιθέμενον ἀναπληροῖ τὸ ἐλλεῖπον. τῶν δὲ ὑπὸ τῆς ἕδρας πλευρῶν τὰ μὲν ἐκ πλαγίων ὅλα σανίσιν ἐσκεπάσθω, τὸ δὲ ἔμπροσθεν καὶ τὸ ὄπισθεν ἀνεῴχθω πρὸς τὴν λεχθησομένην ἐν ταῖς μαιώσεσιν χρείαν. ἐκ δὲ τῶν ἄνω πλευρῶν κατὰ μὲν τὰ πλάγια μέρη δύο πιοειδῆ τυγχανέτω τῷ διαπήγματι πρὸς τὸ κατὰ τὰς ἐντάσεις ἐπ’ αὐτὰ τὰς χεῖρας ἐνστηρίζειν, ἐξόπισθεν δὲ ἀνάκλιτον, ὥστε καὶ τὴν ὀσφὺν καὶ τὰ ἰσχία το ἀντιβαῖνον ταῖς ὑπαναχωρήσεσιν ἔχειν· εἰ γὰρ καὶ γυναικὸς ἐξόπισθεν ἑστώσης ἀνακλιθεῖεν, τῷ ἀνωμάλῳ σχηματισμῷ παραποδίζουσιν τὴν ἐπ’ εὐθεῖαν τοῦ ἐμβρύου φοράν. <ἔνιοι> δὲ κατὰ τὰ κάτω μέρη τοῦ δίφρου ἔκθετον ἄξονα προσβάλλουσιν ἐξ ἑκατέρου μέρους περιαγωγίδας ἔχοντα καὶ τύλον, ἵνα ἐν ταῖς ἐμβρυουλκίαις περιτιθέντες βρόχους ἢ σπάρτα κυκλοτερῶς τοῖς βραχίοσιν ἢ ἄλλοις μέρεσιν τοῦ ἐμβρύου καὶ τὰς ἀρχὰς ἀποδήσαντες πρὸς τὸν τύλον <διὰ> τῆς περιαγωγῆς τὴν ὁλκὴν ποιήσωνται, μὴ συνιέντες τὸ κοινόν, ὅτι τὴν ἐμβρυουλκίαν ἐπὶ κατακειμένης δεῖ γίνεσθαι τῆς δυστοκούσης. δεῖ | δὴ τοιοῦτον εἶναι δίφρον οἷον εἰρήκαμεν, ἢ καθέδραν ἔμπροσθεν ἢ καὶ ὄπισθεν ἐκτετμημένην. † ἐκ κοιλοῦ δὲ γενομένης ἡ γεγονεῖσα ἔτι ἐξόπισθεν προστίθεταί τι ὡς συνήθως τοῖς δέρμασιν κατερραμμένης.

Πλούταρχος, *Ἠθικά = Γαμικὰ παραγγέλματα* **143e**
ἡ μὲν γὰρ ὠδίνουσα καὶ δυσφοροῦσα πρὸς τοὺς κατακλίνοντας αὐτὴν ἔλεγε, “πῶς δ’ ἂν ἡ κλίνη ταῦτα θεραπεύσειεν οἷς ἐπὶ τῆς κλίνης περιέπεσον;”

Γαληνός, *Ὑγιεινῶν Λόγοι* **6.33.13 Kuehn**
σπαργανωθέντα γάλακτί τε χρήσθω τροφῇ, καὶ λουτροῖς ὑδάτων χρηστῶν, ὑγρᾶς γὰρ χρῄζει τῆς συμπάσης διαίτης, ἅτε καὶ τὴν κρᾶσιν ὑγροτέραν ἔχοντα τῶν ἐν ταῖς ἄλλαις ἡλικίαις.

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **16**
ὅθεν οὐδὲ ὕδατι τὰ βρέφη, ἀλλ’ οἴνῳ περιέλουον αἱ γυναῖκες, βάσανόν τινα ποιούμεναι τῆς κράσεως αὐτῶν. λέγεται γὰρ ἐξίστασθαι τὰ ἐπιληπτικὰ καὶ νοσώδη πρὸς τὸν ἄκρατον ἀποσφακελίζοντα, τὰ δ’ ὑγιεινὰ μᾶλλον στομοῦσθαι καὶ κρατύνεσθαι τὴν ἕξιν.

Προσφορές μετά τη γέννα

Φαίδιμος, *Παλατινὴ Ἀνθολογία* **6.271**
Ἄρτεμι, σοὶ τὰ πέδιλα Κιχησίου εἵσατο υἱὸς
 καὶ πέπλων ὀλίγον πτύγμα Θεμιστοδίκη,
οὕνεκά οἱ πρηεῖα λεχοῖ δισσὰς ὑπερέσχες
χεῖρας ἄτερ τόξου, πότνια, νισσομένη.
Ἄρτεμι, νηπίαχον δὲ καὶ εἰσέτι παῖδα Λέοντος
νεῦσον ἰδεῖν κοῦρον γυῖ' ἐπαεξόμενον.

Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* **1462-7**
σὲ δ' ἀμφὶ σεμνάς, Ἰφιγένεια, κλίμακας
Βραυρωνίας δεῖ τῇδε κληδουχεῖν θεᾷ·
οὗ καὶ τεθάψῃ κατθανοῦσα, καὶ πέπλων
ἄγαλμά σοι θήσουσιν εὐπήνους ὑφάς,
ἃς ἂν γυναῖκες ἐν τόκοις ψυχορραγεῖς
λίπωσ' ἐν οἴκοις.

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **27.2**
ἐπιγράψαι δὲ τοὔνομα θάψαντας οὐκ ἐξῆν τοῦ νεκροῦ, πλὴν ἀνδρὸς ἐν πολέμῳ καὶ γυναικὸς τῶν ἱερῶν (;;) ἀποθανόντων.

Σπαργάνωμα

Γαληνός, *Ὑγιεινῶν λόγος* **6.32.14 Kuehn**
τὸ τοίνυν νεογενὲς παιδίον, τοῦτο δὴ τὸ ἄμεμπτον ἁπάσῃ τῇ κατασκευῇ, πρῶτον μὲν σπαργανούσθω, συμμέτροις ἁλσὶν περιπαττόμενον, ὅπως αὐτῷ στερρότερον καὶ πυκνότερον εἴη τὸ δέρμα τῶν ἔνδον μορίων.

Πλούταρχος, *Ἠθικά = περὶ παίδων ἀγωγῆς* **3c-d**
ὥσπερ γὰρ τὰ μέλη τοῦ σώματος εὐθὺς ἀπὸ γενέσεως πλάττειν τῶν τέκνων ἀναγκαῖόν ἐστιν, ἵνα ταῦτ' ὀρθὰ καὶ ἀστραβῆ φύηται…

Πλάτων, *Νόμοι* **789e-790**
τὸ γενόμενον δὲ πλάττειν τε οἷον κήρινον, ἕως ὑγρόν, καὶ μέχρι δυοῖν ἐτοῖν σπαργανᾶν. καὶ δὴ καὶ τὰς τροφοὺς ἀναγκάζωμεν νόμῳ ζημιοῦντες τὰ παιδία ἢ πρὸς ἀγροὺς ἢ πρὸς ἱερὰ ἢ πρὸς οἰκείους ἀεί πῃ φέρειν, μέχριπερ ἂν ἱκανῶς ἵστασθαι δυνατὰ γίγνηται, καὶ τότε, διευλαβουμένας ἔτι νέων ὄντων μή πῃ βίᾳ ἐπερειδομένων στρέφηται τὰ κῶλα, ἐπιπονεῖν φερούσας ἕως ἂν τριετὲς ἀποτελεσθῇ τὸ γενόμενον; εἰς δύναμιν δὲ ἰσχυρὰς αὐτὰς εἶναι χρεὼν καὶ μὴ μίαν; ἐπὶ δὲ τούτοις ἑκάστοις, ἂν μὴ γίγνηται, ζημίαν τοῖς μὴ ποιοῦσι γράφωμεν

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1336a 10-12**
πρὸς δὲ τὸ μὴ διαστρέφεσθαι τὰ μέλη δι' ἁπαλότητα χρῶνται καὶ νῦν ἔνια τῶν ἐθνῶν ὀργάνοις τισὶ μηχανικοῖς, ἃ τὸ σῶμα ποιεῖ τῶν τοιούτων ἀστραβές

Ὁμηρικὸς Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα **127-9**
Αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ Φοῖβε κατέβρως ἄμβροτον εἶδαρ,
οὔ σέ γ' ἔπειτ' ἴσχον χρύσεοι στρόφοι ἀσπαίροντα,
οὐδ' ἔτι δεσμά σ' ἔρυκε, λύοντο δὲ πείρατα πάντα.

Ἔκθεση παιδιού, κύριος, περιορισμοί

Αἰλιανός, *Ποικίλη Ἱστορία* **2.7**
Νόμος οὗτος Θηβαϊκὸς ὀρθῶς ἅμα καὶ φιλανθρώπως κείμενος ἐν τοῖς μάλιστα ὅτι οὐκ ἔξεστιν ἀνδρὶ Θηβαίῳ ἐκθεῖναι παιδίον οὐδὲ ἐς ἐρημίαν αὐτὸ ῥῖψαι θάνατον αὐτοῦ καταψηφισαμένῳ, ἀλλ' ἐὰν ᾖ πένης ἐς τὰ ἔσχατα ὁ τοῦ παιδὸς πατήρ, εἴτε ἄρρεν τοῦτο εἴτε θῆλύ ἐστιν, ἐπὶ τὰς ἀρχὰς κομίζειν ἐξ ὠδίνων τῶν μητρῴων σὺν τοῖς σπαργάνοις αὐτό· αἳ δὲ παραλαβοῦσαι ἀποδίδονται τὸ βρέφος τῷ τιμὴν ἐλαχίστην δόντι. ῥήτρα τε πρὸς αὐτὸν καὶ ὁμολογία γίνεται ἦ μὴν τρέφειν τὸ βρέφος καὶ αὐξηθὲν ἔχειν δοῦλον ἢ δούλην, θρεπτήρια αὐτοῦ τὴν ὑπηρεσίαν λαμβάνοντα.

Πλούταρχος, *Ἡσίοδος* **απ. 69**
Τῶν λιμωττόντων τοὺς πόδας παχύνεσθαί φησι τὸδ' ἄλλο σῶμα λεπτύνεσθαι. καὶ εἷς νόμος ἦν Ἐφεσίων, μὴ

ἐξεῖναι πατρὶ παῖδας ἀποθέσθαι, ἕως ἂν διὰ λιμὸν παχυνθῇ τοὺς πόδας.

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1259a 38-b**
Ἐπεὶ δὲ τρία μέρη τῆς οἰκονομικῆς ἦν, ἓν μὲν δεσποτική, περὶ ἧς εἴρηται πρότερον, ἓν δὲ πατρική, τρίτον δὲ γαμική (καὶ γὰρ γυναικὸς ἄρχει καὶ τέκνων, ὡς ἐλευθέρων μὲν ἀμφοῖν, οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον τῆς ἀρχῆς, ἀλλὰ γυναικὸς μὲν πολιτικῶς τέκνων δὲ βασιλικῶς· τό τε γὰρ ἄρρεν φύσει τοῦ θήλεος ἡγεμονικώτερον, εἰ μή που συνέστηκε παρὰ φύσιν, καὶ τὸ πρεσβύτερον καὶ τέλειον τοῦ νεωτέρου καὶ ἀτελοῦς)… ἡ δὲ τῶν τέκνων ἀρχὴ βασιλική· τὸ γὰρ γεννῆσαν καὶ κατὰ φιλίαν ἄρχον καὶ κατὰ πρεσβείαν ἐστίν, ὅπερ ἐστὶ βασιλικῆς εἶδος ἀρχῆς. διὸ καλῶς Ὅμηρος τὸν Δία προσηγόρευσεν εἰπὼν "πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε" τὸν βασιλέα τούτων ἁπάντων. φύσει γὰρ τὸν βασιλέα διαφέρειν μὲν δεῖ, τῷ γένει δ' εἶναι τὸν αὐτόν· ὅπερ πέπονθε τὸ πρεσβύτερον πρὸς τὸ νεώτερον καὶ ὁ γεννήσας πρὸς τὸ τέκνον.

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **16**
Τὸ δὲ γεννηθὲν οὐκ ἦν κύριος ὁ γεννήσας τρέφειν, ἀλλ' ἔφερε λαβὼν εἰς τόπον τινὰ λέσχην καλούμενον, ἐν ᾧ καθήμενοι τῶν φυλετῶν οἱ πρεσβύτατοι καταμαθόντες τὸ παιδάριον, εἰ μὲν εὐπαγὲς εἴη καὶ ῥωμαλέον, τρέφειν ἐκέλευον, κλῆρον αὐτῷ τῶν ἐνακισχιλίων προσνείμαντες· εἰ δ' ἀγεννὲς καὶ ἄμορφον, ἀπέπεμπον εἰς τὰς λεγομένας Ἀποθέτας, παρὰ Ταΰγετον βαραθρώδη τόπον, ὡς οὔτε αὐτῷ ζῆν ἄμεινον ὂν οὔτε τῇ πόλει τὸ μὴ καλῶς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρὸς εὐεξίαν καὶ ῥώμην πεφυκός.

Ποσείδιππος, *Ἑρμαφρόδιτος* **απ. 12 K.-A.**
υἱὸν τρέφει πᾶς κἂν πένης τις ὢν τύχῃ,
θυγατέρα δ' ἐκτίθησι κἂν ᾖ πλούσιος
(Στοβαῖος IV 24, 40 ὅτι κρείττονες οἱ ἄρρενες τῶν παίδων)

Πλάτων, *Θεαίτητος* **160e-161a (βλ. και Ἀμφιδρόμια)**
Τοῦτο μὲν δή, ὡς ἔοικεν, μόλις ποτὲ ἐγεννήσαμεν, ὅτι δή ποτε τυγχάνει ὄν. μετὰ δὲ τὸν τόκον τὰ ἀμφιδρόμια αὐτοῦ ὡς ἀληθῶς ἐν κύκλῳ περιθρεκτέον τῷ λόγῳ, σκοπουμένους μὴ λάθῃ ἡμᾶς οὐκ ἄξιον ὂν τροφῆς τὸ γιγνόμενον, ἀλλὰ ἀνεμιαῖόν τε καὶ ψεῦδος. ἢ σὺ οἴει πάντως δεῖν τό γε σὸν τρέφειν καὶ μὴ ἀποτιθέναι, ἢ καὶ ἀνέξῃ ἐλεγχόμενον ὁρῶν, καὶ οὐ σφόδρα χαλεπανεῖς ἐάν τις σοῦ ὡς πρωτοτόκου αὐτὸ ὑφαιρῇ;

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1335b 19-21**
περὶ δὲ ἀποθέσεως καὶ τροφῆς τῶν γιγνομένων ἔστω νόμος μηδὲν πεπηρωμένον στρέφειν…

Εὐριπίδης, *Ἴων* **954-63**
{Πρ.} τίς γάρ νιν ἐξέθηκεν; οὐ γὰρ δὴ σύ γε.
{Κρ.} ἡμεῖς, ἐν ὄρφνῃ σπαργανώσαντες πέπλοις.
{Πρ.} οὐδὲ ξυνῄδει σοί τις ἔκθεσιν τέκνου;
{Κρ.} αἱ ξυμφοραί γε καὶ τὸ λανθάνειν μόνον.
{Πρ.} καὶ πῶς ἐν ἄντρῳ παῖδα σὸν λιπεῖν ἔτλης;
{Κρ.} πῶς δ' οἰκτρὰ πολλὰ στόματος ἐκβαλοῦσ' ἔπη . . .
{Πρ.} φεῦ·
τλήμων σὺ τόλμης, ὁ δὲ θεὸς μᾶλλον σέθεν.
{Κρ.} εἰ παῖδά γ' εἶδες χεῖρας ἐκτείνοντά μοι.
{Πρ.} μαστὸν διώκοντ' ἢ πρὸς ἀγκάλαις πεσεῖν;
{Κρ.}ἐνταῦθ', ἵν' οὐκ ὢν ἄδικ' ἔπασχεν ἐξ ἐμοῦ.

Ξενοφών, *Οἰκονομικός* **9.5**
ἔδειξα δὲ καὶ τὴν γυναικωνῖτιν αὐτῇ, θύρᾳ βαλανωτῇ ὡρισμένην ἀπὸ τῆς ἀνδρωνίτιδος, ἵνα μήτε ἐκφέρηται ἔνδοθεν ὅ τι μὴ δεῖ μήτε τεκνοποιῶνται οἱ οἰκέται ἄνευ τῆς ἡμετέρας γνώμης. οἱ μὲν γὰρ χρηστοὶ παιδοποιησάμενοι εὐνούστεροι ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, οἱ δὲ πονηροὶ συζυγέντες εὐπορώτεροι πρὸς τὸ κακουργεῖν γίγνονται

Μίασμα λόγω τοκετού, Ἀμφιδρόμια

Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* **380-4**
τὰ τῆς θεοῦ δὲ μέμφομαι σοφίσματα,
ἥτις βροτῶν μὲν ἤν τις ἅψηται φόνου,
ἢ καὶ λοχείας ἢ νεκροῦ θίγῃ χεροῖν,
βωμῶν ἀπείργει, μυσαρὸν ὡς ἡγουμένη,

αὐτὴ δὲ θυσίαις ἥδεται βροτοκτόνοις.

Ἱπποκράτης, *περὶ φύσιος παιδίου* **18.2-6 (τόμος 7, 500 Littré)**
Καὶ γὰρ ἡ κάθαρσις γίνεται τῇσι γυναιξὶ μετὰ τὸν τόκον ὡς ἐπιτοπολὺ, ἐπὶ μὲν τῇ κούρῃ ἡμέρῃσι τεσσαράκοντα καὶ δύο· οὕτως ἡ χρονιωτάτη καὶ τελείη, ἀκίνδυνος δ' ἂν εἴη καὶ ἐν εἴκοσι καὶ πέντε ἡμέρῃσιν, εἰ καθαίροιτο· ἐπὶ δὲ τῷ κούρῳ ἡ κάθαρσις γίνεται ἡμέρῃσι τριήκοντα· οὕτως ἡ χρονιωτάτη καὶ τελείη, ἀκίνδυνος δ' ἂν εἴη καὶ ἐν εἴκοσιν ἡμέρῃσιν, εἰ καθαίροιτο · τοῦ δὲ ὑστάτου χρόνου ἐλαχίστη χωρέει ἡ κάθαρσις· ἐπὶ δὲ τῇσι νεωτέρῃσιν ἐλάσσοσιν ἡμέρῃσι καθαίρεται, ἐπὶ δὲ τῇσι πρεσβυτέρῃσι πλείοσι.

Θεόφραστος, *Χαρακτῆρες* **16.9 (Δεισιδαίμων)**
καὶ οὔτε ἐπιβῆναι μνήματι οὔτ' ἐπὶ νεκρὸν οὔτ' ἐπὶ λεχὼ ἐλθεῖν ἐθελῆσαι

Ἔφιππος απ. 3 Κ.-Α. = Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* **9.370C-D**
... ἔπειτα πῶς
οὐ στέφανος οὐδεὶς ἐστι πρόσθε τῶν θυρῶν,
οὐ κνῖσα κρούει ῥινὸς ὑπεροχὰς ἄκρας
Ἀμφιδρομίων ὄντων; ἐν οἷς νομίζεται
ὀπτᾶν τε τυροῦ Χερρονησίτου τόμους
ἕψειν τ᾽ ἐλαίῳ ῥάφανον ἠγλαϊσμένην
πνίγειν τε παχέων ἀρνίων στηθύνια
τίλλειν τε φάττας καὶ κίχλας ὁμοῦ σπίνοις
κοινῇ τε χναύειν τευθίσιν σηπίδια
πιλεῖν τε πολλὰς πλεκτάνας ἐπιστρόφως
πίνειν τε πολλὰς κύλικας εὐζωρεστέρας

Σούδα α 1722
Ἀμφιδρόμια: τὴν πέμπτην ἄγουσιν ἐπὶ τοῖς βρέφεσιν, ἐν ᾗ ἀποκαθαίρονται τὰς χεῖρας αἱ συναψάμεναι τῆς μαιώσεως· τὸ δὲ βρέφος περιφέρουσι τὴν ἑστίαν τρέχοντες, καὶ δῶρα πέμπουσιν οἱ προσήκοντες, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πολύποδας καὶ σηπίας.

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **757-9**
Οὐ τἀμφιδρόμια τῆς κυνῆς αὐτοῦ μενεῖς;
{ΓΥ. Γ′} Ἀλλ' οὐ δύναμαι 'γωγ' οὐδὲ κοιμᾶσθ' ἐν πόλει,
ἐξ οὗ τὸν ὄφιν εἶδον τὸν οἰκουρόν ποτε.

Θηλασμός

Λυσίας 1 (*Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία***).9.4-5**
Πρῶτον μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες, (δεῖ γὰρ καὶ ταῦθ' ὑμῖν διηγήσασθαι) οἰκίδιον ἔστι μοι διπλοῦν, ἴσα ἔχον τὰ ἄνω τοῖς κάτω κατὰ τὴν γυναικωνῖτιν καὶ κατὰ τὴν ἀνδρωνῖτιν. ἐπειδὴ δὲ τὸ παιδίον ἐγένετο ἡμῖν, ἡ μήτηρ αὐτὸ ἐθήλαζεν· ἵνα δὲ μή, ὁπότε λοῦσθαι δέοι, κινδυνεύῃ κατὰ τῆς κλίμακος καταβαίνουσα, ἐγὼ μὲν ἄνω διῃτώμην, αἱ δὲ γυναῖκες κάτω. καὶ οὕτως ἤδη συνειθισμένον ἦν, ὥστε πολλάκις ἡ γυνὴ ἀπῄει κάτω καθευδήσουσα ὡς τὸ παιδίον, ἵνα τὸν τιτθὸν αὐτῷ διδῷ καὶ μὴ βοᾷ. ἐπειδὴ δὲ τὸ παιδίον ἐγένετο ἡμῖν, ἡ μήτηρ αὐτὸ ἐθήλαζεν·

Ἰλιάς **24.58**
Ἕκτωρ γὰρ θνητός τε γυναῖκά τε θήσατο μαζόν

Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* **2.2.17.17**
διὰ τὸ ἐντίθεσθαι τὰς θηλὰς εἰς τὰ στόματα τὰ βρέφη καὶ ὁ τιτθὸς ἐνθένδε διὰ τὸ ἐντίθεσθαι τὰς θηλάς.

Πλάτων, *Πολιτεία* **460cd**
Οὐκοῦν καὶ τροφῆς οὗτοι ἐπιμελήσονται τάς τε μητέρας ἐπὶ τὸν σηκὸν ἄγοντες ὅταν σπαργῶσι, πᾶσαν μηχανὴν μηχανώμενοι ὅπως μηδεμία τὸ αὑτῆς αἰσθήσεται, καὶ ἄλλας γάλα ἐχούσας ἐκπορίζοντες, ἐὰν μὴ αὐταὶ ἱκαναὶ ὦσι, καὶ αὐτῶν τούτων ἐπιμελήσονται ὅπως μέτριον χρόνον θηλάσονται, ἀγρυπνίας δὲ καὶ τὸν ἄλλον πόνον τίτθαις τε καὶ τροφοῖς παραδώσουσιν; Πολλὴν ῥᾳστώνην, ἔφη, λέγεις τῆς παιδοποιίας ταῖς τῶν φυλάκων γυναιξίν.

Γαληνός, *Ὑγιεινῶν λόγος* **(τόμος 6, 45, 6 Kuehn)**
ἀφροδισίων δὲ παντάπασιν ἀπέχεσθαι κελεύω τὰς θηλαζούσας παιδία γυναῖκας.

Γαληνός, *περὶ εὐχυμίας και κακοχυμίας τροφῶν* **(τόμος 6, 775 Kuehn)**
τὸ δὲ τῆς γυναικὸς γάλα, ὡς ἂν οἰκεῖόν τε καὶ τῆς αὐτῆς φύσεως ὑπάρχον ἡμῖν, ἐπαινοῦσι πρὸ τῶν ἄλλων εἰς τὰ φθινώδη πάθη καὶ ἄλλοι μέν τινες ἰατροί μάλιστα δ' <Εὐρυφῶν> τε καὶ <Ἡρόδικος>, ἀξιοῦσί τε θηλάζειν, ὥσπερ τὰ παιδία τὴν γυναῖκα, τοὺς οὕτως ἔχοντας· ἐκπεσὸν γὰρ τῶν τιτθῶν εὐθέως ἀποβάλλειν τι τῆς οἰκείας ἀρετῆς.

Ἀριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* **789a 6**
σημεῖον δ' ὅτι καὶ αὐτῶν τῶν θηλαζόντων τὰ θερμοτέρῳ γάλακτι χρώμενα τῶν παιδίων ὀδοντοφυεῖ θᾶττον· αὐξητικὸν γὰρ τὸ θερμόν.

1.2 ΑΝΑΤΡΟΦΗ

Ἀριστοτέλης, *Οἰκονομικά* **1344a 6**
καὶ περὶ τέκνων τὴν μὲν γένεσιν κοινήν, τὴν δὲ ὠφέλειαν ἴδιον· τῶν μὲν γὰρ τὸ θρέψαι, τῶν δὲ τὸ παιδεῦσαί ἐστιν.

Ξενοφών, *Συμπόσιον* **3.5**
Ὁ πατὴρ ὁ ἐπιμελούμενος ὅπως ἀνὴρ ἀγαθὸς γενοίμην ἠνάγκασέ με πάντα τὰ Ὁμήρου ἔπη μαθεῖν· καὶ νῦν δυναίμην ἂν Ἰλιάδα ὅλην καὶ Ὀδύσσειαν ἀπὸ στόματος εἰπεῖν.

Πλούταρχος, *Ἠθικά = Ἐρωτικός* **754d**
εἰ δ' ἄρχει βρέφους μὲν ἡ τίτθη καὶ παιδὸς ὁ διδάσκαλος ἐφήβου δὲ γυμνασίαρχος ἐραστὴς δὲ μειρακίου γενομένου δ' ἐν ἡλικίᾳ

Αγωγή κοριτσιών

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **519-22**
καὶ διὰ παρθενικῆς ἁπαλόχροος οὐ διάησιν,
ἥ τε δόμων ἔντοσθε φίλῃ παρὰ μητέρι μίμνει,
οὔπω ἔργα ἰδυῖα πολυχρύσου Ἀφροδίτης,
εὖ τε λοεσσαμένη τέρενα χρόα καὶ λίπ' ἐλαίῳ
χρισαμένη μυχίη καταλέξεται ἔνδοθι οἴκου

Ἀριστοτέλης, *Οἰκονομικά* **1343-4**
τὸ μὲν γὰρ ἰσχυρότερον, τὸ δ' ἀσθενέστερον ἐποίησεν, ἵνα τὸ μὲν φυλακτικώτερον ᾖ διὰ τὸν φόβον, τὸ δ' ἀμυντικώτερον διὰ τὴν ἀνδρείαν, καὶ τὸ μὲν πορίζῃ τὰ ἔξωθεν, τὸ δὲ σῴζῃ τὰ ἔνδον· καὶ πρὸς τὴν ἐργασίαν τὸ μὲν δυνάμενον ἑδραῖον εἶναι, πρὸς δὲ τὰς ἔξωθεν θυραυλίας ἀσθενές, τὸ δὲ πρὸς μὲν τὰς ἡσυχίας χεῖρον, πρὸς δὲ τὰς κινήσεις ὑγιεινόν·

Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* **582-90**
πρὸς Ἄργος ἐλθὼν τοῖς ἐμοῖς ἐκεῖ φίλοις,
δέλτον τ' ἐνεγκεῖν, ἥν τις οἰκτίρας ἐμὲ
ἔγραψεν αἰχμάλωτος, οὐχὶ τὴν ἐμὴν
φονέα νομίζων χεῖρα, τοῦ νόμου δ' ὕπο
θνῄσκειν τὰ τῆς θεοῦ, τάδε δίκαι' ἡγουμένης;
οὐδένα γὰρ εἶχον ὅστις ἀγγεῖλαι μολὼν
ἐς Ἄργος αὖθις, τάς <τ'> ἐμὰς ἐπιστολὰς
πέμψειε σωθεὶς τῶν ἐμῶν φίλων τινί.

Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων πολιτεία* **1.3**
Αὐτίκα γὰρ περὶ τεκνοποιίας, ἵνα ἐξ ἀρχῆς ἄρξωμαι, οἱ μὲν ἄλλοι τὰς μελλούσας τίκτειν καὶ καλῶς δοκούσας κόρας παιδεύεσθαι καὶ σίτῳ ᾗ ἀνυστὸν μετριωτάτῳ τρέφουσι καὶ ὄψῳ ᾗ δυνατὸν μικροτάτῳ· οἴνου γε μὴν ἢ πάμπαν ἀπεχομένας ἢ ὑδαρεῖ χρωμένας διάγουσιν.

Ἀριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* **9.608b 15**
τὸ θῆλυ τοῦ ἄρρενος, καὶ τροφῆς ἐλάττονός ἐστιν.

Ξενοφών, *Οἰκονομικός* **7.6, 7.15**
Καὶ τί ἄν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐπισταμένην αὐτὴν παρέλαβον, ἣ ἔτη μὲν οὔπω πεντεκαίδεκα γεγονυῖα ἦλθε πρὸς ἐμέ, τὸν δ’ ἔμπροσθεν χρόνον ἔζη ὑπὸ πολλῆς ἐπιμελείας ὅπως ὡς ἐλάχιστα μὲν ὄψοιτο, ἐλάχιστα δ’ ἀκούσοιτο, ἐλάχιστα δ’ ἔροιτο; οὐ γὰρ ἀγαπητόν σοι δοκεῖ εἶναι, εἰ μόνον ἦλθεν ἐπισταμένη ἔρια παραλαβοῦσα ἱμάτιον ἀποδεῖξαι, καὶ ἑωρακυῖα ὡς ἔργα ταλάσια θεραπαίναις δίδοται; ἐπεὶ τά γε ἀμφὶ γαστέρα, ἔφη, πάνυ καλῶς, ὦ Σώκρατες, ἦλθε πεπαιδευμένη· ὅπερ μέγιστον ἔμοιγε δοκεῖ παίδευμα εἶναι καὶ ἀνδρὶ καὶ γυναικί... 7.15 Τί δ’ ἂν ἐγώ σοι, ἔφη, δυναίμην συμπρᾶξαι; τίς δὲ ἡ ἐμὴ δύναμις; ἀλλ’ ἐν σοὶ πάντα ἐστίν· ἐμὸν δ’ ἔφησεν ἡ μήτηρ ἔργον εἶναι σωφρονεῖν

Αγωγή κοριτσιών στη Σπάρτη και αλλού

Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων πολιτεία* **1.4-5**
οὕτω καὶ τὰς κόρας οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἠρεμιζούσας ἐριουργεῖν ἀξιοῦσι. τὰς μὲν οὖν οὕτω τρεφομένας πῶς χρὴ προσδοκῆσαι μεγαλεῖον ἄν τι γεννῆσαι; ὁ δὲ Λυκοῦργος ἐσθῆτας μὲν καὶ δούλας παρέχειν ἱκανὰς ἡγήσατο εἶναι, ταῖς δ’ ἐλευθέραις μέγιστον νομίσας εἶναι τὴν τεκνοποιίαν πρῶτον μὲν σωμασκεῖν ἔταξεν οὐδὲν ἧττον τὸ θῆλυ τοῦ ἄρρενος φύλου· ἔπειτα δὲ δρόμου καὶ ἰσχύος, ὥσπερ καὶ τοῖς ἀνδράσιν, οὕτω καὶ ταῖς θηλείαις ἀγῶνας πρὸς ἀλλήλας ἐποίησε, νομίζων ἐξ ἀμφοτέρων ἰσχυρῶν καὶ τὰ ἔκγονα ἐρρωμενέστερα γίγνεσθαι.

Εὐριπίδης, *Ἀνδρομάχη* **597-601**
αἳ ξὺν νέοισιν ἐξερημοῦσαι δόμους
γυμνοῖσι μηροῖς καὶ πέπλοις ἀνειμένοις
δρόμους παλαίστρας τ’ οὐκ ἀνασχετοὺς ἐμοὶ
κοινὰς ἔχουσι. κᾆτα θαυμάζειν χρεὼν
εἰ μὴ γυναῖκας σώφρονας παιδεύετε;

Πλούταρχος, *Σύγκρισις Λυκούργου καὶ Νομᾶ* **3.3-5**
ἡ δὲ τοῦ Λυκούργου παντάπασιν ἀναπεπταμένη καὶ ἄθηλυς οὖσα τοῖς ποιηταῖς λόγον παρέσχηκε. φαινομηρίδας τε γὰρ αὐτὰς ἀποκαλοῦσιν, ὡς Ἴβυκος, καὶ ἀνδρομανεῖς λοιδοροῦσιν, ὡς Εὐριπίδης, λέγων·(...) τῷ γὰρ ὄντι τοῦ παρθενικοῦ χιτῶνος αἱ πτέρυγες οὐκ ἦσαν συνερραμμέναι κάτωθεν, ἀλλ’ ἀνεπτύσσοντο καὶ συνανεγύμνουν ὅλον ἐν τῷ βαδίζειν τὸν μηρόν. καὶ σαφέστατα τὸ γινόμενον εἴρηκε Σοφοκλῆς ἐν τούτοις·
Καὶ τὰν νέορτον, ἇς ἔτ’ ἄστολος χιτὼν
θυραῖον ἀμφὶ μηρὸν
πτύσσεται, Ἑρμιόναν.
διὸ καὶ θρασύτεραι λέγονται γενέσθαι καὶ πρὸς αὐτοὺς πρῶτον ἀνδρώδεις τοὺς ἄνδρας, ἅτε δὴ τῶν μὲν οἴκων ἄρχουσαι κατὰ κράτος, ἐν δὲ τοῖς δημοσίοις πράγμασι καὶ γνώμης μεταλαμβάνουσαι καὶ παρρησίας περὶ τῶν μεγίστων

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **14**
οὐ γάρ, ὡς Ἀριστοτέλης φησίν, ἐπιχειρήσας σωφρονίζειν τὰς γυναῖκας, ἐπαύσατο μὴ κρατῶν τῆς πολλῆς ἀνέσεως καὶ γυναικοκρατίας διὰ τὰς πολλὰς στρατείας τῶν ἀνδρῶν, ἐν αἷς ἠναγκάζοντο κυρίας ἀπολείπειν ἐκείνας, καὶ διὰ τοῦτο μᾶλλον τοῦ προσήκοντος αὐτὰς ἐθεράπευον καὶ δεσποίνας προσηγόρευον· ἀλλὰ καὶ τούτων τὴν ἐνδεχομένην ἐπιμέλειαν ἐποιήσατο. τὰ μέν γε σώματα τῶν παρθένων δρόμοις καὶ πάλαις καὶ βολαῖς δίσκων καὶ ἀκοντίων διεπόνησεν, ὡς ἥ τε τῶν γεννωμένων ῥίζωσις ἰσχυρὰν ἐνίσχυροῖς σώμασιν ἀρχὴν λαβοῦσα βλαστάνοι βέλτιον, αὐταί τε μετὰ ῥώμης τοὺς τόκους ὑπομένουσαι καλῶς ἅμα καὶ ῥᾳδίως ἀγωνίζοιντο πρὸς τὰς ὠδῖνας. ἀφελὼν δὲ θρύψιν καὶ σκιατραφίαν καὶ θηλύτητα πᾶσαν οὐδὲν ἧττον εἴθισε τῶν κόρων τὰς κόρας γυμνάς τε πομπεύειν καὶ πρὸς ἱεροῖς τισιν ὀρχεῖσθαι καὶ ᾄδειν τῶν νέων παρόντων καὶ θεωμένων.

Σαπφώ απ. 98a
[ ]..].θος· ἀ γάρ με γέννα̣[
.]ας ἐπ’ ἀλικίας μεγ[
κ]όσμον αἴ τις ἔχη<ι> φόβα.[
[ ]π̣ορφύρωι κατελιξαμε[ν
ἔ̣μμεναι μάλα τοῦτο .[
ἀ̣λλα ξανθοτέρα<ι>ς ἔχη[
[ ]τα<ὶ>ς κόμα<ι>ς δάιδος προ[
ς]τεφάνοισιν ἐπαρτια[

ἀνθέων ἐριθαλέων· [
98a.10
[ ]μ]ιτράναν δ’ ἀρτίως κλ[
ποικίλαν ἀπὺ Σαρδίω[ν
...].αονιασπολεις

Παιδαγωγός

Ἡρόδοτος 8.75
τῷ οὔνομα μὲν ἦν Σίκιννος, οἰκέτης δὲ καὶ παιδαγωγὸς ἦν τῶν Θεμιστοκλέος παίδων

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **16.4**
Ἀλλὰ τούτῳ μέν, ὡς Πλάτων φησί, Ζώπυρον ἐπέστησε παιδαγωγὸν Περικλῆς, οὐδέν τι τῶν ἄλλων διαφέροντα δούλων· τοὺς δὲ Σπαρτιατῶν παῖδας οὐκ ἐπὶ ὠνητοῖς οὐδὲ μισθίοις ἐποιήσατο παιδαγωγοῖς ὁ Λυκοῦργος, οὐδ’ ἐξῆν ἑκάστῳ τρέφειν οὐδὲ παιδεύειν ὡς ἐβούλετο τὸν υἱόν,

Πλάτων, *Λύσις* **208c-d**
Καὶ δοῦλον, ὡς ἔοικεν, ἡγοῦνται περὶ πλείονος ἢ σὲ τὸν ὑόν, καὶ ἐπιτρέπουσι τὰ ἑαυτῶν μᾶλλον ἢ σοί, καὶ ἐῶσιν ποιεῖν ὅτι βούλεται, σὲ δὲ διακωλύουσι; καί μοι ἔτι τόδε εἰπέ. σὲ αὐτὸν ἐῶσιν ἄρχειν σεαυτοῦ, ἢ οὐδὲ τοῦτο ἐπιτρέπουσί σοι; { – } Πῶς γάρ, ἔφη, ἐπιτρέπουσιν; { – } Ἀλλ’ ἄρχει τίς σου; { – } Ὅδε, παιδαγωγός, ἔφη. { – } Μῶν δοῦλος ὤν; { – } Ἀλλὰ τί μήν; ἡμέτερός γε, ἔφη.{ – } Ἦ δεινόν, ἦν δ’ ἐγώ, ἐλεύθερον ὄντα ὑπὸ δούλου ἄρχεσθαι τί δὲ ποιῶν αὖ οὗτος ὁ παιδαγωγός σου ἄρχει; { – } Ἄγων δήπου, ἔφη, εἰς διδασκάλου

Πλούταρχος, *Ἠθικά = περὶ παίδων ἀγωγῆς* **4-5c**
Ἐπειδὰν τοίνυν ἡλικίαν λάβωσιν ὑπὸ παιδαγωγοῖς τετάχθαι, ἐνταῦθα δὴ πολλὴν ἐπιμέλειαν ἑκτέον ἐστὶ τῆς τούτων καταστάσεως, ὡς μὴ λάθωσιν ἀνδραπόδοις ἢ βαρβάροις ἢ παλιμβόλοις τὰ τέκνα παραδόντες. ἐπεὶ νῦν γε τὸ γιγνόμενον πολλοῖς ὑπερκαταγέλαστόν ἐστι. τῶν γὰρ δούλων τῶν σπουδαίων τοὺς μὲν γεωργοὺς ἀποδεικνύουσι, τοὺς δὲ ναυκλήρους τοὺς δ’ ἐμπόρους τοὺς δ’ οἰκονόμους τοὺς δὲ δανειστάς· ὅ τι δ’ ἂν εὕρωσιν ἀνδράποδον οἰνόληπτον καὶ λίχνον, πρὸς πᾶσαν πραγματείαν ἄχρηστον, τούτῳ φέροντες ὑποβάλλουσι τοὺς υἱούς. δεῖ δὲ τὸν σπουδαῖον παιδαγωγὸν τοιοῦτον εἶναι τὴν φύσιν οἷόσπερ ἦν ὁ Φοῖνιξ ὁ τοῦ Ἀχιλλέως παιδαγωγός. Τὸ δὲ πάντων μέγιστον καὶ κυριώτατον τῶν εἰρημένων ἔρχομαι φράσων. διδασκάλους γὰρ ζητητέον τοῖς τέκνοις, οἳ καὶ τοῖς βίοις εἰσὶν ἀδιάβλητοι καὶ τοῖς τρόποις ἀνεπίληπτοι καὶ ταῖς ἐμπειρίαις ἄριστοι· πηγὴ γὰρ καὶ ῥίζα καλοκαγαθίας τὸ νομίμου τυχεῖν παιδείας. καὶ καθάπερ τὰς χάρακας οἱ γεωργοὶ τοῖς φυτοῖς παρατιθέασιν, οὕτως οἱ νόμιμοι τῶν διδασκάλων ἐμμελεῖς τὰς ὑποθήκας καὶ παραινέσεις παραπηγνύουσι τοῖς νέοις, ἵν’ ὀρθὰ τούτων βλαστάνῃ τὰ ἤθη. νῦν δέ τις κἂν καταπτύσειε τῶν πατέρων ἐνίων, οἵτινες πρὶν δοκιμάσαι τοὺς μέλλοντας διδάσκειν, δι’ ἄγνοιαν, ἔσθ’ ὅτε καὶ δι’ ἀπειρίαν, ἀνθρώποις ἀδοκίμοις καὶ παρασήμοις ἐγχειρίζουσι τοὺς παῖδας. καὶ οὔπω τοῦτ’ ἐστὶ καταγέλαστον εἰ δι’ ἀπειρίαν αὐτὸ πράττουσιν, ἐκεῖνο δ’ ἐσχάτως ἄτοπον. τὸ ποῖον; ἐνίοτε γὰρ εἰδότες, αἰσθόμενοι δὲ καὶ ἄλλων αὐτοῖς τοῦτο λεγόντων, τὴν ἐνίων τῶν παιδευτῶν ἀπειρίαν ἅμα καὶ μοχθηρίαν, ὅμως τούτοις ἐπιτρέπουσι τοὺς παῖδας, οἱ μὲν ταῖς τῶν ἀρεσκευομένων ἡττώμενοι κολακείαις, εἰσὶ δ’ οἳ καὶ δεομένοις χαριζόμενοι φίλοις, παρόμοιον ποιοῦντες ὥσπερ ἂν εἴ τις τῷ σώματι κάμνων τὸν σὺν ἐπιστήμῃ δυνηθέντ’ ἂν σῶσαι παραλιπών, φίλῳ χαριζόμενος τὸν δι’ ἀπειρίαν ἀπολέσαντ’ ἂν αὐτὸν προέλοιτο, ἢ ναύκληρον τὸν ἄριστον ἀφεὶς τὸν χείριστον δοκιμάσειε φίλου δεηθέντος. Ζεῦ καὶ θεοὶ πάντες, πατήρ τις καλούμενος πλείω λόγον τῆς τῶν δεομένων ποιεῖται χάριτος ἢ τῆς τῶν τέκνων παιδεύσεως; εἶτ’ οὐκ εἰκότα πολλάκις Σωκράτης ἐκεῖνος ὁ παλαιὸς ἔλεγεν, ὅτι εἴπερ ἄρα δυνατὸν ἦν, ἀναβάντα ἐπὶ τὸ μετεωρότατον τῆς πόλεως ἀνακραγεῖν μέρος “ὦ ἄνθρωποι, ποῖ φέρεσθε, οἵτινες χρημάτων μὲν κτήσεως πέρι πᾶσαν ποιεῖσθε σπουδήν, τῶν δ’ υἱέων, οἷς ταῦτα καταλείψετε, μικρὰ φροντίζετε;” τούτοις δ’ ἂν ἔγωγε προσθείην ὅτι οἱ τοιοῦτοι πατέρες παραπλήσιον ποιοῦσιν, οἷον εἴ τις τοῦ μὲν ὑποδήματος φροντίζοι, τοῦ δὲ ποδὸς ὀλιγώρως ἔχοι. πολλοὶ δ’ εἰς τοσοῦτο τῶν πατέρων προβαίνουσι φιλαργυρίας ἅμα καὶ μισοτεκνίας, ὥσθ’ ἵνα μὴ πλείονα μισθὸν τελέσειαν, ἀνθρώπους τοῦ μηδενὸς τιμίους αἱροῦνται τοῖς τέκνοις παιδευτάς, εὔωνον ἀμαθίαν διώκοντες. ᾗ καὶ Ἀρίστιππος οὐκ ἀκόμψως ἀλλὰ καὶ πάνυ ἀστείως ἐπέσκωψε τῷ λόγῳ πατέρα νοῦ καὶ φρενῶν κενόν. ἐρωτήσαντος γάρ τινος αὐτὸν πόσον αἰτοίη μισθὸν ὑπὲρ τῆς τοῦ τέκνου παιδεύσεως, “χιλίας” ἔφησε “δραχμάς.” τοῦ δ’ “Ἡράκλεις” εἰπόντος, “ὡς ὑπέρπολυ τὸ αἴτημα· 5 δύναμαι γὰρ ἀνδράποδον χιλίων πρίασθαι,” “τοιγαροῦν” εἶπε “δύο ἕξεις ἀνδράποδα, καὶ τὸν υἱὸν καὶ ὃν ἂν πρίῃ.” τὸ δ’ ὅλον πῶς οὐκ ἄτοπον τῇ μὲν δεξιᾷ συνεθίζειν τὰ παιδία δέχεσθαι τὰς τροφάς, κἂν εἰ προτείνειε τὴν ἀριστεράν, ἐπιτιμᾶν, μηδεμίαν δὲ ποιεῖσθαι πρόνοιαν τοῦ λόγων ἐπιδεξίων καὶ νομίμων ἀκούειν;
... 5c Συνελὼν τοίνυν ἐγώ φημι (καὶ χρησμολογεῖν μᾶλλον ἢ παραινεῖν δόξαιμ’ ἂν εἰκότως) ὅτι ἓν πρῶτον καὶ

μέσον καὶ τελευταῖον ἐν τούτοις κεφάλαιον ἀγωγὴ σπουδαία καὶ παιδεία νόμιμός ἐστι, καὶ ταῦτα φορὰ καὶ συνεργὰ πρὸς ἀρετὴν καὶ πρὸς εὐδαιμονίαν φημί.

Πλούταρχος, *Ἠθικά = εἰ διδακτὸν ἡ ἀρετή* **439d-e**
παιδὸς ὀψοφαγοῦντος ὁ Διογένης τῷ παιδαγωγῷ κόνδυλον ἔδωκεν, ὀρθῶς οὐ τοῦ μὴ μαθόντος ἀλλὰ τοῦ μὴ διδάξαντος τὸ ἁμάρτημα ποιήσας. εἶτα παροψίδος μὲν ἢ κύλικος οὐκ ἔστι κοινωνεῖν ἐπιδεξίως, ἂν μὴ μάθῃ τις εὐθὺς ἐκ παίδων ἀρξάμενος, ὡς Ἀριστοφάνης (Νεφ. 979), 'μὴ κιχλίζειν μηδ' ὀψοφαγεῖν μηδ' ἴσχειν τὼ πόδ' ἐπαλλάξ', οἴκου δὲ καὶ πόλεως καὶ γάμου καὶ βίου καὶ ἀρχῆς κοινωνίαν ἀνέγκλητον ἐνδέχεται γενέσθαι μὴ μαθόντων ὅντινα χρὴ τρόπον ἀλλήλοις συμφέρεσθαι;

Πλούταρχος, *Ἠθικά = εἰ διδακτὸν ἡ ἀρετή* **439-440**
'εἰ μὴ γίνονται μαθήσει βελτίονες ἄνθρωποι, παραπόλλυται ὁ μισθὸς τῶν παιδαγωγῶν'; πρῶτοι γὰρ οὗτοι παραλαμβάνοντες ἐκ γάλακτος, ὥσπερ αἱ τίτθαι ταῖς χερσὶ τὸ σῶμα πλάττουσιν, οὕτω τὸ ἦθος ῥυθμίζουσι τοῖς ἔθεσιν εἰς ἴχνος τι πρῶτον ἀρετῆς καθιστάντες. καὶ ὁ Λάκων ἐρωτηθεὶς τί παρέχει παιδαγωγῶν, 'τὰ καλά' ἔφη 'τοῖς παισὶν ἡδέα ποιῶ.' καίτοι τί διδάσκουσιν οἱ παιδαγωγοί; κεκυφότας ἐν ταῖς ὁδοῖς περιπατεῖν, ἑνὶ δακτύλῳ τοῦ ταρίχους ἅψασθαι, δυσὶ † τὸν ἰχθῦν | σῖτον κρέας, οὕτω καθῆσθαι, τὸ ἱμάτιον οὕτως ἀναλαβεῖν. τί οὖν; ὁ λέγων λειχῆνος ἰατρικὴν εἶναι καὶ παρωνυχίας, πλευρίτιδος δὲ καὶ πυρετοῦ καὶ φρενίτιδος μὴ εἶναι, τί διαφέρει τοῦ λέγοντος ὅτι τῶν μικρῶν καὶ παιδικῶν καθηκόντων εἰσὶ διδασκαλεῖα καὶ λόγοι καὶ ὑποθῆκαι, τῶν δὲ μεγάλων καὶ τελείων ἄλογος τριβὴ καὶ περίπτωσίς ἐστιν;

Βάτων, *Συνεξαπατῶν* **(απ. 5 K.-A.) = Ἀθήναιος,** *Δειπνοσοφισταί* **7.279a**
Βάτων μὲν ἐν Συνεξαπατῶντι δυσχεραίνοντα ποιήσας πατέρα τῷ τοῦ υἱοῦ παιδαγωγῷ καὶ λέγοντα:
ἀπολώλεκας τὸ μειράκιόν μου παραλαβών,/ ἀκάθαρτε, καὶ πέπεικας ἐλθεῖν ἐς βίον/ ἀλλότριον αὑτοῦ· καὶ πότους ἑωθινοὺς/ πίνει διὰ σὲ νῦν, πρότερον οὐκ εἰθισμένος (…)

Ἰλιάς **9.485-95**
καί σε τοσοῦτον ἔθηκα θεοῖς ἐπιείκελ' Ἀχιλλεῦ,
ἐκ θυμοῦ φιλέων, ἐπεὶ οὐκ ἐθέλεσκες ἅμ' ἄλλῳ
οὔτ' ἐς δαῖτ' ἰέναι οὔτ' ἐν μεγάροισι πάσασθαι,
πρίν γ' ὅτε δή σ' ἐπ' ἐμοῖσιν ἐγὼ γούνεσσι καθίσσας
ὄψου τ' ἄσαιμι προταμὼν καὶ οἶνον ἐπισχών.
πολλάκι μοι κατέδευσας ἐπὶ στήθεσσι χιτῶνα
οἴνου ἀποβλύζων ἐν νηπιέῃ ἀλεγεινῇ.
ὣς ἐπὶ σοὶ μάλα πολλὰ πάθον καὶ πολλὰ μόγησα,
τὰ φρονέων ὅ μοι οὔ τι θεοὶ γόνον ἐξετέλειον
ἐξ ἐμεῦ· ἀλλὰ σὲ παῖδα θεοῖς ἐπιείκελ' Ἀχιλλεῦ
ποιεύμην, ἵνα μοί ποτ' ἀεικέα λοιγὸν ἀμύνῃς.

Πλούταρχος, *Ἠθικά = πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* **26-27**
τοῦ Φοίνικος τὸν Ἀχιλλέα διδάσκοντος οἷόν ἐστιν ὀργὴ καὶ ὅσα διὰ θυμὸν ἄνθρωποι τολμῶσι, μὴ χρώμενοι λογισμῷ μηδὲ πειθόμενοι τοῖς παρηγοροῦσι.

Θέογνις 31-8 West
κακοῖσι δὲ μὴ προσομίλει
ἀνδράσιν, ἀλλ' αἰεὶ τῶν ἀγαθῶν ἔχεο·
καὶ μετὰ τοῖσιν πῖνε καὶ ἔσθιε, καὶ μετὰ τοῖσιν
ἵζε, καὶ ἅνδανε τοῖσ', ὧν μεγάλη δύναμις.
ἐσθλῶν μὲν γὰρ ἄπ' ἐσθλὰ μαθήσεαι· ἢν δὲ κακοῖσιν
συμμίσγῃς, ἀπολεῖς καὶ τὸν ἐόντα νόον.
ταῦτα μαθὼν ἀγαθοῖσιν ὁμίλεε, καί ποτε φήσεις
εὖ συμβουλεύειν τοῖσι φίλοισιν ἐμέ.

Πλάτων, *Νόμοι* **657d**
Ἆρ' οὖν οὐχ ἡμῶν οἱ μὲν νέοι αὐτοὶ χορεύειν ἕτοιμοι, τὸ δὲ τῶν πρεσβυτέρων ἡμῶν ἐκείνους αὖ θεωροῦντες διάγειν ἡγούμεθα πρεπόντως, χαίροντες τῇ ἐκείνων παιδιᾷ τε καὶ ἑορτάσει,

Διόδωρος Σικελιώτης 3.67.2
τὸν δὲ Λίνον ἐπὶ ποιητικῇ καὶ μελῳδίᾳ θαυμασθέντα μαθητὰς σχεῖν πολλούς, ἐπιφανεστάτους δὲ τρεῖς, Ἡρα-

κλέα, Θαμύραν, Ὀρφέα. τούτων δὲ τὸν μὲν Ἡρακλέα κιθαρίζειν μανθάνοντα διὰ τὴν τῆς ψυχῆς βραδυτῆτα μὴ δύνασθαι δέξασθαι τὴν μάθησιν, ἔπειθ' ὑπὸ τοῦ Λίνου πληγαῖς ἐπιτιμηθέντα διοργισθῆναι καὶ τῇ κιθάρᾳ τὸν διδάσκαλον πατάξαντα ἀποκτεῖναι

Ξενοφών, *Κύρου Ἀνάβασις* **2.6.12-13**
ἀλλ' ἀεὶ χαλεπὸς ἦν καὶ ὠμός· ὥστε διέκειντο πρὸς αὐτὸν οἱ στρατιῶται ὥσπερ παῖδες πρὸς διδάσκαλον.

Πλάτων, *Πρωταγόρας* **325cd**
ἐκ παίδων σμικρῶν ἀρξάμενοι, μέχρι οὗπερ ἂν ζῶσι, καὶ διδάσκουσι καὶ νουθετοῦσιν. ἐπειδὰν θᾶττον συνιῇ τις τὰ λεγόμενα, καὶ τροφὸς καὶ μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς καὶ αὐτὸς ὁ πατὴρ περὶ τούτου διαμάχονται, ὅπως <ὡς> βέλτιστος ἔσται ὁ παῖς, παρ' ἕκαστον καὶ ἔργον καὶ λόγον διδάσκοντες καὶ ἐνδεικνύμενοι ὅτι τὸ μὲν δίκαιον, τὸ δὲ ἄδικον, καὶ τόδε μὲν καλόν, τόδε δὲ αἰσχρόν, καὶ τόδε μὲν ὅσιον, τόδε δὲ ἀνόσιον, καὶ τὰ μὲν ποίει, τὰ δὲ μὴ ποίει. καὶ ἐὰν μὲν ἑκὼν πείθηται· εἰ δὲ μή, ὥσπερ ξύλον διαστρεφόμενον καὶ καμπτόμενον εὐθύνουσιν ἀπειλαῖς καὶ πληγαῖς.

Η παλαιότερη και η νεότερη αγωγή

Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* **961-1022**
{Κρ.} λέξω τοίνυν τὴν ἀρχαίαν παιδείαν ὡς διέκειτο,
ὅτ' ἐγὼ τὰ δίκαια λέγων ἤνθουν καὶ σωφροσύνη 'νενόμιστο.
πρῶτον μὲν ἔδει παιδὸς φωνὴν γρύξαντος μηδέν ἀκοῦσαι·
εἶτα βαδίζειν ἐν ταῖσιν ὁδοῖς εὐτάκτως εἰς κιθαριστοῦ
τοὺς κωμήτας γυμνοὺς ἁθρόους, κεἰ κριμνώδη κατανείφοι.
εἶτ' αὖ προμαθεῖν ᾆσμ' ἐδίδασκεν τὼ μηρὼ μὴ ξυνέχοντας,
ἢ "Παλλάδα περσέπολιν δεινάν" ἢ "τηλέπορόν τι βόαμα",
ἐντειναμένους τὴν ἁρμονίαν ἣν οἱ πατέρες παρέδωκαν.
Εἰ δέ τις αὐτῶν βωμολοχεύσαιτ' ἢ κάμψειέν τινα καμπήν,
οἵας οἱ νῦν τὰς κατὰ Φρῦνιν ταύτας τὰς δυσκολοκάμπτους,
ἐπετρίβετο τυπτόμενος πολλὰς ὡς τὰς Μούσας ἀφανίζων.
Ἐν παιδοτρίβου δὲ καθίζοντας τὸν μηρὸν ἔδει προβαλέσθαι
τοὺς παῖδας, ὅπως τοῖς ἔξωθεν μηδὲν δείξειαν ἀπηνές·
εἶτ' αὖ πάλιν αὖθις ἀνιστάμενον συμψῆσαι, καὶ προνοεῖσθαι
εἴδωλον τοῖσιν ἐρασταῖσιν τῆς ἥβης μὴ καταλείπειν.
ἠλείψατο δ' ἂν τοὐμφαλοῦ οὐδεὶς παῖς ὑπένερθεν τότ' ἄν, ὥστε
τοῖς αἰδοίοισι δρόσος καὶ χνοῦς ὥσπερ μήλοισιν ἐπήνθει.
οὐδ' ἂν μαλακὴν φυρασάμενος τὴν φωνὴν πρὸς τὸν ἐραστὴν
αὐτὸς ἑαυτὸν προαγωγεύων τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐβάδιζεν.
οὐδ' ἀνελέσθαι δειπνοῦντ' ἐξῆν κεφάλαιον τῆς ῥαφανῖδος,
οὐδ' ἄννηθον τῶν πρεσβυτέρων ἁρπάζειν οὐδὲ σέλινον,
οὐδ' ὀψοφαγεῖν οὐδὲ κιχλίζειν οὐδ' ἴσχειν τὼ πόδ' ἐναλλάξ.
{Ηт.} ἀρχαῖά γε καὶ Διπολιώδη καὶ τεττίγων ἀνάμεστα
καὶ Κηδείδου καὶ Βουφονίων.{Κρ.} ἀλλ' οὖν ταῦτ' ἐστὶν ἐκεῖνα,
ἐξ ὧν ἄνδρας Μαραθωνομάχας ἡμὴ παίδευσις ἔθρεψεν.
σὺ δὲ τοὺς νῦν εὐθὺς ἐν ἱματίοισι διδάσκεις ἐντετυλίχθαι,
ὥστε μ' ἀπάγχεσθ', ὅταν ὀρχεῖσθαι Παναθηναίοις δέον αὐτοὺς
τὴν ἀσπίδα τῆς κωλῆς προέχων ἀμελῇ τῆς Τριτογενείης.
πρὸς ταῦτ', ὦ μειράκιον, θαρρῶν ἐμὲ τὸν κρείττω λόγον αἱροῦ.
κἀπιστήσει μισεῖν ἀγορὰν καὶ βαλανείων ἀπέχεσθαι,
καὶ τοῖς αἰσχροῖς αἰσχύνεσθαι, κἂν σκώπτῃ τίς σε φλέγεσθαι,
καὶ τῶν θάκων τοῖς πρεσβυτέροις ὑπανίστασθαι προσιοῦσιν,
καὶ μὴ περὶ τοὺς σαυτοῦ γονέας σκαιουργεῖν, ἄλλο τε μηδὲν
αἰσχρὸν ποιεῖν, ὅτι τῆς αἰδοῦς μέλλει τἄγαλμ' ἀναπλήσειν·
μηδ' εἰς ὀρχηστρίδος εἰσᾄττειν, ἵνα μὴ πρὸς ταῦτα κεχηνὼς
μήλῳ βληθεὶς ὑπὸ πορνιδίου τῆς εὐκλείας ἀποθραυσθῇς,
μηδ' ἀντειπεῖν τῷ πατρὶ μηδέν, μηδ' Ἰαπετὸν καλέσαντα
μνησικακῆσαι τὴν ἡλικίαν, ἐξ ἧς ἐνεοττοτροφήθης.

{Ητ.} εἰ ταῦτ’, ὦ μειράκιον, πείσει τούτῳ, νὴ τὸν Διόνυσον,
τοῖς Ἱπποκράτους υἱέσιν εἴξεις καί σε καλοῦσι βλιτομάμμαν.
{Κρ.} ἀλλ’ οὖν λιπαρός γε καὶ εὐανθὴς ἐν γυμνασίοις διατρίψεις,
οὐ στωμύλλων κατὰ τὴν ἀγορὰν τριβολεκτράπελ’, οἷάπερ οἱ νῦν,
οὐδ’ ἑλκόμενος περὶ πραγματίου γλισχραντιλογεξεπιτρίπτου.
ἀλλ’ εἰς Ἀκαδήμειαν κατιὼν ὑπὸ ταῖς μορίαις ἀποθρέξει
στεφανωσάμενος καλάμῳ λευκῷ μετὰ σώφρονος ἡλικιώτου,
μίλακος ὄζων καὶ ἀπραγμοσύνης καὶ λεύκης φυλλοβολούσης,
ἦρος ἐν ὥρᾳ, χαίρων ὁπόταν πλάτανος πτελέᾳ ψιθυρίζῃ.
ἢν ταῦτα ποῇς ἁγὼ φράζω
καὶ πρὸς τούτοισιν ἔχῃς τὸν νοῦν
ἕξεις αἰεὶ
στῆθος λιπαρόν, χροιὰν λαμπράν,
ὤμους μεγάλους, γλῶτταν βαιάν,
πυγὴν μεγάλην, πόσθην μικράν.
ἢν δ’ ἅπερ οἱ νῦν ἐπιτηδεύῃς,
πρῶτα μὲν ἕξεις
χροιὰν ὠχράν, ὤμους μικρούς,
στῆθος λεπτόν, γλῶτταν μεγάλην,
πυγὴν μικρὰν, κωλῆν μικράν,
ψήφισμα μακρόν, καί σ’ ἀναπείσει
τὸ μὲν αἰσχρὸν ἅπαν καλὸν ἡγεῖσθαι,
τὸ καλὸν δ’ αἰσχρόν.
καὶ πρὸς τούτοις τῆς Ἀντιμάχου
καταπυγοσύνης <σ’> ἀναπλήσει.

Νεφέλαι **1024-29**
{Χο.} ὦ καλλίπυργον σοφίαν
κλεινοτάτην ἐπασκῶν,
ὡς ἡδύ σου τοῖσι λόγοις
σῶφρον ἔπεστιν ἄνθος.
Εὐδαίμονες ἄρ’ ἦσαν οἱ
ζῶντες τότ’ ἐπὶ τῶν προτέρων.

Νεφέλαι **1036-1104**
{Ητ.} καὶ μὴν πάλαι ‘γὼ ‘πνιγόμην τὰ σπλάγχνα κἀπεθύμουν
ἅπαντα ταῦτ’ ἐναντίαις γνώμαισι συνταράξαι.
ἐγὼ γὰρ ἥττων μὲν λόγος δι’ αὐτὸ τοῦτ’ ἐκλήθην
ἐν τοῖσι φροντισταῖσιν, ὅτι πρώτιστος ἐπενόησα
τοῖσιν νόμοις καὶ ταῖς δίκαις τἀναντί’ ἀντιλέξαι.
καὶ τοῦτο πλεῖν ἢ μυρίων ἔστ’ ἄξιον στατήρων,
αἱρούμενον τοὺς ἥττονας λόγους ἔπειτα νικᾶν.
Σκέψαι δὲ τὴν παίδευσιν ᾗ πέποιθεν ὡς ἐλέγξω,
ὅστις σε θερμῷ φησὶ λοῦσθαι πρῶτον οὐκ ἐάσειν.
καίτοι τίνα γνώμην ἔχων ψέγεις τὰ θερμὰ λουτρά;
{Κρ.} ὁτιὴ κάκιστόν ἐστι καὶ δειλὸν ποεῖ τὸν ἄνδρα.
{Ητ.} ἐπίσχες· εὐθὺς γάρ σε μέσον ἔχω λαβὼν ἄφυκτον.
καί μοι φράσον· τῶν τοῦ Διὸς παίδων τίν’ ἄνδρ’ ἄριστον
ψυχὴν νομίζεις, εἰπέ, καὶ πλείστους πόνους πονῆσαι;
{Κρ.} ἐγὼ μὲν οὐδέν’ Ἡρακλέους βελτίον’ ἄνδρα κρίνω.
{Ητ.} ποῦ ψυχρὰ δῆτα πώποτ’ εἶδες Ἡράκλεια λουτρά;
καίτοι τίς ἀνδρειότερος ἦν;{Κρ.} ταῦτ’ ἐστί, ταῦτ’, ἐκεῖνα
ἃ τῶν νεανίσκων ἀεὶ δι’ ἡμέρας λαλούντων
πλῆρες τὸ βαλανεῖον ποιεῖ κενὰς δὲ τὰς παλαίστρας.
{Ητ.} εἶτ’ ἐν ἀγορᾷ τὴν διατριβὴν ψέγεις, ἐγὼ δ’ ἐπαινῶ.
εἰ γὰρ πονηρὸν ἦν, Ὅμηρος οὐδέποτ’ ἂν ἐποίει

τὸν Νέστορ’ ἀγορητὴν ἄν, οὐδὲ τοὺς σοφοὺς ἅπαντας.
ἄνειμι δῆτ’ ἐντεῦθεν εἰς τὴν γλῶτταν, ἣν ὁδὶ μὲν
οὔ φησι χρῆναι τοὺς νέους ἀσκεῖν, ἐγὼ δέ φημι.
καὶ σωφρονεῖν αὖ φησὶ χρῆναι, δύο κακὼ μεγίστω.
ἐπεὶ σὺ διὰ τὸ σωφρονεῖν τῷ πώποτ’ εἶδες ἤδη
ἀγαθόν τι γενόμενον; φράσον, καί μ’ ἐξέλεγξον εἰπών.
{Κρ.} πολλοῖς. ὁ γοῦν Πηλεὺς ἔλαβε διὰ τοῦτο τὴν μάχαιραν.
{Ητ.} μάχαιραν; ἀστεῖόν γε κέρδος ἔλαβεν ὁ κακοδαίμων.
Ὑπέρβολος δ’ ούκ τῶν λύχνων πλεῖν ἢ τάλαντα πολλὰ
εἴληφε διὰ πονηρίαν, ἀλλ’ οὐ μὰ Δί’ οὐ μάχαιραν.
{Κρ.} καὶ τὴν Θέτιν γ’ ἔγημε διὰ τὸ σωφρονεῖν ὁ Πηλεύς.
{Ητ.} κᾆτ’ ἀπολιποῦσά γ’ αὐτὸν ᾤχετ’· οὐ γὰρ ἦν ὑβριστὴς
οὐδ’ ἡδὺς ἐν τοῖς στρώμασιν τὴν νύκτα παννυχίζειν·
γυνὴ δὲ σιναμωρουμένη χαίρει. σὺ δ’ εἶ κρόνιππος.
σκέψαι γάρ, ὦ μειράκιον, ἐν τῷ σωφρονεῖν ἅπαντα
ἅνεστιν, ἡδονῶν θ’ ὅσων μέλλεις ἀποστερεῖσθαι,
παίδων, γυναικῶν, κοττάβων, ὄψων, πότων, κιχλισμῶν.
καίτοι τί σοι ζῆν ἄξιον, τούτων ἐὰν στερηθῇς;
εἶέν. πάρειμ’ ἐντεῦθεν εἰς τὰς τῆς φύσεως ἀνάγκας.
ἥμαρτες, ἠράσθης, ἐμοίχευσάς τι, κᾆτ’ ἐλήφθης.
ἀπόλωλας· ἀδύνατος γὰρ εἶ λέγειν. ἐμοὶ δ’ ὁμιλῶν
χρῶ τῇ φύσει, σκίρτα, γέλα, νόμιζε μηδὲν αἰσχρόν.
μοιχὸς γὰρ ἢν τύχῃς ἁλούς, τάδ’ ἀντερεῖς πρὸς αὐτόν,
ὡς οὐδὲν ἠδίκηκας· εἶτ’ εἰς τὸν Δί’ ἐπανενεγκεῖν,
κἀκεῖνος ὡς ἥττων ἔρωτός ἐστι καὶ γυναικῶν·
καίτοι σὺ θνητὸς ὢν θεοῦ πῶς μεῖζον ἂν δύναιο;
{Κρ.} τί δ’ ἢν ῥαφανιδωθῇ πιθόμενός σοι τέφρᾳ τε τιλθῇ;
ἕξει τινὰ γνώμην λέγειν τὸ μὴ εὐρύπρωκτος εἶναι;
{Ητ.} ἢν δ’ εὐρύπρωκτος ᾖ, τί πείσεται κακόν;
{Κρ.} τί μὲν οὖν ἂν ἔτι μεῖζον πάθοι τούτου ποτέ;
{Ητ.} τί δῆτ’ ἐρεῖς, ἢν τοῦτο νικηθῇς ἐμοῦ;
{Κρ.} σιγήσομαι. τί δ’ ἄλλο;
{Ητ.} φέρε δή μοι φράσον,
συνηγοροῦσιν ἐκ τίνων;
{Κρ.} ἐξ εὐρυπρώκτων.
{Ητ.} πείθομαι.
τί δαί; τραγῳδοῦσ’ ἐκ τίνων;
{Κρ.} ἐξ εὐρυπρώκτων.
{Ητ.} εὖ λέγεις.
δημηγοροῦσι δ’ ἐκ τίνων;
{Κρ.} ἐξ εὐρυπρώκτων.
{Ητ.} ἆρα δῆτ’
ἔγνωκας ὡς οὐδὲν λέγεις;
καὶ τῶν θεατῶν ὁπότεροι πλείους σκόπει.
{Κρ.} καὶ δὴ σκοπῶ.
{Ητ.} τί δῆθ’ ὁρᾷς;
{Κρ.} πολὺ πλείονας, νὴ τοὺς θεούς,
τοὺς εὐρυπρώκτους. τουτονὶ
γοῦν οἶδ’ ἐγὼ κἀκεινονὶ
καὶ τὸν κομήτην τουτονί.
{Ητ.} τί δῆτ’ ἐρεῖς;
{Κρ.} ἡττήμεθ’. ὦ κινούμενοι.
Πρὸς τῶν θεῶν δέξασθέ μου θοἰμάτιον, ὡς
ἐξαυτομολῶ πρὸς ὑμᾶς.

Νεφέλαι **1321-36**

{Στ.} ἰοὺ ἰού.
ὦ γείτονες καὶ ξυγγενεῖς καὶ δημόται,
ἀμυνάθετέ μοι τυπτομένῳ πάσῃ τέχνῃ.
οἴμοι κακοδαίμων τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς γνάθου.
ὦ μιαρέ, τύπτεις τὸν πατέρα;{Φε.} φήμ', ὦ πάτερ.
{Στ.} ὁρᾶθ' ὁμολογοῦνθ' ὅτι με τύπτει;{Φε.} καὶ μάλα.
{Στ.} ὦ μιαρὲ καὶ πατραλοῖα καὶ τοιχωρύχε.
{Φε.} αὖθίς με ταὐτὰ ταῦτα καὶ πλείω λέγε.
ἆρ' οἶσθ' ὅτι χαίρω πόλλ' ἀκούων καὶ κακά;
{Στ.} ὦ λακκόπρωκτε.{Φε.} πάττε πολλοῖς τοῖς ῥόδοις.
{Στ.} τὸν πατέρα τύπτεις;{Φε.} κἀποφανῶ γε, νὴ Δία,
ὡς ἐν δίκῃ σ' ἔτυπτον.{Στ.} ὦ μιαρώτατε,
καὶ πῶς γένοιτ' ἂν πατέρα τύπτειν ἐν δίκῃ;
{Φε.} ἔγωγ' ἀποδείξω καί σε νικήσω λέγων.
{Στ.} τουτὶ σὺ νικήσεις;{Φε.} πολύ γε καὶ ῥᾳδίως.

Νεφέλαι **1353-79, 1406-7**

{Στ.} καὶ μὴν ὅθεν γε πρῶτον ἠρξάμεσθα λοιδορεῖσθαι
ἐγὼ φράσω. 'πειδὴ γὰρ είστιώμεθ', ὥσπερ ἴστε,
πρῶτον μὲν αὐτὸν τὴν λύραν λαβόντ' ἐγὼ 'κέλευσα
ᾆσαι Σιμωνίδου μέλος, τὸν Κριόν, ὡς ἐπέχθη.
ὁ δ' εὐθέως ἀρχαῖον εἶν' ἔφασκε τὸ κιθαρίζειν
ᾄδειν τε πίνονθ', ὡσπερεὶ κάχρυς γυναῖκ' ἀλοῦσαν.
{Φε.} οὐ γὰρ τότ' εὐθὺς χρῆν σ' ἀράττεσθαί τε καὶ πατεῖσθαι,
ᾄδειν κελεύονθ', ὡσπερεὶ τέττιγας ἑστιῶντα;
{Στ.} τοιαῦτα μέντοι καὶ τότ' ἔλεγεν ἔνδον, οἷάπερ νῦν,
καὶ τὸν Σιμωνίδην ἔφασκ' εἶναι κακὸν ποητήν.
κἀγὼ μόλις μέν, ἀλλ' ὅμως, ἠνεσχόμην τὸ πρῶτον.
ἔπειτα δ' ἐκέλευσ' αὐτὸν ἀλλὰ μυρρίνην λαβόντα
τῶν Αἰσχύλου λέξαι τί μοι. κᾆθ' οὗτος εὐθὺς εἶπεν·
"ἐγὼ γὰρ Αἰσχύλον νομίζω πρῶτον ἐν ποηταῖς –
ψόφου πλέων, ἀξύστατον, στόμφακα, κρημνοποιόν."
κἀνταῦθα πῶς οἴεσθέ μου τὴν καρδίαν ὀρεχθεῖν;
ὅμως δὲ τὸν θυμὸν δακὼν ἔφην· "σὺ δ' ἀλλὰ τούτων
λέξον τι τῶν νεωτέρων, ἅττ' ἐστὶ τὰ σοφὰ ταῦτα."
ὁ δ' εὐθὺς ἦγ' Εὐριπίδου ῥῆσίν τιν', ὡς ἐκίνει
ἁδελφός, ὦ 'λεξίκακε, τὴν ὁμομητρίαν ἀδελφήν.
κἀγὼ οὐκέτ' ἐξηνεσχόμην, ἀλλ' εὐθέως ἀράττω
πολλοῖς κακοῖς καἰσχροῖσι. κᾆτ' ἐντεῦθεν, οἷον εἰκός,
ἔπος πρὸς ἔπος ἠρειδόμεσθ'· εἶθ' οὗτος ἐπαναπηδᾷ,
κἄπειτ' ἔφλα με κἀσπόδει κἄπνιγε κἀπέτριβεν.
{Φε.} οὔκουν δικαίως, ὅστις οὐκ Εὐριπίδην ἐπαινεῖς,
σοφώτατον;{Στ.} σοφώτατον γ' ἐκεῖνον, ὦ – τί σ' εἴπω;
ἀλλ' αὖθις αὖ τυπτήσομαι.{Φε.} νὴ τὸν Δί', ἐν δίκῃ γ' ἄν.
... 1406-7 (Στρεψιάδης) ἵππευε τοίνυν νὴ Δί', ὡς ἔμοιγε κρεῖττόν ἐστιν
ἵππων τρέφειν τέθριππον ἢ τυπτόμενον ἐπιτριβῆναι.

Νεφέλαι **1409-26**

... παῖδά μ' ὄντ' ἔτυπτες;
{Στ.} ἔγωγέ σ', εὐνοῶν τε καὶ κηδόμενος.{Φε.} εἰπὲ δή μοι,
οὐ κἀμὲ σοὶ δίκαιόν ἐστιν εὐνοεῖν ὁμοίως
τύπτειν τ', ἐπειδήπερ γε τοῦτ' ἔστ' εὐνοεῖν, τὸ τύπτειν;
πῶς γὰρ τὸ μὲν σὸν σῶμα χρὴ πληγῶν ἀθῷον εἶναι,
τοὐμὸν δὲ μή; καὶ μὴν ἔφυν ἐλεύθερός γε κἀγώ.
"κλάουσι παῖδες, πατέρα δ' οὐ κλάειν δοκεῖς;"

φήσεις νομίζεσθαι σὺ παιδὸς τοῦτο τοὔργον εἶναι·
ἐγὼ δέ γ' ἀντείποιμ' ἂν ὡς δὶς παῖδες οἱ γέροντες.
εἰκός τε μᾶλλον τοὺς γέροντας ἢ νέους τι κλάειν,
ὅσωπερ ἐξαμαρτάνειν ἧττον δίκαιον αὐτούς.
{Στ.} ἀλλ' οὐδαμοῦ νομίζεται τὸν πατέρα τοῦτο πάσχειν.
{Φε.} οὔκουν ἀνὴρ ὁ τὸν νόμον θεὶς τοῦτον ἦν τὸ πρῶτον,
ὥσπερ σὺ κἀγώ, καὶ λέγων ἔπειθε τοὺς παλαιούς;
ἧττόν τι δῆτ' ἔξεστι κἀμοὶ καινὸν αὖ τὸ λοιπὸν
θεῖναι νόμον τοῖς υἱέσιν, τοὺς πατέρας ἀντιτύπτειν;
ὅσας δὲ πληγὰς εἴχομεν πρὶν τὸν νόμον τεθῆναι,
ἀφίεμεν, καὶ δίδομεν αὐτοῖς προῖκα συγκεκόφθαι

Δημοσθένης, 24 (*κατὰ Τιμοκράτους***).119-120**
τοῖς κλέπταις, τοῖς ἱεροσύλοις, τοῖς πατραλοίαις, τοῖς ἀνδροφόνοις, τοῖς ἀστρατεύτοις, τοῖς λιποῦσι τὰς τάξεις· τούτους γὰρ πάντας σῴζεις τῷ νόμῳ. καίτοι ὅστις ἐν δημοκρατίᾳ νομοθετῶν μήθ' ὑπὲρ τῶν ἱερῶν μήθ' ὑπὲρ τοῦ δήμου νομοθετεῖ, ἀλλ' ὑπὲρ ὧν εἶπον ἀρτίως, πῶς οὐ δίκαιός ἐστι τῆς ἐσχάτης τιμωρίας τυχεῖν;

Ἀριστοφάνης, *Ὄρνιθες* **755-9**
Ὅσα γὰρ ἐνθάδ' ἐστὶν αἰσχρὰ τῷ νόμῳ κρατούμενα,
ταῦτα πάντ' ἐστὶν παρ' ἡμῖν τοῖσιν ὄρνισιν καλά.
Εἰ γὰρ ἐνθάδ' ἐστὶν αἰσχρὸν τὸν πατέρα τύπτειν νόμῳ,
τοῦτ' ἐκεῖ καλὸν παρ' ἡμῖν ἐστιν, ἤν τις τῷ πατρὶ
προσδραμὼν εἴπῃ πατάξας· «Αἶρε πλῆκτρον, εἰ μάχει.»

Ἀριστοφάνης, *Ὄρνιθες* **1346-7**
…καλὸν νομίζεται
τὸν πατέρα τοῖς ὄρνισιν ἄγχειν καὶ δάκνειν

Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* **1380-90**
{Στ.} καὶ πῶς δικαίως; ὅστις, ὦ 'ναίσχυντέ, σ' ἐξέθρεψα,
αἰσθανόμενός σου πάντα τραυλίζοντος, ὅτι νοοίης.
εἰ μέν γε βρῦν εἴποις, ἐγὼ γνοὺς ἂν πιεῖν ἐπέσχον·
μαμμᾶν δ' ἂν αἰτήσαντος, ἧκόν σοι φέρων ἂν ἄρτον·
κακκᾶν δ' ἂν οὐκ ἔφθης φράσας, κἀγὼ λαβὼν θύραζε
ἐξέφερον ἂν καὶ προυσχόμην σε. σὺ δέ με νῦν ἀπάγχων,
βοῶντα <καὶ >κεκραγόθ' ὅτι
χεζητιῴην, οὐκ ἔτλης
ἔξω 'ξενεγκεῖν, ὦ μιαρέ,
θύραζέ μ', ἀλλὰ πνιγόμενος
αὐτοῦ 'πόησα κακκᾶν.

Δημοσθένης, 18 (*περὶ τοῦ στεφάνου***).257-9**
Ἐμοὶ μὲν τοίνυν ὑπῆρξεν, Αἰσχίνη, παιδὶ μὲν ὄντι φοιτᾶν εἰς τὰ προσήκοντα διδασκαλεῖα, καὶ ἔχειν ὅσα χρὴ τὸν μηδὲν αἰσχρὸν ποιήσοντα δι' ἔνδειαν, ἐξελθόντι δ' ἐκ παίδων ἀκόλουθα τούτοις πράττειν, χορηγεῖν, τριηραρχεῖν, εἰσφέρειν, μηδεμιᾶς φιλοτιμίας μήτ' ἰδίας μήτε δημοσίας ἀπολείπεσθαι, ἀλλὰ καὶ τῇ πόλει καὶ τοῖς φίλοις χρήσιμον εἶναι, ἐπειδὴ δὲ πρὸς τὰ κοινὰ προσελθεῖν ἔδοξέ μοι, τοιαῦτα πολιτεύμαθ᾽ἑλέσθαι ὥστε καὶ ὑπὸ τῆς πατρίδος καὶ ὑπ' ἄλλων Ἑλλήνων πολλῶν πολλάκις ἐστεφανῶσθαι, καὶ μηδὲ τοὺς ἐχθροὺς ὑμᾶς, ὡς οὐ καλά γ' ἦν ἃ προειλόμην, ἐπιχειρεῖν λέγειν. ἐγὼ μὲν δὴ τοιαύτῃ συμβεβίωκα τύχῃ, καὶ πόλλ' ἂν ἔχων ἕτερ' εἰπεῖν περὶ αὐτῆς παραλείπω, φυλαττόμενος τὸ λυπῆσαί τιν' ἐν οἷς σεμνύνομαι. σὺ δ' ὁ σεμνὸς ἀνὴρ καὶ διαπτύων τοὺς ἄλλους σκόπει πρὸς ταύτην ποίᾳ τινὶ κέχρησαι τύχῃ, δι' ἣν παῖς μὲν ὢν μετὰ πολλῆς τῆς ἐνδείας ἐτράφης, ἅμα τῷ πατρὶ πρὸς τῷ διδασκαλείῳ προσεδρεύων, τὸ μέλαν τρίβων καὶ τὰ βάθρα σπογγίζων καὶ τὸ παιδαγωγεῖον κορῶν, οἰκέτου τάξιν, οὐκ ἐλευθέρου παιδὸς ἔχων, ἀνὴρ δὲ γενόμενος τῇ μητρὶ τελούσῃ τὰς βίβλους ἀνεγίγνωσκες καὶ τἆλλα συνεσκευωροῦ, τὴν μὲν νύκτα νεβρίζων καὶ κρατηρίζων καὶ καθαίρων τοὺς τελουμένους καὶ ἀπομάττων τῷ πηλῷ καὶ τοῖς πιτύροις,

1.3. ΓΑΜΟΣ

Ἐγγύη και τεκνοποιία

Σοφοκλῆς, *Τηρεύς* **απ. 583**
<ΠΡΟΚΝΗ·>} νῦν δ' οὐδέν εἰμι χωρίς. ἀλλὰ πολλάκις
ἔβλεψα ταύτῃ τὴν γυναικείαν φύσιν,
ὡς οὐδέν ἐσμεν. αἳ νέαι μὲν ἐν πατρὸς
ἥδιστον, οἶμαι, ζῶμεν ἀνθρώπων βίον·
τερπνῶς γὰρ ἀεὶ παῖδας ἁνοία τρέφει.
ὅταν δ' ἐς ἥβην ἐξικώμεθ' ἔμφρονες,
ὠθούμεθ' ἔξω καὶ διεμπολώμεθα
θεῶν πατρῴων τῶν τε φυσάντων ἄπο,
αἱ μὲν ξένους πρὸς ἄνδρας, αἱ δὲ βαρβάρους,
αἱ δ' εἰς ἀγηθῆ δώμαθ', αἱ δ' ἐπίρροθα.
καὶ ταῦτ', ἐπειδὰν εὐφρόνη ζεύξῃ μία,
χρεὼν ἐπαινεῖν καὶ δοκεῖν καλῶς ἔχειν

Δημοσθένης 46 (*κατὰ στεφάνου ψευδομαρτυριῶν***).18 (νόμος)**
Ἣν ἂν ἐγγυήσῃ ἐπὶ δικαίοις δάμαρτα εἶναι ἢ πατὴρ ἢ ἀδελφὸς ὁμοπάτωρ ἢ πάππος ὁ πρὸς πατρός, ἐκ ταύτης εἶναι παῖδας γνησίους. ἐὰν δὲ μηδεὶς ᾖ τούτων, ἐὰν μὲν ἐπίκληρός τις ᾖ, τὸν κύριον ἔχειν, ἐὰν δὲ μὴ ᾖ, ὅτῳ ἂν ἐπιτρέψῃ, τοῦτον κύριον εἶναι.

Μένανδρος, *Δύσκολος* **841-5**
[{Σω}]. λοιπόν ἐστιν ἡμῖν ἐγγυᾶν.
{(Κα)} ἀλλ' ἐγγυῶ παίδων ἐπ' ἀρότωι γνησίων
τὴν θυγατέρ' ἤδη μειράκιόν σοι προῖκά τε
δίδωμ' ἐπ' αὐτῆι τρία τάλαντα.
{(Γο)} ἐγὼ δέ γε
ἔχω τάλαντον προῖκα τῆς ἑτέρας.

Μένανδρος απ. 453 Κ.-Α.
υ-υ- παίδων ἐπ' ἀρότῳ γνησίων
δίδωμί σοὶ 'γὼ τὴν ἐμαυτοῦ θυγατέρα.
(πρβλ. Μισούμενος 974, Σαμία 727, Λουκιανός Τίμαιος 17)

Πλάτων, *Νόμοι* **721b-d**
Γαμεῖν δέ, ἐπειδὰν ἐτῶν ᾖ τις τριάκοντα, μέχρι τῶν πέντε καὶ τριάκοντα, διανοηθέντα ὡς ἔστιν ᾗ τὸ ἀνθρώπινον γένος φύσει τινὶ μετείληφεν ἀθανασίας, οὗ καὶ πέφυκεν ἐπιθυμίαν ἴσχειν πᾶς πᾶσαν· τὸ γὰρ γενέσθαι κλεινὸν καὶ μὴ ἀνώνυμον κεῖσθαι τετελευτηκότα τοῦ τοιούτου ἐστὶν ἐπιθυμία. γένος οὖν ἀνθρώπων ἐστίν τι συμφυὲς τοῦ παντὸς χρόνου, ὃ διὰ τέλους αὐτῷ συνέπεται καὶ συνέψεται, τούτῳ τῷ τρόπῳ ἀθάνατον ὄν, τῷ παῖδας παίδων καταλειπόμενον, ταὐτὸν καὶ ἓν ὂν ἀεί, γενέσει τῆς ἀθανασίας μετειληφέναι· τούτου δὴ ἀποστερεῖν ἑκόντα ἑαυτὸν οὐδέποτε ὅσιον, ἐκ προνοίας δὲ ἀποστερεῖ ὃς ἂν παίδων καὶ γυναικὸς ἀμελῇ. πειθόμενος μὲν οὖν τῷ νόμῳ ἀζήμιος ἀπαλλάττοιτο ἄν, μὴ πειθόμενος δὲ αὖ, μηδὲ γαμῶν ἔτη τριάκοντα γεγονὼς καὶ πέντε, ζημιούσθω μὲν κατ' ἐνιαυτὸν τόσῳ καὶ τόσῳ, ἵνα μὴ δοκῇ τὴν μοναυλίαν οἱ κέρδος καὶ ῥᾳστώνην φέρειν, καὶ μὴ μετεχέτω δὲ τιμῶν ὧν ἂν οἱ νεώτεροι ἐν τῇ πόλει τοὺς πρεσβυτέρους αὑτῶν τιμῶσιν ἑκάστοτε.

ψευδο-Δημοσθένης 59 (*κατὰ Νεαίρας***).122**
τὰς μὲν γὰρ ἑταίρας ἡδονῆς ἕνεκ' ἔχομεν, τὰς δὲ παλλακὰς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναῖκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν.

Εὐριπίδης, *Μελανίππη* **απ. 502**
ὅσοι γαμοῦσι δ' ἢ γένει κρείσσους γάμους
ἢ πολλὰ χρήματ', οὐκ ἐπίστανται γαμεῖν.
τὰ τῆς γυναικὸς γὰρ κρατοῦντ' ἐν δώμασιν
δουλοῖ τὸν ἄνδρα, κοὐκέτ' ἔστ' ἐλεύθερος·
πλοῦτος δ' ἐπακτὸς ἐκ γυναικείων γάμων
ἀνόνητος· αἱ γὰρ διαλύσεις <οὐ῾ ῥᾴδιαι.

Ἡρόδοτος 128-30

Τοσοῦτοι μὲν ἐγένοντο οἱ μνηστῆρες. Ἀπικομένων δὲ τούτων ἐς τὴν προειρημένην ἡμέρην, ὁ Κλεισθένης πρῶτα μὲν τὰς πάτρας τε αὐτῶν ἀνεπύθετο καὶ γένος ἑκάστου, μετὰ δὲ κατέχων ἐνιαυτὸν διεπειρᾶτο αὐτῶν τῆς τε ἀνδραγαθίης καὶ τῆς ὀργῆς καὶ παιδεύσιός τε καὶ τρόπου, καὶ ἑνὶ ἑκάστῳ ἰὼν ἐς συνουσίην καὶ συνάπασι· καὶ ἐς γυμνάσιά τε ἐξαγινέων ὅσοι ἦσαν αὐτῶν νεώτεροι, καί, τὸ μέγιστον, ἐν τῇ συνεστοῖ διεπειρᾶτο· ὅσον γὰρ κατεῖχε χρόνον αὐτούς, τοῦτον πάντα ἐποίεε καὶ ἅμα ἐξείνιζε μεγαλοπρεπέως. Καὶ δή κου μάλιστα τῶν μνηστήρων ἠρέσκοντό <οἱ> οἱ ἀπ' Ἀθηνέων ἀπιγμένοι, καὶ τούτων μᾶλλον Ἱπποκλείδης ὁ Τεισάνδρου καὶ κατ' ἀνδραγαθίην ἐκρίνετο καὶ ὅτι τὸ ἀνέκαθεν τοῖσι ἐν Κορίνθῳ Κυψελίδησι ἦν προσήκων. Ὡς δὲ ἡ κυρίη ἐγένετο τῶν ἡμερέων τῆς τε κατακλίσιος τοῦ γάμου καὶ ἐκφάσιος αὐτοῦ Κλεισθένεος τὸν κρίνοι ἐκ πάντων, θύσας βοῦς ἑκατὸν ὁ Κλεισθένης εὐώχεε αὐτούς τε τοὺς μνηστῆρας καὶ Σικυωνίους πάντας. Ὡς δὲ ἀπὸ δείπνου ἐγένοντο, οἱ μνηστῆρες ἔριν εἶχον ἀμφί τε μουσικῇ καὶ τῷ λεγομένῳ ἐς τὸ μέσον. Προϊούσης δὲ τῆς πόσιος κατέχων πολλὸν τοὺς ἄλλους ὁ Ἱπποκλείδης ἐκέλευσέ οἱ τὸν αὐλητὴν αὐλῆσαι ἐμμελείην· πειθομένου δὲ τοῦ αὐλητέω ὀρχήσατο. Μετὰ δὲ ἐπισχὼν ὁ Ἱπποκλείδης χρόνον ἐκέλευσέ τινα τράπεζαν ἐσενεῖκαι· ἐσελθούσης δὲ τῆς τραπέζης πρῶτα μὲν ἐπ' αὐτῆς ὀρχήσατο Λακωνικὰ σχημάτια, μετὰ δὲ ἄλλα Ἀττικά, τὸ τρίτον δὲ τὴν κεφαλὴν ἐρείσας ἐπὶ τὴν τράπεζαν τοῖσι σκέλεσι ἐχειρονόμησε. Κλεισθένης δὲ τὰ μὲν πρῶτα καὶ τὰ δεύτερα ὀρχεομένου ἀποστυγέων γαμβρὸν ἄν οἱ ἔτι γενέσθαι Ἱπποκλείδην διὰ τήν τε ὄρχησιν καὶ τὴν ἀναιδείην κατεῖχε ἑωυτόν, οὐ βουλόμενος ἐκραγῆναι ἐς αὐτόν· ὡς δὲ εἶδε τοῖσι σκέλεσι χειρονομήσαντα, οὐκέτι κατέχειν δυνάμενος εἶπε· «Ὦ παῖ Τεισάνδρου, ἀπορχήσαό γε μὲν τὸν γάμον.» Ὁ δὲ Ἱπποκλείδης ὑπολαβὼν εἶπε· «Οὐ φροντὶς Ἱπποκλείδῃ.» Ἀπὸ τούτου μὲν τοῦτο ὀνομάζεται· Κλεισθένης δὲ σιγὴν ποιησάμενος ἔλεξε ἐς μέσον τάδε· «Ἄνδρες παιδὸς τῆς ἐμῆς μνηστῆρες, ἐγὼ καὶ πάντας ὑμέας ἐπαινέω καὶ πᾶσι ὑμῖν, εἰ οἷόν τε εἴη, χαριζοίμην ἄν, μήτ' ἕνα ὑμέων ἐξαίρετον ἀποκρίνων μήτε τοὺς λοιποὺς ἀποδοκιμάζων. Ἀλλ', οὐ γὰρ οἷά τέ ἐστι μιῆς περὶ παρθένου βουλεύοντα πᾶσι κατὰ νόον ποιέειν, τοῖσι μὲν ὑμέων ἀπελαυνομένοισι τοῦδε τοῦ γάμου τάλαντον ἀργυρίου ἑκάστῳ δωρεὴν δίδωμι τῆς ἀξιώσιος εἵνεκα τῆς ἐξ ἐμέο γῆμαι καὶ τῆς ἐξ οἴκου ἀποδημίης. Τῷ δὲ Ἀλκμέωνος Μεγακλέϊ ἐγγυῶ παῖδα τὴν ἐμὴν Ἀγαρίστην νόμοισι τοῖσι Ἀθηναίων.» Φαμένου δὲ ἐγγυᾶσθαι Μεγακλέος ἐκεκύρωτο ὁ γάμος Κλεισθένεϊ.

Ἡρόδοτος 6.57.4
πατρούχου τε παρθένου πέρι, ἐς τὸν ἱκνέεται ἔχειν, ἢν μή περ ὁ πατὴρ αὐτὴν ἐγγύησῃ

Πλούταρχος, *Σόλων* **20.6-8**
τῶν δ' ἄλλων γάμων ἀφεῖλε τὰς φερνάς, ἱμάτια τρία καὶ σκεύη μικροῦ τιμήματος ἄξια κελεύσας, ἕτερον δὲ μηδέν, ἐπιφέρεσθαι τὴν γαμουμένην. οὐ γὰρ ἐβούλετο μισθοφόρον οὐδ' ὤνιον εἶναι τὸν γάμον, ἀλλ' ἐπὶ τεκνώσει καὶ χάριτι καὶ φιλότητι γίνεσθαι τὸν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνοικισμόν. ὁ μὲν γὰρ Διονύσιος, ἀξιούσης τῆς μητρὸς αὐτοῦ δοθῆναί τινι τῶν πολιτῶν πρὸς γάμον, ἔφη τοὺς μὲν τῆς πόλεως νόμους λελυκέναι τυραννῶν, τοὺς δὲ τῆς φύσεως οὐκ εἶναι δυνατὸς βιάζεσθαι, γάμους νυμφαγωγῶν παρ' ἡλικίαν· ἐν δὲ ταῖς πόλεσι τὴν ἀταξίαν ταύτην οὐ δοτέον, οὐδὲ περιοπτέον ἀώρους καὶ ἀχαρίστους ἐπιπλοκὰς καὶ μηδὲν ἔργον γαμήλιον ἐχούσας μηδὲ τέλος, ἀλλὰ γέροντι νέαν ἀγομένῳ φαίη τις ἂν ἐμμελὴς ἄρχων ἢ νομοθέτης τὸ πρὸς τὸν Φιλοκτήτην (fr. adesp. 10 N29),
εὖ γοῦν ὡς γαμεῖν ἔχεις τάλας,
καὶ νέον ἐν δωματίῳ πλουσίας πρεσβύτιδος ὥσπερ οἱ πέρδικες ἀπὸ συνουσίας παχυνόμενον ἐξανευρῶν μετοικίσειε πρὸς παρθένον νύμφην ἀνδρὸς δεομένην.

Ξενοφών, *Οἰκονομικός* **7.10**
Εἰπέ μοι, ὦ γύναι, ἆρα ἤδη κατενόησας τίνος ποτὲ ἕνεκα ἐγώ τε σὲ ἔλαβον καὶ οἱ σοὶ γονεῖς ἔδοσάν σε ἐμοί; ὅτι μὲν γὰρ οὐκ ἀπορία ἦν μεθ' ὅτου ἄλλου ἐκαθεύδομεν ἄν, οἶδ' ὅτι καὶ σοὶ καταφανὲς τοῦτ' ἐστί. βουλευόμενος δ' ἔγωγε ὑπὲρ ἐμοῦ καὶ οἱ σοὶ γονεῖς ὑπὲρ σοῦ τίν' ἂν κοινωνὸν βέλτιστον οἴκου τε καὶ τέκνων λάβοιμεν,
πρβλ. 3.13. ἐγώ τε σὲ ἐξελεξάμην καὶ οἱ σοὶ γονεῖς, ὡς ἐοίκασιν, ἐκ τῶν δυνατῶν ἐμέ.

ψευδο-Δημοσθένης 40 (*πρὸς Βοιωτὸν περὶ προικὸς μητρῴας***).12-13**
(ενν. ὁ πατήρ μου) ἐμὲ δ' εὐθὺς ἔπειθε περὶ ὀκτωκαίδεκ' ἔτη γεγενημένον τὴν Εὐφήμου γῆμαι θυγατέρα, βουλόμενος παῖδας ἐξ ἐμοῦ γενομένους ἐπιδεῖν. ἐγὼ δέ, ὦ ἄνδρες δικασταί, νομίζων δεῖν καὶ πρότερον καὶ ἐπειδὴ οὗτοι ἐλύπουν αὐτὸν δικαζόμενοι καὶ πράγματα παρέχοντες, ἐμὲ τοὐναντίον εὐφραίνειν ἅπαντα ποιοῦντα ὅσα ἐκείνῳ χαριεῖσθαι μέλλοιμι, ἐπείσθην αὐτῷ. γήμαντος δέ μου τὸν τρόπον τοῦτον, ἐκεῖνος μὲν τὸ θυγάτριόν μοι ἐπιδὼν γενόμενον, οὐ πολλοῖς ἔτεσιν ὕστερον ἀρρωστήσας ἐτελεύτησεν· ἐγὼ δ', ὦ ἄνδρες δικασταί, ζῶντος μὲν τοῦ πατρὸς οὐδὲν ᾤμην δεῖν ἐναντιοῦσθαι αὐτῷ, τελευτήσαντος δὲ ἐκείνου...

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **592-4**
περὶ τῶν δὲ κορῶν ἐν τοῖς θαλάμοις γηρασκουσῶν ἀνιῶμαι.

{ΠΡ.} Οὔκουν χἄνδρες γηράσκουσιν;
{ΛΥ.} Μὰ Δί' ἀλλ' οὐκ εἶπας ὅμοιον.

Προϋποθέσεις γάμου

Πλάτων, *Νόμοι* **774c-d**
ὕβρις δὲ ἧττον γυναιξὶ καὶ δουλεία ταπεινὴ καὶ ἀνελεύθερος διὰ χρήματα τοῖς γήμασι γίγνοιτο ἄν

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **800-4**
Ἐν δὲ τετάρτῃ μηνὸς ἄγεσθ' εἰς οἶκον ἄκοιτιν
οἰωνοὺς κρίνας οἳ ἐπ' ἔργματι τούτῳ ἄριστοι.
Πέμπτας δ' ἐξαλέασθαι, ἐπεὶ χαλεπαί τε καὶ αἰναί·
ἐν πέμπτῃ γάρ φασιν Ἐρινύας ἀμφιπολεύειν
Ὅρκον γεινόμενον, τὸν Ἔρις τέκε πῆμ' ἐπιόρκοις.

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **695-9**
Ὡραῖος δὲ γυναῖκα τεὸν ποτὶ οἶκον ἄγεσθαι,
μήτε τριηκόντων ἐτέων μάλα πόλλ' ἀπολείπων
μήτ' ἐπιθεὶς μάλα πολλά· γάμος δέ τοι ὥριος οὗτος·
ἡ δὲ γυνὴ τέτορ' ἡβώοι, πέμπτῳ δὲ γαμοῖτο.
παρθενικὴν δὲ γαμεῖν, ὥς κ' ἤθεα κεδνὰ διδάξῃς,

Ξενοφών, *Οἰκονομικός* **7.5**
ἐπισταμένην αὐτὴν παρέλαβον, ἣ ἔτη μὲν οὔπω πεντεκαίδεκα γεγονυῖα ἦλθε πρὸς ἐμέ,
πρβλ. **3.13** Ἔγημας δὲ αὐτὴν παῖδα νέαν μάλιστα καὶ ὡς ἐδύνατο ἐλάχιστα ἑωρακυῖαν καὶ ἀκηκουῖαν; Μάλιστα.

Πλάτων, *Νόμοι* **721b**
Γαμεῖν δέ, ἐπειδὰν ἐτῶν ᾖ τις τριάκοντα, μέχρι ἐτῶν πέντε καὶ τριάκοντα, εἰ δὲ μή, ζημιοῦσθαι χρήμασίν τε καὶ ἀτιμίᾳ, χρήμασι μὲν τόσοις καὶ τόσοις, τῇ καὶ τῇ δὲ ἀτιμίᾳ.

Πλάτων, *Νόμοι* **785b**
γάμου δὲ ὅρον εἶναι κόρῃ μὲν ἀπὸ ἑκκαίδεκα ἐτῶν εἰς εἴκοσι, τὸν μακρότατον χρόνον ἀφωρισμένον, κόρῳ δὲ ἀπὸ τριάκοντα μέχρι τῶν πέντε καὶ τριάκοντα·

Ἀριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* **479-89**
Ἦν δέ μοι φίλος,
ὅσπερ με διεκόρησεν οὖσαν ἑπτέτιν.
Οὗτος πόθῳ μου 'κνυεν ἐλθὼν τὴν θύραν·
κᾆτ' εὐθὺς ἔγνων· εἶτα καταβαίνω λάθρᾳ.
Ὁ δ' ἀνὴρ ἐρωτᾷ· «Ποῖ σὺ καταβαίνεις;» «Ὅποι;
στρόφος μ' ἔχει τὴν γαστέρ', ὦνερ, κὠδύνη·
εἰς τὸν κοπρῶν' οὖν ἔρχομαι.» «Βάδιζέ νυν.»
Κᾆθ' ὁ μὲν ἔτριβε κεδρίδας, ἄννηθον, σφάκον·
ἐγὼ δὲ καταχέασα τοῦ στροφέως ὕδωρ
ἐξῆλθον ὡς τὸν μοιχόν· εἶτ' ἠρειδόμην
παρὰ τὸν Ἀγυιᾶ κῦβδ', ἐχομένη τῆς δάφνης

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1334b-1335ab**
Εἴπερ οὖν ἀπ' ἀρχῆς τὸν νομοθέτην ὁρᾶν δεῖ ὅπως βέλτιστα τὰ σώματα γένηται τῶν τρεφομένων, πρῶτον μὲν ἐπιμελητέον περὶ τὴν σύζευξιν, πότε καὶ ποίους τινὰς ὄντας χρὴ ποιεῖσθαι πρὸς ἀλλήλους τὴν γαμικὴν ὁμιλίαν. δεῖ δ' ἀποβλέποντα νομοθετεῖν ταύτην τὴν κοινωνίαν πρὸς αὐτούς τε καὶ τὸν τοῦ ζῆν χρόνον, ἵνα συγκαταβαίνωσι ταῖς ἡλικίαις ἐπὶ τὸν αὐτὸν καιρὸν καὶ μὴ διαφωνῶσιν αἱ δυνά μεις τοῦ μὲν ἔτι δυναμένου γεννᾶν τῆς δὲ μὴ δυναμένης, ἢ ταύτης μὲν τοῦ δ' ἀνδρὸς μή (ταῦτα γὰρ ποιεῖ καὶ στάσεις πρὸς ἀλλήλους καὶ διαφοράς)·… 1335a ἐπεὶ γὰρ ὥρισται τέλος τῆς γεννήσεως ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰπεῖν ἀνδράσι μὲν ὁ τῶν ἑβδομήκοντα ἐτῶν ἀριθμὸς ἔσχατος, πεντήκοντα δὲ γυναιξί, δεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς συζεύξεως κατὰ τὴν ἡλικίαν εἰς τοὺς χρόνους καταβαίνειν τούτους. ἔστι δ' ὁ τῶν νέων συνδυασμὸς φαῦλος πρὸς τὴν τεκνοποιίαν … διὸ τὰς μὲν ἁρμόττει περὶ τὴν τῶν ὀκτωκαίδεκα ἐτῶν ἡλικίαν συζευγνύναι, τοὺς δ' ἑπτὰ καὶ τριάκοντα [ἢ μικρόν]. ἐν τοσούτῳ γὰρ

ἀκμάζουσί τε τοῖς σώμασιν <ἡ> σύζευξις ἔσται, καὶ πρὸς τὴν παῦλαν τῆς τεκνοποιίας συγκαταβήσεται τοῖς χρόνοις εὐκαίρως· ἔτι δὲ ἡ διαδοχὴ τῶν τέκνων τοῖς μὲν ἀρχομένοις ἔσται τῆς ἀκμῆς, ἐὰν γίγνηται κατὰ λόγον εὐθὺς ἡ γένεσις, τοῖς δὲ ἤδη καταλελυμένης τῆς ἡλικίας πρὸς τὸν τῶν ἑβδομήκοντα ἐτῶν ἀριθμόν.

Πλάτων, *Κριτίας* **113d**
ἤδη δ' εἰς ἀνδρὸς ὥραν ἡκούσης τῆς κόρης

Δημοσθένης 27 (*κατ' Ἀφόβου ἐπιτροπῆς* **α).4-5**
Δημοσθένης γὰρ οὑμὸς πατήρ, ὦ ἄνδρες δικασταί, κατέλιπεν οὐσίαν μὲν σχεδὸν τετττάρων καὶ δέκα ταλάντων, ἐμὲ δ' ἔπτ' ἐτῶν ὄντα καὶ τὴν ἀδελφὴν πέντε, ἔτι δὲ τὴν ἡμετέραν μητέρα πεντήκοντα μνᾶς εἰς τὸν οἶκον εἰσενηνεγμένην. βουλευσάμενος δὲ περὶ ἡμῶν, ὅτ' ἔμελλε τελευτᾶν, ἅπαντα ταῦτ' ἐνεχείρισεν Ἀφόβῳ τε τουτῳὶ καὶ Δημοφῶντι τῷ Δήμωνος υἱεῖ, τούτοιν μὲν ἀδελφιδοῖν ὄντοιν, τῷ μὲν ἐξ ἀδελφοῦ, τῷ δ' ἐξ ἀδελφῆς γεγονότοιν, ἔτι δὲ Θηριππίδῃ τῷ Παιανιεῖ, γένει μὲν οὐδὲν προσήκοντι, φίλῳ δ' ἐκ παιδὸς ὑπάρχοντι. κἀκείνῳ μὲν ἔδωκεν ἐκ τῶν ἐμῶν ἑβδομήκοντα μνᾶς καρπώσασθαι τοσοῦτον χρόνον, ἕως ἐγὼ ἀνὴρ εἶναι δοκιμασθείην, ὅπως μὴ δι' ἐπιθυμίαν χρημάτων χεῖρόν τι τῶν ἐμῶν διοικήσειεν· Δημοφῶντι δὲ τὴν ἐμὴν ἀδελφὴν καὶ δύο τάλαντ' εὐθὺς ἔδωκεν ἔχειν, αὐτῷ δὲ τούτῳ τὴν μητέρα τὴν ἐμὴν καὶ προῖκ' ὀγδοήκοντα μνᾶς, καὶ τὴν οἰκίαν <οἰκεῖν> καὶ σκεύεσι χρῆσθαι τοῖς ἐμοῖς, ἡγούμενος, καὶ τούτους ἔτ' οἰκειοτέρους εἴ μοι ποιήσειεν, οὐκ ἂν χεῖρόν μ' ἐπιτροπευθῆναι ταύτης τῆς οἰκειότητος προσγενομένης. λαβόντες δ' οὗτοι ταῦτα πρῶτον σφίσιν αὐτοῖς ἐκ τῶν χρημάτων, καὶ τὴν ἄλλην οὐσίαν ἅπασαν διαχειρίσαντες, καὶ δέκ' ἔτη ἡμᾶς ἐπιτροπεύσαντες, τὰ μὲν ἄλλα πάντ' ἀπεστερήκασιν

Δημοσθένης 29 (*πρὸς Ἄφοβον ὑπὲρ φανοῦ ψευδομαρτυριῶν***).43, πρβλ. 28 (***κατ' Ἀφόβου* **β).15**
ἣν δὲ ταῦθ' ἃ γεγράφθαι φησὶν ἐν τῇ διαθήκῃ, δύο μὲν τάλαντα Δημοφῶντα λαβεῖν εὐθύς, τὴν δ' ἀδελφὴν ὅταν ἡλικίαν ἔχῃ (τοῦτο δ' ἔμελλεν εἰς ἔτος δέκατον γενήσεσθαι),

Σπάρτης γάμοι

Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων πολιτεία* **1.6-10**
ἔταξεν ἐν ἀκμαῖς τῶν σωμάτων τοὺς γάμους ποιεῖσθαι, καὶ τοῦτο συμφέρον τῇ εὐγονίᾳ νομίζων. εἴ γε μέντοι συμβαίη γεραιῷ νέαν ἔχειν, ὁρῶν τοὺς τηλικούτους φυλάττοντας μάλιστα τὰς γυναῖκας, τἀναντία καὶ τούτου ἐνόμισε· τῷ γὰρ πρεσβύτῃ ἐποίησεν, ὁποίου ἀνδρὸς σῶμά τε καὶ ψυχὴν ἀγασθείη, τοῦτον ἐπαγαγομένῳ τεκνοποιήσασθαι. εἰ δέ τις αὖ γυναικὶ μὲν συνοικεῖν μὴ βούλοιτο, τέκνων δὲ ἀξιολόγων ἐπιθυμοίη, καὶ τοῦτο νόμιμον ἐποίησεν, ἥντινα [ἂν] εὔτεκνον καὶ γενναίαν ὁρῴη, πείσαντα τὸν ἔχοντα ἐκ ταύτης τεκνοποιεῖσθαι. καὶ πολλὰ μὲν τοιαῦτα συνεχώρει. αἵ τε γὰρ γυναῖκες διττοὺς οἴκους βούλονται κατέχειν, οἵ τε ἄνδρες ἀδελφοὺς τοῖς παισὶ προσλαμβάνειν, οἳ τοῦ μὲν γένους καὶ τῆς δυνάμεως κοινωνοῦσι, τῶν δὲ χρημάτων οὐκ ἀντιποιοῦνται

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **15.1.1-4**
Ἦν μὲν οὖν καὶ ταῦτα παρορμητικὰ πρὸς γάμον· λέγω δὲ τὰς πομπὰς τῶν παρθένων καὶ τὰς ἀποδύσεις καὶ τοὺς ἀγῶνας ἐν ὄψει τῶν νέων, ἀγομένων οὐ γεωμετρικαῖς, ἀλλ' ἐρωτικαῖς, ὥς φησιν ὁ Πλάτων, ἀνάγκαις·

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **15.3-15.5**
Ἐγάμουν δὲ δι' ἁρπαγῆς, οὐ μικρὰς οὐδὲ ἀώρους πρὸς γάμον, ἀλλὰ καὶ ἀκμαζούσας καὶ πεπείρους. τὴν δὲ ἁρπασθεῖσαν ἡ νυμφεύτρια καλουμένη παραλαβοῦσα, τὴν μὲν κεφαλὴν ἐν χρῷ περιέκειρεν, ἱματίῳ δὲ ἀνδρείῳ καὶ ὑποδήμασιν ἐνσκευάσασα κατέκλινεν ἐπὶ στιβάδα μόνην ἄνευ φωτός. ὁ δὲ νυμφίος οὐ μεθύων οὐδὲ θρυπτόμενος, ἀλλὰ νήφων, ὥσπερ ἀεί, δεδειπνηκὼς ἐν τοῖς φιδιτίοις, παρεισελθὼν ἔλυε τὴν ζώνην καὶ μετήνεγκεν ἀράμενος ἐπὶ τὴν κλίνην. συνδιατρίψας δὲ χρόνον οὐ πολὺν ἀπῄει κοσμίως οὗπερ εἰώθει τὸ πρότερον, καθευδήσων μετὰ τῶν ἄλλων νέων. καὶ τὸ λοιπὸν οὕτως ἔπραττε, τοῖς μὲν ἡλικιώταις συνδιημερεύων καὶ συναναπαυόμενος, πρὸς δὲ τὴν νύμφην κρύφα μετ' εὐλαβείας φοιτῶν, αἰσχυνόμενος καὶ δεδοικὼς μή τις αἴσθοιτο τῶν ἔνδον, ἅμα καὶ τῆς νύμφης ἐπιτεχνωμένης καὶ συνευπορούσης ὅπως ἂν ἐν καιρῷ καὶ λανθάνοντες ἀλλήλοις συμπορεύοιντο. καὶ τοῦτο ἔπραττον οὐκ ὀλίγον χρόνον, ἀλλ' ὥστε καὶ παῖδας γενέσθαι ἐνίοις πρὶν ἐς ἡμέραν θεάσασθαι τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας. ἡ δὲ τοιαύτη σύνοδος οὐ μόνον ἐγκρατείας καὶ σωφροσύνης ἄσκησις ἦν, ἀλλὰ τοῖς τε σώμασι γονίμους καὶ τῷ φιλεῖν ἀεὶ καινοὺς καὶ προσφάτους ἦγεν ἐπὶ τὴν κοινωνίαν, οὐ διακορεῖς οὐδ' ἐξιτήλους ταῖς ἀνέδην κοινωνίαις, ἀλλ' ἀεί τι λείψανον καὶ ὑπέκκαυμα πόθου καὶ χάριτος ἐναπολείποντας ἀλλήλοις.

Σπάρτης άποψη για την αγαμία

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **15.1.5-15.2**
οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀτιμίαν τινὰ προσέθηκε τοῖς ἀγάμοις. εἴργοντο γὰρ ἐν ταῖς γυμνοπαιδίαις τῆς θέας· τοῦ δὲ χειμῶνος οἱ μὲν ἄρχοντες αὐτοὺς ἐκέλευον ἐν κύκλῳ γυμνοὺς περιϊέναι τὴν ἀγοράν, οἱ δὲ περιϊόντες ᾖδον εἰς αὑτοὺς ᾠδήν τινα πεποιημένην, ὡς δίκαια πάσχοιεν, ὅτι τοῖς νόμοις ἀπειθοῦσι· τιμῆς δὲ καὶ θεραπείας ἣν νέοι πρεσβυτέροις παρεῖχον, ἐστέρηντο. ὅθεν καὶ τὸ πρὸς Δερκυλλίδαν ῥηθὲν οὐδεὶς ἐμέμψατο, καίπερ εὐδόκιμον ὄντα στρατηγόν. ἐπιόντι γὰρ αὐτῷ τῶν νεωτέρων τις ἕδρας οὐχ ὑπεῖξεν, εἰπών, “Οὐδὲ γὰρ ἐμοὶ σὺ τὸν ὑπείξοντα γεγέννηκας.”

Πλούταρχος, *Ἠθικά = περὶ τῆς εἰς τὰ ἔκγονα φιλοστοργίας* **493e**
πρῶτον οὐκ ἀναμένει νόμους ἀγαμίου καὶ ὀψιγαμίου, καθάπερ οἱ Λυκούργου πολῖται καὶ Σόλωνος, οὐδ᾽ ἀτιμίας ἀτέκνων δέδοικεν

Πολύβιος 12.6.8
παρὰ μὲν γὰρ τοῖς Λακεδαιμονίοις καὶ πάτριον ἦν καὶ σύνηθες τρεῖς ἄνδρας ἔχειν τὴν γυναῖκα καὶ τέτταρας, τοτὲ δὲ καὶ πλείους ἀδελφοὺς ὄντας, καὶ τὰ τέκνα τούτων εἶναι κοινά, καὶ γεννήσαντα παῖδας ἱκανοὺς ἐκδόσθαι γυναῖκά τινι τῶν φίλων καλὸν καὶ σύνηθες.

Έθιμα γάμου

Ἀριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* **973-6**
Ἥραν τε τὴν τελείαν
μέλψωμεν ὥσπερ εἰκός,
ἣ πᾶσι τοῖς χοροῖσι συμπαίζει τε καὶ
κλῇδας γάμου φυλάττει.

Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι* **433-9**
Ἀρτέμιδι προτελίζουσι τὴν νεάνιδα,
Αὐλίδος ἀνάσσῃ. τίς νιν ἄξεταί ποτε;
ἀλλ᾽ εἶα, τἀπὶ τοισίδ᾽ ἐξάρχου κανᾶ,
στεφανοῦσθε κρᾶτα καὶ σύ, Μενέλεως ἄναξ,
ὑμέναιον εὐτρέπιζε καὶ κατὰ στέγας
λωτὸς βοάσθω καὶ ποδῶν ἔστω κτύπος·
φῶς γὰρ τόδ᾽ ἥκει μακάριον τῇ παρθένῳ.

Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι* **732-4**
{Κλ.} λιποῦσα παῖδα; τίς δ᾽ ἀνασχήσει φλόγα;
{Αγ.} ἐγὼ παρέξω φῶς ὃ νυμφίοις πρέπει.
{Κλ.} οὐχ ὁ νόμος οὗτος οὐδὲ φαῦλ᾽ ἡγητέα.

Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Αυλίδι* **717-23**
{Αγ.} ὅταν σελήνης εὐτυχὴς ἔλθῃ κύκλος.
προτέλεια δ᾽ ἤδη παιδὸς ἔσφαξας θεᾷ;
{Αγ.} μέλλω· ᾽πὶ ταύτῃ καὶ καθέσταμεν τύχῃ.
{Κλ.} κἄπειτα δαίσεις τοὺς γάμους ἐς ὕστερον;
{Αγ.} θύσας γε θύμαθ᾽ ἃ ἐμὲ χρὴ θῦσαι θεοῖς.
{Κλ.} ἡμεῖς δὲ θοίνην ποῦ γυναιξὶ θήσομεν;
{Αγ.} ἐνθάδε παρ᾽ εὐπρύμνοισιν Ἀργείων πλάταις.

Πλούταρχος, *Ἠθικά = Ἐρωτικός* **771de**
καὶ νῦν ἑκὼν στέφανον καὶ λευκὸν ἱμάτιον λαβὼν οἷός ἐστιν ἡγεῖσθαι δι᾽ ἀγορᾶς πρὸς τὸν θεόν.᾽ ‘ἀλλ᾽ ἴωμεν, ναὶ μὰ Δία᾽, τὸν πατέρ᾽ εἰπεῖν ‘ἴωμεν, ὅπως ἐπεγγελάσωμεν τῷ ἀνδρὶ καὶ τὸν θεὸν προσκυνήσωμεν· δῆλος γάρ ἐστι χαίρων καὶ παρὼν εὐμενὴς τοῖς πραττομένοις.᾽

ψευδο-Πλούταρχος *Ἠθικά = Ἐρωτικαὶ Διηγήσεις* **772b**
ἕως ἡ κόρη κατὰ τὰ πάτρια ἐπὶ τὴν Κισσόεσσαν καλουμένην κρήνην κατῄει ταῖς Νύμφαις τὰ προτέλεια θύσουσα…

Μένανδρος, *Σαμία* **729-32**

τὸ λοιπόν ἐστι λουτρὰ μετιέναι·
Χρυσί, πέμπε τὰς γυναῖκας, λουτροφόρον, αὐλητρίδα.
δεῦρο δ' ἡμῖν ἐκδότω τις δᾶιδα καὶ στεφάνους, ἵνα
συμπροπέμπωμεν.

Ἁρποκρατίων λ. λουτροφόρος και λουτροφορεῖν
ἔθος ἦν τοῖς γαμοῦσι λουτρὰ μεταπέμπεσθαι ἑαυτοῖς κατὰ τὴν τοῦ γάμου ἡμέραν, ἔπεμπον δ' ἐπὶ ταῦτα τὸν ἐγγύτατα γένους παῖδα ἄρρενα, καὶ οὗτοι ἐλουτροφόρουν. ἔθος δὲ ἦν καὶ τῶν ἀγάμων ἀποθανόντων λουτροφό<ρον φέ>ρειν καὶ ἐπὶ τὸ μνῆμα ἐφίστασθαι· τοῦτο δὲ ἦν παῖς ὑδρίαν ἔχων. λέγει περὶ τούτων Δείναρχος ἔν τε τῷ Κατὰ Θεοδότου (XCII) καὶ ἐν τῇ Κατὰ Καλλισθένους <εἰς>αγγελίᾳ· ὅτι δὲ τὰ λουτρὰ ἐκόμιζον ἐκ τῆς νῦν μὲν Ἐννεακρούνου καλουμένης κρήνης, πρότερον δὲ Καλλιρρόης, Πολυστέφανος ἐν τῷ περὶ κρηνῶν φησι. μέμνηνται δὲ τοῦ ἔθους οἱ κωμικοί.

Ἡσύχιος λ. 1282
λουτροφόρος· κυρίως μὲν ἡ ὑδρία ἡ τοῖς παλαιοῖς εἰς τὰ λουτρὰ ἀπονεμομένη. ἐκάλουν δὲ οὕτω καὶ τὸν φέροντα τὰ λουτρά. ἤδη δὲ καὶ πᾶσα ὑδρία. ἕτεροι δέ, ἐπεὶ ἔπεμπον εἰς τοὺς γάμους λουτροφόρους, καὶ τοῖς ἀγάμοις ἀποθανοῦσι τὸ αὐτὸ ἐποίουν

Εὐριπίδης, *Φοίνισσαι* **346-8**
ἀνυμέναια δ' Ἰσμηνὸς ἐκηδεύθη
λουτροφόρου χλιδᾶς, ἀνὰ δὲ Θηβαίαν
πόλιν ἐσιγάθη σᾶς ἔσοδοι νύμφας

Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* **818-9**
{Ορ.} καὶ λούτρ' ἐς Αὖλιν μητρὸς ἀνεδέξω πάρα;
{Ιφ.} οἶδ'· οὐ γὰρ ὁ γάμος ἐσθλὸς ὤν μ' ἀφείλετο.

Ἀριστοφάνης, *Ἀχαρνῆς* **1049-57**
{ΠΑ.} Ἔπεμψέ τίς σοι νυμφίος ταυτὶ κρέα
ἐκ τῶν γάμων.{ΔΙ.} Καλῶς γε ποιῶν ὅστις ἦν.
{ΠΑ.} Ἐκέλευε δ' ἐγχέαι σε τῶν κρεῶν χάριν,
ἵνα μὴ στρατεύοιτ', ἀλλὰ κινοίη μένων,
εἰς τὸν ἀλάβαστον κύαθον εἰρήνης ἕνα.
{ΔΙ.} Ἀπόφερ', ἀπόφερε τὰ κρέα καὶ μή μοι δίδου,
ὡς οὐκ ἂν ἐγχέαιμι χιλιῶν δραχμῶν.
Ἀλλ' αὑτηὶ τίς ἐστιν; {ΠΑ.} Ἡ νυμφεύτρια
δεῖται παρὰ τῆς νύμφης τι σοὶ λέξαι μόνῳ.

Παυσανίας 9.3.7
τὸ δὲ ἄγαλμα κομίσαντες παρὰ τὸν Ἀσωπὸν καὶ ἀναθέντες ἐπὶ ἅμαξαν, γυναῖκα ἐφιστᾶσι νυμφεύτριαν

Ἡσύχιος ν 723
νυμφοκόμος· ἡ νυμφεύτρια. ἡ κοσμοῦσα τὴν νύμφην

Φιλόχορος = Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* **6.245Α,Β**
Χαιρεφῶν δέ, φησίν, ὁ παράσιτος εἰς γάμον ἄκλητος εἰσελθὼν καὶ κατακλιθεὶς ἔσχατος καὶ τῶν γυναικονόμων ἀριθμούντων τοὺς κεκλημένους καὶ κελευόντων αὐτὸν ἀποτρέχειν ὡς παρὰ τὸν νόμον ἐπὶ τοῖς τριάκοντα ἐπόντος, 'ἀριθμεῖτε δή', ἔφη, 'πάλιν ἀπ' ἐμοῦ ἀρξάμενοι." ὅτι δ' ἦν ἔθος τοὺς γυναικονόμους ἐφορᾶν τὰ συμπόσια καὶ ἐξετάζειν τῶν κεκλημένων τὸν ἀριθμὸν εἰ ὁ κατὰ νόμον ἐστί, (…)
(245b) Μένανδρος δ' ἐν Κεκρυφάλῳ (απ. 208 K.-A.)·
παρὰ τοῖς γυναικονόμοις δὲ τοὺς ἐν τοῖς γάμοις
διακονοῦντας ἀπογεγράφθαι πυθόμενος
πάντας μαγείρους κατὰ νόμον καινόν τινα,
…καὶ Φιλόχορος δ' ἐν ἑβδόμῃ Ἀτθίδος (FHG I 408) 'οἱ γυναικονόμοι', φησί, 'μετὰ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν ἐσκόπουν τὰς ἐν ταῖς οἰκίαις συνόδους ἔν τε τοῖς γάμοις καὶ ταῖς ἄλλαις θυσίαις.'

Πλάτων, *Νόμοι* **775a**
Ὅσα δὲ προτέλεια γάμων ἤ τις ἄλλη περὶ τὰ τοιαῦτα ἱερουργία μελλόντων ἢ γιγνομένων ἢ γεγονότων προσή-

κουσά ἐστιν τελεῖσθαι, τοὺς ἐξηγητὰς ἐρωτῶντα χρὴ καὶ πειθόμενον ἐκείνοις ἕκαστον ἡγεῖσθαι πάντα ἑαυτῷ μετρίως γίγνεσθαι. Περὶ δὲ τῶν ἑστιάσεων, φίλους μὲν χρὴ καὶ φίλας μὴ πλείους πέντε ἑκατέρων συγκαλεῖν, συγγενῶν δὲ καὶ οἰκείων ὡσαύτως τοσούτους ἄλλους ἑκατέρων· ἀνάλωμα δὲ μὴ γίγνεσθαι πλέον ἢ κατὰ τὴν οὐσίαν μηδενί, τῷ μὲν εἰς χρήματα μεγίστῳ μνᾶν, τῷ δ' ἥμισυ τοῦ τοσούτου, τῷ δ' ἐφεξῆς οὕτω, καθάπερ ὑποβέβηκεν ἑκάστῳ τὸ τίμημα.

Μένανδρος, *Κεκρύφαλος* **απ. 208 K.-A.**
παρὰ τοῖς γυναικονόμοις δὲ τοὺς ἐν τοῖς γάμοις
διακονοῦντας ἀπογεγράφθαι πυθόμενος
πάντας μαγείρους κατὰ νόμον καινόν τινα,
ἵνα πυνθάνωνται τοὺς κεκλημένους ἐὰν
πλείους τις ὧν ἔξεστιν ἑστιῶν τύχῃ,
ἐλθών.

Φερεκύδης 7 [B] 2 DK
col. 1 <αὐ>τῶι ποιοῦσιν τὰ οἰκία πολλά τε καὶ μεγάλα. ἐπεὶ δὲ ταῦτα ἐξετέλεσαν πάντα καὶ χρήματα καὶ θεράποντας καὶ θεραπαίνας καὶ τἆλλα ὅσα δεῖ πάντα, ἐπεὶ δὴ πάντα ἑτοῖμα γίγνεται, τὸν γάμον ποιεῦσιν. κἀπειδὴ τρίτη ἡμέρη γίγνεται τῶι γάμωι, τότε Ζὰς ποιεῖ φᾶρος col. 2 <βουλόμενος> γὰρ σέο τοὺς γάμους εἶναι τούτωι<ς> σε τιμῶ. σὺ δέ μοι χαῖρέ τε καὶ σύνισθι. ταῦτά φασιν ἀνακαλυπτήρια πρῶτον γενέσθαι· ἐκ τούτου δὲ ὁ νόμος ἐγένετο καὶ θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισιν. ἡ δέ μι<ν ἀμείβε>ται δεξαμ<ένη εὐ τὸ φᾶ>ρος>
...

Ἁρποκρατίων
Ἀνακαλυπτήρια: δῶρα διδόμενα ταῖς νύμφαις παρά τε τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῶν οἰκείων καὶ φίλων, ὅταν τὸ πρῶτον ἀνακαλύπτωνται ὥστε ὁραθῆναι τοῖς ἀνδράσι. καλεῖται δὲ τὰ αὐτὰ καὶ ἐπαύλια. ταῦτα δ' εἰσὶ τὰ παρ' ἡμῖν θεώρετρα.

Λυσίας, *περὶ τῶν ἀνακαλυπτηρίων* **απ. 331.25 Thalheim**
Ἤδη δέ τινα καὶ παρὰ ῥήτορσιν εἴρηται θετικὰ κεφάλαια· καὶ δὴ καὶ ὅλοι λόγοι νομίζοιντ' ἂν σχεδὸν εἶναι θέσεως, ὡς ὅ τε περὶ τῶν ἀνακαλυπτηρίων ἐπιγραφόμενος Λυσίου καὶ ὁ περὶ τῆς ἀμβλώσεως· ἐν μὲν γὰρ θατέρῳ ζητεῖται, εἰ τὰ δοθέντα ἀνακαλυπτήρια γυναικὶ γαμουμένῃ βεβαίως ἔχειν αὐτὴν δεῖ .... Λυσίου μὲν οὔ φασιν εἶναι τούτους τοὺς λόγους, ὅμως δὲ οὐκ ἀχάριστον τοῖς νέοις γυμνασίας ἕνεκα καὶ τούτοις ἐντυγχάνειν. Theon progymn. c. 2, I 165 W.

Δημοσθένης 18 (*περὶ τοῦ στεφάνου***).258**
καὶ ἀνιστὰς ἀπὸ τοῦ καθαρμοῦ κελεύων λέγειν 'ἔφυγον κακόν, εὗρον ἄμεινον,'

Πολυδεύκης 1.246
Σόλων δὲ τὰς νύμφας ἰούσας ἐπὶ τὸν γάμον ἐκέλευσε φρύγετρον φέρειν σημεῖον ἀλφιτουργίας

Πολυδεύκης 3.34-50
Όλα τα δεδομένα για τα γαμήλια έθιμα

ὁ μὲν οὖν ἀνὴρ ⌈τῇ γυναικὶ⌉ πρὸ τοῦ γῆμαι μνηστὴρ καὶ μνώ- 34
μενος, καὶ τὸ ἔργον μνηστεία καὶ μνηστεύσασθαι, καὶ μνηστὴ ἡ νύμφη,
⌈[C]ὡς Ὅμηρος (α 36) 'γῆμ' ἄλοχον μνηστήν'[BC]⌉. τὴν δ' αὐτὴν καὶ
ἐγγυητὴν ἂν εἴποις, καὶ τὸ πρᾶγμα ἐγγύην καὶ τὸ ῥῆμα ἐγγυήσασθαι
καὶ ἐγγυῆσαι — ⌈Λυκοῦργος (frg 89 Tur) δὲ ⌈[S]καὶ[FS]⌉ διεγγυᾶν τὸ ἐγ-⌉
⌈γυᾶν εἶπεν — καὶ τὸν γάμον ὑπέγγυον, ⌈[S]ὥσπερ τὸν ἐναντίον[FS]⌉
35 ⌈⌈[S]ἀνέγγυον[FS]⌉⌉. ὁ δὲ πενθερὸς ἐγγυᾷ, ἁρμόζει, ⌈[C]ὅθεν τινὲς τῶν πα-[BC]⌉
⌈[C]λαιῶν καὶ ἁρμοστὴν τὸν μνηστῆρα ἐκάλεσαν, ἐκδίδωσι· καὶ[BC]⌉ τὸ
πρᾶγμα ἔκδοσις, καὶ ἡ μὴ ἐκδοθεῖσα ἀνέκδοτος, ⌈καὶ τὸ συνεισενεγκεῖν⌉
⌈εἰς τὴν ἔκδοσιν συνεκδοῦναι⌉. ἐπὶ δὲ τῷ γάμῳ ὁ μὲν τῇ κόρῃ
νυμφίος, ἡ δ' ἐκείνῳ νύμφη. καὶ ἡ μὲν σὺν προικὶ ἐπίπροικος, ἡ
δὲ ἀχρήματος ἄπροικος. λέγοις δ' ἂν προῖκα ⌈καὶ φερνὴν⌉ τὴν παρὰ
τῆς γυναικὸς δόσιν — ⌈[C]Αἰσχίνης γὰρ ὁ ῥήτωρ (II 31) τὴν προῖκα[BC]⌉
⌈[C]φερνὴν καλεῖ — ὥστ' εἴποις ἂν εἰσενέγκασθαι προῖκα καὶ ⌊προ-⌋[BC]⌉
36 ⌈[C]⌊σενέγκασθαι καὶ⌋ δοῦναι[BC]⌉. ⌈αἱ δὲ πρὸς τὴν προῖκα ὑποθῆκαι⌉
⌈ἀποτιμήματα⌉. τὰ δὲ παρὰ τοῦ ἀνδρὸς διδόμενα ⌊δῶρα⌋ ἕδνα
καὶ ὀπτήρια καὶ ἀνακαλυπτήρια· οὐ γὰρ μόνον ἡ ἡμέρα ἐν ᾗ ἐκκα-
λύπτει τὴν νύμφην οὕτω καλοῖτ' ἄν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπ' αὐτῇ δῶρα.
τὰ δὲ ἀνακαλυπτήρια καὶ προσφθεγκτήρια ἐκάλουν. ⌈καὶ 'διαπαρθένια⌉
⌈⌊δὲ⌋ δῶρα' τὰ ὑπὲρ τοῦ τὴν παρθενίαν ἀφελέσθαι ὠνόμασεν Ἄμφις⌉
⌈ὁ κωμικός (II frg 49 Ko)⌉. τὴν μέντοι οὐ λαβοῦσαν ἕδνα ὀνο-
37 μάσαις ⌊ἂν⌋ ἀνάεδνον Ὁμηρικῶς (I 146). καὶ ὁ μὲν τόπος τοῦ
γάμου θάλαμος, ⌈ὥσπερ ἵνα ἐτρέφετο παρθενών, καὶ τὸ ἔργον παρ-⌉
⌈θενεύεσθαι⌉. καὶ τὸ ἐπίβλημα τῆς γυναικὸς ἑανὸς καὶ καλύπτρα,
τὸ δὲ παρὰ τῇ εὐνῇ παραπέτασμα παστός. τὸ δ' ᾆσμα τὸ γαμήλιον
ὑμὴν καὶ ὑμέναιος, ὅθεν καὶ παρὰ τοῖς ποιηταῖς (Eurip Herc 834)
ἀνυμέναιος ἡ ἄγαμος, καὶ ὑμεναιῶσαι τὸ τὸν ὑμέναιον ᾆσαι· καὶ τὸ
αὔλημα γαμήλιον. ⌈ὕπερον δὲ ἐξέδουν πρὸ τοῦ θαλάμου, ⌈[S]ὥσπερ[FS]⌉⌉
38 ⌈καὶ κόσκινον ἡ παῖς ἔφερεν, σημεῖα, ὡς εἰκός, αὐτουργίας⌉. καὶ τὸ

μὲν ἔργον ὁμοῦ ⌊καὶ⌋ ἡ ἑορτὴ γάμος, ἡ δὲ πρὸ γάμου θυσία προ-
τέλεια καὶ προγάμια· οὕτω δ' ἂν καλοῖτο καὶ τὰ πρὸ γάμου δῶρα.
προτελεῖσθαι δ' ἐλέγοντο οὐ μόνον αἱ νύμφαι ἀλλὰ καὶ οἱ νυμφίοι,
καὶ τέλος ὁ γάμος ἐκαλεῖτο, καὶ τέλειοι οἱ γεγαμηκότες. διὰ τοῦτο
καὶ Ἥρα τελεία ἡ συζυγία· ⌈ταύτῃ γὰρ τοῖς προτελείοις προυτέλιζον⌉
⌈τὰς κόρας, καὶ Ἀρτέμιδι καὶ Μοίραις. καὶ τῆς κόμης δὲ τότε⌉
⌈ἀπήρχοντο ταῖς θεαῖς αἱ κόραι⌉. ἡ δ' ⌈[S]ἐκ[FS]⌉ παρθενίας τινὶ γημαμένη πρω- 39
τόποσις ἐκαλεῖτο· ⌈[C]γέγραπται δὲ τοὔνομα ⌊ἐν⌋ τῷ τοῦ βασιλέως νόμῳ·[BC]⌉
καὶ πρωτόπειρον δ' ὠνόμασε ⌈[C]Θεόπομπος ὁ κωμικός (I frg 94 Ko).[BC]⌉
προαυλία δ' ἡ πρὸ τῶν γάμων ἡμέρα, καὶ ἡ μετὰ τὸν γάμον ἐπαυλία.
ἀπαυλία δ' ἐν ᾗ ὁ νυμφίος εἰς τοῦ πενθεροῦ ἀπαυλίζεται ἀπὸ τῆς
νύμφης. οἱ δὲ καὶ τὰ διδόμενα δῶρα τῇ νύμφῃ καλοῦσιν ἐπαύλια.
⌈ἡ δ' ἀπαυλιστηρία χλανὶς ἀπὸ τῆς νύμφης ἐν τοῖς ἀπαυλίοις τῷ⌉ 40
⌈νυμφίῳ πέμπεται⌉. ⌈[C]καὶ τῷ ⌊μὲν⌋ νυμφίῳ τότε ἐν τοῦ πενθεροῦ[BC]⌉
⌈[C]παιδίον ἀμφιθαλὲς θῆλυ συγκατακλίνεται, τῇ δὲ νύμφῃ ἐν τοῦ[BC]⌉
⌈[C]γαμβροῦ ⌈[S]ἄρρεν[FS]⌉[BC]⌉. ὁ δὲ καλούμενος παράνυμφος νυμφευτὴς ὀνο-
μάζεται καὶ πάροχος· ἐπὶ ζεύγους γὰρ τὰς νύμφας ὡς ⌈τὸ⌉ πολὺ
μετῄεσαν· εἰ δὲ πεζῇ ἀφίκοιτο ἡ νύμφη, χαμαίπους ἐλέγετο. ὁ δ' 41

ἄγων τὴν νύμφην ἐκ τῆς τοῦ πατρὸς οἰκίας νυμφαγωγός, ὁπότε
[μὴ] ὁ νυμφίος μετίοι· [οὐ νενόμιστο δὲ μετιέναι τοὺς δευτερο-]
[γαμοῦντας]. ἡ δὲ διοικουμένη τὰ περὶ τὸν γάμον γυνὴ νυμφεύτρια
[καὶ θαλαμεύτρια], ἡ δὲ τὰ πέμματα μάττουσα καὶ τὰ περὶ τὰς θυσίας
διοικουμένη δημιουργός, ὁ δὲ πάντων τῶν περὶ τὴν ἑστίασιν ἐπι-
42 μελούμενος τραπεζοποιός. ἡ δὲ τροφὸς τῆς κόρης τιτθὴ καὶ μαῖα.
καλεῖται δέ τις τῶν τοῦ νυμφίου φίλων καὶ θυρωρός, [ὃς ταῖς θύραις]
[ἐφεστηκὼς εἴργει τὰς γυναῖκας τῇ νύμφῃ βοώσῃ βοηθεῖν]. ἡ δ'
ἐπὶ γάμῳ θυσία ἐν τοῖς φράτορσι γαμηλία, [καὶ τὸ ἔργον γαμηλίαν]
[εἰσενεγκεῖν]. τὸ δὲ τῆς [παρθένου] [παρθενίαν] ἀφελέσθαι
διακορεῦσαι λέγουσιν, [ὡς Ἀριστοφάνης] (Thesm 480)

[οὗτός με διεκόρευσεν οὖσαν ἑπτέτιν.]

καὶ διαπαρθενεύεται δ' Ἡρόδοτος (IV 168) εἴρηκεν, [διαπεπαρθενευ-]
[μένη] καὶ [διαπεπαρθενευκότα, [τὸ μὲν πρότερον Διοκλῆς (I frg 16 Ko)]
43 [τὸ δὲ δεύτερον Ἄλεξις (II frg 314 Ko) οἱ κωμικοί. Ἀριστοφάνης]
[[δὲ] Γλαύκῳ (II frg 75 Ko) 'καλύψας †κύματος† τριβωνίῳ] διεπαρθέ-
νευσα'. καλοῦνται δὲ καὶ δᾷδες νυμφικαὶ καὶ στέφανος καὶ στολή.
[καὶ λουτρά τις κομίζουσα λουτροφόρος, [Ἀθήνησι μὲν ἐκ τῆς Καλ-]
[λιρρόης εἶτ' αὖθις Ἐννεακρούνου κληθείσης, ἀλλαχόθι δ' ὅθεν ἂν καὶ]
[τύχῃ]· ἐκαλεῖτο δὲ ταῦτα [καὶ] νυμφικὰ λουτρά. [καὶ δὴ] καὶ]

[κλίνη τις ὠνομάζετο [ἡ μὲν] γαμική, ἡ δὲ παράβυστος, [ἣ] καὶ]
[αὐτὴ στρώννυται ἐν τῷ δωματίῳ ὑπὲρ τοῦ τὴν παῖδα μὴ ἀθυμῆσαι,]
[ὡς Ὑπερείδης (frg 144 Bl³) ἔφη]. ["Ομηρος (α 226) μέντοι οὐ τὸ] 44
[ἔργον μόνον ἀλλὰ καὶ τὴν ἑστίασιν καλεῖ γάμον·]

[εἰλαπίν' ἠὲ γάμος, ἐπεὶ οὐκ ἔρανος τάδε γ' ἐστίν.]

ὁ δὲ γάμος καλοῖτ' ἂν καὶ συνδυασμός, καὶ σύνοδος ἀνδρὸς [καὶ γυ-]
[ναικός], καὶ συνοίκησις, [καὶ σύνερξις], καὶ κοινωνία ἐπὶ παίδων
σπορᾷ. καὶ γαμέτης μὲν ὁ γήμας καὶ ἀνὴρ καὶ νυμφίος καὶ [ὁ]
συνοικῶν καὶ ὁ πρὸς γάμον ἠγμένος, ἡ δὲ νύμφη γαμετὴ [καὶ γυνὴ]
καὶ [συνοικοῦσα καὶ γεγαμημένη]. γῆμαι δ' ἐπὶ τοῦ ἀνδρὸς λέγεται, 45
γήμασθαι δ' ἐπὶ τῆς γυναικός, οὐ γαμηθῆναι. ὁ δὲ μέλλων γαμεῖν
μελλονύμφιος [ὑπ' ἐνίων ἐκλήθη, ὡς ὑπὸ Φρυνίχου τοῦ κωμικοῦ]
[(I frg 78 Ko), καὶ] ἡ μέλλουσα γαμεῖσθαι μελλονύμφη. [βέλτιον]
[δ' ὡς Σοφοκλῆς ὠνόμασεν, 'τῆς μελλογάμου'. [ταύτην δὲ καὶ]
[τᾶλιν καλεῖ, λέγων ἐπὶ τοῦ Αἵμονος] (Antig 627)·

[ἆρ' ἀχνύμενος [τῆς] μελλογάμου]
[τάλιδος ἥκει μόρον Ἀντιγόνης,]
[ἀπάτας λεχέων ὑπεραλγῶν.]

[μελλόποσιν [δὲ] τὸν ἄνδρα ὠνόμασεν (TGF 965 N²)]. ἀνύμφους 46
δὲ τοὺς ἀγάμους λέγουσιν, ἀπονύμφην δ' ἢ ἀπόνυμφον τὸν φιλό-
παιδα καὶ γυναικείᾳ ὁμιλίᾳ δυσχεραίνοντα, [ὃν καὶ μισογύνην ἐρεῖς]
[ὡς τὸν ἐναντίον φιλογύνην]. ἐκ δὲ τῶν αὐτῶν ἂν εἴη καὶ τὸ
ζεύξασθαι γάμον [ἢ] κῆδος συνάψασθαι. καὶ τὸ ἀποπέμψασθαι γυ-

ναῖκα· καὶ τὸ πρᾶγμα ἀποπομπὴ καὶ ἀπόπεμψις, καὶ ἀποπομπῆς
47 δίκη. καὶ κακοῦν, καὶ δίκη κακώσεως, προικός, σίτου. καὶ τοὐναντίον ἀπόλειψις. καὶ δίκη παρὰ τἀνδρὸς ἀπολείψεως. ἡ δὲ μονωθεῖσα ἀπ' ἀνδρὸς χήρα, καὶ ὁ μονωθεὶς ἀπὸ γυναικὸς χῆρος· ὅθεν καὶ χηρωσταὶ οἱ τῷ ἐρήμῳ γένει προσήκοντες. ἕποιτο δ' ἂν τούτοις ἄγαμος, νεόγαμος, πολύγαμος, ἀγύνης, μισογύνης, μονότροπος. τῶν δὲ νέων κωμῳδῶν τινὲς (III p 465. 315 Ko) τὸν ἄγαμον ἀγά-
48 μητον εἰρήκασιν, Ἀριστοφάνης (I frg 735 Ko) δὲ τὸν ἀγύνην ἄγυνον, Φρύνιχος (I frg 19 Ko) δὲ 'τηλικουτοσὶ γέρων ἄπαις ἀγύναικος'. τὸν δὲ νεόγαμον νεογήμην Ἀμειψίας (I frg 34 Ko) ὠνόμασεν. φίλανδρος μίσανδρος, πολύνυμφος πολυμνήστη· ἄγαμος δὲ καὶ νεόγαμος καὶ πολύγαμος, κοινὰ ταῦτα καὶ ἐπὶ γυναικῶν. ἦσαν δὲ καὶ ἀγαμίου δίκαι πολλαχοῦ, καὶ ὀψιγαμίου καὶ κακογαμίου ἐν Λακεδαίμονι.

49 ἐπεὶ δ' ἕπεται γάμῳ τεκνοποιία τε καὶ τεκνοτροφία, οἰκεῖα ἂν εἴη τούτοις ὀνόματα κύειν, ὑπωγκῶσθαι τὴν γαστέρα, ὑποπεπλῆσθαι, κυοφορεῖν, κιττᾶν, ὠδίνειν, τίκτειν, ἀμβλισκάνειν. Εἰλειθυίαις εὔχεσθαι, τὴν Λοχείαν καλεῖν. τὴν δὲ μὴ τίκτουσαν στερίφην ἐρεῖς, ἄγονον, ἄτεκνον, ἄτοκον καθ' Ἡρόδοτον (V 41)· Πλάτων
50 (Theaet 149 B) δὲ καὶ ἄλοχον αὐτὴν κέκληκεν. Ἀνακρέων (frg 145 B[4]) δὲ δίτοκον τὴν δὶς τεκοῦσαν. τρέφειν, ἀνατρέφειν, ἐκτρέφειν, γαλακτουχεῖν· γάλα εὔρουν, τρόφιμον, ἐπίρρυτον. τὸ δὲ μὴ ἔχειν γάλα ἀγαλακτίαν τινὲς ὠνόμασαν. μαστὸν ἐπέχειν,

θηλὴν ἐπίσχειν, θηλάζειν, θηλάζεσθαι· τὴν δὲ θηλάζουσαν Εὔπολις (I frg 417 Ko) τιτθὴν θηλάστριαν ὠνόμασεν. τιτθή, τιθήνη, τροφός, τροφεύς, οἷς οἱ τραφέντες τρόφιμοι καλοῦνται.

Σοφοκλῆς, *Ἀντιγόνη* **810-6, 891**
ἀλλά μ' ὁ παγ-
κοίτας Ἅιδας ζῶσαν ἄγει
τὰν Ἀχέροντος
ἀκτάν, οὔθ' ὑμεναίων ἔγ-
κληρον, οὔτ' ἐπὶ νυμφείοις
πώ μέ τις ὕμνος ὕμ-
νησεν, ἀλλ' Ἀχέροντι νυμφεύσω.
…
891 Ὦ τύμβος, ὦ νυμφεῖον,…

Εὐστάθιος, *Σχόλια Ἰλιάδος* **24.29 (4.865.4-10) = Παυσανίας λεξικογράφος του 2ου αι. μ.Χ.**
καὶ ἐπαύλια τὰ μετὰ τὸν γάμον, ὡς δηλοῖ καὶ Παυσανίας, ἐν οἷς λέγει ἐπαυλίαν ἡμέραν, καθ' ἣν ἐν τῇ τοῦ νυμφίου οἰκίᾳ ἡ νύμφη πρῶτον ἐπηύλισται, καὶ ἐπαύλια τὰ μετὰ τὴν ἐχομένην ἡμέραν τοῦ γάμου δῶρα παρὰ τοῦ τῆς νύμφης πατρὸς φερόμενα τοῖς νυμφίοις ἐν σχήματι πομπῆς. παῖς γάρ, φησίν, ἡγεῖτο, χλανίδα λευκὴν ἔχων καὶ λαμπάδα καιομένην, ἔπειτα παῖς ἑτέρα κανηφόρος, εἶτα λοιπαὶ φέρουσαι λεκανίδας, σμήγματα, φορεῖα, κτένας, κοίτας, ἀλαβάστρους, σανδάλια, θήκας, μύρα, νίτρα, ἐνίοτε, φησί, καὶ τὴν προῖκα.

1.4. ΘΑΝΑΤΟΣ

Η φροντίδα για τους νεκρούς

Εὐριπίδης, *Φοίνισσαι* **1663**
{Αν.} κἀκεῖνο κέκριται, μὴ ἐφυβρίζεσθαι νεκρούς.

Ἰσαῖος 6 (*περὶ τοῦ Φιλοκτήμονος κλήρου***).51**
Ἐνθυμεῖσθαι τοίνυν χρή, ὦ ἄνδρες, πότερον δεῖ τὸν ἐκ ταύτης τῶν Φιλοκτήμονος εἶναι κληρονόμον καὶ ἐπὶ τὰ μνήματα ἰέναι χεόμενον καὶ ἐναγιοῦντα, ἢ τὸν ἐκ τῆς ἀδελφῆς τοῦτον, ὃν ὑὸν αὐτὸς ἐποιήσατο·

Εὐριπίδης, *Ἄλκηστις* **662-4**
τοιγὰρ φυτεύων παῖδας οὐκέτ᾽ ἂν φθάνοις,
οἳ γηροβοσκήσουσι καὶ θανόντα σε
περιστελοῦσι καὶ προθήσονται νεκρόν.

Ξενοφών, *Ἀπομνημονεύματα* **2.2.13**
ἐάν τις τῶν γονέων τελευτησάντων τοὺς τάφους μὴ κοσμῇ, καὶ τοῦτο ἐξετάζει ἡ πόλις ἐν ταῖς τῶν ἀρχόντων δοκιμασίαις.

Αἰσχύλος, *Χοηφόροι* **8-9**
οὐ γὰρ παρὼν ᾤμωξα σόν, πάτερ, μόρον
οὐδ᾽ ἐξέτεινα χεῖρ᾽ ἐπ᾽ ἐκφορᾷ νεκροῦ.

Αἰσχύλος, *Χοηφόροι* **149-51**
τοιαῖσδ᾽ ἐπ᾽ εὐχαῖς τάσδ᾽ ἐπισπένδω χοάς.
ὑμᾶς δὲ κωκυτοῖσ᾽ ἐπανθίζειν νόμος,
παιᾶνα τοῦ θανόντος ἐξαυδωμένας.

Εὐριπίδης, *Μήδεια* **1032-5**
ἦ μήν ποθ᾽ ἡ δύστηνος εἶχον ἐλπίδας
πολλὰς ἐν ὑμῖν, γηροβοσκήσειν τ᾽ ἐμὲ
καὶ κατθανοῦσαν χερσὶν εὖ περιστελεῖν,
ζηλωτὸν ἀνθρώποισι

ψευδο-Πλάτων, *Ἱππίας Μείζων* **291de**
Λέγω τοίνυν ἀεὶ καὶ παντὶ καὶ πανταχοῦ κάλλιστον εἶναι ἀνδρί, πλουτοῦντι, ὑγιαίνοντι, τιμωμένῳ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἀφικομένῳ εἰς γῆρας, τοὺς αὑτοῦ γονέας τελευτήσαντας καλῶς περιστείλαντι, ὑπὸ τῶν αὑτοῦ ἐκγόνων καλῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς ταφῆναι.

Ἰσαῖος 2 (*περὶ τοῦ Μενεκλέους κλήρου***).36 και 37**
Καὶ ἐγὼ μὲν ὁ ποιητὸς ἐκεῖνόν τε ζῶντα ἐθεράπευον καὶ αὐτὸς καὶ ἡ ἐμὴ γυνή, θυγάτηρ οὖσα τουτουὶ Φιλωνίδου, καὶ τῷ ἐμῷ παιδίῳ ἐθέμην τὸ ὄνομα τὸ ἐκείνου, ἵνα μὴ ἀνώνυμος ὁ οἶκος αὐτοῦ γένηται, καὶ τελευτήσαντα ἔθαψα ἀξίως ἐκείνου τε καὶ ἐμαυτοῦ καὶ ἐπίθημα καλὸν ἐπέθηκα, καὶ τὰ ἔνατα καὶ τἆλλα πάντα ἐποίησα τὰ περὶ τὴν ταφὴν ὡς οἷόν τε κάλλιστα, ὥστε τοὺς δημότας ἐπαινεῖν ἅπαντας... 37 Καὶ ὡς ἔθαψά τε ἐγὼ αὐτὸν καὶ τὰ τρίτα καὶ τὰ ἔνατα ἐποίησα καὶ τἆλλα τὰ περὶ τὴν ταφήν, τὰς μαρτυρίας ὑμῖν τῶν εἰδότων ἀναγνώσεται.

Δημοσθένης 24 (*κατὰ Τιμοκράτους***).107**
ὅς, τὰ μὲν ἄλλ᾽ ἐῶ, ἀλλὰ τοὺς τῷ γήρᾳ βοηθοὺς <νόμους> λυμαίνει, οἳ καὶ ζῶντας ἀναγκάζουσι [τοὺς παῖδας] τοὺς γονέας τρέφειν, καὶ ἐπειδὰν ἀποθάνωσιν, ὅπως τῶν νομιζομένων τύχωσι παρασκευάζουσιν

Ο φόβος του θανάτου και η μετά θάνατον μοίρα

Πίνδαρος, *Ὀλυμπιόνικος* **2.56-67**
εἰ δέ νιν ἔχων τις οἶδεν τὸ μέλλον,
ὅτι θανόντων μὲν ἐνθάδ᾽ αὐτίκ᾽ ἀπάλαμνοι φρένες
ποινὰς ἔτεισαν – τὰ δ᾽ ἐν τᾷδε Διὸς ἀρχᾷ
ἀλιτ᾽ρὰ κατὰ γᾶς δικάζει τις ἐχθρᾷ
λόγον φράσαις ἀνάγκᾳ·
Δ′ ἴσαις δὲ νύκτεσσιν αἰεί,
ἴσαις δ᾽ ἁμέραις ἅλιον ἔχοντες, ἀπονέστερον
ἐσλοὶ δέκονται βίοτον, οὐ χθόνα ταράσσοντες ἐν χερὸς ἀκμᾷ
οὐδὲ πόντιον ὕδωρ
κεινὰν παρὰ δίαιταν, ἀλλὰ παρὰ μὲν τιμίοις

θεῶν οἵτινες ἔχαιρον εὐορκίαις
ἄδακρυν νέμονται
αἰῶνα, τοὶ δ' ἀπροσόρατον ὀκχέοντι πόνον.

Πλάτων, *Πολιτεία* **1.330d-e**
ἐπειδάν τις ἐγγὺς ᾖ τοῦ οἴεσθαι τελευτήσειν, εἰσέρχεται αὐτῷ δέος καὶ φροντὶς περὶ ὧν ἔμπροσθεν οὐκ εἰσῄει. οἵ τε γὰρ λεγόμενοι μῦθοι περὶ τῶν ἐν Ἅιδου, ὡς τὸν ἐνθάδε ἀδικήσαντα δεῖ ἐκεῖ διδόναι δίκην, καταγελώμενοι τέως, τότε δὴ στρέφουσιν αὐτοῦ τὴν ψυχὴν μὴ ἀληθεῖς ὦσιν· καὶ αὐτός – ἤτοι ὑπὸ τῆς τοῦ γήρως ἀσθενείας ἢ καὶ ὥσπερ ἤδη ἐγγυτέρω ὢν τῶν ἐκεῖ μᾶλλόν τι καθορᾷ αὐτά – ὑποψίας δ' οὖν καὶ δείματος μεστὸς γίγνεται καὶ ἀναλογίζεται ἤδη καὶ σκοπεῖ εἴ τινά τι ἠδίκησεν. ὁ μὲν οὖν εὑρίσκων ἑαυτοῦ ἐν τῷ βίῳ πολλὰ ἀδικήματα καὶ ἐκ τῶν ὕπνων, ὥσπερ οἱ παῖδες, θαμὰ ἐγειρόμενος δειμαίνει καὶ ζῇ μετὰ κακῆς ἐλπίδος…

Ἀριστοφάνης, *Ὄρνιθες* **1553-64**
Πρὸς δὲ τοῖς Σκιάποσιν λί-
μνη τις ἔστ', ἄλουτος οὗ
ψυχαγωγεῖ Σωκράτης.
Ἔνθα καὶ Πείσανδρος ἦλθε
δεόμενος ψυχὴν ἰδεῖν ἣ
ζῶντ' ἐκεῖνον προὔλιπε,
σφάγι' ἔχων κάμηλον ἀ-
μνόν τιν', ἧς λαιμοὺς τεμὼν
ὥσπερ Οὑδυσσεὺς ἀπῆλθε,
κᾆτ' ἀνῆλθ' αὐτῷ κάτωθεν
πρὸς τὸ λαιμᾶν τῆς καμήλου
Χαιρεφῶν ἡ νυκτερίς

Ὀδύσσεια **10.492-5**
ψυχῇ χρησομένους Θηβαίου Τειρεσίαο,
μάντιος ἀλαοῦ, τοῦ τε φρένες ἔμπεδοί εἰσι·
τῷ καὶ τεθνηῶτι νόον πόρε Περσεφόνεια
οἴῳ πεπνῦσθαι· τοὶ δὲ σκιαὶ ἀΐσσουσιν.

Προσφορές και τιμές στους νεκρούς

Αἰσχύλος, *Χοηφόροι* **14-15**
ἢ πατρὶ τὠμῷ τάσδ' ἐπεικάσας τύχω
χοὰς φερούσας νερτέροις μειλίγματα;

Εὐριπίδης, *Ἑκάβη* **535-6**
δέξαι χοάς μοι τάσδε κηλητηρίους,
νεκρῶν ἀγωγούς.

Πλούταρχος, *Σόλων* **21.1**
Ἐπαινεῖται δὲ τοῦ Σόλωνος καὶ ὁ κωλύων νόμος τὸν τεθνηκότα κακῶς ἀγορεύειν. καὶ γὰρ ὅσιον τοὺς μεθεστῶτας ἱεροὺς νομίζειν, καὶ δίκαιον ἀπέχεσθαι τῶν οὐχ ὑπαρχόντων, καὶ πολιτικὸν ἀφαιρεῖν τῆς ἔχθρας τὸ ἀίδιον.

Εὐριπίδης, *Ἑλένη* **1013-6**
καὶ γὰρ τίσις τῶνδ' ἐστὶ τοῖς τε νερτέροις
καὶ τοῖς ἄνωθεν πᾶσιν ἀνθρώποις· ὁ νοῦς
τῶν κατθανόντων ζῇ μὲν οὔ, γνώμην δ' ἔχει
ἀθάνατον εἰς ἀθάνατον αἰθέρ' ἐμπεσών.

Λυσίας 12 (*κατὰ Ἐρατοσθένους τοῦ γενομένου τῶν τριάκοντα, ὃν αὐτὸς εἶπε Λυσίας***).100**
ὑπὲρ τῶν τεθνεώτων, οἷς ὑμεῖς, ἐπειδὴ ζῶσιν ἐπαμῦναι οὐκ ἐδύνασθε, ἀποθανοῦσι βοηθήσατε

Ἰσαῖος 6 (*περὶ τοῦ Φιλοκτήμονος κλήρου***).39-41**
…ἐπειδὴ καὶ ἐτελεύτησεν ὁ Εὐκτήμων, εἰς τοῦτο ἦλθον τόλμης ὥστ' ἐκείνου κειμένου ἔνδον τοὺς μὲν οἰκέτας

ἐφύλαττον, ὅπως μηδεὶς ἐξαγγείλειε μήτε τοῖν θυγατέροιν μήτε τῇ γυναικὶ αὐτοῦ μήτε τῶν οἰκείων μηδενί, τὰ δὲ χρήματα ἔνδοθεν ἐξεφορήσαντο μετὰ τῆς ἀνθρώπου εἰς τὴν ὁμότοιχον οἰκίαν, ἣν ᾤκει μεμισθωμένος εἷς τούτων, Ἀντίδωρος ἐκεῖνος. Καὶ οὐδ᾽ ἐπειδὴ ἑτέρων πυθόμεναι ἦλθον αἱ θυγατέρες αὐτοῦ καὶ ἡ γυνή, οὐδὲ τότε εἴων εἰσιέναι, ἀλλ᾽ ἀπέκλεισαν τῇ θύρᾳ, φάσκοντες οὐ προσήκειν αὐταῖς θάπτειν Εὐκτήμονα· καὶ οὐδ᾽ εἰσελθεῖν ἐδύναντο, εἰ μὴ μόλις καὶ περὶ ἡλίου δυσμάς. Εἰσελθοῦσαι δὲ κατέλαβον ἐκεῖνον μὲν ἔνδον κείμενον δευτεραῖον, ὡς ἔφασαν οἱ οἰκέται, τὰ δ᾽ ἐκ τῆς οἰκίας ἅπαντα ἐκπεφορημένα ὑπὸ τούτων. Αἱ μὲν οὖν γυναῖκες, οἷον εἰκός, περὶ τὸν τετελευτηκότα ἦσαν·

Ἰλιάς **24.411-24**
ὦ γέρον οὔ πω τόν γε κύνες φάγον οὐδ᾽ οἰωνοί,
ἀλλ᾽ ἔτι κεῖνος κεῖται Ἀχιλλῆος παρὰ νηῒ
αὔτως ἐν κλισίῃσι· δυωδεκάτη δέ οἱ ἠὼς
κειμένῳ, οὐδέ τί οἱ χρὼς σήπεται, οὐδέ μιν εὐλαὶ
ἔσθουσ᾽, αἵ ῥά τε φῶτας ἀρηϊφάτους κατέδουσιν
ἦ μέν μιν περὶ σῆμα ἑοῦ ἑτάροιο φίλοιο
ἕλκει ἀκηδέστως ἠὼς ὅτε δῖα φανήῃ,
οὐδέ μιν αἰσχύνει· θηοῖό κεν αὐτὸς ἐπελθὼν
οἷον ἐερσήεις κεῖται, περὶ δ᾽ αἷμα νένιπται,
οὐδέ ποθι μιαρός· σὺν δ᾽ ἕλκεα πάντα μέμυκεν
ὅσσ᾽ ἐτύπη· πολέες γὰρ ἐν αὐτῷ χαλκὸν ἔλασσαν.
ὥς τοι κήδονται μάκαρες θεοὶ υἷος ἑῆος
καὶ νέκυός περ ἐόντος, ἐπεί σφι φίλος περὶ κῆρι.
Ὣς φάτο, γήθησεν δ᾽ ὃ γέρων...

Ἰλιάς **23.9-10** = *Ὀδύσσεια* **4.197-8**
τοῦτό νυ καὶ γέρας οἷον ὀϊζυροῖσι βροτοῖσι,
κείρασθαί τε κόμην βαλέειν τ᾽ ἀπὸ δάκρυ παρειῶν.

Ἰλιάς **16.456-7**
ἔνθά ἑ ταρχύσουσι κασίγνητοί τε ἔται τε
τύμβῳ τε στήλῃ τε· τὸ γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων.

Ὀδύσσεια **1.239-43**
τῶ κέν οἱ τύμβον μὲν ἐποίησαν Παναχαιοί,
ἠδέ κε καὶ ᾧ παιδὶ μέγα κλέος ἤρατ᾽ ὀπίσσω.
νῦν δέ μιν ἀκλειῶς Ἅρπυιαι ἀνηρέψαντο·
οἴχετ᾽ ἄϊστος ἄπυστος, ἐμοὶ δ᾽ ὀδύνας τε γόους τε
κάλλιπεν·

Ὀδύσσεια **1.289-92**
εἰ δέ κε τεθνηῶτος ἀκούσῃς μηδ᾽ ἔτ᾽ ἐόντος,
νοστήσας δὴ ἔπειτα φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν
σῆμά τέ οἱ χεῦαι καὶ ἐπὶ κτέρεα κτερεΐξαι
πολλὰ μάλ᾽, ὅσσα ἔοικε,

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **654-9**
ἔνθα δ᾽ ἐγὼν ἐπ᾽ ἄεθλα δαΐφρονος Ἀμφιδάμαντος
Χαλκίδα [τ᾽] εἰσεπέρησα· τὰ δὲ προπεφραδμένα πολλὰ
ἄεθλ᾽ ἔθεσαν παῖδες μεγαλήτορες· ἔνθα μέ φημι
ὕμνῳ νικήσαντα φέρειν τρίποδ᾽ ὠτώεντα.
τὸν μὲν ἐγὼ Μούσῃσ᾽ Ἑλικωνιάδεσσ᾽ ἀνέθηκα
ἔνθα με τὸ πρῶτον λιγυρῆς ἐπέβησαν ἀοιδῆς

Σούδα θ 598
θύραζε κῆρες, οὐκ ἔνι Ἀνθεστήρια. ὡς κατὰ τὴν πόλιν τοῖς Ἀνθεστηρίοις τῶν ψυχῶν περιερχομένων.

Τοποθεσία ταφής

Πλάτων, *Νόμοι* **873b**
εἰς τεταγμένην τρίοδον ἔξω τῆς πόλεως ἐκβαλλόντων γυμνόν, αἱ δὲ ἀρχαὶ πᾶσαι ὑπὲρ ὅλης τῆς πόλεως, λίθον ἕκαστος φέρων, ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ βάλλων ἀφοσιούτω τὴν πόλιν ὅλην, μετὰ δὲ τοῦτο εἰς τὰ τῆς χώρας ὅρια φέροντες ἐκβαλλόντων τῷ νόμῳ ἄταφον

Ταφές στη Σπάρτη

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **27**
Καὶ μὴν καὶ τὰ περὶ τὰς ταφὰς ἄριστα διεκόσμησεν αὐτοῖς. πρῶτον μὲν γὰρ ἀνελὼν δεισιδαιμονίαν ἅπασαν ἐν τῇ πόλει θάπτειν τοὺς νεκρούς, καὶ πλησίον ἔχειν τὰ μνήματα τῶν ἱερῶν οὐκ ἐκώλυσε, συντρόφους ποιῶν ταῖς τοιαύταις ὄψεσι καὶ συνήθεις τοὺς νέους, ὥστε μὴ ταράττεσθαι μηδ' ὀρρωδεῖν τὸν θάνατον ὡς μιαίνοντα τοὺς ἁψαμένους νεκροῦ σώματος ἢ διὰ τάφων διελθόντας. ἔπειτα συνθάπτειν οὐδὲν εἴασεν, ἀλλὰ ἐν φοινικίδι καὶ φύλλοις ἐλαίας θέντες τὸ σῶμα περιέστελλον. ἐπιγράψαι δὲ τοὔνομα θάψαντας οὐκ ἐξῆν τοῦ νεκροῦ, πλὴν ἀνδρὸς ἐν πολέμῳ καὶ γυναικὸς τῶν ἱερῶν ἀποθανόντων. χρόνον δὲ πένθους ὀλίγον προσώρισεν, ἡμέρας ἕνδεκα· τῇ δὲ δωδεκάτῃ θύσαντας ἔδει Δήμητρι λύειν τὸ πάθος.

Ταφικές συνήθειες

ψευδο-Πλάτων, *Μίνως* **315cd**
ὥσπερ καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς οἶσθά που καὶ αὐτὸς ἀκούων οἵοις νόμοις ἐχρώμεθα πρὸ τοῦ περὶ τοὺς ἀποθανόντας, ἱερεῖά τε προσφάττοντες πρὸ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ καὶ ἐγχυτιστρίας μεταπεμπόμενοι· οἱ δ' αὖ ἐκείνων ἔτι πρότεροι αὐτοῦ καὶ ἔθαπτον ἐν τῇ οἰκίᾳ τοὺς ἀποθανόντας·

Πλάτων, *Νόμοι* **947bcde**
τελευτήσασι δὲ προθέσεις καὶ ἐκφορὰς καὶ θήκας διαφόρους εἶναι τῶν ἄλλων πολιτῶν· λευκὴν μὲν τὴν στολὴν ἔχειν πᾶσαν, θρήνων δὲ καὶ ὀδυρμῶν χωρὶς γίγνεσθαι, κορῶν δὲ χορὸν πεντεκαίδεκα καὶ ἀρρένων ἕτερον περιισταμένους τῇ κλίνῃ ἑκατέρους οἷον ὕμνον πεποιημένον ἔπαινον εἰς τοὺς ἱερέας ἐν μέρει ἑκατέρους ᾄδειν, εὐδαιμονίζοντας ᾠδῇ διὰ πάσης τῆς ἡμέρας· ἕωθεν δ' εἰς τὴν θήκην φέρειν αὐτὴν μὲν τὴν κλίνην ἑκατὸν τῶν νέων τῶν ἐν τοῖς γυμνασίοις, οὓς ἂν οἱ προσήκοντες τοῦ τελευτήσαντος ἐπιόψωνται, πρώτους δὲ προϊέναι τοὺς ἠιθέους τὴν πολεμικὴν σκευὴν ἐνδεδυκότας ἑκάστους, σὺν τοῖς ἵπποισι μὲν ἱππέας, σὺν δὲ ὅπλοις ὁπλίτας, καὶ τοὺς ἄλλους ὡσαύτως, παῖδας δὲπερὶ αὐτὴν τὴν κλίνην ἔμπροσθεν τὸ πάτριον μέλος ἐφυμνεῖν, καὶ κόρας ἑπομένας ἐξόπισθεν ὅσαι τ' ἂν γυναῖκες τῆς παιδοποιήσεως ἀπηλλαγμέναι τυγχάνωσιν, μετὰ δὲ ταῦτα ἱερέας τε καὶ ἱερείας ὡς καθαρεύοντι τῷ τάφῳ ἕπεσθαι, ἐὰν ἄρα καὶ τῶν ἄλλων εἴργωνται τάφων, ἐὰν καὶ τὸ τῆς Πυθίας οὕτω τε καὶ ταύτῃ σύμψηφον ᾖ. θήκην δὲ ὑπὸ γῆς αὐτοῖς εἰργασμένην εἶναι ψαλίδα προμήκη λίθων ποτίμων καὶ ἀγήρων εἰς δύναμιν, ἔχουσαν κλίνας παρ' ἀλλήλας λιθίνας κειμένας, οὗ δὴ τὸν μακάριον γεγονότα θέντες, κύκλῳ χώσαντες, πέριξ δένδρων ἄλσος περιφυτεύσουσι πλὴν κώλου ἑνός, ὅπως ἂν αὔξην ὁ τάφος ἔχῃ ταύτην τὴν εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον ἐπιδεῆ χώματος τοῖς τιθεμένοις· κατ' ἐνιαυτὸν δὲ ἀγῶνα μουσικῆς αὐτοῖς καὶ γυμνικὸν ἱππικόν τε θήσουσιν. τὰ μὲν δὴ γέρα ταῦτα τοῖς τὰς εὐθύνας διαφυγοῦσιν·

Πλάτων, *Νόμοι* **958e-959a**
μήτε ζῶν μήτε τις ἀποθανὼν στερείτω τὸν ζῶνθ' ἡμῶν. χῶμα δὲ μὴ χοῦν ὑψηλότερον πέντε ἀνδρῶν ἔργον, ἐν πένθ' ἡμέραις ἀποτελούμενον· λίθινα δὲ ἐπιστήματα μὴ μείζω ποιεῖν ἢ ὅσα δέχεσθαι τῶν τοῦ τετελευτηκότος ἐγκώμια βίου μὴ πλείω τεττάρων ἡρωικῶν στίχων. τὰς δὲ προθέσεις πρῶτον μὲν μὴ μακρότερον χρόνον ἔνδον γίγνεσθαι τοῦ δηλοῦντος τόν τε ἐκτεθνεῶτα καὶ τὸν ὄντως τεθνηκότα, εἴη δ' ἂν σχεδόν, ὡς τἀνθρώπινα, μέτρον ἔχουσα τριταία πρὸς τὸ μνῆμα ἐκφορά.

Λουκιανός, *περὶ πένθους* **21**
τὸ δὲ ἀπὸ τούτου διελόμενοι κατὰ ἔθνη τὰς ταφὰς ὁ μὲν Ἕλλην ἔκαυσεν, ὁ δὲ Πέρσης ἔθαψεν, ὁ δὲ Ἰνδὸς ὑάλῳ περιχρίει, ὁ δὲ Σκύθης κατεσθίει, ταριχεύει δὲ ὁ Αἰγύπτιος· οὗτος μέν γε – λέγω δὲ ἰδών – ξηράνας τὸν νεκρὸν σύνδειπνον καὶ συμπότην ἐποιήσατο. πολλάκις δὲ καὶ δεομένῳ χρημάτων ἀνδρὶ Αἰγυπτίῳ ἔλυσε τὴν ἀπορίαν ἐνέχυρον ἢ ὁ ἀδελφὸς ἢ ὁ πατὴρ ἐν καιρῷ γενόμενος.

Πλούταρχος, *Σόλων* **21**
Ἐπέστησε δὲ καὶ ταῖς ἐξόδοις τῶν γυναικῶν καὶ τοῖς πένθεσι καὶ ταῖς ἑορταῖς νόμον ἀπείργοντα τὸ ἄτακτον καὶ ἀκόλαστον, ἐξιέναι μὲν ἱματίων τριῶν μὴ πλέον ἔχουσαν κελεύσας, μηδὲ βρωτὸν ἢ ποτὸν πλείονος ἢ ὀβολοῦ φερομένην, μηδὲ κάνητα πηχυαίου μείζονα, μηδὲ νύκτωρ πορεύεσθαι πλὴν ἁμάξῃ κομιζομένην λύχνου προφαίνοντος. ἀμυχὰς δὲ κοπτομένων καὶ τὸ θρηνεῖν πεποιημένα καὶ τὸ κωκύειν ἄλλον ἐν ταφαῖς ἑτέρων

ἀφεῖλεν. ἐναγίζειν δὲ βοῦν οὐκ εἴασεν, οὐδὲ συντιθέναι πλέον ἱματίων τριῶν, οὐδ᾽ ἐπ᾽ ἀλλότρια μνήματα βαδίζειν χωρὶς ἐκκομιδῆς. ὧν τὰ πλεῖστα κἀν τοῖς ἡμετέροις νόμοις ἀπηγόρευται· πρόσκειται δὲ τοῖς ἡμετέροις ζημιοῦσθαι τοὺς τὰ τοιαῦτα ποιοῦντας ὑπὸ τῶν γυναικονόμων, ὡς ἀνάνδροις καὶ γυναικώδεσι τοῖς περὶ τὰ πένθη πάθεσι καὶ ἁμαρτήμασιν ἐνεχομένους.

Δημοσθένης 57 (*ἔφεσις πρὸς Εὐβουλίδην*).28
Ἔτι τοίνυν παίδων αὐτῷ τεττάρων γενομένων ὁμομητρίων ἐμοὶ καὶ τελευτησάντων, ἔθαψε τούτους εἰς τὰ πατρῷα μνήματα, ὧν ὅσοιπέρ εἰσιν τοῦ γένους κοινωνοῦσιν

Ἀντιφών, *περὶ τοῦ χορευτοῦ* **37.4**
οὗτοι τότε μὲν πρόθυμοι ἦσαν ἀπογράφεσθαί με εὐθὺς τῇ ὑστεραίᾳ ᾗ ὁ παῖς ἐθάπτετο, πρὶν τὴν οἰκίαν καθῆραι καὶ τὰ νομιζόμενα ποιῆσαι

Σοφοκλῆς, *Αἴας* **1403-13**
Ἀλλ᾽ οἱ μὲν κοίλην κάπετον
χερσὶ ταχύνετε, τοὶ δ᾽ ὑψίβατον
τρίποδ᾽ ἀμφίπυρον λουτρῶν ὁσίων
θέσθ᾽ ἐπίκαιρον· μία δ᾽ ἐκ κλισίας
ἀνδρῶν ἴλη τὸν ὑπασπίδιον
κόσμον φερέτω.
Παῖ, σὺ δὲ πατρός γ᾽, ὅσον ἰσχύεις,
φιλότητι θιγὼν πλευρὰς σὺν ἐμοὶ
τάσδ᾽ ἐπικούφιζ᾽· ἔτι γὰρ θερμαὶ
σύριγγες ἄνω φυσῶσι μέλαν
μένος.

Εὐριπίδης, *Φοίνισσαι* **1667-70**
σὺ δ᾽ ἀλλὰ νεκρῷ λουτρὰ περιβαλεῖν μ᾽ ἔα.
{Κρ.} ἓν τοῦτ᾽ ἂν εἴη τῶν ἀπορρήτων πόλει.
{Αν.} ἀλλ᾽ ἀμφὶ τραύματ᾽ ἄγρια τελαμῶνας βαλεῖν.
{Κρ.} οὐκ ἔσθ᾽ ὅπως σὺ τόνδε τιμήσεις νέκυν.

Εὐριπίδης, *Ἑκάβη* **609-18**
σὺ δ᾽ αὖ λαβοῦσα τεῦχος, ἀρχαία λάτρι,
βάψασ᾽ ἔνεγκε δεῦρο ποντίας ἁλός,
ὡς παῖδα λουτροῖς τοῖς πανυστάτοις ἐμήν,
νύμφην τ᾽ ἄνυμφον παρθένον τ᾽ ἀπάρθενον,
λούσω προθῶμαί θ᾽ – ὡς μὲν ἀξία, πόθεν;
οὐκ ἂν δυναίμην· ὡς δ᾽ ἔχω – τί γὰρ πάθω; –
κόσμον τ᾽ ἀγείρασ᾽ αἰχμαλωτίδων πάρα,
αἵ μοι πάρεδροι τῶνδ᾽ ἔσω σκηνωμάτων
ναίουσιν, εἴ τις τοὺς νεωστὶ δεσπότας
λαθοῦσ᾽ ἔχει τι κλέμμα τῶν αὑτῆς δόμων

Εὐριπίδης, *Ἑκάβη* **780**
λούτρ᾽ ᾤχετ᾽ οἴσουσ᾽ ἐξ ἁλὸς Πολυξένῃ.

Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* **1191-3**
{Θο.} οὔκουν ἐν ἔργῳ χέρνιβες ξίφος τε σόν;
{Ιφ.} ἁγνοῖς καθαρμοῖς πρῶτά νιν νίψαι θέλω.
{Θο.} πηγαῖσιν ὑδάτων ἢ θαλασσίᾳ δρόσῳ;
{Ιφ.} θάλασσα κλύζει πάντα τἀνθρώπων κακά.

Εὐριπίδης, *Τρωάδες* **1152**
ἔλουσα νεκρὸν κἀπένιψα τραύματα.

Λουκιανός, *περὶ πένθους* **11**
Μετὰ ταῦτα δὲ λούσαντες αὐτούς, ὡς οὐχ ἱκανῆς τῆς κάτω λίμνης λουτρὸν εἶναι τοῖς ἐκεῖ, καὶ μύρῳ τῷ καλ-

λίστῳ χρίσαντες τὸ σῶμα πρὸς δυσωδίαν ἤδη βιαζόμενον καὶ στεφανώσαντες τοῖς ὡραίοις ἄνθεσι προτίθενται λαμπρῶς

Δημοσθένης 43 (*πρὸς Μακαρτάτον περὶ Ἁγνίου κλήρου***).62**
Τὸν ἀποθανόντα προτίθεσθαι ἔνδον, ὅπως ἂν βούληται. ἐκφέρειν δὲ τὸν ἀποθανόντα τῇ ὑστεραίᾳ ᾖ ἂν προθῶνται, πρὶν ἥλιον ἐξέχειν.

Ετοιμοθάνατοι

Εὐριπίδης, *Ἄλκηστις* **158-62 και 185-95**
ἐπεὶ γὰρ ᾔσθεθ' ἡμέραν τὴν κυρίαν
ἥκουσαν, ὕδασι ποταμίοις λευκὸν χρόα
ἐλούσατ', ἐκ δ' ἑλοῦσα κεδρίνων δόμων
ἐσθῆτα κόσμον τ' εὐπρεπῶς ἠσκήσατο,
καὶ στᾶσα πρόσθεν Ἑστίας κατηύξατο·
... 185 ἐπεὶ δὲ πολλῶν δακρύων εἶχεν κόρον,
στείχει προνωπὴς ἐκπεσοῦσα δεμνίων,
καὶ πολλὰ θαλάμων ἐξιοῦσ' ἐπεστράφη
κἄρριψεν αὑτὴν αὖθις ἐς κοίτην πάλιν.
παῖδες δὲ πέπλων μητρὸς ἐξηρτημένοι
ἔκλαιον· ἣ δὲ λαμβάνουσ' ἐς ἀγκάλας
ἠσπάζετ' ἄλλοτ' ἄλλον, ὡς θανουμένη.
πάντες δ' ἔκλαιον οἰκέται κατὰ στέγας
δέσποιναν οἰκτίροντες. ἣ δὲ δεξιὰν
προύτειν' ἑκάστῳ, κοὔτις ἦν οὕτω κακὸς
ὃν οὐ προσεῖπε καὶ προσερρήθη πάλιν.

Εὐριπίδης, *Ἄλκηστις* **882-8**
ζηλῶ δ' ἀγάμους ἀτέκνους τε βροτῶν·
μία γὰρ ψυχή, τῆς ὑπεραλγεῖν
μέτριον ἄχθος·
παίδων δὲ νόσους καὶ νυμφιδίους
εὐνὰς θανάτοις κεραϊζομένας
οὐ τλητὸν ὁρᾶν, ἐξὸν ἀτέκνους
ἀγάμους τ' εἶναι διὰ παντός

Σοφοκλῆς, *Οἰδίπους Τύραννος* **1597-1609**
καθέζετ'· εἶτ' ἔλυσε δυσπινεῖς στολάς,
κἄπειτ' ἀΰσας παῖδας ἠνώγει ῥυτῶν
ὑδάτων ἐνεγκεῖν λουτρὰ καὶ χοάς ποθεν.
Τὼ δ', εὐχλόου Δήμητρος εἰς προσόψιον
πάγον μολοῦσαι, τάσδ' ἐπιστολὰς πατρὶ
ταχεῖ 'πόρευσαν σὺν χρόνῳ λουτροῖς τέ νιν
ἐσθῆτί τ' ἐξήσκησαν ᾗ νομίζεται.
Ἐπεὶ δὲ παντὸς εἶχε δρῶντος ἡδονὴν
κοὐκ ἦν ἔτ' ἀργὸν οὐδὲν ὧν ἐφίετο,
κτύπησε μὲν Ζεὺς Χθόνιος, αἱ δὲ παρθένοι
ῥίγησαν, ὡς ἤκουσαν· ἐς δὲ γούνατα
πατρὸς πεσοῦσαι κλαῖον, οὐδ' ἀνίεσαν
στέρνων ἀραγμοὺς οὐδὲ παμμήκεις γόους

Σοφοκλῆς, *Αἴας* **824-51**
σὺ πρῶτος, ὦ Ζεῦ, καὶ γὰρ εἰκός, ἄρκεσον.
Αἰτήσομαι δέ σ' οὐ μακρὸν γέρας λαχεῖν·
πέμψον τιν' ἡμῖν ἄγγελον, κακὴν φάτιν
Τεύκρῳ φέροντα, πρῶτος ὥς με βαστάσῃ
πεπτῶτα τῷδε περὶ νεορράντῳ ξίφει,

καὶ μὴ πρὸς ἐχθρῶν του κατοπτευθεὶς πάρος
ῥιφθῶ κυσὶν πρόβλητος οἰωνοῖς θ’ ἕλωρ.
Τοσαῦτά σ’, ὦ Ζεῦ, προστρέπω· καλῶ δ’ ἅμα
πομπαῖον Ἑρμῆν χθόνιον εὖ με κοιμίσαι,
ξὺν ἀσφαδάστῳ καὶ ταχεῖ πηδήματι
πλευρὰν διαρρήξαντα τῷδε φασγάνῳ.
Καλῶ δ’ ἀρωγοὺς τὰς ἀεί τε παρθένους
ἀεί θ’ ὁρώσας πάντα τἀν βροτοῖς πάθη,
σεμνὰς Ἐρινῦς τανύποδας μαθεῖν ἐμὲ
πρὸς τῶν Ἀτρειδῶν ὡς διόλλυμαι τάλας.
ξυναρπάσειαν, ὥσπερ εἰσορῶσ’ ἐμὲ
αὐτοσφαγῆ πίπτοντα, τὼς αὐτοσφαγεῖς
πρὸς τῶν φιλίστων ἐκγόνων ὀλοίατο.
Ἴτ’, ὦ ταχεῖαι ποίνιμοί τ’ Ἐρινύες,
γεύεσθε, μὴ φείδεσθε πανδήμου στρατοῦ.
Σὺ δ’, ὦ τὸν αἰπὺν οὐρανὸν διφρηλατῶν
Ἥλιε, πατρῴαν τὴν ἐμὴν ὅταν χθόνα
ἴδῃς, ἐπισχὼν χρυσόνωτον ἡνίαν
ἄγγειλον ἄτας τὰς ἐμὰς μόρον τ’ ἐμὸν
γέροντι πατρὶ τῇ τε δυστήνῳ τροφῷ.
Ἦ που τάλαινα, τήνδ’ ὅταν κλύῃ φάτιν,
ἥσει μέγαν κωκυτὸν ἐν πάσῃ πόλει.

Πλάτων, *Φαίδων* **116-118**
Ταῦτ’ εἰπὼν ἐκεῖνος μὲν ἀνίστατο εἰς οἴκημά τι ὡς λουσόμενος, καὶ ὁ Κρίτων εἵπετο αὐτῷ, ἡμᾶς δ’ ἐκέλευε περιμένειν. περιεμένομεν οὖν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς διαλεγόμενοι περὶ τῶν εἰρημένων καὶ ἀνασκοποῦντες, τοτὲ δ’ αὖ περὶ τῆς συμφορᾶς διεξιόντες ὅση ἡμῖν γεγονυῖα εἴη, ἀτεχνῶς ἡγούμενοι ὥσπερ πατρὸς στερηθέντες διάξειν ὀρφανοὶ τὸν ἔπειτα βίον. ἐπειδὴ δὲ ἐλούσατο καὶ ἠνέχθη παρ’ αὐτὸν τὰ παιδία – δύο γὰρ αὐτῷ ὑεῖς σμικροὶ ἦσαν, εἷς δὲ μέγας – καὶ αἱ οἰκεῖαι γυναῖκες ἀφίκοντο ἐκεῖναι, ἐναντίον τοῦ Κρίτωνος διαλεχθείς τε καὶ ἐπιστείλας ἅττα ἐβούλετο, τὰς μὲν γυναῖκας καὶ τὰ παιδία ἀπιέναι ἐκέλευσεν, αὐτὸς δὲ ἧκε παρ’ ἡμᾶς. καὶ ἦν ἤδη ἐγγὺς ἡλίου δυσμῶν· χρόνον γὰρ πολὺν διέτριψεν ἔνδον. ἐλθὼν δ’ ἐκαθέζετο λελουμένος …
117c Μανθάνω, ἦ δ’ ὅς· ἀλλ’ εὔχεσθαί γέ που τοῖς θεοῖς ἔξεστί τε καὶ χρή, τὴν μετοίκησιν τὴν ἐνθένδε ἐκεῖσε εὐτυχῆ γενέσθαι· ἃ δὴ καὶ ἐγὼ εὔχομαί τε καὶ γένοιτο ταύτῃ….
117de Ἐκεῖνος δέ, Οἷα, ἔφη, ποιεῖτε, ὦ θαυμάσιοι. ἐγὼ μέντοι οὐχ ἥκιστα τούτου ἕνεκα τὰς γυναῖκας ἀπέπεμψα, ἵνα μὴ τοιαῦτα πλημμελοῖεν· καὶ γὰρ ἀκήκοα ὅτι ἐν εὐφημίᾳ χρὴ τελευτᾶν. ἀλλ’ ἡσυχίαν τε ἄγετε καὶ καρτερεῖτε….
118a Ὦ Κρίτων, ἔφη, τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα· ἀλλὰ ἀπόδοτε καὶ μὴ ἀμελήσητε… Ταῦτα ἐρομένου αὐτοῦ οὐδὲν ἔτι ἀπεκρίνατο, ἀλλ’ ὀλίγον χρόνον διαλιπὼν ἐκινήθη τε καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐξεκάλυψεν αὐτόν, καὶ ὃς τὰ ὄμματα ἔστησεν· ἰδὼν δὲ ὁ Κρίτων συνέλαβε τὸ στόμα καὶ τοὺς ὀφθαλμούς.

Περιστέλλειν το νεκρό

Εὐριπίδης, *Μήδεια* **1035**
κατθανοῦσαν χερσὶν εὖ περιστελεῖν

Εὐριπίδης, *Τρωάδες* **387-90**
οὓς δ’ ἕλοι δόρυ,
νεκροί γ’ ἐς οἴκους φερόμενοι φίλων ὕπο
ἐν γῇ πατρῴᾳ περιβολὰς εἶχον χθονός,
χερσὶν περισταλέντες ὧν ἐχρῆν ὕπο·

Εὐριπίδης, *Τρωάδες* **1142-4**
σὰς δ’ ἐς ὠλένας
δοῦναι, πέπλοισιν ὡς περιστείλῃς νεκρὸν
στεφάνοις θ’…

Εὐριπίδης, *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* **627**

πῶς Εὐριπίδης μ’ ἀδελφῆς χεὶρ περιστείλειεν ἄν;

Εὐριπίδης, *Ὀρέστης* **1066**
κατθανόντοιν εὖ περίστειλον δέμας

Σοφοκλῆς, *Αἴας* **1168-70**
{ΤΕΥ.} Καὶ μὴν ἐς αὐτὸν καιρὸν οἵδε πλησίοι
πάρεισιν ἀνδρὸς τοῦδε παῖς τε καὶ γυνή,
τάφον περιστελοῦντε δυστήνου νεκροῦ.

Σοφοκλῆς, *Ἀντιγόνη* **900-4**
ἐπεὶ θανόντας αὐτόχειρ ὑμᾶς ἐγὼ
ἔλουσα κἀκόσμησα κἀπιτυμβίους
χοὰς ἔδωκα· νῦν δέ, Πολύνεικες, τὸ σὸν
δέμας περιστέλλουσα τοιάδ’ ἄρνυμαι.
Καίτοι σ’ ἐγὼ ‘τίμησα τοῖς φρονοῦσιν εὖ.

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **598-604**
Σὺ δὲ δὴ τί μαθὼν οὐκ ἀποθνῄσκεις;
Χωρίον ἐστίν· σορὸν ὠνήσει·
μελιτοῦτταν ἐγὼ καὶ δὴ μάξω.
Λαβὲ ταυτὶ καὶ στεφάνωσαι.
{ΚΛ.} Καὶ ταυτασὶ δέξαι παρ’ ἐμοῦ.
{ΜΥ.} Καὶ τουτονγὶ λαβὲ τὸν στέφανον

Ἀριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι* **538**
μόνον οὐ στεφανώσασ’ οὐδ’ ἐπιθεῖσα λήκυθον.

Εὐριπίδης, *Τρωάδες* **1141-4**
ἀλλ’ ἀντὶ κέδρου περιβόλων τε λαΐνων
ἐν τῇδε θάψαι παῖδα· σὰς δ’ ἐς ὠλένας
δοῦναι, πέπλοισιν ὡς περιστείλῃς νεκρὸν
στεφάνοις θ’, ὅση σοι δύναμις, ὡς ἔχει τὰ σά·

Ἰλιάς **19.212**
κεῖται ἀνὰ πρόθυρον τετραμμένος

Ἰλιάς **11.452-3**
ἆ δείλ’ οὐ μὲν σοί γε πατὴρ καὶ πότνια μήτηρ
ὄσσε καθαιρήσουσι θανόντι περ

Ὀδύσσεια **11.424-6**
…ἡ δὲ κυνῶπις
νοσφίσατ’ οὐδέ μοι ἔτλη, ἰόντι περ εἰς Ἀΐδαο,
χερσὶ κατ’ ὀφθαλμοὺς ἑλέειν σύν τε στόμ’ ἐρεῖσαι.

Ὀδύσσεια **24.292-6**
... οὐδέ ἑ μήτηρ
κλαῦσε περιστείλασα πατήρ θ’, οἵ μιν τεκόμεσθα·
οὐδ’ ἄλοχος πολύδωρος, ἐχέφρων Πηνελόπεια,
κώκυσ’ ἐν λεχέεσσιν ἑὸν πόσιν, ὡς ἐπεῴκει,
ὀφθαλμοὺς καθελοῦσα· τὸ γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων.

Εὐριπίδης, *Ἑκάβη* **430**
ζῇ καὶ θανούσης ὄμμα συγκλῄσει τὸ σόν.

Εὐριπίδης, *Φοίνισσαι* **1451-3**
ξυνάρμοσον δὲ βλέφαρά μου τῇ σῇ χερί,
μῆτερ – τίθησι δ’ αὐτὸς ὀμμάτων ἔπι –

καὶ χαίρετ’· ἤδη γάρ με περιβάλλει σκότος
Οβολοί και γλυκά

Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* **506-8**
εἰς τὼ χεῖρέ νυν
δός μοι μελιτοῦτταν πρότερον, ὡς δέδοικ’ ἐγὼ
εἴσω καταβαίνων ὥσπερ εἰς Τροφωνίου.

Ἀριστοφάνης, *Βάτραχοι* **170-7**
Μὴ δῆθ’, ἱκετεύω σ’, ἀλλὰ μίσθωσαί τινα
τῶν ἐκφερομένων, ὅστις ἐπὶ τοῦτ’ ἔρχεται.
{ΔΙ.} Ἐὰν δὲ μηὗρω; {ΞΑ.} Τότ’ ἔμ’ ἄγειν. {ΔΙ.} Καλῶς λέγεις.
Καὶ γάρ τιν’ ἐκφέρουσι τουτονὶ νεκρόν.
Οὗτος, σὲ λέγω μέντοι, σὲ τὸν τεθνηκότα.
Ἄνθρωπε, βούλει σκευάρι’ εἰς Ἅιδου φέρειν;
{ΝΕΚΡΟΣ} Πόσ’ ἄττα; {ΔΙ.} Ταυτί. {ΝΕ.} Δύο δραχμὰς μισθὸν τελεῖς; {ΔΙ.} Μὰ Δί’, ἀλλ’ ἔλαττον. {ΝΕ.} Ὑπάγεθ’ ὑμεῖς τῆς ὁδοῦ.
{ΔΙ.} Ἀνάμεινον, ὦ δαιμόνι’, ἐὰν ξυμβῶ τί σοι.
{ΝΕ.} Εἰ μὴ καταθήσεις δύο δραχμάς, μὴ διαλέγου.
{ΔΙ.} Λάβ’ ἐννέ’ ὀβολούς. {ΝΕ.} Ἀναβιοίην νυν πάλιν.

Λουκιανός, *περὶ πένθους* **10**
ὥστε ἐπειδάν τις ἀποθάνῃ τῶν οἰκείων, πρῶτα μὲν φέροντες ὀβολὸν εἰς τὸ στόμα κατέθηκαν αὐτῷ, μισθὸν τῷ πορθμεῖ τῆς ναυτιλίας γενησόμενον, οὐ πρότερον ἐξετάσαντες ὁποῖον τὸ νόμισμα νομίζεται καὶ διαχωρεῖ παρὰ τοῖς κάτω, καὶ εἰ δύναται παρ’ ἐκείνοις Ἀττικὸς ἢ Μακεδονικὸς ἢ Αἰγιναῖος ὀβολός, οὐδ’ ὅτι πολὺ κάλλιον ἦν μὴ ἔχειν τὰ πορθμεῖα καταβαλεῖν· οὕτω γὰρ ἂν οὐ παραδεξαμένου τοῦ πορθμέως ἀναπόμπιμοι πάλιν εἰς τὸν βίον ἀφικνοῦντο

Σούδα α 4686
Ἀχερουσία: ἐστὶ λίμνη ἐν ᾅδου, ἣν διαπορθμεύονται οἱ τελευτῶντες, τὸ νόμισμα, ὅπερ δανάκη λέγεται, τῷ πορθμεῖ διδόντες.
και **δ 59** Δανάκη: τοῦτο νομίσματός ἐστιν ὄνομα, ὃ τοῖς νεκροῖς ἐδίδοσαν πάλαι συγκηδεύοντες· νεὼς Ἀχερουσίας ἐπίβαθρον.

Άλλα κτερίσματα

Ἀριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι* **538, 995-6**
μόνον οὐ στεφανώσασ’ οὐδ’ ἐπιθεῖσα λήκυθον.
995-6
τὸν τῶν γραφέων ἄριστον. {Γρ.} οὗτος δ’ ἐστὶ τίς;
{Νεα.} ὃς τοῖς νεκροῖσι ζωγραφεῖ τὰς ληκύθους.

Θρήνοι, εκφορά

Πίνδαρος, *Πυθιόνικος* **4.113**
μίγα κωκκυτῷ γυναικῶν: με σχόλια ἔθος γὰρ ἦν ἐκτεῖναι τὰς χεῖρας ὅταν ἐκφορὰ νεκροῦ γίνηται

Εὐριπίδης, *Ἱππόλυτος* **786, 789**
ὀρθώσατ’ ἐκτείνοντες ἄθλιον νέκυν·
...
789 ἤδη γὰρ ὡς νεκρόν νιν ἐκτείνουσι δή.

Σοφοκλῆς, *Σκύριοι* **απ. 557**
ἀλλ’εἰ μὲν ἦν κλαίουσιν ἰᾶσθαι κακὰ
καὶ τὸν θανόντα δακρύοις ἀνιστάναι,
ὁ χρυσὸς ἧσσον κτῆμα τοῦ κλαίειν ἂν ἦν.
νῦν δ’, ὦ γεραιέ, ταῦτ’ ἀνηνύτως ἔχει,
τὸν ἐν τάφῳ κρυφθέντα πρὸς τὸ φῶς ἄγειν·

κἀμοὶ γὰρ ὁ πατήρ γε δακρύων χάριν
ἀνῆκτ᾽ ἂν εἰς φῶς

Λουκιανός, *περὶ πένθους* **13.1**
Εἶθ᾽ ἡ μήτηρ ἢ καὶ νὴ Δία ὁ πατὴρ ἐκ μέσων τῶν συγγενῶν προελθὼν.

Ἰλιάς **22.405-9**
Ὣς τοῦ μὲν κεκόνιτο κάρη ἅπαν· ἣ δέ νυ μήτηρ
τίλλε κόμην, ἀπὸ δὲ λιπαρὴν ἔρριψε καλύπτρην
τηλόσε, κώκυσεν δὲ μάλα μέγα παῖδ᾽ ἐσιδοῦσα·
ᾤμωξεν δ᾽ ἐλεεινὰ πατὴρ φίλος, ἀμφὶ δὲ λαοὶ
κωκυτῷ τ᾽ εἴχοντο καὶ οἰμωγῇ κατὰ ἄστυ.

Λουκιανός, *περὶ πένθους* **12**
Οἰμωγαὶ δὲ ἐπὶ τούτοις καὶ κωκυτὸς γυναικῶν καὶ παρὰ πάντων δάκρυα καὶ στέρνα τυπτόμενα καὶ σπαραττομένη κόμη καὶ φοινισσόμεναι παρειαί· καί που καὶ ἐσθὴς καταρρήγνυται καὶ κόνις ἐπὶ τῇ κεφαλῇ πάσσεται, καὶ οἱ ζῶντες οἰκτρότεροι τοῦ νεκροῦ· οἱ μὲν γὰρ χαμαὶ κυλινδοῦνται πολλάκις καὶ τὰς κεφαλὰς ἀράττουσι πρὸς τὸ ἔδαφος, ὁ δ᾽ εὐσχήμων καὶ καλὸς καὶ καθ᾽ ὑπερβολὴν ἐστεφανωμένος ὑψηλὸς πρόκειται καὶ μετέωρος ὥσπερ εἰς πομπὴν κεκοσμημένος.

Λουκιανός, *περὶ πένθους* **19**
τί δέ με ὁ κωκυτὸς ὑμῶν ὀνίνησι καὶ ἡ πρὸς τὸν αὐλὸν αὕτη στερνοτυπία καὶ ἡ τῶν γυναικῶν περὶ τὸν θρῆνον ἀμετρία; τί δὲ ὁ ὑπὲρ τοῦ τάφου λίθος ἐστεφανωμένος; ἢ τί ὑμῖν δύναται τὸν ἄκρατον ἐπιχεῖν; ἢ νομίζετε καταστάξειν αὐτὸν πρὸς ἡμᾶς καὶ μέχρι τοῦ Ἅιδου διίξεσθαι; τὰ μὲν γὰρ ἐπὶ τῶν καθαγισμῶν καὶ αὐτοὶ ὁρᾶτε, οἶμαι, ὡς τὸ μὲν νοστιμώτατον τῶν παρεσκευασμένων ὁ καπνὸς παραλαβὼν ἄνω εἰς τὸν οὐρανὸν οἴχεται μηδέν τι ἡμᾶς ὀνῆσαν τοὺς κάτω, τὸ δὲ καταλειπόμενον, ἡ κόνις, ἀχρεῖον, ἐκτὸς εἰ μὴ τὴν σποδὸν ἡμᾶς σιτεῖσθαι πεπιστεύκατε.

Εὐριπίδης, *Ἄλκηστις* **215-7**
ἢ τέμω τρίχα,
καὶ μέλανα στολμὸν πέπλων
ἀμφιβαλώμεθ᾽ ἤδη;

Εὐριπίδης, *Ἄλκηστις* **427**
κουρᾷ ξυρήκει καὶ μελαμπέπλῳ στολῇ
πρβλ. **512**
{Ηρ.} τί χρῆμα κουρᾷ τῇδε πενθίμῳ πρέπεις;
πρβλ. **430-1**
αὐλῶν δὲ μὴ κατ᾽ ἄστυ, μὴ λύρας κτύπος
ἔστω σελήνας δώδεκ᾽ ἐκπληρουμένας

Θάνατος και κληρονομιές

Ἰσαῖος 8 (*περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου***).21-22 και 38**
… ὅτε ἡμῶν ὁ πάππος ἐτελεύτησε, γνῶναι ῥᾴδιον ὅτι ὡμολογούμεθα εἶναι θυγατριδοῖ Κίρωνος. Ἦκον γὰρ ἐγὼ κομιούμενος αὐτὸν ὡς θάψων ἐκ τῆς οἰκίας τῆς ἐμαυτοῦ, τῶν ἐμαυτοῦ οἰκείων τινὰ ἔχων, ἀνεψιὸν τοῦ πατρός· καὶ Διοκλέα μὲν οὐ κατέλαβον ἔνδον, εἰσελθὼν δὲ εἴσω κομίζειν οἷος ἦν, ἔχων τοὺς οἴσοντας. Δεομένης δὲ τῆς τοῦ πάππου γυναικὸς ἐκ τῆς οἰκίας αὐτὸν ἐκείνης θάπτειν καὶ λεγούσης ὅτι βούλοιτ᾽ ἂν αὐτὴ τὸ σῶμα τὸ ἐκείνου συμμεταχειρίζεσθαι μεθ᾽ ἡμῶν καὶ κοσμῆσαι, καὶ ταῦτα ἱκετευούσης καὶ κλαιούσης, ἐπείσθην, ὦ ἄνδρες, καὶ τούτῳ προσελθὼν μαρτύρων ἐναντίον εἶπον ὅτι ἐντεῦθεν ποιήσομαι τὴν ταφήν· δεδεημένη γὰρ εἴη ταῦτα ποιεῖν ἡ τούτου ἀδελφή.
…38 Καὶ ἐπειδὴ τάχιστα ἐτελεύτησεν, ἐντάφια προπαρασκευασάμενος…

ψευδο-Δημοσθένης 44 (*πρὸς Λεωχάρη περὶ τοῦ Ἀρχιάδου κλήρου***).32-33**
ἐπειδὴ γὰρ ἐτελεύτησεν ὁ Λεωκράτης καὶ ἡ ταφὴ ἐγένετο αὐτῷ, πορευομένων ἡμῶν εἰς τὰ κτήματα διὰ τὸ ἄπαιδά τε τὸν ἄνδρα καὶ ἄγαμον τετελευτηκέναι, ἐξήγαγε Λεώστρατος οὑτοσὶ φάσκων αὑτοῦ εἶναι. καὶ ὅτι μὲν ποιεῖν τι τῶν νομιζομένων ἐκώλυσεν ἡμᾶς τῷ τετελευτηκότι, πατὴρ ὢν αὐτὸς ἐκείνου, ἴσως ἔχει λόγον, καίπερ ὄντος παρανόμου τοῦ ἔργου· τῷ γὰρ φύσει ὄντι πατρὶ τῆς ταφῆς τὴν ἐπιμέλειαν παραδίδοσθαι εἰκός ἐστιν,

ἔπειτα μέντοι καὶ τοῖς οἰκείοις ἡμῖν, ὧν ἦν συγγενὴς κατὰ τὴν ποίησιν ὁ τετελευτηκώς. ἐπεὶ δὲ τὰ νομιζόμενα ἐγένετο, κατὰ ποῖον νόμον φανεῖται ἐρήμου ὄντος τοῦ οἴκου τοὺς ἐγγυτάτω γένους ἡμᾶς ἐξαγαγὼν ἐκ τῆς οὐσίας; ὅτι νὴ Δία πατὴρ ἦν τοῦ τετελευτηκότος. ἀπεληλυθώς γ' εἰς τὸν πατρῷον οἶκον καὶ οὐκέτι τῆς οὐσίας ἐφ' ᾗ ἐγκατέλιπεν τὸν υἱόν, κύριος ὤν· εἰ δὲ μή, τί τῶν νόμων ὄφελος; … πρὸς τὸν ἄρχοντα τοῦ κλήρου, οὔτε γόνῳ, ὥσπερ εἶπον, <υἱέος> οὐδενὸς ὄντος τῷ τετελευτηκότι, οὔτ' εἰσποιητοῦ γεγενημένου κατὰ τοὺς νόμους.

Πλάτων, *Νόμοι* **12.959a**
τὰς δὲ προθέσεις πρῶτον μὲν μὴ μακρότερον χρόνον ἔνδον γίγνεσθαι τοῦ δηλοῦντος τόν τε ἐκτεθνεῶτα καὶ τὸν ὄντως τεθνηκότα, εἴη δ' ἂν σχεδόν, ὡς τἀνθρώπινα, μέτρον ἔχουσα τριταία πρὸς τὸ μνῆμα ἐκφορά.

Έκφορά νεκρού

Ἰλιάς **24.588-91**
τὸν δ' ἐπεὶ οὖν δμῳαὶ λοῦσαν καὶ χρῖσαν ἐλαίῳ,
ἀμφὶ δέ μιν φᾶρος καλὸν βάλον ἠδὲ χιτῶνα,
αὐτὸς τόν γ' Ἀχιλεὺς λεχέων ἐπέθηκεν ἀείρας,
σὺν δ' ἕταροι ἤειραν ἐϋξέστην ἐπ' ἀπήνην

Ἡσύχιος κ 2992
κλιμακοφόρος· ὁ ἐπὶ κλιμακίου τιθεὶς τὸν νεκρόν

Ἰλιάς **24.710-2**
πρῶται τόν γ' ἄλοχός τε φίλη καὶ πότνια μήτηρ
τιλλέσθην ἐπ' ἄμαξαν ἐΰτροχον ἀΐξασαι
ἁπτόμεναι κεφαλῆς· κλαίων δ' ἀμφίσταθ' ὅμιλος.

Ἰλιάς **24.719-22**
οἳ δ' ἐπεὶ εἰσάγαγον κλυτὰ δώματα,τὸν μὲν ἔπειτα
τρητοῖς ἐν λεχέεσσι θέσαν, παρὰ δ' εἷσαν ἀοιδοὺς
θρήνων ἐξάρχους, οἵ τε στονόεσσαν ἀοιδὴν
οἳ μὲν ἄρ' ἐθρήνεον, ἐπὶ δὲ στενάχοντο γυναῖκες.

Ἰλιάς **24.790-804**
αὐτὰρ ἐπεί ῥ' ἤγερθεν ὁμηγερέες τ' ἐγένοντο
πρῶτον μὲν κατὰ πυρκαϊὴν σβέσαν αἴθοπι οἴνῳ
πᾶσαν, ὁπόσσον ἐπέσχε πυρὸς μένος· αὐτὰρ ἔπειτα
ὀστέα λευκὰ λέγοντο κασίγνητοί θ' ἕταροί τε
μυρόμενοι, θαλερὸν δὲ κατείβετο δάκρυ παρειῶν.
καὶ τά γε χρυσείην ἐς λάρνακα θῆκαν ἑλόντες
πορφυρέοις πέπλοισι καλύψαντες μαλακοῖσιν.
αἶψα δ' ἄρ' ἐς κοίλην κάπετον θέσαν, αὐτὰρ ὕπερθε
πυκνοῖσιν λάεσσι κατεστόρεσαν μεγάλοισι·
ῥίμφα δὲ σῆμ' ἔχεαν, περὶ δὲ σκοποὶ ἥατο πάντῃ,
μὴ πρὶν ἐφορμηθεῖεν ἐϋκνήμιδες Ἀχαιοί.
χεύαντες δὲ τὸ σῆμα πάλιν κίον· αὐτὰρ ἔπειτα
εὖ συναγειρόμενοι δαίνυντ' ἐρικυδέα δαῖτα
δώμασιν ἐν Πριάμοιο διοτρεφέος βασιλῆος.

Ἰλιάς **23.128-43**
...αὐτὰρ Ἀχιλλεὺς
αὐτίκα Μυρμιδόνεσσι φιλοπτολέμοισι κέλευσε
χαλκὸν ζώννυσθαι, ζεῦξαι δ' ὑπ' ὄχεσφιν ἕκαστον
ἵππους· οἳ δ' ὄρνυντο καὶ ἐν τεύχεσσιν ἔδυνον,
ἂν δ' ἔβαν ἐν δίφροισι παραιβάται ἡνίοχοί τε,
πρόσθε μὲν ἱππῆες, μετὰ δὲ νέφος εἵπετο πεζῶν
μυρίοι· ἐν δὲ μέσοισι φέρον Πάτροκλον ἑταῖροι.
θριξὶ δὲ πάντα νέκυν καταείνυσαν, ἃς ἐπέβαλλον
κειρόμενοι· ὄπιθεν δὲ κάρη ἔχε δῖος Ἀχιλλεὺς

ἀχνύμενος· ἕταρον γὰρ ἀμύμονα πέμπ' Ἄϊδος δέ.
Οἳ δ' ὅτε χῶρον ἵκανον ὅθί σφισι πέφραδ' Ἀχιλλεὺς
κάτθεσαν, αἶψα δέ οἱ μενοεικέα νήεον ὕλην.
ἔνθ' αὖτ' ἄλλ' ἐνόησε ποδάρκης δῖος Ἀχιλλεύς·
στὰς ἀπάνευθε πυρῆς ξανθὴν ἀπεκείρατο χαίτην,
τήν ῥα Σπερχειῷ ποταμῷ τρέφε τηλεθόωσαν

Δημοσθένης 43 (*πρὸς Μακαρτάτον περὶ Ἁγνίου κλήρου***).62 (νόμος)**
τὸν ἀποθανόντα προτίθεσθαι ἔνδονν, ὅπως ἂν βούληται. ἐκφέρειν δὲ τὸν ἀποθανόντα τῇ ὑστεραίᾳ ᾗ ἂν προθῶνται, πρὶν ἥλιον ἐξέχειν. βαδίζειν δὲ τοὺς ἄνδρας πρόσθεν, ὅταν ἐκφέρωνται, τὰς δὲ γυναῖκας ὄπισθεν. γυναῖκα δὲ μὴ ἐξεῖναι εἰσιέναι εἰς τὰ τοῦ ἀποθανόντος μηδ' ἀκολουθεῖν ἀποθανόντι, ὅταν εἰς τὰ σήματα ἄγηται, ἐντὸς ἑξήκοντ' ἐτῶν γεγονυῖαν, πλὴν ὅσαι ἐντὸς ἀνεψιαδῶν εἰσι· μηδ' εἰς τὰ τοῦ ἀποθανόντος εἰσιέναι, ἐπειδὰν ἐξενεχθῇ

Λυσίας 1 (*ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία***).8**
ἐπειδὴ δέ μοι ἡ μήτηρ ἐτελεύτησε, ἣ πάντων τῶν κακῶν ἀποθανοῦσα αἰτία μοι γεγένηται. ἐπ' ἐκφορὰν γὰρ αὐτῇ ἀκολουθήσασα ἡ ἐμὴ γυνὴ ὑπὸ τούτου τοῦ ἀνθρώπου ὀφθεῖσα χρόνῳ διαφθείρεται.

Ἀριστοφάνης απ. 644 K.-A.
ὅταν φίλοι παρῆσαν ἐπὶ τὴν ἐκφοράν

Αἰσχίνης 3 (*κατὰ Κτησιφῶντος***).235**
οὐδ' ἐπὶ τὰς ταφὰς καὶ ἐκφορὰς τῶν τελευτησάντων εἴων τοὺς προσήκοντας παραγενέσθαι.

ψευδο-Δημοσθένης 47 (*κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου ψευδομαρτυριῶν***).69**
πρῶτον μὲν ἐπενεγκεῖν δόρυ ἐπὶ τῇ ἐκφορᾷ, καὶ προαγορεύειν ἐπὶ τῷ μνήματι, εἴ τις προσήκων ἐστὶν τῆς ἀνθρώπου

Σούδα ε 2053
Ἐπενεγκεῖν δόρυ ἐπὶ τῇ ἐκφορᾷ καὶ προαγορεύειν ἐπὶ τῷ μνήματι: ἐπὶ τοῦ βιαίως ἀποθανόντος ταῦτα πράττεται

Θουκυδίδης 2.34.3
ἐπειδὰν δὲ ἡ ἐκφορὰ ᾖ, λάρνακας κυπαρισσίνας ἄγουσιν ἅμαξαι, φυλῆς ἑκάστης μίαν· ἔνεστι δὲ τὰ ὀστᾶ ἧς ἕκαστος ἦν φυλῆς. μία δὲ κλίνη κενὴ φέρεται ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν, οἳ ἂν μὴ εὑρεθῶσιν ἐς ἀναίρεσιν. ξυνεκφέρει δὲ ὁ βουλόμενος καὶ ἀστῶν καὶ ξένων, καὶ γυναῖκες πάρεισιν αἱ προσήκουσαι ἐπὶ τὸν τάφον ὀλοφυρόμεναι. τιθέασιν οὖν ἐς τὸ δημόσιον σῆμα, ὅ ἐστιν ἐπὶ τοῦ καλλίστου προαστείου τῆς πόλεως, καὶ αἰεὶ ἐν αὐτῷ θάπτουσι τοὺς ἐκ τῶν πολέμων, πλήν γε τοὺς ἐν Μαραθῶνι·

Σοφοκλῆς, *Ἀντιγόνη* **429-31**
Καὶ χερσὶν εὐθὺς διψίαν φέρει κόνιν,
ἔκ τ' εὐκροτήτου χαλκέας ἄρδην πρόχου
χοαῖσι τρισπόνδοισι τὸν νέκυν στέφει

Περίδειπνον

Ἡγήσιππος 1.11-12 K.-A.
ὅταν ἐν περιδείπνῳ τυγχάνω διακονῶν,
ἐπὰν τάχιστ' ἔλθωσιν ἀπὸ τῆς ἐκφορᾶς

Μένανδρος, *Ἀσπίς* **232-3**
... ὁ δὲ τραπεζοποιὸς καταμενεῖ
εἰς τὸ περίδειπνον τυχὸν ἴσως.

Μένανδρος απ. 270 K.-A.
τοῦθ' ἑταῖρός ἐστιν ὄντως· οὐκ ἐρωτᾷ πηνίκα
δεῖπνόν ἐστιν, ὥσπερ ἕτεροι, καὶ τί δειπνεῖν κωλύει
τοὺς παρόντας, εἶτα δεῖπνον ἕτερον εἰς τρίτην βλέπει
-υ-υ-υ εἶτα περίδειπνον πάλιν.

Ἀνάξιππος απ. 1.41-2 Κ.-Α.
ὅταν ἐγγὺς ᾖ δ᾽ ὁ Δύστρος, ἀρτύω φακῆν
καὶ τὸ περίδειπνον τοῦ βίου λαμπρὸν ποιῶ.

Σούδα ο 874
οὐκ ἐπαινεθείης, οὐδὲ ἐν περιδείπνῳ

Λουκιανός, *περὶ πένθους* **24**
Ἐπὶ πᾶσι τούτοις τὸ περίδειπνον, καὶ πάρεισιν οἱ προσήκοντες καὶ τοὺς γονέας παραμυθοῦνται τοῦ τετελευτηκότος καὶ πείθουσι γεύσασθαι, οὐκ ἀηδῶς μὰ Δία οὐδ᾽ αὐτοὺς ἀναγκαζομένους, ἀλλὰ ἤδη ὑπὸ λιμοῦ τριῶν ἑξῆς ἡμερῶν ἀπηυδηκότας.

Περίοδος πένθους

Εὐριπίδης, *Ὀρέστης* **112-8**
ὦ τέκνον, ἔξελθ᾽, Ἑρμιόνη, δόμων πάρος
καὶ λαβὲ χοὰς τάσδ᾽ ἐν χεροῖν κόμας τ᾽ ἐμάς·
ἐλθοῦσα δ᾽ ἀμφὶ τὸν Κλυταιμήστρας τάφον
μελίκρατ᾽ ἄφες γάλακτος οἰνωπόν τ᾽ ἄχνην,
καὶ στᾶσ᾽ ἐπ᾽ ἄκρου χώματος λέξον τάδε·
Ἑλένη σ᾽ ἀδελφὴ ταῖσδε δωρεῖται χοαῖς,

Αἰσχύλος, *Πέρσαι* **619-22**
ἀλλ᾽, ὦ φίλοι, χοαῖσι ταῖσδε νερτέρων
ὕμνους ἐπευφημεῖτε, τόν τε δαίμονα
Δαρεῖον ἀνακαλεῖσθε, γαπότους δ᾽ ἐγὼ
τιμὰς προπέμψω τάσδε νερτέροις θεοῖς.

Λυσίας 1 (*ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία***).14.5**
τὸ πρόσωπον ἐψιμυθιῶσθαι, τοῦ ἀδελφοῦ τεθνεῶτος οὔπω τριάκονθ᾽ ἡμέρας

Ὑπερείδης απ. 110.1. = Ἁρποκρατίων
Τριακάς· τοῖς τετελευτηκόσιν ἤγετο ἡ τριακοστὴ

Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* **7.325A**
τῇ δὲ Ἑκάτῃ ἀποδίδοται ἡ τρίγλη διὰ τὴν τῆς ὀνομασίας κοινότητα· τριοδῖτις γὰρ καὶ τρίγληνος, καὶ ταῖς τριακάσι δ᾽ αὐτῇ τὰ δεῖπνα φέρουσι.

Αἰσχίνης 3 (*κατὰ Κτησιφῶντος***).225**
Ἔπειτα ἐπερωτᾶν με, ὡς ἐγὼ πυνθάνομαι, μέλλει τίς ἂν εἴη τοιοῦτος ἰατρός, ὅστις τῷ νοσοῦντι μεταξὺ μὲν ἀσθενοῦντι μηδὲν συμβουλεύοι, τελευτήσαντος δὲ ἐλθὼν εἰς τὰ ἔνατα διεξίοι πρὸς τοὺς οἰκείους, ἃ ἐπιτηδεύσας ὑγιὴς ἂν ἐγένετο.

ψευδο-Πλούταρχος *Ἠθικά = περὶ τῶν δέκα ῥητόρων* **838ab,cd**
ἐξελθεῖν δὲ τοῦ βίου οἱ μὲν ἐναταῖον φασι σίτων ἀποσχόμενον, οἱ δὲ τεταρταῖον ἅμα ταῖς ταφαῖς τῶν ἐν Χαιρωνείᾳ πεσόντων… (838cd) αὐτῷ δ᾽ Ἰσοκράτει ἐπὶ τοῦ μνήματος ἐπῆν κίων τριάκοντα πηχῶν, ἐφ᾽ οὗ σειρὴν πηχῶν ἑπτὰ συμβολικῶς, ὃς νῦν οὐ σῴζεται

Λουτροφόροι

ψευδο-Δημοσθένης 44 (*πρὸς Λεωχάρη περὶ τοῦ Ἀρχιάδου κλήρου***).18.7**
ἄγαμος ὤν. τί τούτου σημεῖον; λουτροφόρος ἐφέστηκεν.

Εὐστάθιος Σχόλ. *Ἰλιάδα* **4.702.12**
καὶ τοῖς πρὸ γάμου δὲ τελευτῶσιν ἡ λουτροφόρος, φασίν, ἐπετίθετο κάλπις εἰς ἔνδειξιν τοῦ ὅτι ἄλουτος τὰ νυμφικὰ καὶ ἄγονος ἄπεισι

Ἁρποκρατίων
λουτροφόρος καὶ λουτροφορεῖν·

ἔθος ἦν τοῖς γαμοῦσι λουτρὰ μεταπέμπεσθαι ἑαυτοῖς κατὰ τὴν τοῦ γάμου ἡμέραν, ἔπεμπον δ’ ἐπὶ ταῦτα τὸν ἐγγύτατα γένους παῖδα ἄρρενα, καὶ οὗτοι ἐλουτροφόρουν. ἔθος δὲ ἦν καὶ τῶν ἀγάμων ἀποθανόντων λουτροφό<ρον φέ>ρειν καὶ ἐπὶ τὸ μνῆμα ἐφίστασθαι· τοῦτο δὲ ἦν παῖς ὑδρίαν ἔχων. λέγει περὶ τούτων Δείναρχος ἔν τε τῷ Κατὰ Θεοδότου (XCII) καὶ ἐν τῇ Κατὰ Καλλισθένους <εἰς>αγγελίᾳ· ὅτι δὲ τὰ λουτρὰ ἐκόμιζον ἐκ τῆς νῦν μὲν Ἐννεακρούνου καλουμένης κρήνης, πρότερον δὲ Καλλιρρόης, Πολυστέφανος ἐν τῷ περὶ κρηνῶν φησι. μέμνηνται δὲ τοῦ ἔθους οἱ κωμικοί.

Ἡσύχιος λ 1280.1
λουτροφόρα ἄγγη· τὰς ὑδρίας <ἃς> τοῖς ἀποθανοῦσιν ἀγάμοις ἔπεμπον.

1.5 ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1.5.1 Γυναίκες και άνδρες στις μεταξύ τους σχέσεις

Ὀδύσσεια **20.105-11**
φήμην δ’ ἐξ οἴκοιο γυνὴ προέηκεν ἀλετρὶς
πλησίον, ἔνθ’ ἄρα οἱ μύλαι εἵατο ποιμένι λαῶν.
τῇσιν δώδεκα πᾶσαι ἐπερρώοντο γυναῖκες
ἄλφιτα τεύχουσαι καὶ ἀλείατα, μυελὸν ἀνδρῶν·
αἱ μὲν ἄρ’ ἄλλαι εὗδον, ἐπεὶ κατὰ πυρὸν ἄλεσσαν,
ἡ δὲ μί’ οὔ πω παύετ’, ἀφαυροτάτη δὲ τέτυκτο·
ἥ ῥα μύλην στήσασα ἔπος φάτο, σῆμα ἄνακτι·

Αἰσχύλος, *Ἱκέτιδες* **197-9**
φθογγῇ δ’ ἑπέσθω πρῶτα μὲν τὸ μὴ θρασύ,
τὸ μὴ μάταιον δ’ ἐκ † μετώ πω σωφρονῶν
ἴτω προσώπων ὄμματος παρ’ ἡσύχου.

Ἰλιάς **18.490-4**
νύμφας δ’ ἐκ θαλάμων δαΐδων ὕπο λαμπομενάων
ἠγίνεον ἀνὰ ἄστυ, πολὺς δ’ ὑμέναιος ὀρώρει·
κοῦροι δ’ ὀρχηστῆρες ἐδίνεον, ἐν δ’ ἄρα τοῖσιν
αὐλοὶ φόρμιγγές τε βοὴν ἔχον· αἳ δὲ γυναῖκες
ἱστάμεναι θαύμαζον ἐπὶ προθύροισιν ἑκάστη.

Πίνδαρος, *Πυθιόνικος* **2.17-20**
σὲ δ’, ὦ Δεινομένειε παῖ, Ζεφυρία πρὸ δόμων
Λοκρὶς παρθένος ἀπύει,
πολεμίων καμάτων ἐξ ἀμαχάνων
διὰ τεὰν δύναμιν δρακεῖσ’ ἀσφαλές

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **56-105**
σοί τ’ αὐτῷ μέγα πῆμα καὶ ἀνδράσιν ἐσσομένοισιν.
τοῖς δ’ ἐγὼ ἀντὶ πυρὸς δώσω κακόν, ᾧ κεν ἅπαντες
τέρπωνται κατὰ θυμὸν ἑὸν κακὸν ἀμφαγαπῶντες.”
Ὣς ἔφατ’, ἐκ δ’ ἐγέλασσε πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε·
Ἥφαιστον δ’ ἐκέλευσε περικλυτὸν ὅττι τάχιστα
γαῖαν ὕδει φύρειν, ἐν δ’ ἀνθρώπου θέμεν αὐδὴν
καὶ σθένος, ἀθανάτῃς δὲ θεῇς εἰς ὦπα ἐίσκειν
παρθενικῆς καλὸν εἶδος ἐπήρατον· αὐτὰρ Ἀθήνην
ἔργα διδασκῆσαι, πολυδαίδαλον ἱστὸν ὑφαίνειν·
καὶ χάριν ἀμφιχέαι κεφαλῇ χρυσέην Ἀφροδίτην
καὶ πόθον ἀργαλέον καὶ γυιοβόρους μελεδώνας·
ἐν δὲ θέμεν κύνεόν τε νόον καὶ ἐπίκλοπον ἦθος
Ἑρμείην ἤνωγε, διάκτορον Ἀργεϊφόντην.
Ὣς ἔφαθ’, οἳ δ’ ἐπίθοντο Διὶ Κρονίωνι ἄνακτι ...

[αὐτίκα δ’ ἐκ γαίης πλάσσε κλυτὸς Ἀμφιγυήεις
παρθένῳ αἰδοίῃ ἴκελον Κρονίδεω διὰ βουλάς·
ζῶσε δὲ καὶ κόσμησε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη·
ἀμφὶ δέ οἱ Χάριτές τε θεαὶ καὶ πότνια Πειθὼ
ὅρμους χρυσείους ἔθεσαν χροΐ· ἀμφὶ δὲ τήν γε
Ὧραι καλλίκομοι στέφον ἄνθεσι εἰαρινοῖσιν·
πάντα δέ οἱ χροῒ κόσμον ἐφήρμοσε Παλλὰς Ἀθήνη·]
ἐν δ’ ἄρα οἱ στήθεσσι διάκτορος Ἀργεϊφόντης
ψεύδεά θ’ αἱμυλίους τε λόγους καὶ ἐπίκλοπον ἦθος
τεῦξε Διὸς βουλῇσι βαρυκτύπου· ἐν δ’ ἄρα φωνὴν
θῆκε θεῶν κῆρυξ, ὀνόμηνε δὲ τήνδε γυναῖκα
Πανδώρην, ὅτι πάντες Ὀλύμπια δώματ’ ἔχοντες
δῶρον ἐδώρησαν, πῆμ’ ἀνδράσιν ἀλφηστῇσιν.
αὐτὰρ ἐπεὶ δόλον αἰπὺν ἀμήχανον ἐξετέλεσσεν,
εἰς Ἐπιμηθέα πέμπε πατὴρ κλυτὸν Ἀργεϊφόντην
δῶρον ἄγοντα, θεῶν ταχὺν ἄγγελον· οὐδ’ Ἐπιμηθεὺς
ἐφράσαθ’ ὥς οἱ ἔειπε Προμηθεὺς μή ποτε δῶρον
δέξασθαι πὰρ Ζηνὸς Ὀλυμπίου, ἀλλ’ ἀποπέμπειν
ἐξοπίσω, μή πού τι κακὸν θνητοῖσι γένηται·
αὐτὰρ ὃ δεξάμενος, ὅτε δὴ κακὸν εἶχ’, ἐνόησε.
Πρὶν μὲν γὰρ ζώεσκον ἐπὶ χθονὶ φῦλ’ ἀνθρώπων
νόσφιν ἄτερ τε κακῶν καὶ ἄτερ χαλεποῖο πόνοιο
νούσων τ’ ἀργαλέων, αἵ τ’ ἀνδράσι κῆρας ἔδωκαν.
[αἶψα γὰρ ἐν κακότητι βροτοὶ καταγηράσκουσιν.]
ἀλλὰ γυνὴ χείρεσσι πίθου μέγα πῶμ’ ἀφελοῦσα
ἐσκέδασ’, ἀνθρώποισι δ’ ἐμήσατο κήδεα λυγρά.
μούνη δ’ αὐτόθι Ἐλπὶς ἐν ἀρρήκτοισι δόμοισιν
ἔνδον ἔμεινε πίθου ὑπὸ χείλεσιν οὐδὲ θύραζε
ἐξέπτη· πρόσθεν γὰρ ἐπέμβαλε πῶμα πίθοιο
[αἰγιόχου βουλῇσι Διὸς νεφεληγερέταο].
ἄλλα δὲ μυρία λυγρὰ κατ’ ἀνθρώπους ἀλάληται·
πλείη μὲν γὰρ γαῖα κακῶν, πλείη δὲ θάλασσα·
νοῦσοι δ’ ἀνθρώποισιν ἐφ’ ἡμέρῃ, αἳ δ’ ἐπὶ νυκτὶ
αὐτόματοι φοιτῶσι κακὰ θνητοῖσι φέρουσαι
σιγῇ, ἐπεὶ φωνὴν ἐξείλετο μητίετα Ζεύς.
οὕτως οὔ τί πη ἔστι Διὸς νόον ἐξαλέασθαι.

Ἡσίοδος, *Θεογονία* **695-706**
βλ. 1.3 Γάμος

Ἡσίοδος, *Θεογονία* **602-12**
ἕτερον δὲ πόρεν κακὸν ἀντ’ ἀγαθοῖο,
ὅς κε γάμον φεύγων καὶ μέρμερα ἔργα γυναικῶν
μὴ γῆμαι ἐθέλῃ, ὀλοὸν δ’ ἐπὶ γῆρας ἵκηται
χήτει γηροκόμοιο· ὁ δ’ οὐ βιότου γ’ ἐπιδευὴς
ζώει, ἀποφθιμένου δὲ διὰ ζωὴν δατέονται
χηρωσταί. ᾧ δ’ αὖτε γάμου μετὰ μοῖρα γένηται,
κεδνὴν δ’ ἔσχεν ἄκοιτιν, ἀρηρυῖαν πραπίδεσσι,
τῷ δέ τ’ ἀπ’ αἰῶνος κακὸν ἐσθλῷ ἀντιφερίζει
ἐμμενές· ὃς δέ κε τέτμῃ ἀταρτηροῖο γενέθλης,
ζώει ἐνὶ στήθεσσιν ἔχων ἀλίαστον ἀνίην
θυμῷ καὶ κραδίῃ, καὶ ἀνήκεστον κακόν ἐστιν.

Σημωνίδης απ. 7.96-97 West (βλ. και 1.6.2)
Ζεὺς γὰρ μέγιστον τοῦτ’ ἐποίησεν κακόν,
γυναῖκας·

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1252a 26-1252b 5, 54b 13**
ἀνάγκη δὴ πρῶτον συνδυάζεσθαι τοὺς ἄνευ ἀλλήλων μὴ δυναμένους εἶναι, οἷον θῆλυ μὲν καὶ ἄρρεν τῆς γενήσεως ἕνεκεν (καὶ τοῦτο οὐκ ἐκ προαιρέσεως, ἀλλ' ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ζῴοις καὶ φυτοῖς φυσικὸν τὸ ἐφίεσθαι, οἷον αὐτό, τοιοῦτον καταλιπεῖν ἕτερον), ἄρχον δὲ φύσει καὶ ἀρχόμενον διὰ τὴν σωτηρίαν. τὸ μὲν γὰρ δυνάμενον τῇ διανοίᾳ προορᾶν ἄρχον φύσει καὶ δεσπόζον φύσει, τὸ δὲ δυνάμενον [ταῦτα] τῷ σώματι πονεῖν ἀρχόμενον καὶ φύσει δοῦλον· διὸ δεσπότῃ καὶ δούλῳ ταὐτὸ συμφέρει. φύσει μὲν οὖν διώρισται τὸ θῆλυ καὶ τὸ δοῦλον (οὐθὲν γὰρ ἡ φύσις ποιεῖ τοιοῦτον οἷον οἱ χαλκοτύποι τὴν Δελφικὴν μάχαιραν, πενιχρῶς, ἀλλ' ἓν πρὸς ἕν· οὕτω γὰρ ἂν ἀποτελοῖτο κάλλιστα τῶν ὀργάνων ἕκαστον, μὴ πολλοῖς ἔργοις ἀλλ' ἑνὶ δουλεῦον)·
(1254b 13) ... ἔτι δὲ τὸ ἄρρεν πρὸς τὸ θῆλυ φύσει τὸ μὲν κρεῖττον τὸ δὲ χεῖρον, καὶ τὸ μὲν ἄρχον τὸ δ' ἀρχόμενον. τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἀναγκαῖον εἶναι καὶ ἐπὶ πάντων ἀνθρώπων.

Ἀριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι* **62-4**
ἔπειθ' ὁπόθ' ἁνὴρ εἰς ἀγορὰν οἴχοιτό μου
ἀλειψαμένη τὸ σῶμ' ὅλον δι' ἡμέρας
ἐχραινόμην ἑστῶσα πρὸς τὸν ἥλιον.

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **327-34**
Νυνδὴ γὰρ ἐμπλησαμένη τὴν ὑδρίαν κνεφαία
μόλις ἀπὸ κρήνης ὑπ' ὄχλου καὶ θορύβου καὶ πατάγου χυτρείου,
δούλαισιν ὠστιζομένη
στιγματίαις θ', ἁρπαλέως
ἀραμένη, ταῖσιν ἐμαῖς
δημότισιν καομέναις
φέρουσ' ὕδωρ βοηθῶ.

Θεόφραστος, *Χαρακτῆρες* **10.13**
καὶ ἀπαγορεῦσαι τῇ γυναικὶ μήτε ἅλας χρηννύειν μήτε ἐλλύχνιον μήτε κύμινον μήτε ὀρίγανον μήτε ὀλὰς μήτε στέμματα μήτε θυηλήματα, ἀλλὰ λέγειν

Ἀριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* **795-6**
Κἂν καταδάρθωμεν ἐν ἀλλοτρίων παίζουσαι καὶ κοπιῶσαι,
πᾶς τις τὸ κακὸν τοῦτο ζητεῖ περὶ τὰς κλίνας περινοστῶν.

Εὐριπίδης, *Ἀνδρομάχη* **949-56**
πολλαὶ δὲ μαργότητι . . . κἀντεῦθεν δόμοι
νοσοῦσιν ἀνδρῶν. πρὸς τάδ' εὖ φυλάσσετε
κλῄθροισι καὶ μοχλοῖσι δωμάτων πύλας·
ὑγιὲς γὰρ οὐδὲν αἱ θύραθεν εἴσοδοι
δρῶσιν γυναικῶν, ἀλλὰ πολλὰ καὶ κακά.
{Χο.} ἄγαν ἐφῆκας γλῶσσαν εἰς τὸ σύμφυτον.
συγγνωστὰ μέν νυν σοὶ τάδ', ἀλλ' ὅμως χρεὼν
κοσμεῖν γυναῖκας τὰς γυναικείας νόσους.

Εὐριπίδης, *Τρωάδες* **648-55**
ψόγος γυναιξίν – αὐτὸ τοῦτ' ἐφέλκεται
κακῶς ἀκούειν, ἥτις οὐκ ἔνδον μένει,
τούτου παρεῖσα πόθον ἔμιμνον ἐν δόμοις·
ἔσω τε μελάθρων κομψὰ θηλειῶν ἔπη
οὐκ εἰσεφρούμην, τὸν δὲ νοῦν διδάσκαλον
οἴκοθεν ἔχουσα χρηστὸν ἐξήρκουν ἐμοί.
γλώσσης τε σιγὴν ὄμμα θ' ἥσυχον πόσει
παρεῖχον...

Πλούταρχος, *Περικλῆς* **37.3**
ἀκμάζων ὁ Περικλῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ πρὸ πάνυ πολλῶν χρόνων καὶ παῖδας ἔχων ὥσπερ εἴρηται γνησίους, νόμον ἔγραψε, μόνους Ἀθηναίους εἶναι τοὺς ἐκ δυεῖν Ἀθηναίων γεγονότας

Θουκυδίδης 2.45

εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας τι ἀρετῆς, ὅσαι νῦν ἐν χηρείᾳ ἔσονται, μνησθῆναι, βραχείᾳ παραινέσει ἅπαν σημανῶ. τῆς τε γὰρ ὑπαρχούσης φύσεως μὴ χείροσι γενέσθαι ὑμῖν μεγάλη ἡ δόξα καὶ ἧς ἂν ἐπ᾽ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ᾖ.

Λυσίας 3 (*κατὰ Σίνωνος*).6-7
ἐλθὼν ἐπὶ τὴν οἰκίαν τὴν ἐμὴν νύκτωρ μεθύων, ἐκκόψας τὰς θύρας εἰσῆλθεν εἰς τὴν γυναικωνῖτιν, ἔνδον οὐσῶν τῆς τε ἀδελφῆς τῆς ἐμῆς καὶ τῶν ἀδελφιδῶν, αἳ οὕτω κοσμίως βεβιώκασιν ὥστε καὶ ὑπὸ τῶν οἰκείων ὁρώμεναι αἰσχύνεσθαι. οὗτος τοίνυν εἰς τοῦτο ἦλθεν ὕβρεως ὥστ᾽ οὐ πρότερον ἠθέλησεν ἀπελθεῖν, πρὶν αὐτὸν ἡγούμενοι δεινὰ ποιεῖν οἱ παραγενόμενοι καὶ οἱ μετ᾽ αὐτοῦ ἐλθόντες, ἐπὶ παῖδας κόρας καὶ ὀρφανὰς εἰσιόντα, ἐξήλασαν βίᾳ

Δημοσθένης 55 (*κατὰ Καλλικλέους*).27
ἔτι δ᾽ ὡς ὅρκον ἐδίδουν ἐγὼ τῇ τούτων μητρί, καὶ τὴν ἐμαυτοῦ τὸν αὐτὸν ὀμόσαι προὐκαλούμην

Λυσίας 32 (*κατὰ Διογείτονος*).11-18
τελευτῶσα δὲ ἡ μήτηρ αὐτῶν ἠντεβόλει με καὶ ἱκέτευε συναγαγεῖν αὐτῆς τὸν πατέρα καὶ τοὺς φίλους, εἰποῦσα ὅτι, εἰ καὶ μὴ πρότερον εἴθισται λέγειν ἐν ἀνδράσι, τὸ μέγεθος αὐτὴν ἀναγκάσει τῶν συμφορῶν περὶ τῶν σφετέρων κακῶν δηλῶσαι πάντα πρὸς ἡμᾶς. ἐλθὼν δ᾽ ἐγὼ ἠγανάκτουν μὲν πρὸς Ἡγήμονα τὸν ἔχοντα τὴν τούτου θυγατέρα, λόγους δ᾽ ἐποιούμην πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπιτηδείους, ἠξίουν δὲ τοῦτον εἰς ἔλεγχον ἰέναι περὶ τῶν χρημάτων. Διογείτων δὲ τὸ μὲν πρῶτον οὐκ ἤθελε, τελευτῶν δὲ ὑπὸ τῶν φίλων ἠναγκάσθη. ἐπειδὴ δὲ συνήλθομεν, ἤρετο αὐτὸν ἡ γυνή, τίνα ποτὲ ψυχὴν ἔχων ἀξιοῖ περὶ τῶν παίδων τοιαύτῃ γνώμῃ χρῆσθαι, «ἀδελφὸς μὲν ὢν τοῦ πατρὸς αὐτῶν, πατὴρ δ᾽ ἐμός, θεῖος δὲ αὐτοῖς καὶ πάππος. καὶ εἰ μηδένα ἀνθρώπων ᾐσχύνου, τοὺς θεοὺς ἐχρῆν σε» φησί «δεδιέναι· ὃς ἔλαβες μέν, ὅτ᾽ ἐκεῖνος ἐξέπλει, πέντε τάλαντα παρ᾽ αὐτοῦ παρακαταθήκην. καὶ περὶ τούτων ἐγὼ ἐθέλω τοὺς παῖδας παραστησαμένη καὶ τούτους καὶ τοὺς ὕστερον ἐμαυτῇ γενομένους ὀμόσαι ὅπου ἂν αὐτὸς λέγῃς. καίτοι οὐχ οὕτως ἐγώ εἰμι ἀθλία, οὐδ᾽ οὕτω περὶ πολλοῦ ποιοῦμαι χρήματα, ὥστ᾽ ἐπιορκήσασα κατὰ τῶν παίδων τῶν ἐμαυτῆς τὸν βίον καταλύειν, ἀδίκως δὲ ἀφελέσθαι τὴν τοῦ πατρὸς οὐσίαν». ἔτι τοίνυν ἐξήλεγχεν αὐτὸν ἑπτὰ τάλαντα κεκομισμένον ναυτικὰ καὶ τετρακισχιλίας δραχμάς, καὶ τούτων τὰ γράμματα ἀπέδειξεν· ἐν γὰρ τῇ διοικίσει, ὅτ᾽ ἐκ Κολλυτοῦ διῳκίζετο εἰς τὴν Φαίδρου οἰκίαν, τοὺς παῖδας ἐπιτυχόντας ἐκβεβλημένῳ τῷ βιβλίῳ ἐνεγκεῖν πρὸς αὐτήν. ἀπέφηνε δ᾽ αὐτὸν ἑκατὸν μνᾶς κεκομισμένον ἐγγείῳ ἐπὶ τόκῳ δεδανεισμένας, καὶ ἑτέρας δισχιλίας δραχμὰς καὶ ἔπιπλα πολλοῦ ἄξια· φοιτᾶν δὲ καὶ σῖτον αὐτοῖς ἐκ Χερρονήσου καθ᾽ ἕκαστον ἐνιαυτόν. «ἔπειτα σὺ ἐτόλμησας» ἔφη «εἰπεῖν, ἔχων τοσαῦτα χρήματα, ὡς δισχιλίας δραχμὰς ὁ τούτων πατὴρ κατέλιπε καὶ τριάκοντα στατῆρας, ἅπερ ἐμοὶ καταλειφθέντα ἐκείνου τελευτήσαντος ἐγώ σοι ἔδωκα; καὶ ἐκβάλλειν τούτους ἠξίωσας θυγατριδοῦς ὄντας ἐκ τῆς οἰκίας τῆς αὐτῶν ἐν τριβωνίοις, ἀνυποδήτους, οὐ μετὰ ἀκολούθου, οὐ μετὰ στρωμάτων, οὐ μετὰ ἱματίων, οὐ μετὰ τῶν ἐπίπλων ἃ <ὁ> πατὴρ αὐτοῖς κατέλιπεν, οὐδὲ μετὰ τῶν παρακαταθηκῶν ἃς ἐκεῖνος παρὰ σοὶ κατέθετο. καὶ νῦν τοὺς μὲν ἐκ τῆς μητρυιᾶς τῆς ἐμῆς παιδεύεις ἐν πολλοῖς χρήμασιν εὐδαίμονας ὄντας· καὶ ταῦτα μὲν καλῶς ποιεῖς· τοὺς δ᾽ ἐμοὺς ἀδικεῖς, οὓς ἀτίμους ἐκ τῆς οἰκίας ἐκβαλὼν ἀντὶ πλουσίων πτωχοὺς ἀποδεῖξαι προθυμεῖ. καὶ ἐπὶ τοιούτοις ἔργοις οὔτε τοὺς θεοὺς φοβεῖ, οὔτε ἐμὲ τὴν συνειδυῖαν αἰσχύνῃ, οὔτε τοῦ ἀδελφοῦ μέμνησαι, ἀλλὰ πάντας ἡμᾶς περὶ ἐλάττονος ποιεῖ χρημάτων».

Εὐριπίδης, *Ἱππόλυτος* 405-30
τὸ δ᾽ ἔργον ᾔδη τὴν νόσον τε δυσκλεᾶ,
γυνή τε πρὸς τοῖσδ᾽ οὖσ᾽ ἐγίγνωσκον καλῶς,
μίσημα πᾶσιν. ὡς ὄλοιτο παγκάκως
ἥτις πρὸς ἄνδρας ἤρξατ᾽ αἰσχύνειν λέχη
πρώτη θυραίους. ἐκ δὲ γενναίων δόμων
τόδ᾽ ἦρξε θηλείαισι γίγνεσθαι κακόν.
ὅταν γὰρ αἰσχρὰ τοῖσιν ἐσθλοῖσιν δοκῇ,
ἦ κάρτα δόξει τοῖς κακοῖς γ᾽ εἶναι καλά.
μισῶ δὲ καὶ τὰς σώφρονας μὲν ἐν λόγοις,
λάθρᾳ δὲ τόλμας οὐ καλὰς κεκτημένας.
αἳ πῶς ποτ᾽, ὦ δέσποινα ποντία Κύπρι,
βλέπουσιν ἐς πρόσωπα τῶν ξυνευνετῶν
οὐδὲ σκότον φρίσσουσι τὸν ξυνεργάτην
τέραμνά τ᾽ οἴκων μή ποτε φθογγὴν ἀφῇ;
ἡμᾶς γὰρ αὐτὸ τοῦτ᾽ ἀποκτείνει, φίλαι,
μὴ παῖδας οὓς ἔτικτον· ἀλλ᾽ ἐλεύθεροι

παρρησίᾳ θάλλοντες οἰκοῖεν πόλιν
κλεινῶν Ἀθηνῶν, μητρὸς οὕνεκ’ εὐκλεεῖς.
δουλοῖ γὰρ ἄνδρα, κἂν θρασύσπλαγχνός τις ᾖ,
ὅταν ξυνειδῇ μητρὸς ἢ πατρὸς κακά.
μόνον δὲ τοῦτό φασ’ ἁμιλλᾶσθαι βίῳ,
γνώμην δικαίαν κἀγαθήν, ὅτῳ παρῇ.
κακοὺς δὲ θνητῶν ἐξέφην’, ὅταν τύχῃ,
προθεὶς κάτοπτρον ὥστε παρθένῳ νέᾳ
χρόνος· παρ’ οἷσι μήποτ’ ὀφθείην ἐγώ.

Εὐριπίδης, *Μήδεια* **263-6**
…γυνὴ γὰρ τἄλλα μὲν φόβου πλέα
κακή τ’ ἐς ἀλκὴν καὶ σίδηρον εἰσορᾶν·
ὅταν δ’ ἐς εὐνὴν ἠδικημένη κυρῇ,
οὐκ ἔστιν ἄλλη φρὴν μιαιφονωτέρα.

Εὐριπίδης, *Μήδεια* **230-58**
πάντων δ’ ὅσ’ ἔστ’ ἔμψυχα καὶ γνώμην ἔχει
γυναῖκές ἐσμεν ἀθλιώτατον φυτόν·
ἃς πρῶτα μὲν δεῖ χρημάτων ὑπερβολῇ
πόσιν πρίασθαι, δεσπότην τε σώματος
λαβεῖν· κακοῦ γὰρ τοῦτ’ ἔτ’ ἄλγιον κακόν.
κἀν τῷδ’ ἀγὼν μέγιστος, ἢ κακὸν λαβεῖν
ἢ χρηστόν. οὐ γὰρ εὐκλεεῖς ἀπαλλαγαὶ
γυναιξίν, οὐδ’ οἷόν τ’ ἀνήνασθαι πόσιν.
ἐς καινὰ δ’ ἤθη καὶ νόμους ἀφιγμένην
δεῖ μάντιν εἶναι, μὴ μαθοῦσαν οἴκοθεν,
ὅτῳ μάλιστα χρήσεται ξυνευνέτῃ.
κἂν μὲν τάδ’ ἡμῖν ἐκπονουμέναισιν εὖ
πόσις ξυνοικῇ μὴ βίᾳ φέρων ζυγόν,
ζηλωτὸς αἰών· εἰ δὲ μή, θανεῖν χρεών.
ἀνὴρ δ’, ὅταν τοῖς ἔνδον ἄχθηται ξυνών,
ἔξω μολὼν ἔπαυσε καρδίαν ἄσης·
[ἢ πρὸς φίλον τιν’ ἢ πρὸς ἥλικα τραπείς·]
ἡμῖν δ’ ἀνάγκη πρὸς μίαν ψυχὴν βλέπειν.
λέγουσι δ’ ἡμᾶς ὡς ἀκίνδυνον βίον
ζῶμεν κατ’ οἴκους, οἳ δὲ μάρνανται δορί·
κακῶς φρονοῦντες· ὡς τρὶς ἂν παρ’ ἀσπίδα
στῆναι θέλοιμ’ ἂν μᾶλλον ἢ τεκεῖν ἅπαξ.
ἀλλ’ οὐ γὰρ αὑτὸς πρὸς σὲ κἄμ’ ἥκει λόγος·
σοὶ μὲν πόλις θ’ ἥδ’ ἐστὶ καὶ πατρὸς δόμοι
βίου τ’ ὄνησις καὶ φίλων συνουσία,
ἐγὼ δ’ ἔρημος ἄπολις οὖσ’ ὑβρίζομαι
πρὸς ἀνδρός, ἐκ γῆς βαρβάρου λελησμένη,
οὐ μητέρ’, οὐκ ἀδελφόν, οὐχὶ συγγενῆ
μεθορμίσασθαι τῆσδ’ ἔχουσα συμφορᾶς.

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **1306-15**
τᾷ σιῶν χοροὶ μέλοντι
καὶ ποδῶν κτύπος,
<ὄχ’> ἇτε πῶλοι ταὶ κόραι
πὰρ τὸν Εὐρώταν
ἀμπαδίοντι, πυκνὰ ποδοῖν
ἀγκονίωαί,
ταὶ δὲ κόμαι σείονται
ἆπερ Βακχᾶν θυρσαδδωᾶν καὶ παιδδωᾶν.

Ἀγῆται δ’ ἁ Λήδας παῖς
ἁγνὰ χοραγὸς εὐπρεπής.

Πλάτων, *Πρωταγόρας* **342d**
εἰσὶν δὲ ἐν ταύταις ταῖς πόλεσιν οὐ μόνον ἄνδρες ἐπὶ παιδεύσει μέγα φρονοῦντες, ἀλλὰ καὶ γυναῖκες.

ψευδο-Πλούταρχος, *Ἀποφθέγματα λακωνικά* **240**
Ἐρωτηθεῖσα δὲ ὑπό τινος Ἀττικῆς ‘διὰ τί ὑμεῖς ἄρχετε μόναι τῶν ἀνδρῶν αἱ Λάκαιναι;’ ‘ὅτι’ ἔφη ‘καὶ τίκτομεν μόναι ἄνδρας.’

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1269b 12-1270a 15**
ἔτι δ’ ἡ περὶ τὰς γυναῖκας ἄνεσις καὶ πρὸς τὴν προαίρεσιν τῆς πολιτείας βλαβερὰ καὶ πρὸς εὐδαιμονίαν πόλεως. ὥσπερ γὰρ οἰκίας μέρος ἀνὴρ καὶ γυνή, δῆλον ὅτι καὶ πόλιν ἐγγὺς τοῦ δίχα διῃρῆσθαι δεῖ νομίζειν εἴς τε τὸ τῶν ἀνδρῶν πλῆθος καὶ τὸ τῶν γυναικῶν, ὥστ’ ἐν ὅσαις πολιτείαις φαύλως ἔχει τὸ περὶ τὰς γυναῖκας, τὸ ἥμισυ τῆς πόλεως εἶναι δεῖ νομίζειν ἀνομοθέτητον. ὅπερ ἐκεῖ συμβέβηκεν· ὅλην γὰρ τὴν πόλιν ὁ νομοθέτης εἶναι βουλόμενος καρτερικήν, κατὰ μὲν τοὺς ἄνδρας φανερός ἐστι τοιοῦτος ὤν, ἐπὶ δὲ τῶν γυναικῶν ἐξημέληκεν· ζῶσι γὰρ ἀκολάστως πρὸς ἅπασαν ἀκολασίαν καὶ τρυφερῶς. ὥστ’ ἀναγκαῖον ἐν τῇ τοιαύτῃ πολιτείᾳ τιμᾶσθαι τὸν πλοῦτον, ἄλλως τε κἂν τύχωσι γυναικοκρατούμενοι, καθάπερ τὰ πολλὰ τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολεμικῶν γενῶν, ἔξω Κελτῶν ἢ κἂν εἴ τινες ἕτεροι φανερῶς τετιμήκασι τὴν πρὸς τοὺς ἄρρενας συνουσίαν. ἔοικε γὰρ ὁ μυθολογήσας πρῶτος οὐκ ἀλόγως συζεῦξαι τὸν Ἄρην πρὸς τὴν Ἀφροδίτην· ἢ γὰρ πρὸς τὴν τῶν ἀρρένων ὁμιλίαν ἢ πρὸς τὴν τῶν γυναικῶν φαίνονται κατοκώχιμοι πάντες οἱ τοιοῦτοι. διὸ παρὰ τοῖς Λάκωσι τοῦθ’ ὑπῆρχεν, καὶ πολλὰ διῳκεῖτο ὑπὸ τῶν γυναικῶν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν. καίτοι τί διαφέρει γυναῖκας ἄρχειν ἢ τοὺς ἄρχοντας ὑπὸ τῶν γυναικῶν ἄρχεσθαι; ταὐτὸ γὰρ συμβαίνει. (...) ἐξ ἀρχῆς μὲν οὖν ἔοικε συμβεβηκέναι τοῖς Λάκωσιν εὐλόγως ἡ τῶν γυναικῶν ἄνεσις. ἔξω γὰρ τῆς οἰκείας διὰ τὰς στρατείας ἀπεξενοῦντο πολὺν χρόνον, πολεμοῦντες τόν τε πρὸς Ἀργείους πόλεμον καὶ πάλιν τὸν πρὸς Ἀρκάδας καὶ Μεσηνίους· σχολάσαντες δὲ αὑτοὺς μὲν παρεῖχον τῷ νομοθέτῃ προωδ πεποιημένους διὰ τὸν στρατιωτικὸν βίον (πολλὰ γὰρ ἔχει μέρη τῆς ἀρετῆς), τὰς δὲ γυναῖκάς φασι μὲν ἄγειν ἐπιχειρῆσαι τὸν Λυκοῦργον ὑπὸ τοὺς νόμους, ὡς δ’ ἀντέκρουον, ἀποστῆναι πάλιν. αἰτίαι μὲν οὖν εἰσιν αὗται τῶν γενομένων, ὥστε δῆλον ὅτι καὶ ταύτης τῆς ἁμαρτίας· ἀλλ’ ἡμεῖς οὐ τοῦτο σκοποῦμεν, τίνι δεῖ συγγνώμην ἔχειν ἢ μὴ ἔχειν, ἀλλὰ περὶ τοῦ ὀρθῶς καὶ μὴ ὀρθῶς. τὰ δὲ περὶ τὰς γυναῖκας ἔχοντα μὴ καλῶς ἔοικεν, ὥσπερ ἐλέχθη καὶ πρότερον, οὐ μόνον ἀπρέπειάν τινα ποιεῖν τῆς πολιτείας αὐτῆς καθ’ αὑτήν, ἀλλὰ συμβάλλεσθαί τι πρὸς τὴν φιλοχρηματίαν.

1.5.2 Παιδιά και σχέσεις τους με τα μέλη του οίκου

Εὐριπίδης, *Ἡρακλῆς Μαινόμενος* **634-6**
φιλοῦσι παῖδας οἵ τ’ ἀμείνονες βροτῶν
οἵ τ’ οὐδὲν ὄντες· χρήμασιν δὲ διάφοροι·
ἔχουσιν, οἳ δ’ οὔ· πᾶν δὲ φιλότεκνον γένος.

Θουκυδίδης 7.29.5
καὶ ἐπιπεσόντες διδασκαλείῳ παίδων, ὅπερ μέγιστον ἦν αὐτόθι καὶ ἄρτι ἔτυχον οἱ παῖδες ἐσεληλυθότες, κατέκοψαν πάντας· καὶ ξυμφορὰ τῇ πόλει πάσῃ οὐδεμιᾶς ἥσσων μᾶλλον ἑτέρας ἀδόκητός τε ἐπέπεσεν αὕτη καὶ δεινή.

Ἀριστοτέλης, *περὶ ζῴων γενέσεως* **3.753a 7-15**
ἔοικε δὲ καὶ ἡ φύσις βούλεσθαι τὴν τῶν τέκνων αἴσθησιν ἐπιμελητικὴν παρασκευάζειν· ἀλλὰ τοῖς μὲν χείροσι τοῦτ’ ἐμποιεῖ μέχρι τοῦ τεκεῖν μόνον, τοῖς δὲ καὶ περὶ τὴν τελείωσιν, ὅσα δὲ φρονιμώτερα καὶ περὶ τὴν ἐκτροφήν. τοῖς δὲ δὴ μάλιστα κοινωνοῦσι φρονήσεως καὶ πρὸς τελειωθέντα γίγνεται συνήθεια καὶ φιλία, καθάπερ τοῖς τε ἀνθρώποις καὶ τῶν τετραπόδων ἐνίοις, (…)

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **641-7**
Ἑπτὰ μὲν ἔτη γεγῶσ’ εὐθὺς ἠρρηφόρουν·
εἶτ’ ἀλετρὶς ἦ δεκέτις οὖσα τἀρχηγέτι·
κᾆτ’ ἔχουσα τὸν κροκωτὸν ἄρκτος ἦ Βραυρωνίοις·
κἀκανηφόρουν ποτ’ οὖσα παῖς καλὴ ‘χουσ’
ἰσχάδων ὁρμαθόν

Ἀριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* **746-7**
Πόσ’ ἔτη δὲ γέγονε; τρεῖς χοᾶς ἢ τέτταρας;
{ΓΥ. Α′} Σχεδὸν τοσοῦτον χὤσον ἐκ Διονυσίων.

Σόλων απ. 27 West
παῖς μὲν ἄνηβος ἐὼν ἔτι νήπιος ἕρκος ὀδόντων
φύσας ἐκβάλλει πρῶτον ἐν ἕπτ’ ἔτεσιν.
τοὺς δ’ ἑτέρους ὅτε δὴ τελέσηι θεὸς ἕπτ’ ἐνιαυτούς,
ἥβης †δὲ φάνει† σήματα γεινομένης.
τῆι τριτάτηι δὲ γένειον ἀεξομένων ἔτι γυίων
λαχνοῦται, χροιῆς ἄνθος ἀμειβομένης.
τῆι δὲ τετάρτηι πᾶς τις ἐν ἑβδομάδι μέγ’ ἄριστος
ἰσχύν, ἧι τ’ ἄνδρες πείρατ’ ἔχουσ’ ἀρετῆς.
πέμπτηι δ’ ὥριον ἄνδρα γάμου μεμνημένον εἶναι
καὶ παίδων ζητεῖν εἰσοπίσω γενεήν.
τῆι δ’ ἕκτηι περὶ πάντα καταρτύεται νόος ἀνδρός,
οὐδ’ ἔρδειν ἔθ’ ὁμῶς ἔργ’ ἀπάλαμνα θέλει.
ἑπτὰ δὲ νοῦν καὶ γλῶσσαν ἐν ἑβδομάσιν μέγ’ ἄριστος
ὀκτώ τ’· ἀμφοτέρων τέσσαρα καὶ δέκ’ ἔτη.
τῆι δ’ ἐνάτηι ἔτι μὲν δύναται, μαλακώτερα δ’ αὐτοῦ
πρὸς μεγάλην ἀρετὴν γλῶσσά τε καὶ σοφίη.
τὴν δεκάτην δ’ εἴ τις τελέσας κατὰ μέτρον ἵκοιτο,
οὐκ ἂν ἄωρος ἐὼν μοῖραν ἔχοι θανάτου.

Πλάτων, *Νόμοι* **833cd**
{ΑΘ.} Τριττὰ δὴ ταῦτα ἀθλήματα διανοηθῶμεν, ἓν μὲν παιδικόν, ἓν δὲ ἀγενείων, ἓν δὲ ἀνδρῶν· καὶ τοῖς μὲν τῶν ἀγενείων τὰ δύο τῶν τριῶν τοῦ μήκους τοῦ δρόμου θήσομεν, τοῖς δὲ παισὶ τὰ τούτων ἡμίσεα, τοξόταις τε καὶ ὁπλίταις ἁμιλλωμένοις, γυναιξὶν δέ, κόραις μὲν ἀνήβοις γυμναῖς στάδιον καὶ δίαυλον καὶ ἐφίππιον καὶ δόλιχον, ἐν αὐτῷ τῷ δρόμῳ ἁμιλλωμέναις, ταῖς δὲ τριακαιδεκέτεσι μέχρι γάμου μενούσαις κοινωνίας μὴ μακρότερον εἴκοσι ἐτῶν μηδ’ ἔλαττον ὀκτωκαίδεκα·

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **21.2**
Ἄμμες πόκ’ ἦμες ἄλκιμοι νεανίαι.
ὁ δὲ τῶν ἀκμαζόντων ἀμειβόμενος ἔλεγεν·
Ἄμμες δέ γ’ εἰμέν· αἰ δὲ λῇς, αὐγάσδεο.
ὁ δὲ τρίτος ὁ τῶν παίδων·
Ἄμμες δέ γ’ ἐσσόμεσθα πολλῷ κάρρονες.

Πλάτων, *Πολιτεία* **431c**
Καὶ μὴν καὶ τάς γε πολλὰς καὶ παντοδαπὰς ἐπιθυμίας καὶ ἡδονάς τε καὶ λύπας ἐν παισὶ μάλιστα ἄν τις εὕροι καὶ γυναιξὶ καὶ οἰκέταις καὶ τῶν ἐλευθέρων λεγομένων ἐν τοῖς πολλοῖς τε καὶ φαύλοις

Ἀριστοτέλης, *περὶ ζῴων γεννέσεως* **728a 17**
Ἔοικε δὲ καὶ τὴν μορφὴν γυναικὶ παῖς, καὶ ἔστιν ἡ γυνὴ ὥσπερ ἄρρεν ἄγονον.

Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια* **1161b 28-1162a2**
οἱ γονεῖς μὲν γὰρ στέργουσι τὰ τέκνα ὡς ἑαυτῶν τι ὄντα, τὰ δὲ τέκνα τοὺς γονεῖς ὡς ἀπ’ ἐκείνων τι ὄντα. μᾶλλον δ’ ἴσασιν οἱ γονεῖς τὰ ἐξ αὑτῶν ἢ τὰ γεννηθέντα ὅτι ἐκ τούτων, καὶ μᾶλλον συνῳκείωται τὸ ἀφ’ οὗ τῷ γεννηθέντι ἢ τὸ γενόμενον τῷ ποιήσαντι· τὸ γὰρ ἐξ αὐτοῦ οἰκεῖον τῷ ἀφ’ οὗ, οἷον ὀδοὺς θρὶξ ὁτιοῦν τῷ ἔχοντι· ἐκείνῳ δ’ οὐδὲν τὸ ἀφ’ οὗ, ἢ ἧττον. καὶ τῷ πλήθει δὲ τοῦ χρόνου· οἳ μὲν γὰρ εὐθὺς γενόμενα στέργουσιν, τὰ δὲ προελθόντος χρόνου τοὺς γονεῖς, σύνεσιν ἢ αἴσθησιν λαβόντα. ἐκ τούτων δὲ δῆλον καὶ δι’ ἃ φιλοῦσι μᾶλλον αἱ μητέρες. γονεῖς μὲν οὖν τέκνα φιλοῦσιν ὡς ἑαυτούς (τὰ γὰρ ἐξ αὐτῶν οἷον ἕτεροι αὐτοὶ τῷ κεχωρίσθαι), τέκνα δὲ γονεῖς ὡς ἀπ’ ἐκείνων πεφυκότα, ἀδελφοὶ δ’ ἀλλήλους τῷ ἐκ τῶν αὐτῶν πεφυκέναι·

Ἰλιάς **15.362-4**
ῥεῖα μάλ’, ὡς ὅτε τις ψάμαθον πάϊς ἄγχι θαλάσσης,
ὅς τ’ ἐπεὶ οὖν ποιήσῃ ἀθύρματα νηπιέῃσιν
ἂψ αὖτις συνέχευε ποσὶν καὶ χερσὶν ἀθύρων

Ὀδύσσεια **18.322-3**
τὴν Δολίος μὲν ἔτικτε, κόμισσε δὲ Πηνελόπεια,
παῖδα δὲ ὣς ἀτίταλλε, δίδου δ' ἄρ' ἀθύρματα θυμῷ·

Θουκυδίδης 2.14.1
Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἀκούσαντες ἀνεπείθοντό τε καὶ ἐσεκομίζοντο ἐκ τῶν ἀγρῶν παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν ᾗ κατ' οἶκον ἐχρῶντο,

Ἰλιάς **4.477-8**
... οὐδὲ τοκεῦσι
θρέπτρα φίλοις ἀπέδωκε, μινυνθάδιος δέ οἱ αἰὼν

Ἰλιάς **9.447-63**
φεύγων νείκεα πατρὸς Ἀμύντορος Ὀρμενίδαο,
ὅς μοι παλλακίδος περιχώσατο καλλικόμοιο,
τὴν αὐτὸς φιλέεσκεν, ἀτιμάζεσκε δ' ἄκοιτιν
μητέρ' ἐμήν· ἣ δ' αἰὲν ἐμὲ λισσέσκετο γούνων
παλλακίδι προμιγῆναι, ἵν' ἐχθήρειε γέροντα.
τῇ πιθόμην καὶ ἔρεξα· πατὴρ δ' ἐμὸς αὐτίκ' ὀϊσθεὶς
πολλὰ κατηρᾶτο, στυγερὰς δ' ἐπεκέκλετ' Ἐρινῦς,
μή ποτε γούνασιν οἷσιν ἐφέσσεσθαι φίλον υἱὸν
ἐξ ἐμέθεν γεγαῶτα· θεοὶ δ' ἐτέλειον ἐπαρὰς
Ζεύς τε καταχθόνιος καὶ ἐπαινὴ Περσεφόνεια.
ἔνθ' ἐμοὶ οὐκέτι πάμπαν ἐρητύετ' ἐν φρεσὶ θυμὸς
πατρὸς χωομένοιο κατὰ μέγαρα στρωφᾶσθαι.

Αἰσχύλος, *Χοηφόροι* **749-60**
φίλον δ' Ὀρέστην, τῆς ἐμῆς ψυχῆς τριβήν,
ὃν ἐξέθρεψα μητρόθεν δεδεγμένη
....
καὶ νυκτιπλάγκτων ὀρθίων κελευμάτων
καὶ πολλὰ καὶ μοχθήρ' ἀνωφέλητ' ἐμοὶ
τλάσῃ – τὸ μὴ φρονοῦν γὰρ ὡσπερεὶ βοτὸν
τρέφειν ἀνάγκη, πῶς γὰρ οὔ; τρόπῳ φρενός·
οὐ γάρ τι φωνεῖ παῖς ἔτ' ὢν ἐν σπαργάνοις,
εἰ λιμός, ἢ δίψη τις, ἢ λιψουρία
ἔχει· νέα δὲ νηδὺς αὐτάρκης τέκνων.
τούτων πρόμαντις οὖσα, πολλὰ δ', οἴομαι,
ψευσθεῖσα, παιδὸς σπαργάνων φαιδρύντρια –
κναφεὺς τροφεύς τε ταὐτὸν εἰχέτην τέλος.

Ἰλιάς **12.433-5**
ἀλλ' ἔχον ὥς τε τάλαντα γυνὴ χερνῆτις ἀληθής,
ἥ τε σταθμὸν ἔχουσα καὶ εἴριον ἀμφὶς ἀνέλκει
ἰσάζουσ', ἵνα παισὶν ἀεικέα μισθὸν ἄρηται·

Ἰλιάς **4.130-1**
ἣ δὲ τόσον μὲν ἔεργεν ἀπὸ χροὸς ὡς ὅτε μήτηρ
παιδὸς ἐέργῃ μυῖαν ὅθ' ἡδέϊ λέξαται ὕπνῳ,

Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* **1168a 25-6**
οκεῖ δὲ τὸ μὲν εὖ πάσχειν ἄπονον εἶναι, τὸ δ' εὖ ποιεῖν ἐργῶδες. διὰ ταῦτα δὲ καὶ αἱ μητέρες φιλοτεκνότεραι· ἐπιπονωτέρα γὰρ ἡ γέννησις, καὶ μᾶλλον ἴσασιν ὅτι αὐτῶν. δόξειε δ' ἂν τοῦτο καὶ τοῖς εὐεργέταις οἰκεῖον εἶναι.

Εὐριπίδης απ. 1015
ἀεὶ δὲ μήτηρ φιλότεκνος μᾶλλον πατρός

Εὐριπίδης, *Τρωάδες* **1167-1206**

ὦ φίλταθ’, ὥς σοι θάνατος ἦλθε δυστυχής.
εἰ μὲν γὰρ ἔθανες πρὸ πόλεως, ἥβης τυχὼν
γάμων τε καὶ τῆς ἰσοθέου τυραννίδος,
μακάριος ἦσθ’ ἄν, εἴ τι τῶνδε μακάριον·
νῦν δ’ αὔτ’ ἰδὼν μὲν γνούς τε σῇ ψυχῇ, τέκνον,
οὐκ οἶσθ’, ἐχρήσω δ’ οὐδὲν ἐν δόμοις ἔχων.
δύστηνε, κρατὸς ὥς σ’ ἔκειρεν ἀθλίως
τείχη πατρῷα, Λοξίου πυργώματα,
ὃν πόλλ’ ἐκήπευσ’ ἡ τεκοῦσα βόστρυχον
φιλήμασίν τ’ ἔδωκεν, ἔνθεν ἐκγελᾷ
ὀστέων ῥαγέντων φόνος, ἵν’ αἰσχρὰ μὴ λέγω.
ὦ χεῖρες, ὡς εἰκοὺς μὲν ἡδείας πατρὸς
κέκτησθ’, ἐν ἄρθροις δ’ ἔκλυτοι πρόκεισθέ μοι.
ὦ πολλὰ κόμπους ἐκβαλὸν φίλον στόμα,
ὄλωλας, ἐψεύσω μ’, ὅτ’ ἐσπίπτων πέπλους,
Ὦ μῆτερ, ηὔδας, ἦ πολύν σοι βοστρύχων
πλόκαμον κεροῦμαι, πρὸς τάφον θ’ ὁμηλίκων
κώμους ἀπάξω, φίλα διδοὺς προσφθέγματα.
σὺ δ’ οὐκ ἔμ’, ἀλλ’ ἐγὼ σὲ τὸν νεώτερον,
γραῦς ἄπολις ἄτεκνος, ἄθλιον θάπτω νεκρόν.
οἴμοι, τὰ πόλλ’ ἀσπάσμαθ’ αἵ τ’ ἐμαὶ τροφαὶ
ὕπνοι τ’ ἐκεῖνοι φροῦδά μοι. τί καί ποτε
γράψειεν ἄν σε μουσοποιὸς ἐν τάφῳ;
Τὸν παῖδα τόνδ’ ἔκτειναν Ἀργεῖοί ποτε
δείσαντες; – αἰσχρὸν τοὐπίγραμμά γ’ Ἑλλάδι.
ἀλλ’ οὖν πατρῴων οὐ λαχὼν ἕξεις ὅμως
ἐν ᾗ ταφήσῃ χαλκόνωτον ἰτέαν.
ὦ καλλίπηχυν Ἕκτορος βραχίονα
σῴζουσ’, ἄριστον φύλακ’ ἀπώλεσας σέθεν.
ὡς ἡδὺς ἐν πόρπακι σῷ κεῖται τύπος
ἴτυός τ’ ἐν εὐτόρνοισι περιδρόμοις ἱδρώς,
ὃν ἐκ μετώπου πολλάκις πόνους ἔχων
ἔσταζεν Ἕκτωρ προστιθεὶς γενειάδι.
φέρετε, κομίζετ’ ἀθλίῳ κόσμον νεκρῷ
ἐκ τῶν παρόντων· οὐ γὰρ ἐς κάλλος τύχας
δαίμων δίδωσιν· ὧν δ’ ἔχω, λήψῃ τάδε.
θνητῶν δὲ μῶρος ὅστις εὖ πράσσειν δοκῶν
βέβαια χαίρει· τοῖς τρόποις γὰρ αἱ τύχαι,
ἔμπληκτος ὡς ἄνθρωπος, ἄλλοτ’ ἄλλοσε
πηδῶσι, κοὐδεὶς αὐτὸς εὐτυχεῖ ποτε.

Εὐριπίδης, *Ἱκέτιδες* **1101-3**
κατεῖχε χειρί· πατρὶ δ’ οὐδὲν †ἥδιον†
γέροντι θυγατρός· ἀρσένων δὲ μείζονες
ψυχαί, γλυκεῖαι δ’ ἧσσον ἐς θωπεύματα

Παιχνίδια

Εὐριπίδης, *Αὐγή* **απ. 272**
τίς δ’ οὐχὶ χαίρει νηπίοις ἀθύρμασιν;

Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* **878-81**
εὐθύς γε τοι παιδάριον ὂν τυννουτονὶ
ἔπλαττεν ἔνδον οἰκίας ναῦς τ’ ἔγλυφεν
ἁμαξίδας τε † σκυτίνας ἠργάζετο
κἀκ τῶν σιδίων βατράχους ἐποίει, πῶς δοκεῖς;

Πλάτων, *Νόμοι* **643b-c**
{ΑΘ.} Λέγω δή, καί φημι τὸν ὁτιοῦν ἀγαθὸν ἄνδρα μέλλοντα ἔσεσθαι τοῦτο αὐτὸ ἐκ παίδων εὐθὺς μελετᾶν δεῖν, παίζοντά τε καὶ σπουδάζοντα ἐν τοῖς τοῦ πράγματος ἑκάστοις προσήκουσιν. οἷον τὸν μέλλοντα ἀγαθὸν ἔσεσθαι γεωργὸν ἤ τινα οἰκοδόμον, τὸν μὲν οἰκοδομοῦντά τι τῶν παιδείων οἰκοδομημάτων παίζειν χρή, τὸν δ' αὖ γεωργοῦντα, καὶ ὄργανα ἑκατέρῳ σμικρά, τῶν ἀληθινῶν μιμήματα, παρασκευάζειν τὸν τρέφοντα αὐτῶν ἑκάτερον, καὶ δὴ καὶ τῶν μαθημάτων ὅσα ἀναγκαῖα προμεμαθηκέναι προμανθάνειν, οἷον τέκτονα μετρεῖν ἢ σταθμᾶσθαι καὶ πολεμικὸν ἱππεύειν παίζοντα ἤ τι τῶν τοιούτων ἄλλο ποιοῦντα, καὶ πειρᾶσθαι διὰ τῶν παιδιῶνἐκεῖσε τρέπειν τὰς ἡδονὰς καὶ ἐπιθυμίας τῶν παίδων, οἷ ἀφικομένους αὐτοὺς δεῖ τέλος ἔχειν.

Πλάτων, *Νόμοι* **658cd**
{ΑΘ.} Εἰ μὲν τοίνυν τὰ πάνυ σμικρὰ κρίνοι παιδία, κρινοῦσιν τὸν τὰ θαύματα ἐπιδεικνύντα· ἦ γάρ; {ΚΛ.} Πῶς γὰρ οὔ; {ΑΘ.} Ἐὰν δέ γ' οἱ μείζους παῖδες, τὸν τὰς κωμῳδίας· τραγῳδίαν δὲ αἵ τε πεπαιδευμέναι τῶν γυναικῶν καὶ τὰ νέα μειράκια καὶ σχεδὸν ἴσως τὸ πλῆθος πάντων.

Πλούταρχος, *Ἠθικά = περὶ εὐθυμίας* **469d**
ὥσπερ τὰ μικρὰ παιδάρια, ἀπὸ πολλῶν παιγνίων ἂν ἕν τις ἀφέληταί τι, καὶ τὰ λοιπὰ πάντα προσρίψαντα κλαίει καὶ βοᾷ

Ἡρόδοτος 1.94.14
Ἐξευρεθῆναι δὴ ὦν τότε καὶ τῶν κύβων καὶ τῶν ἀστραγάλων καὶ τῆς σφαίρης καὶ τῶν ἀλλέων πασέων παιγνιέων τὰ εἴδεα, πλὴν πεσσῶν· τούτων γὰρ ὦν τὴν ἐξεύρεσιν οὐκ οἰκηιοῦνται Λυδοί.

Σοφοκλῆς, *Παλαμήδης* **απ. 479.4**
(ενν. ἐφηῦρε) πεσσοὺς κύβους τε, τερπνὸν ἀργίας ἄκος;
πρβλ. Εὐφορίων απ. 61 Powell (πεσσὰ Ναυπλιάδαο)

Πλάτων, *Φαῖδρος* **274c**
{ΣΩ.} Ἤκουσα τοίνυν περὶ Ναύκρατιν τῆς Αἰγύπτου γενέσθαι τῶν ἐκεῖ παλαιῶν τινα θεῶν, οὗ καὶ τὸ ὄρνεον ἱερὸν ὃ δὴ καλοῦσιν Ἶβιν· αὐτῷ δὲ ὄνομα τῷ δαίμονι εἶναι Θεύθ. τοῦτον δὴ πρῶτον ἀριθμόν τε καὶ λογισμὸν εὑρεῖν καὶ γεωμετρίαν καὶ ἀστρονομίαν, ἔτι δὲ πεττείας τε καὶ κυβείας

Ἀριστοτέλης, *Ῥητορική* **1370-1a 2**
ἐπεὶ δὲ τὸ νικᾶν ἡδύ, ἀνάγκη καὶ τὰς παιδιὰς ἡδείας εἶναι τὰς μαχητικὰς καὶ τὰς ἐριστικάς (πολλάκις γὰρ ἐν ταύταις γίγνεται τὸ νικᾶν), καὶ ἀστραγαλίσεις καὶ σφαιρίσεις καὶ κυβείας καὶ πεττείας. καὶ περὶ τὰς ἐσπουδασμένας δὲ παιδιὰς ὁμοίως·

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **5134b 25-28**
ἅμα δὲ καὶ δεῖ τοὺς παῖδας ἔχειν τινὰ διατριβήν, καὶ τὴν Ἀρχύτου πλαταγὴν οἴεσθαι γενέσθαι καλῶς, ἣν διδόασι τοῖς παιδίοις, ὅπως χρώμενοι ταύτῃ μηδὲν καταγνύωσι τῶν κατὰ τὴν οἰκίαν· οὐ γὰρ δύναται τὸ νέον ἡσυχάζειν. αὕτη μὲν οὖν ἐστι τοῖς νηπίοις ἁρμόττουσα τῶν παιδίων, ἡ δὲ παιδεία πλαταγὴ τοῖς μείζοσι τῶν νέων

ψευδο-Πλούταρχος, *Ἠθικά = Ἀποφθέγματα Λακωνικά* **229b**
τοὺς μὲν παῖδας τοῖς ἀστραγάλοις δεῖ ἐξαπατᾶν, τοὺς δὲ ἄνδρας τοῖς ὅρκοις.

Φλάβιος Φιλόστρατος, *Ἡρωικός* **730.6**
ἐπεὶ δὲ ὁ Ἀχιλλεὺς ἐγένετο, ποιοῦνται αὐτοῦ τροφέα τὸν Χείρωνα, ὁ δὲ ἔτρεφεν αὐτὸν κηρίοις τε καὶ μυελοῖς νεβρῶν ἐς ἡλικίαν τε ἥκοντα, ἐν ᾗ οἱ παῖδες ἁμαξίδων καὶ ἀστραγάλων δέονται

Φερεκράτης απ. 48 Κ.-Α.
ἀντ' ἀστραγάλων κονδύλοισι παίζετε

Ἰλιάς **23.86-8**
ἤγαγεν ὑμέτερον δ' ἀνδροκτασίης ὕπο λυγρῆς,
ἤματι τῷ ὅτε παῖδα κατέκτανον Ἀμφιδάμαντος
νήπιος οὐκ ἐθέλων ἀμφ' ἀστραγάλοισι χολωθείς·

Ἀθήναιος, *Ἐπιτομή* **2.2.82.21**
ῥόμβος ἐστὶ τροχίσκος, ὃν τύπτοντες ἱμᾶσι καὶ στρέφοντες ποιοῦσι περιδινεῖσθαι καὶ ψόφον ἀποτελεῖν·
ῥύμβον δὲ αὐτὸν Εὔπολις εἶπε· καλεῖται δὲ καὶ βρυτήρ.

Παλατινὴ Ἀνθολογία **14.62**
Λίην ἔντριχός εἰμι· τὰ φύλλα δέ μου κατακρύπτει
τὰς τρίχας, εἰ τρύπη φαίνεται οὐδαμόθεν·
πολλοῖς παιδαρίοις ἐμπαίζομαι· εἰ δέ τίς ἐστιν
εἰς τὸ βαλεῖν ἀφυής, ἵσταται ὥσπερ ὄνος.

Λεωνίδας Ταραντίνος, *Παλατινὴ Ἀνθολογία* **6.309**
Εὔφιμόν τοι σφαῖραν ἐυκρόταλόν τε Φιλοκλῆς
Ἑρμείῃ ταύτην πυξινέην πλατάγην
ἀστραγάλας θ’, αἷς πόλλ’ ἐπεμήνατο, καὶ τὸν ἑλικτὸν
ῥόμβον, κουροσύνης παίγνι’, ἀνεκρέμασεν.

Σωρανός, *περὶ γυναικείων* **2.24.4.4**
ἐκ δὲ τού<των> ἐστὶν ἥ τε διὰ σφαίρας παιγνία, καὶ μάλιστα τῆς διακένου, καὶ <ἡ> διὰ τῶν κούφων ἁλτήρων βολή,… τά τε γὰρ ἄνω μέρη γυμνάζεται μᾶλλον, καὶ ἀπαιωρούμενοι μέχρι πλείονος οἱ μαστοὶ τῷ μηδὲ αὐτοὺς μένειν ἀργοὺς νοστιμώτερόν τε καὶ πλεῖον ἀποτελοῦσιν τὸ γάλα τῆς ὕλης ἐπ’ αὐτοὺς ἀφθόνως φερομένης.

Ὀδύσσεια **6. 100, 115**
σφαίρῃ ταὶ δ’ ἄρ’ ἔπαιζον, ἀπὸ κρήδεμνα βαλοῦσαι,
…σφαῖραν ἔπειτ’ ἔρριψε μετ’ ἀμφίπολον βασίλεια·

Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* **1.25-26**
αἳ δὲ διὰ τῆς σφαίρας· ἧς τὴν εὕρεσιν Ἀγαλλὶς ἡ Κερκυραία γραμματικὴ Ναυσικάᾳ ἀνατίθησιν ὡς πολίτιδι χαριζομένη, Δικαίαρχος δὲ (FHG II 249) Σικυωνίοις, Ἵππασος δὲ (FHG IV 430) Λακεδαιμονίοις ταύτην τε καὶ τὰ γυμνάσια πρώτοις.
… ὁ δὲ καλούμενον διὰ τῆς σφαίρας ἁρπαστὸν φαινίνδα ἐκαλεῖτο, ὃ ἐγὼ πάντων μάλιστα ἀσπάζομαι. πολὺ δὲ τὸ σύντονον καὶ καματηρὸν τῆς περὶ τὴν σφαιριστικὴν ἁμίλλης τό τε κατὰ τοὺς τραχηλισμοὺς ῥωμαλέον. Ἀντιφάνης (277, K.-A.)
οἴμοι κακοδαίμων, τὸν τράχηλον ὡς ἔχω. διηγεῖται δὲ τὴν φαινίνδα παιδιὰν οὕτως Ἀντιφάνης (231 K.-A.)·
σφαῖραν λαβὼν
τῷ μὲν διδοὺς ἔχαιρε, τὸν δ’ ἔφευγ’ ἅμα,
τοῦ δ’ ἐξέκρουσε, τὸν δ’ ἀνέστησεν πάλιν, κλαγκταῖσι φωναῖς . . . .
’ἔξω, μακράν, παρ’ αὐτόν, ὑπὲρ αὐτόν, κάτω, ἄνω, βραχεῖαν, ἀπόδος ἐν καταστροφῇ.’
ἐκαλεῖτο δὲ φαινίνδα ἀπὸ τῆς ἀφέσεως τῶν σφαιριζόντων, ἢ ὅτι εὑρετὴς αὐτοῦ, ὥς φησιν Ἰόβας ὁ …
ἐφρόντιζον δὲ εὐρυθμίας οἱ σφαιρίζοντες

Ἀπολλώνιος Ῥόδιος, *Ἀργοναυτικά* **3.131-6**
εἰ δ’ ἄγε μοι πρόφρων τέλεσον χρέος ὅττι κεν εἴπω,
καί κέν τοι ὀπάσαιμι Διὸς περικαλλὲς ἄθυρμα
κεῖνο τό οἱ ποίησε φίλη τροφὸς Ἀδρήστεια
ἄντρῳ ἐν Ἰδαίῳ ἔτι νήπια κουρίζοντι,
σφαῖραν ἐυτρόχαλον, τῆς οὐ σύγε μείλιον ἄλλο
χειρῶν Ἡφαίστοιο κατακτεατίσσῃ ἄρειον.

Ἀνακρέων απ. 358 PMG
σφαίρῃ δηὖτέ με πορφυρῇ
βάλλων χρυσοκόμης Ἔρως...

1.6 ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΣΧΟΛΙΕΣ

1.6.1 Ανδρικές ασχολίες και εργασίες

Γενικές κρίσεις για την εργασία

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **311-4**
ἔργον δ’ οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δέ τ’ ὄνειδος.
εἰ δέ κεν ἐργάζῃ, τάχα σε ζηλώσει ἀεργὸς

πλουτεῦντα· πλούτῳ δ’ ἀρετὴ καὶ κῦδος ὀπηδεῖ.
δαίμονι δ’ οἷος ἔησθα, τὸ ἐργάζεσθαι ἄμεινον

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **498-503**
πολλὰ δ’ ἀεργὸς ἀνήρ, κενεὴν ἐπὶ ἐλπίδα μίμνων,
χρηίζων βιότοιο, κακὰ προσελέξατο θυμῷ.
ἐλπὶς δ’ οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένον ἄνδρα κομίζει,
ἥμενον ἐν λέσχῃ, τῷ μὴ βίος ἄρκιος εἴη.
δείκνυε δὲ δμώεσσι θέρευς ἔτι μέσσου ἐόντος·
“οὐκ αἰεὶ θέρος ἐσσεῖται, ποιεῖσθε καλιάς.”

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **20-26**
ἥ τε [ενν. Ἔρις] καὶ ἀπάλαμόν περ ὁμῶς ἐπὶ ἔργον ἐγείρει·
εἰς ἕτερον γάρ τίς τε ἴδεν ἔργοιο χατίζων
πλούσιον, ὃς σπεύδει μὲν ἀρόμεναι ἠδὲ φυτεύειν
οἶκόν τ’ εὖ θέσθαι· ζηλοῖ δέ τε γείτονα γείτων
εἰς ἄφενος σπεύδοντ’· ἀγαθὴ δ’ Ἔρις ἥδε βροτοῖσιν.
καὶ κεραμεὺς κεραμεῖ κοτέει καὶ τέκτονι τέκτων,
καὶ πτωχὸς πτωχῷ φθονέει καὶ ἀοιδὸς ἀοιδῷ

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **24.2-4**
καὶ γὰρ ἕν τι τοῦτο τῶν καλῶν ἦν καὶ μακαρίων ἃ παρεσκεύασε τοῖς ἑαυτοῦ πολίταις ὁ Λυκοῦργος, ἀφθονία σχολῆς, οἷς τέχνης μὲν ἅψασθαι βαναύσου τὸ παράπαν οὐκ ἐφεῖτο, χρηματισμοῦ δὲ συναγωγὴν ἔχοντος ἐργώδη καὶ πραγματείαν οὐδ’ ὁτιοῦν ἔδει, διὰ τὸ κομιδῇ τὸν πλοῦτον ἄζηλον γεγονέναι καὶ ἄτιμον οἱ δὲ εἵλωτες αὐτοῖς εἰργάζοντο τὴν γῆν, ἀποφορὰν τὴν εἰρημένην τελοῦντες. ἐπιδημῶν δέ τις Ἀθήνησι δικαστηρίων ὄντων, καὶ πυθόμενός τινα δίκην ἀργίας ὠφληκότα βαδίζειν ἀθυμοῦντα καὶ προπεμπόμενον ὑπὸ τῶν φίλων συναχθομένων καὶ βαρέως φερόντων, ἐδεῖτο δεῖξαι τοὺς συμπαρόντας αὐτῷ τίς ἐστιν ὁ τὴν ἐλευθερίας ἑαλωκὼς δίκην. οὕτω δουλοπρεπὲς ἡγοῦντο τὴν περὶ τὰς τέχνας καὶ τὸν χρηματισμὸν ἀσχολίαν.

Δημοσθένης 25 (*κατὰ Ἀριστογείτονος* **1).51**
εἰσὶν ὁμοῦ δισμύριοι πάντες Ἀθηναῖοι. τούτων ἕκαστος ἕν γέ τι πράττων κατὰ τὴν ἀγορὰν περιέρχεται, ἤτοι νὴ τὸν Ἡρακλέα τῶν κοινῶν ἢ τῶν ἰδίων. ἀλλ’ οὐχ οὗτος οὐδέν, οὐδ’ ἂν ἔχοι δεῖξαι πρὸς ὅτῳ τὸν βίον ἐστὶ τῶν μετρίων ἢ καλῶν. οὐχὶ τῶν πολιτικῶν ἀγαθῶν ἐπ’ οὐδενὶ τῇ ψυχῇ διατρίβει· οὐ τέχνης, οὐ γεωργίας, οὐκ ἄλλης ἐργασίας οὐδεμιᾶς ἐπιμελεῖται· οὐ φιλανθρωπίας, οὐχ ὁμιλίας οὐδεμιᾶς οὐδενὶ κοινωνεῖ· ἀλλὰ πορεύεται διὰ τῆς ἀγορᾶς, ὥσπερ ἔχις ἢ σκορπίος ἠρκὼς τὸ κέντρον, ᾄττων δεῦρο κἀκεῖσε, σκοπῶν τίνι συμφορὰν ἢ βλασφημίαν ἢ κακόν τι προστριψάμενος καὶ καταστήσας εἰς φόβον ἀργύριον εἰσπράξεται. οὐδὲ προσφοιτᾷ πρός τι τούτων τῶν ἐν τῇ πόλει κουρείων ἢ μυροπωλίων ἢ τῶν ἄλλων ἐργαστηρίων οὐδὲ πρὸς ἕν.

Ἀριστοτέλης, *Ρητορική* **1381a**
διὸ τοὺς ἐλευθερίους καὶ ἀνδρείους τιμῶσι καὶ τοὺς δικαίους· τοιούτους δ’ ὑπολαμβάνουσι τοὺς μὴ ἀφ’ ἑτέρων ζῶντας· τοιοῦτοι δ’ οἱ ἀπὸ τοῦ ἐργάζεσθαι, καὶ τούτων οἱ ἀπὸ γεωργίας, καὶ τῶν ἄλλων οἱ αὐτουργοὶ μάλιστα.

Αγροτικές ασχολίες και επαγγέλματα

Πλάτων, *Εὐθύδημος* **292a**
Τί δὲ ἡ ὑμετέρα τέχνη ἡ γεωργία; πάντων ἄρχουσα ὧν ἄρχει, τί [ἔργον] ἀπεργάζεται; οὐ τὴν τροφὴν ἂν φαίης τὴν ἐκ τῆς γῆς παρέχειν ἡμῖν;

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1291a**
μὲν οὖν ἐστι τὸ περὶ τὴν τροφὴν πλῆθος, οἱ καλούμενοι γεωργοί, δεύτερον δὲ τὸ καλούμενον βάναυσον (ἔστι δὲ τοῦτο τὸ περὶ τὰς τέχνας ὧν ἄνευ πόλιν ἀδύνατον οἰκεῖσθαι· τούτων δὲ τῶν τεχνῶν τὰς μὲν ἐξ ἀνάγκης ὑπάρχειν δεῖ, τὰς δὲ εἰς τρυφὴν ἢ τὸ καλῶς ζῆν), τρίτον δὲ <τὸ> ἀγοραῖον (λέγω δ’ ἀγοραῖον τὸ περὶ τὰς πράσεις καὶ τὰς ὠνὰς καὶ τὰς ἐμπορίας καὶ καπηλείας διατρῖβον), τέταρτον δὲ τὸ θητικόν, πέμπτον δὲ γένος τὸ προπολεμῆσον, ὃ τούτων οὐθὲν ἧττόν ἐστιν ἀναγκαῖον ὑπάρχειν, εἰ μέλλουσι μὴ δουλεύσειν τοῖς ἐπιοῦσιν.

Ξενοφών, *Οἰκονομικός* **5**
(...) ὅτι τῆς γεωργίας οὐδ’ οἱ πάνυ μακάριοι δύνανται ἀπέχεσθαι. ἔοικε γὰρ ἡ ἐπιμέλεια αὐτῆς εἶναι ἅμα τε ἡδυπάθειά τις καὶ οἴκου αὔξησις καὶ σωμάτων ἄσκησις εἰς τὸ δύνασθαι ὅσα ἀνδρὶ ἐλευθέρῳ προσήκει. πρῶτον

μὲν γὰρ ἀφ' ὧν ζῶσιν οἱ ἄνθρωποι, ταῦτα ἡ γῆ φέρει ἐργαζομένοις, καὶ ἀφ' ὧν τοίνυν ἡδυπαθοῦσι, προσεπιφέρει· ἔπειτα δὲ ὅσοις κοσμοῦσι βωμοὺς καὶ ἀγάλματα καὶ οἷς αὐτοὶ κοσμοῦνται, καὶ ταῦτα μετὰ ἡδίστων ὀσμῶν καὶ θεαμάτων παρέχει· ἔπειτα δὲ ὄψα πολλὰ τὰ μὲν φύει, τὰ δὲ τρέφει· καὶ γὰρ ἡ προβατευτικὴ τέχνη συνῆπται τῇ γεωργίᾳ, ὥστε ἔχειν καὶ θεοὺς ἐξαρέσκεσθαι θύοντας καὶ αὐτοὺς χρῆσθαι. παρέχουσα δ' ἀφθονώτατα τἀγαθὰ οὐκ ἐᾷ ταῦτα μετὰ μαλακίας λαμβάνειν, ἀλλὰ ψύχη τε χειμῶνος καὶ θάλπη θέρους ἐθίζει καρτερεῖν. καὶ τοὺς μὲν αὐτουργοὺς διὰ τῶν χειρῶν γυμνάζουσα ἰσχὺν αὐτοῖς προστίθησι, τοὺς δὲ τῇ ἐπιμελείᾳ γεωργοῦντας ἀνδρίζει πρῴ τε ἐγείρουσα καὶ πορεύεσθαι σφοδρῶς ἀναγκάζουσα. καὶ γὰρ ἐν τῷ χώρῳ καὶ ἐν τῷ ἄστει ἀεὶ ἐν ὥρᾳ αἱ ἐπικαιριώταται πράξεις εἰσίν. ἔπειτα ἄν τε σὺν ἵππῳ ἀρήγειν τις τῇ πόλει βούληται, τὸν ἵππον ἱκανωτάτη ἡ γεωργία συντρέφειν, ἄν τε πεζῇ, σφοδρὸν τὸ σῶμα παρέχει· θήραις τε ἐπιφιλοπονεῖσθαι συνεπαίρει τι ἡ γῆ καὶ κυσὶν εὐπέτειαν τροφῆς παρέχουσα καὶ θηρία συμπαρατρέφουσα. ὠφελούμενοι δὲ καὶ οἱ ἵπποι καὶ αἱ κύνες ἀπὸ τῆς γεωργίας ἀντωφελοῦσι τὸν χῶρον, ὁ μὲν ἵππος πρῴ τε κομίζων τὸν κηδόμενον εἰς τὴν ἐπιμέλειαν καὶ ἐξουσίαν παρέχων ὀψὲ ἀπιέναι, αἱ δὲ κύνες τά τε θηρία ἀπερύκουσαι ἀπὸ λύμης καρπῶν καὶ προβάτων καὶ τῇ ἐρημίᾳ τὴν ἀσφάλειαν συμπαρέχουσαι. παρορμᾷ δέ τι καὶ εἰς τὸ ἀρήγειν σὺν ὅπλοις τῇ χώρᾳ καὶ ἡ γῆ τοὺς γεωργοὺς ἐν τῷ μέσῳ τοὺς καρποὺς τρέφουσα τῷ κρατοῦντι λαμβάνειν. καὶ δραμεῖν δὲ καὶ βαλεῖν καὶ πηδῆσαι τίς ἱκανωτέρους τέχνη γεωργίας παρέχεται; τίς δὲ τοῖς ἐργαζομένοις πλείω τέχνη ἀντιχαρίζεται; τίς δὲ ἥδιον τὸν ἐπιμελόμενον δέχεται προτείνουσα προσιόντι λαβεῖν ὅ τι χρῄζει; τίς δὲ ξένους ἀφθονώτερον δέχεται; χειμάσαι δὲ πυρὶ ἀφθόνῳ καὶ θερμοῖς λουτροῖς ποῦ πλείων εὐμάρεια ἢ ἐν χώρῳ τῳ; ποῦ δὲ ἥδιον θερίσαι ὕδασί τε καὶ πνεύμασι καὶ σκιαῖς ἢ κατ' ἀγρόν; τίς δὲ ἄλλη θεοῖς ἀπαρχὰς πρεπωδεστέρας παρέχει ἢ ἑορτὰς πληρεστέρας ἀποδεικνύει; τίς δὲ οἰκέταις προσφιλεστέρα ἢ γυναικὶ ἡδίων ἢ τέκνοις ποθεινοτέρα ἢ φίλοις εὐχαριστοτέρα; ἐμοὶ μὲν θαυμαστὸν δοκεῖ εἶναι εἴ τις ἐλεύθερος ἄνθρωπος ἢ κτῆμά τι τούτου ἥδιον κέκτηται ἢ ἐπιμέλειαν ἡδίω τινὰ ταύτης ηὕρηκεν ἢ ὠφελιμωτέραν εἰς τὸν βίον. ἔτι δὲ ἡ γῆ θεὸς οὖσα τοὺς δυναμένους καταμανθάνειν καὶ δικαιοσύνην διδάσκει· τοὺς γὰρ ἄριστα θεραπεύοντας αὐτὴν πλεῖστα ἀγαθὰ ἀντιποιεῖ. ἐὰν δ' ἄρα καὶ ὑπὸ πλήθους ποτὲ στρατευμάτων τῶν ἔργων στερηθῶσιν οἱ ἐν τῇ γεωργίᾳ ἀναστρεφόμενοι καὶ σφοδρῶς καὶ ἀνδρικῶς παιδευόμενοι, οὗτοι εὖ παρεσκευασμένοι καὶ τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματα, ἂν μὴ θεὸς ἀποκωλύῃ, δύνανται ἰόντες εἰς τὰς τῶν ἀποκωλυόντων λαμβάνειν ἀφ' ὧν θρέψονται. πολλάκις δ' ἐν τῷ πολέμῳ καὶ ἀσφαλέστερόν ἐστι σὺν τοῖς ὅπλοις τὴν τροφὴν μαστεύειν ἢ σὺν τοῖς γεωργικοῖς ὀργάνοις. συμπαιδεύει δὲ καὶ εἰς τὸ ἐπαρκεῖν ἀλλήλοις ἡ γεωργία. ἐπί τε γὰρ τοὺς πολεμίουw σὺν ἀνθρώποις δεῖ ἰέναι, τῆς τε γῆς σὺν ἀνθρώποις ἐστὶν ἡ ἐργασία. τὸν οὖν μέλλοντα εὖ γεωργήσειν δεῖ τοὺς ἐργαστῆρας καὶ προθύμους παρασκευάζειν καὶ πείθεσθαι θέλοντας· τὸν δὲ ἐπὶ πολεμίους ἄγοντα ταὐτὰ δεῖ μηχανᾶσθαι δωρούμενόν τε τοῖς ποιοῦσιν ἃ δεῖ ποιεῖν τοὺς ἀγαθοὺς καὶ κολάζοντα τοὺς ἀτακτοῦντας. καὶ παρακελεύεσθαι δὲ πολλάκις οὐδὲν ἧττον δεῖ τοῖς ἐργάταις τὸν γεωργὸν ἢ τὸν στρατηγὸν τοῖς στρατιώταις· καὶ ἐλπίδων δὲ ἀγαθῶν οὐδὲν ἧττον οἱ δοῦλοι τῶν ἐλευθέρων δέονται, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον, ὅπως μένειν ἐθέλωσι. καλῶς δὲ κἀκεῖνος εἶπεν ὃς ἔφη τὴν γεωργίαν τῶν ἄλλων τεχνῶν μητέρα καὶ τροφὸν εἶναι. εὖ μὲν γὰρ φερομένης τῆς γεωργίας ἔρρωνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι ἅπασαι, ὅπου δ' ἂν ἀναγκασθῇ ἡ γῆ χερσεύειν, ἀποσβέννυνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι σχεδόν τι καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν.

Ἀριστοφάνης, *Εἰρήνη* **296-9**
Ἀλλ', ὦ γεωργοὶ κἄμποροι καὶ τέκτονες
καὶ δημιουργοὶ καὶ μέτοικοι καὶ ξένοι
καὶ νησιῶται, δεῦρ' ἴτ', ὦ πάντες λεῴ

Ἀριστοφάνης, *Πλοῦτος* **900-7**
{ΔΙ.} Σὺ φιλόπολις καὶ χρηστός;
{ΣΥ.} Ὡς οὐδείς γ' ἀνήρ.
{ΔΙ.} Καὶ μὴν ἐπερωτηθεὶς ἀπόκριναί μοι.
{ΣΥ.} Τὸ τί;{ΔΙ.} Γεωργὸς εἶ;
{ΣΥ.} Μελαγχολᾶν μ' οὕτως οἴει;
{ΔΙ.} Ἀλλ' ἔμπορος;
{ΣΥ.} Ναί, σκήπτομαί γ', ὅταν τύχω.
{ΔΙ.} Τί δαί; τέχνην τιν' ἔμαθες;
{ΣΥ.} Οὐ μὰ τὸν Δία. (...)
907{ΣΥ.} Τῶν τῆς πόλεώς εἰμ' ἐπιμελητὴς πραγμάτων/καὶ τῶν ἰδίων πάντων.

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **441-7**
τοῖς δ' ἅμα τεσσαρακονταετὴς αἰζηὸς ἕποιτο
ἄρτον δειπνήσας τετράτρυφον, ὀκτάβλωμον,

ὅς κ' ἔργου μελετῶν ἰθείην αὔλακ' ἐλαύνοι,
μηκέτι παπταίνων μεθ' ὁμήλικας, ἀλλ' ἐπὶ ἔργῳ
θυμὸν ἔχων· τοῦ δ' οὔ τι νεώτερος ἄλλος ἀμείνων
σπέρματα δάσσασθαι καὶ ἐπισπορίην ἀλέασθαι·
κουρότερος γὰρ ἀνὴρ μεθ' ὁμήλικας ἐπτοίηται.

Εὐριπίδης, *Ὀρέστης* **918-31**
μορφῇ μὲν οὐκ εὐωπός, ἀνδρεῖος δ' ἀνήρ,
ὀλιγάκις ἄστυ κἀγορᾶς χραίνων κύκλον,
αὐτουργός – οἵπερ καὶ μόνοι σῴζουσι γῆν –
ξυνετὸς δέ, χωρεῖν ὁμόσε τοῖς λόγοις θέλων,
ἀκέραιος, ἀνεπίπληκτον ἠσκηκὼς βίον·
ὃς εἶπ' Ὀρέστην παῖδα τὸν Ἀγαμέμνονος
στεφανοῦν, ὃς ἠθέλησε τιμωρεῖν πατρί,
κακὴν γυναῖκα κἄθεον κατακτανών,
ἣ κεῖν' ἀφῄρει, μήθ' ὁπλίζεσθαι χέρα
μήτε στρατεύειν ἐκλιπόντα δώματα,
εἰ τἄνδον οἰκουρήμαθ' οἱ λελειμμένοι
φθείρουσιν, ἀνδρῶν εὔνιδας λωβώμενοι.
καὶ τοῖς γε χρηστοῖς εὖ λέγειν ἐφαίνετο.
κοὐδεὶς ἔτ' εἶπε (...)

Ἡρόδοτος 6.59
Συμφέρονται δὲ καὶ τάδε Αἰγυπτίοισι Λακεδαιμόνιοι· οἱ κήρυκες αὐτῶν καὶ αὐληταὶ καὶ μάγειροι ἐκδέκονται τὰς πατρωίας τέχνας, καὶ αὐλητής τε αὐλητέω γίνεται καὶ μάγειρος μαγείρου καὶ κῆρυξ κήρυκος· οὐ κατὰ λαμπροφωνίην ἐπιτιθέμενοι ἄλλοι σφέας παρακληίουσι, ἀλλὰ κατὰ τὰ πάτρια ἐπιτελέουσι.

Ἀριστοφάνης, *Σφῆκες* **510-1**
οὐδὲ χαίρω βατίσιν οὐδ' ἐγχέλεσιν, ἀλλ' ἥδιον ἂν
δικίδιον σμικρὸν φάγοιμ' ἂν ἐν λοπάδι πεπνιγμένον.

Πλούταρχος, *Σόλων* **23.8**
βόθρους δὲ καὶ τάφρους τὸν βουλόμενον ἐκέλευσεν ὀρύσσειν, ὅσον ἐμβάλλει βάθος ἀφιστάμενον μῆκος τἀλλοτρίου, καὶ μελισσῶν σμήνη καθιστάμενον, ἀπέχειν τῶν ὑφ' ἑτέρου πρότερον ἱδρυμένων πόδας τριακοσίους.

Επαγγελματίες τεχνίτες

Ὀδύσσεια **489-491**
βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἐὼν θητευέμεν ἄλλῳ,
ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ, ᾧ μὴ βίοτος πολὺς εἴη,
ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν.

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1274a 21**
τὰς δ' ἀρχὰς ἐκ τῶν γνωρίμων καὶ τῶν εὐπόρων κατέστησε πάσας, ἐκ τῶν πεντακοσιομεδίμνων καὶ ζευγιτῶν καὶ τρίτου τέλους τῆς καλουμένης ἱππάδος· τὸ δὲ τέταρτον τὸ θητικόν, οἷς οὐδεμιᾶς ἀρχῆς μετῆν.

Ὀδύσσεια **17.382-5**
τίς γὰρ δὴ ξεῖνον καλεῖ ἄλλοθεν αὐτὸς ἐπελθὼν
ἄλλον γ', εἰ μὴ τῶν, οἳ δημιοεργοὶ ἔασι; μάντιν ἢ ἰητῆρα κακῶν ἢ τέκτονα δούρων,
ἢ καὶ θέσπιν ἀοιδόν, ὅ κεν τέρπῃσιν ἀείδων.
οὗτοι γὰρ κλητοί γε βροτῶν ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν

Ἰλιάς **18.373-7 (πρβλ. 417-21, 469-78)**
σπεύδοντα· τρίποδας γὰρ ἐείκοσι πάντας ἔτευχεν
ἑστάμεναι περὶ τοῖχον ἐϋσταθέος μεγάροιο,
χρύσεα δέ σφ' ὑπὸ κύκλα ἑκάστῳ πυθμένι θῆκεν,
ὄφρά οἱ αὐτόματοι θεῖον δυσαίατ' ἀγῶνα
ἠδ' αὖτις πρὸς δῶμα νεοίατο θαῦμα ἰδέσθαι. (…)

417 ὑπὸ δ’ ἀμφίπολοι ῥώοντο ἄνακτι
χρύσειαι ζωῇσι νεήνισιν εἰοικυῖαι
τῇς ἐν μὲν νόος ἐστὶ μετὰ φρεσίν, ἐν δὲ καὶ αὐδὴ
καὶ σθένος, ἀθανάτων δὲ θεῶν ἄπο ἔργα ἴσασιν.
αἳ μὲν ὕπαιθα ἄνακτος ἐποίπνυον· (…)
469 Ὣς εἰπὼν τὴν μὲν λίπεν αὐτοῦ, βῆ δ’ ἐπὶ φύσας·
τὰς δ’ ἐς πῦρ ἔτρεψε κέλευσέ τε ἐργάζεσθαι.
φῦσαι δ’ ἐν χοάνοισιν ἐείκοσι πᾶσαι ἐφύσων
παντοίην εὔπρηστον ἀϋτμὴν ἐξανιεῖσαι,
ἄλλοτε μὲν σπεύδοντι παρέμμεναι, ἄλλοτε δ’ αὖτε,
ὅππως Ἥφαιστός τ’ ἐθέλοι καὶ ἔργον ἄνοιτο.
χαλκὸν δ’ ἐν πυρὶ βάλλεν ἀτειρέα κασσίτερόν τε
καὶ χρυσὸν τιμῆντα καὶ ἄργυρον· αὐτὰρ ἔπειτα
θῆκεν ἐν ἀκμοθέτῳ μέγαν ἄκμονα, γέντο δὲ χειρὶ
ῥαιστῆρα κρατερήν, ἑτέρηφι δὲ γέντο πυράγρην.

Πλάτων, *Συμπόσιον* **203a**
καὶ ὁ μὲν περὶ τὰ τοιαῦτα σοφὸς δαιμόνιος ἀνήρ, ὁ δὲ ἄλλο τι σοφὸς ὢν ἢ περὶ τέχνας ἢ χειρουργίας τινὰς βάναυσος.

Πλάτων, *Ἐπινομίς* **976d 3**
ὁ δὲ λαβὼν οὔτε βάναυσος οὔτ’ ἠλίθιος ἔσται, σοφὸς δὲ καὶ ἀγαθὸς δι’ αὐτὴν πολίτης τε καὶ ἄρχων καὶ ἀρχόμενος ἐνδίκως ἔσται πόλεως ἅμα καὶ ἐμμελής.

Πλάτων, *Νόμοι* **644a 3-5**
τὴν δὲ εἰς χρήματα τείνουσαν ἤ τινα πρὸς ἰσχύν, ἢ καὶ πρὸς ἄλλην τινὰ σοφίαν ἄνευ νοῦ καὶ δίκης, βάναυσόν τ’ εἶναι καὶ ἀνελεύθερον καὶ οὐκ ἀξίαν τὸ παράπαν παιδείαν καλεῖσθαι.

Πλάτων, *Σοφιστής* **231 d-e**
δοκῶ μὲν γάρ, τὸ πρῶτον ηὑρέθη νέων καὶ πλουσίων ἔμμισθος θηρευτής. {ΘΕΑΙ.} Ναί.{ΞΕ.} Τὸ δέ γε δεύτερον ἔμπορός τις περὶ τὰ τῆς ψυχῆς μαθήματα. {ΘΕΑΙ.} Πάνυ γε. {ΞΕ.} Τρίτον δὲ ἆρα οὐ περὶ αὐτὰ ταῦτα κάπηλος ἀνεφάνη;{ΘΕΑΙ.} Ναί, καὶ τέταρτόν γε αὐτοπώλης περὶ τὰ μαθήματα ἡμῖν <ἦν>. {ΞΕ.}
Ὀρθῶς ἐμνημόνευσας. πέμπτον δ’ ἐγὼ πειράσομαι μνημονεύειν· τῆς γὰρ ἀγωνιστικῆς περὶ λόγους ἦν τις ἀθλητής, τὴν ἐριστικὴν τέχνην ἀφωρισμένος.{ΘΕΑΙ.} Ἦν γὰρ οὖν.
{ΞΕ.} Τό γε μὴν ἕκτον ἀμφισβητήσιμον μέν, ὅμως δ’ ἔθεμεν αὐτῷ συγχωρήσαντες δοξῶν ἐμποδίων μαθήμασιν περὶ ψυχὴν καθαρτὴν αὐτὸν εἶναι.

Πλάτων, *Γοργίας* **512c πρβλ. 512d**
ἀλλὰ σὺ οὐδὲν ἧττον αὐτοῦ καταφρονεῖς καὶ τῆς τέχνης τῆς ἐκείνου, καὶ ὡς ἐν ὀνείδει ἀποκαλέσαις ἂν μηχανοποιόν, καὶ τῷ ὑεῖ αὐτοῦ οὔτ’ ἂν δοῦναι θυγατέρα ἐθέλοις, οὔτ’ ἂν αὐτὸς λαβεῖν τὴν ἐκείνου. καίτοι ἐξ ὧν τὰ σαυτοῦ ἐπαινεῖς, τίνι δικαίῳ λόγῳ τοῦ μηχανοποιοῦ καταφρονεῖς 512.d.1 τῶν ἄλλων ὧν νυνδὴ ἔλεγον; οἶδ’ ὅτι φαίης ἂν βελτίων εἶναι καὶ ἐκ βελτιόνων. τὸ δὲ βέλτιον εἰ μὴ ἔστιν ὃ ἐγὼ λέγω, ἀλλ’ αὐτὸ τοῦτ’ ἐστὶν ἀρετή, τὸ σῴζειν αὑτὸν καὶ τὰ ἑαυτοῦ ὄντα ὁποῖός τις ἔτυχεν, καταγέλαστός σοι ὁ 512.d.5 ψόγος γίγνεται καὶ μηχανοποιοῦ καὶ ἰατροῦ καὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν ὅσαι τοῦ σῴζειν ἕνεκα πεποίηνται. ἀλλ’, ὦ μακάριε, ὅρα μὴ ἄλλο τι τὸ γενναῖον καὶ τὸ ἀγαθὸν ᾖ ἢ τὸ σῴζειν τε καὶ σῴζεσθαι.

Ξενοφών, *Οἰκονομικός* **4.2-4**
Ἀλλὰ καλῶς, ἔφη, λέγεις, ὦ Κριτόβουλε. καὶ γὰρ αἵ γε βαναυσικαὶ καλούμεναι καὶ ἐπίρρητοί εἰσι καὶ εἰκότως μέντοι πάνυ ἀδοξοῦνται πρὸς τῶν πόλεων. καταλυμαίνονται γὰρ τὰ σώματα τῶν τε ἐργαζομένων καὶ τῶν ἐπιμελομένων, ἀναγκάζουσαι καθῆσθαι καὶ σκιατραφεῖσθαι, ἔνιαι δὲ καὶ πρὸς πῦρ ἡμερεύειν. τῶν δὲ σωμάτων θηλυνομένων καὶ αἱ ψυχαὶ πολὺ ἀρρωστότεραι γίγνονται. καὶ ἀσχολίας δὲ μάλιστα ἔχουσι καὶ φίλων καὶ πόλεως συνεπιμελεῖσθαι αἱ βαναυσικαὶ καλούμεναι. ὥστε οἱ τοιοῦτοι δοκοῦσι κακοὶ καὶ φίλοις χρῆσθαι καὶ ταῖς πατρίσιν ἀλεξητῆρες εἶναι. καὶ ἐν ἐνίαις μὲν τῶν πόλεων, μάλιστα δὲ ἐν ταῖς εὐπολέμοις δοκούσαις εἶναι, οὐδ’ ἔξεστι τῶν πολιτῶν οὐδενὶ βαναυσικὰς τέχνας ἐργάζεσθαι.

Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Εὐδήμεια* **1219a 21**
εἰ δή τίς ἐστιν ἀρετὴ σκυτικῆς καὶ σπουδαίου σκυτέως, τὸ ἔργον ἐστὶ σπουδαῖον ὑπόδημα.

Ἀριστοτέλης, *Οἰκονομικός* **1343b**
(εvv. οι γεωργοί) οὐ γὰρ ὥσπερ αἱ βάναυσοι τὰ σώματα ἀχρεῖα ποιοῦσιν, ἀλλὰ δυνάμενα θυραυλεῖν καὶ πονεῖν· ἔτι δὲ δυνάμενα κινδυνεύειν πρὸς τοὺς πολεμίους· μόνων γὰρ τούτων τὰ κτήματα ἔξω τῶν ἐρυμάτων ἐστίν.

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1278**
ἐν μὲν οὖν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις παρ' ἐνίοις ἦν δοῦλον τὸ βάναυσον ἢ ξενικόν, διόπερ οἱ πολλοὶ τοιοῦτοι καὶ νῦν· ἡ δὲ βελτίστη πόλις οὐ ποιήσει βάναυσον πολίτην.

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1328b, 1329a**
οὔτε βάναυσον βίον οὔτ' ἀγοραῖον δεῖ ζῆν τοὺς πολίτας (ἀγεννὴς γὰρ ὁ τοιοῦτος βίος καὶ πρὸς ἀρετὴν ὑπεναντίος), οὐδὲ δὴ γεωργοὺς εἶναι τοὺς μέλλοντας ἔσεσθαι (δεῖ γὰρ σχολῆς καὶ πρὸς τὴν γένεσιν τῆς ἀρετῆς καὶ πρὸς τὰς πράξεις τὰς πολιτικάς (...) τὸ γὰρ βάναυσον οὐ μετέχει τῆς πόλεως, οὐδ' ἄλλο οὐθὲν γένος ὃ μὴ τῆς ἀρετῆς δημιουργόν ἐστιν. τοῦτο δὲ δῆλον ἐκ τῆς ὑποθέσεως· τὸ μὲν γὰρ εὐδαιμονεῖν ἀναγκαῖον ὑπάρχειν μετὰ τῆς ἀρετῆς, εὐδαίμονα δὲ πόλιν οὐκ εἰς μέρος τι βλέψαντας δεῖ λέγειν αὐτῆς, ἀλλ' εἰς πάντας τοὺς πολίτας. φανερὸν δὲ καὶ ὅτι δεῖ τὰς κτήσεις εἶναι τούτων, εἴπερ ἀναγκαῖον εἶναι τοὺς γεωργοὺς δούλους ἢ βαρβάρους [ἢ] περιοίκους. λοιπὸν δ' ἐκ τῶν καταριθμηθέντων τὸ τῶν ἱερέων γένος.

Λουκιανός, *Όνειρο* **9.1-15**
Ἐγὼ δέ, ὦ τέκνον, Παιδεία εἰμὶ ἤδη συνήθης σοι καὶ γνωρίμη, εἰ καὶ μηδέπω εἰς τέλος μου πεπείρασαι. ἡλίκα μὲν οὖν τὰ ἀγαθὰποριῇ λιθοξόος γενόμενος, αὕτη προείρηκεν· οὐδὲν γὰρ ὅτι μὴ ἐργάτης ἔσῃ τῷ σώματι πονῶν κἀν τούτῳ τὴν ἅπασαν ἐλπίδα τοῦ βίου τεθειμένος, ἀφανὴς μὲν αὐτὸς ὤν, ὀλίγα καὶ ἀγεννῆ λαμβάνων, ταπεινὸς τὴν γνώμην, εὐτελὴς δὲ τὴν πρόοδον, οὔτε φίλοις ἐπιδικάσιμος οὔτε ἐχθροῖς φοβερὸς οὔτε τοῖς πολίταις ζηλωτός, ἀλλ' αὐτὸ μόνον ἐργάτης καὶ τῶν ἐκ τοῦ πολλοῦ δήμου εἷς, ἀεὶ τὸν προὔχοντα ὑποπτήσσων καὶ τὸν λέγειν δυνάμενον θεραπεύων, λαγὼ βίον ζῶν καὶ τοῦ κρείττονος ἕρμαιον ὤν· εἰ δὲ καὶ Φειδίας ἢ Πολύκλειτος γένοιο καὶ πολλὰ θαυμαστὰ ἐξεργάσαιο, τὴν μὲν τέχνην ἅπαντες ἐπαινέσονται, οὐκ ἔστι δὲ ὅστις τῶν ἰδόντων, εἰ νοῦν ἔχοι, εὔξαιτ' ἂν σοὶ ὅμοιος γενέσθαι· οἷος γὰρ ἂν ᾖς, βάναυσος καὶ χειρῶναξ καὶ ἀποχειροβίωτος νομισθήσῃ.

Στοβαῖος, (*περὶ ὑπεροψίας***) 3.22.38**
Σωκράτης ἐρωτηθεὶς τίνες βάναυσοι, 'οἱ τῶν ὁμοίων' ἔφη 'καταφρονοῦντες'

Ξενοφών, *Ἀπομνημονεύματα* **2.7.1-12**
Ἔοικας, ἔφη, ὦ Ἀρίσταρχε, βαρέως φέρειν τι. χρὴ δὲ τοῦ βάρους μεταδιδόναι τοῖς φίλοις· ἴσως γὰρ ἄν τί σε καὶ ἡμεῖς κουφίσαιμεν. καὶ ὁ Ἀρίσταρχος, Ἀλλὰ μήν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐν πολλῇ γέ εἰμι ἀπορίᾳ. ἐπεὶ γὰρ ἐστασίασεν ἡ πόλις, πολλῶν φυγόντων εἰς τὸν Πειραιᾶ, συνεληλύθασιν ὡς ἐμὲ καταλελειμμέναι ἀδελφαί τε καὶ ἀδελφιδαῖ καὶ ἀνεψιαὶ τοσαῦται ὥστ' εἶναι ἐν τῇ οἰκίᾳ τέτταρας καὶ δέκα τοὺς ἐλευθέρους. λαμβάνομεν δὲ οὔτε ἐκ τῆς γῆς οὐδέν· οἱ γὰρ ἐναντίοι κρατοῦσιν αὐτῆς· οὔτ' ἀπὸ τῶν οἰκιῶν· ὀλιγανθρωπία γὰρ ἐν τῷ ἄστει γέγονε. τὰ ἔπιπλα δὲ οὐδεὶς ὠνεῖται· οὐδὲ δανείσασθαι οὐδαμόθεν ἔστιν ἀργύριον, ἀλλὰ πρότερον ἄν τίς μοι δοκεῖ ἐν τῇ ὁδῷ ζητῶν εὑρεῖν ἢ δανειζόμενος λαβεῖν. χαλεπὸν μὲν οὖν ἐστιν, ὦ Σώκρατες, τοὺς οἰκείους περιορᾶν ἀπολλυμένους, ἀδύνατον δὲ τοσούτους τρέφειν ἐν τοιούτοις πράγμασιν. ἀκούσας οὖν ταῦτα ὁ Σωκράτης, Τί ποτέ ἐστιν, ἔφη, ὅτι Κεράμων μὲν πολλοὺς τρέφων οὐ μόνον ἑαυτῷ τε καὶ τούτοις τὰ ἐπιτήδεια δύναται παρέχειν, ἀλλὰ καὶ περιποιεῖται τοσαῦτα ὥστε καὶ πλουτεῖν, σὺ δὲ πολλοὺς τρέφων δέδοικας μὴ δι' ἔνδειαν τῶν ἐπιτηδείων ἅπαντες ἀπόλησθε; Ὅτι νὴ Δί', ἔφη, ὁ μὲν δούλους τρέφει, ἐγὼ δ' ἐλευθέρους. Καὶ πότερον, ἔφη, τοὺς παρὰ σοὶ ἐλευθέρους οἴει βελτίους εἶναι ἢ τοὺς παρὰ Κεράμωνι δούλους; Ἐγὼ μὲν οἶμαι, ἔφη, τοὺς παρ' ἐμοὶ ἐλευθέρους. Οὐκοῦν, ἔφη, αἰσχρὸν τὸν μὲν ἀπὸ τῶν πονηροτέρων εὐπορεῖν, σὲ δὲ πολλῷ βελτίους ἔχοντα ἐν ἀπορίᾳ εἶναι; Νὴ Δί', ἔφη, ὁ μὲν γὰρ τεχνίτας τρέφει, ἐγὼ δ' ἐλευθερίως πεπαιδευμένους. Ἆρ' οὖν, ἔφη, τεχνῖταί εἰσιν οἱ χρήσιμόν τι ποιεῖν ἐπιστάμενοι; Μάλιστά γ', ἔφη. Οὐκοῦν χρήσιμά γ' ἄλφιτα; Σφόδρα γε. Τί δ' ἄρτοι; Οὐδὲν ἧττον. Τί γάρ; ἔφη, ἱμάτιά τε ἀνδρεῖα καὶ γυναικεῖα καὶ χιτωνίσκοι καὶ χλαμύδες καὶ ἐξωμίδες; Σφόδρα γ', ἔφη, καὶ πάντα ταῦτα χρήσιμα. Ἔπειτα, ἔφη, οἱ παρὰ σοὶ τούτων οὐδὲν ἐπίστανται ποιεῖν; Πάντα μὲν οὖν, ὡς ἐγᾦμαι. Εἶτ' οὐκ οἶσθα ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν τούτων, ἀλφιτοποιίας, Ναυσικύδης οὐ μόνον ἑαυτόν τε καὶ τοὺς οἰκέτας τρέφει, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ ὗς πολλὰς καὶ βοῦς, καὶ περιποιεῖται τοσαῦτα ὥστε καὶ τῇ πόλει πολλάκις λειτουργεῖν, ἀπὸ δὲ ἀρτοποιίας Κύρηβος τήν τε οἰκίαν πᾶσαν διατρέφει καὶ ζῇ δαψιλῶς, Δημέας δ' ὁ Κολλυτεὺς ἀπὸ χλαμυδουργίας, Μένων δ' ἀπὸ χλανιδοποιίας, Μεγαρέων δ' οἱ πλεῖστοι ἀπὸ ἐξωμιδοποιίας διατρέφονται; Νὴ Δί', ἔφη, οὗτοι μὲν γὰρ ὠνούμενοι βαρβάρους ἀνθρώπους ἔχουσιν, ὥστ' ἀναγκάζειν ἐργάζεσθαι ἃ καλῶς ἔχει, ἐγὼ δ' ἐλευθέρους τε καὶ συγγενεῖς. Ἔπειτ', ἔφη, ὅτι ἐλεύθεροί τ' εἰσὶ καὶ συγγενεῖς σοι, οἴει χρῆναι αὐτοὺς μηδὲν ἄλλο ποιεῖν ἢ ἐσθίειν καὶ καθεύδειν; πότερον καὶ τῶν ἄλλων ἐλευθέρων τοὺς οὕτω ζῶντας ἄμεινον διάγοντας ὁρᾷς καὶ μᾶλλον εὐδαιμονίζεις ἢ τούς, ἃ ἐπίστανται χρήσιμα

πρὸς τὸν βίον, τούτων ἐπιμελομένους; ἢ τὴν μὲν ἀργίαν καὶ τὴν ἀμέλειαν αἰσθάνῃ τοῖς ἀνθρώποις πρός τε τὸ μαθεῖν, ἃ προσήκει ἐπίστασθαι, καὶ πρὸς τὸ μνημονεύειν, ἃ ἂν μάθωσι, καὶ πρὸς τὸ ὑγιαίνειν τε καὶ ἰσχύειν τοῖς σώμασι καὶ πρὸς τὸ κτήσασθαί τε καὶ σῴζειν τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον ὠφέλιμα ὄντα, τὴν δ' ἐργασίαν καὶ τὴν ἐπιμέλειαν οὐδὲν χρήσιμα; ἔμαθον δέ, ἃ φὴς αὐτὰς ἐπίστασθαι, πότερον ὡς οὔτε χρήσιμα ὄντα πρὸς τὸν βίον οὔτε ποιήσουσαι αὐτῶν οὐδέν, ἢ τοὐναντίον ὡς καὶ ἐπιμελησόμεναι τούτων καὶ ὠφελησόμεναι ἀπ' αὐτῶν; ποτέρως γὰρ ἂν μᾶλλον ἄνθρωποι σωφρονοῖεν, ἀργοῦντες ἢ τῶν χρησίμων ἐπιμελόμενοι; ποτέρως δ' ἂν δικαιότεροι εἶεν, εἰ ἐργάζοιντο ἢ εἰ ἀργοῦντες βουλεύοιντο περὶ τῶν ἐπιτηδείων; ἀλλὰ καὶ νῦν μέν, ὡς ἐγῷμαι, οὔτε σὺ ἐκείνας φιλεῖς οὔτ' ἐκεῖναι σέ, σὺ μὲν ἡγούμενος αὐτὰς ἐπιζημίους εἶναι σεαυτῷ, ἐκεῖναι δὲ σὲ ὁρῶσαι ἀχθόμενον ἐφ' ἑαυταῖς· ἐκ δὲ τούτων κίνδυνος μείζω τε ἀπέχθειαν γίγνεσθαι καὶ τὴν προγεγονυῖαν χάριν μειοῦσθαι. ἐὰν δὲ προστατήσῃς ὅπως ἐνεργοὶ ὦσι, σὺ μὲν ἐκείνας φιλήσεις, ὁρῶν ὠφελίμους σεαυτῷ οὔσας, ἐκεῖναι δὲ σὲ ἀγαπήσουσιν, αἰσθόμεναι χαίροντά σε αὐταῖς, τῶν δὲ προγεγονυιῶν εὐεργεσιῶν ἥδιον μεμνημένοι τὴν ἀπ' ἐκείνων χάριν αὐξήσετε, καὶ ἐκ τούτων φιλικώτερόν τε καὶ οἰκειότερον ἀλλήλοις ἕξετε. εἰ μὲν τοίνυν αἰσχρόν τι ἔμελλον ἐργάσασθαι, θάνατον ἀντ' αὐτοῦ προαιρετέον ἦν· νῦν δὲ ἃ μὲν δοκεῖ κάλλιστα καὶ πρεπωδέστατα γυναικὶ εἶναι ἐπίστανται, ὡς ἔοικε· πάντες δὲ ἃ ἐπίστανται ῥᾷστά τε καὶ τάχιστα καὶ κάλλιστα καὶ ἥδιστα ἐργάζονται. μὴ οὖν ὄκνει, ἔφη, ταῦτα εἰσηγεῖσθαι αὐταῖς ἃ σοί τε λυσιτελήσει κἀκείναις· καί, ὡς εἰκός, ἡδέως ὑπακούσονται. Ἀλλὰ νὴ τοὺς θεούς, ἔφη ὁ Ἀρίσταρχος, οὕτω μοι δοκεῖς καλῶς λέγειν, ὦ Σώκρατες, ὥστε πρόσθεν μὲν οὐ προσιέμην δανείσασθαι, εἰδὼς ὅτι ἀναλώσας ὃ ἂν λάβω οὐχ ἕξω ἀποδοῦναι, νῦν δέ μοι δοκῶ εἰς ἔργων ἀφορμὴν ὑπομενεῖν αὐτὸ ποιῆσαι. Ἐκ τούτων δὲ ἐπορίσθη μὲν ἀφορμή, ἐωνήθη δὲ ἔρια...

Παραγωγοί και πωλητές

Πλάτων, *Νόμοι* **849cd**
καπηλείας δὲ τούτων ἢ κριθῶν ἢ πυρῶν εἰς ἄλφιτα νεμηθέντων, ἢ καὶ τὴν ἄλλην σύμπασαν τροφήν, ἀστοῖς μὲν καὶ τούτων δούλοις μήτε τις πωλείτω μήτε ὠνείσθω παρὰ τοιούτου μηδεὶς μηδενός, ἐν δὲ ταῖς τῶν ξένων ξένος ἀγοραῖς πωλείτω τοῖς δημιουργοῖς τε καὶ τούτων δούλοις, οἴνου τε μεταβαλλόμενος καὶ σίτου πρᾶσιν, ὃ δὴ καπηλείαν ἐπονομάζουσιν οἱ πλεῖστοι.

Ὀδύσσεια **2.318-20**
εἶμι μέν, οὐδ' ἁλίη ὁδὸς ἔσσεται ἣν ἀγορεύω,
ἔμπορος· οὐ γὰρ νηὸς ἐπήβολος οὐδ' ἐρετάων
γίνομαι· ὥς νύ που ὔμμιν ἐείσατο κέρδιον εἶναι.

Ὀδύσσεια **24.300-1**
... ἦ ἔμπορος εἰλήλουθας
νηὸς ἐπ' ἀλλοτρίης, οἱ δ' ἐκβήσαντες ἔβησαν;

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **631-2**
καὶ τότε νῆα θοὴν ἅλαδ' ἑλκέμεν, ἐν δέ τε φόρτον
ἄρμενον ἐντύνασθαι, ἵν' οἴκαδε κέρδος ἄρηαι,

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **646-7**
Εὖτ' ἂν ἐπ' ἐμπορίην τρέψας ἀεσίφρονα θυμὸν
βούληαι [δὲ] χρέα τε προφυγεῖν καὶ λιμὸν ἀτερπέα,

Ἰσοκράτης, *πρὸς Δημόνικον* **19.6**
αἰσχρὸν γὰρ τοὺς μὲν ἐμπόρους τηλικαῦτα πελάγη διαπερᾶν ἕνεκα τοῦ πλείω ποιῆσαι τὴν ὑπάρχουσαν οὐσίαν,

Πλούταρχος, *Σόλων* **2.1, 2.5**
Ὁ δ' οὖν Σόλων, τὴν οὐσίαν τοῦ πατρὸς ἐλαττώσαντος εἰς φιλανθρωπίας τινάς, ὥς φησιν Ἕρμιππος (FHG III 38), καὶ χάριτας, οὐκ ἂν ἀπορήσας τῶν βουλομένων ἐπαρκεῖν, αἰδούμενος δὲ λαμβάνειν παρ' ἑτέρων ἐξ οἰκίας γεγονὼς εἰθισμένης ἑτέροις βοηθεῖν, ὥρμησε νέος ὢν ἔτι πρὸς ἐμπορίαν. καίτοι φασὶν ἔνιοι πολυπειρίας ἕνεκα μᾶλλον καὶ ἱστορίας ἢ χρηματισμοῦ πλανηθῆναι τὸν Σόλωνα… ἐν δὲ τοῖς τότε χρόνοις καθ' Ἡσίοδον 'ἔργον οὐδὲν ἦν ὄνειδος', οὐδὲ τέχνη διαβολὴν ἔφερεν, ἐμπορία δὲ καὶ δόξαν εἶχεν, οἰκειουμένη τὰ βαρβαρικὰ καὶ προξενοῦσα φιλίας βασιλέων καὶ πραγμάτων ἐμπείρους ποιοῦσα πολλῶν. 2.5. κωλύει δ' οὐδὲν τὸν ἀγαθὸν καὶ πολιτικὸν ἄνδρα, μήτε τῶν περιττῶν τὴν κτῆσιν ἐν σπουδῇ τινι τίθεσθαι, μήτε τῆς χρείας τῶν ἀναγκαίων καὶ ἱκανῶν καταφρονεῖν.

Δημοσθένης 26 (*κατὰ Ἀριστογείτονος* **2).23**
καὶ τὸν μὲν γράψαντα τοὺς νόμους Σόλωνα [ἐψηφίσθαι] χαλκοῦν ἐν ἀγορᾷ στῆσαι.

Θουκυδίδης 6.54.6-7
καὶ Πεισίστρατος ὁ Ἱππίου τοῦ τυραννεύσαντος υἱός, τοῦ πάππου ἔχων τοὔνομα, ὃς τῶν δώδεκα θεῶν βωμὸν τὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἄρχων ἀνέθηκε καὶ τὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Πυθίου.

Θουκυδίδης 1.20-21
τῷ Ἱππάρχῳ περιτυχόντες περὶ τὸ Λεωκόρειον καλούμενον τὴν Παναθηναϊκὴν πομπὴν διακοσμοῦντι ἀπέκτειναν.

Ξενοφών, *Ἀπομνημονεύματα* **1.1.10**
Ἀλλὰ μὴν ἐκεῖνός γε ἀεὶ μὲν ἦν ἐν τῷ φανερῷ· πρῴ τε γὰρ εἰς τοὺς περιπάτους καὶ τὰ γυμνάσια ᾔει καὶ πληθούσης ἀγορᾶς ἐκεῖ φανερὸς ἦν, καὶ τὸ λοιπὸν ἀεὶ τῆς ἡμέρας ἦν ὅπου πλείστοις μέλλοι συνέσεσθαι…

Ἀριστοφάνης, *Ἱππῆς* **129-45**
{ΟΙ. Α′} Ὅπως; ὁ χρησμὸς ἄντικρυς λέγει
ὡς πρῶτα μὲν στυππειοπώλης γίγνεται,
ὃς πρῶτος ἕξει τῆς πόλεως τὰ πράγματα.
{ΟΙ. Β′} Εἷς οὑτοσὶ πώλης. Τί τοὐντεῦθεν; λέγε.
{ΟΙ. Α′} Μετὰ τοῦτον αὖθις προβατοπώλης δεύτερος.
{ΟΙ. Β′} Δύο τώδε πώλα. Καὶ τί τόνδε χρὴ παθεῖν;
{ΟΙ. Α′} Κρατεῖν, ἕως ἕτερος ἀνὴρ βδελυρώτερος
αὐτοῦ γένοιτο· μετὰ δὲ ταῦτ᾽ ἀπόλλυται.
Ἐπιγίγνεται γὰρ βυρσοπώλης ὁ Παφλαγών,
ἅρπαξ, κεκράκτης, Κυκλοβόρου φωνὴν ἔχων.
{ΟΙ. Β′} Τὸν προβατοπώλην ἦν ἄρ᾽ ἀπολέσθαι χρεὼν
ὑπὸ βυρσοπώλου; {ΟΙ. Α′} Νὴ Δί᾽. {ΟΙ. Β′} Οἴμοι δείλαιος.
Πόθεν οὖν ἂν ἔτι γένοιτο πώλης εἷς μόνος;
{ΟΙ. Α′} Ἔτ᾽ ἔστιν εἷς ὑπερφυᾶ τέχνην ἔχων.
{ΟΙ. Β′} Εἴπ᾽, ἀντιβολῶ, τίς ἐστιν; {ΟΙ. Α′} Εἴπω; {ΟΙ. Β′} Νὴ Δία.
{ΟΙ. Α′} Ἀλλαντοπώλης ἔσθ᾽ ὁ τοῦτον ἐξελῶν.
{ΟΙ. Β′} Ἀλλαντοπώλης; Ὦ Πόσειδον, τῆς τέχνης.
Φέρε, ποῦ τὸν ἄνδρα τοῦτον ἐξευρήσομεν;

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **9.3**
οὐδ᾽ εἰσέπλει φόρτος ἐμπορικὸς εἰς τοὺς λιμένας, οὐδὲ ἐπέβαινε τῆς Λακωνικῆς οὐ σοφιστὴς λόγων, οὐ μάντις ἀγυρτικός, οὐχ ἑταιρῶν τροφεύς, οὐ χρυσῶν τις, οὐκ ἀργυρῶν καλλωπισμάτων δημιουργός, ἅτε δὴ νομίσματος οὐκ ὄντος.

ψευδο-Πλούταρχος, *Ἠθικά = Ἀποφθέγματα Λακωνικά* **226d2**
διὸ οὔτ᾽ ἔμπορος οὔτε σοφιστὴς οὔτε μάντις ἢ ἀγύρτης οὔτε τῶν κατασκευασμάτων δημιουργὸς εἰσῄει εἰς τὴν Σπάρτην).

Δημοσθένης 57 (*κατὰ Εὐβουλίδου***).35**
ἐπεὶ κἀκεῖνο περὶ τῆς μητρὸς εἴρηκεν, ὅτι ἐτίτθευσεν. ἡμεῖς δέ, ὅθ᾽ ἡ πόλις ἠτύχει καὶ πάντες κακῶς ἔπραττον, οὐκ ἀρνούμεθα τοῦτο γενέσθαι· ὃν δὲ τρόπον καὶ ὧν ἕνεκ᾽ ἐτίτθευσεν, ἐγὼ σαφῶς ὑμῖν ἐπιδείξω. μηδεὶς δ᾽ ὑμῶν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δυσχερῶς ὑπολάβῃ· καὶ γὰρ νῦν ἀστὰς γυναῖκας πολλὰς εὑρήσετε τιτθευούσας, ἃς ὑμῖν καὶ κατ᾽ ὄνομα, ἐὰν βούλησθε, ἐροῦμεν. εἰ δέ γε πλούσιοι ἦμεν, οὔτ᾽ ἂν τὰς ταινίας ἐπωλοῦμεν οὔτ᾽ ἂν ὅλως ἦμεν ἄποροι.

Ἀριστοφάνης, *Πλοῦτος* **160-7**
{ΧΡ.} Τέχναι δὲ πᾶσαι διὰ σὲ καὶ σοφίσματα
ἐν τοῖσιν ἀνθρώποισίν ἐσθ᾽ ηὑρημένα.
Ὁ μὲν γὰρ ἡμῶν σκυτοτομεῖ καθήμενος,
ἕτερος δὲ χαλκεύει τις, ὁ δὲ τεκταίνεται,
ὁ δὲ χρυσοχοεῖ γε χρυσίον παρὰ σοῦ λαβών, –
{ΚΑ.} ὁ δὲ λωποδυτεῖ γε νὴ Δί᾽, ὁ δὲ τοιχωρυχεῖ, –

{ΧΡ.} ὁ δὲ κναφεύει γ', – {ΚΑ.} ὁ δέ γε πλύνει κῴδια, –
{ΧΡ.} ὁ δὲ βυρσοδεψεῖ γ' – {ΚΑ.} ὁ δέ γε πωλεῖ κρόμμυα,

Ἀριστοφάνης, *Πλοῦτος* **532-4, 617-8**
… ἐγὼ γὰρ
τὸν χειροτέχνην ὥσπερ δέσποιν' ἐπαναγκάζουσα κάθημαι
διὰ τὴν χρείαν καὶ τὴν πενίαν ζητεῖν ὁπόθεν βίον ἕξει.
... τῶν χειροτεχνῶν
καὶ τῆς πενίας καταπαρδεῖν

Ἀριστοφάνης, *Πλοῦτος* **510-6**
Εἰ γὰρ ὁ Πλοῦτος βλέψειε πάλιν διανείμειέν τ' ἴσον αὑτόν,
οὔτε τέχνην ἂν τῶν ἀνθρώπων οὔτ' ἂν σοφίαν μελετῴη
οὐδείς· ἀμφοῖν δ' ὑμῖν τούτοιν ἀφανισθέντοιν ἐθελήσει
τίς χαλκεύειν ἢ ναυπηγεῖν ἢ ῥάπτειν ἢ τροχοποιεῖν,
ἢ σκυτοτομεῖν ἢ πλινθουργεῖν ἢ πλύνειν ἢ σκυλοδεψεῖν,
ἢ γῆς ἀρότροις ῥήξας δάπεδον καρπὸν Δηοῦς θερίσασθαι,
ἢν ἐξῇ ζῆν ἀργοῖς ὑμῖν τούτων πάντων ἀμελοῦσιν;

Ἀριστοφάνης, *Ὄρνιθες* **489-92**
ὁπόταν μόνον ὄρθριον ᾄσῃ,
ἀναπηδῶσιν πάντες ἐπ' ἔργον, χαλκῆς, κεραμῆς, σκυλοδέψαι,
σκυτῆς, βαλανῆς, ἀλφιταμοιβοί, τορνευτολυρασπιδοπηγοί·
οἱ δὲ βαδίζουσ' ὑποδησάμενοι νύκτωρ.

Θεόφραστος απ. 4.40.3
Διαφθείρει δὲ τὰ μύρα καὶ ὥρα θερμὴ καὶ τόπος καὶ ὁ ἥλιος ἂν τεθῶσι· διὸ καὶ οἱ μυροπῶλαι ζητοῦσι τὰς οἰκίας ὑπερῴους καὶ μὴ προσηλίους ἀλλ' ὅτι μάλιστα παλισκίους· ἀφαιρεῖται γὰρ τὰς ὀσμὰς ὁ ἥλιος καὶ τὸ θερμὸν καὶ ὅλως ἐξίστησι τῆς φύσεως μᾶλλον τοῦ ψυχροῦ

Ἀριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι* **385-7**
καὶ δῆτα πάντας σκυτοτόμοις ᾐκάζομεν
ὁρῶντες αὐτούς· οὐ γὰρ ἀλλ' ὑπερφυῶς
ὡς λευκοπληθὴς ἦν ἰδεῖν ἡκκλησία.

Ἀριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι* **432**
τὸ σκυτοτομικὸν πλῆθος, οἱ δ' ἐκ τῶν ἀγρῶν
ἀνεβορβόρυξαν.

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **407-19**
Οἳ λέγομεν ἐν τῶν δημιουργῶν τοιαδί·
«Ὦ χρυσοχόε, τὸν ὅρμον ὃν ἐπεσκεύασας,
ὀρχουμένης μου τῆς γυναικὸς ἑσπέρας
ἡ βάλανος ἐκπέπτωκεν ἐκ τοῦ τρήματος.
Ἐμοὶ μὲν οὖν ἔστ' εἰς Σαλαμῖνα πλευστέα·
σὺ δ' ἢν σχολάσῃς, πάσῃ τέχνῃ πρὸς ἑσπέραν
ἐλθὼν ἐκείνῃ τὴν βάλανον ἐνάρμοσον.»
Ἕτερος δέ τις πρὸς σκυτοτόμον ταδὶ λέγει
νεανίαν καὶ πέος ἔχοντ' οὐ παιδικόν·
«Ὦ σκυτοτόμε, μου τῆς γυναικὸς τοῦ ποδὸς
τὸ δακτυλίδιον πιέζει τὸ ζυγόν,
ἅθ' ἁπαλὸν ὄν· τοῦτ' οὖν σὺ τῆς μεσημβρίας
ἐλθὼν χάλασον, ὅπως ἂν εὐρυτέρως ἔχῃ.»

Ἀριστοφάνης, *Ἱππῆς* **180-1, 188-90**
{ΟΙ. Α΄} Δι' αὐτὸ γάρ τοι τοῦτο καὶ γίγνει μέγας,
ὁτιὴ πονηρὸς κἀξ ἀγορᾶς εἶ καὶ θρασύς...
{ΑΛ.} Ἀλλ', ὦγάθ', οὐδὲ μουσικὴν ἐπίσταμαι

πλὴν γραμμάτων, καὶ ταῦτα μέντοι κακὰ κακῶς.
{ΟΙ. Α′} Τουτὶ μόνον σ’ ἔβλαψεν, ὅτι καὶ κακὰ κακῶς.

Ἀριστοφάνης, ***Ἱππῆς*** **217-8**
Τὰ δ’ ἄλλα σοι πρόσεστι δημαγωγικά,
φωνὴ μιαρά, γέγονας κακῶς, ἀγοραῖος εἶ.

Ἀριστοφάνης, ***Βάτραχοι*** **1013-18**
Σκέψαι τοίνυν οἵους αὐτοὺς παρ’ ἐμοῦ παρεδέξατο πρῶτον,
εἰ γενναίους καὶ τετραπήχεις, καὶ μὴ διαδρασιπολίτας,
μηδ’ ἀγοραίους μηδὲ κοβάλους, ὥσπερ νῦν, μηδὲ πανούργους,
ἀλλὰ πνέοντας δόρυ καὶ λόγχας καὶ λευκολόφους τρυφαλείας
καὶ πήληκας καὶ κνημῖδας καὶ θυμοὺς ἑπταβοείους.
{ΕΥ.} Καὶ δὴ χωρεῖ τουτὶ τὸ κακόν· κρανοποιῶν αὖ μ’ ἐπιτρίψει

Ἀριστοφάνης απ. 317 Κ.-Α.
καὶ μὴ περιμένειν ἐξ ἀγορᾶς ἰχθύδια
τριταῖα, πολυτίμητα, βεβασανισμένα
ὑπ’ ἰχθυοπώλου χειρὶ παρανομωτάτη.

Ἀριστοφάνης, ***Ἀχαρνῆς*** **870-81**
Ἀλλ’ εἴ τι βούλει, πρίασο τῶν ἐγὼ φέρω,
τῶν ὀρταλίχων ἢ τῶν τετραπτερυλλίδων.
{ΔΙ.} Ὦ χαῖρε, κολλικοφάγε Βοιωτίδιον.
Τί φέρεις;
{ΘΗ.} Ὅσ’ ἐστὶν ἀγαθὰ Βοιωτοῖς ἁπλῶς,
ὀρίγανον, γλαχώ, ψιάθως, θρυαλλίδας,
νάσσας, κολοιώς, ἀτταγᾶς, φαλαρίδας,
τροχίλως, κολύμβως.
{ΔΙ.} Ὡσπερεὶ χειμὼν ἄρα
ὀρνιθίας εἰς τὴν ἀγορὰν ἐλήλυθας.
{ΘΗ.} Καὶ μὰν φέρω χᾶνας, λαγώς, ἀλώπεκας,
σκάλοπας, ἐχίνως, αἰελώρως, πικτίδας,
ἰκτίδας, ἐνύδριας, ἐγχέλιας Κωπαΐδας.
{ΔΙ.} Ὦ τερπνότατον σὺ τέμαχος ἀνθρώποις φέρων,
δός μοι προσειπεῖν, εἰ φέρεις, τὰς ἐγχέλεις.

Σχόλια Ἀριστοφάνης, ***Ὄρνιθες*** **797**
ὡς Διιτρέφης γε: Εὐφρόνιος τὰ περὶ τῷ τραχήλῳ τῆς πυτίνης κρεμάμενα ἱμαντάρια ἑκατέρωθεν πτερὰ καλεῖσθαι, καὶ ὅτι οὗτος πυτίνας ἔπλεκεν

Ἀριστοφάνης, ***Ἀχαρνῆς*** **723-4**
Ἀγορανόμους δὲ τῆς ἀγορᾶς καθίσταμαι
τρεῖς τοὺς λαχόντας τούσδ’ ἱμάντας ἐκ Λεπρῶν.

Ἀριστοφάνης, ***Σφῆκες*** **1407**
πρὸς τοὺς ἀγορανόμους βλάβης τῶν φορτίων

Λυσίας 22 (*κατὰ τῶν σιτοπωλῶν*).16
ὥστ’ ἐπὶ μὲν τοῖς ἄλλοις ὠνίοις ἅπασι τοὺς ἀγορανόμους φύλακας κατεστήσατε, ἐπὶ δὲ ταύτη μόνη τῇ τέχνῃ χωρὶς σιτοφύλακας ἀποκληροῦτε·

Ἀριστοτέλης, ***Πολιτικά*** **1299b 17**
οἷον εὐκοσμίας πότερον ἐν ἀγορᾷ μὲν ἀγορανόμον

Σούδα π 2504
ὁ τοὺς πιπρασκομένους πυροὺς ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ τῶν ἄλλων σπερμάτων ἕκαστον διαμετρῶν, καὶ {ὁ} τούτου τοῦ ἔργου μισθὸν λαμβάνων προμετρητὴς ἐκαλεῖτο.

Ἰσοκράτης, *Ἀρεοπαγιτικός* **49.3**
Ἐν καπηλείῳ δὲ φαγεῖν ἢ πιεῖν οὐδεὶς οὐδ’ ἂν οἰκέτης ἐπιεικὴς ἐτόλμησεν.

Ἀριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* **347-50**
κεἴ τις κάπηλος ἢ καπηλὶς τοῦ χοῶς
ἢ τῶν κοτυλῶν τὸ νόμισμα διαλυμαίνεται,
κακῶς ἀπολέσθαι τοῦτον αὐτὸν κᾠκίαν
ἀρᾶσθε,

Ἀριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* **735-8**
Ὦ θερμόταται γυναῖκες, ὦ ποτίσταται
κἀκ παντὸς ὑμεῖς μηχανώμεναι πιεῖν,
ὦ μέγα καπήλοις ἀγαθόν, ἡμῖν δ’ αὖ κακόν,
κακὸν δὲ καὶ τοῖς σκευαρίοις καὶ τῇ κρόκῃ.

Ἰσοκράτης, *περὶ ἀντιδόσεως* **287.1-3**
οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν ἐπὶ τῆς Ἐννεακρούνου ψύχουσιν οἶνον, οἱ δ’ ἐν τοῖς καπηλείοις πίνουσιν, ἕτεροι δ’ ἐν τοῖς σκιραφείοις κυβεύουσιν, πολλοὶ δ’ ἐν τοῖς τῶν αὐλητρίδων διδασκαλείοις διατρίβουσιν.

Ἀριστοφάνης, *Πλοῦτος* **1120-2**
Πρότερον γὰρ εἶχον <ἂν> παρὰ ταῖς καπηλίσιν
πάντ’ ἀγάθ’· ἕωθεν εὐθύς, οἰνοῦτταν, μέλι,
ἰσχάδας, ὅσ’ εἰκός ἐστιν Ἑρμῆν ἐσθίειν·

1.6.2 Γυναικείες ασχολίες και εργασίες

Ἀριστοτέλης, *Ῥητορική* **1361a 6-8**
θηλειῶν δὲ ἀρετὴ σώματος μὲν κάλλος καὶ μέγεθος, ψυχῆς δὲ σωφροσύνη καὶ φιλεργία ἄνευ ἀνελευθερίας.

Ἰλιάς **6.490-3, πρβλ.** *Ὀδύσσεια* **1.356-9**
ἀλλ’ εἰς οἶκον ἰοῦσα τὰ σ’ αὐτῆς ἔργα κόμιζε
ἱστόν τ’ ἠλακάτην τε, καὶ ἀμφιπόλοισι κέλευε
ἔργον ἐποίχεσθαι· πόλεμος δ’ ἄνδρεσσι μελήσει
πᾶσι, μάλιστα δ’ ἐμοί

Ὀδύσσεια **2.337-47**
ὣς φάν· ὁ δ’ ὑψόροφον θάλαμον κατεβήσετο πατρός,
εὐρύν, ὅθι νητὸς χρυσὸς καὶ χαλκὸς ἔκειτο
ἐσθής τ’ ἐν χηλοῖσιν ἅλις τ’ εὐῶδες ἔλαιον.
ἐν δὲ πίθοι οἴνοιο παλαιοῦ ἡδυπότοιο
ἕστασαν, ἄκρητον θεῖον ποτὸν ἐντὸς ἔχοντες,
ἑξείης ποτὶ τοῖχον ἀρηρότες, εἴ ποτ’ Ὀδυσσεὺς
οἴκαδε νοστήσειε καὶ ἄλγεα πολλὰ μογήσας.
κληϊσταὶ δ’ ἔπεσαν σανίδες πυκινῶς ἀραρυῖαι,
δικλίδες· ἐν δὲ γυνὴ ταμίη νύκτας τε καὶ ἦμαρ
ἔσχ’, ἣ πάντ’ ἐφύλασσε νόου πολυϊδρείῃσιν,

Σημωνίδης απ. 7 West
2-6 τὰ πρῶτα. τὴν μὲν ἐξ ὑὸς τανύτριχος,
τῆι πάντ’ ἀν’ οἶκον βορβόρωι πεφυρμένα
ἄκοσμα κεῖται καὶ κυλίνδεται χαμαί·
αὐτὴ δ’ ἄλουτος ἀπλύτοις ἐν εἵμασιν
ἐν κοπρίηισιν ἡμένη πιαίνεται. (…)
20 ἀλλ’ ἐμπέδως ἄπρηκτον αὐονὴν ἔχει.
43-46 τὴν δ’ ἔκ †τε σποδιῆς† καὶ παλιντριβ<έο>ς ὄνου,
ἣ σύν τ’ ἀνάγκηι σύν τ’ ἐνιπῆισιν μόγις
ἔστερξεν ὦν ἅπαντα κἀπονήσατο

ἀρεστά· (…)
57-70 τὴν δ᾽ ἵππος ἁβρὴ χαιτέεσσ᾽ ἐγείνατο,
ἣ δούλι᾽ ἔργα καὶ δύην περιτρέπει,
κοὔτ᾽ ἂν μύλης ψαύσειεν, οὔτε κόσκινον
ἄρειεν, οὔτε κόπρον ἐξ οἴκου βάλοι,
οὔτε πρὸς ἰπνὸν ἀσβόλην ἀλ<εο>μένη
ἵζοιτ᾽. ἀνάγκηι δ᾽ ἄνδρα ποιεῖται φίλον·
λοῦται δὲ πάσης ἡμέρης ἄπο ῥύπον
δίς, ἄλλοτε τρίς, καὶ μύροις ἀλείφεται,
αἰεὶ δὲ χαίτην ἐκτενισμένην φορεῖ
βαθεῖαν, ἀνθέμοισιν ἐσκιασμένην.
κᾱλὸν μὲν ὦν θέημα τοιαύτη γυνὴ
ἄλλοισι, τῶι δ᾽ ἔχοντι γίνεται κακόν,
ἢν μή τις ἢ τύραννος ἢ σκηπτοῦχος ἦι,
ὅστις τοιούτοις θυμὸν ἀγλαΐζεται.(…)
83-89 τὴν δ᾽ ἐκ μελίσσης· τήν τις εὐτυχεῖ λαβών·
κείνηι γὰρ οἴηι μῶμος οὐ προσιζάνει,
θάλλει δ᾽ ὑπ᾽ αὐτῆς κἀπαέξεται βίος,
φίλη δὲ σὺν φιλ<έο>ντι γηράσκει πόσει
τεκοῦσα καλὸν κὠνομάκλυτον γένος.
κἀριπρεπὴς μὲν ἐν γυναιξὶ γίνεται
πάσηισι, θείη δ᾽ ἀμφιδέδρομεν χάρις.

Ἀριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* **418-25**
ἃ δ᾽ ἦν ἡμῖν πρὸ τοῦ
αὐταῖς ταμιεῦσαι καὶ προαιρούσαις λαβεῖν
ἄλφιτον, ἔλαιον, οἶνον, οὐδὲ ταῦτ᾽ ἔτι
ἔξεστιν. Οἱ γὰρ ἄνδρες ἤδη κλειδία
αὐτοὶ φοροῦσι κρυπτά, κακοηθέστατα,
Λακωνίκ᾽ ἄττα, τρεῖς ἔχοντα γομφίους.
Πρὸ τοῦ μὲν οὖν ἦν ἀλλ᾽ ὑποῖξαι τὴν θύραν
ποησαμέναισι δακτύλιον τριωβόλου·

Ξενοφών, *Οἰκονομικός* **9.10-14**
ὅσοις δ᾽ εἰς ἑορτὰς ἢ ξενοδοκίας χρώμεθα ἢ εἰς τὰς διὰ χρόνου πράξεις, ταῦτα δὲ τῇ ταμίᾳ παρεδώκαμεν, καὶ δείξαντες τὰς χώρας αὐτῶν καὶ ἀπαριθμήσαντες καὶ γραψάμενοι ἕκαστα εἴπομεν αὐτῇ διδόναι τούτων ὅτῳ δέοι ἕκαστον, καὶ μεμνῆσθαι ὅ τι ἄν τῳ διδῷ, καὶ ἀπολαμβάνουσαν κατατιθέναι πάλιν ὅθενπερ ἂν ἕκαστα λαμβάνῃ.Τὴν δὲ ταμίαν ἐποιησάμεθα ἐπισκεψάμενοι ἥτις ἡμῖν ἐδόκει εἶναι ἐγκρατεστάτη καὶ γαστρὸς καὶ οἴνου καὶ ὕπνου καὶ ἀνδρῶν συνουσίας, πρὸς τούτοις δὲ ἣ τὸ μνημονικὸν μάλιστα ἐδόκει ἔχειν καὶ τὸ προνοεῖν μή τι κακὸν λάβῃ παρ᾽ ἡμῶν ἀμελοῦσα, καὶ σκοπεῖν ὅπως χαριζομένη τι ἡμῖν ὑφ᾽ ἡμῶν ἀντιτιμήσεται. ἐδιδάσκομεν δὲ αὐτὴν καὶ εὐνοϊκῶς ἔχειν πρὸς ἡμᾶς, ὅτ᾽ εὐφραινοίμεθα, τῶν εὐφροσυνῶν μεταδιδόντες, καὶ εἴ τι λυπηρὸν εἴη, εἰς ταῦτα παρακαλοῦντες. καὶ τὸ προθυμεῖσθαι δὲ συναύξειν τὸν οἶκον ἐπαιδεύομεν αὐτήν, ἐπιγιγνώσκειν αὐτὴν ποιοῦντες καὶ τῆς εὐπραγίας αὐτῇ μεταδιδόντες. καὶ δικαιοσύνην δ᾽ αὐτῇ ἐνεποιοῦμεν τιμιωτέρους τιθέντες τοὺς δικαίους τῶν ἀδίκων καὶ ἐπιδεικνύοντες πλουσιώτερον καὶ ἐλευθεριώτερον βιοτεύοντας τῶν ἀδίκων· καὶ αὐτὴν δὲ ἐν ταύτῃ τῇ χώρᾳ κατετάττομεν.

Πλάτων, *Νόμοι* **805e**
παρέδομεν ταῖς γυναιξὶν διαταμιεύειν τε καὶ κερκίδων ἄρχειν καὶ πάσης ταλασίας.

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **492-5**
... τὸ γὰρ ἀργύριον τοῦτ᾽ οὐκέτι μὴ καθέλωσιν.
{ΠΡ.} Ἀλλὰ τί δράσεις;
{ΛΥ.} Τοῦτό μ᾽ ἐρωτᾷς; Ἡμεῖς ταμιεύσομεν αὐτό.
{ΠΡ.} Ὑμεῖς ταμιεύσετε τἀργύριον;
{ΛΥ.} Τί <δὲ> δεινὸν τοῦτο νομίζεις;
Οὐ καὶ τἄνδον χρήματα πάντως ἡμεῖς ταμιεύομεν ὑμῖν;

Λυσίας 32 (*κατὰ Διογείτονος*).14
ἔτι τοίνυν ἐξήλεγχεν αὐτὸν ἑπτὰ τάλαντα κεκομισμένον ναυτικὰ καὶ τετρακισχιλίας δραχμάς, καὶ τούτων τὰ γράμματα ἀπέδειξεν·

Δημοσθένης 41 (*πρὸς Σπουδίαν ὑπὲρ προικός*).9-11
ἦν μὲν γὰρ τὸ ἀργύριον παρὰ τῆς Πολυεύκτου δεδανεισμένος γυναικός, γράμματα δ' ἔστιν ἃ κατέλιπεν ἀποθνῄσκουσ' ἐκείνη... φιάλην μὲν γὰρ λαβόντες παρὰ τῆς Πολυεύκτου γυναικὸς καὶ θέντες ἐνέχυρα μετὰ χρυσίων, οὐκ ἀνενηνόχασιν κεκομισμένοι ταύτην, ὡς ὑμῖν Δημόφιλος ὁ θέμενος μαρτυρήσει· σκηνὴν δ' ἣν ἔχουσιν, οὐδέ γε ταύτην λαβόντες ἀναφέρουσιν· ἄλλα δὲ πόσα τοιαῦτα; τὸ δὲ τελευταῖον εἰσενεγκούσης τῆς ἐμῆς γυναικὸς εἰς τὰ Νεμέσεια τῷ πατρὶ μνᾶν ἀργυρίου καὶ προαναλωσάσης, οὐδὲ ταύτης ἀξιοῖ συμβαλέσθαι τὸ μέρος, ἀλλὰ τὰ μὲν ἔχει προλαβών, τῶν δὲ τὰ μέρη κομίζεται, τὰ δ' οὕτω φανερῶς οὐκ ἀποδίδωσιν.

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **15-19**
{ΚΛ.} Ἀλλ', ὦ φιλτάτη,
ἥξουσι· χαλεπή τοι γυναικῶν ἔξοδος.
Ἡ μὲν γὰρ ἡμῶν περὶ τὸν ἄνδρ' ἐκύπτασεν,
ἡ δ' οἰκέτην ἤγειρεν, ἡ δὲ παιδίον
κατέκλινεν, ἡ δ' ἔλουσεν, ἡ δ' ἐψώμισεν.

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **42-8**
{ΚΛ.} Τί δ' ἂν γυναῖκες φρόνιμον ἐργασαίατο
ἢ λαμπρόν, αἳ καθήμεθ' ἐξηνθισμέναι,
κροκωτοφοροῦσαι καὶ κεκαλλωπισμέναι
καὶ Κιμβερίκ' ὀρθοστάδια καὶ περιβαρίδας;
{ΛΥ.} Ταῦτ' αὐτὰ γάρ τοι κᾄσθ' ἃ σώσειν προσδοκῶ,
τὰ κροκωτίδια καὶ τὰ μύρα χαὶ περιβαρίδες
χἠγχουσα καὶ τὰ διαφανῆ χιτώνια.

Θεόφραστος, *Χαρακτῆρες* **18.4**
καὶ τὴν γυναῖκα τὴν αὑτοῦ ἐρωτᾶν κατακείμενος, εἰ κέκλεικε τὴν κιβωτόν,

Ἀριστοφάνης, *Σφῆκες* **1396-8**
οὔτοι μὰ τὼ θεὼ καταπροίξει Μυρτίας
τῆς Ἀγκυλίωνος θυγατέρος καὶ Σωστράτης
οὕτω διαφθείρας ἐμοῦ τὰ φορτία.

Ἀριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* **443-58**
Ἐμοὶ γὰρ ἁνὴρ ἀπέθανεν μὲν ἐν Κύπρῳ
παιδάρια πέντε καταλιπών, ἁγὼ μόλις
στεφανηπλοκοῦσ' ἔβοσκον ἐν ταῖς μυρρίναις….
Ἀλλ' εἰς ἀγορὰν ἄπειμι· δεῖ γὰρ ἀνδράσιν
πλέξαι στεφάνους ξυνθηματιαίους εἴκοσιν

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **457-60**
ὦ σπερμαγοραιολεκιθολαχανοπώλιδες,
ὦ σκοροδοπανδοκευτριαρτοπώλιδες,
οὐχ ἕλξετ', οὐ παιήσετ', οὐκ ἀράξετε,
οὐ λοιδορήσετ', οὐκ ἀναισχυντήσετε;

Ἀριστοφάνης, *Βάτραχοι* **549-51**
Πλαθάνη, Πλαθάνη, δεῦρ' ἔλθ'. Ὁ πανοῦργος οὑτοσί,
ὃς εἰς τὸ πανδοκεῖον εἰσελθών ποτε
ἑκκαίδεκ' ἄρτους κατέφαγ' ἡμῶν –

Δημοσθένης 57 (*πρὸς Εὐβουλίδην*). 34 και 45
ἣν γάρ φησιν ταινιόπωλιν εἶναι καὶ φανερὰν πᾶσιν (...) ὡς γὰρ ἐγὼ ἀκούω, πολλαὶ καὶ τιτθαὶ καὶ ἔριθοι καὶ τρυγήτριαι γεγόνασιν ὑπὸ τῶν τῆς πόλεως κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους συμφορῶν ἀσταὶ γυναῖκες, πολλαὶ δ' ἐκ πενήτων πλούσιαι νῦν.

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **327-33**
Νυνδὴ γὰρ ἐμπλησαμένη τὴν ὑδρίαν κνεφαία
μόλις ἀπὸ κρήνης ὑπ’ ὄχλου καὶ θορύβου καὶ πατάγου χυτρείου,
δούλαισιν ὠστιζομένη
στιγματίαις θ’, ἁρπαλέως
ἀραμένη, ταῖσιν ἐμαῖς
δημότισιν καομέναις
φέρουσ’ ὕδωρ βοηθῶ.

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **370-1**
{Χ. ΓΥ.} Αἰρώμεθ’ ἡμεῖς θοὔδατος τὴν κάλπιν, ὦ Ῥοδίππη.
{Χ. ΓΕ.} Τί δ’, ὦ θεοῖς ἐχθρά, σὺ δεῦρ’ ὕδωρ ἔχουσ’ ἀφίκου;

Κριτήρια αξιολόγησης

1. Ασκήσεις-ερωτήσεις

1. Να ταυτίσετε το θέμα και να συγκρίνετε τις ακόλουθες παραστάσεις (Εικ. 8 και 10, Εικ. 12 και 21, Εικ. 31 και 38) ως προς:

α) τις εικονογραφικές ομοιότητες και τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ τους.

β) την εποχή στην οποία κατασκευάστηκαν οι φορείς των παραστάσεων.

2. Να αναγνωρίσετε και να περιγράψετε τα είδη παιχνιδιών στις ακόλουθες παραστάσεις.

α) Εικόνα 13 β) Εικόνα 18 γ) Εικόνα 19.

3. Τι ρόλο είχαν και σε ποια στάδια του γάμου εμφανίζονται οι μορφές της *νυμφεύτριας*, του *παρόχου* και του *ἀμφιθαλοῦς παιδός*; Πώς απεικονίζονται στις σχετικές παραστάσεις των αγγείων;

4. Τι γνωρίζετε για το τελετουργικό της λουτροφορίας και πώς αυτό απεικονίζεται στα αγγεία;

5. Ποια σχήματα αγγείων απεικονίζονται στις παρακάτω σκηνές και ποια ήταν η χρήση τους;

α) Εικόνα 29, β) Εικόνα 40.

6. Τυπολογία και εικονογραφία των ληκύθων με λευκό βάθος.

7. Σε ποια σχήματα αγγείων και άλλα αντικείμενα παριστάνονται σκηνές από την ταφική διαδικασία; Να περιγράψετε τις συχνότερες από τις σκηνές αυτές.

8. Ο ρόλος των παιδαγωγών στη ζωή των νέων και η εικονογραφία τους στα αττικά αγγεία.

9. Σε ποιες σκηνές απεικονίζεται το μοτίβο της «δεξίωσης» και τι συμβολίζει;

10. Ποιες ήταν απόψεις των αρχαίων Ελλήνων μέσα από τις γραπτές πηγές σχετικά με την ανατροφή των κοριτσιών και πώς αντικατοπτρίζονται στις παραστάσεις των αγγείων και στα ειδώλια;

11. Τρόποι απεικόνισης των μελών του «οίκου» στα επιτύμβια και τα αναθηματικά ανάγλυφα της κλασικής εποχής.

12. Με ποια εικονογραφικά μέσα παρουσιάζονται οι σχέσεις των μελών του «οίκου» στα επιτύμβια ανάγλυφα και πώς διαφοροποιούνται από την αρχαϊκή στην κλασική εποχή;

13. Τι πληροφορίες αντλούμε από τις γραπτές πηγές και τις εικονογραφικές μαρτυρίες για τις έγκυες και τις λεχώνες;

14. Τι σημαίνουν οι παρακάτω όροι και με ποια γεγονότα της ανθρώπινης ζωής συνδέονται:

ἐπαύλια, *μίασμα*, *ἐκφορά*, *πατραλοίας*, *χόες*.

15. Ο ρόλος και η σημασία της μαίας.

16. Ποια είναι τα κυριότερα εικονογραφικά θέματα στα οποία υπάρχει γυναικεία συμμετοχή στην αρχαϊκή αγγειογραφία;

17. Πώς παριστάνονται και σε ποιες σκηνές πρωταγωνιστούν οι γυναίκες στα μελανόμορφα αγγεία;

18. Σε ποιες ασχολίες χρησιμοποιούνταν τα παρακάτω σκεύη:

κάλαθος, επίνητρο, αλάβαστρο, κάτοπτρον, πυξίς, όλμος, λουτήριο.

19. Ποιες ήταν οι κυριότερες γυναικείες ασχολίες εντός του οίκου;

20. Ποια ελαττώματα και ποιες αρετές αποδίδει ο Σημωνίδης στις γυναίκες;

21. Απεικονίσεις γυναικών στα κλασικά επιτύμβια ανάγλυφα.

22. Να αναφέρετε διάφορα ανδρικά αστικά επαγγέλματα και να περιγράψετε δύο από αυτά με βάση τις παραστάσεις τους (σε αγγεία ή / και ανάγλυφα).

23. Να περιγράψετε μία ερυθρόμορφη σκηνή «γυναικωνίτη».

24. Σε ποιες κατηγορίες παραστάσεων σε αγγεία και ανάγλυφα δίνονται στοιχεία για κοινές δραστηριότητες των μελών της οικογένειας και ποιες είναι αυτές;

25. Ποιες εμπορικές και αγροτικές δραστηριότητες απεικονίζονται σε αγγεία και ανάγλυφα;

2. Ασκήσεις-αντιστοίχιση

Να αντιστοιχίσετε κάθε λέξη της πρώτης στήλης με τη σωστή λέξη της δεύτερης. Μόνο μία δυνατότητα αντιστοίχισης είναι σωστή.

α)	κωκυτός	Κεραμεικός

	πρεσβύτης	θρήνος
	Εξηκίας	υδρία
	στρόβιλος	αρραβώνας
	Ζ. του Λουτρού	ταφικοί πίνακες
	εγγύη	αστράγαλοι
	πλαγγών	σκηνές «γυναικωνίτη»
	Εύφηρος	σβούρα
	φορμίσκος	ηλικιωμένος
	κάλπις	κούκλα
β)	Χάρων	πομπή
	λεχώνα	ευτεκνία
	προαύλια	λευκή λήκυθος
	ωδίνη	μίασμα
	δεξίωσις	τοκετός
	κανοῦν	γάμος
	πλημοχόη	χειραψία
	καταχύσματα	πρόθεσις
	βρέφος	έκθεσις
	εκφορά	αρωματοδοχείο
γ)	Αθηνά	Καλλιρόη
	Φιλομήλα	Αφροδίτη
	κρήνη	δούλος
	αγνύθα	Πρόκνη
	Ζ. του Μειδία	κιβώτιο
	οικόσιτος	*Οικονομικός*
	μέλισσα	Αράχνη
	Ξενοφών	εργατικότητα
	Άδωνις	αργαλειός
	λάρνακα	προσωποποιήσεις
δ)	πελίκη	τύμβος
	ιπνός	αδράχτι
	λήκυθος	μαλλί
	πυξίς	μύρον
	σφοντύλι	ψιμύθιον
	αλάβαστρο	μυρρίνη
	επίνητρον	κούνια

	στεφάνι	φούρνος
	αιώρα	κρουνός
	υδρία	μυροπώλις

3. Ασκήσεις-ακροστιχίδα

Να συμπληρώσετε τις ζητούμενες λέξεις και να βρείτε ποια λέξη σχηματίζεται από τα αρχικά τους. Να δώσετε σε μία παράγραφο τον ορισμό της σχηματισμένης λέξης.

α)		Τελετουργικό πομπικό σκεύος
		Σε αυτή θυσίαζαν οι μέλλουσες νύμφες
		Ήταν ο γάμος, όπως και ο θάνατος, για τους αρχαίους
		Παιχνίδι για μικρούς και μεγάλους
		Είδος οινοχόης για ομώνυμη εορτή
		Αδελφός του Θανάτου
		Ο τάφος και το λείψανο του νεκρού
		Ο μέλλων γαμπρός
		Έτσι ονομάζονταν τα παιδικά παιχνίδια
		Αναλάμβανε την ανατροφή των παιδιών
		Τελούνταν κατά τη δεύτερη μέρα του γάμου
β)		Η μεταφορά της σορού στο νεκροταφείο για ταφή
		Αγγείο για τα σύνεργα του γυναικείου καλλωπισμού
		Έτσι λεγόταν όποιος πέθαινε σε νεαρή ηλικία
		Το όνομά του είχαν τα επιθαλάμια τραγούδια του γάμου
		Τελετή που λάμβανε χώρα κατά την πρώτη μέρα του γάμου
		Ερωτικός και μαγικός τροχός
		Μυροδοχείο από τον κόσμο των γυναικών
γ)		Μία από τις προσωποποιήσεις που συνοδεύουν την Αφροδίτη
		Ήταν απαραίτητος για την ανατροφή των αγοριών
		Γιος της Αφροδίτης
		Σκεύος για τη φύλαξη του μαλλιού και άλλων αντικειμένων
		Αγγείο για την τελετουργική μεταφορά νερού
		Στα έργα του προσφέρει πολλές πληροφορίες για τον καθημερινό και αγροτικό βίο
		Σύμβολο ευγονίας και αφθονίας
		Τα μέλη του αποτελούσαν τη βάση της αρχαίας κοινωνίας
		Αγαπητό ατομικό ή ομαδικό παιχνίδι για παιδιά και ενήλικες
δ)		Ποταμάκι που διασχίζει τη νεκρόπολη του Κεραμεικού

		Και έτσι απεικονίζονται ορισμένες φορές οι γυναίκες
		Με αυτό παρομοιάζεται από τον Σημωνίδη η γυναίκα που δεν αγαπά την εργασία
		Αντικείμενο του γυναικείου καλλωπισμού
		Διονυσιακή εορτή στην οποία συμμετείχαν και γυναίκες
		Μία από τις ιδιότητες της νοικοκυράς κατά τον Ξενοφώντα
		Θεά προστάτιδα του γάμου

4. Σύγκριση παραστάσεων

Να περιγράψετε και να συγκρίνετε τις γαμήλιες πομπές με «ἀγωγή» της νύφης στη μελανόμορφη λήκυθο του Ζωγράφου του Άμαση, Νέα Υόρκη MMA 56.11.1 (πιθανόν από τη Βάρη Αττικής, BAPD 350478) και στον ερυθρόμορφο καλυκωτό κρατήρα του Ζωγράφου του Αθηναϊκού Γάμου, Αθήνα ΕΑΜ 1388 (από την Τανάγρα Βοιωτίας, BAPD 220526). Να εντοπίσετε τα πρόσωπα που απουσιάζουν από κάθε σκηνή, ενώ υπάρχουν στην άλλη. Ποιες άλλες διαφορές παρατηρείτε ανάμεσα στις δύο παραστάσεις;

Κεφάλαιο 2: *Ἐν δήμῳ*

2.1 Λατρευτική ζωή

Δεν είναι υπερβολή να δηλώσουμε εξαρχής ότι η θρησκεία είναι πανταχού παρούσα σε κάθε εκδήλωση του καθημερινού, ιδιωτικού και δημόσιου, βίου των αρχαίων Ελλήνων και ότι όλες οι δραστηριότητες, σκέψεις και προβληματισμοί προσανατολίζονται, με διαφορετικό βαθμό και ένταση, στο θεολογικό υπόστρωμα. Όταν ο απόστολος Παύλος έφτασε στην Αθήνα, χαρακτήρισε τους κατοίκους «δεισιδαιμονεστέρους» όλων, με την έννοια ότι ήταν τόσο πολύ προσανατολισμένοι στο θείο, ώστε είχαν ιδρύσει ένα βωμό ακόμη και για τον άγνωστο θεό (*Πράξεις Ἀποστόλων* 17.22.2).

Τα κείμενα που ασχολούνται άμεσα με τη θρησκεία είναι ευάριθμα, όπως προπάντων η *Θεογονία* του Ησιόδου, οι *Βάκχες* του Ευριπίδη και το *περὶ μυστηρίων* του Ανδοκίδη. Παρόλα αυτά όλα τα λογοτεχνικά είδη περιέχουν, λιγότερο ή περισσότερο, εκτενείς ή υπαινικτικές αναφορές σε λατρευτικές συνήθειες, από τις πιο απλές, όπως μία προσφορά, έως πιο περίπλοκες, όπως μυστηριακές δοξασίες, περιγραφές κάποιων τελετουργικών δρωμένων, και προπάντων σχεδόν όλα τα σωζόμενα αρχαία κείμενα μιλούν για το θείο και τη σχέση, δηλαδή την ανάμειξή του, με τον κόσμο των ανθρώπων. Η διάκριση ανάμεσα σε λαϊκή και φιλολογική θρησκεία είναι άλλη μία παράμετρος που δυσχεραίνει την ακριβή κατανόηση κάποιων πρακτικών[209]. Συνεπώς, η εξέταση θεμάτων λατρείας στηρίζεται σημαντικά στη μελέτη όλων των γραπτών μαρτυριών, οι οποίες θα πρέπει πάντοτε να εντάσσονται στα συμφραζόμενά τους. Σε αυτή τη μελέτη, η βασική συνθήκη για την αξιοποίηση των πληροφοριών πρέπει να συνυπολογίζει τη διάκριση ανάμεσα στην πραγματική θρησκευτική εμπειρία από τη λογοτεχνική και την εικονογραφική μεταφορά της. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι οι θεοί ή οι λατρευτικές αναφορές και πρακτικές ήταν ένας ανεξάρτητος κόσμος από τη βιωμένη και καθημερινή εμπειρία του θεατή μίας τραγωδίας, του αγοραστή ενός διακοσμημένου αντικειμένου ή του πιστού επισκέπτη σε ένα ιερό.

Η θρησκεία είχε χαρακτήρα πρωτίστως κοινωνικό, με την έννοια ότι αναφέρεται στις σχέσεις που αναπτύσσονται στα μέλη μίας κοινότητας ως κοινωνίας, χωρίς ο χαρακτήρας αυτός να αποκλείει και τις ατομικές εκδηλώσεις. Η λατρευτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων διακρίνεται σε ιδιωτική (ατομική ή οικογενειακή ή στο πλαίσιο της φρατρίας) και σε δημόσια, σε φανερή και μυστηριακή ή απόκρυφη που απευθύνεται μόνο σε μυημένους, οι οποίοι με τον τρόπο αυτό κερδίζουν ιδιαίτερα προνόμια (π.χ. ελευσινιακούς μύστες, βάκχους, ορφικούς). Σε όλες τις περιπτώσεις, η συμμετοχή στα λατρευτικά δρώμενα δημιουργούσε αίσθηση κοινότητας και ταυτότητας και ενίσχυε τους κοινωνικούς δεσμούς (*Ξενοφῶν Ἑλληνικά 2.4.20-21*)[210]. Μέσω της κοινής θρησκευτικής εμπειρίας, τα άτομα, οι φρατρίες και οι κοινότητες αποκτούσαν μια αίσθηση πολιτιστικής ταυτότητας και μέσα στην πανσπερμία των ελληνικών πόλεων είναι δυνατό να διακρίνουμε μία πανελλήνια κοινή θρησκευτική παράδοση και μία σχετική ομοιογένεια (κοινοί θεοί: *Ηρόδοτος 8.144.9-14, Αριστοφάνης Λυσιστράτη 1128-34, Ισοκράτης Πανηγυρικός 43*, κοινά ιερά και εορτές). Ταυτόχρονα, κάθε μεμονωμένη πόλη μπορεί να αποτελέσει μία ειδική περίπτωση για τη μελέτη της αρχαίας θρησκείας και λατρείας.

Το πρώτο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ελληνικής θρησκείας είναι ότι σε αντίθεση προς άλλες θρησκείες δεν διαθέτει ένα συγκεκριμένο σώμα ιερών κειμένων. Η θρησκευτική ζωή ήταν κατά βάση λατρευτική πρακτική, δηλαδή εκδηλωνόταν με μία σειρά από πράξεις και δράσεις, τις τιμές (*τιμαί*) και τα «νομιζόμενα», δηλαδή μία καθορισμένη και καθιερωμένη από την παράδοση ποικιλία από τελετές. Οι δράσεις αυτές οδηγούσαν στην επαφή με το θείο μέσω περισσότερο ή λιγότερο τυποποιημένων λόγων (ευχές, προσευχές, ύμνοι, κατάρες), επισκέψεων στο χώρο λατρείας, το ιερό, και μέσω των αφιερωμάτων (*ἀναθήματα*) διαφόρων ειδών. Ανάλογα, υπήρχαν ορισμένες κρίσιμες καταστάσεις, τόσο στον ιδιωτικό βίο όσο και στις δημόσιες δράσεις, που απαιτούσαν, επίσης, θεϊκή συμμετοχή: ιδιωτικά προβλήματα, μιάσματα, τα οποία προκύπτουν από τη γέννηση, το θάνατο ή τις αρρώστιες (και πολύ λιγότερο από τη σεξουαλική επαφή)[211], αλλά και κρίσιμες αποφάσεις σε καιρό πολέμου, όπου ήταν απαραίτητη η επαφή με το θείο προκειμένου να αντιμετωπιστούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Ακόμη και περίεργα όνειρα εντάσσονται στη λατρευτική ζωή, καθώς θεωρούνταν οι δίαυλοι επικοινωνίας ανάμεσα στη θεότητα και σε ένα άτομο, μία οικογένεια ή μία κοινότητα και ως τέτοια χρήζουν εξήγησης ή και συγκεκριμένων λατρευτικών πρακτικών, όπως οι θυσίες (π.χ. *Μένανδρος Δύσκολος 407-9*).

Στο δημόσιο χώρο, δινόταν άμεση προτεραιότητα στα θρησκευτικά δρώμενα (θυσίες και προσευχές) και μετά ακολουθούσαν οι συζητήσεις (*Αισχίνης 1.23*), ενώ στην αθηναϊκή Βουλή υπήρχε τόπος αφιερωμένος στο Δία Βουλαίο και την Αθηνά Βουλαία (*Αντιφῶν 6.45*). Ανάλογα, στην Πνύκα, όπου συνερχόταν η Εκκλησία του αθηναϊκού δήμου, υπήρχε ιερό του Διός Υψίστου. Η δημόσια λατρεία δηλώνεται με τον όρο «δημοτε-

λής» (πληρωμένος από το λαό), ο οποίος αναφέρεται σε θυσίες, εορτές, τεμένη και θεούς (*Ηρόδοτος 6.57*, *Θουκυδίδης 2.15.2, Αισχίνης 1.183, 3.176, Πλάτων Νόμοι 935b*). Ο Πλάτων, που ασχολήθηκε με τη δημόσια λατρεία, απαγόρευσε τα ιδιωτικά ιερά και έθεσε προδιαγραφές για την άσκηση της λατρείας, κάτι που δείχνει, επιπλέον, ότι υπήρχε σχετική ελευθερία στη συζήτηση τέτοιων θεμάτων (*Νόμοι 909d-910e*). Χαρακτηριστική περίπτωση της δημόσιας ευσέβειας είναι ο Όρκος των Αθηναίων εφήβων, ο οποίος μεταξύ άλλων αναφέρεται στην υπεράσπιση των «ιερών και όσιων» και στην απότιση τιμής στην παραδοσιακή θρησκεία (επικαλείται ως μάρτυρες μία σειρά από θεότητες: την Άγλαυρο, την Εστία, τον Ενυάλιο, τον Άρη και την Αθηνά Αρεία, το Δία, τη Θαλλώ, την Αυξώ, την Ηγημόνη)[212]. Πόσο αυστηρά ήταν τα δεδομένα του όρκου φαίνεται από επιγραφές, στις οποίες αναφέρονται δημόσιοι όρκοι σε διάφορες πολιτικές περιστάσεις και επιβάλλονται αυστηρές ποινές για όσους δεν ορκίζονται (π.χ. *IG* I^3 40.1-4, 33-6): ἔδοχσεν τε [ι β]ολεῖ και τοι δέμοι, Ἀντιοχὶς ἐ[πρυτ]άνευε, Δρακοντίδες ἐπεστάτε, Διόγνετος εἶπε: κατὰ τάδε τὸν hόρκον ὀμόσαι Ἀθεναίον τὲν βολὲν καὶ τὸς δικαστάς...hὸς δ᾽ ἂμ μὲ ὀμόσει, ἄτιμον αὐτὸν ἔναι καὶ τὰ χρέματα αὐτο δεμόσια καὶ το Διὸς το Ὀλυμπίο τὸ ἐπιδέκατον hιερόν ἔστο τον χρεμάτον.

Στην εκτέλεση των λατρευτικών πρακτικών συμμετείχαν πολλές ομάδες. Καταρχήν, ορίζονταν οι **ιερείς**, οι οποίοι υπηρετούσαν το θεό. Οι προϋποθέσεις για το αξίωμα ήταν η καθαρότητα, δηλαδή τόσο η σωματική ακεραιότητα όσο και η ιδιότητα του γνήσιου πολίτη, και συνεπώς αποκλείονταν οι ασθενείς, οι νόθοι και, φυσικά, οι πόρνοι και οι μοιχοί (*Πλάτων Νόμοι 759c, ψευδο-Αριστοτέλης Ἀθηναίων πολιτεία 57, Λυσίας 24.13, Αισχίνης 1.19-21, ψευδο-Δημοσθένης 59.85-86*). Οι ιερείς και των δύο φύλων υπόκειντο σε έλεγχο (*εὔθυνα*: Αισχίνης 3.18), ακόμη κι αν δεν έπαιρναν χρήματα, αλλά ανταμείβονταν σε είδος, ακόμη κι αν δεν είχαν την ευθύνη για την περιουσία ενός ιερού, κάτι που ανήκε στους ειδικούς φύλακες. Το φύλο τους διέφερε ανάλογα με το θεό. Συνήθως άνδρες ιερείς υπηρετούν ανδρικές θεότητες, αλλά αυτό δεν είναι αναγκαστικό: η Πυθία υπηρετούσε τον Απόλλωνα και στα Ελευσίνια συμμετείχαν άνδρες ιερείς, όπως θα δούμε πιο κάτω. Οι γυναίκες ιερείς είχαν διάφορες ονομασίες, όπως *γεραραί* (σεβάσμιες) για το Διόνυσο στην Αττική, *μέλισσαι* για τη Δήμητρα, *πέλειαι* (περιστέρες) για το Δία στη Δωδώνη.

Εκτός από τους ιερείς, υπήρχαν και διάφορες κατηγορίες ειδικών, οι οποίοι προσέφεραν τις υπηρεσίες και τις εξειδικευμένες γνώσεις τους. Από αυτούς, οι μάντεις ήταν η πιο σημαντική κατηγορία, η οποία, παρόλο που δεν έχαιρε πάντοτε μεγάλης εκτίμησης (*Αριστοφάνης Ὄρνιθες 959-91, Ευριπίδης Ἑλένη 744-57*), ήταν απαραίτητη, όπως και τα επίσημα μαντεία, σε θέματα κρίσιμα τόσο για την ιδιωτική ζωή όσο και για την πορεία της κοινότητας (π.χ. *Ηρόδοτος 1.62-3, 9.33.1-2*). Οι *ἐξηγηταί* δρούσαν σε πολλές πόλεις και με διάφορες μορφές, είτε θεσμοθετημένοι, όπως στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ., είτε όχι τόσο επίσημα, και έδιναν συμβουλές σε θέματα μιάσματος, κινδύνων και άλλων υποθέσεων (*ψευδο-Δημοσθένης 47.68-71*), ενώ κυκλοφορούσαν και *μάγοι* και *ἀγύρται*, δηλαδή κατά λέξη συλλέκτες, που δεν έχαιραν εκτίμησης. Εκτός από τους επίσημους θρησκευτικούς άρχοντες (στην Αθήνα ήταν ο *ἄρχων βασιλεύς* με τη σύζυγό του, τη *βασίλιννα*, και ο *ἐπώνυμος ἄρχων* με πιο πρόσφατα ορισμένες αρμοδιότητες), γνωρίζουμε για την ύπαρξη εποπτών (*ἐπιμεληταί*), ιερών αξιωματούχων (*ἱεροποιοί*), φυλάκων ναών (*ναοφύλακες*) και θησαυρών (*ταμίαι*), η παρουσία των οποίων αποδεικνύει τον πολιτειακό έλεγχο σε θέματα λατρείας, σύμφωνα με τον οποίον ορίζονταν πολίτες με διάφορες θρησκευτικές αρμοδιότητες (*Αριστοτέλης Πολιτικά 1322b, Πλάτων Πολιτικός 290c, ψευδο-Αριστοτέλης Ἀθηναίων πολιτεία 55, ψευδο-Ξενοφών Αθηναίων πολιτεία 2.9-10*). Τέλος, οι πιστοί και των δύο φύλων συμμετείχαν και έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στη διεξαγωγή των ποικίλων λατρευτικών πράξεων.

Εκτός από την «εὐσέβειαν», διαθέτουμε μαρτυρίες και συζητήσεις για το αντίθετό της, την «ἀσέβειαν», η οποία σχετίζεται είτε με ολοκληρωτική απόρριψη ή αμφισβήτηση των θεών είτε με τους προβληματισμούς σχετικά με τη φύση των θεών και τη συμπεριφορά των ανθρώπων απέναντι σε ιερούς τόπους και στο θείο (*Αριστοφάνης Νεφέλαι 814-31, Πλάτων Νόμοι 884b-85d*). Γνωρίζουμε, επίσης, για ιστορικές πράξεις ιεροσυλίας, όπως η καταστροφή των ερμαϊκών στηλών στην Αθήνα, με τεράστιες συνέπειες για τη ζωή της κοινότητας, εξαιτίας της οποίας οι ιερείς καταράστηκαν τους ενόχους, αν πιστέψουμε τον πολύ μεταγενέστερο Πλούταρχο (*Θουκυδίδης 6.27, Πλούταρχος Ἀλκιβιάδης 22.5*). Μία αρνητική όψη αυτής της ευσέβειας είναι η δεισιδαιμονία, δηλαδή ο φόβος απέναντι στους θεούς. Ένας **δεισιδαίμων** περιγράφεται πολύ γλαφυρά από το Θεόφραστο, ο οποίος παρέχει, με αυτή την ευκαιρία, μία μοναδική εικόνα της καθημερινής ζωής ενός Αθηναίου του 4ου αι. π.Χ. (*Χαρακτῆρες 16*). Ανάλογα, όλες οι λατρευτικές πράξεις δεν θεωρούνταν συλλήβδην επαινετέες και έχουμε πληροφορίες για την αρνητική αντιμετώπιση ορισμένων από αυτές, είτε σε επίπεδο προσωπικής επίθεσης (π.χ. ο Δημοσθένης εναντίον του αντιπάλου του Αισχίνη, *18.259-60*) είτε σε θεωρητικό επίπεδο, όπως κάνει ο Πλάτων για πρακτικές που δεν εντάσσονταν στον πολιτειακό έλεγχο και ασκούνταν από περίεργους τύπους (*Πολιτεία 364b-c, 364e-365*a). Οι προδιαγραφές που αναφέρει ο Ησίοδος δηλώνουν ότι κάθε προσφορά στο θείο πρέπει να γίνεται με το σωστό τρόπο. Η καθαρότητα ήταν βασική αρχή της λατρευτικής ζωής, και αυτό δηλώνεται με την περίφραξη και οριοθέτηση των ιερών χώρων (*τέμενος*), ώστε κανείς

ακάθαρτος να μην εισέρχεται σε αυτούς. Υπήρχαν *περιρραντήρια* με νερό, για να πλένονται οι λατρευτές πριν από την είσοδό τους (*περὶ ἱερῆς νούσου 1.6*) στο ιερό και, όπως θα δούμε, οι γυναίκες ειδικά είχαν έναν ιδιαίτερο ρόλο σε θέματα καθαρότητας.

Η **λατρεία** συνοδευόταν από λόγους, δρώμενα και προσφορές διαφόρων ειδών (π.χ. θυσίες, αναθήματα) ως αποδεικτικά της ανθρώπινης ευσέβειας (μία ενδεικτική πηγή είναι το *περὶ εὐσεβείας* του Θεοφράστου, έκδοση W. Pötscher, Leiden 1964). Βασικό τμήμα της λατρευτικής πρακτικής ήταν οι προσευχές και οι ύμνοι, το λογοτεχνικό είδος που μιλά για τους θεούς και τις ιδιότητές τους καθώς και τη σχέση του με τον ανθρώπινο κόσμο. Υπάρχουν πολλές κατηγορίες ύμνων ανάλογα με τον τιμώμενο θεό (*παιᾶνες*, *διθύραμβοι*), σώζονται διάφοροι λατρευτικοί ύμνοι καθώς και μία ειδική κατηγορία αφηγηματικών ύμνων, οι λεγόμενοι ομηρικοί, οι οποίοι είναι εξαμετρικά ποιήματα ποικίλου μεγέθους και περιεχομένου. Σε αυτούς παρουσιάζονται, εκτός από την υμνολογία, και μία ιστορία από τη βιογραφία του θεού καθώς και οι ιδιότητές του, με τρόπο που δείχνει μεγάλη ποικιλία και ανομοιομορφία. Η **προσευχή** μπορούσε να γίνει σε ιδιωτικό χώρο αλλά και στον καθορισμένο χώρο του ιερού και να συνοδεύεται από προσφορές ως απτή προσπάθεια του πιστού να προσεγγίσει το θείο και να ζητήσει με τη σειρά του κάτι σε αντάλλαγμα, υλικό ή μη (*Ξενοφῶν Ἀπομνημονεύματα 1.3.1-3*). Τόσο η προσευχή όσο και ο ύμνος έχουν συγκεκριμένη δομή και στοχοθεσία: εξύμνηση και έπαινος του θεού και κυρίως διατύπωση ενός αιτήματος και αίτηση εύνοιας από το θεό (*χάρις*). Οι προσευχές γίνονταν για προσωπικά ζητήματα, όπως στην *Ιλιάδα*, όπου ο ιερέας του Απόλλωνα απευθύνει την πρώτη γνωστή προσευχή σε θεό (*Ἰλιάς 1.35-43, 450-6*). Εξίσου, όμως, προηγούνταν κάθε σημαντικής συλλογικής κίνησης τόσο στο δημόσιο χώρο σε καιρό ειρήνης όσο και προπάντων σε εποχές πολέμου (*Θουκυδίδης 6.32*). Ο Ησίοδος, ο οποίος συνέθεσε το πρώτο και μοναδικό σωζόμενο θεογονικό έπος, φρόντισε στο άλλο διδακτικό ποίημά του να τονίσει τη σημασία της προσευχής και της θυσίας ως τακτικής προσφοράς, η οποία πρέπει να γίνεται με καθαρότητα και να υπακούει σε κάποιες, λιγότερο ή περισσότερο, δεσμευτικές προδιαγραφές (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι 336-41*).

Το χωρικό κέντρο των λατρευτικών εκδηλώσεων ήταν ο **βωμός**. Στον ιδιωτικό χώρο, αυτός βρισκόταν στην εστία, στην είσοδο της οικίας, και ο βασικός προστάτης θεός ήταν ο Ζεύς ως Ἑρκεῖος (*ψευδο-Αριστοτέλης Ἀθηναίων πολιτεία 55.3*) και ως Κτήσιος, η λατρεία του οποίου αποτελούσε την πιο ισχυρή απόδειξη για τη γνησιότητα της συγγένειας μέσα στην οικογένεια (*Ισαίος 8.15-16*). Κάθε άτομο μπορούσε να καλλιεργεί προσωπικές σχέσεις με κάποιον θεό (π.χ. ο Ιππόλυτος με την Άρτεμη, ο Ίων με τον Απόλλωνα, πρβλ. *Μένανδρος Δύσκολος 260-5*), αλλά πάντοτε ο θεός ανήκε στο δημόσιο χώρο λατρείας και όχι αποκλειστικά στον ιδιωτικό. Ανάλογα, οι ιδιώτες που προσέρχονταν στα πανελλήνια μαντεία μπορεί να ρωτούσαν για προσωπικές υποθέσεις τους, αλλά η βασική επιταγή του μαντείου ήταν να τιμούν τους θεούς κατά τη συνήθεια της πόλης (Ξενοφῶν *Ἀπομνημονεύματα* 1.3.1 ό.π.).

Αντίστοιχα, τα **ἱερά** ήταν οι δημόσιοι χώροι λατρείας. Ο όρος **τέμενος** (*τέμνω*, *τεμάχιον*) αναφέρεται στο σύνολο του καθορισμένου ιερού χώρου, ενώ το ιερόν ήταν ο κύριος χώρος της λατρείας. Και εδώ, ο βωμός ήταν απαραίτητος και σε αυτόν γίνονταν σπονδές και άλλες προσφορές και θυσιάζονταν τα σφάγια, δηλαδή διάφορα ζώα (η πρώτη μοιρασιά κρεάτων σε θυσία θεωρείται ότι έγινε από τον Προμηθέα, *Ησίοδος Θεογονία 535-41, 556-7*). Οι βωμοί είχαν ποικίλες μορφές και βρίσκονταν στο ύπαιθρο, συνήθως κοντά στο ναό. Αν και μπορούσαν να υπάρχουν περισσότεροι βωμοί σε ένα ιερό, αφιερωμένοι σε διαφορετικές θεότητες, η παρουσία του ναού δεν μαρτυρείται πάντα, τουλάχιστον σε παλιότερες εποχές. Ο ναός ήταν στην πραγματικότητα η κατοικία για το λατρευτικό άγαλμα και οι θιασώτες δεν εισέρχονταν σε αυτόν, αλλά εκτελούσαν τις λατρευτικές πράξεις τους μπροστά από το κτήριο. Επειδή οι θυσίες συνεπάγονταν κατανάλωση κρέατος, τα ιερά περιλάμβαναν και χώρους για τα γεύματα που ακολουθούσαν. Αυτοί μπορεί να ήταν ανοικτοί ή κλειστοί (*έστιατόριον*), όπως μαρτυρούν οι γραπτές πηγές, οι παραστάσεις και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Εδώ λάμβαναν χώρα και τα λεγόμενα **θεοξένια**, δηλαδή το γεύμα στο οποίο υποτίθεται ότι συμμετείχε και ο τιμώμενος θεός μαζί με τους λατρευτές του. Οι επισκέψεις στα τοπικά αλλά και στα πανελλήνια ιερά γίνονταν για πολλούς λόγους, πρωτίστως πρακτικούς (αίτημα, ευγνωμοσύνη) αλλά και απλώς από περιηγητική περιέργεια, η οποία συνοδευόταν, βέβαια, από αισθήματα ευσέβειας και θρησκευτικής πίστης (π.χ. η επίσκεψη των Αθηναίων γυναικών στους Δελφούς, *Ευριπίδης Ἴων 184-232*, και κάποιων γυναικών στο Ασκληπιείον της Κω, *Ηρώδας 4, 1-38, 55-74*).

Ο μεγάλος αριθμός, η πολυσημία και εν μέρει η πολυπλοκότητα των λατρευτικών εκδηλώσεων και τελετών είναι ενδεικτικά στοιχεία για τη σημασία των θρησκευτικών εορτών στην αρχαιότητα. Στις περισσότερες από αυτές μαρτυρείται η συμμετοχή ανδρών και γυναικών, αν και συνήθως έχουν διαφορετικούς ρόλους και δεν ενεργούν πάντα από κοινού, όπως γίνεται φανερό από τις αναφορές των γραπτών πηγών και τις σχετικές παραστάσεις. Το φύλο των θεοτήτων δεν ήταν δεσμευτικό για την απόδοση λατρείας σε αυτές από πιστούς και των δύο φύλων, μολονότι η γενικότερη τάση ήταν οι λατρευτές να απευθύνονται συχνότερα σε θεούς και οι λατρεύτριες σε θεές. Υπήρχαν, όμως, αρκετές περιπτώσεις στις οποίες απαγορευόταν ρητά στους άνδρες ή τις

γυναίκες να εισέρχονται σε ένα ιερό ή να παίρνουν μέρος σε συγκεκριμένες εορτές και τελετουργίες –με την πλειονότητα των απαγορεύσεων να αφορά το γυναικείο φύλο σε διάφορες περιοχές του αρχαίου κόσμου[213]. Επίσης, σε αρκετά ιερά δεν επιτρεπόταν στους πιστούς να έχουν μαζί τους κάποια απαγορευμένα αντικείμενα ή να κάνουν ορισμένες πράξεις, που θεωρούνταν ανόσιες και μιαρές. Η γέννηση, ο θάνατος και η σεξουαλική συνεύρεση ήταν από τις συχνότερες απαγορεύσεις μέσα σε ένα ιερό τέμενος. Αντίθετα, η σωματική και ψυχολογική προετοιμασία με καθαρμούς, νηστείες και προσευχές επιβαλλόταν τις περισσότερες φορές πριν ή και κατά τη διάρκεια μίας εορτής και της επίσκεψης στο ιερό. Συχνά, η μαζική συμμετοχή ολόκληρου ή ομάδων του πληθυσμού σε ορισμένες εορτές αποτελούσε αφορμή για να «παραλύσει» η ζωή της κοινότητας και να σταματούν οι δημόσιες λειτουργίες καθ' όλη τη διάρκεια των εορτασμών. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορούσαν να μετάσχουν επίσης παιδιά, σκλάβοι, εταίρες, μόνιμα εγκατεστημένοι κάτοικοι από άλλες περιοχές (μέτοικοι ή περίοικοι) ή και ξένοι. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα Ανθεστήρια, τα Μεγάλα Παναθήναια, τα Αδώνια, οι εορτές για εισηγμένες θεότητες (π.χ. Ασκληπιός, Βενδίς, Κυβέλη, Σαβάζιος)[214]. Πολλές εορτές για διαφορετικές θεότητες είχαν έντονα αγροτικό χαρακτήρα, άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα. Η γονιμότητα της γης και των κοπαδιών, η ευλογία της σοδειάς και η πλούσια συγκομιδή των καρπών ήταν από τις πρωταρχικές φροντίδες των ανθρώπων και γι' αυτό επεδίωκαν να κερδίσουν την εύνοια και τη συνδρομή των θεοτήτων.

Παρά το πλήθος των φιλολογικών και επιγραφικών πληροφοριών, συχνά είναι δύσκολο να αποδώσουμε με βεβαιότητα όλα τα απεικονιζόμενα λατρευτικά δρώμενα σε συγκεκριμένες εορτές[215]. Ακόμη και αν υπάρχουν πολλές εικονογραφικές ενδείξεις, μπορεί να λείπουν από τις σκηνές τα βασικά ειδοποιά στοιχεία της μίας ή της άλλης εορτής, τα οποία αναφέρονται στις γραπτές πηγές. Οι παραστάσεις που σχετίζονται με λατρευτικές τελετές στο δημόσιο χώρο εμφανίζονται σε αγγεία, πίνακες, αναθηματικά και αρχιτεκτονικά ανάγλυφα, είναι συνήθως πολυπρόσωπες και διακρίνονται σε δύο κυρίως μεγάλες ομάδες: α) τις δυνάμει κινημένες **πομπικές σκηνές**, στις οποίες οι πιστοί βαδίζουν προς μία κατεύθυνση μεταφέροντας διάφορα τελετουργικά σκεύη και προσφορές ή και συνοδεύοντας ζώα για θυσία[216] β) τις στατικές σκηνές με **αιματηρές θυσίες** αλλά και **αναίμακτες προσφορές** (π.χ. σπονδές με υγρά, κάψιμο θυμιάματος, καρποί και γλυκίσματα[217], τα οποία τοποθετούνταν πάνω σε μία ιερή τράπεζα) γύρω από ένα **βωμό**, ο οποίος αποτελούσε το επίκεντρο της λατρείας. Στην πρώτη ομάδα, η συνύπαρξη λατρευτών και από τα δύο φύλα δεν αποτελεί εξαίρεση, όπως και η συμμετοχή παιδιών και δούλων αλλά σε μικρότερο βαθμό, ακόμη και όταν είναι παρόν το θυσιαστήριο ζώο –όπως παρατηρούμε συχνά στα αναθηματικά ανάγλυφα. Το ίδιο ισχύει και για τις σκηνές με αναίμακτες προσφορές, ενώ αντίθετα, στις σκηνές αιματηρών θυσιών εν εξελίξει διαπιστώνουμε στις παραστάσεις τη συμμετοχή μόνον ανδρών, ελεύθερων και δούλων. Ανεξάρτητα από τις διαφορετικές ερμηνείες που έχουν δοθεί κατά καιρούς για το νόημα των ποικίλων προσφορών προς τους θεούς, ιδιαίτερα σε σχέση με τα θυσιαζόμενα ζώα και την κατανάλωση του κρέατος από όλους ή από ομάδες μόνο των συμμετεχόντων, είναι γενικά αποδεκτό ότι οι **θυσίες** (*Θεόφραστος απ. 12 Pötscher*) αποτελούσαν την κορύφωση για την απόδοση τιμής και ευχαριστιών στους θεούς είτε εκ μέρους ολόκληρης της πόλης-κοινότητας είτε εκ μέρους ορισμένων ατόμων[218]. Με το δαπανηρό αυτό τρόπο, επιτυγχανόταν η ευμένεια των θεών και κατ' επέκταση η ευημερία του συνόλου των πιστών.

Η απεικόνιση της λατρευόμενης θεότητας, των ιερέων και των ιερειών είναι λιγότερο συχνή στα αγγεία (*Εικόνα 2.1*), ενώ απαντά περισσότερο στα αναθηματικά ανάγλυφα. Η θεότητα εικονίζεται όρθια ή ένθρονη και αναγνωρίζεται από τα χαρακτηριστικά «λαλούντα σύμβολα», που κρατά ή φορά, ή από ζώα με τα οποία έχει σχέση και τη συνοδεύουν. Πρόκειται για την «επιφάνεια» της τιμώμενης θεότητας, προς την οποία προσέρχονται οι λατρευτές με τις προσφορές τους. Στα αναθηματικά ανάγλυφα μπορεί να παριστάνονται περισσότερες θεότητες, όπως στις περιπτώσεις της οικογένειας ενός θεού (π.χ. Ασκληπιός, Υγιεία και τα άλλα παιδιά του) ή της κοινής λατρείας τους (π.χ. Ερμής και Χάριτες, Παν και Νύμφες). Συνήθως ο άνδρας ή η γυναίκα που στέκεται δίπλα στο βωμό στις παραστάσεις των αγγείων ταυτίζεται με τον **ιερέα** ή την **ιέρεια**, χωρίς να ξεχωρίζει με ιδιαίτερο τρόπο ή ειδική ενδυμασία από τις υπόλοιπες μορφές των λατρευτών. Μπορεί, όμως, να κρατά δάδες ή κλαδιά καθώς και ένα μεγάλο κλειδί (*Εικόνα 2.2*)[219] και να φορά πιο επίσημη ενδυμασία από τις άλλες μορφές. Υπάρχουν πολλά σχετικά παραδείγματα, όπως η περίπτωση του δαδούχου ιερέα στην πομπή των Ελευσινίων, ο οποίος εικονίζεται με πολυποίκιλτο επενδύτη[220] (ερυθρόμορφος στάμνος της Ομάδας του Πολυγνώτου, Ελευσίνα Αρχαιολ. Μουσείο 636, BAPD 213653) και άλλων ιερατικών μορφών σε πομπικές σκηνές.

Πολλές παραστάσεις λατρευτικών σκηνών ανήκουν, όμως, στη σφαίρα της ιδιωτικής λατρείας, είτε πρόκειται για ομαδικές είτε για ατομικές τελετές. Στις περιπτώσεις αυτές οι μορφές είναι λιγότερες, συνήθως μία ή δύο, και τα δρώμενα περιλαμβάνουν σπονδές ή άλλες προσφορές σε βωμό ή προσευχή μπροστά σε ερμαϊκές στήλες, ενώ είναι δύσκολο να τα ταυτίσουμε με συγκεκριμένες εορτές. Ο **ιερός χώρος** περισσότερο υποβάλλεται παρά απεικονίζεται[221], κυρίως μέσα από την παρουσία ενός βωμού, ενός λατρευτικού αγάλματος ή μίας

ερμαϊκής στήλης και ορισμένων αντικειμένων στο βάθος των σκηνών (π.χ. αναθηματικοί πίνακες, βουκράνια, τρίποδες), ενώ άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία –όπως τμήματα κτηρίων, πρόθυρα- είναι σπάνια, με εξαίρεση τους μεμονωμένους κίονες. Ορισμένες φορές, το υπαίθριο σκηνικό δηλώνεται με την προσθήκη δέντρων και βράχων, έτσι ώστε να γίνεται αντιληπτή η ιδέα του ιερού τεμένους. Στα αγγεία, οι πιστοί στέκονται σεβίζοντες, σε στάση ικεσίας ή προσευχής[222], και σπένδοντας μπροστά από το λατρευτικό άγαλμα ή από την ερμαϊκή στήλη (Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1856,1226.220, BAPD 467, *Εικόνα 2.3*). Τα δύο τελευταία μπορεί να απεικονίζονται, επίσης, στις καθαυτές σκηνές θυσίας, μαζί με τον απαραίτητο βωμό. Μία ιδιαίτερη κατηγορία λατρευτικών σκηνών στην αγγειογραφία αποτελούν οι λεγόμενες «νεκρές φύσεις σε ιερό περιβάλλον» (Λονδίνο 1772,0320.156 [E 585], BAPD 208120, *Εικόνα 2.4*). Οι έννοιες του λατρευτικού χώρου και των διεξαγόμενων σε αυτόν τελετουργιών παρουσιάζονται εδώ όχι μέσα από τη δράση των μορφών αλλά μέσα από την έλλειψη δράσης. Αυτό συμβαίνει, επειδή οι ανθρώπινες μορφές απουσιάζουν από τις παραστάσεις, στις οποίες εικονίζονται μόνο διάφορα αντικείμενα και κατασκευές, που σχετίζονται με την υπονοούμενη λατρευτική διαδικασία. Αυτά είναι ένας βωμός, μία ερμαϊκή στήλη, ένας δωρικός κίονας –συνήθως χωρίς τμήμα από επιστύλιο- και σπανιότερα ένα δέντρο (απροσδιόριστο, με γυμνά κλαδιά, ένας φοίνικας). Στο βάθος της σκηνής μπορεί να απεικονίζονται κρεμασμένα βουκράνια και αναθηματικά πινακίδια -αυτά ενίοτε διακοσμούνται με μορφές σχεδιασμένες με σκιαγραφία. Σε ένα παράδειγμα, στον κίονα είναι κρεμασμένος ένας λαγός, μάλλον ως προσφορά στο ιερό. Οι σκηνές αυτές απεικονίζονται σε ερυθρόμορφα αγγεία (κυρίως ληκύθους και σκύφους) στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Οι ερμαϊκές στήλες[223] μπορεί να ήταν στημένες τόσο σε αστικά όσο και σε αγροτικά ιερά, ενώ γνωρίζουμε ότι υπήρχαν στα σταυροδρόμια και σε άλλα σημεία της πόλης (π.χ. στα Γυμνάσια).

Τα **αφιερώματα** (*ἀναθήματα*), τα οποία προσφέρονταν από τους πιστούς με πολλές και ποικίλες αφορμές -και όχι μόνο κατά τη διάρκεια των εορτασμών-, προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για διάφορες πτυχές της θρησκευτικής πίστης, της λατρείας και της νοοτροπίας των αρχαίων Ελλήνων, χάρη στην εξαιρετική ποικιλία των μορφών και των υλικών τους, το εύρος της υλικής αξίας τους, τις αναθηματικές επιγραφές, που ενδέχεται να φέρουν, και τις συνθήκες εύρεσής τους[224]. Πολλά από αυτά μπορεί να ήταν ευτελή αντικείμενα αλλά να είχαν ταυτόχρονα μεγάλη συναισθηματική αξία για τους αναθέτες (π.χ. τα παιχνίδια των κοριτσιών και η ζώνη των λεχώνων στην Άρτεμη, τα εργαλεία των τεχνιτών στην Αθηνά και τον Ήφαιστο, καρποί από τους αγρότες στη Δήμητρα, οστέινοι ή πήλινοι αστράγαλοι κ.ά.). Στα ακριβότερα αναθήματα συγκαταλέγονταν τα μαρμάρινα αγάλματα και τα ανάγλυφα, τα μετάλλινα σκεύη, τα όπλα, τα κοσμήματα, τα υφαντά και πολλά άλλα. Αντικείμενα από πολύτιμα και σπάνια υλικά, όπως ελεφαντοστό και κεχριμπάρι, καθώς και από διάφορα ευαίσθητα υλικά, όπως ύφασμα, ξύλο ή δέρμα, αφιερώνονταν συχνά, αλλά δεν έχουν διατηρηθεί ή βρίσκονται πολύ φθαρμένα και τις περισσότερες φορές τα γνωρίζουμε χάρη στις αναφορές και περιγραφές των γραπτών πηγών.

Ακόμη και η ίδρυση ενός νέου ιερού, δημόσιου ή ιδιωτικού, αποτελούσε ένα ανάθημα, όπως μαρτυρείται από τις πηγές (π.χ. ο Θεμιστοκλής αφιέρωσε έναν ναό στην Άρτεμη Αριστοβούλη στην Αθήνα, ο Ξενοφών ίδρυσε ιερό με μικρό ναό στην Άρτεμη κοντά στην Ολυμπία, ο πιστός Τηλέμαχος εισήγαγε τη λατρεία του Ασκληπιού από την Επίδαυρο στην Αττική και ίδρυσε ιερό και βωμό του θεού, η Αθηναία Ξενοκράτεια ίδρυσε ιερό του Κηφισού στην περιοχή του Φαλήρου, ο Αθηναίος πολίτης Αρχίνος και η μητέρα του Μενεκράτεια ίδρυσαν ένα τέμενος με μικρό ναό της Πανδήμου Αφροδίτης στη ΝΔ πλαγιά της Ακρόπολης)[225]. Επίσης, οι «θησαυροί», δηλαδή τα ναόσχημα οικοδομήματα, που έχουν βρεθεί στα πανελλήνια ιερά των Δελφών και της Ολυμπίας, αποτελούσαν αναθήματα των ελληνικών πόλεων-κρατών.

Σε πολλά ιερά, κυρίως στα πανελλήνια, βρίσκουμε αναθήματα όχι μόνον Ελλήνων αλλά και επισκεπτών-πιστών από διάφορες μη-ελληνικές περιοχές (όπως Φοίνικες, Αιγύπτιους, Ετρούσκους, Λυδούς, Φρύγες, Θράκες, Κέλτες κ.ά.)[226]. Μάλιστα, ορισμένα από αυτά είχαν αφιερωθεί από επώνυμους αναθέτες (π.χ. Μίδας από τη Φρυγία, Άμασις από την Αίγυπτο, Γύγης και Κροίσος από τη Λυδία). Στην περίπτωση των Ελλήνων, οι αναθέσεις μπορούσαν να είναι ατομικές ή οικογενειακές, αλλά και συλλογικές εκ μέρους ομάδων με κοινή καταγωγή (φυλή, φρατρία) και κοινά ενδιαφέροντα (επαγγελματικός ή λατρευτικός θίασος, αθλητές) ή ακόμη εκ μέρους ολόκληρης της πόλης. Οι ιδιώτες αναθέτες, άνδρες και γυναίκες, ανήκαν εξίσου στους οικονομικά και πολιτικά ισχυρούς και εξίσου στους απλούς ανώνυμους πολίτες ή σε μέλη περιθωριοποιημένων ομάδων του πληθυσμού (εταίρες, δούλοι).

Ενδεικτικές της αφορμής για την ανάθεση είναι οι **επιγραφές** που υπάρχουν πολλές φορές πάνω στο ίδιο το αφιέρωμα ή στη βάση του[227]. Από αυτές μαθαίνουμε ότι τα αναθήματα μπορεί να αποτελούσαν τους «πρώτους καρπούς» (*ἀπαρχή*) ή το «ένα δέκατο» (*δεκάτη*, *τίθη*) από τα κέρδη ή όποιο άλλο έσοδο των αναθετών (βλ. *Αναθηματικές επιγραφές*). Έτσι, οι θνητοί επέστρεφαν κατά κάποιο τρόπο στους θεούς το μερίδιο που τους αναλογούσε και εξέφραζαν έμπρακτα την ευγνωμοσύνη τους, προσδοκώντας οπωσδήποτε και στη μελλοντι-

κή ευμενή στάση τους. Τα αναθήματα, βέβαια, εκφράζουν έως ένα βαθμό την αυτοπεποίθηση και τη διάθεση αυτοπροβολής από την πλευρά των αναθετών, ακόμη και αν πρόκειται για αντικείμενα καθημερινής χρήσης, με μικρό μέγεθος και περιορισμένη οικονομική ή καλλιτεχνική αξία. Επίσης, αποτελούν ένα χειροπιαστό μέσο για την επικοινωνία των πιστών με τις τιμώμενες θεότητες. Αυτό φαίνεται, όταν τα αναθήματα ήταν μέρος ενός όρκου ή μίας υπόσχεσης, που είχε δώσει ο πιστός (ή η πιστή) και έπρεπε να μην τα αθετήσει, γι' αυτό μπορούσε να τα πραγματοποιήσει κάποιος άλλος στο όνομά του.

Συχνές αφορμές για ατομικές ή συλλογικές αναθέσεις στα ιερά ήταν οι αθλητικές, μουσικές, θεατρικές και πολεμικές νίκες και τότε τα αναθήματα είχαν κατά κανόνα μνημειακή μορφή, όπως αγάλματα αθλητών, συμπλέγματα ή συντάγματα με περισσότερες από μία ανθρώπινες μορφές και τέθριππα, οικοδομήματα και χορηγικοί τρίποδες (π.χ. μνημείο του Λυσικράτους στην Οδό Τριπόδων και ναΐσκος του Νικία στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης, τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ., και συχνές απεικονίσεις τριπόδων σε αγγεία, *Εικόνα 2.5*)[228]. Βέβαια, οι αφορμές ήταν ιδιαίτερα πολλές όσο πολυάριθμες ήταν οι ιδιότητες των θεοτήτων και οι ανάγκες των πιστών, γι' αυτό και υπάρχει τόσο μεγάλη ποικιλία. Σε άλλες περιστάσεις οι αναθέτες είχαν την ευχέρεια να επιλέξουν από σειρά τυποποιημένων αντικειμένων, που προσφέρονταν για πώληση κοντά στο ιερό (π.χ. μετάλλινα και πήλινα ειδώλια πολλών τύπων, προτομές, ζωγραφισμένους και ανάγλυφους πήλινους ή ξύλινους πίνακες, διάφορα αγγεία με προτίμηση αρκετές φορές στα δείγματα μικροσκοπικού μεγέθους, *Εικόνα 2.6*), άλλοτε το είδος των αναθημάτων ήταν προκαθορισμένο έως ένα βαθμό (π.χ. ενδύματα όλων των ειδών για την Άρτεμη, ανατομικά ομοιώματα για τον Ασκληπιό και τους θεραπευτές ήρωες, ειδικά σχήματα αγγείων για ορισμένες θεότητες) και άλλοτε είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν απλά προσωπικά αντικείμενα από την καθημερινή ή την επαγγελματική ζωή (π.χ. αγνύθες και υφαντικά βάρη, αθλητικά εξαρτήματα όπως στλεγγίδες, αγροτικά ή άλλα εργαλεία όπως πελέκεις, δρεπάνια). Στην περίπτωση των αναθηματικών αναγλύφων, παρατηρούμε ότι συχνά αυτά αφιερώνονταν σε ιερά δημοφιλών θεών και ηρώων, οι οποίοι βρίσκονταν πολύ κοντά στους ανθρώπους, όπως ο Ασκληπιός, ο Παν και οι Νύμφες, ο Ηρακλής ή διάφοροι τοπικοί ήρωες με θεραπευτικές και προστατευτικές ιδιότητες[229], και οι παραστάσεις τους προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για τη λατρεία και τη φύση των θεοτήτων αυτών, τα οποία δεν είναι γνωστά από αλλού.

Παραστάσεις λατρευτών και θεών σε αναθηματικά ανάγλυφα

Λίγα αναθηματικά ανάγλυφα είναι γνωστά από την αρχαϊκή εποχή. Ιδιαίτερο παράδειγμα αποτελεί ένα ανάγλυφο από την αθηναϊκή Ακρόπολη, στο τέλος του 6ου αι. π.Χ. (Αθήνα Μουσείο Ακρόπολης 577, 500-490 π.Χ.)[230], στο οποίο μία οικογένεια λατρευτών οδεύει σε πομπή προς τη μεγαλύτερης κλίμακας θεά Αθηνά, η οποία απεικονίζεται στον τύπο της αρχαϊκής κόρης και φορά μόνον αττικό κράνος. Το ζεύγος των λατρευτών με τη σύζυγο, αποδιδόμενη ως εγκυμονούσα, συνοδεύεται από τρία παιδιά, δύο αγόρια και ένα κορίτσι, και όλοι μαζί προσέρχονται, για να θυσιάσουν ένα θηλυκό χοίρο στη θεότητα. Η Αθηνά έχει αναγνωριστεί εδώ ως «κουροτρόφος», υπεύθυνη για την υγιή ανάπτυξη των παιδιών, ή ως «Φρατρία», γι' αυτό έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι το ανάγλυφο αποτελούσε ανάθημα με την ευκαιρία της εγγραφής των δύο αγοριών της οικογένειας στη φρατρία του πατέρα κατά την εορτή των Απατουρίων.

Την τάξη των χειρωνακτών αντιπροσωπεύει το αναθηματικό ανάγλυφο ενός κεραμέα από την αθηναϊκή Ακρόπολη στο τέλος του 6ου αι. π.Χ. (Αθήνα Μουσείο Ακρόπολης 1332, περ. 510 π.Χ.)[231], ο οποίος απεικονίζεται καθιστός σε δίφρο και κρατά δύο κύλικες. Το όνομά του και η υπογραφή του γλύπτη ήταν χαραγμένα στο αρχιτεκτονικό πλαίσιο του αναγλύφου, αλλά σώζονται αποσπασματικά. Η παρουσία διαφόρων αναθημάτων στην Ακρόπολη την ίδια εποχή από τεχνίτες και άλλους χειρώνακτες μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ορισμένοι βιοτέχνες και επαγγελματίες είχαν την οικονομική δυνατότητα να προσφέρουν δαπανηρά αφιερώματα στην προστάτιδα θεά τους και ότι πιθανόν έχαιραν κοινωνικής εκτίμησης σε συγκεκριμένες εποχές[232].

Αναθηματικά ανάγλυφα με την απεικόνιση μίας μικρότερης ή διευρυμένης οικογένειας λατρευτών γνωρίζουμε στον 4ο αι. π.Χ. από το ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα. Ένα μεγάλο αναθηματικό ανάγλυφο ανατέθηκε στη Βραυρωνία Άρτεμη από την Αριστονίκη, η οποία ανήκε σε πλούσια αθηναϊκή οικογένεια (Βραυρώνα Αρχαιολ. Μουσείο 5+1151, β΄ μισό 4ου αι. π.Χ., *Εικόνα 2.7*)[233]. Στο δεξιό πέρας της παράστασης, απεικονίζεται ιστάμενη η θεά Άρτεμη με αττικό πέπλο και μαλλιά μαζεμένα ψηλά στο κεφάλι. Κρατά τόξο στο χαμηλωμένο αριστερό χέρι και φιάλη προτεινόμενη πάνω από ορθογώνιο βωμό στο δεξιό χέρι, ενώ δίπλα της στέκεται μισοκρυμμένο το ελάφι της. Ένας δούλος του ιερού οδηγεί βόδι προς το βωμό. Πίσω του, παριστάνεται μακριά πομπή προσερχόμενων λατρευτών. Προηγείται το ζεύγος του Αντιφάτου και της Αριστονίκης και ακολουθούν οι δύο γιοι τους με τις γυναίκες και τα παιδιά τους, καθώς και η νεαρή κόρη τους με το σύζυγό της, η οποία φέρει στην αγκαλιά το μωρό της. Τελευταία έρχεται μία θεραπαινίδα με την κίστη στο κεφάλι της.

Σε ένα άλλο ανάγλυφο από το ίδιο ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα (Αρχαιολ. Μουσείο 83+1152), η οικο-

γένεια αποτελείται από το ζεύγος των γονέων που προηγούνται και ακολουθούν τα ανήλικα παιδιά τους. Μετά έρχεται μία γυναικεία μορφή κατά μέτωπον, ίσως η τροφός, και τέλος η θεραπαινίδα με την κίστη. Δεξιά και σε αυτό το ανάγλυφο στέκονται οι τρεις θεότητες, ιστάμενη η Άρτεμη κρατώντας μπροστά της μία μεγάλη δάδα, καθιστή η Λητώ που θα κρατούσε ίσως σκήπτρο με το δεξί και ιστάμενος ο Απόλλων με ιμάτιο κρατώντας κλαδί δάφνης με το υψωμένο δεξιό χέρι του. Ανάμεσα στις δύο ομάδες θνητών και θεών μεσολαβεί σε δεύτερο επίπεδο ένας δούλος του ιερού με το βόδι και μπροστά του, στο πρόσθιο επίπεδο, απεικονίζεται ένας ορθογώνιος βωμός. Οι δύο αυτές παραστάσεις είναι τυπικές για την εικονογραφία των κλασικών αναθηματικών αναγλύφων, στα οποία παριστάνονται λατρευτές να προσέρχονται σε ένα ιερό, για να θυσιάσουν στις επιφαινόμενες θεότητες. Ο θεός ή οι θεοί απεικονίζονται κανονικά σε μεγαλύτερο μέγεθος και οι λατρευτές τούς πλησιάζουν σεβίζοντες με ελαφρά υψωμένο το δεξιό χέρι. Το ιερό δεν υποδηλώνεται κατά κανόνα με αρχιτεκτονικά στοιχεία, αλλά υπονοείται στις παραστάσεις με την παρουσία του βωμού και του θυσιαστήριου ζώου. Γενικά, τα ανάγλυφα απαθανατίζουν την προσφορά θυσίας, η οποία τελέστηκε προς τιμήν της λατρευόμενης στο ιερό θεότητας ή περισσότερων θεοτήτων.

Σε μερικές μόνον εξαιρετικές περιπτώσεις έχουμε ανάγλυφα στα οποία απεικονίζεται το ιερό, π.χ. στο λεγόμενο μνημείο του Τηλεμάχου από το αθηναϊκό Ασκληπιείο (ίδρυση του ιερού 420/19 π.Χ.). Πρόκειται για ένα αμφίγλυφο μνημείο, το οποίο αποτυπώνει το χρονικό ίδρυσης του ιερού του Ασκληπιού στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης και απεικονίζει στο συμβολικό επίπεδο το Κάτω Πελασ(ρ)γικόν τείχος της Ακρόπολης και στο πραγματικό τον περίβολο και την είσοδο του ιερού, τον Ασκληπιό και την Υγιεία καθισμένη στην είσοδο του ναού πάνω σε ιερά τράπεζα με ανάγλυφο βάθρο (Αθήνα Μουσείο Ακρόπολης ΕΑΜ 2490+, θραύσματα και σε άλλα ευρωπαϊκά αρχαιολογικά μουσεία)[234]. Ένα ακόμη ανάγλυφο από το αθηναϊκό Ασκληπιείο (Αθήνα ΕΑΜ 1377)[235], των μέσων του 4ου αι. π.Χ., απεικονίζει τα δύο σημαντικότερα κτήρια του ιερού αυτού και μάλιστα τρισδιάστατα. Σε ορθή γωνία μεταξύ τους αποδίδονται ο ναός του Ασκληπιού με τον Ασκληπιό και την Υγιεία ιστάμενους μέσα στον ιωνικό ναό και την Ηπιόνη καθιστή στην είσοδό του καθώς και η στοά του ιερού, όπου παριστάνονται ζεύγη λατρευτών με παιδιά και ένας χοίρος οδηγούμενος σε θυσία, χωρίς να απεικονίζεται, ωστόσο, βωμός. Σε ένα άλλο αποσπασματικό ανάγλυφο από το Ασκληπιείο της Αθήνας (Αθήνα ΕΑΜ 1335, περ. 330 π.Χ.)[236] απεικονίζεται η *ἐπικόσμησις* της ιεράς τράπεζας του ιερού με αναίμακτες προσφορές από δύο άνδρες αναθέτες, ενώπιον του Ασκληπιού και της Υγιείας. Ο ένας λατρευτής, που προηγείται, παίρνει τις προσφορές από κάνιστρο, το οποίο κρατά μικρός δούλος του ιερού.

Σε ένα ανάγλυφο από το Ασκληπιείο του Πειραιά, χρονολογούμενο στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. (Πειραιάς Αρχαιολ. Μουσείο 405)[237], απεικονίζεται μία σκηνή «ἐγκοιμήσεως» ασθενούς γυναίκας σε κλίνη, στην οποία εμφανίζεται ο Ασκληπιός και την αγγίζει στον ώμο, για να τη θεραπεύσει, συνοδευόμενος από την Υγιεία, ενώ παραστέκουν σεβίζοντες τους θεούς οι συγγενείς της ασθενούς. Τέλος, σε κάποια άλλα ανάγλυφα, επίσης αφιερωμένα στον Ασκληπιό ή την Υγιεία, απεικονίζονται αναθηματικά ανάγλυφα πάνω σε βάση μέσα στο χώρο του ιερού. Για παράδειγμα, σε ένα ανάγλυφο στο Μουσείο του Λούβρου (Ma 755, περ. 330 π.Χ.), η Υγιεία ιστάμενη δίπλα στον Ασκληπιό ακουμπά σε ένα τέτοιο μνημείο. Στο ανάγλυφο αυτό απεικονίζεται μία οικογένεια λατρευτών σε πομπή, στην οποία προηγείται γυμνό αγόρι που κρατά κάνιστρο και έχει τυλιγμένο το ιμάτιο γύρω από το δεξιό χέρι του. Πρόκειται, πιθανότατα, για οικογενειακή τελετή «ἐπιτελειώσεως παίδων», δηλαδή παρουσίασης ενός παιδιού ή ενός εφήβου σε κουροτρόφους θεούς από τους γονείς του ως ευχαριστήριο για την υγιή ανάπτυξή του[238]. Ένα ανάλογο παράδειγμα αποτελεί και η παρουσίαση του μικρού Ξενιάδη από τη μητέρα του Ξενοκράτεια στον ποτάμιο θεό Κηφισό στο γνωστό ανάγλυφο από το ιερό του θεού στο Φάληρο (Αθήνα ΕΑΜ 1793+2756, 410/400 π.Χ)[239]. Από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου διαθέτουμε ένα αναθηματικό ανάγλυφο, στο οποίο ζεύγος λατρευτών προσέρχεται προς την οικογένεια του Ασκληπιού, την καθιστή σύζυγο του θεού Ηπιόνη με ιστάμενες δύο κόρες τους και τους γιους του Ασκληπιού Μαχάονα και Ποδαλείριο (Αθήνα ΕΑΜ 1426, 4ος αι. π.Χ.)[240]. Πολλά παιδιά, μαζί με ζεύγος λατρευτών-γονέων και τη θεραπαινίδα με την κίστη στο κεφάλι, αλλά και με *παῖδα*-δούλο, εμφανίζονται σε ένα αναθηματικό ανάγλυφο με τον Ασκληπιό και την Υγιεία στο Βερολίνο (Antikensammlung Sk 685, περ. 325 π.Χ.)[241].

Τα αττικά αναθηματικά ανάγλυφα με σπηλαιώδη διαμόρφωση του ανάγλυφου πίνακα εμφανίζονται για την απεικόνιση των Νυμφών και του Πανός στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ανάγλυφο που ανέθεσε ο Αγαθήμερος στις Νύμφες, οι οποίες λατρεύονταν στο Πεντελικόν όρος (Ἀγαθήμερος Νύμφαις ἀνέθηκε). Απεικονίζονται τρεις Νύμφες, μία από τις οποίες στηρίζεται στο τοίχωμα του λατρευτικού σπηλαίου, ο Ερμής και ο Παν, ενώ ένας κεραστής *παῖς* οινοχοεί σε κάνθαρο που κρατά ο αναθέτης (Αθήνα ΕΑΜ 4465, μέσα 4ου αι. π.Χ.)[242]. Ένα παρόμοιο ανάγλυφο ανέθεσε ο εύπορος Νεοπτόλεμος, κατά την περίοδο διακυβέρνησης της Αθήνας από το ρήτορα Λυκούργο, σε ιερό των Νυμφών και του Πανός στην περιοχή της Ακροπόλεως. Στο ανάγλυφο, που είναι διαμορφωμένο σε σπηλαιώδη χώρο, δεν εμφανίζεται ο αναθέτης, αλλά διάφορες θεότητες κυρίως λατρευόμενες στις κλιτύες της Ακρόπολης, όπως η Δήμητρα, ο Απόλλων, η Άρτε-

μη, ο Παν, οι Νύμφες, στις οποίες ο Ερμής παραδίδει το νήπιο Διόνυσο, και ο Ζεύς καθισμένος στο υψηλότερο σημείο, σε πλαγιά όρους (Μουσείο Αρχαίας Αγοράς I 7154, περ. 330 π.Χ. π.Χ., *Εικόνα 2.8*)[243].

Αναθηματικά ανάγλυφα απαντούν και για άλλες λαϊκότερες λατρείες, όπως αυτά από το κοινό ιερό του Διός και του Ηρακλέους Παγκράτη στην Αθήνα. Σε ένα παράδειγμα από αυτό το ιερό (Ρ 28Β, τέλος 4ου αι. π.Χ.), απεικονίζεται ο Ηρακλής Παγκράτης ιστάμενος αριστερά με τη λεοντή, το ρόπαλο και κρατώντας μήλο ή μήλα στο αριστερό χέρι του. Τον προσεγγίζουν δύο λατρεύτριες με υψωμένο το δεξιό χέρι τους σε χειρονομία σεβίζοντος. Σε ένα άλλο ανάγλυφο από το ίδιο ιερό (Ρ 10Α, 340/30 π.Χ.), συναντάμε καθιστό σε βράχο γενειοφόρο το Δία Παγκράτη με φιάλη και κέρας Αμαλθείας και πίσω του όρθια σε χαμηλό ανάγλυφο μία νεαρή θεά με φιάλη και δάδα ή σκήπτρο. Σε αυτούς πλησιάζουν σεβίζοντες άνδρας και νέος, ενώ μπροστά τους παριστάνεται γονατιστή γυναικεία μορφή που αγγίζει με το αριστερό χέρι της το γόνατο του θεού σε χειρονομία ικεσίας[244]. Συναφείς λατρείες του χθόνιου Διός στον 4ο αι. π.Χ., γνωστές ιδίως στην περιοχή του Ιλισού, αλλά και του Πειραιά, είναι του Διός Μειλιχίου και του Διός Φίλιου Επιτέλειου. Οι θεοί αυτοί συνδυάζονται και με τη λατρεία της Αγαθής Τύχης, η οποία εμφανίζεται να κρατά κέρας Αμαλθείας. Στα σχετικά αναθηματικά ανάγλυφα ο Ζεύς εμφανίζεται ένθρονος με σκήπτρο και φιάλη, ενώ ο Ζευς Μειλίχιος μπορεί να συνοδεύεται και από το φίδι, που αποτελεί παράλληλη εμφάνισή του, ή να κρατά, επίσης, κέρας Αμαλθείας, όπως σε ένα αναθηματικό ανάγλυφο στον Πειραιά (Αρχαιολ. Μουσείο 3), όπου παριστάνεται ζεύγος σεβιζόντων λατρευτών με τρία μικρά παιδιά και ένα δούλο πίσω από το βωμό, στο μέσον της παράστασης, με το χοιρίδιο της θυσίας[245].

2.1.1 Άνδρες και λατρεία

Οι μορφές που παριστάνονται να συμμετέχουν σε διάφορους ρόλους στις λατρευτικές σκηνές των αγγείων και των αναγλύφων είναι στην πλειοψηφία τους ανδρικές. Βέβαια, οι παραστάσεις αυτές είναι συχνά γενικευτικές και δεν επιτρέπουν την ταύτιση με συγκεκριμένες εορτές, γνωστές από άλλες πηγές. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε ορισμένες εορτές, για τις οποίες διαθέτουμε και εικονογραφικές μαρτυρίες, ενώ θα σταθούμε σε δύο από τις σπουδαιότερες, τα Παναθήναια και τα Ελευσίνια.

Τα **Διιπόλεια** ή **Βουφόνια** (14 Σκιροφοριώνος) τελούνταν προς τιμήν του Διός Πολιέως και στο τελετουργικό τους κυριαρχούσε η θυσία ενός βοδιού στο ιερό του θεού στην Ακρόπολη και η τελική καταδίκη από τους ιερείς όχι του ανθρώπου-θύτη αλλά του φονικού εργαλείου, δηλαδή του πέλεκυ (*Θεόφραστος απ. 18*, πρβλ. Αριστοφάνης *Εἰρήνη* 419). Από τον Αριστοφάνη συνάγουμε ότι ήταν, μάλλον, αρχαιοπρεπής εορτή, που δεν άρεζε στη νεολαία, επειδή ήταν μεστή αρχαίων πρακτικών και δεν περιλάμβανε αθλητικούς ή καλλιτεχνικούς αγώνες, όπως άλλες (*Αριστοφάνης Νεφέλαι 984-5*). Η εορτή αυτή έχει αναγνωριστεί σε λίγες παραστάσεις με βόδια εκατέρωθεν ενός βωμού και πάνω σε αυτόν, χωρίς την παρουσία ανθρώπινων μορφών (*Εικόνα 2.9*)[246]. Τα **Διάσια** (23 Ανθεστηριώνος) ήταν εορτή προς τιμήν του Διός Μειλιχίου, στον οποίο έκαναν αναίμακτες προσφορές (*Θουκυδίδης 1.126.6*) με καρπούς και σιτάρι ή ομοιώματα ζώων-πόπανα και οργανώνονταν πλούσια γεύματα από τους πιστούς (*Αριστοφάνης Νεφέλαι 408-9, 863-4*). Εικονογραφικές μαρτυρίες για τη λατρεία του Διός Μειλιχίου προσφέρουν αναθηματικά ανάγλυφα του 4ου αι. π.Χ., στα οποία απεικονίζονται συνήθως σεβίζοντες λατρευτές μπροστά σε μεγάλο φίδι ή ο ένθρονος θεός και το φίδι[247]. Η λατρεία του θεού μαρτυρείται και σε περιοχές εκτός Αττικής, όπως στην Κέρκυρα, τη Σικελία και αλλού.

Μία από τις δημοφιλέστερες εορτές με δημόσιο χαρακτήρα και μεγάλη απήχηση στη γραμματεία και την τέχνη ήταν τα **Μεγάλα Παναθήναια** (διάρκεια 6 ημέρες στο τέλος του Εκατομβαιώνος, *Ευριπίδης Ἡρακλεῖδαι 777-83, Αριστοφάνης Εἰρήνη 418-20, Νεφέλαι 987-9, Λυσίας 21.1 και 4, ψευδο-Αριστοτέλης Ἀθηναίων πολιτεία 49.3, και 60 και 62, Πλάτων Ἴων 530b2, Δημοσθένης 18.116, Πλούταρχος Θησεύς 24.3, Παυσανίας 8.2.1*)[248]. Στη διάρκειά τους, δεν τελούνταν μόνο λατρευτικές εκδηλώσεις στο πλαίσιο της θρησκευτικής εορτής, αλλά επίσης μουσικοί, ραψωδικοί και αθλητικοί (γυμνικοί, ιππικοί, κωπηλατικοί) αγώνες. Η συμμετοχή όλων των πολιτών, των μετοίκων και πολλών ξένων από άλλες περιοχές έδινε στις εκδηλώσεις το χαρακτήρα κοσμοπανήγυρης. Στην αναδιοργάνωση των Παναθηναίων το 566/5 π.Χ. και την περιοδική τέλεσή τους κάθε τέσσερα χρόνια από τον τύραννο Πεισίστρατο οφείλεται το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των αρχαίων συγγραφέων και των τεχνιτών για την περιγραφή και την απεικόνιση των εκδηλώσεων που σχετίζονται με την εορτή αυτή. Οι άμεσες και έμμεσες πληροφορίες που αντλούμε για τους υπεύθυνους άρχοντες-οργανωτές (αρχικά ήταν οκτώ ιεροποιοί, από το τέλος του 5ου αι. π.Χ. κ.ε. δέκα αθλοθέτες), για το πρόγραμμα και τα έπαθλα των αγώνων (ατομικά και ανά φυλές, όπως χρυσά και αργυρά στεφάνια, «ἀμφορεῖς ἐλαίου», τους λεγόμενους παναθηναϊκούς, ακόμη και χρήματα), για τη διεξαγωγή της τελικής πομπής και της θυσίας προέρχονται από διάφορα κείμενα, όπως επιγραφές, και παραστάσεις σε αγγεία και ανάγλυφα (*Εικόνα 2.10*). Πόσο σημαντική θεωρούνταν αυτή η εορτή φαίνεται από το γεγονός ότι ο πολυγραφότατος και μακροβιότατος Ισοκράτης επέλεξε να

κλείσει τη σταδιοδρομία του με τον *Παναθηναϊκό* (γραμμένο περί το 339 π.Χ.), όταν πλέον ήταν σχεδόν 94 χρονών, και λίγο πριν από την τέλεση της εορτής (17: *μικρὸν δὲ πρὸ τῶν Παναθηναίων τῶν μεγάλων*). Σε αυτό το γεροντικό λόγο εξύμνησε το μεγαλείο της Αθήνας (*τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς*), κάνοντας αναφορά, μεταξύ άλλων, και στην αυτοχθονία των κατοίκων, οι οποίοι κατάγονταν από τον Εριχθόνιο, παιδί του Ήφαιστου και της Γης και κληρονόμο του άτεκνου Κέκροπα.

Η παναθηναϊκή πομπή στη ζωφόρο του Παρθενώνα

Η ιωνική ζωφόρος στον Παρθενώνα[249], συνολικού μήκους 160 μέτρων, προσφέρει συγκεντρωμένα τα περισσότερα εικονογραφικά στοιχεία για τις ομάδες και τις δράσεις των λατρευτών που λάμβαναν μέρος στη μεγάλη πομπή την 28η Εκατομβαιώνος και αποτελούσε την κορύφωση των εορτασμών. Η ζωφόρος, η οποία περιθέει τον κυρίως ναό του περίκλειου Παρθενώνα (447-432 π.Χ.), απεικονίζει κατά τη σύμφωνη γνώμη των σύγχρονων μελετητών, την παναθηναϊκή πομπή, αλλά και ορισμένα στοιχεία από την εορτή των Μεγάλων Παναθηναίων, τα οποία διαδραματίζονταν διαφορετικές ημέρες από εκείνη της πομπής προς την Ακρόπολη, για την παράδοση του παναθηναϊκού πέπλου για το ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος, και της θυσίας στο βωμό της θεάς. Επομένως, ίσως περιέχει συμβολικές αναφορές σε ποικίλους θεσμούς της αθηναϊκής δημοκρατίας. Ο *ἀποβάτης δρόμος*, ο οποίος παριστάνεται στις δύο μακρές πλευρές της ζωφόρου, ανήκε στους Παναθηναϊκούς αγώνες και διεξαγόταν στην αθηναϊκή Αγορά (*Εικόνα 2.11*). Επίσης, η παρουσία του ιππικού, σε σκηνή προετοιμασίας στο δυτικό τμήμα της ζωφόρου, και της παρέλασης στο δυτικό τμήμα της βόρειας και της νότιας πλευράς της ζωφόρου ήταν ίσως γενικότερο γεγονός που λάμβανε χώρα στην Αγορά κατά τη διάρκεια διαφορετικών εορτών του αττικού ημερολογίου (*Ξενοφών Ἱππαρχικός, 3.2, Θουκυδίδης 6.56.1, σχόλια Ἱππῆς 566, Ὄρνιθες 826-31*) ή κατά άλλη ερμηνεία η παρουσία του στην παρθενώνεια ζωφόρο υποδήλωνε την αναδιοργάνωσή του από τον Περικλή. Τα υπόλοιπα εικονογραφικά στοιχεία της ζωφόρου αποδίδουν την παναθηναϊκή πομπή με μερικές αποκλίσεις από τις γραπτές μαρτυρίες που διαθέτουμε για το τι και ποιους περιλάμβανε, οι οποίες είναι, όμως, μεταγενέστερες του συγκεκριμένου μνημείου.

Η εκκίνηση της παριστανόμενης πομπής στη ζωφόρο γίνεται στη ΝΔ γωνία του οικοδομήματος και ακολουθεί δύο διαφορετικές κατευθύνσεις κατά μήκος των μακρών πλευρών. Από τη δυτική ζωφόρο προχωράμε στη νότια, ενώ η βόρεια βαίνει ξεχωριστά. Τα δύο σκέλη καταλήγουν στο μέσον της ανατολικής πλευράς. Στην αρχή κάθε μακράς πλευράς της ζωφόρου παριστάνονται ιππείς σε καλπασμό, ακολουθούν τα άρματα με τη διεξαγωγή του «ἀποβάτη ἀγῶνος» και οι θαλλοφόροι ηλικιωμένοι πολίτες κρατώντας κλαδί ελιάς, οι μουσικοί (αυλητές και κιθαρωδοί) και οι σκαφηφόροι με τις αναίμακτες θυσιαστικές προσφορές (*Αρποκρατίων*, *Θεόφραστος απ. 103*). Στη βόρεια ζωφόρο υπάρχουν και τέσσερις υδριαφόροι νέοι, ενώ στο τέλος ακολουθούν αγελάδες και πρόβατα συνοδευόμενα από νέους για τη θυσία στην Αθηνά Πολιάδα. Αντίστοιχα, στο ανατολικό πέρας της νότιας ζωφόρου αποδίδονται μόνον αγελάδες. Στην ανατολική πλευρά συναντάμε γυναικείες μορφές πεπλοφόρους, οι οποίες βαδίζουν από τα δύο άκρα προς το κέντρο, μερικές από αυτές κρατούν αντικείμενα για τη θυσία και την προκαταρκτική σπονδή, δηλαδή φιάλες, οινοχόες, θυμιατήρια και κάνιστρο (*κανοῦν*), που έχουν παραδώσει σε αξιωματούχο στην κεφαλή του ενός σκέλους της πομπής τους. Ακολουθούν προς το κέντρο, διαταγμένοι σε δύο ομάδες, με έξι και τέσσερις ιστάμενες μορφές εκατέρωθεν, οι επώνυμοι ήρωες των δέκα αττικών φυλών. Στη συνέχεια, εμφανίζονται οι δώδεκα Ολύμπιοι θεοί αναγνωριζόμενοι από τα σύμβολά τους και καθιστοί ανά έξι εκατέρωθεν της κεντρικής σκηνής πάνω σε δίφρους με την εξαίρεση του Διός που αποδίδεται σε θρόνο. Συνοδεύονται, ακόμη, από την Ήβη ή ΄Ιριδα και τον Έρωτα, και είναι στραμμένοι προς την προσερχόμενη από τα δύο άκρα πομπή. Στο κέντρο της ανατολικής πλευράς, δύο νεαρά κορίτσια (*ἀρρηφόροι*) προσέρχονται από τα αριστερά προς την ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδος, μεταφέροντας δίφρους στο κεφάλι τους (με μαξιλάρια ή ενδύματα επάνω). Ακολουθεί, στραμμένος προς τα δεξιά, ο *άρχων βασιλεύς*, ο οποίος με τη βοήθεια ενός αγοριού (ή σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές πρόκειται για κορίτσι, μία ακόμη *ἀρρηφόρος*) διπλώνει ή ξεδιπλώνει τον παναθηναϊκό πέπλο (*Πλάτων Εὐθύφρων 6c*). Διασπαρμένοι σε όλες τις πλευρές της ζωφόρου εικονίζονται αξιωματούχοι, οι οποίοι ρυθμίζουν τη ροή της πομπής. Οι θεοί παρακολουθούν, ίσως, την πομπή στην Ακρόπολη, όπου την υποδέχονται. Η παράσταση της παρθενώνειας ζωφόρου μπορεί να παραβληθεί μέχρι το σημείο αυτό με ένα μεγάλο αναθηματικό ανάγλυφο, το οποίο παρουσιάζει την προσερχόμενη στους θεούς θυσιαστήρια πομπή. Παρά τις διάφορες διατυπωμένες θεωρίες για την ερμηνεία της, σήμερα είναι σαφές ότι στη ζωφόρο δεν απεικονίζεται ένα μυθολογικό ή ιστορικό γεγονός, αλλά μία εξιδανικευμένη απόδοση της παναθηναϊκής πομπής και άλλων επεισοδίων της παναθηναϊκής εορτής στα χρόνια δημιουργίας του μνημείου (κατασκευή ζωφόρου μεταξύ 442-436 π.Χ.).

Μεικτή ως προς τη σύνθεση των πιστών ήταν η μεγαλύτερη εορτή της Δήμητρας και της Κόρης, τα **Μεγάλα Ἐλευσίνια** ή Μεγάλα Μυστήρια (τρίτη και αρχή τέταρτης εβδομάδας Βοηδρομιώνος, 15-20)[250]. Σε

αυτή μπορούσαν να μετάσχουν όχι μόνον ελεύθεροι άνδρες και γυναίκες από την Αθήνα αλλά και δούλοι και αργότερα άνθρωποι από άλλες πόλεις. Η εορτή διαρκούσε έξι ημέρες και ξεκινούσε από το Ελευσίνιον που βρισκόταν στην αθηναϊκή Αγορά (*Εικόνα 2.12*) με τη συγκέντρωση (*ἀγυρμός* ή *πρόρρησις*) των μυημένων (*μύσται*). Εκεί είχαν μεταφερθεί τις προηγούμενες ημέρες τα «ιερά» από νεαρούς Αθηναίους ιππείς, για να επιστρέψουν στη συνέχεια στο ιερό της Ελευσίνας. Μόνον όσοι είχαν μυηθεί ήδη στα λεγόμενα Μικρά Μυστήρια ἐν Ἄγραις μπορούσαν να λάβουν μέρος στην πομπή και στις υπόλοιπες τελετές. Αν και πρόκειται για εορτή προς τιμήν γυναικείων θεοτήτων, ωστόσο η επίβλεψη και η διεξαγωγή των Ελευσινίων γινόταν κυρίως από άνδρες ιερείς[251], οι οποίοι είχαν, μάλιστα, εξέχουσα θέση στην αθηναϊκή κοινωνία. Αυτοί ήταν ο εκάστοτε *ἄρχων βασιλεύς*, ο *ἱεροφάντης* με καταγωγή από το γένος των Ευμολπιδών και ο *δαδοῦχος* από το γένος των Κηρύκων (ψευδο-Αριστοτέλης *Αθηναίων πολιτεία* 57 ό.π.). Η καταγωγή των δύο τελευταίων από ένδοξα αττικά γένη, με αυτόχθονες ηρωικούς προγόνους, μαρτυρεί την ιδιαίτερη σημασία που είχαν τα αξιώματα αυτά. Επίσης, συχνή είναι η απεικόνιση των δύο ιερέων ή συχνότερα των επωνύμων ηρώων τους (Εύμολπος, Κήρυξ) στα αττικά αγγεία, όπως και άλλων σημαντικών μυθολογικών μορφών της ελευσινιακής εικονογραφίας (Τριπτόλεμος, Διόνυσος-Ίακχος, Ηρακλής, Ευβουλεύς) μαζί με το ζεύγος της μητέρας και της κόρης (*Ὁμηρικός ὕμνος εἰς Δήμητρα 473-82, Ηρόδοτος 8.65, Ισοκράτης Πανηγυρικός 28, Ξενοφῶν Ἑλληνικά 6.3.2-6, ψευδο-Απολλόδωρος Βιβλιοθήκη 1.5.1., Παυσανίας 1.14.2, Σχόλια Ἀριστοφάνη Ἱππῆς 785a*)[252].

Οι γραπτές πληροφορίες για τα στάδια και τα δρώμενα της εορτής είναι σχετικά περιορισμένες, ενίοτε υπαινικτικές ή αντικρουόμενες, μάλιστα πολλές από αυτές ασκούν κριτική ή πολεμική στα μυστήρια –κυρίως εκείνες που προέρχονται από εκκλησιαστικούς συγγραφείς. Όσο παρέμεναν στην Αθήνα, οι μυημένοι συμμετείχαν σε καθαρμούς στη θάλασσα (*Ἅλαδε μύσται*) και προσφορές προς τις θεές, κυρίως χοιριδίων για θυσία. Τα τελευταία εικονίζονται μαζί με τη Δήμητρα σε αναθηματικά ανάγλυφα. Η πομπή ξεκινούσε το βράδυ της πέμπτης ημέρας, με τη μεταφορά του λατρευτικού αγάλματος του Ιάκχου από το ναό του στην Αθήνα, διέσχιζε το Θριάσιον πεδίον ακολουθώντας την Ιερά οδό, για να καταλήξει στο ιερό της Ελευσίνας. Γνωρίζουμε ότι οι ιερείς και οι μύστες πορεύονταν κρατώντας **δάδες** και **βάκχους** (κλαδιά μυρτιάς δεμένα μαζί σε δεσμίδα με χαρακτηριστικούς δακτύλιους), φορώντας στεφάνια από φύλλα μυρτιάς και τραγουδώντας ή φωνάζοντας σκωπτικά αστεία[253] (*Αριστοφάνης Βάτραχοι 324-52*). Παρόμοια στολισμένο, με μυρτιά και δάδα, ήταν το άγαλμα του Ιάκχου. Με την άφιξη στο ιερό, το τυπικό προέβλεπε σειρά από προετοιμασίες για τους μύστες, προτού αυτοί εισέλθουν στο Τελεστήριον για να παρακολουθήσουν τις πιο απόκρυφες τελετουργίες (τρία στάδια: *δρώμενα*, *δεικνύμενα*, *λεγόμενα*) με αποκορύφωμα την «*ἐποπτεία*». Οι όρκοι, οι εξαγνισμοί, η νυκτερινή πεζοπορία, η νηστεία, η αποχή από το κρασί και τα κουκιά, ακόμη και η κατανάλωση του κυκεώνα[254], όλα μαζί συνέβαλλαν ασφαλώς στη δημιουργία μίας πολύ ιδιαίτερης ατμόσφαιρας καθώς και διάθεσης των πιστών κατά τη διάρκεια της πομπής και πολύ περισσότερο κατά τη διεξαγωγή των ιεροπραξιών.

Λίγες είναι οι παραστάσεις που αποδίδουν με γενικευτικό τρόπο τη συμμετοχή των μυημένων στα Ελευσίνια. Ο κύριος λόγος ήταν, ως γνωστό, ότι απαγορευόταν οποιαδήποτε αναφορά στα ίδια τα μυστήρια, τα οποία καλύπτονταν από απόλυτη μυστικότητα. Σε αττικά μελανόμορφα αγγεία, που βρέθηκαν στο ιερό της Ελευσίνας, άνδρες και γυναίκες παριστάνονται σε πομπή να κρατούν κλαδιά μυρτιάς, πλαισιώνοντας τις ελευσίνιες θεές, οι οποίες είναι όρθιες ή καθιστές, φορούν πόλο ή διαδήματα στο κεφάλι και κρατούν στεφάνια ή κλαδιά. Σε μία περίπτωση οι θεές πλαισιώνουν βωμό, στον οποίον οδηγείται ένας ταύρος για θυσία (λήκυθος κοντά στο Ζωγράφο των Αγκώνων, Αθήνα ΕΑΜ 493, BAPD 301439). Στα ερυθρόμορφα αγγεία παριστάνονται, επίσης, θνητοί μύστες κρατώντας δάδες ή βάκχους και ιερείς (ίσως και ιέρειες), αλλά πολύ συχνότερα προτιμώνται οι μορφές της ελευσινιακής μυθολογίας, όπως αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω. Το θεματολόγιο, ωστόσο, των περισσότερων γραπτών αγγείων-αναθημάτων που βρέθηκαν στο ελευσινιακό ιερό, δεν φαίνεται να έχει αποκλειστικά άμεση ή έμμεση σχέση με τις εκεί λατρευτικές πρακτικές ούτε και με τις λατρευόμενες θεότητες[255]. Παρόμοια θέματα συναντάμε και σε αγγεία που είχαν ανατεθεί σε άλλα ιερά, όπως στην αθηναϊκή Ακρόπολη –όπου υπάρχει εξίσου μεγάλος αριθμός αγγείων, καθώς και από διαφορετικούς τόπους εύρεσης (π.χ. νεκροταφεία, αγορές πόλεων, οικίες). Γενικά, παρατηρείται αυξημένη τάση για την ανάθεση γραπτών αγγείων και πινάκων κατά την αρχαϊκή περίοδο και σταδιακή υποχώρηση μετά τους Περσικούς πολέμους – κάτι που αντανακλά την αλλαγή στις πρακτικές και τα είδη των αφιερωμάτων στα ιερά κατά την κλασική περίοδο. Ορισμένα, βέβαια, αγγεία ή άλλα αντικείμενα φαίνεται ότι είχαν ιδιαίτερη συνάφεια με τα δρώμενα στο ιερό ή τις ιδιότητες των δύο θεαινών και γι' αυτό προτιμούνταν ως αναθήματα (π.χ. εσχαρίδες, θυμιατήρια, ομοιώματα καρπών). Τόσο στην Αθήνα όσο και στην Ελευσίνα έχουν βρεθεί δείγματα μίας κατηγορίας τέτοιων ειδικών σκευών (πήλινα, μαρμάρινα και μετάλλινα), τα οποία χρησιμοποιούνταν προφανώς σε διάφορα στάδια στις τελετουργίες των ελευσινιακών μυστηρίων, όπως φαίνεται και από τις ελάχιστες γνωστές απεικονίσεις τους σε αγγεία (π.χ. ερυθρόμορφος πίνακας της Νίννιον, Αθήνα ΕΑΜ 11036, κάλυμμα ερυθρόμορφης πυξίδας Βοστόνη MFA 03.877, χρυσό διάδημα Αθήνα ΕΑΜ, Συλλογή Σταθάτου 342α-β κ.ά.)[256]. Παρά τις διάφορες παραλλαγές της μορφής

τους –κατά βάση πρόκειται για μία απλή μορφή και μία πιο σύνθετη με «κοτυλίσκους» σε κυκλική διάταξη–, πιθανότατα μπορούν να ταυτιστούν με τα γνωστά από τις γραπτές πηγές σκεύη που ονομάζονταν *πλημοχόαι* και ίσως περιείχαν τον κυκεώνα, το αποκλειστικό ποτό των μυστών (*Εικόνα 2.13*). Γνωρίζουμε, επίσης, ότι η τελευταία ημέρα της εορτής έφερε το ίδιο όνομα με τα σκεύη αυτά, από τα οποία γίνονταν διπλές σπονδές.

Με το Διόνυσο συνδέονταν σημαντικές εορτές, οι περισσότερες από τις οποίες τελούνταν προς το τέλος του χειμώνα και την αρχή της άνοιξης (π.χ. τα **Λήναια**, τα **Ανθεστήρια**, τα **κατ' ἀγρούς Διονύσια** και τα **ἐν ἄστει ή Μεγάλα Διονύσια**)[257]. Σε αυτές, οι θιασώτες του θεού πραγματοποιούσαν πομπές μέσα σε εύθυμη ατμόσφαιρα, χορεύοντας και λέγοντας αισχρολογίες, και τιμούσαν την «εἰσαγωγή» της λατρείας του από τις Ελευθερές της Βοιωτίας (Διονύσια) και από τη θάλασσα (Ανθεστήρια) μεταφέροντας φαλλούς ή το λατρευτικό ξόανο του Διονύσου πάνω σε μία πλοιάμαξα (σκύφος του Ζωγράφου του Θησέα, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1836,0224.62, BAPD 4319, *Εικόνα 2.14α-β*). Στις εορταστικές πομπές, όπως φαίνεται τόσο στα κείμενα (*Αριστοφάνης Ἀχαρνῆς 247-61*) όσο και στις παραστάσεις, συμμετείχαν πολλοί λατρευτές, κοπέλες κανηφόροι και δούλοι που μετέφεραν ζώα για θυσία. Ενδιαφέρον, παρουσιάζει, επίσης, η ανάμειξη του κόσμου των θνητών με το διονυσιακό θίασο, καθώς σε ορισμένες σκηνές απεικονίζονται και Σάτυροι[258]. Άλλες πομπές και κώμοι λάμβαναν χώρα πριν και μετά την τέλεση των διθυραμβικών και δραματικών αγώνων, οι οποίοι ήταν αναμφίβολα το αποκορύφωμα των διονυσιακών εορτών (π.χ. αγώνες κωμωδίας στα Λήναια, τραγωδίας, κωμωδίας και διθυράμβων στα Μεγάλα Διονύσια)[259]. Σημαντικό ρόλο στη διοργάνωση των παραστάσεων και των επινίκιων πομπών είχαν οι **χορηγοί**, οι οποίοι τις επιμελούνταν και τις χρηματοδοτούσαν. Ανάλογοι εορτασμοί προς τιμή του Διονύσου τελούνταν σε διάφορες πόλεις, ακόμη και σε μικρούς δήμους στην ύπαιθρο χώρα. Το κρασί βρισκόταν, επίσης, στο επίκεντρο των εορτών αυτών, όπως μαρτυρείται στα Ανθεστήρια με το άνοιγμα των πίθων κατά τα Πιθοίγια και με το διαγωνισμό οινοποσίας κατά τους Χόες.

Συχνά, οι διάφορες τελετουργίες, οι προσφορές και οι άλλες εκδηλώσεις που πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο των θρησκευτικών εορτών είχαν στενή σχέση με τις ιδιότητες και τα «πεδία δράσης» των τιμώμενων θεοτήτων. Για παράδειγμα, προς τιμήν του Ηφαίστου τελούνταν στην Αθήνα τα **Ἡφαίστεια** (πιθανόν κατά τον Μουνιχιώνα)[260] και μία *λαμπαδηδρομία*, οργανωμένη από τις φυλές, αποτελούσε το κορύφωμα της εορτής, καθώς η φωτιά σχετιζόταν άμεσα με το θεό. Εξίσου αναπόσπαστα δεμένη ήταν, βέβαια, και με τον Προμηθέα, γι' αυτό στη σχετική εορτή του ήρωα αυτού, στα **Προμήθεια**, διεξαγόταν ανάλογος αγώνας. Οι παραστάσεις με λαμπαδηδρομίες σε ερυθρόμορφα αγγεία μπορεί να αναφέρονται σε μία από τις δύο αυτές εορτές, αλλά είναι δυνατό να σχετίζονται και με άλλες αφορμές (π.χ. λαμπαδηδρομία κατά τα Μικρά Παναθήναια με έπαθλο μετάλλινες υδρίες, επίσης σε *χόες* με παιδιά, *Εικόνα 2.15*)[261].

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ σε ερυθρόμορφο κωδωνόσχημο κρατήρα του Ζωγράφου του Πόθου, περ. 410 π.Χ., New Haven Yale University Art Gallery 2011.74.1, *Εικόνα 2.16*.

Στο κέντρο της σκηνής δεσπόζει ένας αναμμένος βωμός –διακρίνονται σταυρωτά ξύλα και φλόγες (έχουν αποδοθεί με επίθετο λευκό χρώμα), και πίσω του υπάρχει ένα δέντρο με τρία φυλλοφόρα κλαδιά. Στο τοίχωμα του βωμού έχουν σχεδιαστεί με αραιωμένη βαφή ίχνη αίματος, κατάλοιπα από προηγούμενες θυσίες. Στο πάνω αριστερό άκρο εικονίζεται κρεμασμένο ένα βουκράνιο στολισμένο με στέμμα (ταινία αποδοσμένη με επίθετο λευκό). Όλα αυτά τα στοιχεία τοποθετούν τη δράση σε έναν υπαίθριο ιερό χώρο. Εκατέρωθεν του βωμού στέκονται δύο νεαροί άνδρες, φορούν μακρύ ιμάτιο που αφήνει ελεύθερο το δεξιό ώμο και έχουν στεφάνι με φύλλα μυρτιάς στα μαλλιά. Ο κοντύτερος αποδίδεται με τον κορμό και τα πόδια κατενώπιον, κρατά μικρό δοχείο στο δεξί και επίπεδο δίσκο-κανοῦν στολισμένο με τρία κλαδάκια στο αριστερό χέρι. Ο ψηλότερος αποδίδεται σε κατατομή και τείνει τα χέρια του με απλωμένες παλάμες. Είναι έτοιμος να πάρει με το δεξιό χέρι σπόρους από το σκεύος που κρατά ο απέναντι νέος, για να τους ρίξει ως προσφορά πάνω στο βωμό. Δίπλα του, από αριστερά, έρχεται ένας μικρός υπηρέτης, επίσης στεφανωμένος, ο οποίος οδηγεί ένα τράγο για θυσία. Ο δούλος φορά ιμάτιο στερεωμένο στη μέση του. Στο δεξιό μέρος, στραμμένος προς τη σκηνή, στέκεται ένας νεαρός μουσικός παίζοντας διπλό αυλό. Φορά το ίδιο στεφάνι και ιμάτιο με τις δύο κεντρικές μορφές. Ο Ζωγράφος του Πόθου δείχνει ιδιαίτερη προτίμηση στην απεικόνιση, με μικρές παραλλαγές, σκηνών θυσίας και σπονδής σε βωμό με άνδρες πρωταγωνιστές πάνω σε μεγάλους κρατήρες.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ σε ερυθρόμορφη στάμνο του Πολυγνώτου, 440/30 π.Χ., Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1839,0214.68 (E 445), BAPD 213390, *Εικόνα 2.17*.

Ο βωμός εικονίζεται προς το αριστερό άκρο της σκηνής και είναι αναμμένος. Τοποθετημένα πάνω σε μία κυβική επιφάνεια διακρίνονται τα ξύλα που καίνε, οι φλόγες (δοσμένες με επίθετο λευκό χρώμα) και η καμπυλωμένη ουρά ενός βοδιού. Δίπλα στο βωμό στέκεται ένας γενειοφόρος άνδρας (επιγραφή: Αρχεναύτης). Φορά μακρύ ιμάτιο, έχει στεφάνι μυρτιάς στα μαλλιά, κρατά στο δεξί μία κύλικα, με την οποία σπένδει κρασί πάνω στο βωμό, και ανασηκώνει σε χειρονομία έκπληξης το αριστερό. Μία Νίκη πετά προς αυτόν, φορά πέπλο και έχει τα μαλλιά της δεμένα με ταινία. Στο δεξιό χέρι της μπορεί να κρατούσε μία οινοχόη, για να χύσει κρασί

στην κύλικα, ή μία ταινία. Στα δεξιά του βωμού, στέκονται δύο γυμνά και στεφανωμένα αγόρια, κρατώντας οβελούς (σούβλες) με κομμάτια κρέατος. Ο μπροστινός εικονίζεται κατενώπιον και έχει πλησιάσει το κρέας στις φλόγες, για να το ψήσει. Ο άλλος κρατά κατακόρυφα τον οβελό. Πάνω από τα κεφάλια τους υπάρχει η επιγραφή Νικόδεμος καλός. Στο δεξιό μέρος, στέκεται ένας νεαρός μουσικός παίζοντας διπλό αυλό. Φορά, επίσης, μακρύ ιμάτιο και στεφάνι με φύλλα μυρτιάς. Ο αυλός είναι στερεωμένος στο κεφάλι του με φορβεία. Δίπλα του αναγράφεται η επιγραφή Σώσι[π]ος. Ο θεός αποδέκτης της θυσίας δεν παριστάνεται, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις, ούτε προσδιορίζεται, αν και έχουν γίνει υποθέσεις ότι μπορεί να πρόκειται για τον Απόλλωνα με αφορμή μία μουσική νίκη.

2.1.2 Γυναίκες και λατρεία[262]

Πολλές εορτές προς τιμήν διαφόρων θεών και θεαινών απευθύνονταν εν μέρει ή και αποκλειστικά στις γυναίκες, για τις οποίες οι γραπτές και επιγραφικές πηγές έρχονται συχνά να καλύψουν το κενό ή τις περιορισμένες πληροφορίες των εικονογραφικών μαρτυριών (*Ευριπίδης Μελανίππη δεσμῶτις απ. 494.12-21, Αριστοφάνης Λυσιστράτη 641-7*)[263]. Γνωρίζουμε ότι σε ορισμένες εορτές οι γυναίκες έπαιζαν κύριο ρόλο, χωρίς ωστόσο να είναι οι μοναδικές που συμμετείχαν σε αυτές, όπως για παράδειγμα σε δύο που σχετίζονται με τα Παναθήναια[264]. Έτσι, στα **Χαλκεῖα** (τελευταία ημέρα Πυανοψιώνος) που τελούνταν προς τιμήν του Ηφαίστου και της Αθηνάς Εργάνης, όταν συνέπιπταν με τον εορτασμό των Μεγάλων Παναθηναίων, πρωτοστατούσαν οι *ἐργαστίναι*, οι οποίες ύφαιναν τον μεγάλο πέπλο της θεάς σε ένα μεγάλο αργαλειό, ειδικά στημένο για την περίσταση (*Ησύχιος ε 5653*). Αυτές οι εθελόντριες υφάντρες ήταν ενήλικες παντρεμένες γυναίκες καθώς και κοπέλες σε ηλικία γάμου, ενώ την εργασία τους παρακολουθούσαν η ιέρεια της Αθηνάς και οι δύο *ἀρρηφόροι*, οι τελευταίες ντυμένες στα λευκά[265]. Επίσης, στα **Καλλυντήρια** και στα **Πλυντήρια** (τελευταία εβδομάδα Θαργηλιώνος)[266], γυναίκες από το γένος των Πραξιεργιδών ήταν υπεύθυνες για τον καθαρισμό του ναού, το στόλισμα, το ξέντυμα και το ντύσιμο του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς Πολιάδος με έναν καθαρό πέπλο μετά το λουτρό του στο Φάληρο. Στην τελετή αυτή δύο κορίτσια, οι *λουτρίδαι*, αναλάμβαναν το πλύσιμο (*Ησύχιος λ 1277*), και έτσι κανένα ανδρικό μάτι δεν έβλεπε γυμνή τη θεά.

Η Δήμητρα και η Κόρη, ως θεές της αγροτικής παραγωγής και της γονιμότητας, είχαν στενή σχέση με τον γυναικείο κόσμο. Τα **Θεσμοφόρια** ήταν από τις αρχαιότερες και πιο διαδεδομένες εορτές σε πολλές περιοχές, με αποκλειστική συμμετοχή των γυναικών (β΄ εβδομάδα Πυανεψιώνος)[267]. Δύο στοιχεία συνδέονται στενά με τη συγκεκριμένη εορτή και τα λατρευτικά της δρώμενα: καλλιέργειες και χοιρίδια. Το ιερό όπου τελούνταν η εορτή έφερε το ίδιο όνομα (ονομαζόταν επίσης Θεσμοφόριον) και βρισκόταν συνήθως σε ένα ύψωμα, όπως στην Αθήνα, τη Θήβα, το Σελινούντα και αλλού. Η εορτή διαρκούσε τρεις ημέρες, η καθεμία όχι μόνο με διαφορετικά δρώμενα αλλά και με διαφορετικό χαρακτήρα. Η πρώτη ονομαζόταν Άνοδος, επειδή περιλάμβανε τη μετάβαση στο ιερό και την προετοιμασία της διαμονής των γυναικών σε πρόχειρα καταλύματα. Η δεύτερη ήταν η Νηστεία, επειδή τότε οι θιασώτριες νήστευαν και παρέμεναν σοβαρές, καθώς προετοιμάζονταν για την κορύφωση της εορτής. Τέλος, η τρίτη μέρα έφερε το συμβολικό όνομα Καλλιγένεια (ωραία γέννα, με την έννοια των καλών απογόνων, *Αριστοφάνης Θεσμοφοριάζουσαι 280-8, 300-2*), επειδή με τη συνδρομή της μπορούσε να επέλθει η επιθυμητή γονιμότητα στη γη και ευγονία στις παντρεμένες γυναίκες. Στο καταληκτήριο δείπνο έπαιρναν μέρος μόνον οι εκλεγμένες αντιπρόσωποι κάθε δήμου (*ἄρχουσαι*, *Ισαίος 3.80* και *8.19, Μένανδρος Ἐπιτρέποντες 749-50*). Δεν είναι βέβαιο αν στα Θεσμοφόρια συμμετείχαν εταίρες και σκλάβες. Ιδιαίτερο ρόλο στη διεξαγωγή της εορτής κατείχαν οι *ἀντλήτριαι*, οι οποίες ανέσυραν από τους βόθρους (*μέγαρα*) τα υπολείμματα από χοιρίδια και πλακούντες σε αποσύνθεση (*θεσμοί*) και τα τοποθετούσαν πάνω στους βωμούς της Δήμητρας και της Περσεφόνης. Στη συνέχεια τα ανακάτευαν με σιτάρι, και αυτό το λίπασμα ήταν το συμβολικό δώρο των θεαινών για την ανάπτυξη των σιτηρών και όλων των άλλων γεωργικών προϊόντων.

Οι ανασκαφικές έρευνες σε διάφορα Θεσμοφόρια του ελλαδικού χώρου και των αποικιών[268] έχουν δώσει πλούσια αρχαιολογικά στοιχεία για τη μορφή των ιερών αυτών, το είδος των αναθημάτων και τα στάδια της λατρείας. Ανάμεσα στα συχνότερα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται γυναικεία ειδώλια (ολόκληρα και προτομές), ομοιώματα σκευών, ζώων και γλυκισμάτων, με εκείνα των υδριαφόρων, των υδριών και των χοιριδίων να κρατούν πρωτεύουσα θέση, καθώς και σύνθετα σκεύη (*κέρνοι*) για την προσφορά καρπών. Τα σκελετικά και φυτικά κατάλοιπα μαρτυρούν, τέλος, την τέλεση πλούσιων γευμάτων[269] και επιβεβαιώνουν τις αντίστοιχες πληροφορίες των γραπτών πηγών. Αντίθετα, οι εικονογραφικές μαρτυρίες είναι περιορισμένες και αμφισβητούμενες (μελανόμορφη κύλικα της Ομάδας Burgon, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1906.12.-15.1, BAPD 300834, ερυθρόμορφη λήκυθος Αθήνα ΕΑΜ 1695, BAPD 215954)[270]. Το ίδιο ισχύει και για άλλες αποκλειστικά γυναικείες εορτές προς τιμήν της Δήμητρας, όπως τα Στένια, τα Σκίρα, τα Αλώα, τα Χλώια, για τις οποίες έχουμε ορισμένες γραμματειακές πηγές, όχι όμως και βέβαιες εικονογραφικές μαρτυρίες. Ορισμέ-

νες ερυθρόμορφες παραστάσεις έχουν συσχετιστεί με τα **Ἁλῶα**, τα οποία τελούνταν στις 26 του Ποσειδεώνος από έγγαμες γυναίκες και από εταίρες[271]. Σε αυτές εικονίζονται άλλοτε μία ντυμένη γυναίκα που σκύβει πάνω από μικρούς φαλλούς στερεωμένους κάθετα στο έδαφος και τους ραντίζει (πελίκη του Ζωγράφου του Hasselmann, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1865,1118.49 [E 819], BAPD 215062, *Εικόνα 2.18*) και άλλοτε γυμνές γυναίκες που κουβαλούν φαλλούς διαφόρων μεγεθών. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για υπερμεγέθη ή μικροσκοπικά ομοιώματα φαλλών (*ὄλισβοι*), αλλά δεν είναι βέβαιο ότι όλες αυτές οι παραστάσεις αποδίδουν συγκεκριμένα τελετουργικά δρώμενα από κάποια εορτή της Δήμητρας[272]. Γνωρίζουμε ότι οι αισχρολογίες και τα σεξουαλικά υπονοούμενα ήταν πολύ διαδεδομένα μεταξύ των γυναικών[273], όταν γιόρταζαν μόνες τους, και ότι οι φαλλοί είχαν γενικά αποτροπαϊκή σημασία, αλλά δεν ήταν οι μόνες περιπτώσεις στις οποίες χρησιμοποιούνταν τέτοια ομοιώματα.

Οι γυναίκες της Αθήνας και άλλων πόλεων τιμούσαν την Αφροδίτη με διάφορες εορτές, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζουν τα **Ἀδώνια** (*Αριστοφάνης Λυσιστράτη 387-97*)[274]. Ο θρήνος για τον πρόωρο θάνατο του νεαρού Άδωνη και η ταφή του βρισκόταν στο επίκεντρο των εορτασμών, οι οποίοι διαρκούσαν αρκετές ημέρες, ανάλογα με την περιοχή και την εποχή, και περιλάμβαναν πολλά και διαφορετικά δρώμενα τόσο σε ιδιωτικούς όσο και δημόσιους χώρους, όπου μπορούσαν να μετάσχουν όχι μόνο παντρεμένες καθωσπρέπει Αθηναίες αλλά μαζί τους εταίρες και πόρνες. Οι συγκεντρώσεις των γυναικών, εκτός από την περιφορά ομοιωμάτων του νεκρού, τα θρηνητικά άσματα με τη συνοδεία πένθιμου αυλού (*γίγγρας*) στους δρόμους της πόλης και τις νυχτερινές παννυχίδες, γίνονταν και στις ταράτσες των σπιτιών, όπου ανέβαζαν και άφηναν για ένα διάστημα τους λεγόμενους «κήπους του Άδωνη» (*Ἀδώνιδος κῆποι*), δηλαδή πρόχειρες γλάστρες με φυτά που φύονταν και μαραίνονταν γρήγορα. Γενικά, οι άνδρες δεν είχαν σε ιδιαίτερη υπόληψη τη συγκεκριμένη εορτή, όπως φαίνεται από πολλές αρνητικές αναφορές και εκφράσεις, όπως «είναι πιο στείρος και από τους κήπους του Άδωνη», χαρακτηρίζοντας έτσι κάθε εφήμερο και εν τέλει άχρηστο πράγμα. Η ακριβής εποχή τέλεσης της εορτής (άνοιξη ή καλοκαίρι, σε συνδυασμό με τη Σικελική εκστρατεία του 421 π.Χ.) και το σύνολο των τελούμενων εκδηλώσεων δεν είναι απολύτως σαφή, καθώς και η ταύτιση των παραστάσεων σε ερυθρόμορφα αγγεία, κυρίως του 4ου αι. π.Χ., που έχουν αποδοθεί στη συγκεκριμένη εορτή (*Εικόνα 2.19*). Βοηθητικά στοιχεία είναι η παρουσία σπασμένων αγγείων με μικρά φυτά μέσα σε αυτά, θυμιατηρίων για την καύση αρωμάτων και μίας σκάλας, που μπορεί να συνδέεται με το ανέβασμα στην ταράτσα. Οι γυναίκες είναι ντυμένες με επισημότητα και συνοδεύονται μερικές φορές από τον Έρωτα και την Αφροδίτη, οι οποίοι έχουν και οι δύο άμεση σχέση με το μύθο του Άδωνη.

Η ιδιαίτερη σχέση των γυναικών με το Διόνυσο σε πολλές περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου έχει μελετηθεί διεξοδικά και αποτελεί αντικείμενο συζητήσεων και αντιπαραθέσεων σε πολλά γνωστικά πεδία των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών αλλά και σε θέματα της εικονογραφικής απόδοσης και της ταυτότητας των απεικονιζόμενων μορφών (*Εικόνα 2.20*)[275]. Δύο από τις διονυσιακές εορτές με γυναικεία συμμετοχή ήταν τα **Λήναια** (στο δεύτερο μισό του Γαμηλιώνος)[276] και τα **Ἀνθεστήρια** (11-13 Ανθεστηριώνος)[277]. Τα πρώτα ετυμολογούνται, κατά μία εκδοχή, από το όνομα των θνητών ακολούθων του θεού, οι οποίες ονομάζονταν «ληναί» στην ιωνική διάλεκτο (σύμφωνα με άλλη εκδοχή, όμως, προέρχεται από τη λέξη «ληνός», δηλαδή το πατητήρι). Σε σχέση με τις άλλες γυναικείες εορτές, οι παραστάσεις γυναικών κατά τη διάρκεια τελετουργιών σε διονυσιακά συμφραζόμενα είναι αισθητά περισσότερες και παρουσιάζουν διαφορετικούς ρόλους τους στη λατρεία του Διονύσου (βλ. αμέσως παρακάτω, *Ι. Εξεταζόμενη περίπτωση*). Οι γραπτές πηγές αναφέρουν ότι οι «βάκχες», δηλαδή οι θνητές Μαινάδες, από διάφορες περιοχές συγκεντρώνονταν το χειμώνα στους Δελφούς -ανάμεσά τους και Αθηναίες-, όπου λάτρευαν με εκστατικούς χορούς και οργιαστικές τελετές το Διόνυσο. Περισσότερα γνωρίζουμε για το ρόλο των γυναικών στα Ανθεστήρια, τα οποία ήταν ανοικτή εορτή για όλους. Κατά τη δεύτερη ημέρα, στους Χόες, ανάμεσα σε πολλά άλλα δρώμενα, η γυναίκα του άρχοντα βασιλέα της Αθήνας αναλάμβανε το ρόλο της *βασιλίννας* και τελούσε τον ιερό γάμο με το θεό στο Βουκόλειον. Προηγουμένως, ασκούσε ιερατικά καθήκοντα στο ιερό του Διονύσου *ἐν λίμναις* (*Λιμναῖον*), το οποίο άνοιγε μόνον εκείνη την ημέρα, ενώ όλα τα άλλα ιερά της πόλης παρέμεναν κλειστά. Η παρουσία της εκεί συνδεόταν με τον όρκο και τη θυσία που προσέφεραν στο θεό οι 14 *Γεραραί* (σεβάσμιες) υπό την εποπτεία της. Το ίδιο βράδυ, βρισκόταν, επίσης, στο ιερό, όπου οι θιασώτες της εορτής πήγαιναν, για να αφιερώσουν τους στεφανωμένους *χόες*, που είχαν χρησιμοποιήσει. Είναι σχετικά λίγες οι παραστάσεις σε ερυθρόμορφα αγγεία, που μπορούν να συσχετιστούν με τα καθήκοντα της *βασιλίννας* και έχει ενδιαφέρον ότι σε αυτές υπεισέρχεται το μυθολογικό στοιχείο με την παρουσία του Διονύσου και Σατύρων ως συνοδών της. Ως προς τις υπόλοιπες γυναίκες, οι οποίες απεικονίζονται συχνά σε διονυσιακά δρώμενα ορισμένοι μελετητές τις συνδέουν με τελετές προς τιμή του Διόνυσου Ληναίου ή Λικνίτη και άλλοι με τα Ανθεστήρια και το Διόνυσο δενδρίτη ή στύλο, ενώ λίγοι μελετητές τις αποσυσχετίζουν τελείως από τη διονυσιακή λατρεία, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Θα παρουσιάσουμε μέσα από δύο «εξεταζόμενες περιπτώσεις» ορισμένους χαρακτηριστικούς τελετουργι-

κούς ρόλους των γυναικών στο πλαίσιο της λατρείας διαφόρων θεοτήτων.

I. ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ *γυναικείων ρόλων σε λατρευτικά δρώμενα με εικονογραφικά παραδείγματα:* Γυναικείοι χοροί και τελετουργίες σε διονυσιακές και άλλες εορτές

Τα τελευταία χρόνια η προώθηση της έρευνας σχετικά με την εικονογραφία των γυναικών στην αρχαία ελληνική τέχνη συμβαδίζει με το γενικότερο ενδιαφέρον των ανθρωπιστικών και των κοινωνικών επιστημών για τη θέση και το ρόλο της γυναίκας στις αρχαίες κοινωνίες, σε συνδυασμό με τη δημοτικότητα των λεγόμενων «γυναικείων σπουδών» (gender studies) και της «αρχαιολογίας του φύλου». Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι η σχετική βιβλιογραφία αυξάνεται εντυπωσιακά και έχει εμπλουτιστεί την τελευταία δεκαετία με μονογραφίες και καταλόγους εκθέσεων που έχουν ως αποκλειστικό θέμα τη ζωή και τις δραστηριότητες των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα, διευρύνοντας τις γνώσεις μας και τον προβληματισμό γύρω από το θέμα αυτό (βλ. Βασική Βιβλιογραφία στο τέλος του Κεφαλαίου 2).

Σε μεγάλο βαθμό, η εικονογράφηση πολλών σκηνών και εκδηλώσεων από τη ζωή των γυναικών βασίζεται στα μνημεία και τις παραστάσεις της αττικής τέχνης, ενώ αντίθετα οι γραπτές πηγές (η αρχαία γραμματεία και οι επιγραφές) έχουν μεγαλύτερο εύρος και, επομένως, οι μαρτυρίες τους είναι πιο αντιπροσωπευτικές. Η πληθώρα των παραστάσεων με γυναικεία θεματολογία στην αττική τέχνη, και ιδιαίτερα στα αγγεία, μάς επιτρέπει την αναπαράσταση ορισμένων τουλάχιστον όψεων του γυναικείου βίου τόσο στο επίπεδο των καθημερινών ασχολιών και συνηθειών τους όσο και σε ειδικότερα πεδία, όπως εκείνο της λατρείας και της συμμετοχής των γυναικών σε θρησκευτικά δρώμενα. Μέσα από τις παραστάσεις των αττικών, κυρίως, αγγείων που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια, θα διαφωτιστεί ο ρόλος των γυναικών της Αθήνας στη διονυσιακή λατρεία σε μία μεταβατική εποχή, αυτή των ύστερων αρχαϊκών χρόνων, που σηματοδοτούν το πέρασμα από τις παραδοσιακές δομές μίας αριστοκρατικής, πιο συντηρητικής κοινωνίας στις ανάγκες της νεοσύστατης ακόμη αθηναϊκής δημοκρατίας. Θα κινηθούμε, επομένως, στο χώρο της λατρευτικής ζωής και θα περιοριστούμε σε μία ομοιογενή ομάδα αγγείων ως φορέων των σχετικών παραστάσεων.

Οι σκηνές χορού κατέχουν ξεχωριστή θέση στη γυναικεία εικονογραφία, είτε πρόκειται για μεικτές παραστάσεις, στις οποίες οι χορεύτριες συνδυάζονται με άνδρες χορευτές, κωμαστές ή συμποσιαστές, είτε πρόκειται για χορευτικά δρώμενα με αποκλειστικά γυναικεία συμμετοχή. Αυτή η δεύτερη ομάδα είναι σαφώς πιο ολιγάριθμη αλλά και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα για τη μελέτη του γυναικείου τρόπου ζωής και των γυναικείων δραστηριοτήτων. Παραστάσεις με αμιγείς γυναικείους χορούς εμφανίζονται ήδη από τα ύστερα γεωμετρικά χρόνια, δηλαδή στο τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ., και αυξάνουν προοδευτικά στη διάρκεια του 7^{ου} αι. στα πρωτοαττικά αγγεία[278]. Οι χορεύτριες πιάνονται από τα χέρια και συνήθως κρατούν κλαδιά ή στεφάνια. Σε ορισμένα αγγεία οι χοροί είναι μεικτοί, δηλαδή οι γυναίκες εναλλάσσονται με άνδρες-χορευτές ή απεικονίζονται αντικριστές με ανάλογη ομάδα ανδρών-χορευτών. Περιστασιακά το χορό τους συνοδεύει η μουσική αυλού ή λύρας και τότε ο μουσικός είναι πάντα άνδρας. Παράλληλα με αυτά τα πρώιμα αττικά αγγεία, σε όλη τη διάρκεια του 7^{ου} και του 6^{ου} αι. π.Χ., γυναικείοι χοροί απεικονίζονται, επίσης, σε μεγάλου σχήματος ευβοϊκά και κυκλαδικά αγγεία, σε αγγεία από εργαστήρια της Ανατολικής Ελλάδας, όπως των Κλαζομενών, καθώς και σε μικρού μεγέθους κορινθιακά αγγεία (όπως αλάβαστρα, φλασκιά, πυξίδες, όλπες, κοτύλες). Οι περισσότερες από τις παραστάσεις αυτές έχουν συσχετιστεί με λατρευτικούς χορούς, οι οποίοι τελούνταν στα ιερά διαφόρων θεοτήτων που είχαν ιδιαίτερες σχέσεις με τον κόσμο των γυναικών.

Κατά τον 6^{ο} αι. π.Χ., στα αττικά αγγεία οι χορευτικές επιδείξεις των γυναικών σχετίζονται με διάφορες τελετουργίες, στις οποίες συμμετείχαν είτε ως νεαρά κορίτσια (για παράδειγμα ως ἄρκτοι στα Βραυρώνια) είτε ως παντρεμένες πλέον γυναίκες[279]. Παραστάσεις γυναικείων χορών απεικονίζονται αρκετά συχνά σε μελανόμορφα αγγεία που βρέθηκαν σε ιερά θεοτήτων που είχαν ιδιαίτερες σχέσεις με τον κόσμο των γυναικών, όπως της Άρτεμης στη Βραυρώνα, στην αθηναϊκή Ακρόπολη και στη Μουνιχία, της Νύμφης στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο και την Ελευσίνα, στα Ηραία της Δήλου και της Περαχώρας και αλλού, και τότε οι απεικονιζόμενοι χοροί προφανώς σχετίζονται με τις λατρευτικές τελετουργίες, στις οποίες συμμετείχαν οι θιασώτριες των θεαινών. Συμβολική σημασία είχαν, επίσης, οι χοροί του υμεναίου που τελούνταν από τις γυναίκες με αφορμή τις γαμήλιες τελετές.

Οι σκηνές που μας ενδιαφέρουν απεικονίζονται όλες πάνω σε αττικούς μελανόμορφους σκύφους (*Εικόνα 2.21*). Οι περισσότεροι από τους σκύφους αυτούς χρονολογούνται στην πρώτη εικοσαετία του 5^{ου} αι. π.Χ. και οι περισσότεροι έχουν αποδοθεί στην Ομάδα CHC (από τα αρχικά των αγγλικών λέξεων CHariot-Courting), οι ζωγράφοι της οποίας ειδικεύονταν στη διακόσμηση αγγείων πόσης με ένα αρκετά ευρύ ρεπερτόριο αλλά με περιορισμένα σχεδιαστικά μέσα. Όσον αφορά στο σχήμα τους, όλοι οι σκύφοι ανήκουν στη λεγόμενη Κατηγορία του Λευκού Ερωδιού (White Heron Class), το όνομα της οποίας οφείλεται στο λευκό υδρόβιο πτηνό

που σχεδιάζεται συχνά στο χώρο κάτω από τις λαβές των αγγείων. Πρόκειται για μία μεγάλη εργαστηριακή κατηγορία, με μελανόμορφα αγγεία διακοσμημένα από διάφορους ελάσσονες αγγειογράφους στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζει για τις σχεδιαστικές ικανότητες και την πρωτοτυπία του ο Ζωγράφος του Θησέα[280]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το μέγεθός τους, με ύψος που κυμαίνεται ανάμεσα στα 15 και 20 εκατοστά. Υπάρχουν και μεγαλύτερα αγγεία στην Κατηγορία αυτή, τα οποία πλησιάζουν ή ξεπερνούν σε χωρητικότητα τα τρία λίτρα, ποσότητα που αντιστοιχεί σε ένα χου ή δώδεκα κοτύλες και ήταν το μέτρο για το διαγωνισμό οινοποσίας στους Χόες στην εορτή των Ανθεστηρίων.

Οι παραστάσεις, που θα εξετάσουμε, αποτελούνται ουσιαστικά από δύο εικονογραφικές μονάδες: αυτή της γυναίκας που χορεύει και αυτή της γυναίκας που παίζει μουσική. Με βάση τη διάταξη των χορευτριών και το είδος του χορού μπορούμε να τις χωρίσουμε σε τρεις υπο-ομάδες, οι οποίες αποτελούν ουσιαστικά τρεις παραλλαγές στο ίδιο θέμα[281]. Στους σκύφους της πρώτης παραλλαγής, οι χορεύτριες εικονίζονται σε σειρά, η μία πίσω από την άλλη, και κινούνται με έντονο διασκελισμό προς τα δεξιά πιασμένες από τους καρπούς των χεριών. Το χορό τους συνοδεύει τις περισσότερες φορές μία μουσικός που παίζει διπλό αυλό και παριστάνεται πάντα στη δεξιά άκρη της σκηνής, στραμμένη προς τις χορεύτριες. Εικονίζεται ευθυτενής και ακίνητη, με το βλέμμα προσηλωμένο ίσια μπροστά, πατά σταθερά στο έδαφος και κρατά με τα δύο χέρια τον αυλό, έτσι ώστε η στάση της τονίζει τη δύναμη που απαιτούσε το παίξιμο του αυλού.

Εκτός από την προφανή αντίθεση ανάμεσα στην ακίνητη αυλητρίδα και τις κινημένες χορεύτριες, διαφοροποίηση παρατηρείται και στην ενδυμασία των μορφών: η μουσικός φορά πάντα χιτώνα και μακρύ ιμάτιο, ενώ οι χορεύτριες είναι ντυμένες μόνο με ζωσμένο ποδήρη χιτώνα, ο οποίος φαίνεται ότι ήταν αχειρίδωτος ή τουλάχιστον είχε κοντά μανίκια. Όλες οι μορφές φέρουν ταινία στα μαλλιά και σε ένα σκύφο φορούν στεφάνι με κισσόφυλλα. Η ήρεμη κίνηση και ο ρυθμικός βηματισμός των χορευτριών μαρτυρούν ότι ο χορός που εκτελείται είναι συρτός και σχετικά αργός και ότι πρόκειται για έναν «κύκλιο» χορό.

Στη δεύτερη παραλλαγή απεικονίζονται πιο ελεύθερες και ζωηρές χορευτικές εκτελέσεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η τοποθέτηση της αυλητρίδας στο κέντρο της σκηνής, με τις χορεύτριες να διατάσσονται σε δύο ζευγάρια δεξιά και αριστερά της. Αυτή η σύνθεση δίνει την εντύπωση ενός γρήγορου, επίσης κυκλικού, χορού, όπου οι χορεύτριες κινούνται ελεύθερα γύρω από τη μουσικό. Η κατεύθυνση των χορευτριών ποικίλλει (άλλες πλησιάζουν τη μουσικό και άλλες απομακρύνονται από αυτή) και οι έντονες κινήσεις των χεριών τους, σε συνδυασμό με την αντίθετη στροφή του κεφαλιού, προσδίδουν στο χορό ζωντάνια και εκφραστικότητα. Σε ένα σκύφο, ο χιτώνας των χορευτριών αποδίδεται με κιτρινόλευκο χρώμα, στοιχείο που οδήγησε ορισμένους μελετητές στην υπόθεση ότι εδώ πρόκειται για χορεύτριες νεαρής ηλικίας, ίσως κορίτσια σε κάποια μεταβατική τελετή μύησης. Παρόμοιους χιτώνες φορούν, ωστόσο, και άλλες γυναίκες (οι οποίες ταυτίζονται σίγουρα με εταίρες) σε αγγεία της Ομάδας του Κροκωτού – αυτή πήρε, μάλιστα, το όνομά της από το συγκεκριμένο είδος ενδύματος–, και γι' αυτό δεν αποκλείεται το χρώμα του φορέματος των γυναικών να υποδηλώνει ενήλικες γυναίκες, καθώς γνωρίζουμε ότι ο «κροκωτός» ήταν, επίσης, ένα από τα ενδύματα του Διονύσου και ότι είχε ερωτική χροιά.

Η τρίτη παραλλαγή ξεχωρίζει από τις προηγούμενες με την προσθήκη ενός νέου εικονογραφικού στοιχείου, πολύ ενδεικτικού για την ερμηνεία των σκηνών. Σε τρεις σκύφους, στο μέσο της παράστασης κυριαρχεί ένα υπερμέγεθες διονυσιακό προσωπείο που είναι αναρτημένο σε δωρικό κίονα, ο οποίος καλύπτεται εν μέρει από ένα διακοσμημένο ύφασμα. Πρόκειται για το Διόνυσο *περικιόνιο* ή *στύλο*. Το κεφάλι του θεού είναι γενειοφόρο και φέρει στεφάνι από κισσόφυλλα στα μαλλιά. Η ίδια σκηνή επαναλαμβάνεται και στην άλλη όψη, με μικρές διαφορές ως προς την κατεύθυνση, την κίνηση και τις χειρονομίες των χορευτριών. Η χορευτική επίδειξη περιορίζεται εδώ στη διπλή απεικόνιση του βασικού ζεύγους αυλητρίδας-χορεύτριας εκατέρωθεν του θεϊκού προσωπείου. Πιθανόν και στις σκηνές αυτές υποδηλώνεται ελεύθερος χορός με τη συμμετοχή περισσότερων χορευτριών, όπως και στη δεύτερη παραλλαγή. Σχηματοποιημένα φυλλοφόρα κλαδιά, που λείπουν από τις δύο προηγούμενες παραλλαγές, γεμίζουν το βάθος των σκηνών, ενισχύοντας την εντύπωση του υπαίθριου χώρου όπου τελούνταν οι χοροί.

Μολονότι η παραλλαγή αυτή είναι η πλέον ολιγάριθμη, εμφανίζεται με κάπως διαφορετική μορφή αλλά σε παρόμοια εικονογραφικά συμφραζόμενα σε αρκετές μελανόμορφες ληκύθους των αρχών του 5ου αι. π.Χ. (490-470 π.Χ.)[282]. Οι περισσότερες από τις ληκύθους αυτές έχουν αρκετά αμελές σχέδιο και ανήκουν στην πλειοψηφία τους στο Εργαστήριο του Ζωγράφου του Αίμονα. Παριστάνονται και εδώ χορεύτριες εκατέρωθεν ενός διπλού τώρα διονυσιακού προσωπείου, κάτι που οδήγησε τους μελετητές στην υπόθεση ότι ο χορός τους είναι κυκλικός γύρω από τον κίονα με τη μάσκα του θεού και ότι οι κινήσεις τους συχνά αποτελούν επίκληση προς το θεό, κάτω από το βλέμμα του. Σε αντίθεση, όμως, με τους σκύφους, η αυλητρίδα συνήθως απουσιάζει και τη βρίσκουμε στις ληκύθους μόνο σε τρία από τα γνωστά παραδείγματα.

Έχοντας, λοιπόν, υπόψη τα παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι ο **χορός** ως θέμα που επιλέγεται προς απεικόνι-

ση και η **οινοποσία** ως πράξη που υποδηλώνεται μέσα από το σχήμα του επιλεγόμενου αγγείου, δηλαδή του σκύφου, είναι τα δύο κυρίαρχα μηνύματα που προκύπτουν από το σύνολο των αγγείων που παρουσιάσαμε. Τα περισσότερα στοιχεία δείχνουν ότι οι σκηνές εντάσσονται πιθανόν στο χώρο της διονυσιακής λατρείας. Σε ποιο βαθμό, όμως, τα απεικονιζόμενα δρώμενα αντανακλούν συγκεκριμένες λατρευτικές πρακτικές στην Αθήνα των ύστερων αρχαϊκών χρόνων, συνυφασμένες με τη συμμετοχή των γυναικών; Επίσης, είναι δυνατό να ενταχθούν στο πλαίσιο κάποιας από τις γνωστές εορτές που τελούνταν προς τιμήν του Διονύσου; Θα εξετάσουμε ξεχωριστά το καθένα από τα εικονογραφικά δεδομένα των παραστάσεων αυτών.

Γυναίκες μουσικοί, και ιδιαίτερα αυλητρίδες, συμμετέχουν συχνά σε παραστάσεις κώμων και συμποσίων μαζί με άνδρες ήδη από τον πρώιμο 6ο αι. π.Χ., αλλά ο αριθμός τους αυξάνεται σημαντικά από το τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα και εξής. Από τα μέσα του 5ου αι., συναντάμε γυναίκες μουσικούς σε διάφορες λατρευτικές σκηνές καθώς και στις λεγόμενες «σκηνές μουσικής και χορού στο γυναικωνίτη», όπως επικράτησε να χαρακτηρίζονται ορισμένες ερυθρόμορφες παραστάσεις με γυναίκες που παίζουν μουσική ή διαβάζουν με τη συνοδεία μουσικής ή εκπαιδεύονται στο χορό[283]. Σε αρκετές από τις παραστάσεις αυτές δεν είναι πάντα βέβαιο αν πρόκειται για φιλόμουσες Αθηναίες συζύγους και κόρες ή για καλλιεργημένες εταίρες.

Ο χορός και η μουσική του αυλού είναι αναπόσπαστα στοιχεία της διονυσιακής λατρείας, τόσο σε μυθικό όσο και σε πραγματικό επίπεδο. Βέβαια, υπάρχουν και άλλα μουσικά όργανα, όπως τα κρόταλα, τα κύμβαλα και η βάρβιτος, που συνδέονται με τις διονυσιακές εορτές, αλλά ο αυλός σχετίζεται ιδιαίτερα τόσο με την εκτέλεση του διθυράμβου όσο και με τις πομπές των θιασωτών του Διονύσου στα Λήναια, στα Ανθεστήρια και στα Διονύσια. Εξάλλου, ένα από τα επίθετα που έφερε ο Διόνυσος ήταν Αὐλονεύς (ο κύριος του ήχου του αυλού). Εικονογραφικά, ο αυλός είναι το κυρίαρχο όργανο που παίζουν στις μελανόμορφες παραστάσεις οι ακόλουθοι του Διονύσου, συχνότερα οι Σάτυροι και ορισμένες φορές οι Μαινάδες. Σε αρκετούς, μάλιστα, μελανόμορφους σκύφους της Ομάδας CHC απεικονίζονται Μαινάδες και Σάτυροι που χορεύουν, κάποτε με τη συνοδεία της μουσικής διπλού αυλού που παίζει ένας άλλος Σάτυρος, και φαίνεται ότι το θέμα αυτό με διάφορες μικρές παραλλαγές ήταν αγαπητό στην αττική αγγειογραφία στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Η μουσική του αυλού με το δυνατό ήχο, τη ρυθμική μελωδία και την αυξομείωση των εντάσεων αποτελούσε την ιδανική συνοδεία για τα βήματα ενός οργανωμένου ή αυτοσχέδιου χορού, αλλά και μίας πομπής, τόσο σε μυθικό όσο και σε πραγματικό επίπεδο.

Εικονογραφικές αναλογίες με τις σκηνές των σκύφων παρουσιάζουν ορισμένες παραστάσεις με χορούς γυναικών σε ύστερες μελανόμορφες ληκύθους, οινοχόες και μικρούς αμφορείς με λαιμό, όπου απεικονίζονται δύο έως τέσσερις χορεύτριες και οι ορχηστικές κινήσεις τους μοιάζουν με εκείνες των γυναικών της δεύτερης και της τρίτης παραλλαγής στους σκύφους. Επίσης, φορούν κατά κανόνα μόνο χιτώνες, συχνά κρατούν κρόταλα και έχουν στεφάνι από κισσόφυλλα στα μαλλιά. Η αμφισημία που υπάρχει ως προς την ερμηνεία των χορευτριών αυτών, εάν πρόκειται δηλαδή για μυθικές οντότητες (Μαινάδες-Νύμφες) ή για θνητές γυναίκες (Βάκχες), είναι ένα από τα πλέον συζητημένα θέματα της διονυσιακής εικονογραφίας.

Στη μελανόμορφη αγγειογραφία οι γυναίκες απεικονίζονται συχνά να χορεύουν σε διάφορες περιστάσεις, αλλά πολύ πιο σπάνια παριστάνονται να συνεορτάζουν ή ακόμη να κρατούν διάφορα αγγεία πόσης. Ειδικότερα, για τη χρήση των σκύφων από γυναίκες υπάρχει μία μικρή αλλά πολύ ενδιαφέρουσα ομάδα μελανόμορφων αγγείων, στα οποία απεικονίζονται γυναικείες συναθροίσεις στο πλαίσιο κάποιας εορτής αποκλειστικά για γυναίκες. Οι σκηνές αυτές ερμηνεύτηκαν ως «τελετουργικά γυναικεία συμπόσια», ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφωνίες των μελετητών για το αν είναι εφικτό και αν πρέπει οπωσδήποτε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια σε ποια εορτή συμμετέχουν οι συμποσιάστριες. Επιπλέον, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να μη σχετίζονται όλες οι παραστάσεις αυτές με μία μόνο αφορμή, έτσι ώστε τα ίδια ή παρόμοια εικονογραφικά στοιχεία που υπάρχουν στις σκηνές να παραπέμπουν σε διαφορετικές τελετουργίες (βλ. *1.6.2*).

Για το θέμα μας, ωστόσο, ίσως έχει ιδιαίτερη σημασία η παρουσία σε ορισμένες από τις σκηνές αυτές διαφόρων αγγείων πόσης κρασιού. Συγκεκριμένα, πρόκειται για έναν κάνθαρο, μία κύλικα και κυρίως για μεγάλους σκύφους. Οι τελευταίοι ξεχωρίζουν για το επιβλητικό τους μέγεθος (*μέγα ποτήριον*) και φέρνουν αυτόματα στο νου τους εξίσου μεγάλων διαστάσεων «πραγματικούς» σκύφους της Κατηγορίας του Λευκού Ερωδιού. Στις σκηνές αυτές απεικονίζεται πάντα μόνον ένας σκύφος, γεγονός που ίσως υποδηλώνει ομαδική οινοποσία των γυναικών από το ίδιο αγγείο[284]. Ίσως δεν είναι, επίσης, τυχαίο ότι σε δύο από τις παραστάσεις κυριαρχεί, ανάμεσα στις πρωταγωνίστριες, ένα κλήμα φορτωμένο με τσαμπιά σταφυλιών, τα οποία παραπέμπουν στο μαγικό δώρο του Διονύσου. Επομένως, είναι αρκετά πιθανόν ότι ορισμένες από τις σκηνές των λεγόμενων «τελετουργικών συμποσίων» εντάσσονται στα δρώμενα μιας διονυσιακής εορτής, όπως και οι σκηνές των γυναικείων χορών στους σκύφους που εξετάσαμε, και ότι τα δύο αυτά θέματα, δηλαδή ο χορός και το συμπόσιο με την κατανάλωση κρασιού, αποτελούσαν στάδια της ίδιας τελετής. Την ίδια περίοδο απεικονίζονται αρκετά συχνά σε μελανόμορφες κύλικες συμπόσια με διάφορους πρωταγωνιστές (ανάμεσά τους

και το Διόνυσο με την ακολουθία του), τα οποία διεξάγονται στο ύπαιθρο, κάτω από κλήματα φορτωμένα με τσαμπιά σταφυλιών.

Σε μία σχεδόν σύγχρονη ερυθρόμορφη παράσταση (490/80 π.Χ.), τη γνωστή κύλικα του Μάκρωνα στο Βερολίνο (Antikensammlung F 2290, BAPD 204730, κεραμέας Ιέρων), μία από τις ένθεες χορεύτριες κρατά ένα σκύφο, ο οποίος είναι, μάλιστα, διακοσμημένος με κισσόφυλλα στο χείλος και με τη μορφή ενός χορευτή Σατύρου στο σώμα. Εκτός από τις χορεύτριες[285], στη σκηνή υπάρχουν και άλλα στοιχεία που την προσομοιάζουν στις παραστάσεις των σκύφων: μία αυλητρίδα παίζει διπλό αυλό στραμμένη προς το ξόανο του Διονύσου, το οποίο εδώ εικονίζεται ολόσωμο, τυλιγμένο με μακρύ στολισμένο ένδυμα και φορτωμένο με πόπανα και καρπούς. Ωστόσο, οι ορμητικές κινήσεις και τα ξέπλεκα μαλλιά των γυναικών, οι θύρσοι και το ελαφάκι που κραδαίνουν κάποιες από αυτές και τα ίχνη αίματος πάνω στο βωμό δίπλα στο ξόανο μαρτυρούν ένα πιο προχωρημένο στάδιο βακχικής έκστασης από τα άλλα αγγεία (δηλαδή τους σκύφους και τις ληκύθους), τα οποία εξετάστηκαν πιο πάνω.

Πιο διαφωτιστικά στοιχεία για τη χρήση των σκύφων από γυναίκες στη διονυσιακή λατρεία προσφέρει μία ομάδα ερυθρόμορφων στάμνων από τα μέσα περίπου και το δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ., που είναι γνωστοί στην αρχαιολογική έρευνα ως «αγγεία των Ληναίων». Για την ερμηνεία των σκηνών αυτών οι απόψεις των μελετητών μοιράζονται μέχρι σήμερα ανάμεσα στο αν απεικονίζονται εδώ σκηνές από τα Λήναια, από τα Ανθεστήρια ή από κάποια άλλη διονυσιακή τελετουργία, ακόμη και από ιδιωτικούς γυναικείους εορτασμούς[286]. Εδώ, δεν πρόκειται να ασχοληθούμε με ζητήματα ερμηνείας των σκηνών αυτών, στις οποίες οι βακχεύτριες επιδίδονται κυρίως στο μοίρασμα και το σερβίρισμα του κρασιού καθώς και σε χορούς και πομπές με τη συνοδεία μουσικής, θα μπορούσε, όμως, να επισημανθεί η συχνή παρουσία των σκύφων, στους οποίους σερβίρουν κρασί ή απλώς τους κρατούν, καθώς περπατούν και χορεύουν, ενώ ποτέ δεν εικονίζονται να πίνουν από αυτούς.

Δύο άλλα εικονογραφικά στοιχεία των παραστάσεων στις ερυθρόμορφες στάμνους είναι, επίσης, κοινά με τους μελανόμορφους σκύφους: οι αυλητρίδες, οι οποίες συνοδεύουν τα δρώμενα με τη μουσική του διπλού αυλού, και το προσωπείο του Διονύσου, το οποίο αποτελεί το επίκεντρο των σκηνών. Βέβαια, στην πλειοψηφία των σκηνών στις στάμνους, το προσωπείο παριστάνεται κατενώπιον, με εξαίρεση ορισμένα αγγεία, όπου εμφανίζεται σε κατατομή, όπως στους σκύφους και στις ληκύθους. Πιθανόν, όμως, ο τρόπος απεικόνισής του δεν έχει ιδιαίτερη σημασία και η παρουσία του είναι ενδεικτική αλλά όχι υποχρεωτική τόσο για τις παραστάσεις των ερυθρόμορφων στάμνων όσο και για τις άλλες δύο παρεμφερείς ομάδες που προαναφέρθηκαν, των μελανόμορφων σκύφων και των ληκύθων. Με την απεικόνιση του διονυσιακού προσωπείου στις σκηνές, τονίζεται ο ιδιότυπος χαρακτήρας της λιγότερο ή περισσότερο εκστατικής λατρείας, όπως τη βίωναν μέσα από διάφορα δρώμενα οι γυναίκες θιασώτριες του θεού. Ανάμεσα σε αυτά ήταν ο χορός και η οινοποσία.

Αν και η ταύτιση των παραπάνω παραστάσεων με κάποια από τις γνωστές διονυσιακές εορτές παραμένει ανοικτή, ας επισημανθούν εδώ οι ιδιαίτερες αναφορές που γίνονται από τις αρχαίες πηγές σχετικά με το ρόλο της τελετουργικής κατανάλωσης κρασιού στη διάρκεια των Ανθεστηρίων, που τελούνταν στις αρχές της άνοιξης (τέλη Φεβρουαρίου με αρχές Μαρτίου). Γνωρίζουμε, μάλιστα, ότι κατά την πρώτη μέρα αυτής της εορτής, στα Πιθοίγια (την 11η του Ανθεστηριώνος), άνοιγαν για πρώτη φορά τους πίθους (*Πλούταρχος Ἠθικά = Συμποσιακὰ προβλήματα 655e*) και έφερναν δείγματα του νέου κρασιού στο ιερό του Διονύσου *ἐν Λίμναις*, το οποίο θεωρούνταν ως το ιερότερο και αρχαιότερο τέμενος του θεού και άνοιγε μόνο μία ημέρα το χρόνο, τη δωδεκάτη του Ανθεστηριώνος (*Δημοσθένης 59.76-78*), δηλαδή την ημέρα των Χοών. Εκεί το ανακάτευαν με νερό και, αφού πρώτα έκαναν σπονδές στο θεό, οι άνδρες θιασώτες του θεού το έπιναν, κάνοντας επίκληση να είναι το ποτό αυτό ακίνδυνο και ευεργετικό για τους ίδιους. Συχνά, μαζί με την οινοποσία, οι πηγές αναφέρουν ότι οι λατρευτές χόρευαν και προσφωνούσαν το θεό (Αριστοφάνης *Βάτραχοι* ό.π.).

Δεν γίνεται ρητή μνεία ότι οι γυναίκες συμμετείχαν σε αυτά τα δρώμενα, αλλά γνωρίζουμε ένα σημαντικό στοιχείο: υπήρχε ένας γυναικείος σύλλογος από 14 Αθηναίες δέσποινες, οι *Γεραραί* (ή Γεραιραί), το όνομα των οποίων σημαίνει «σεβάσμιες», λόγω αξιώματος και ίσως λόγω ηλικίας, και οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στα Ανθεστήρια, συγκεκριμένα στη λειτουργία του ιερού *ἐν Λίμναις* καθώς και στις τελετουργίες πριν από το γάμο του θεού με τη *βασίλιννα* στο Βουκόλειον. Οι πηγές αναφέρουν τον όρκο τους, τις μυστικές ιεροτελεστίες μέσα στο ναό και στη συνέχεια τις θυσίες στους βωμούς. Ανάλογοι θίασοι γυναικών στην υπηρεσία του Διονύσου υπήρχαν και σε άλλες περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου, όπως ήταν οι έντεκα Διονυσιάδες στη Λακωνία, οι δεκαέξι ιερές γυναίκες στην Ήλιδα, οι εννέα ιέρειες του Διονύσου Αισυμνήτη στην Πάτρα, οι Θυιάδες στους Δελφούς και οι πιστές ακόλουθοι του θεού στη Θήβα. Ανάμεσα στα λατρευτικά δρώμενα αυτών των θιάσων περιλαμβάνονταν θυσίες, θυρσοφορίες, άσματα, κυκλικοί χοροί και ευωχίες, που αναφέρονται όλα ως απαραίτητες προϋποθέσεις για την επίτευξη της βακχείας, καθώς και πιο ακραίες εκδηλώσεις, όπως οι καταδιώξεις, τα μαστιγώματα και οι σπαραγμοί ζώων.

Σχετικά με την τελετουργική οινοποσία στην Αττική, γνωρίζουμε από τις πηγές και μία ακόμη γυναικεία εορτή προς τιμήν της Δήμητρας και του Διονύσου στην Ελευσίνα, τα **Ἁλῶα**, στα οποία οι γυναίκες επιδίδονταν σε αισχρολογίες και κατανάλωναν μεγάλες ποσότητες κρασιού. Κάτι ανάλογο συνέβαινε και με άλλες εορταστικές αφορμές[287], κυρίως όταν οι γυναίκες είχαν την ευκαιρία να βρεθούν και να γιορτάσουν μόνες τους, όπως για παράδειγμα στα Θεσμοφόρια. Ανάλογες ευκαιρίες για διασκέδαση με χορό, τραγούδια και οινοποσία έδιναν και άλλες πιο ιδιωτικές συγκεντρώσεις, όπως οι παννυχίδες, στις οποίες γνωρίζουμε ότι μετείχαν συχνά οι Αθηναίες, σύμφωνα και με τις μαρτυρίες των αρχαίων πηγών. Έτσι, στον πρώτο στίχο της Λυσιστράτης γίνεται λόγος για γυναικείους χορούς στο «Βακχεῖον» της πόλης, στους οποίους οι Αθηναίες τρέχουν να πάρουν μέρος χωρίς δεύτερη κουβέντα.

Συχνά, μάλιστα, οι αρχαίοι συγγραφείς και ιδιαίτερα οι κωμικοί ποιητές, όπως ο Αριστοφάνης, ο Εύβουλος, ο Φερεκράτης και ο Κρατίνος, στηλιτεύουν την έντονη ροπή του γυναικείου φύλου προς την κρασοκατάνυξη και τη μέθη (*Αριστοφάνης Ἐκκλησιάζουσαι 14-5, Εύβουλος απ. 43*). Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ένα λιγότερο γνωστό σχόλιο του Αριστοφάνη από την κωμωδία «*Κώκαλος*» (*απ.350*), όπου συνδυάζονται πολύ χαρακτηριστικά οι γυναίκες (εδώ βέβαια πρόκειται για ηλικιωμένες), οι σκύφοι (στο απόσπασμα αυτό ονομάζονται «κοτύλες») και το πάθος για τον ανέρωτο οίνο. Ανάλογα, και ένα απόσπασμα του *Φερεκράτη (απ.143)* συγκρίνει τα ρηχά κύπελλα των ανδρών με τις πλατιές σαν βάρκες κούπες, από όπου προτιμούσαν να πίνουν κρασί οι γυναίκες. Αυτόν τον «έρωτα» των γυναικών για το κρασί εικονογραφούν με πολύ εύγλωττο τρόπο και ορισμένες ερυθρόμορφες παραστάσεις (*Εικόνα 2.22*).

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι οι ομαδικοί κύκλιοι ή οι πιο ζωηροί ελεύθεροι γυναικείοι χοροί με τη μουσική τους υπόκρουση, οι οποίοι απεικονίζονται στους μεγάλους σκύφους της Κατηγορίας του Λευκού Ερωδιού καθώς και σε αρκετά ακόμη μικρού μεγέθους μελανόμορφα αγγεία (όπως ληκύθους, κύλικες, οινοχόες και αμφορείς με λαιμό) συνιστούν μία από τις μορφές των λατρευτικών εκδηλώσεων προς τιμήν του Διονύσου και ότι εμπεριέχουν στοιχεία μαιναδισμού. Ο χορός συνιστά, ως γνωστόν, μία σημαντική εκδήλωση κοινωνικότητας και ένα από τα πλέον κατάλληλα μέσα για την έκφραση και τη μετάδοση συναισθημάτων. Επομένως, οι γυναικείοι χοροί πάνω στους σκύφους και η συλλογική κατανάλωση κρασιού από τις γυναίκες μέσα από τους ίδιους σκύφους, στη διάρκεια ή στο περιθώριο κάποιας συγκεκριμένης διονυσιακής εορτής (πιθανότατα τα Ανθεστήρια, για τους λόγους που προαναφέρθηκαν), είναι δύο εκφάνσεις της κοινής θρησκευτικής εμπειρίας που βίωναν οι θιασώτριες του θεού και προφανώς αποτελούσαν το μέσο που θα τις οδηγούσε στην πολυπόθητη βακχική κατάσταση. Η δημοτικότητα των σκηνών αυτών στο διάστημα ανάμεσα στο 500 με 480/70 π.Χ., καθώς και ανάλογων σκηνών με Μαινάδες ή ανώνυμες γυναίκες που χορεύουν ομαδικά σε άλλα σύγχρονα αγγεία (όπως οι μελανόμορφες λήκυθοι και ορισμένες κύλικες του Μάκρωνα), αποτελεί σημαντική ένδειξη για τη διάδοση της διονυσιακής λατρείας και ιδιαίτερα της βακχείας ανάμεσα στις Αθηναίες εκείνης της περιόδου.

ΙΙ. ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ γυναικείων ρόλων σε λατρευτικά δρώμενα με εικονογραφικά παραδείγματα: Γυναίκες και τελετουργικά σκεύη σε πομπικές σκηνές

Μπορεί η γυναικεία συμμετοχή στις επίσημες εορτές της κοινότητας να ήταν γενικά περιορισμένη κατά την αρχαϊκή και την κλασική εποχή, ωστόσο δεν αποσιωπάται στις σχετικές παραστάσεις, κυρίως των αττικών αγγείων και των αναθηματικών αναγλύφων. Το αντίθετο, μάλιστα, ορισμένες φορές ο ρόλος των γυναικών προβάλλεται είτε με την απεικόνισή τους σε κάποιο χαρακτηριστικό λειτούργημα –εκτός από εκείνο της ιέρειας– είτε με την παρουσία αποκλειστικά γυναικείων «συντροφιών» σε λατρευτικά δρώμενα. Στις παραστάσεις αγγείων, σε ανάγλυφα και σε ειδώλια απεικονίζονται αρκετές φορές γυναικείες μορφές οι οποίες μεταφέρουν στο κεφάλι τους διάφορα τελετουργικά σκεύη, όπως το **κανοῦν**, το **λίκνον** και την **κίστη**. Επίσης, άλλοτε κρατούν **φιάλες** και **οινοχόες** για σπονδές ή **θυμιατήρια** για αρώματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να πρόκειται για ιέρειες, αλλά τις περισσότερες φορές οι γυναίκες είναι διαφόρων ηλικιών και εκτελούν κάποιους τελετουργικούς ρόλους σε διάφορα συμφραζόμενα, στο πλαίσιο είτε μιας δημόσιας είτε μιας ιδιωτικής εορτής. Αυτούς τους ιδιαίτερους γυναικείους ρόλους που σχετίζονται άμεσα με τη χρήση ορισμένων σκευών, των «πομπείων», θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Ως «**πομπεῖα**» χαρακτηρίζονται από τις αρχαίες πηγές τα τελετουργικά σκεύη που είχαν ουσιαστικό ρόλο στις διάφορες πομπές και τις συνακόλουθες ιεροπραξίες και μεταφέρονταν από τους λατρευτές, τόσο από άνδρες όσο και από γυναίκες (*Παυσανίας 1.29.16*)[288].

Συγκεκριμένα, θα σταθούμε σε τρία λειτουργήματα που απεικονίζονται κυρίως σε αττικά μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία καθώς και σε ορισμένα ειδώλια, κάτι που αναδεικνύει την ξεχωριστή θέση τους στη θρησκευτική ζωή. Πρόκειται για τους τελετουργικούς ρόλους της κανηφόρου, που συνδέεται με το **κανοῦν**, της λικνοφόρου, που συνδέεται με το **λίκνον** και της κιστοφόρου που σχετίζεται με την **κίστη**. Οι γυναίκες εί-

χαν, βέβαια, και άλλα καθήκοντα σε διάφορες εορτές, όπως ως ἀλετρίδες, πλυντρίδες, υδροφόροι, καλαθηφόροι, κερνοφόροι, διφροφόροι, σκιαδιοφόροι -οι δύο τελευταίοι προορίζονταν για τις κόρες των μετοίκων-, για να αναφέρουμε μερικούς μόνο, λιγότερο ή περισσότερο γνωστούς μέσα από τη γραπτή και την εικονογραφική παράδοση[289]. Η συμμετοχή τους στα παραπάνω καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από την ηλικία, την κοινωνική θέση και την οικογενειακή τους κατάσταση. Έτσι, μετείχαν ενεργά σε ποικίλα εορταστικά δρώμενα κρατώντας και διάφορα άλλα τελετουργικά σκεύη ή αγγεία, όπως θυμιατήρια, φιάλες, πλημοχόες (ή κέρνους)[290], καλάθους[291] και λουτροφόρους[292], που απεικονίζονται λιγότερο ή περισσότερο συχνά σε αγγεία και ανάγλυφα (βλ. και παρακάτω).

Κανηφόροι: Στην περίπτωση των κανηφόρων πρόκειται για το λειτούργημα με τις περισσότερες λογοτεχνικές, επιγραφικές και εικονογραφικές μαρτυρίες, κάτι που συνηγορεί για την ιδιαίτερη σημασία που είχε η **κανηφορία** όχι μόνο στη ζωή της νεαρής Αθηναίας αλλά και στο λατρευτικό τυπικό της πόλης. Πρέπει να τονιστεί, ωστόσο, ότι η σχέση αυτή περιοριζόταν στις Αθηναίες της ανώτερης τάξης[293]. Η θέση της κανηφόρου ήταν πάντοτε στην κεφαλή της εορταστικής πομπής και η παρουσία της αποτελούσε, από τη μία, την επίσημη έκφραση της μεγαλοπρέπειας της πομπής και, από την άλλη, το εχέγγυο για την απαράβατη τήρηση του τυπικού της επακόλουθης θυσίας. Η κανηφόρος μετατρέπεται, έτσι, στο ιδεατό πρότυπο της Αθηναίας κόρης, η οποία με την ευγενική καταγωγή μαζί με την επιβλητική αλλά και χαριτωμένη εμφάνισή της επιβεβαίωνε την ευταξία και την κοινωνική αρμονία[294].

Το **κανοῦν** ήταν ένα από τα συνηθέστερα «ιερά» σκεύη και η τυπολογία του έχει μελετηθεί διεξοδικά με έμφαση στις ποικίλες παραλλαγές και στις διάφορες χρήσεις του[295]. Η παρουσία του ήταν επιβεβλημένη τόσο στις πομπές και στο τυπικό των θυσιών όσο και σε διάφορες άλλες τελετουργίες. Το περιεχόμενο του σκεύους δεν διακρίνεται στις παραστάσεις, ενώ σε λίγες σκηνές υπάρχουν κρεμασμένες ταινίες ή κλαδιά στερεωμένα όρθια σε αυτό. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι στην περίπτωση της πομπής για θυσία το κανοῦν περιείχε το κριθάρι (*ὀλαί*, *οὐλοχύται*), τις ταινίες (*στέμματα*) και τη μάχαιρα για τον εξαγνισμό και τη σφαγή των ζώων (*Αριστοφάνης Ειρήνη 948-9* και *956-62*), ενώ στην περίπτωση άλλων λατρευτικών πομπών και ιεροπραξιών μπορούσε να περιέχει αναίμακτες προσφορές, όπως καρπούς, γλυκά, κλαδιά και ταινίες.

Η κανηφορία προσέφερε στο αττικό εορτολόγιο την πιο συχνή αφορμή για τη συμμετοχή των μεγαλύτερων κοριτσιών -ηλικίας 13-14 χρονών, δηλαδή λίγο πριν το γάμο τους- σε διαφορετικές τελετές και για διάφορους θεούς και θεές, όπως ήταν η Αθηνά, η Δήμητρα, η Άρτεμη, η Αφροδίτη, ο Ζευς, ο Απόλλων και ο Διόνυσος[296]. Γνωρίζουμε για την παρουσία κανηφόρων, κάποτε μάλιστα περισσότερων από μία, σε ορισμένα από τα σημαντικότερα θρησκευτικά γεγονότα του αθηναϊκού άστεως, όπως ήταν οι πομπές των Παναθηναίων, των Ελευσινίων και των Διονυσίων. Επίσης, ένα κορίτσι μπορούσε να κανηφορήσει σε παραπάνω από μία εορτές. Οι επιγραφικές αναφορές σε συγκεκριμένες κανηφόρους και στην ανάθεση εκ μέρους των ίδιων ή των πατέρων τους πλούσιων αναθημάτων καθώς και οι μνείες σε κανᾶ φτιαγμένα από πολύτιμα υλικά προσφέρουν πρόσθετες μαρτυρίες για την εξέχουσα θέση τους στην αθηναϊκή κοινωνία. Επιπλέον, η μυθική αναγωγή της καθιέρωσης της κανηφορίας στα χρόνια του Εριχθόνιου και η σύνδεσή της με την ίδρυση των Παναθηναίων (*Φιλόχορος 328F8 DK*) φανερώνουν την πρωταρχική σημασία που είχε στο τελετουργικό τυπικό των περισσότερων πομπών, είτε δημόσιου είτε ιδιωτικού χαρακτήρα.

Ένα είδος κανηφορίας αποτελεί μία από τις ελάχιστες γυναικείες τελετουργικές δραστηριότητες, οι οποίες μαρτυρούνται εικονογραφικά και εκτός Αττικής σε παραστάσεις κορινθιακών και βοιωτικών μελανόμορφων αγγείων. Στην περίπτωση μίας ομάδας μεσοκορινθιακών αγγείων[297] και ενός ξύλινου πίνακα από το σπήλαιο του Πιτσά (Αθήνα ΕΑΜ 16464)[298] οι κανηφόροι εντάσσονται σε πολυπρόσωπες συνθέσεις που συνδυάζουν πομπές με ζώα για θυσία και άλλες αναίμακτες προσφορές, κυκλικούς χορούς γυναικών με μουσικούς, ενίοτε και με τις θεές-αποδέκτριες παρούσες. Οι σκηνές έχουν άλλοτε αμιγή γυναικεία συμμετοχή και σπανιότερα παρουσία ανδρών. Τα κανᾶ είναι απλοί επίπεδοι δίσκοι που περιέχουν οινοχόες, κιβωτίδια και σπανιότερα πόπανα[299]. Τα μεταφέρουν στο κεφάλι τους και τα κρατούν με το ένα ή τα δύο χέρια. Είναι ενδιαφέρον ότι σε αρκετές σκηνές οι κανηφόροι διαφοροποιούνται ως προς το ύψος, δηλαδή παριστάνονται κοντύτερες από ορισμένες γυναίκες, αλλά δεν είναι αυτές οι νεαρότερες, καθώς μπορεί να υπάρχουν ορισμένες ακόμη πιο μικροσκοπικές μορφές, δηλαδή μικρότερα σε ηλικία κορίτσια. Κατά τα άλλα δεν διαφέρουν ως προς την ενδυμασία από τις υπόλοιπες λατρεύτριες στις ίδιες σκηνές.

Σε μία βοιωτική λεκάνη των μέσων του 6ου αι. π.Χ. από την Κορώνεια (Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο Β 80)[300], η κανηφόρος είναι η μοναδική γυναικεία παρουσία στην πολυπρόσωπη πομπή που κατευθύνεται προς το βωμό πιθανότατα της Αθηνάς Ιτωνίας. Η σκηνή περιλαμβάνει άνδρες πεζούς και μορφές πάνω σε ημιονική άμαξα καθώς και ζώα που οδηγούνται για θυσία. Τον 5ο αι. τα κανᾶ συναντώνται, επίσης, σε παραστάσεις ορισμένων ερυθρόμορφων βοιωτικών αγγείων[301].

Η κανηφόρος, ως επικεφαλής των μελών μίας λατρευτικής πομπής που οδεύουν προς ένα βωμό, εικονίζε-

ται τόσο σε μελανόμορφα όσο και ερυθρόμορφα αττικά αγγεία[302], ανεξάρτητα από το θεό ή τη θεά που είναι οι αποδέκτες της θυσίας. Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα δυστυχώς αποσπασματικά αγγεία με ανάλογες σκηνές που προέρχονται από την αθηναϊκή Ακρόπολη και διασώζουν ορισμένες από τις πιο χαρακτηριστικές απεικονίσεις κανηφόρων (*Αριστοφάνης Ὄρνιθες 1549-52*). Οι πρωιμότερες αττικές μελανόμορφες παραστάσεις με κανηφόρους χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 6ου και συνεχίζονται μέχρι τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Οι περισσότερες έχουν ως αποδέκτρια την Αθηνά που εικονίζεται ένθρονη ή όρθια δίπλα στο βωμό της. Παρά τις διάφορες ερμηνείες που έχουν προταθεί για το είδος της εορτής, καμία από αυτές τις πομπικές σκηνές δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα με τα Παναθήναια. Το αρχιτεκτονικό σκηνικό, το οποίο υπάρχει σε αρκετές από τις παραστάσεις, δεν προσφέρει καμία επιπλέον συγκεκριμένη τοπογραφική ένδειξη.

Αποδέκτες της πομπής και της θυσίας στα μελανόμορφα αγγεία μπορεί να είναι, επίσης, οι ελευσίνιες θεές ή ο Διόνυσος. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένες μελανόμορφες παραστάσεις, οι οποίες εντάσσονται στο χώρο της διονυσιακής λατρείας. Μία κανηφόρος οδηγεί τέσσερις άνδρες θιασώτες του θεού σε έναν αμφορέα του Ζωγράφου του Άμαση (Βερολίνο Antikensammlung F 1690, BAPD 310438)[303], καθώς φέρνουν τις προσφορές τους στο θεό: ο πρώτος κρατά χοιρίδιο, οι άλλοι κλαδιά και ο τελευταίος οινοχόη και ίσως ασκό με κρασί. Σε ένα σκύφο του Ζωγράφου του Θησέα (Μπολόνια Museo Civico 130, BAPD 4321)[304], η κανηφόρος συμμετέχει σε μία άλλου είδους πολυπρόσωπη διονυσιακή πομπή, όπου συνδυάζονται η πλοιάμαξα του θεού και η πομπή των ζώων για θυσία, και ακολουθείται από έναν άνδρα που κρατά θυμιατήριο. Στα δύο αυτά παραδείγματα πρόκειται, ίσως, για πομπές κατά την εορτή των Μεγάλων (*ἐν ἄστει*) Διονυσίων ή των Ανθεστηρίων. Στον ίδιο χώρο ανήκει, προφανώς, και η σκηνή μίας οινοχόης (κοντά στο Ζωγράφο της Αθηνάς, Φραγκφούρτη Museum für Vor- und Frühgeschichte VF B306)[305], η οποία διαδραματίζεται μπροστά στο βωμό και το ξόανο του θεού –με τη μορφή ερμαϊκής στήλης– και επικεντρώνεται στη γυναικεία συμμετοχή, έξω όμως από το πλαίσιο της πομπής. Τα ζώα της αιματηρής θυσίας έχουν αντικατασταθεί από αναίμακτες προσφορές: η μία γυναίκα κρατά κανοῦν με καρπούς και η άλλη κάνει σπονδή από οινοχόη.

Στα ερυθρόμορφα αγγεία, οι πομπές που οδηγούν σε θυσία με επικεφαλής την κανηφόρο ακολουθούν την ίδια τυπολογία[306] αλλά γίνονται σπανιότερες, ενώ πληθαίνουν οι καθαυτές σκηνές της θυσίας μπροστά στο βωμό, από όπου η κοπέλα απουσιάζει. Δύο ασυνήθιστες πρώιμες ερυθρόμορφες παραστάσεις ίσως αποδίδουν στιγμιότυπα από την προετοιμασία της κανηφόρου, λίγο πριν την έναρξη της πομπής. Σε μία οινοχόη του Ζωγράφου του Τριπτόλεμου (Βερολίνο Antikensammlung F 2189, BAPD 203818)[307], δύο γυναίκες πλαισιώνουν την κανηφόρο και η μία της ταχτοποιεί το ιμάτιο. Σε μία πελίκη του Ζωγράφου του Πανός (Newcastle-upon-Tyne Shefton Museum of Greek Art and Archaeology 203, BAPD 275277)[308], η ώριμη γυναίκα με τα απλωμένα χέρια μοιάζει έτοιμη να βοηθήσει ή να εμψυχώσει τη μικρή κανηφόρο, αν χρειαστεί. Είναι αξιοπρόσεχτο ότι στα αγγεία αυτά οι ζωγράφοι αναδεικνύουν μόνο τη γυναικεία παρουσία, προβάλλοντας ιδιαίτερα τη μορφή της κανηφόρου και υποδηλώνοντας τη σημασία της συμμετοχής της στα εορταστικά δρώμενα. Στο δεύτερο αγγείο, η κανηφόρος εικονίζεται αρκετά νεότερη από τη συνοδό της, ενώ στο πρώτο παριστάνεται συνομήλικη με τις δύο συντρόφους της.

Το *κανοῦν* αναφέρεται στις αρχαίες πηγές δύο φορές σε σχέση με τη λατρεία του Διονύσου από τις Αθηναίες. Γνωρίζουμε ότι στα Διονύσια οι ευγενείς Αθηναίες παρθένοι «ἐκανηφόρουν» και ότι τοποθετούσαν καρπούς στα κανᾶ, για να τους προσφέρουν στον θεό. Η δεύτερη μαρτυρία σχετίζεται με την εορτή των Ανθεστηρίων, καθώς η βασίλιννα έπρεπε να ορκίσει τις Γεραρές «ἐν κανοῖς πρὸς τῷ βωμῷ» του διονυσιακού ιερού *ἐν Λίμναις*[309]. Επομένως, η παρουσία του σκεύους αυτού ήταν αναμενόμενη στις τελετές των γυναικών, οι οποίες λάτρευαν το θεό τους, όπως μαρτυρούν και οι παραστάσεις των δύο στάμνων που προαναφέρθηκαν. Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση δύο «δίδυμων» ερυθρόμορφων στάμνων του Ζωγράφου του Ευπόλιδος (Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο Ε 452 και Παρίσι Λούβρο G 407, BAPD 214440-214441)[310]. Η λατρευτική πράξη μεταφέρεται μπροστά στο άγαλμα του Διονύσου και η κανηφόρος κρατά, εκτός από το κανοῦν, και μία οινοχόη. Όλα τα εξαρτήματα της σκηνής (λατρευτικό άγαλμα, τράπεζα με κρέατα και πόπανα, κάνθαρος και θύρσος σε συνδυασμό με τη δεύτερη γυναικεία μορφή) μαρτυρούν την τέλεση ενός καθορισμένου τελετουργικού μέσα σε ένα προδιαγραμμένο σκηνικό.

Στο χώρο της διονυσιακής λατρείας πρέπει να κινείται και η ασυνήθιστη παράσταση μίας ερυθρόμορφης κύλικας των μέσων του 5ου αι. π.Χ. (Ζωγράφος της Μπολόνια 417, Φλωρεντία Museo Archeologico Nazionale 3950, BAPD 211080)[311]. Πρόκειται για πολυπρόσωπη σύνθεση, όπου γυναίκες και άνδρες διαφόρων ηλικιών, μαζί με ένα κοριτσάκι, συμμετέχουν σε οικογενειακή εορτή, η οποία συνδυάζει μουσική, χορό, κανηφορία και προσφορά κρασιού μπροστά σε βωμό. Η σκηνή αποπνέει αμεσότητα, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την τυπικότητα των άλλων επίσημων πομπών. Οι πρωταγωνιστές της και τα επιμέρους στοιχεία (βωμός, δάδες, κανοῦν, σκύφος, διάφορες προσφορές) μάς μεταφέρουν την ατμόσφαιρα των διονυσιακών πομπών και παννυχίδων, οι οποίες τελούνταν τη νύχτα. Τηρουμένων των αναλογιών, η σκηνή της κύλικας αυτής θα ταίριαζε, για

να εικονογραφήσει την πομπή στα *κατ' ἀγρούς Διονύσια* που περιγράφει ο Αριστοφάνης στους *Ἀχαρνῆς* (ό.π. 247-259, 425 π.Χ.) ή και οποιαδήποτε ανάλογη πομπή στα *ἐν ἄστει Διονύσια*.

Την ίδια εποχή με τις προηγούμενες, εμφανίζονται για πρώτη φορά οι παραστάσεις επώνυμων κανηφόρων, οι οποίες είναι θεές ή προσωποποιήσεις αλληγορικών μορφών, όπως η Ίρις, η Νίκη, η Θέμις, η Πειθώ, ακόμη και η ίδια η Πομπή τον 4ο αι. π.Χ. Μόνον οι επιγραφές με τα ονόματά τους διαφοροποιούν τις μορφές αυτές από τις θνητές κανηφόρους των άλλων σκηνών, καθώς κατά κανόνα παριστάνονται και οι ίδιες να κρατούν το κανοῦν μαζί με οινοχόη, πλησιάζοντας σε βωμό, ή να το στολίζουν με στεφάνι. Γενικά, από τα μέσα του 5ου και καθ' όλο το δεύτερο μισό του αιώνα παρατηρούμε ιδιαίτερη προτίμηση στην απεικόνιση της μορφής της κανηφόρου σε διαφορετικά συμφραζόμενα, παράλληλα με την έξαρση που σημειώνεται την ίδια εποχή στη λατρευτική εικονογραφία -και ιδιαίτερα στο περιβάλλον των γυναικών.

Επομένως, οι παραστάσεις με λατρευτικές πομπές φανερώνουν ότι οι κοπέλες κανηφόροι αποτελούσαν μέρος του προθυσιαστικού τελετουργικού, το οποίο έχει έντονα έναν χαρακτήρα επίδειξης και υποβολής, ενώ δεν εμφανίζονται στις καθεαυτόν σκηνές θυσίας, όπου το κανοῦν το κρατά συνήθως ένας νεαρός άνδρας βοηθός χωρίς ιδιαίτερο θρησκευτικό ρόλο[312]. Επίσης, δεν παριστάνεται η παράδοση του σκεύους από την κόρη στον ιερέα ή σε κάποιον από τους συντελεστές της θυσίας, αν και γνωρίζουμε ότι η πράξη αυτή αποτελούσε μέρος της τελετουργίας.

Ήταν ιδιαίτερα σημαντικό να επιδειχθεί στους πολίτες αυτό το τελετουργικό σκεύος με άψογο τρόπο από μία άψογη Αθηναία κόρη, η οποία αντιπροσώπευε ό,τι καλύτερο είχε να παρουσιάσει η πόλη και αυτό διαφαίνεται στις παραστάσεις των αγγείων. Η σχεδόν θεατρική αυτή αντίληψη τονίζεται, επιπλέον, από την αγαλματική στάση της κανηφόρου, η οποία στηρίζει τελετουργικά με τα δύο χέρια το κανοῦν πάνω στο κεφάλι της, αν και προφανώς δεν ήταν βαρύ. Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να είχε και η επίσημη, μερικές φορές βαρύτιμη ενδυμασία της: εκτός από το χιτώνα και το μακρύ ιμάτιο που πέφτει από τους ώμους της, φορά κάποτε και έναν καταστόλιστο υφαντό επενδύτη[313]. Στη συνολική παρουσία της δινόταν, επομένως, ξεχωριστή βαρύτητα και στο πρόσωπό της αντικατοπτριζόταν η προσδοκία για την εύνοια των θεών και ταυτόχρονα για την ευτυχία και την ευγονία όλων των πολιτών. Η αριστοκρατική καταγωγή, η άμεπτη συμπεριφορά, η παρθενία και το όμορφο παρουσιαστικό ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις για μία κανηφόρο[314].

Η ανάμνηση αυτής της, σύντομης έστω, εμφάνισης στο λατρευτικό προσκήνιο φαίνεται ότι συνόδευε την κανηφόρο στη μετέπειτα ενήλικη ζωή της, όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα ειδώλια κανηφόρων καθώς και τα πήλινα ομοιώματα κανῶν που είναι γνωστά είτε ως αφιερώματα σε ιερά είτε ως κτερίσματα σε γυναικείους τάφους και χρονολογούνται στον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ. (*Εικόνα 2.23*)[315]. Στα ειδώλια, οι κοπέλες μεταφέρουν πάντα το υψίποδο κανοῦν στο κεφάλι και το στηρίζουν με τα δύο τους χέρια. Ορισμένες φορές αποδίδεται το ύφασμα που κάλυπτε το περιεχόμενο, ενώ κάποτε παριστάνεται, επίσης, ανάμεσα στα σκέλη του σκεύους, το λατρευτικό άγαλμα μιας θεάς. Αντίθετα, τα σωζόμενα ομοιώματα ανήκουν όλα στον τύπο των απλών, επίπεδων δίσκων με τρεις κάθετες τοξωτές λαβές.

Λικνοφόροι: Η παρουσία των γυναικών ως λικνοφόρων σε λατρευτικά και τελετουργικά δρώμενα είναι στενά εξαρτημένη από τη σχέση του λίκνου με τη γονιμότητα και από το ρόλο που είχε το σκεύος αυτό στις εορτές της Δήμητρας και του Διονύσου. Η μετατροπή ενός γεωργικού εργαλείου για το λίκνισμα των σπόρων σε τελετουργικό αντικείμενο ταιριάζει απόλυτα στον αγροτικό χαρακτήρα (γεωργία, αμπελουργία, βλάστηση) των δύο αυτών θεοτήτων και της λατρείας τους, που ήταν εξαιρετικά δημοφιλής ανάμεσα στις ενήλικες και παντρεμένες Αθηναίες. Επιπλέον, το **λίκνον** ως ένα είδος βρεφικής κούνιας συνδεόταν με το ξεκίνημα κάθε νέας ζωής και είναι γνωστό ότι ο Διόνυσος λατρευόταν ως «λικνίτης», προσδίδοντας στο σκεύος αυτό ιδιαίτερη τελετουργική σημασία (*Ησύχιος λ 1016*). Γενικά, το λίκνον αναφέρεται ως «ἐπιτήδειον» (Αρποκρατίων λ 21.3) για κάθε τελετή και για κάθε θυσία[316].

Στα αττικά μελανόμορφα αγγεία, η εμφάνιση των γυναικών ως λικνοφόρων σχετίζεται άμεσα με το γαμήλιο τυπικό[317]. Συνήθως εικονίζονται να συνοδεύουν τη γαμήλια πομπή με το ζεύγος των νεονύμφων πάνω σε άρμα μαζί με διάφορους καλεσμένους, ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν και άλλες γυναίκες που κουβαλούν ως δώρα κιβωτίδια και αγγεία. Το λίκνον δεν πρέπει, ωστόσο, να αποτελούσε ένα δώρο με πρακτική χρήση, αλλά μάλλον χρησίμευε για τα «καταχύσματα»[318], το ράντισμα δηλαδή του ζευγαριού με καρπούς και γλυκίσματα, ώστε να επιτευχθεί η ευγονία και η αφθονία των αγαθών στο νέο σπιτικό. Αν και γνωρίζουμε ότι το μετέφερε συνήθως ο «παῖς ἀμφιθαλής», στις παραστάσεις των αγγείων το κουβαλούν στο κεφάλι τους γυναίκες.

Το προοίμιο του τελετουργικού αυτού παριστάνεται πιθανόν σε μία αποσπασματική λουτροφόρο-υδρία από το ιερό της Νύμφης στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης (Αθήνα, Φετιχιέ Τζαμί 1957-Αα 2618α)[319]. Εκεί, η λικνοφόρος αναδεικνύεται σε κεντρική μορφή της σκηνής με ιδιαίτερο ρόλο στη γαμήλια προετοιμασία. Εκτός από το λίκνο που μεταφέρει στο κεφάλι της, κρατά και ανασηκώνει με τα δύο χέρια μία υδρία για το τελετουργικό λουτρό της νύφης. Δίπλα της στέκεται μία άλλη γυναίκα που κρατά κλαδιά και ίσως άνθος. Τρεις

τουλάχιστον γυναίκες εικονίζονται αντικριστά με τις δύο προηγούμενες και μοιάζουν να τις υποδέχονται. Μέσα στο λίκνο διακρίνονται στρόγγυλοι καρποί ή πόπανα και ταινίες. Ανάλογα πήλινα ομοιώματα λίκνων που περιέχουν πόπανα, σπόρους, αγγεία, ακόμη και μικροσκοπικά λίκνα βρέθηκαν στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ακροκόρινθο και σε ιερά τους στη Μεγάλη Ελλάδα[320]. Το έθιμο των «καταχυσμάτων» απεικονίζεται εν εξελίξει μόνο σε μία ερυθρόμορφη λουτροφόρο του Ζωγράφου της Φιάλης (Βοστόνη MFA 10.223, BAPD 214222)[321].

Ανεξάρτητα από το είδος της σκηνής και το περιεχόμενό του, το λίκνον ήταν συνήθως καλυμμένο με ένα ύφασμα, αντίθετα με το κανοῦν, κάτι που επιβεβαιώνει τη θέση του σε μυστηριακές και εκστατικές λατρείες, όπως ήταν αυτές του Διονύσου και των Ελευσινίων θεοτήτων, που απέβλεπαν στην «καλλιγένεια» (Δημοσθένης 18.260: *λικνοφόρος καὶ κιττοφόρος θεός*). Λίγες είναι, ωστόσο, οι παραστάσεις λικνοφόρων σε ανάλογες λατρευτικές πομπές, όπως σε μία μελανόμορφη κύλικα τύπου Σιάννων (κοντά στην Ομάδα Burgon, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο B 1906.12-15.1, BAPD 300834)[322], σε μία ύστερη μελανόμορφη λήκυθο μόνο με γυναίκες (Παλέρμο Museo Archeologico Regionale 395)[323] και σε έναν ερυθρόμορφο ελικωτό κρατήρα (Ομάδα Πολυγνώτου, Φερράρα Museo Archeologico Nazionale 2897 / T 128, BAPD 213655)[324] με οργιαστική πομπή λατρευτών που κατευθύνεται προς ένα ένθρονο θεϊκό ζευγάρι. Στην κύλικα, η λικνοφόρος ραντίζει με στάχυα, καρπούς και φαλλούς έναν αναμμένο βωμό, στον οποίο προσέρχεται χορός πέντε γυναικών και ενός γυμνού αγοριού. Στη λήκυθο, η πομπή περιλαμβάνει, εκτός από τη λικνοφόρο, μία γυναίκα με δάδες και άλλες με κίστες στο κεφάλι. Στον κρατήρα, η πιθανόν ηλικιωμένη λικνοφόρος βρίσκεται επικεφαλής της πομπής, δίπλα στο βωμό, ενώ οι άλλες θιασώτριες είναι νεαρής ηλικίας. Όλες τους χορεύουν σε κατάσταση έκστασης υπό τον ήχο της μουσικής.

Ιδιαίτερο ρόλο φαίνεται ότι έπαιζε το λίκνο στα δρώμενα μιας γυναικείας διονυσιακής εορτής, ως το τελετουργικό σκεύος, μέσα στο οποίο μεταφέρονταν το προσωπείο και ο φαλλός του θεού και διάφορες άλλες αναίμακτες προσφορές. Η τελετουργία αυτή δηλώνεται σε μία ύστερη μελανόμορφη κύλικα και σε δύο ερυθρόμορφες στάμνους[325], όπου τα λίκνα είναι ακουμπισμένα στο έδαφος μπροστά στο λατρευτικό ξόανο του θεού, καθώς και στην παράσταση ενός χου του Ζωγράφου της Ερέτριας (Αθήνα ΕΑΜ, συλλογή Βλαστού-Σερπιέρη 318, BAPD 216949)[326], όπου το λίκνον εκτίθεται πάνω σε μία τράπεζα. Στον τελευταίο, το σκεύος είναι τυλιγμένο με υφαντό και στολισμένο με κλαδιά κισσού, ενώ μέσα σ' αυτό έχει τοποθετηθεί το στεφανωμένο διονυσιακό προσωπείο. Την τράπεζα πλαισιώνουν δύο θιασώτριες του θεού, οι οποίες κρατούν κάνθαρο η μία και δίσκο με φρούτα η άλλη. Οι γυναίκες φορούν υφαντούς, περίτεχνα διακοσμημένους επενδύτες, ένα ένδυμα το οποίο προτιμούσαν και οι κανηφόροι. Η ποικιλία και οι αποκλίσεις των διατυπωμένων απόψεων σχετικά με την ερμηνεία των σκηνών αυτών[327] είναι ενδεικτικές για την πολυσημία που έχουν γενικά οι απεικονίσεις των διαφόρων διονυσιακών τελετουργιών με γυναίκες πρωταγωνίστριες στην αττική αγγειογραφία.

Κιστοφόροι: Οι αναφορές των γραπτών πηγών και οι εικονογραφικές μαρτυρίες για γυναίκες κιστοφόρους είναι σχετικά περιορισμένες και πληθαίνουν από τον ύστερο 5ο αι. π.Χ. και έπειτα (*Σούδα κ 1681*). Σε σχέση με τα δύο προηγούμενα τελετουργικά σκεύη, η **κίστη** ήταν ένα στρόγγυλο ή ορθογώνιο κιβωτίδιο (*κιβωτός*) που έφερε πάντοτε ένα κάλυμμα, ανεξάρτητα από την όποια χρήση και το περιεχόμενό της. Ως εκ τούτου προσφερόταν πολύ καλύτερα για τη μεταφορά των «ἱερῶν» ή των «ἀρρήτων» που ήταν απαραίτητα στο λατρευτικό τυπικό των μυστηριακών λατρειών[328]. Η φύλαξη του Εριχθόνιου από δύο φίδια μέσα σε μια κίστη, σύμφωνα με τον αττικό μύθο, υποδηλώνει τη στενή σχέση της με την Αθηνά και το ρόλο που αυτή έπαιζε ως τελετουργικό σκεύος σε ένα από τα λιγότερο γνωστά λειτουργήματα των κοριτσιών της Αθήνας, την *Ἀρρηφορία* (βλ. παρακάτω *2.1.3*).

Εκτός από τα απόρρητα αντικείμενα, μία κίστη μπορούσε να περιέχει, επίσης, αναίμακτες προσφορές, όπως υφάσματα, πόπανα, καρπούς και άλλα φαγώσιμα είδη, ακόμη και φίδια. Η «μυστική κίστη» (*cista mystica*), όπου φυλάσσονταν τα «ιερά» και μεταφέρονταν κατά την πομπή των Μεγάλων Μυστηρίων, κρατά φυσικά πρωτεύουσα θέση στην ελευσινιακή εικονογραφία[329], αλλά δεν πρέπει να παραβλέπουμε την παρουσία της και σε άλλες εορτές της Δήμητρας, όπως στα Θεσμοφόρια, καθώς και στη λατρεία του Διονύσου, της Άρτεμης, του Ασκληπιού, του Σαβάζιου, της Κυβέλης. Στα μελανόμορφα αγγεία, γυναίκες κιστοφόροι παριστάνονται να συμμετέχουν στη λατρεία μπροστά στο βωμό τόσο των ελευσινίων θεαινών[330] όσο και της Αθηνάς[331]. Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι μεγάλες κίστες απεικονίζονται συχνά σε αναθηματικά ανάγλυφα του 5ου και 4ου αι. π.Χ. με αποδέκτες διάφορες θεότητες[332]. Εκεί, μεταφέρονται από γυναικείες υπηρετικές μορφές που βρίσκονται συνήθως στο τέλος της πολυπρόσωπης πομπής των πιστών, η οποία κατευθύνεται προς το βωμό και το λατρευτικό άγαλμα. Συνήθως οι κίστες είναι κυλινδρικές και φέρουν κάλυμμα, αν και ορισμένες παριστάνονται ανοικτές και τότε το περιεχόμενό τους είναι ορατό. Η Δήμητρα παριστάνεται συχνά καθισμένη πάνω σε κίστη. Αντίστοιχα, μεγάλες νυφικές κίστες ορθογωνίου σχήματος είναι τα καθίσματα της Δήμητρας και της Κόρης στο ανατολικό αέτωμα του Παρθενώνα.

Παρόμοιες ορθογώνιες κίστες κουβαλούν, όπως είδαμε, στο κεφάλι τους μερικές από τις γυναίκες που συνοδεύουν το ζεύγος των νεονύμφων μαζί με τις λικνοφόρους και άλλες μορφές στις γαμήλιες πομπές[333]. Το περιεχόμενό τους θα μπορούσε να σχετίζεται τόσο με την προίκα της νύφης όσο και με τον απαραίτητο για τη γαμήλια τελετουργία εξοπλισμό. Κρίνοντας από τα σωζόμενα παραδείγματα, οι γυναίκες «κιστοφόροι» υπερτερούν αριθμητικά σε σχέση με εκείνες που μεταφέρουν λίκνα και άλλα σκεύη. Παρόμοια κιβωτίδια και κάνιστρα (καλάθια) απεικονίζονται πολύ συχνά κατά τον 5ο αι. π.Χ. σε σκηνές από τη ζωή στο γυναικωνίτη, κυρίως σε σκηνές στολισμού της νύφης και στα «ἐπαύλια»[334], αλλά και σε σκηνές επίσκεψης στον τάφο[335], καθώς αποτελούσαν βασικά εξαρτήματα του οικιακού και ιδιαίτερα του γυναικείου εξοπλισμού[336].

Συνοψίζοντας, μέσα από την παρουσίαση των τριών γυναικείων τελετουργικών ρόλων, μπορούμε να ορίσουμε κάποιες κοινές παραμέτρους για τη στενή σχέση των γυναικών με τα συγκεκριμένα «πομπεῖα», δηλαδή τα κανᾶ, τα λίκνα και τις κίστες. Και τα τρία συνδέονται, λιγότερο ή περισσότερο άμεσα, με την ευφορία, το μυστικό της γονιμότητας και τη συντήρηση της νέας ζωής –στη φύση και στον άνθρωπο–, κάτι που αντικατοπτρίζεται τόσο στο περιεχόμενό τους (κριθάρι, κλαδιά, καρποί, γλυκίσματα, ιερά αντικείμενα) όσο και στις τελετές όπου αυτά εμφανίζονται (πομπές, θυσίες, μυστήρια, γαμήλιο τυπικό). Το πρώτο «πομπεῖον», δηλαδή το κανοῦν, μεταφέρεται σχεδόν αποκλειστικά από ανύπαντρα κορίτσια, τα άλλα δύο –το λίκνον και η κίστη– κατά κανόνα από παντρεμένες γυναίκες. Επομένως, η παρουσία τους έχει κυρίως συμβολική και ακολούθως πρακτική σημασία. Ανάλογο νόημα πρέπει να προσδώσουμε και στη συμμετοχή των γυναικών στα αντίστοιχα τελετουργικά δρώμενα, κάτι που φαίνεται ότι αποτελούσε το ζητούμενο του λατρευτικού τυπικού και απηχούσε τις καθιερωμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας.

2.1.3 Παιδιά και λατρεία[337]

Η παρουσία των παιδιών στο λατρευτικό «γίγνεσθαι» επικυρωνόταν με την επίσημη ένταξή τους στην οικογένεια κατά τα **Ἀμφιδρόμια** (βλ. *1.1*), ήδη από τις πρώτες ημέρες της ζωής τους. Μία πολύ σημαντική εορτή για τους Ίωνες (*Ηρόδοτος 1.147*) με θρησκευτικό και πολιτικό περιεχόμενο, όχι μόνο για τους ενήλικες πολίτες αλλά και για τα παιδιά, ήταν τα **Ἀπατούρια** (συνήθως 11-13 Πυανεψιώνος, αναφέρονται και ως *ὁμοπατόρια*, Σχολ. Αριστοφάνης *Ἀχαρνῆς* 146)[338]. Η οργάνωσή τους αποτελούσε καθήκον κάθε φρατρίας ξεχωριστά, επειδή έτσι προβαλλόταν η κοινή καταγωγή των μελών της, και τότε γινόταν η εισαγωγή των παιδιών σε αυτή και κατ' επέκταση η εγγραφή τους στους καταλόγους των πολιτών. Οι εκδηλώσεις διαρκούσαν τρεις ημέρες, με κοινό δείπνο κατά την πρώτη (*δόρπεια* ή *δορπία*), θυσία αίγας ή προβάτου ή άλλου ζώου προς τιμήν του Διός Φρατρίου και της Αθηνάς Φρατρίας κατά τη δεύτερη (*ἀνάρρυσις*) και την υποδοχή των νέων μελών με τελετουργικό κούρεμα των μαλλιών τους και νέα θυσία κατά την τρίτη ημέρα (*κουρεῶτις*). Ανάλογη διαδικασία ακολουθούνταν και για την αποδοχή των εφήβων στη φρατρία τους. Είναι ενδιαφέρον ότι κατά τα *Ἀπατούρια* τελούσαν θυσία και για τα κορίτσια που επρόκειτο να παντρευτούν. Υπάρχουν λίγες παραστάσεις σε αγγεία και ανάγλυφα που έχουν κατά καιρούς αποδοθεί στην εν λόγω εορτή, κυρίως επειδή απεικονίζουν συγκεντρωμένους νέους μαζί με ώριμους άνδρες στα πρώτα και οικογένειες με παιδιά που προσέρχονται στην Αθηνά ή στο Δία στα δεύτερα, αλλά η ερμηνεία τους δεν είναι πάντα βέβαιη. Διάφορες χθόνιες και ιαματικές θεότητες, όπως ο Ζευς Μειλίχιος, ο Ζευς Φίλιος, ο Ασκληπιός, ο ήρωας Παγκράτης μαρτυρούνται ως προστάτες των παιδιών και αυτά παριστάνονται μαζί με τους γονείς τους σε αναθηματικά ανάγλυφα προς τιμήν τους, ενώ έχουμε και αναφορές για δώρα που μοιράζονταν στα παιδιά σε ανάλογες εορτές (*Αριστοφάνης Νεφέλαι 862-4*). Ένα από τα πιο γνωστά δώρα με συμβολική σημασία ήταν οι *χόες*, οι οποίοι δίνονταν σε μικρά και μεγαλύτερα αγόρια στην ομώνυμη εορτή (βλ. *1.5.2*). Τα αγγεία αυτά απεικονίζονται, μάλιστα, πολύ συχνά πάνω στους *χόες* (*Εικόνα 2.24*), κάτι που επιβεβαιώνει τη χρήση τους στη συγκεκριμένη εορτή. Οι έφηβοι και οι νέοι έπαιρναν μέρος σε διάφορες θρησκευτικές τελετές, όπως πομπές και θυσίες (*Εικόνα 2.25*), καθώς και ομαδικές μουσικές εκδηλώσεις, όπως διθυραμβικούς χορούς.

Τα κορίτσια συμμετείχαν από νωρίς στη λατρευτική ζωή, κάτι που τους παρείχε τη δυνατότητα να έρχονται σε επαφή με τον έξω κόσμο και να προετοιμάζονται για τους μελλοντικούς ρόλους τους ως σύζυγοι και μητέρες. Είναι πολύ πιθανόν ότι αυτό συνέβαινε συχνότερα στα κορίτσια των αριστοκρατικών και πλουσιότερων οικογενειών της πόλης, αλλά η απαρίθμηση από τη Λυσιστράτη (631-47, βλ. *2.1.2*) ορισμένων «γυναικείων» τελετουργικών ρόλων για τις νεαρές ηλικίες δεν κάνει κάποια ανάλογη διάκριση. Ακόμη και οι κόρες των μετοίκων είχαν ειδικούς ρόλους σε ορισμένες εορτές, όπως στην πομπή των Μεγάλων Παναθηναίων, όπου έπαιρναν μέρος ως διφροφόροι και σκιαδιοφόροι, μετέφεραν δηλαδή δίφρους και σκιάδια συνοδεύοντας τις κόρες των Αθηναίων πολιτών. Αντίστοιχα, και οι νεαροί μέτοικοι μετείχαν στην ίδια πομπή ως σκαφηφόροι, κουβαλώντας δηλαδή σκάφες γεμάτες κηρήθρες και γλυκά[339]. Είναι αξιοπερίεργο ότι μικρά κορίτσια απεικονίζονται λίγες φορές και σε *χόες* (*Εικόνα 2.26*), ενώ δεν μαρτυρείται η συμμετοχή τους στην ομώνυμη εορτή.

Στα **Ἀρρηφόρια** (μήνας Σκιραφοριών, προς το τέλος του αττικού έτους) δύο ή τέσσερα κορίτσια ηλικίας 7 ετών[340] επιλέγονταν από τον άρχοντα βασιλέα, για να υπηρετήσουν ως *ἀρρηφόροι*, παραμένοντας για ένα διάστημα πάνω στην Ακρόπολη, σε ένα χώρο στη βόρεια κλιτύ (το *Ἀρρηφόριον*) κοντά στο Ερέχθειον. Η *ἀρρηφορία*[341] περιλάμβανε τη μεταφορά ιερών αντικειμένων από τις ἀρρηφόρους μέσα σε κίστες από την Ακρόπολη στο ιερό της Αφροδίτης στη βόρεια κλιτύ και, αφού τα αντάλλασσαν με κάποια άλλα, την επιστροφή τους στην Ακρόπολη, φέρνοντας πίσω πάλι μέσα σε μία κίστη τα «ἄρρητα» στην Ακρόπολη. Η εορτή έχει συσχετιστεί με διαβατήριες τελετές των μικρών κοριτσιών προς την ώριμη παιδική ηλικία αλλά και με τελετές γονιμικού χαρακτήρα[342] (*Αρποκρατίων ἀρρηφορεῖν*). Οπωσδήποτε, το τελετουργικό της ανακαλεί την ιστορία των θυγατέρων του Κέκροπα (Πάνδροσος, Έρση, Άγλαυρος), οι οποίες τιμωρήθηκαν για την ανυπακοή τους από την Αθηνά, όταν άνοιξαν την κίστη με τον Εριχθόνιο και το φίδι που εκείνη τους είχε δώσει. Η Πάνδροσος σώθηκε τελικά και απέκτησε το δικό της ιερό τέμενος στο προαύλιο του Ερεχθείου. Μολονότι δεν έχουμε βέβαιες απεικονίσεις των ἀρρηφόρων στην αγγειογραφία, είναι πολύ πιθανόν να παριστάνονταν στη ζωφόρο του Παρθενώνα[343]. Ως *ἀρρηφόροι*, σε σχέση με την πομπή των Παναθηναίων, έχουν αναγνωριστεί δύο από τις κοπέλες ή μόνο η παιδική μορφή στο κέντρο της ανατολικής πλευράς (πλάκα V)[344]. Δεν υπάρχει, ωστόσο, ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών ως προς το τι μεταφέρουν στο κεφάλι τους οι νεαρές γυναίκες –κατ' άλλους πρόκειται για δίφρους με διπλωμένα πάνω τους υφάσματα, κατ' άλλους για τις κίστες με τα «ἄρρητα». Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι η παρουσία γυναικών είναι ιδιαίτερα αισθητή σε αυτή την πλευρά της ζωφόρου και ότι περιορίζεται μόνο σε αυτή. Όλες έχουν ένα συγκεκριμένο ρόλο και παριστάνονται με διαφορετικές ενδυμασίες και κομμώσεις. Ανάλογα με την εμφάνιση, διαφοροποιούνται και οι ηλικίες τους, απεικονίζονται δηλαδή νεαρές ανύπαντρες και ώριμες γυναίκες. Επίσης, γνωρίζουμε ότι στη μεγάλη παναθηναϊκή πομπή συμμετείχαν τόσο κοπέλες της Αθήνας όσο και κόρες των μετοίκων. Ορισμένες από τις γυναικείες μορφές εικονίζονται να κρατούν φιάλες, οινοχόες και θυμιατήρια και για ορισμένες έχουν υποθέσει ότι ταυτίζονται με τις κανηφόρους της πομπής, χωρίς όμως τα κανᾶ[345].

Η Άρτεμη ήταν η θεά που σχετιζόταν πολύ στενά με τις γυναίκες, ιδιαίτερα με τις μικρές και νεαρές ηλικίες, ως «κουροτρόφος» προστάτιδα της παιδικής και νεανικής ζωής, των νεονύμφων και των λεχώνων (βλ. 1.2-3). Η μετάβαση από τη μία ηλικία στην άλλη διεκπεραιωνόταν με σειρά «διαβατήριων» τελετών[346], οι οποίες λάμβαναν χώρα κατά την παραμονή των κοριτσιών σε διάφορα ιερά της Άρτεμης στην Αττική, όπου εκείνες έμεναν για ένα διάστημα ως «ἄρκτοι» (Ἀρκτεία - *Ἡσύχιος α 7281, Ηρόδοτος 6.138*). Στα ιερά της θεάς στη Βραυρώνα, τη Μουνιχία στον Πειραιά, την Ακρόπολη και αλλού, έχουν βρεθεί αρκετά αγγεία με ιδιαίτερο σχήμα, οι λεγόμενοι «κρατηρίσκοι», η εικονογραφία των οποίων μεταφέρει τις δραστηριότητες των κοριτσιών διαφόρων ηλικιών και με διαφορετική εμφάνιση (γυμνά, ντυμένα με χιτωνίσκο ή με ποδήρη χιτώνα, μαζεμένα ή λυτά μαλλιά, με μικρό ή αδιαμόρφωτο στήθος), στις οποίες περιλαμβάνονται χοροί, πομπές και αγώνες δρόμου γύρω από αναμένους βωμούς ή φοίνικες[347], με τη συνοδεία μεγαλύτερων γυναικών σε λίγες περιπτώσεις –ίσως μητέρες ή επιμελήτριες του ιερού. Τα κορίτσια μπορεί να κρατούν κλαδιά ή δάδες. Η παρουσία της Άρτεμης και μίας αρκούδας, που ανάγονται στο μυθολογικό αίτιο της εορτής, σε έναν από τους ερυθρόμορφους κρατηρίσκους υποδηλώνει τη στενή σχέση των τελετουργιών αυτών με τους κινδύνους της επερχόμενης ενηλικίωσης και της μητρότητας, τους οποίους επεδίωκαν να κατευνάσουν τα κορίτσια με τη συμβολική μεταμόρφωσή τους σε «άρκτους».

Τελετουργικά σκεύη και σπονδικά αγγεία

Το **θυμιατήριον**[348] (*θυμιάω*): σύνθετο σκεύος με διάφορες μορφές, από απλές μέχρι περίτεχνες, αποτελούμενο συνήθως από ένα μικρό δοχείο, όπου καιγόταν το θυμίαμα, πάνω σε ψηλό στήριγμα και με διάτρητο κάλυμμα, ώστε να βγαίνει από εκεί ο αρωματικός καπνός. Θυμιατήρια απεικονίζονται συχνά σε λατρευτικές παραστάσεις δίπλα στο βωμό, αλλά και σε σκηνές από τον κόσμο της Αφροδίτης (*Εικόνα 2.27*). Ήταν κυρίως μετάλλινα, αλλά έχουν βρεθεί και πήλινα δείγματα.

Το **κανοῦν**[349]: είδος μεταλλικού ή ψάθινου καλαθιού με περίτεχνο διάτρητο σώμα και επίπεδο πυθμένα, μέσα στο οποίο μεταφέρονταν στις εορταστικές πομπές τα απαραίτητα για τον καθαρμό και τη σφαγή των ζώων πριν τη θυσία, ενώ σε άλλες περιπτώσεις περιείχε αναίμακτες προσφορές, όπως καρπούς, γλυκά, κλαδιά και ταινίες.

Η **κίστη**: κιβώτιο ή καλάθι ορθογώνιου ή κυλινδρικού σχήματος, συνήθως πλεκτό από φθαρτά υλικά, το οποίο έκλεινε με κάλυμμα, ώστε να μην είναι ορατό το περιεχόμενό του. Μέσα σε κίστες μετέφεραν οι μυημένοι τα ιερά, «μυστικά» αντικείμενα για τη λατρεία της Δήμητρας και του Διονύσου. Παρόμοια κιβωτίδια απεικονίζονται σε γαμήλιες και άλλες λατρευτικές σκηνές, οι οποίες δεν σχετίζονται πάντα με μυστηριακές τελετές.

Το **λίκνον** (*λιχνίζω*): είδος καλαθιού με δύο λαβές, επίπεδο πυθμένα και λοξά τοιχώματα με άνοιγμα στη μια πλευρά τους. Ουσιαστικά πρόκειται για γεωργικό σκεύος και η κύρια χρήση του ήταν για το λίχνισμα των σιτηρών, ώστε να ξεχωρίζει ο καρπός από τον φλοιό και τα άχυρα. Συχνά χρησιμοποιούνταν και ως κουνιστό κρεβατάκι για τα βρέφη. Στη σχέση του με τις αγροτικές εργασίες και τη βλάστηση οφείλεται ο συμβολικός ρόλος του σε πομπές και μυστηριακές τελετές, όπως του Διονύσου και της Δήμητρας, καθώς και στο γαμήλιο τυπικό, όπου το χρησιμοποιούσαν γεμάτο με καρπούς και γλυκίσματα.

Η **οινοχόη**[350] (*οἶνος+χέω*): είδος κανάτας, το βασικό κλειστό αγγείο για τη φύλαξη και το σερβίρισμα μικρών ποσοτήτων κρασιού, το οποίο χρησιμοποιούνταν σε διάφορες περιστάσεις στην καθημερινή και τη λατρευτική ζωή. Στις ποικίλες χρήσεις του αγγείου οφείλονται και οι πολλές παραλλαγές τις οποίες παρατηρούμε στο πλάσιμο, κυρίως ως προς τη μορφή και το προφίλ του σώματος, του στομίου (στρόγγυλο, τριφυλλόσχημο, οπισθότμητο, ραμφόσχημο) και της κάθετης λαβής του. Στην παραγωγή του αττικού Κεραμεικού έχουν αναγνωριστεί τουλάχιστον 10 παραλλαγές. Μία από αυτές είναι ο *χοῦς*, με γεμάτο σφαιρικό σώμα και λαβή που δεν ξεπερνά το τριφυλλόσχημο στόμιο, γνωστός από τη χρήση του στα Ανθεστήρια από ενήλικες και παιδιά. Στην αρχαιολογική ορολογία έχει υιοθετηθεί η ονομασία *όλπη* για την οινοχόη με ενιαία καμπύλη στη μετάβαση του λαιμού προς το σχεδόν κυλινδρικό σώμα και με ψηλή λαβή που ξεπερνά το χείλος. Οι οινοχόες είναι από τα συχνότερα απεικονιζόμενα αγγεία στην αρχαία τέχνη και συνδυάζονται με τις φιάλες σε σκηνές σπονδών (*Εικόνα 2.28*). Εξίσου πολυάριθμα είναι τα πήλινα και τα μετάλλινα σωζόμενα αγγεία.

Η **φιάλη**[351]: αβαθές ανοικτό αγγείο στρογγυλού σχήματος, με χαμηλό καμπύλο τοίχωμα, χωρίς λαβές. Η διάμετρός του είναι τέτοια ώστε να πιάνεται καλά με το άνοιγμα της παλάμης, γι' αυτό φέρει συνήθως στο κέντρο του ένα κυκλικό βαθούλωμα (*ὀμφαλός*), όπου στηρίζεται το μεσαίο δάκτυλο, και τότε ονομάζεται *μεσόμφαλος*. Οι περισσότερες φιάλες που έχουν βρεθεί ή αναφέρονται στις γραπτές πηγές (π.χ. επιγραφές με καταλόγους-ευρετήρια προσφορών σε ιερά) είναι μετάλλινες, ενώ οι πήλινες είναι αρκετά λιγότερες (*Εικόνα 2.29*). Απεικονίζονται πολύ συχνά ως σπονδικά αγγεία σε σκηνές σπονδών, ενώ σπανιότερη ήταν η χρήση τους ως αγγεία πόσης.

Παράρτημα Ι: 12 Αττικοί μήνες[352]

Ἑκατομβαιών = αρχή έτους 15/7	Ιούλιος/Αύγουστος
ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ	
Μεταγειτνιών	Αύγουστος/Σεπτέμβριος
Βοηδρομιών	Σεπτέμβριος/Οκτώβριος
ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ	
Πυανεψιών	Οκτώβριος/Νοέμβριος
Μαιμακτηριών	Νοέμβριος/Δεκέμβριος
ΧΕΙΜΩΝΑΣ	
Ποσειδεών	Δεκέμβριος/Ιανουάριος
Γαμηλιών	Ιανουάριος/Φεβρουάριος
Ἀνθεστηριών	Φεβρουάριος/Μάρτιος
ΑΝΟΙΞΗ	
Ἐλαφηβολιών	Μάρτιος/Απρίλιος
Μουνυχιών	Απρίλιος/Μάιος
Θαργηλιών	Μάιος/Ιούνιος
ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ	
Σκιραφοριών	Ιούνιος/Ιούλιος

Παράρτημα ΙΙ: Αναθηματικές επιγραφές

1. Χάλκινο ανδρικό αγαλμάτιο, ανάθημα στον Απόλλωνα από τον Μάντικλο.
Ως πιθανός τόπος εύρεσης αναφέρεται η Θήβα, χρονολόγηση: 600-575 π.Χ. Βοστόνη MFA 03.997.
ΜΑΝΤΙΚΛΟΣΜΑΝΕΘΕΚΕFΕΚΑΒΟΛΟΙΑΡΓΥΡΟΤΟΧΣΟΙΤΑΣΔΕΚΑΤΑΣΤΥΔΕΦΟΙΒΕΔΙΔΟΙΧΑΡΙFΕΤ-ΤΑΝΑΜΜΟΙ

Μαντικλος μ' ανεθēκε ϝεκαβολōι αργυροτοχσōι
τας {δ}δε|κατας· τυ δε Φοιβε διδοι χαριϝετταν
αμοιϝ[αν].

«Ο Μάντικλος με αφιέρωσε ως δεκάτη στον εύτοξο κάτοχο του ασημένιου τόξου. Εσύ, Φοίβε (Απόλλωνα) δώσε μου κάτι αντάξιο, για να με ευχαριστήσεις»

2. Μαρμάρινο γυναικείο άγαλμα, ανάθημα στην Άρτεμη από τη Νικάνδρη.
Βρέθηκε στη Δήλο το 1878, χρονολόγηση: περ. 660 π.Χ. Αθήνα ΕΑΜ 1.
bΝΙΚΑΝΔΡΗ Μ ΑΝΕΘΕΚΕΝ ΗΕΚΗΒΟΛΟΙ ΙΟΧΕΑΙΡΗΙ QΟΡΗ ΔΕΙΝΟΔΙΚΗΟ ΤΟ ΝΑhΣΙΟ ΕhΣΟΧΟΣ ΑΛΗΟΝ ΔΕΙΝΟΜΕΝΕΟΣ ΔΕ ΣΑΣΙΓΝΕΤΗ ΦhΑhΣΟ Δ ΑΛΟΧΟΣ Ν[ΥΝ]

Νικανδρη μ' ανεθēκεν ͱ(ε)κηβολōι ιοχεαιρηι,
ϙορη Δεινο|δικηο το Ναͱσιο, εͱσοχος αληōν,
Δεινομενεος δε κασιγνēτη, | Φͱραͱσο δ' αλοχος
ν(υν?).

«Η Νικάνδρη με αφιέρωσε στην εύστοχη τοξεύτρα, η κόρη του Δεινοδίκαιου από τη Νάξο, η πιο σπουδαία ανάμεσα στις άλλες (γυναίκες), αδελφή του Δεινομένους και τώρα σύζυγος του Φράξου»

3. Μαρμάρινο ανδρικό άγαλμα κολοσσικού μεγέθους, ανάθημα στον Απόλλωνα από τους Ναξίους.
Βρέθηκε στη Δήλο, στη ΒΔ γωνία του Οίκου των Ναξίων, όπου και βρίσκεται μέχρι τώρα, χρονολόγηση: Α. περ. 600 π.Χ. και Β. 490-480 π.Χ. ή 4ος αι. π.Χ.
Α. ΤΟ ΑΥΤΟ ΛΙΘΟ ΕΜΙ ΑΝΔΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΦΕΛΑΣ

[τ]ο αϝυτο λιθο εμι ανδριας και το σφελας.

Β. ΝΑΞΙΟΙ ΑΠΟΛΛΩΝΙ / Νάξιοι Ἀπόλλωνι
«Είμαι από τον ίδιο λίθο το άγαλμα και η βάση»
«Οι Νάξιοι (αφιέρωσαν) στον Απόλλωνα»

4. Μαρμάρινο άγαλμα Νίκης, ανάθημα στον Απόλλωνα από τον Μικκιάδη, έργο του γλύπτη Αρχέρμου, εφόσον συνανήκει η ενεπίγραφη βάση με το άγαλμα.
Βρέθηκε στη Δήλο το 1877, χρονολόγηση: περ. 660 π.Χ. Αθήνα ΕΑΜ 21.

Μικκια̣[δηι τωδ' αγα]λ̣μα καλο̣ν (*sic*) Ν̣[ικην
πτερωεσσαν ?]
Α̣ρχερμω σο[φ]ιε̄ισιν ηκηβω[λε δεχσαι Απωλ-
λων]
[τ]οι Χιοι, Μελα̣ν̣ος πατροιων ασ[τυ νεμωντι].

«Απόλλωνα μακρύτοξε, δέξου από τον Χιώτη Μικκιάδη αυτό το περίτεχνο άγαλμα (της φτερωτής Νίκης), που το έφτιαξε με την τέχνη του ο Άρχερμος, από την πατρική πόλη του Μέλανος»

5. Μαρμάρινο γυναικείο άγαλμα, ανάθημα στην Αθηνά από τον κεραμέα Νέαρχο, έργο του γλύπτη Αντήνορα.
Βρέθηκε κατά τις ανασκαφές της αθηναϊκής Ακρόπολης μέσα στον «αποθέτη της περσικής καταστροφής» (ένα τμήμα το 1862 ανατολικά του Παρθενώνα και άλλα το 1868 δυτικά του Ερεχθείου), χρονολόγηση: περ. 530 π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης 681.

Νέαρχος ἀνέθεκεν [ho κεραμε]-
ὺς ἔργον ἀπαρχὲν τἀθ[εναίαι].
Ἀντένορ ἐπ[οίεσεν h]-
ο Εὐμάρος τ[ὸ ἄγαλμα]

«Ο κεραμέας Νέαρχος αφιέρωσε το έργο στην Αθηνά ως απαρχή, το άγαλμα κατασκεύασε ο (γλύπτης) Αντήνωρ, γιος του Ευμάρου»

6. Μαρμάρινο ανάγλυφο, ανάθημα στην Αθηνά από έναν κεραμέα κυλίκων, έργο του γλύπτη Ενδοίου.
Βρέθηκε στην Ακρόπολη, χρονολόγηση: περ. 510 π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης 1332.

(*IG* I^3 764) – – – – – – – – αῖος : ἀνέθεκεν [: τἀθεναίαι] | δεκάτεν.
Ἔν[δοιος ἐποίεσ]εν

«Αφιέρωσε ο (κεραμέας Παμφ)αίος στην Αθηνά ως δεκάτη, κατασκεύασε ο (γλύπτης) Ένδοιος»

7. Μαρμάρινο άγαλμα Νίκης, ανάθημα στην Αθηνά από την πόλη της Αθήνας προς τιμήν και στη μνήμη του άρχοντα-πολέμαρχου Καλλίμαχου, ο οποίος σκοτώθηκε στη μάχη του Μαραθώνα.
Βρέθηκε κατά τις ανασκαφές της αθηναϊκής Ακρόπολης μέσα στον «αποθέτη της περσικής καταστροφής», αποκαταστάθηκε το 2010, χρονολόγηση: αμέσως μετά το 490 π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης 690.

Α΄ στίχος
[ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ Μ’ ΑΝ]ΕΘΕΚΕΝ ΑΦΙΔΝΑΙΟ[Σ] ΤΑΘΕΝΑΙΑΙ
ΑΝ[ΓΕΛΟΝ ΑΘΑ]ΑΝΑΤΟΝ ΗΟΙ Ο[...] ΕΧΟΣΙΝ
Καλλίμαχος μ’ ἀν]έθεκεν Ἀφιδναῖο[ς]
Ταθεναῖαι
Ἄν[γελον ἀθά]νατον hoι ο[…] ἔχοσιν
Β΄ στίχος
[. . . ΠΟΛΕ]ΜΑΡΧΟΣ ΑΘΕΝΑΙΟΝ ΤΟΝ ΑΓΟΝΑ
ΤΟΝ ΜΑ[. . .]ΕΛΕΝΟΝΟ[. . .]
ΠΑΙΣΙΝ ΑΘΕΝΑΙΟΝ ΜΝ[. . .]
[… πολέ]μαρχος Ἀθεναίων τὸν ἀγῶνα
τῶν μα[…]ελενον ο[…]
παισίν Ἀθεναίων μν[…]

8. Ενεπίγραφη βάση τεθρίππου (χαμένου σήμερα), ανάθημα στην Αθηνά για την πολεμική νίκη των Αθηναίων επί των Βοιωτών και των Χαλκιδέων.
Βρέθηκε στην Ακρόπολη, χρονολόγηση: Α. 505 π.Χ. και Β. 455 π.Χ. Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο ;;;

(*IG* I^3 501) Α. [δεσμοῖ ἐν ἀχνύεντι σιδερέοι ἔσβεσαν hύβ]ριν : / παῖδε[ς Ἀθεναίον ἔργμασιν ἐμ πολέμο] /
[ἔθνεα Βοιοτο̃ν καὶ Χαλκιδέον δαμάσαντες]: / το̃ν hίππος δ[εκάτεν Παλλάδι τάσδ’ ἔθεσαν].
Β. [ἔθνεα Βοιοτο̃ν καὶ Χαλκιδέον δαμά]σαν[τες] / [παῖδ]ες Ἀθεναίον ἔργμα[σιν ἐμ πολέμο] /
[δεσμοῖ ἐν ἀχνύεντι σιδερέοι ἔσβε]σαν [hύβριν / τ]ο̃ν hίππος δεκάτ[εν Παλλάδι τάσδ’ ἔθεσαν].

Α. «Έκαμψαν την αλαζονία υποδουλώνοντας με βαριά σιδερένια δεσμά, τα παιδιά της Αθήνας στον πόλεμο, αφού δάμασαν το λαό των Βοιωτών και των Χαλκιδέων. Αυτές τις φοράδες αφιέρωσαν ως δεκάτη στην (Αθηνά) Παλλάδα»

Β. «Αφού δάμασαν το λαό των Βοιωτών και των Χαλκιδέων τα παιδιά της Αθήνας στον πόλεμο, έκαμψαν την αλαζονία υποδουλώνοντας με βαριά σιδερένια δεσμά. Αυτές τις φοράδες αφιέρωσαν ως δεκάτη στην (Αθηνά) Παλλάδα»

9. Ενεπίγραφη μαρμάρινη βάση, ανάθημα στη Δήμητρα και την Κόρη από τη Λυσιστράτη.
Βρέθηκε στην Αθήνα, ίσως από το Ελευσίνιον, χρονολόγηση: περ. 450 π.Χ. Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο.

(*IG* I^3 953) [ἀ]ρρήτο τελετῆς πρόπολος σῆς, πότνια Δηοῖ, /
καὶ θυγατρὸς προθύρο κόσμον ἄγαλμα τόδε /
ἔστησεν στέφανω Λυσιστράτη, οὐδὲ παρόντων /

φείδεται, ἀλλὰ θεοῖς ἄφθονος ἐς δύναμιν.

«Η υπηρέτρια των ανομολόγητων μυστηρίων σου, σεβάσμια Δήμητρα μαζί με την Κόρη σου, η Λυσιστράτη, αφιέρωσε δύο στεφάνια ως στολίδι στις πύλες (του ιερού), ούτε για τα έξοδα νοιάζεται, αλλά απλόχερα προσφέρει στους θεούς όσο μπορεί»

10. Μαρμάρινο ανάγλυφο, ανάθημα στον Κηφισό από την Ξενοκράτεια.

Βρέθηκε στο Νέο Φάληρο το 1908, χρονολόγηση: 410/400 π.Χ. Αθήνα ΕΑΜ 2756.

(*IG* II² 4548 = IG I³ 987) Ξενοκράτεια Κηφισο͂ ἱερὸν ἱδρύσατο καὶ ἀνέθηκεν ξυνβώμοις τε θεοῖς διδασκαλίας τόδε δῶρον, Ξενιάδο θυγάτηρ καὶ μήτηρ ἐκ Χολλειδῶν, θύεν τῶι βουλομένωι ἐπὶ τελεστῶν ἀγαθῶν.

«Η Ξενοκράτεια, κόρη του Ξενιάδη και μητέρα του Ξενιάδη από το δήμο των Χολλειδών, ίδρυσε το ιερό προς τιμήν του Κηφισού και αφιέρωσε το δώρο αυτό στους σύμβωμους θεούς, ανταποδίδοντας τη διδασκαλία τους. Όποιος επιθυμεί, μπορεί να προσφέρει θυσία για την εκπλήρωση κάθε καλού»

11. Μαρμάρινο ανάγλυφο, ανάθημα στον Ασκληπιό από τον αμαξά Αντιμέδοντα.

Βρέθηκε στο ιερό του Ασκληπιού στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης, χρονολόγηση: περ. 400 π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης 1341.

(*IG* II² 4356)

[ἐκ μεγάλ]ωμ πετρῶν Ἡγεμόνο[ς γεγαὼς]

Ἀν[τιμέδω]ν σωθὲς δὲ Ἀσκληπιὲ το[ῦτο ανέθηκέν]

Σοι [καλὸ]ν ἐς τέμενος τῷ δίδο ε[ὐτυχίαν]

«ο Αντιμέδων, γιος του Ηγεμόνα, επειδή σώθηκε από κατολίσθηση μεγάλων βράχων, με χαρά σε σένα τον Ασκληπιό αφιέρωσε (το ανάγλυφο) στο ωραίο ιερό σου, δώσε του καλή τύχη»

12. Μαρμάρινο ανάγλυφο με ιππείς, ανάθημα σε ανάμνηση νίκης σε ιππικό αγώνισμα, ίσως στα Παναθήναια, από μέλη της Λεοντίδος φυλής (*Εικόνα 2.30*).

Βρέθηκε στην Αγορά της Αθήνας το 1970 (εντοιχισμένο σε μεταγενέστερο κτίσμα πίσω από τη Βασίλειο Στοά), χρονολόγηση: α΄ μισό 4ου αι. π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς Ι 7167.

ΛΕΟΝΤΙΣ ΕΝΙΚΑ

Λεοντὶς ἐνίκα

«Νίκησε η Λεοντίς (φυλή)»

13. Μαρμάρινο ανάγλυφο, ανάθημα στην Άρτεμη από την Αριστονίκη.

Χρονολόγηση β΄ μισό 4ου αι. π.Χ., Βραυρώνα, Αρχαιολ. Μουσείο 1151.

ΑΡΤΕΜΙΔΙ ΕΥΞΑΜΕΝΗ ΑΝΕΘΗΚΕΝ ΑΡΙΣΤΟΝΙΚΗ ΑΝΤΙΦΑΤΟΥΣ ΘΟΡΑΙΕΩΣ ΓΥΝΗ

Ἀρτέμιδι εὐξαμένη ἀνέθηκεν Ἀριστονίκη Ἀντιφάτους Θοραιέως γυνή

«Αφιέρωσε η Αριστονίκη, σύζυγος του Αντιφάτου από το δήμο των Θοριαίεων, κάνοντας προσευχή στην Άρτεμη»

2.2 Εκπαίδευση

«… κάθε σπιτικό είναι μέρος της πόλης, και όλοι αυτοί (δηλαδή σύζυγοι, παιδιά και πατέρας) ανήκουν στην οικογένεια, και είναι ανάγκη να εξετάσουμε την αρετή του μέρους στο πλαίσιο της αρετής του συνόλου, πρέπει να μορφώνουμε και τα παιδιά και τις γυναίκες παίρνοντας υπόψη το είδος του πολιτεύματος. Κι αν μας ενδιαφέρει να γίνει μία πόλη σημαντική, τότε πρέπει και τα παιδιά και οι γυναίκες να είναι σημαντικοί. Και φυσικά αυτό είναι αναγκαίο να μας ενδιαφέρει. Γιατί οι γυναίκες είναι το μισό των ελεύθερων πολιτών, και από τα παιδιά θα προκύψουν οι ενεργοί πολίτες της πόλης» (*Αριστοτέλης Πολιτικά 1260b 13-20*).

Σύμφωνα με τον Αριστοφάνη, οι καλύτεροι από τους ποιητές διδάσκουν τους πολίτες ανάλογα με τα θέματά τους. Έτσι, ο Όμηρος διδάσκει για την τιμή και τη δόξα και γενικά για τις πολεμικές δράσεις, ο Ορφέας για τις τελετές και την αποχή από τους φόνους, ο Μουσαίος για τις θεραπείες των νόσων και τους χρησμούς, ενώ ο Ησίοδος για τις αγροτικές εργασίες και τις κατάλληλες εποχές (*Αριστοφάνης Βάτραχοι 1030-6*: «Σκέψου μονάχα πόσο ωφέλησαν από παλιά την ανθρωπότητα όλοι εκείνοι οι ποιητές με το υψηλό, γενναίο φρόνημα. Ο Ορφέας μάς δίδαξε την τέλεση των μυστηρίων και ν᾽ αποφεύγουμε τους φόνους. Ο Μουσαίος την τέχνη του χρησμού και να θεραπεύουμε ένα σωρό ασθένειες. Ο Ησίοδος όλες τις αγροτικές δουλειές, το όργωμα, το θέρισμα, καθώς και τις εποχές των καρπών. Τέλος, ο ανυπέρβλητος, ο θείος Όμηρος, σε τι χρωστάει τη φήμη και τη δόξα του, αν όχι στ᾽ ότι μας εδίδαξε χρήσιμα πράματα, σχηματισμούς μαχών, τις αρετές του πολεμιστή

και το χειρισμό των όπλων;» [μτφρ. Κ. Ταχτσή]). Η πεποίθηση αυτή εντάσσεται στην ιδιορρυθμία του ελληνικού κόσμου και της γενικότερης οργάνωσής του ως κοινωνίας κατά βάση προφορικής και συνεπώς πρωτίστως ακροαματικής φύσεως. Ο δέκτης της παιδείας στηριζόταν στην ακρόαση και στην απομνημόνευση κάθε είδους γνώσης και σοφίας. Ο Αθηναίος Νικήρατος είναι μία πολύ ενδεικτική περίπτωση, καθώς αναφέρει ότι ο πατέρας του τον ανάγκασε να αποστηθίσει όλα τα ομηρικά έπη και γι' αυτό καυχιέται ότι μπορεί να απαγγείλει όλη την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* (*Ξενοφών Συμπόσιον 3.5-6*).

Η επιλογή του πολεμικού και ηρωικού έπους ως εκπαιδευτικού προτύπου μπορεί να ξενίζει, εφόσον ο ομηρικός κώδικας αξιών θα έπρεπε να θεωρείται ξεπερασμένος εξαιτίας του αντιδημοκρατικού και άκρως αριστοκρατικού προσανατολισμού του, αλλά ακριβώς σε αυτή την επιλογή γίνεται κατανοητή η επιβίωση ορισμένων βασικών αρχών που διέπουν την αρχαία ελληνική κοινωνία. Η ανδρική τιμή, η αρετή στο πεδίο της μάχης που οδηγεί στο κλέος, η καλή φήμη και ταυτόχρονα η συμπόρευση και σύζευξη του πρακτικού βίου με τον θεωρητικό –όπως λέγει ο Φοίνιξ, παιδαγωγός του Αχιλλέα, το βασικό ιδεώδες του άνδρα συνοψίζεται στο ***μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι, πρηκτῆρά τε ἔργων*** (*Ἰλιάς 9.438-43*, πρβλ. *15.283-4* για έναν ήρωα που διαπρέπει εξίσου στα αθλήματα και στις συνελεύσεις, εκεί όπου οι νέοι συναγωνίζονται σε λόγια) και φυσικά ο σεβασμός και η υπακοή στους μεγαλύτερους βρίσκονταν στο επίκεντρο της αξιακής κατασκευής σε κάθε ελληνική πόλη, ασφαλώς και στη δημοκρατική Αθήνα. Το ιλιαδικό ***αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων*** («να είμαι πάντα πρώτος και να ξεπερνώ τους άλλους») που λέγεται δύο φορές, μία από το τρωικό και μία από το ελληνικό στρατόπεδο (*Ἰλιάς 6.208 = 11.784*), παρέμεινε στην αρχαιότητα η πεμπτουσία της ιδανικής αγωγής. Στα αρχαϊκά χρόνια, ίσως και παλιότερα, μεγαλύτερη έμφαση δινόταν στη στρατιωτική εκπαίδευση. Οπωσδήποτε, τα μέλη της άρχουσας αριστοκρατικής τάξης είχαν περισσότερο χρόνο, για να ασχοληθούν με την εκμάθηση μουσικής και την άθληση, συμμετέχοντας σε συμπόσια και αγώνες.

Στην ομηρική κοινωνία, ο νέος (*κοῦρος*) παρουσιάζεται να υπηρετεί στο συμπόσιο των ενηλίκων (γεμίζοντας μέχρι το χείλος ή στεφανώνοντας τους κρατήρες, τυπικός στίχος συνολικά πέντε φορές στα έπη, βλ. και *2.3*). Μπορεί, επίσης, να αλλάξει τόπο διαβίωσης (ο Πάτροκλος πηγαίνει με τον πατέρα του και εγκαθίσταται στη Φθία ως θεράπων του Αχιλλέα, *Ἰλιάς* 22.90). Οπωσδήποτε, ξέρει να φέρεται με σεβασμό (*αἰδώς*) απέναντι στους γεροντότερους και τους φιλοξενούμενούς του και να μην προκαλεί την κοινωνική αγανάκτηση (*νέμεσις*) με τη συμπεριφορά του (όπως ο Τηλέμαχος στην Πύλο και την Ιθάκη αντίστοιχα), ξέρει να παίζει λύρα και να τραγουδά (όπως ο Αχιλλέας) και συμμετέχει σε χορούς, σε παιχνίδι μπάλας (έτσι οι νεαροί Φαίακες στη Σχερία) και γενικά σε αθλητικούς αγώνες (κυρίως στα άθλα επί Πατρόκλω, *Ἰλιάς* 24).

Άλλη σημαντική παράμετρος είναι ο προσανατολισμός της παιδείας στη διαμόρφωση ενεργών μελών της κοινότητας και η κοινωνικοποίηση με στόχο την πρακτική αξιοποίηση όλων των μελών της. Στη στρατιωτική Σπάρτη, στόχος ήταν η στρατιωτική αριστεία και η σπαρτιατική εκπαίδευση αποτελεί ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο, που πρέπει να εξετάζεται χωριστά, καθώς μάλιστα και οι υπόλοιποι Έλληνες αξιολογούσαν ότι η περιοχή αυτή είχε μεγάλες και αξιοσημείωτες διαφορές σε σχέση με άλλες. Δυστυχώς, οι πηγές που διαθέτουμε για τη Σπάρτη είναι μεταγενέστερες (Πλούταρχος *Λυκοῦργος* και επιγραφές) ή μη λακωνικές (Πλάτων, Ξενοφών) και, συνεπώς, πολλά δεδομένα δεν είναι βέβαια, όπως θα δούμε παρακάτω. Ο Πλάτων (*Νόμοι 643*a-*5*) παρέχει τα βασικά συστατικά της ορθής παιδείας και των στόχων της σε πολλά από τα κείμενά του, καθώς, ως γνωστόν, προέτασσε την παιδεία ως ακρογωνιαίο λίθο για τη διαμόρφωση εκείνου του άνδρα που επιθυμεί να γίνει ***ἀγαθός***. Η εκπαίδευση έπρεπε να ξεκινά από την παιδική ηλικία και να συνδυάζει το *παίζειν* με το *σπουδάζειν*. Ένας λόγος για την όσο το δυνατόν καλύτερη εκπαίδευση των παιδιών ήταν το *γηροβοσκεῖν*. Αυτό φαίνεται ότι αποτελούσε κοινό ζητούμενο και το εκφράζει γλαφυρά ο Ισχόμαχος, ένας συντηρητικός Αθηναίος πολίτης του 4ου αι. π.Χ. (*Ξενοφών Οἰκονομικός 7.12-13*: «αν ο θεός ευοδώσει να μας δώσει παιδιά, τότε θα σκεφτούμε πώς θα τα εκπαιδεύσουμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Γιατί αυτό είναι το κοινό μας καλό, να έχουμε δηλαδή όσο το δυνατό καλύτερους συμμάχους και γηροβοσκούς»).

Σε γενικές γραμμές, δεχόμαστε σήμερα ότι για την αρχαϊκή και κλασική εποχή και παρ' όλες τις τοπικές διαφοροποιήσεις, η παιδεία στις περισσότερες πόλεις αφορούσε μία όχι πολύ μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, όπως συνέβαινε στην Αθήνα και τη Σπάρτη παρά τις επιμέρους διαφορές μεταξύ τους[353]. Επίσης, είμαστε βέβαιοι ότι επρόκειτο για μία οικογενειοκεντρική εκπαίδευση και χωρίς ανάμειξη της ευρύτερης κοινότητας, με εξαίρεση την υποχρεωτική στρατιωτική παιδεία. Ως προς τους στόχους της, από τη μία, μέσω του αθλητισμού, των αγώνων, της μουσικής σε λατρευτικό ή κοσμικό επίπεδο και τη συμποσιακή συμβίωση, η εκπαίδευση αποσκοπούσε στη δημιουργία αισθήματος αλληλεγγύης μεταξύ των μελών μίας ομάδας, και από την άλλη, στόχευε στην ανάδειξη του ατόμου ανάμεσα στους «*ὁμοίους*» του (με την έννοια των κοινών αξιών και συμφερόντων), και συνεπώς στην απόκτηση κύρους μέσα στον οίκο (την οικογένεια), στην ομάδα των συνομηλίκων και, τελικά, στην κοινότητα. Χωρίς τίποτε να είναι καθορισμένο και θεσμοθετημένο, η συμμετοχή σε διάφορες εκδηλώσεις της κοινότητας θεωρούνταν η προϋπόθεση για την πλήρη ένταξη στο πολιτικό σώμα και,

στη συνέχεια, για τη συμμετοχή σε διάφορα αξιώματα. Συνεπώς, η κατά βάση ιδιωτική και αυτορυθμιζόμενη παιδευτική διαδικασία γινόταν προϋπόθεση της κοινωνικής και πολιτικής συνοχής[354].

Σε αντίθεση με τα κορίτσια, τα αγόρια προορίζονταν για τη δημόσια παρά για την ιδιωτική ζωή. Έπρεπε να προετοιμαστούν από νωρίς για τον κοινωνικό και πολιτικό χώρο, μέσα στον οποίον θα δραστηριοποιούνταν εντατικά ως ενήλικες. Η εκπαίδευσή τους άρχιζε στην ηλικία των επτά ετών με τα πρώτα μαθήματα ανάγνωσης, γραφής και μουσικής, παράλληλα με την αθλητική αγωγή. Ο χρόνος της εκπαίδευσης εξαρτιόταν από τις οικονομικές δυνατότητες του πατέρα και μπορούσε να διαρκέσει από μικρό διάστημα μέχρι πολλά χρόνια (με έμφαση: *Πλάτων Πρωταγόρας 325c-326c*). Καθώς δεν υπήρχε οργανωμένο σύστημα εκπαίδευσης στην Αθήνα και τις περισσότερες πόλεις, τα σχολεία ήταν ιδιωτικά, και συνεπώς η παιδεία κάθε νέου διέφερε και εξαρτιόταν από την κοινωνική και οικονομική κατάσταση της οικογένειάς του. Ξεκινώντας από αυτή την πραγματικότητα, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι πρέπει να γίνουν νόμοι για μία παιδεία κοινή για όλους, δηλαδή με δημόσιο χαρακτήρα (Πολιτικά ό.π.), και να μορφώνονται ισοδύναμα οι μελλοντικοί πολίτες.

Η εκπαίδευση των νέων είναι ένα από τα θέματα που εμφανίζονται στη νομοθεσία του Σόλωνα, ήδη στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Ο Αισχίνης αναφέρει και σχολιάζει τα μέτρα που όρισε ο Σόλων για τη σχέση δασκάλων και παιδιών καθώς και για τη λειτουργία των διδασκαλείων: την ώρα προσέλευσης και αναχώρησης, τον αριθμό των μαθητών μέσα στην τάξη, τη ρητή απαγόρευση οι διδάσκαλοι να ανοίγουν τα σχολεία και οι παιδοτρίβες τις παλαίστρες πριν από την ανατολή του ήλιου και να κλείνουν μετά από τη δύση, επειδή παραμονεύουν κίνδυνοι στο σκοτάδι (*Αισχίνης 1.9-12*: «οι δάσκαλοι των παιδιών ας ανοίγουν τα διδασκαλεία όχι νωρίτερα από την ανατολή του ήλιου και ας τα κλείνουν πριν τη δύση του. Και ας μην επιτρέπεται να μπαίνουν στα σχολεία όσοι είναι μεγαλύτεροι σε ηλικία, όσο είναι μέσα τα παιδιά, εκτός αν είναι ο γιος ή ο αδελφός ή ο ανιψιός του δάσκαλου. Αν όμως κάποιος εισέλθει παρόλα αυτά, ας τιμωρηθεί με θάνατο. Και οι υπεύθυνοι για τα γυμναστήρια ας μην αφήνουν κανέναν από τους ενήλικες να κάθονται μαζί στις ερμαϊκές στήλες με κανέναν τρόπο. Και αν επιτρέψει και δεν διώξει από το γυμνάσιο, τότε ας είναι ένοχος ο γυμνασιάρχης με βάση το νόμο για τη διαφθορά των ελεύθερων πολιτών»).

Με τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη και τον εκδημοκρατισμό της Αθήνας, η γραφή και η ανάγνωση έγιναν απαραίτητες και συνεπώς η συστηματικότερη εκπαίδευση ήταν όλο και πιο αναγκαία. Η αύξηση των παραστάσεων με «σκηνές σχολείου» φανερώνει το αυξημένο ενδιαφέρον των πολιτών για συστηματική παιδεία, που παρέμεινε βέβαια ιδιωτικού χαρακτήρα. Η άλλη όψη του νομίσματος διαφαίνεται στη νοσταλγία ενός συντηρητικού Αθηναίου για την **ἀρχαίαν παιδείαν**, δηλαδή τότε που ανθούσε η δικαιοσύνη και η σωφροσύνη και που ορίζεται ως η παιδεία της εποχής των Μαραθωνομάχων. Σε αυτή αντιπαρατίθεται η **νέα παιδεία** (βλ. 1.2)[355]. Στην αρχαϊκή εποχή και μέχρι τα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ., επικρατούσε το ιδεώδες της σωματικής και ηθικής καλλιέργειας, για την επίτευξη του οποίου βασικά μέσα ήταν η γυμναστική και η μουσική. Βασικό αντικείμενο μελέτης και άσκησης στη γραφή και την ανάγνωση ήταν τα ποιητικά κείμενα, όπως φαίνεται και από τις απεικονίσεις γραπτών κυλίνδρων στα αγγεία. Γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., μαζί με την ποίηση, νέες γνωστικές ειδικότητες εμφανίστηκαν και προστέθηκαν στην εκπαίδευση, ενώ παράλληλα, ακόμη και η ποιητική και αθλητική παιδεία και οι σχετικές δραστηριότητες έγιναν πιο εξειδικευμένες και δημιούργησαν, έτσι, μία νέα τάξη επαγγελματιών διδασκάλων. Στη συνέχεια, μέχρι το τέλος της κλασικής εποχής, δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στην πνευματική μόρφωση με σκοπό τη δημιουργία ολοκληρωμένων πολιτών και αναπτύχθηκαν διάφορα γνωστικά πεδία στην εκπαίδευση. Η διδασκαλία των σοφιστών με επίκεντρο τη ρητορική έγινε πολύ δημοφιλής, ακόμη και αν ορισμένοι, με πρώτο τον Πλάτωνα, την κατέκριναν. Έτσι, περιορίστηκε ο ρόλος της άθλησης και ενισχύθηκε η γραμματική διδασκαλία, η οποία έγινε προϋπόθεση, για να προχωρήσει κάποιος σε ανώτερες σπουδές.

Οι γραπτές πηγές μαρτυρούν την ύπαρξη ιδιαίτερων οικημάτων που χρησίμευαν ως σχολεία (*Ηρόδοτος 6.27*: στη Χίο, όπου κατέρρευσε η στέγη και σκοτώθηκαν 119 μαθητές, ενώ σώθηκε μόνον ένας, *Θουκυδίδης 7.29.5*: στη Μυκαλησσό Βοιωτίας, όπου οι Θράκες εισέβαλαν και έσφαξαν όλους τους μαθητές, *Παυσανίας 6.9.6*: στην Αστυπάλαια, όπου ο πυγμάχος Κλεομήδης εισέβαλε στο κτήριο και έριξε το στήριγμα της στέγης σκοτώνοντας 60 μαθητές). Για το σχολείο αναφέρονται οι ονομασίες **διδασκαλεῖον** και **παιδαγωγεῖον** (*Δημοσθένης 18.257-58*, πρβλ. Παυσανίας 6.9.6, Πλάτων *Πρωταγόρας* και Αισχίνης 1, ό.π.), αλλά δεν είναι τόσο συχνές. Γνωρίζουμε ότι ορισμένα σχολεία λειτουργούσαν σε ιδιωτικούς χώρους και άλλα σε ενοικιαζόμενους, ακόμη και στο ύπαιθρο, επίσης ότι μπορούσαν να έχουν περισσότερες αίθουσες ή ότι μερικές φορές ήταν ενσωματωμένα στις εγκαταστάσεις της παλαίστρας. Ανάλογα με το είδος της παρεχόμενης εκπαίδευσης, οι μαθητές πήγαιναν *εἰς διδασκάλου*, *εἰς γραμματιστοῦ*, *εἰς κιθαριστοῦ*, *εἰς παιδοτρίβου*, ή γενικώς στην *παλαίστρα* και στο *χορηγεῖον*, όπου γινόταν η προπόνηση για διάφορα αθλήματα και για χορούς, στο σπίτι του χορηγού, αντίστοιχα (το τελευταίο ταυτίζεται συχνά με το *διδασκαλεῖον*).

Επομένως, τρεις ήταν οι βασικοί δάσκαλοι με διακριτούς ρόλους και με τη σειρά που είχαν στην παιδευτι-

κή διαδικασία (αναφέρονται όλοι μαζί στον *Πλάτωνα Πρωταγόρας 312b1*): ο **γραμματιστής** «περὶ γραμμάτων γραφῆς τε καὶ ἀναγνώσεως» (*Πλάτων Εὐθύδημος 279e4*), ο **κιθαριστής** για τη μουσική παιδεία, δεύτερος μετά το γραμματιστή (έτσι *Πλάτων Νόμοι 812b2*) και τέλος ο **παιδοτρίβης** που ασχολείται με την προπόνηση και την άθληση του σώματος (*Πλούταρχος Ἠθικά 186d2, Ισοκράτης περὶ ἀντιδόσεως 181-83*). Η διδασκαλία χωριζόταν ανάμεσα στους μικρούς παῖδες (ίσως από 12 έως 15 χρονών)[356] και τους νεανίσκους (από 15 έως 18 χρονών: *Πλάτων Λύσις 206d*). Η θέση των δασκάλων από κοινωνική και οικονομική άποψη δεν ήταν πάντα η καλύτερη, γιατί αντιμετώπιζαν επικρίσεις από τους γονείς και τους μαθητές τους[357] ή έπαιρναν χαμηλές αμοιβές. Ορισμένοι εργάζονταν ως βοηθοί (**ὑποδιδάσκαλοι**) στα σχολεία άλλων, όπως ο πατέρας του ρήτορα Αισχίνη στο σχολείο του Ελπία (*Δημοσθένης 18.129*). Βέβαια, υπήρχαν και εξαιρέσεις, καθώς γνωρίζουμε ότι ειδικά οι αμοιβές των σοφιστών ήταν αρκετά υψηλές, για να μπορούν να τις πληρώνουν όλοι. Αν δεν υπήρχε χρηματική δυνατότητα, το παιδί ήταν αναγκασμένο να μην εκπαιδευτεί όπως έπρεπε (*ψευδο-Λυσίας 20.11*). Ο αλλαντοπώλης του Αριστοφάνη ομολογεί ότι δεν έχει μόρφωση και ξέρει τσάτρα πάτρα λίγα γράμματα (*Ἱππῆς 188-9*). Ανάλογες διαβαθμίσεις θα είχε και η αθλητική εκπαίδευση ή η συμμετοχή σε αθλητικούς αγώνες, επειδή η μετάβαση π.χ. σε ιερά εκτός πόλης απαιτούσε μία σχετική δαπάνη και δεν γνωρίζουμε αν τα πιο άπορα παιδιά μπορούσαν να την καλύψουν, μολονότι μερικές φορές η χρηματοδότηση γινόταν από την πολιτεία.

Στον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα δίνεται αναλυτική παρουσίαση της καθιερωμένης εκπαίδευσης. Φυσικά, ο φιλόσοφος ενδιαφέρεται πρωτίστως για τη διδασκαλία της αρετής και για την ηθική διαπαιδαγώγηση, αλλά ακόμη και έτσι μας παρέχει αναλυτικά τα πραγματικά στάδια της αθηναϊκής παιδείας. Αυτή ξεκινά από την οικογένεια που περιλαμβάνει την τροφό, τη μητέρα, τον παιδαγωγό, ενώ τελευταίος κατονομάζεται και ο «ίδιος ο πατέρας». Στη συνέχεια, παρουσιάζονται με τη σειρά τα τρία στάδια της παιδείας με βάση το δάσκαλο και το αντικείμενο διδασκαλίας. Ο γραμματικός διδάσκαλος μαθαίνει τα γράμματα, την ανάγνωση των αγαθών ποιητών και την αποστήθισή τους, γιατί περιέχουν πολλές παραινέσεις και εγκώμια των παλαιών ανδρών. Σκοπός ήταν το παιδί να μιμηθεί τις πράξεις αυτές. Ακολουθούν οι κιθαριστές, που ενδιαφέρονται, επίσης, για τη σωφροσύνη και τη σημασία της αρμονίας. Τελευταία έρχεται η άσκηση του σώματος από τους παιδοτρίβες. Η τελική παρατήρηση είναι σημαντική: όλα αυτά τα στάδια της παιδείας τα ολοκληρώνουν οι πιο εύποροι και το διάστημα εξαρτάται ακριβώς από την οικονομική επιφάνεια των γονέων (*Πλάτων Πρωταγόρας 325c 5-326c 5*).

Τη σύνοψη της παιδείας του σωστού Αθηναίου πολίτη, που όμως η παρακμασμένη Αθήνα δεν ήταν πλέον σε θέση να προσφέρει, δίνει ο κορυφαίος του χορού στους *Βατράχους* (*Αριστοφάνης Βάτραχοι 727-9*: «ανθρώπους τίμιους και φρόνιμους και καλλιεργημένους, ανθρώπους με παράδοση και ρίζες ανεθρεμμένους μέσα στις παλαίστρες και τα καλά σχολειά αυτούς τους βρίζουμε …» [μτφρ. Κ. Ταχτσή]).

2.2.1 Γραμματική παιδεία

Ο **γραμματιστής** δίδασκε πρώτα γραφή και μετά ανάγνωση στα παιδιά με τη μέθοδο που περιγράφει ο Πλάτων (*Πρωταγόρας 326d 2*): στους μαθητές που δεν μπορούσαν να γράψουν χάραζαν το περίγραμμα των γραμμάτων με τη γραφίδα, τους έδιναν τον πίνακα (*γραμματεῖον*) και τα ανάγκαζαν να γράφουν *κατὰ τὴν ὑφήγησιν τῶν γραμμῶν*. Το ρήμα ***ἀποστοματίζειν*** χρησιμοποιείται για το συνηθέστερο τρόπο εκμάθησης (*Πλάτων Εὐθύδημος 276c 4*). Μία σκανδαλιστική εικόνα από αυτά τα μαθήματα δίνει ο Χαρμίδης, που είδε κάποτε το Σωκράτη «στο χώρο του γραμματιστή και στο ίδιο βιβλίο οι δύο σας κάτι αναζητούσατε και το κεφάλι ήταν κοντά στο κεφάλι και ο γυμνός ώμος κοντά στο γυμνό ώμο του Κριτόβουλου» (*Ξενοφών Συμπόσιον 4.27*).

Η εκμάθηση ξεκινούσε με τα απλά γράμματα, τα **στοιχεῖα** και προχωρούσε στις συλλαβές (η λέξη **συλλαβή** μαρτυρείται με αυτή ακριβώς τη σημασία, π.χ**.** *Αισχύλος Ἑπτά 468* και ευρετής της ήταν ο Παλαμήδης). Ο όρος *στοιχεῖα* για τα γράμματα της αλφαβήτου χρησιμοποιούνταν, επίσης, για τους αριθμούς και τα μουσικά διαστήματα (*κωμικό απ. 339a, b10, Πλάτων Θεαίτητος 205b, Ηρώδας Μιμίαμβοι 3.22-26, 34*). Αυτό έχει σημασία, καθώς γνωρίζουμε ότι ο γραμματιστής δίδασκε, επίσης, αριθμητική και ίσως λίγα στοιχεία γεωμετρίας και αστρονομίας. Στο πλαίσιο του γραμματισμού εντάσσονται και τα λεγόμενα «αλφαβητάρια»[358], δηλαδή πλήρεις ή αποσπασματικές σειρές των γραμμάτων του αλφαβήτου που βρίσκουμε γραμμένα ή χαραγμένα πάνω σε ολόκληρα ή σπασμένα αγγεία, κεραμίδες και σπανιότερα σε άλλα αντικείμενα ήδη από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. Βέβαια, έχουν δοθεί διάφορες ερμηνείες για τη συνήθεια αυτή που ποικίλλουν από την εκπαιδευτική-μαθησιακή, τη μαγική-συμβολική μέχρι την καθαρά διακοσμητική σημασία της, αλλά η συχνή παρουσία των αλφαβηταρίων στα αρχαϊκά χρόνια είναι οπωσδήποτε απόδειξη για τη γνώση της γραφής και την περηφάνια των «μορφωμένων» σε μία εποχή, στην οποία η εγγράμματη παιδεία ήταν ακόμη περιορισμένη.

Όργανα γραφής[359] ήταν οι ξύλινοι **πίνακες** ή **δέλτοι** με κηρωμένη επιφάνεια ή ενίοτε με λευκό χρώμα, τα όστρακα (θραύσματα αγγείων) και κομμάτια παπύρων που αποτελούσαν και το πιο ακριβό υλικό γραφής. Οι

κάλαμοι ή **γραφίδες**[360] (*Πλάτων Φαῖδρος 276c7-9*) κατασκευάζονταν από διάφορα υλικά (ξύλο, χαλκό, ελεφαντοστό) και συχνά αποθηκεύονταν σε ειδικές θήκες. Πρόκειται για τα βελονοειδή αντικείμενα για τη χάραξη των γραμμάτων που είχαν το ένα άκρο μυτερό, για να γράφει, και το άλλο πεπλατυσμένο, για να σβήνει. Στον τρίτο *Μιμίαμβο* ο Ηρώδας παρουσιάζει τη διαδικασία (*Διδάσκαλος στ. 14-18*): η μητέρα παραπονιέται ότι ο ανεπρόκοπος γιος της προτιμά να παίζει ζάρια παρά να γράφει πάνω στην πινακίδα, που η ίδια κάθε μήνα κοπιάζει να ετοιμάζει: «και την καημένη την πλάκα του, που του τη γυαλίζω με κερί κάθε μήνα, την έχει πεταμένη κάτω απ᾽ το κρεβάτι, από μέσα για να κοιτάει τον τοίχο. κι αν του ᾽ρθει να τήνε πιάσει, λες και βλέπει φάντασμα, δεν είναι για να γράψει τίποτε της προκοπής, μα για να την ξύσει ολόκληρη. Τα ζάρια του όμως λάμπουνε πιο πολύ κι απ᾽ το μπουκαλάκι με τ᾽ αρώματά μου, τα ᾽χει ταχτοποιημένα στις θήκες τους, στο διχτάκι τους» [μτφρ. Σ. Κακίση – Στ. Κουμανούδη]). Από αυτό το μεταγενέστερο ποίημα αποκομίζουμε μία σαφή, αν και χονδροειδή, εικόνα για τις παιδαγωγικές μεθόδους του γραμματιστή στα ανεπίδεκτα μάθησης παιδιά (69: τους πεδήτας καὶ ἀποτάκτους), που ήταν το ξύλο με πέτσινο βούρδουλα (68: δριμὺ σκῦλος ἢ βοὸς κέρκος). Το μελάνι (**μέλαν**, Πλάτων *Φαῖδρος* ό.π.: ἐν ὕδατι γράψει μέλανι σπείρων διὰ καλάμου), φτιαχνόταν από μείγμα σκουριάς καμένου πεύκου και κόλλας, αλεσμένου και ανακατεμένου με νερό, και έχουν σωθεί μελανοδοχεία διαφόρων σχημάτων[361], πήλινα και μετάλλινα. Ο Δημοσθένης μιλά υποτιμητικά για τον αντίπαλό του Αισχίνη, θυμίζοντας ότι στην παιδική του ηλικία ήταν τόσο φτωχός που βοηθούσε το δάσκαλο πατέρα του και έξυνε το μελάνι, σκούπιζε με το σφουγγάρι τα θρανία και καθάριζε τις αίθουσες διδασκαλίας (*18.258-9*). Η περιγραφή αυτή μάς δίνει σημαντικές βασικές πληροφορίες για το «σχολικό χώρο» στην κλασική εποχή.

2.2.2 Μουσική παιδεία

Η μουσική έπαιζε πολύ μεγάλο ρόλο στην εκπαίδευση των παιδιών και στη διαμόρφωση του *μουσικοῦ* και *ἁρμονικοῦ ἀνδρός* (π.χ. *Πλούταρχος Ἠθικά 827a 4-b 1*). Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, προηγείται της άθλησης και είναι για την ψυχή ό,τι είναι για το σώμα η γυμναστική (*Πολιτεία 376e*, *377a*). Βέβαια, εκτιμούσαν περισσότερο τη μετρημένη ενασχόληση με αυτή και ο Αριστοτέλης επέκρινε τη συμμετοχή σε επαγγελματικούς μουσικούς αγώνες και συνιστούσε την εκμάθηση μελωδιών με ηθικό περιεχόμενο (*Πολιτικά 1341a 18-28*).

Ο **κιθαριστής** μάθαινε στα αγόρια να παίζουν κιθάρα (ή λύρα με πλῆκτρον)[362] και αυλό, να απαγγέλλουν και να τραγουδούν (Πλάτων *Πρωταγόρας*). Αποκτούσαν, έτσι, αίσθηση του ρυθμού και της αρμονίας και μπορούσαν να συμμετέχουν σε διάφορες θρησκευτικές εορτές. Ειδικά στην Αθήνα, η θέσπιση μουσικών αγώνων (*αὐλεῖν*, *ᾄδειν*, *κιθαρίζειν*: *Πλούταρχος Περικλῆς 13.11*) από τον Περικλή στα Παναθήναια έδωσε ακόμη μεγαλύτερη ώθηση στην εκμάθηση μουσικής. Γενικά, θεωρούσαν ακαλλιέργητο τον άνθρωπο που δεν γνώριζε μουσική, χορό και τραγούδι (*Θέογνις 789-2 West, Αλκμάν απ. 41 PMG, Αθήναιος Δειπνοσοφισταί 4.79*). Η έλλειψη της μουσικής παιδείας δεν εμπόδισε, βέβαια, την πολιτική σταδιοδρομία του Θεμιστοκλή, αλλά επισημαίνεται ως έλλειψη σε σύγκριση με το Χιώτη ποιητή Ίωνα (*Πλούταρχος Κίμων 9.1*). Η σημασία της κιθαρωδίας διαπιστώνεται από την τοποθέτησή της μαζί με την τέχνη της ρητορικής και της κυβερνητικής (*ψευδο-Πλούταρχος Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον 111ab*, αν και σε αυτό οι Σπαρτιάτες φαίνεται ότι είχαν αντίθετη άποψη, βλ. *ψευδο-Πλούταρχος Λακεδαιμονίων ἀποφθέγματα 218c*).

Η μουσική έπαιζε, ως γνωστόν, σημαντικό ρόλο σε πολλές εκδηλώσεις της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, και οι απεικονίσεις μουσικών είναι από τις συχνότερες στην αρχαία τέχνη. Βέβαια, δεν σχετίζονται όλες με τη μουσική παιδεία, αλλά προσφέρουν χρήσιμα στοιχεία για τον τρόπο παιξίματος και τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες των μουσικών οργάνων, κυρίως διαφόρων εγχόρδων και του αυλού[363]. Στις «σκηνές σχολείου» κυριαρχεί η διδασκαλία της λύρας, ενώ στο βάθος των παραστάσεων υπάρχουν κρεμασμένες κιθάρες, λύρες και αυλοθήκες. Ειδικά για τον αυλό, δεν θεωρούνταν κατάλληλος για την εκπαίδευση των αγοριών, επειδή δημιουργούσε παραμόρφωση στο πρόσωπο και είχε οργιαστικό ήχο, γι' αυτό αντιμετωπιζόταν με υποτιμητική διάθεση, όπως από τον Αλκιβιάδη και τον Αριστοτέλη (*Πλούταρχος Ἀλκιβιάδης 2.5.1-7, ψευδο-Πλάτων Ἀλκιβιάδης Ι 106e*).

Εικονογραφικά δεδομένα για σκηνές εκπαίδευσης

Παράλληλα με τις παραστάσεις των παιδαγωγών (βλ. *1.2*), εμφανίζονται οι λεγόμενες «**σκηνές σχολείου**» με σχετική δημοτικότητα στα ύστερα αρχαϊκά και τα πρώιμα κλασικά χρόνια, κάτω από την επίδραση της νέας πολιτικής πραγματικότητας στην Αθήνα μετά το 508/7 π.Χ. Σποραδικά, οι σκηνές αυτές συνεχίζονται μέχρι τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.[364], αλλά φαίνεται ότι μετά τα μέσα του 5ου δεν προκαλούν τόσο το ενδιαφέρον των κεραμέων και του κοινού τους. Το δημοκρατικό πολίτευμα επέτρεπε τη συμμετοχή όλων των πολιτών στα δημόσια όργανα (Εκκλησία του δήμου, Βουλευτήριο, δικαστήρια), καθιστώντας αναγκαία τη γνώση ανάγνωσης και

γραφής. Οι ασχολίες και οι δεξιότητες που χαρακτήριζαν εν πολλοίς τα μέλη της αριστοκρατικής τάξης μπορούσαν πλέον να αποκτηθούν από όποιον ενδιαφερόταν να κερδίσει κάποια θέση στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Οι αλλαγές αυτές ανιχνεύονται έως ένα βαθμό στα νέα ενδιαφέροντα των σύγχρονων τεχνιτών, ιδιαίτερα των αγγειογράφων. Μάλιστα, ορισμένα κεραμικά εργαστήρια δείχνουν ιδιαίτερη προτίμηση στην απεικόνιση σκηνών που σχετίζονται με την εκπαίδευση σε διάφορους τομείς, όπως εκμάθηση γραμμάτων, μουσικής και γυμναστικής (π.χ. Δούρης, Ζωγράφος του Ακεστορίδη, Ζωγράφος του Τριπτόλεμου, Ζωγράφος της Βρισηίδος). Η αίθουσα διδασκαλίας υποδηλώνεται με την απεικόνιση ενός κίονα, ορισμένων επίπλων (κλισμοί, δίφροι) και κυρίως διαφόρων αντικειμένων που είναι αναρτημένα στο βάθος της παράστασης και σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τη σχολική ζωή (όπως πινακίδες γραφής και θήκες τους, γραφίδες, γεωμετρικά όργανα –κύλινδρος, κανόνας, φορμίσκος, αυλός, λύρα, αυλοθήκη, σανδάλι) αλλά και με την άθληση στην παλαίστρα (σπόγγος, αρύβαλλος, στλεγγίδα). Μπορεί, όμως, η διδασκαλία να γινόταν στο ύπαιθρο, όπως φαίνεται από τα δέντρα και τους βράχους σε ορισμένες σκηνές. Απαραίτητη είναι η παρουσία του ζεύγους δασκάλου-μαθητή και συχνά οι σκηνές περιορίζονται μόνο στις δύο αυτές μορφές. Υπάρχουν, βέβαια, και πολυπρόσωπες παραστάσεις με περισσότερους δασκάλους και μαθητές, στις οποίες είναι παρόντες και παιδαγωγοί (*Εικόνα 2.31*). Ο δάσκαλος είναι, συνήθως, γενειοφόρος και παριστάνεται καθισμένος σε κλισμό ή δίφρο, κρατώντας πινακίδα ή μουσικό όργανο, ανάλογα με την ιδιότητά του. Αντικριστά με αυτόν στέκεται ο μαθητής, σε στάση προσοχής, τις περισσότερες φορές τυλιγμένος σε μακρύ ιμάτιο και σπανιότερα γυμνός. Σε λίγες σκηνές, οι μαθητές κάθονται σε δίφρο ή θάκο. Μπορεί να κρατούν πινακίδες γραφής, να παίζουν ένα μουσικό όργανο, να τραγουδούν υπό τον ήχο της μουσικής ή να απαγγέλλουν. Για τον προσδιορισμό της ηλικίας τους, διάφορα εικονογραφικά στοιχεία, όπως η σωματική διάπλαση, το μήκος των μαλλιών και η ενδυμασία, παίζουν οπωσδήποτε κάποιο ρόλο, αλλά συνήθως είναι αρκετά τυποποιημένα και κατά βάση επιτρέπουν την ένταξη των μαθητών στην ευρύτερη παιδική ηλικία μεταξύ 7-13 ετών (*Εικόνα 2.32*). Στις σκηνές εκπαίδευσης με γενικότερο περιεχόμενο μπορούν να ενταχθούν και ορισμένες ερυθρόμορφες παραστάσεις, στις οποίες μεμονωμένοι νέοι ή ομάδες αγοριών κρατούν κυλίνδρους ή πινακίδες, διαβάζοντας ή γράφοντας. Αντίστοιχα, μπορεί να κρατούν ή να παίζουν λύρα (*Εικόνα 2.33*) και σπανιότερα αυλό. Μέσα από τις σκηνές αυτές διαφαίνεται, επίσης, η γενίκευση και συστηματοποίηση της εγκύκλιας μόρφωσης στα παιδιά των Αθηναίων πολιτών και τονίζεται η σημασία που είχε η απόκτηση γραμματικής και μουσικής παιδείας, ανεξάρτητα από την ηλικία. Μία πρόσθετη μαρτυρία προσφέρουν και τα μικρά κείμενα που αναγράφονται μερικές φορές πάνω στους κυλίνδρους και περιορίζονται χρονικά στην ίδια περίοδο με την εμφάνιση των «σκηνών σχολείου». Επομένως, όλες οι παρόμοιες σκηνές αντανακλούν τη σύγχρονη πραγματικότητα και αυτό επιβεβαιώνεται από το ότι με τον ίδιο ακριβώς τρόπο παριστάνονται και οι ελάχιστοι μυθικοί μαθητές με τους δασκάλους τους, όπως ο Ίφιτος με το Λίνο, ο οποίος του μαθαίνει να παίζει λύρα (σκύφος του Ζωγράφου του Πιστόξενου, Schwerin Staatliches Museum 708, BAPD 211358) ή ο Μουσαίος με το Λίνο που του μαθαίνει να απαγγέλλει (εσωτερικό κύλικας του Ζωγράφου της Ερέτριας, Παρίσι Μουσείο Λούβρου G 457, από το Cerveteri, BAPD 217018).

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ερυθρόμορφης υδρίας του Φιντία, 520/10 π.Χ., Μόναχο Antikensammlungen 2421, από το Vulci, BAPD 200126, *Εικόνα 2.34*.

Στο σώμα του αγγείου εικονίζεται μάθημα μουσικής, συγκεκριμένα λυρωδίας, με τέσσερις ανδρικές μορφές, δύο καθιστές και δύο όρθιες. Υπάρχει αοριστία στη δήλωση του χώρου. Ο γενειοφόρος δάσκαλος (Σμίκυδος) κάθεται σε κλισμό και παίζει λύρα. Ο μικρός μαθητής του (Τλεμπόμενος) στέκεται όρθιος, τυλιγμένος στο ιμάτιο, και απαγγέλλει ή τραγουδά στο ρυθμό της μουσικής. Ο άλλος μαθητής (Ευδυμίδες) κάθεται σε δίφρο, παίζοντας, επίσης, λύρα. Η σωματική διάπλαση και το ιμάτιο που αφήνει γυμνό τον κορμό φανερώνουν ότι πρόκειται για νεαρό άντρα, που έχει περάσει προ πολλού την καθιερωμένη παιδική ηλικία για το σχολείο. Εξάλλου το όνομά του παραπέμπει σε ένα γνωστό κεραμέα εκείνης της εποχής, με τον οποίο ο Φιντίας είχε προφανώς όχι μόνον επαγγελματική αλλά και φιλική σχέση. Στο αριστερό άκρο της σκηνής στέκεται, στηριγμένος στη βακτηρία του και στραμμένος προς τις άλλες μορφές, ένας γενειοφόρος ιματιοφόρος άντρας (Δεμέτριος), πιθανότατα ο παιδαγωγός του μικρότερου μαθητή. Όλοι φορούν στεφάνι στα μαλλιά. Η σκηνή στον ώμο του αγγείου συνδέεται με εκείνη στο σώμα χάρη στην επιγραφή «καλῷ σοι τένδι Εὐδυμίδει». Η προσφώνηση αφορά τον Ευθυμίδη της κυρίως παράστασης και γίνεται από δύο εταίρες στη διάρκεια ενός συμποσίου. Οι μισόγυμνες γυναίκες είναι ανακεκλιμένες πάνω σε μαξιλάρια, συνομιλούν και παίζουν κότταβο. Η μία κρατά ένα σκύφο και η άλλη μία κύλικα-σκύφο. Για την περαιτέρω κατανόηση και «ανάγνωση» της σκηνής μπορούν να διατυπωθούν διάφορα ερωτήματα σχετικά με τη σκοπιμότητα της συγκεκριμένης παράστασης, τον πραγματικό ή ιδεατό ρόλο του Ευθυμίδη στην εκμάθηση μουσικής, τη δυνατότητα ή όχι του ίδιου και των ομοτέχνων του για την απόκτηση παιδείας και τη συναναστροφή τους με τη λοιπή αθηναϊκή κοινωνία (ιδιαίτερα την αριστοκρατία της εποχής). Οι απόψεις των μελετητών που ασχολήθηκαν με αυτή την ενδιαφέρουσα σκηνή –η οποία γίνεται μοναδική εξαιτίας της προσθήκης των επιγραφών, σε συνδυασμό και

με άλλες παρόμοιες της ίδιας περιόδου με απεικονίσεις γνωστών κεραμέων (π.χ. Ευφρόνιος, Σμίκρος, Σωσίας, οι οποίοι εντάσσονται με τον Φιντία και τον Ευθυμίδη στην Ομάδα των Πρωτοπόρων) μαζί με επώνυμους και ανώνυμους Αθηναίους, καταδεικνύουν την πολυφωνία των επιμέρους ερμηνειών που έχουν προταθεί, ανάλογα με τη θεωρητική προσέγγιση των μελετητών και τη βαρύτητα που δίνεται σε ορισμένα εικονογραφικά στοιχεία έναντι άλλων[365].

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ερυθρόμορφης κύλικας του Δούρη, Βερολίνο Antikensammlung F 2285, περ. 480 π.Χ., από το Cerveteri, BAPD 205092 (Neils – Oakley 2003, 65-66, 244-246 αρ. 44).
«Σκηνές σχολείου» απεικονίζονται και στις δύο όψεις του αγγείου, με πέντε μορφές στην καθεμία. Είναι ενδιαφέρον ότι και στις δύο σκηνές συνδυάζεται η γραμματική με τη μουσική εκπαίδευση, δηλαδή, από τη μία, έχουμε τη διδασκαλία γραφής και ανάγνωσης από τους γραμματιστές και, από την άλλη, την εκμάθηση λύρας και τραγουδιού από τους μουσικούς. Οι δάσκαλοι κάθονται σε κλισμό και δίφρους, το ίδιο και ο παιδαγωγός στο δεξιό άκρο κάθε σκηνής, ενώ οι μαθητές είναι όρθιοι εκτός από έναν. Διαφοροποίηση παρατηρείται μόνο στην ηλικία των δασκάλων, καθώς στη μία όψη παριστάνονται γενειοφόροι ώριμοι άνδρες, ενώ στην άλλη είναι αγένειοι, δηλαδή νεαροί. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι μεγαλύτεροι άνδρες ήταν οι κύριοι δάσκαλοι –ίσως και ιδιοκτήτες του σχολείου– και οι νεότεροι υποδιδάσκαλοι. Όλες οι μορφές φορούν ερυθρή ταινία στα μαλλιά. Ο εσωτερικός χώρος του σχολείου δηλώνεται με διάφορα αναρτημένα αντικείμενα: στη μία όψη έχουμε δύο λύρες, μία θήκη αυλού (*συβήνη*), δύο κύλικες και έναν κάλαθο, ενώ στην άλλη μία θήκη για γραφίδες, πινάκια γραφής δεμένα σε δεσμίδα με ιμάντες, μία λύρα, ένα σταυρόσχημο αντικείμενο –έχει ερμηνευτεί ως κανόνας-χάρακας ή ως κλειδί κουρδίσματος μουσικών οργάνων– και ένα φορμίσκο. Ο γραμματιστής, στο κέντρο της μίας πλευράς, κρατά ανοιγμένο έναν κύλινδρο με τέτοιον τρόπο, ώστε να διαβάζεται εύκολα από τους θεατές και χρήστες του αγγείου και όχι με ρεαλιστικό τρόπο, όπως δηλαδή έγραφαν κανονικά τότε σε στήλες. Το κείμενο αποδίδει μία επική σύνθεση, η οποία δεν είναι γνωστή από αλλού, και γράφει τα εξής: Μοῖσα / ἀ[μ]φὶ Σκάμανδρον / εὐρὼν ἄρχομαι / ἀείνδεν. Για την ερμηνεία του κειμένου και το συντάκτη του έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις[366]. Ο μαθητής μπροστά του ασκείται στην ανάγνωση και τη σωστή απαγγελία του κειμένου. Στο δεύτερο ζευγάρι της σκηνής, ένας κιθαριστής παίζει λύρα, όπως και ο καθιστός μαθητής αντικριστά του. Στο κέντρο της άλλης πλευράς, ο νεαρός γραμματιστής κρατά πινακίδες και γραφίδα, πιθανόν διορθώνοντας το κείμενο του μαθητή που στέκεται μπροστά του. Στο άλλο ζευγάρι, ο νεαρός δάσκαλος της μουσικής παίζει διπλό αυλό και ο όρθιος μαθητής τραγουδά ή απαγγέλλει «από στήθους». Οι παιδαγωγοί εικονίζονται καθισμένοι σε δίφρο –ο ένας με σταυρωμένα πόδια και ο άλλος πιο κόσμια, και οι δύο με το κεφάλι στραμμένο προς τις σκηνές διδασκαλίας, και κρατούν βακτηρία, ενώ περιμένουν το τέλος του μαθήματος, για να συνοδεύσουν τους μαθητές πίσω στο σπίτι τους. Το περίεργο είναι ότι έχουμε εδώ από έναν παιδαγωγό και δύο μαθητές σε κάθε όψη του αγγείου. Στο εσωτερικό μετάλλιο δίνεται μία εικόνα από το πεδίο της γυμνικής εκπαίδευσης και μεταφερόμαστε στο χώρο της παλαίστρας. Ο νέος έχει τελειώσει την άθλησή του και είναι γυμνός, έχοντας αφήσει το ιμάτιο πάνω σε ένα δίφρο. Είναι στραμμένος προς τα αριστερά και δένει το σανδάλι του. Ίσως ετοιμάζεται να πλυθεί ή έχει ήδη τελειώσει το λουτρό του, όπως δηλώνει το λουτήριο πίσω του. Εκεί, υπάρχει ακουμπισμένη μία βακτηρία. Κρεμασμένα, στο βάθος της σκηνής, εικονίζονται σπόγγος και στλεγγίδα. Η κύλικα είναι υπογεγραμμένη στο εσωτερικό από το Δούρη (Δόρις ἔγραφσεν) και φέρει σε κάθε όψη την επιγραφή «Ηιποδάμας καλός». Με την απεικόνιση των τεσσάρων διαφορετικών σταδίων της εκπαίδευσης ενός μαθητή είναι σα να βλέπουμε τον καλό Ιπποδάμαντα να μετέχει ο ίδιος στη σχολική ζωή, όπως οι συνομήλικοί του.

2.2.3 Αθλητική παιδεία

Η σωματική δύναμη και υγεία θεωρούνταν στην αρχαιότητα από τις μεγαλύτερες αρετές για έναν άνδρα, ιδιαίτερα για τους νέους, μαζί, φυσικά, με τις πνευματικές ασκήσεις (*Ισοκράτης περὶ ἀντιδόσεως 181.6*). Στα **Γυμνάσια** οι παιδοτρίβες αναλάμβαναν την εκγύμναση των παιδιών και των εφήβων με ειδικές ασκήσεις και αγωνίσματα ανάλογα με την ηλικία τους. Στην **παλαίστρα**, που αποτελούσε τμήμα του Γυμνασίου, ασκούνταν στην πάλη, την πυγμαχία και το παγκράτιο. Γνωρίζουμε ότι εκτός από τις δημόσιες παλαίστρες υπήρχαν και ιδιωτικές (*Πλάτων Χαρμίδης 153*a). Ήδη στην αρχαϊκή εποχή λειτουργούσαν ανάλογες εγκαταστάσεις στην Αθήνα από τα χρόνια του Πεισιστράτου. Γίνεται αναφορά σε τρία Γυμνάσια[367]: α) του Κυνοσάργους (στο σημερινό Νέο Κόσμο), το οποίο βρισκόταν στην αριστερή όχθη του Ιλισού και πρέπει να ήταν το αρχαιότερο, ενώ είχε την ιδιαιτερότητα ότι εκεί γυμνάζονταν οι μη-γνήσιοι πολίτες (δηλαδή όσοι είχαν πατέρα Αθηναίο αλλά μητέρα ξένη, όπως ο Θεμιστοκλής) β) της Ακαδημείας (στη σημερινή Ακαδημία Πλάτωνος και τον Κολωνό, οδός Κρατύλου) στην όχθη του Κηφισού (Ξενοφών *Ἑλληνικά* 2.2.8.3) και γ) του Λυκείου (στον κήπο του Βυζαντινού Μουσείου, οδός Ρηγίλλης) κοντά στις πηγές του Ηριδανού (Ξενοφών *Ἑλληνικά* 1.4.33.5).

Όλα τα Γυμνάσια βρίσκονταν σε ειδυλλιακές τοποθεσίες, με πυκνή βλάστηση και τρεχούμενα νερά –απαραίτητα για το λουτρό των αθλούμενων, και αποτελούσαν τόπους αναψυχής και συγκέντρωσης των Αθηναίων. Και στα τρία αναφέρεται η ύπαρξη ενός «δρόμου», δηλαδή του στίβου για την προπόνηση των δρομέων και την τέλεση αγώνων. Από την ύστερη κλασική εποχή και στα ελληνιστικά χρόνια τα Γυμνάσια μετατράπηκαν κυρίως σε πνευματικά κέντρα με την ίδρυση των φιλοσοφικών Σχολών (όπως του Πλάτωνα στην Ακαδήμεια το 386 π.Χ., του Αριστοτέλη στο Λύκειον το 335 π.Χ. κ.ά.), περιορίζοντας κατά πολύ τις αθλητικές δραστηριότητες. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι εκεί μπορούσαν να τελούνται αθλητικοί και μουσικοί αγώνες.

Η συστηματική ενασχόληση με την άθληση του σώματος φαίνεται ότι αποτελούσε προτεραιότητα για τα αγόρια και τους νέους, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., επειδή –εκτός των άλλων– προσέφερε τον πλέον κατάλληλο τρόπο προετοιμασίας για τον πόλεμο (*Ξενοφών Ἀπομνημονεύματα 2.1.28-29* και *3.12.4*, *Πλάτων Νόμοι 832e*). Επιπλέον, χάρη στην αθλητική προετοιμασία, οι νέοι είχαν τη δυνατότητα να πάρουν μέρος σε διάφορους αθλητικούς αγώνες και με τη νίκη τους σε αυτούς να εξασφαλίσουν το «κλέος» (φήμη, καλό όνομα) για τους ίδιους και τον «οἶκον» τους και, κυρίως, για την πόλη από την οποία κατάγονταν. Οι επινίκιες ωδές του Σιμωνίδη, του Πινδάρου και του Βακχυλίδη, στο βαθμό που σώζονται, αποτελούν την ποιητική εξύμνηση των αθλητών-νικητών στους τέσσερις μεγάλους πανελλήνιους αγώνες (Ολύμπια, Πύθια, Ίσθμια, Νέμεα) και εικονογραφούν τη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην ατομική-οικογενειακή και τη συλλογική-δημόσια αναγνώριση μέσα από τη συμμετοχή στους αγώνες αυτούς. Η χαρά της πόλης και ο θαυμασμός των πολιτών εκδηλώνονταν με τη διοργάνωση δημόσιων υποδοχών και βραβεύσεων για τους νικητές, αναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητα αυτών των αθλητικών επιτυχιών[368]. Γνωρίζουμε ότι τόσο επώνυμοι όσο και ανώνυμοι αθλητές αφιέρωναν πολλών ειδών αναθήματα στα ιερά σε ανάμνηση της νίκης τους (π.χ. τρίποδες, στεφάνια, αγάλματα) και οι σωζόμενες σχετικές επιγραφές διαιωνίζουν το μέγεθος του κατορθώματός τους. Τα περισσότερα αγωνίσματα ήταν ατομικά και οι προπονήσεις γίνονταν σε κοινούς χώρους υπό την επίβλεψη των γυμναστών-προπονητών. Οι σκηνές της προετοιμασίας των αθλητών και οι σκηνές με αγώνες εν εξελίξει είναι ιδιαίτερα πολυάριθμες στην αγγειογραφία, το ίδιο και οι παραστάσεις με νεαρούς νικητές σε διάφορα αγωνίσματα (*Εικόνα 2.35*).

Φυσικά, υπήρχε και ο αντίλογος. Έτσι, ο ηθικολόγος ρήτορας Ισοκράτης συμβούλευε και προέτρεπε ένα νέο άνδρα να προτιμά εκείνες από τις ασκήσεις (*γυμνάσια*) που δεν φέρνουν σωματική δύναμη (*ρώμη*) αλλά υγεία και, για να το πετύχει αυτό, να σταματά να κοπιάζει, ενώ μπορεί ακόμη να ασκείται (*πρὸς Δημόνικον 14.4-5*). Επίσης, τα γυμνάσια και οι παλαίστρες χαρακτηρίζονταν ενίοτε ως επικίνδυνα μέρη για τους νέους, επειδή εκεί συνήθιζαν να συχνάζουν και μεγαλύτεροι άνδρες, οι οποίοι παρακολουθούσαν τους αθλούμενους και είχαν τη δυνατότητα να συναναστραφούν μαζί τους, εκφράζοντας το θαυμασμό τους με διάφορους τρόπους, όπως θωπείες και δώρα, και ευνοώντας τις ομοερωτικές σχέσεις[369]. Βέβαια, για την παιδαγωγική διαδικασία, τόσο στην Αθήνα όσο και σε άλλες πόλεις, η σχέση (*συνουσία*) με ένα μεγαλύτερο άνδρα ήταν σημαντική, επειδή και διαπαιδαγωγούσε σεξουαλικά το νέο και του προσέφερε ένα πρότυπο συμπεριφοράς. Μέσα από τη συναναστροφή με μεγαλύτερους, οι νέοι προσπαθούσαν να φτάσουν και να ξεπεράσουν τα πρότυπά τους (βλ. και *2.3*). Η επαφή αυτή δεν είχε αναγκαστικά ερωτικό χαρακτήρα, και, μάλιστα στη Σπάρτη, ο Λυκούργος προέτρεπε ρητά να αποφεύγεται κάτι τέτοιο (*Ξενοφών Λακεδαιμονίων πολιτεία 2.12.5-14*, βλ. παρακάτω). Ανάλογες «συναντήσεις» και «συνευρέσεις» μεταξύ ενός ώριμου εραστή και ενός νεαρού ερωμένου παριστάνονται συχνά σε μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία, κυρίως μέχρι τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.[370], και πολλές φορές ο χώρος του Γυμνασίου και της παλαίστρας υπονοείται από τη γυμνότητα των μορφών και την απεικόνιση αθλητών που προπονούνται και αθλητικών εξαρτημάτων (γυμνοί νέοι στη μία όψη αντιπαραβάλλονται με γυμνούς γενειοφόρους άνδρες στην άλλη και ομοερωτικό ζευγάρι στο μετάλλιο, *Εικόνα 2.36α-γ*). Διακωμωδώντας τις σχέσεις αυτού του είδους, ο Αριστοφάνης παρουσιάζει τον πατέρα κάποιου αγοριού να παραπονιέται σε ένα γνωστό του, γιατί, ενώ εκείνος συνάντησε το γιο του να βγαίνει λουσμένος από το γυμναστήριο, ούτε τον φίλησε, ούτε τον χάιδεψε ούτε του έκανε κάτι άλλο, ενώ είναι πατρικοί φίλοι (*Ὄρνιθες 137-42*).

Για τα μέλη της αριστοκρατίας στην αρχαϊκή εποχή αλλά και αργότερα, η μουσική και η γυμναστική παιδεία θεωρούνταν απαραίτητες για την καλλιέργεια του πνεύματος και του σώματος, εκφράζοντας το ιδανικό της «καλοκαγαθίας». Οι αντιλήψεις αυτές βρήκαν ανταπόκριση και σε άλλες τάξεις των πολιτών και, έτσι, εξηγείται η δημοτικότητα των λεγόμενων «σκηνών παλαίστρας»[371] στην αρχαϊκή και πρώιμη κλασική αγγειογραφία και τέχνη γενικότερα. Σε αυτές, οι αθλητές νεαρής ηλικίας, μεμονωμένοι ή σε ομάδες, προπονούνται σε διάφορα αθλήματα με την παρουσία ενός παιδοτρίβη. Συχνότερα απεικονίζονται να ασκούνται στο τρέξιμο, τον ακοντισμό, τη δισκοβολία, το άλμα και διάφορες μορφές πάλης. Οι παιδοτρίβες κρατούν, συνήθως, ένα μεγάλο διχαλωτό ραβδί, το οποίο χρησιμοποιούσαν, για να χωρίζουν ή να τιμωρούν τους αθλητές (*Εικόνα 2.37*). Μολονότι δεν είναι πάντα ξεκάθαρο σε ποιες από τις παραστάσεις πρόκειται για απλή γύμναση στο

πλαίσιο της σωματικής εξάσκησης και σε ποιες για προπόνηση και προετοιμασία για τη συμμετοχή σε αγώνες, τα εικονογραφικά στοιχεία είναι κοινά: η γυμνότητα των αθλούμενων αποτελεί τον κανόνα, τα όργανα που κρατούν προσδιορίζουν το αγώνισμα στο οποίο προπονούνται (ακόντιο, δίσκος, αλτήρες, ιμάντες πυγμαχίας), ενώ συχνά απεικονίζονται και ορισμένα εξαρτήματα που ήταν απαραίτητα για την προετοιμασία ή τον καθαρισμό τους, δηλαδή αρύβαλλοι, σπόγγοι και στλεγγίδες. Τα ίδια αντικείμενα υπάρχουν συχνά στο βάθος των σκηνών υποδηλώνοντας το χώρο της παλαίστρας. Τοπογραφική ένδειξη αποτελεί και η απεικόνιση μίας ορθογώνιας στήλης, που δηλώνει το τέρμα ή τον όρο. Λιγότερο συχνή είναι η παρουσία ενός αυλητή, η μουσική του οποίου έδινε το ρυθμό κατά την προπόνηση ή κατά την τέλεση των αγώνων. Στην ίδια κατηγορία πρέπει να εντάξουμε και τις παραστάσεις με νεαρούς γυμνούς ιππείς –ορισμένες φορές είναι προφανές ότι εικονίζονται παιδιά– που ασκούνται στην ιππασία υπό την επίβλεψη ενός παιδοτρίβη. Υπάρχουν και άλλα αγωνίσματα που αναφέρονται στις πηγές, όπως τοξοβολία και ρίψη σφεντόνας (*Πλάτων Νόμοι 794c*), αλλά δεν απεικονίζονται. Τέλος, σε ορισμένα αγγεία συνδυάζονται διάφορα εικονογραφικά στοιχεία τόσο από τις σκηνές παλαίστρας και σχολείου όσο και από ομοερωτικές σκηνές σε μία κοινή παράσταση, κάτι που δείχνει τη στενή σχέση όλων αυτών των θεματικών κύκλων (*Εικόνα 2.38α-β*).

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ερυθρόμορφης κύλικας του Ζωγράφου του Χυτηρίου, 490/80 π.Χ., Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1850,0302.2 (E 78), BAPD 204342, *Εικόνα 2.39α-β*.

Όλες οι σκηνές της κύλικας σχετίζονται άμεσα με την προπόνηση στην παλαίστρα και απεικονίζουν ασκούμενους γυμνούς νέους και προπονητές ή παιδοτρίβες. Στη μία όψη, έχουμε ζευγάρι πυγμάχων στα αριστερά και ζευγάρι παγκρατιαστών στο κέντρο της σκηνής. Οι πυγμάχοι ανταλλάσσουν γροθιές όρθιοι, ο ένας αποδίδεται από μπροστά και ο άλλος από πίσω σε όψη τριών τετάρτων, και φορούν ιμάντες που δηλώνονται με ιώδες χρώμα. Ο αγγειογράφος έχει αποδώσει με λεπτές και ανάγλυφες γραμμές το πρήξιμο από τα χτυπήματα στα πρόσωπά τους. Οι παγκρατιαστές συμπλέκονται πεσμένοι στο έδαφος, κάνοντας λαβές ο ένας στον άλλο. Είναι προφανές ότι αυτές είναι αντικανονικές και ο προπονητής επεμβαίνει με υψωμένο το ραβδί του, για να τους χωρίσει. Στο δεξιό άκρο υπάρχει μία ορθογώνια στήλη πάνω σε βάθρο, δηλώνοντας το χώρο. Στο βάθος της σκηνής είναι αναρτημένα ένας δίσκος μέσα σε σάκο και ζεύγος ιμάντων. Στην άλλη όψη, εικονίζονται ένας οπλιτοδρόμος με ταινία στα μαλλιά κρατά ασπίδα και κράνος, μετά ο προπονητής με ραβδί, δύο πυγμάχοι με ιμάντες πυγμαχίας (ο ένας έχει απλωμένα και τα δύο χέρια, ο άλλος μόνο το ένα σε πιο αμυντική στάση), μετά ένας πυγμάχος που κρατά τεντωμένο έναν ιμάντα, για να τον δέσει στο χέρι του. Στο δεξιό άκρο έχει απεικονιστεί μία ορθογώνια στήλη με ραβδώσεις στον κορμό. Οι επιγραφές, προφανώς, δεν έχουν νόημα: Ο[...] ΕΟΣΕΣΕΟΣΝ, ΝΕΝΟΝΝΟΕΟ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ μαρμάρινης ανάγλυφης βάσης υστεροαρχαϊκού αγάλματος, περ. 510 π.Χ., Αθήνα ΕΑΜ 3476. Βρέθηκε εντοιχισμένη το 1922 στο Θεμιστόκλειο τείχος του Κεραμεικού. Η βάση φέρει στην επάνω επιφάνεια τόρμο, όπου ήταν τοποθετημένη η πλίνθος του αγάλματος ενός Κούρου. Τετράγωνος τόρμος υπάρχει και στην κάτω επιφάνεια της βάσης, για τη στερέωσή της πάνω σε πεσσό.

Στις τρεις όψεις εικονίζονται σκηνές παλαίστρας, ενώ η τέταρτη είναι ακόσμητη. Στην κύρια όψη, παριστάνονται δύο παλαιστές στο κέντρο, πλαισιωμένοι από έναν άλτη που ετοιμάζεται να εκτελέσει άλμα στα αριστερά και έναν ακοντιστή που ζυγίζει το ακόντιό του στα δεξιά. Στην αριστερή όψη, έξι νέοι παίζουν ένα παιχνίδι με μικρή σφαίρα (*ἐπίσκυρον*), χωρισμένοι ανά τρεις σε δύο ομάδες. Ορισμένοι μελετητές διαφοροποιούν τις δύο μεσαίες μορφές από τις υπόλοιπες, θεωρώντας ότι είναι δρομείς που προπονούνται για αγώνες δρόμου (ταχύτητας εκείνος που έχει ανοικτές παλάμες και ημιαντοχής/*δόλιχον* εκείνος με σφικτές γροθιές). Όλοι οι αθλούμενοι νέοι είναι γυμνοί. Οι περίτεχνες κομμώσεις των νέων θυμίζουν τις αντίστοιχες στους σύγχρονους Κούρους και οι κινημένες στάσεις των σωμάτων τους βρίσκουν παράλληλα στις μορφές των αθλητών στα πρώιμα ερυθρόμορφα αγγεία. Στη δεξιά όψη, δύο καθιστοί νέοι κρατούν από το λουρί ένα σκύλο και μία γάτα αντίστοιχα και άλλοι δύο τους παρακολουθούν όρθιοι, στηριγμένοι στις βακτηρίες τους. Στη σκηνή αυτή οι νέοι είναι ντυμένοι με μακριά ιμάτια, που αφήνουν γυμνό το δεξιό ώμο και ένα μέρος του στήθους. Οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν ότι τα δύο ζώα έχουν επιθετική διάθεση και ετοιμάζονται να μαλώσουν, αλλά μάλλον δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο, γιατί ο σκύλος κουνά χαρούμενα την ουρά του και η γάτα είναι καμπουριασμένη και φοβισμένη. Ανάλογες αντιπαραθέσεις κατοικίδιων ζώων είναι αρκετά σπάνιες στην αγγειογραφία και δεν έχουν άγριες διαθέσεις μεταξύ τους, όπως αντίθετα συμβαίνει με τους πετεινούς που ήταν εκπαιδευμένοι για κοκορομαχίες. Στις παραστάσεις της βάσης συνδυάζονται διάφορες στιγμές από την άθληση αλλά και την ανάπαυση στην παλαίστρα. Σε μία παρόμοια μαρμάρινη βάση, που έφερε επίσης το άγαλμα ενός Κούρου και βρέθηκε μαζί με την προηγούμενη (Αθήνα ΕΑΜ 3477), εικονίζονται στην κύρια όψη έξι γυμνοί νέοι που «κερητίζουν», δηλαδή παίζουν ένα είδος χόκεϋ με ραβδιά και μικρή σφαίρα. Στο κέντρο της σκηνής, δύο παίκτες είναι προσηλωμένοι στο παιχνίδι και τα μπαστούνια τους συμπλέκονται, καθώς προσπαθούν να κερδίσουν τη μπάλα. Οι υπόλοιποι τους παρακολουθούν ανά δύο από κάποια απόσταση και τους εμψυχώνουν

με χειρονομίες. Στις άλλες δύο όψεις, απεικονίζεται πομπή τεθρίππου με ηνίοχο και οπλίτη που επιβιβάζεται στο δίφρο, ακολουθούμενο από δύο πεζούς οπλίτες.

2.2.4 Στρατιωτική παιδεία

Η καταχώριση των νέων στο δήμο τους, όταν συμπλήρωναν τα 18 χρόνια, κατοχύρωνε την πολιτική και νομική αναγνώρισή τους ως ενεργών μελών που ασχολούνται με τα κοινά (βασική πηγή *ψευδο-Αριστοτέλης Ἀθηναίων πολιτεία 42*)[372]. Με την επισημοποίηση του θεσμού της **ἐφηβείας** στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ.[373], ο **ἔφηβος** παρουσιαζόταν στα δεκαεννιά του χρόνια για διετή εκπαίδευση στο στρατό. Ο Αθηναίος νέος στο διάστημα αυτό περνούσε μία εκτεταμένη φάση ανάπτυξης που τον προετοίμαζε για την ενήλικη δράση του στο δημόσιο χώρο. Τότε έδινε «*τὸν ἐν τῷ τῆς Ἀγλαύρου τῶν ἐφήβων ὅρκον*» (Δημοσθένης 19.304). Ο Λυκούργος αναφέρεται στον όρκο που έδιναν οι πολίτες, όταν εγγράφονταν στη ληξιαρχική γραμματεία και γίνονταν έφηβοι, να σέβονται τα όπλα, τη στρατιωτική τάξη και την άμυνα της πατρίδας (*κατὰ Λεωχάρους 76*). Οι πατέρες των εφήβων επέλεγαν τρεις από τους «βελτίστους καὶ ἐπιτηδειοτάτους» και από αυτούς ο δήμος χειροτονούσε τον έναν ως **σωφρονιστή** για κάθε φυλή και ως **κοσμητή** για τους υπόλοιπους εφήβους. Με την καθοδήγησή του, οι έφηβοι έκαναν περιπολίες στα ιερά της αττικής υπαίθρου, στον Πειραιά και φρουρούσαν άλλοι στη Μουνιχία και άλλοι στην Ακτή. Επίσης, ορίζονταν δύο παιδοτρίβες και διδάσκαλοι, για να διδάσκουν «τα πολεμικά», και στο διάστημα της διετίας οι ένοπλοι έφηβοι περιπολούσαν, κυρίως, στην ύπαιθρο χώρα[374]. Εικονογραφικά, ο έφηβος διακρίνεται από τη χλαμύδα ή ένα κοντό ιμάτιο, ακόντια, πέτασο ή ένα ταξιδιωτικό καπέλο, εμβάδες ή ενδρομίδες (μπότες)[375]. Σπανιότερα, φορά θρακικά ενδύματα, όπως ένα διακοσμημένο πανωφόρι (*ζεῖρα*) και ένα δερμάτινο σκούφο (*ἀλωπεκίς*), κυρίως όταν εικονίζεται ως ιππέας. Μπορεί να παριστάνεται και γυμνός, αλλά πάντα είναι αγένειος, με κοντά μαλλιά[376].

Για το αγόρι, τα τελετουργικά «μετάβασης» από την παιδική ηλικία ήταν πιο περίπλοκα από ό,τι τα αντίστοιχα του κοριτσιού. Κατά τη μεταβατική περίοδο, τα κορίτσια παρέμεναν στον εσωτερικό χώρο της οικίας και γι' αυτό δεν διαθέτουμε τη δημόσια έκφραση των δικών τους τελετών μετάβασης, εκτός από λίγες ειδικές περιπτώσεις (βλ. *2.1.3*). Αντίθετα, τα αγόρια καθορίζονταν από τη συντροφικότητα, η οποία εκτυλίσσεται στο δημόσιο χώρο και μέσα στο πλαίσιο της κοινότητας. Έτσι, ο νέος αποχωριζόταν την οικογένειά του, ζούσε ομαδικά για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα και βρισκόταν σε συντροφικό και ανταγωνιστικό περιβάλλον μαζί με συνομηλίκους του (τους ***συνεφήβους***, *Αισχίνης 1.49.7*). Η από κοινού εκγύμναση εφήβων και νεανίσκων μαρτυρείται και από ένα περίεργο περιστατικό. Στη διάρκεια κοινής άσκησής τους στη Σπάρτη, οι έφηβοι καταπλακώθηκαν μέσα στη στοά λόγω ξαφνικού σεισμού, ενώ οι νεανίσκοι σώθηκαν, επειδή είχαν φύγει λίγο πριν κυνηγώντας ένα λαγό, ο οποίος εμφανίστηκε ξαφνικά στο γυμναστήριο (*Πλούταρχος Κίμων 16.5*). Με την ολοκλήρωση της διετίας αυτής, ο νέος μπορούσε πλέον να ενταχθεί στους οπλίτες των ενηλίκων, έτοιμος ανά πάσα στιγμή, για να υπερασπιστεί την πατρίδα του (*Αισχίνης 2.167*). Η ηλικία από τα 13 έως τα 20 χρόνια δεν θεωρείται παρά ένα μεταβατικό στάδιο, μία περίοδος αντίφασης μεταξύ της παιδικής και της ενήλικης ζωής. Στα είκοσί του ήταν πλέον άνδρας, αλλά η πιο σημαντική ηλικία άρχιζε μετά τα 30, διότι τότε γινόταν σύζυγος και πατέρας. Επίσης, στην Αθήνα και στη Σπάρτη, περισσότερες αρμοδιότητες παρέχονταν στους πολίτες μετά την ηλικία των 30 ετών.

Η εκπαίδευση στη Σπάρτη[377]

Στη Σπάρτη, αντίθετα από τις περισσότερες ελληνικές πόλεις, η αγωγή των παιδιών ανήκε στη δικαιοδοσία της πολιτείας και όχι στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Στο ίδιο πνεύμα, εντάσσεται και η πολύ συστηματική πρόνοια της σπαρτιατικής κοινωνίας για ευγονία, ακόμη και πριν από τη γέννηση του παιδιού και, φυσικά, με τον έλεγχο μετά τη γέννηση. Μέχρι την ηλικία των επτά ετών, η πολιτεία εκχωρούσε την ανατροφή στην οικογένεια, και, μάλιστα, οι τροφοί της Λακωνίας ήταν περιζήτητες ανά την Ελλάδα (βλ. *1.2*). Οπωσδήποτε, πρέπει να γίνεται διάκριση ανάμεσα στην ανοικτή και πολιτιστικά ακμαία κοινωνία της αρχαϊκής Σπάρτης, από τη μία, και στη στρατιωτική της εξειδίκευση και μονομέρεια μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ., από την άλλη. Σπαρτιατικοί χοροί και γυμνικοί αγώνες μαρτυρούνται από τον 7ο αι. π.Χ. και **τα παρθένεια** του, μάλλον, επήλυδος Αλκμάνα προσφέρουν μία πολύ εναργή εικόνα αυτών των χορών από Σπαρτιάτισσες παρθένες στην αρχαϊκή εποχή, εξαίροντας την ομορφιά, τη δυναμική προσωπικότητα και τα διάφορα στολίδια τους (π.χ. *Παρθένιον 1, Πλούταρχος Λυκοῦργος 21.3*)[378].

Ο Λυκούργος θεωρούνταν ο βασικός διαμορφωτής αυτού του αυστηρού συστήματος, μετά την ελευθεριότητα της αρχαϊκής περιόδου. Η πιο διεξοδική παρουσίαση της σπαρτιατικής εκπαίδευσης, που συνδέεται με το θρυλικό νομοθέτη, παρέχεται από ένα φιλολάκωνα Αθηναίο, τον Ξενοφώντα, ο οποίος τη συγκρίνει με την

αθηναϊκή παιδεία (*Λακεδαιμονίων πολιτεία 2.1, 3.1.5, ό.π.*)[379]. Στη βιογραφία του Λυκούργου, ο Πλούταρχος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο νομοθέτης θεωρούσε την παιδεία ως το μεγαλύτερο και ωραιότερο έργο του και γι᾽αυτό έλαβε πρόνοια να ξεκινά από νωρίς, όπως επίσης φρόντισε συστηματικά για τους γάμους και τις γεννήσεις. Στο πλαίσιο αυτό, ο Πλούταρχος παρέχει κάποιες πληροφορίες για την παιδεία των κοριτσιών, η οποία διέφερε ριζικά από εκείνη των άλλων πόλεων (*14*).

Στο ξενοφώντειο κείμενο, γίνεται διάκριση με βάση τις ηλικιακές ομάδες: *παῖδες*, *παιδίσκοι* και *ἡβῶντες* (8-11, 12-15 και 16-20 χρονών αντίστοιχα). Η εκπαίδευση διαρκούσε, επομένως, έως τα 20 χρόνια. Αυτές οι ηλικιακές ομάδες των παιδιών ονομάζονταν **ὗλαι** (*Λακεδαιμονίων πολιτεία* 2.11). Η βασική αρχή είναι ότι οι Σπαρτιάτες έκαναν το αντίθετο από τους άλλους Έλληνες. Μαθαίνουμε ότι ο Λυκούργος δεν άφησε τη διαπαιδαγώγηση στους δούλους, όπως έκαναν λόγου χάριν οι Αθηναίοι (βλ. *1.2*), αλλά όρισε ένα **παιδονόμο**, μεγαλύτερο των 30 ετών, ο οποίος ήταν ο επόπτης τους και μπορούσε να τιμωρεί αυστηρότατα τα παιδιά σε περίπτωση αμέλειας. Τέτοιοι παιδονόμοι μαρτυρούνται και στην Κρήτη. Ο παιδονόμος είχε στη διάθεσή του τους μαστιγοφόρους **ἡβῶντες** (ηλικίας μεταξύ 20 και 30 χρόνων, πρβλ. 4.1 και Πλούταρχος Λυκοῦργος 16.8), οι οποίοι τιμωρούσαν, επίσης, τα παιδιά, έτσι ώστε να εξοικειώνονται με τον πόνο (*Πλάτων Νόμοι 633b-c*). Η επιτήρηση ήταν τόσο αυστηρή, ώστε σε περίπτωση απουσίας του παιδονόμου, οριζόταν ως υπεύθυνος κάποιος άλλος πολίτης, και μάλιστα ο πιο έξυπνος. Στόχος της αγωγής ήταν η απόκτηση σεβασμού και πειθαρχίας καθώς και της αρχής της φιλονικίας (**ἔρις**, 4.1-4), δηλαδή του πνεύματος ανταγωνισμού και μάλιστα **περὶ ἀρετῆς**. Ζώντας σε αγέλες, οι νέοι Σπαρτιάτες ονομάζονταν **ὅμοιοι** και με τον τρόπο αυτόν όλοι μπορούσαν να αποκτήσουν υψηλά αξιώματα. Ο Αθηναίος Περικλής πίστευε ότι οι Σπαρτιάτες δεν περνούσαν καθόλου παιδική ηλικία (*Θουκυδίδης 2.39.1*). Στο πλαίσιο αυτό, και σε αντίθεση προς τους άλλους Έλληνες, τα παιδιά κυκλοφορούσαν ξυπόλητα, φορούσαν μόνον ένα ιμάτιο χειμώνα-καλοκαίρι, για να σκληραγωγηθούν σε όλες τις καιρικές συνθήκες. Επίσης, μαρτυρούνται συμπλοκές παιδικών ομίλων μεταξύ τους (*Παυσανίας 3.14.8*). Μία άλλη παιδαγωγική ιδιορρυθμία ήταν ότι τα παιδιά μάθαιναν να κλέβουν την τροφή τους (π.χ. τυριά από τους βωμούς της Άρτεμης Ορθίας: *Ξενοφών 2.9*), ώστε να γίνονται πιο επινοητικά και πολεμοχαρή, και ίσως αυτή η συνήθεια συνεχιζόταν και στην ενήλικη ζωή τους (πρβλ. Ξενοφών *Κύρου ἀνάβασις* 4.6.14, Ισοκράτης 12.211, 218). Στο διάστημα αυτό αποκτούσαν και έναν εραστή, που λεγόταν **εἰσπνήλας**, ενώ ο νεαρός ερώμενος ονομαζόταν **ἀΐτας**. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, ο Λυκούργος ήταν αυτός που ευνόησε τα **παιδικά**, αλλά με την προϋπόθεση ο ενήλικας να θαυμάζει το χαρακτήρα και όχι το σώμα του νέου, συνεπώς η παιδεραστία ήταν **ἄμεμπτος** (2.13), στη βάση της αιδημοσύνης και της εγκράτειας και, επομένως όχι όπως σε άλλες περιοχές, οι οποίες είχαν ελεύθερη την παιδεραστία (π.χ. Βοιωτία, Ηλεία). Τέλος, ακόμη και για τους εφήβους, οι Σπαρτιάτες επέβαλαν την απόλυτη πειθαρχία, σε αντίθεση προς του Αθηναίους που τους άφηναν να κάνουν ό,τι ήθελαν. Θεωρώντας ότι η ηλικία εκείνη έχει φρόνημα πολύ ορμητικό, με πολλή αλαζονεία και τάση προς ηδονές, οι Σπαρτιάτες επέβαλαν στους εφήβους πολλούς μόχθους (*πλείστην ἀσχολίαν*) και όλοι, άρχοντες και απλοί πολίτες, νοιάζονταν για τη διαγωγή τους. Στην ξενοφώντεια παρουσίαση, δεν γίνεται καθόλου λόγος για τη μουσική αγωγή, αλλά αυτή πρέπει να έπαιζε κάποιον αν και δευτερεύοντα ρόλο. Σε ένα ανώνυμο κείμενο, δηλώνεται ότι «οι Σπαρτιάτες θεωρούν σωστό να μη μαθαίνουν τα παιδιά τους ούτε μουσική ούτε γράμματα», σε αντίθεση με τους Ίωνες που το θεωρούν προσβλητικό (*Δισσοί Λόγοι 2.10*, 400 π.Χ.). Απτά παραδείγματα της σύζευξης σωματικής και μουσικής άσκησης εντοπίζονται στα Κάρνεια, μία σημαντική δωρική εορτή προς τιμήν του Απόλλωνα προς τα τέλη Αυγούστου, που διαρκούσε εννέα ημέρες (πρβλ. και στην Κυρήνη), και στην οποία, εκτός από συμπόσια, τελούνταν αγώνες καταδίωξης, καθώς και γυμνοπαιδιές, όπου μετείχαν, μεταξύ άλλων, δύο χορωδίες νεαρών αγοριών και εγγάμων ανδρών (Πλάτων *Νόμοι* 633c ό.π.)[380].

2.3 Συμπόσια

Το συμπόσιο μπορεί να θεωρηθεί ο ιδανικός τόπος για την αρχαιογνωστική έρευνα του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου, καθώς σε αυτό θρησκεία, πολιτική και πολιτισμός, σε όλες του τις εκφάνσεις, συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν[381]. Από τα ομηρικά έπη και εξής τα συμπόσια αποτελούσαν την πιο σημαντική κοινωνική εκδήλωση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, καθώς πρόκειται για ένα θεσμό εξίσου πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό. Η λέξη σημαίνει καταρχάς την από κοινού οινοποσία (*πότος*), η οποία ξεχωρίζει και θεωρείται πιο σημαντική από το φαγητό (*δεῖπνον*)[382], μετά το οποίο και λαμβάνει χώρα. Μετά το φαγητό, τα τραπέζια καθαρίζονταν, ακόμη και πρόχειρα, οι συνδαιτυμόνες έπλεναν τα χέρια με νερό που τους προσέφεραν οι δούλοι και έτσι άρχιζε ο **πότος** με τη συνοδεία τραγημάτων (*Σόλων απ. 38, 39, 40 West*)[383]. Η όλη διαδικασία ονομαζόταν *δεύτερη τράπεζα*, ποικίλες πληροφορίες για την οποία και πολλές μαρτυρίες διασώζει ο Αθήναιος, με αναφορές στο πλήθος των τραγημάτων που καταναλώνονταν κατά την περίσταση εκείνη (*Δειπνοσοφισταί 14.639B-643E, επιλογή*)[384]. Το κρασί αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος αυτής της συνεύρεσης και είναι προ-

πάντων η δύναμή του που επηρεάζει τις ψυχές των ανθρώπων που πίνουν και αποκτούν έτσι την απαραίτητη διάθεση για συζητήσεις και ψυχαγωγία. Έμφαση δινόταν πρωτίστως στην κοινωνικοποίηση διαμέσου της συμμετοχής στη διασκέδαση. Επιπλέον, το συμπόσιο συνδέεται για κάθε μελετητή της αρχαίας ελληνικής ποίησης με θέματα πρόσληψης προπάντων της μονωδικής λυρικής παραγωγής, αφού ήταν ο κύριος χώρος για την παρουσίασή της[385], και εξίσου της ιαμβικής και ελεγειακής ποίησης, που ασχολείται συχνά με συμποσιακά θέματα.

Η πολύ πλούσια εικονογραφία σκηνών συμποσίου στην αρχαία τέχνη επιτρέπει να αποκτήσουμε πιο ολοκληρωμένη εικόνα των συνθηκών, των προτιμήσεων και των σχέσεων που αναπτύσσονταν στο πλαίσιο της συνάθροισης αυτής αλλά και να εξετάσουμε τις προτεραιότητες που έθεταν οι δημιουργοί, καλλιτέχνες και τεχνίτες, για τις εικαστικές αναπαραστάσεις του συμποσίου[386]. Ως επιμέρους συστατικά μπορούμε να διακρίνουμε:

- τα πρόσωπα που επιτρεπόταν να πάρουν μέρος είτε ως **συμποσιαστές** είτε ως βοηθοί και υπηρέτες είτε ως **διασκεδαστές** (μουσικοί, χορευτές/τριες, ακροβάτες/τριες) και τη διάταξή τους στο χώρο,
- τα διάφορα έπιπλα (κλίνες, υποπόδια, τράπεζες) και τα απαραίτητα αντικείμενα, όπως προπάντων κύπελλα διαφόρων σχημάτων και άλλα αγγεία, σκεύη, στεφάνια, μουσικά όργανα, θυμιάματα και αρώματα, σπονδές,
- τις συζητήσεις και τα διάφορα θέματα, όπως ορίζονταν με την έκφραση «εἰς τὸ μέσον φέρειν» (*Θέογνις 495 West*) και μπορεί να ήταν γρίφοι (*Αριστοφάνης Σφῆκες 20*) ή ένα κατ᾽ επιλογή θέμα προς συζήτηση (π.χ. τι είναι εκείνο για το οποίο κάποιος είναι υπερήφανος: Ξενοφών *Συμπόσιον*),
- τη μουσική και την ποίηση ή ακόμη και τα διάφορα θεάματα (κατά τον Ξενοφώντα τα «ἀκροάματα» και τα «θεάματα»),
- το ρόλο των συμποσίων ως μέσων ψυχαγωγίας, κοινωνικοποίησης αλλά και εκπαίδευσης τόσο των νεοτέρων μελών μίας κοινωνίας όσο και των μεγαλύτερων σε ηλικία ανδρών και φυσικά τη σημασία τους για τη διαμόρφωση των σχέσεων που αναπτύσσονταν μεταξύ των δύο αυτών ηλικιακών ομάδων. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, την παιδαγωγική σημασία των συμποσίων, στο βαθμό που σε αυτά συμμετείχαν νέοι άνδρες και είχαν την ευκαιρία να συναναστραφούν και να ακούσουν τους ωριμότερους και πιο μορφωμένους ομόφυλούς τους. Αυτή την κοινωνική εκδήλωση πλαισίωναν με προσευχές και χοές (π.χ. Ξενοφών *Συμπόσιον* 2.1.1: ὡς δ᾽ ἀφηρέθησαν αἱ τράπεζαι καὶ ἔσπεισάν τε καὶ ἐπαιάνισαν..., πρβλ. Πλάτων *Συμπόσιον* 176a) και κατονόμαζαν τιμητικά ένα θεό κάθε φορά που αναμείγνυαν το κρασί (*Πλάτων Φίληβος 61bc*).

Επομένως, το «συμπόσιον» ήταν το κεντρικό γεγονός σε μία κοινωνική ομάδα, τόπος και χώρος φιλίας και κοινωνικής αλλά και πνευματικής συνοχής και ως τέτοιο εξέφραζε και ενίσχυε τις αξίες της κοινότητας, η οποία φυσικά απαρτιζόταν αποκλειστικά από άνδρες. Γυναίκες συμμετείχαν μόνον υπό την ιδιότητα των διασκεδαστών και μία φορά τουλάχιστον γίνεται λόγος για μία οινοχόο γένους θηλυκού (*Ανακρέων απ. 38 PMG*, *Αριστοφάνης Ἐκκλησιάζουσαι 44-45*). Ο χώρος της συμποσιακής συνεύρεσης ονομάζεται ***ἀνδρών*** και περιείχε μια σειρά από κλίνες, ο αριθμός των οποίων κυμαίνεται από 7 έως 15[387] (*Αλκμάν απ. 19, Αριστοφάνης Εἰρήνη 1130-9*). Η συνήθεια της ανάκλισης εισάγεται στον όψιμο 7ο αι. π.Χ.[388] από την Ανατολή και, έτσι, καθιερώνεται οι συμποσιαστές να παραμένουν ανακεκλιμένοι κατά τη διάρκεια του συμποσίου (*Εικόνα 2.40*). Οποιοσδήποτε χώρος μπορούσε, βέβαια, να χρησιμοποιηθεί για ένα συμπόσιο, αρκεί να επέτρεπε την κυκλική διάταξη ορισμένων κλινών, ώστε όλοι οι συμμετέχοντες να βλέπουν ο ένας τον άλλο. Επιπλέον, η σωματική χαλάρωση διευκόλυνε την ξεκούραση και την ενασχόληση με διαφόρων ειδών πνευματικές ασχολίες.

Στη σχετική συζήτηση μπορούμε να διακρίνουμε ήδη από την ύστερη αρχαϊκή εποχή τέσσερα είδη συμποσιακών συναθροίσεων: το θρησκευτικό, το κοινό στρατιωτικό γεύμα, το δημόσιο γεύμα ως παροχή της πόλεως και το συμπόσιο για ευχαρίστηση. Οι συνθήκες, τόσο εξωτερικές όσο και ως προς το περιεχόμενο και τις προτεραιότητες, μέσα στις οποίες διαδραματιζόταν ένα συμπόσιο, διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή αλλά και στην πορεία του χρόνου. Η ιδεώδης μορφή, η οποία παρουσιάζεται στις γραμματειακές και σε πολλές εικονογραφικές πηγές, δεν ήταν αναγκαστικά η πιο ρεαλιστική εκδοχή, αλλά αναμφίβολα και στο θέμα αυτό οι αρχαίοι Έλληνες, τουλάχιστον σε θεωρητικό ή και ευκταίο επίπεδο, εκτιμούσαν την ευπρέπεια και το μέτρο, τη λεγόμενη «εὐφροσύνη» (*Ὀδύσσεια 9.2-12*). Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο υπήρχαν θεσμοθετημένοι «νόμοι συμποτικοί» και αυτοί εμπόδιζαν κάθε είδους κατάχρηση (*Πλάτων Νόμοι 671c*, πρβλ. Ξενοφών *Συμπόσιον*).

Η **εθιμοτυπία** περιγράφεται σύντομα, αλλά καθοριστικά, στο πλατωνικό συμπόσιο (*Πλάτων Συμπόσιον 176*a): οι συμποσιαστές ξαπλώνουν, δειπνούν, κάνουν σπονδές, τραγουδούν προς τιμήν του θεού και αφού πράξουν τα «νομιζόμενα» στρέφονται στον *πότον*, την οινοποσία. Από τις ποιητικές αναφορές στο συμπόσιο της αρχαϊκής εποχής ξεχωρίζει η ωραία εικόνα με την οποία ο Αλκαίος περιγράφει το χώρο που λάμπει από

τα χάλκινα όπλα και τη στρατιωτική διακόσμηση (*απ. 167 PMG*). Σε άλλο σημείο ο Λέσβιος ποιητής μιλά για τις πλεκτές «ὐπαθύμιδες» (γιρλάντες από μυρτιά και άλλα άνθη) και το μύρο, στο πλαίσιο προφανώς του στεφανώματος των συμποσιαστών (*απ. 170*). Ειδικά ο Αλκαίος ξεχώριζε για τα συμποτικά τραγούδια του, τα «σκόλια», και την φιλοινίαν του (π.χ. *απ. 161*, *απ. 174*, πρβλ. απ. 162: *τέγγε πλεύμονας οἴνῳ*, απ. 173: *οἶνος, ὦ φίλε παῖ, καὶ ἀλάθεα*), τα οποία δεν πρέπει, εντούτοις, να διακρίνονται από την πολιτική δράση του και το ενδιαφέρον του για τα κοινά: συμποτική και πολιτική θεματική συμβαδίζουν αρμονικά στους όρους **σκόλια** και **στασιωτικά** στο πλαίσιο της συμβουλευτικής διάθεσης του Λέσβιου ποιητή[389]. Μία πολύ πλούσια σε δεδομένα περιγραφή συμποσίου προσφέρει μία ελεγεία του Ξενοφάνη από την Κολοφώνα (*απ. 1 West*), όπου απαντούν κύλικες, πλεκτά στεφάνια, μύρο σε φιάλη, κρατήρας γεμάτος κρασί και αρωματισμένος, κρύο νερό και λιβάνι. Και εδώ ακούγεται τραγούδι (*μολπή*) και γίνονται σπονδές, μέσα στη γενική επιταγή της καθαρότητας και της ευπρέπειας. Σε αντίθεση με τα παραπάνω, την ίδια εποχή περιγράφονται και ευτελή συμπόσια, όπου η έλλειψη ποτηριών (*κύλικες*) ανάγκαζε τους συνδαιτυμόνες να πιουν απευθείας από την καρδάρα (*πέλλη*, *Ιππώναξ απ. 13* και *14 West*). Αντίστοιχη έλλειψη ευπρεπούς συμπεριφοράς παραδίδεται σε μία ιστορία μνηστείας. Ο Κλεισθένης, τύραννος της Σικυώνας, διοργάνωσε συμπόσιο για τους υποψήφιους μνηστήρες της πολύφερνης κόρης του. Ένας από αυτούς, ο Ιπποκλείδης, μετά από ισχυρή οινοποσία, έφτασε στο σημείο να χορεύει πάνω στο τραπέζι, με το κεφάλι κάτω και τα πόδια πάνω, και αυτή η απρέπεια τού στοίχισε την υποψήφια νύφη (*Ηρόδοτος 6.129*). Πολύ αργότερα, μία ελεγεία της ελληνιστικής εποχής συνοψίζει το χαρακτήρα του ιδανικού τρόπου διεξαγωγής ενός συμποσίου, την «ἀρετήν» του: ο λόγος πρέπει να ξεκινά και να τελειώνει στο «ἀγαθόν» και οι συνδαιτυμόνες πρέπει να γελούν και να διασκεδάζουν με αρετή, να ευχαριστιούνται με τη συναναστροφή και να συζητούν και να χλευάζουν με όσα φέρνουν γέλιο και να ακολουθεί η σοβαρότητα˙ «ας πειθόμαστε στον αρχηγό του πότου, γιατί αυτά είναι πράξεις ενάρετων ανδρών» (*adesp. eleg. 27 West*). Ακόμη και οι πεθαμένοι φίλοι είχαν, μνήμης ένεκεν, μία θέση στο συμπόσιο, καθώς όσα τρόφιμα έπεφταν από το τραπέζι τα θεωρούσαν δικά τους (*Αθήναιος Δειπνοσοφισταί 10.421F*).

Τα βασικά χαρακτηριστικά του συμποσίου διαφαίνονται ήδη στις ομηρικές συνεστιάσεις των ηρώων τόσο στο πολεμικό όσο και στο μεταπολεμικό περιβάλλον, αλλά εκεί, όπως είναι αναμενόμενο, εντάσσονται στο πλαίσιο του ηρωικού κώδικα αξιών και προ-οικονομούν τις μετέπειτα ανδρικές εταιρείες (Männerbünde)[390]. Στην ηρωική και εξιδανικευμένη ομηρική κοινωνία, οι ήρωες αυτοεξυπηρετούνται και ευγενικής καταγωγής *κοῦροι* αναλάμβαναν το ρόλο του οινοχόου (*Ὀδύσσεια 3.339, 15.141*). Ο Νέστορας (*Ἰλιάς 9.70-75*, πρβλ. 8.313) εξέφρασε για πρώτη φορά την άποψη ότι ένα καλό συμπόσιο δημιουργεί την κατάλληλη ατμόσφαιρα για συζήτηση ακόμη και δυσάρεστων θεμάτων. Περισσότερο εντυπωσιακά είναι τα συμπόσια στο πλαίσιο της μεταπολεμικής κοινωνίας που περιγράφει η *Οδύσσεια*. Οι άνδρες συγκεντρώνονταν σε κοινό δείπνο, τον «ἔρανον». Είδαμε ότι στην ιδανική κοινωνία των Φαιάκων τα συμπόσια είναι πολύ συχνά και τότε ο Οδυσσέας μιλά για την «εὐφροσύνη». Ειδικά στο παλάτι του απόντος Οδυσσέα, οι μνηστήρες προφανώς δρουν καταχρηστικά, σφάζοντας οι ίδιοι τα ζώα που θα κατανάλωναν στη συνέχεια (*Ὀδύσσεια 1.136-54*). Οι συμποσιαστές κάθονται στη σειρά σε κλισμούς και θρόνους, κήρυκες τους προσφέρουν νερό για τα χέρια, οι δούλες περνούν με πανέρια γεμάτα με ψωμιά, ενώ νεαροί στεφανώνουν (αλλιώς: γεμίζουν μέχρι να ξεχειλίσουν) τους κρατήρες και είναι υπεύθυνοι για το ποτό. Μία ειδική οικονόμος μοιράζει τα φαγητά. Από σκεύη αναφέρονται χρυσά κύπελλα, πανέρια και κρατήρες. Μετά το φαγητό και το ποτό, τα πιάτα απομακρύνονταν και ακολουθούσε η ψυχαγωγία από έναν επαγγελματία τραγουδιστή, αφού το τραγούδι και ο χορός είναι «τα συνοδευτικά του τραπεζιού» (*Ὀδύσσεια* 1.152: *μολπή τ᾽ ὀρχηστύς τε· τὰ γάρ τ᾽ ἀναθήματα δαιτός*).

Συμπόσια μαρτυρούνται σε πολλά μέρη του ελληνικού κόσμου. Για κοινά γεύματα (*συσσίτια*) μιλά ο *Θέογνις* (*309 West*) στα Μέγαρα, ο Διόδωρος Σικελιώτης στη Λιπάρα (*5.9.4*), ο Πλάτων στη Μίλητο, τη Βοιωτία και την Κρήτη (*Νόμοι 625e* και *636b, Ἀριστοφάνης Ἐκκλησιάζουσαι 715-6*). Ξεχωρίζουν οι πληροφορίες για τα κοινά δωρικά γεύματα (*ἀνδρεῖα* στην Κρήτη, *φιδίτια* στη Σπάρτη, *Πλούταρχος Λυκοῦργος 12*). Στην Κρήτη, τα αγόρια που σύχναζαν στα συμπόσια κάθονταν στο έδαφος κοντά στους πατεράδες τους στον ειδικό χώρο, τον *ἀνδρειῶνα*, και έπρεπε να εξυπηρετούν τους εαυτούς τους και τους ενήλικες που μετείχαν και έπιναν από το ποτήρι τους. Τα παιδιά έπιναν από έναν κοινό κρατήρα και μόνο μετά την ενηλικίωση δικαιούνταν να έχουν δικό τους κύπελλο. Στα συσσίτια τα επέβλεπε ένας παιδονόμος (*Ἔφορος FGrH 70F 149* πρβλ. Πυργίων *FGrH* 467 F 1, Δοσιάδας *FGrH* 458 F2). Στους αρχαϊκούς λυρικούς ποιητές, οι διδακτικού τύπου παραινέσεις σε νεαρούς πιθανότατα δίνονταν σε συμποσιακή περίσταση (π.χ. Σημωνίδης ο Αμοργίνος απ. 1, Θεόγνις διάφορες ελεγείες).

Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας του συμποσίου απασχόλησε τους στοχαστές και παρουσιάστηκε εμβληματικά στο πλατωνικό *Συμπόσιον*, το οποίο ακολουθεί και ο Ξενοφών[391] στη δική του πιο ανάλαφρη εκδοχή (πρβλ. *Πλάτων Νόμοι 640d και 641d*). Ακόμη και η χωροταξική θέση των νέων στο χώρο του συμποσίου είχε τη σημασία της. Ο Αριστοτέλης πρεσβεύει ότι δεν επιτρέπεται στο νέο άνδρα να ξαπλώνει στο συμπόσιο και να

μεθά, ούτε να παρακολουθεί τα είδη εκείνα που περιέχουν βωμολοχίες, όπως ήταν οι ίαμβοι και οι κωμωδίες (*Πολιτικά 1336b9, 21-22*). Αντίθετα, στη Σπάρτη επιτρεπόταν στα παιδιά να συμμετέχουν και να υπηρετούν ως οινοχόοι των ενηλίκων, ενώ άκουγαν τις διάφορες συζητήσεις. Με τον τρόπο αυτό λάμβαναν και την εκπαίδευσή τους, ακόμη κι αν άκουγαν βωμολοχίες, αφού και αυτό ήταν κάτι στο οποίο έπρεπε να συνηθίσουν (Πλούταρχος *Λυκοῦργος* 12, *Ξενοφῶν Λακεδαιμονίων πολιτεία 5.5*). Ο εκπαιδευτικός ρόλος των συμποσίων αφορούσε και τη μουσική εκτέλεση από τους νέους. Στη Θήβα, ο Πίνδαρος αναφέρεται στην παρουσία αγοριών που τραγουδούν στα συμπόσια (*Πυθιόνικος 1.96-97*). Στην Αθήνα, ο Στρεψιάδης επιδοκιμάζει τα τραγούδια που εκτελούνταν στο συμπόσιο με τη συνοδεία λύρας και χλευάζεται για την παλαιομοδίτικη επιλογή του (*Νεφέλαι 1354-60*, πρβλ. *Εἰρήνη 1265-9*). Κάτι ανάλογο κάνει ο κωμικός Αντιφάνης (*απ. 85 Κ.-Α.*), ο οποίος αναφέρεται στα συμποτικά τραγούδια (*σκόλια*) για τον Τελαμώνα ή τον Αρμόδιο -προφανώς τον τυραννοκτόνο, για τον οποίον είχαν συντεθεί πολλά και δημοφιλή *σκόλια*. Εκτός από τον επικαιρικό και πολιτικό χαρακτήρα τους, τα **σκόλια** είχαν ποικίλα θέματα, ακόμη και παιδεραστικά (*Πλούταρχος Ἠθικά 761B = Ἐρωτικός = 873 PMG*). Καθώς αυτά τραγουδιόνταν, ένα κλαδάκι μυρτιάς ή δάφνης, ο **αἴσακος**, περνούσε από χέρι σε χέρι ανάμεσα στους συμποσιαστές (*Πλούταρχος Ἠθικά = Συμποσιακὰ προβλήματα 615b, Ησύχιος α 2096*) (*Εικόνα 2.41*).

Με τον καιρό τα ήθη αλλάζουν και το πιο καίριο ζήτημα που συνδέεται με την εξέλιξη του συμποσίου αφορά, φυσικά, τις ερωτικές σχέσεις μεταξύ των συνδαιτυμόνων, είτε ομόφυλων (δηλαδή εραστή και ερωμένου) είτε ετερόφυλων (δηλαδή με εταίρες και καλλιτέχνιδες). Στα συμπόσια, κυκλοφορούσαν διάφοροι καλλιτέχνες, όπως γελωτοποιοί, παράσιτοι, ακροβάτες, ταχυδακτυλουργοί (*θαυματοποιοί*), και προπάντων γυναίκες, όπως αυλητρίδες, κιθαρίστριες, τραγουδίστριες (*ψάλτριαι*) και χορεύτριες (*ὀρχηστρίδες*) που «προσέφεραν εις τους συνδαιτυμόνας την τέχνην των, και συχνά όχι μόνον αυτήν»[392]. Λόγω υπερβολικής οινοποσίας, δεν ήταν σπάνιες ανάρμοστες συμπεριφορές, κυρίως απέναντι στις διασκεδάστριες (*Δημοσθένης 19.196*). Για τους εκλεπτυσμένους στοχαστές, βέβαια, ένα συμπόσιο που διεξάγεται από «καλοὺς κἀγαθούς» και πεπαιδευμένους συμπότες δεν είχε ανάγκη από τέτοιες ψυχαγωγίες (*Πλάτων Πρωταγόρας 347cd*). Ήδη στην *Οδύσσεια*, εμφανίζεται και ο πρώτος από τους λεγόμενους ακάλεστους (*ἄκλητοι*), οι οποίοι μαζί με τους κόλακες και τους παράσιτους ανήκαν σε μία από τις όχι και τόσο ευυπόληπτες κοινωνικές ομάδες[393]. Βέβαια, εκεί πρόκειται για τον ίδιον τον Οδυσσέα που εμφανίζεται μεταμφιεσμένος σαν ζητιάνος στο ίδιο του το σπιτικό. Ο χοιροβοσκός Εύμαιος αναφέρεται περιφρονητικά σε αυτή την κατηγορία, αντιπαραβάλλοντάς τη μάλιστα με τους «κλητούς», που δεν είναι άλλοι από τους περιπλανώμενους επαγγελματίες διαφόρων τεχνών (*Ὀδύσσεια 17.382-7*). Το φαινόμενο ήταν συνηθισμένο (*Ἀρχίλοχος απ. 124 West*) και από τα διάφορα επεισόδια που διαδραματίζονται με τον ακάλεστο Οδυσσέα διαφαίνεται ότι τέτοιες παρουσίες θεωρούνταν αξιοκατάκριτες και διακρίνονταν από αρνητικά χαρακτηριστικά, όπως μέθη, τεμπελιά, επαιτεία και αναισχυντία[394].

Μία αναλυτική εικόνα αυτής της πραγματικότητας αποκομίζουμε από το *Συμπόσιον* του Ξενοφώντα. Εκεί, εμφανίστηκε καταρχήν απρόσκλητος ένας γελωτοποιός και προσπαθούσε με όχι μεγάλη επιτυχία να προκαλέσει γέλιο. Μετά το φαγητό, απομάκρυναν τα τραπέζια, έκαναν σπονδή, προφανώς με το κρασί το οποίο θα καταναλωνόταν στη συνέχεια, τραγούδησαν έναν παιάνα (ίσως ως ευχαριστία για το φαγητό) και μετά ξεκίνησε το κυρίως συμπόσιο. Ένας Συρακούσιος, καταγόμενος από μία περιοχή η οποία, μαζί με την Κόρινθο, φημιζόταν για την πολυδάπανη διασκέδαση, έφερε στο χώρο μία αυλητρίδα, μία χορεύτρια και ένα ωραίο αγόρι, το οποίο όχι μόνο έπαιζε λύρα αλλά και τραγουδούσε. Ο Σωκράτης βρήκε τότε την ευκαιρία να επαινέσει τον οικοδεσπότη ότι και οι δύο διασκεδαστές ήταν πολύ ικανοποιητικοί και ότι ο οικοδεσπότης παρείχε στους καλεσμένους του τέλεια φιλοξενία (*τελέως ἡμᾶς ἑστιᾷς*), επειδή όχι μόνο παρέθεσε ένα «ἄμεμπτον» δείπνο αλλά και τα πιο ευχάριστα «θεάματα και ακροάματα» (2.2.). Στο σημείο αυτό, ο οικοδεσπότης σκέφτηκε να προσφέρει και μύρο, για να ευχαριστηθούν επιπλέον με την ευωδιά του. Στη συνέχεια, η χορεύτρια εκτέλεσε ένα ακροβατικό με τροχούς υπό τη συνοδεία της αυλητρίδας, ο γελωτοποιός βρήκε την ευκαιρία να μιμηθεί με αστείο τρόπο αυτό το χορό, ένας δούλος έχυσε κρασί από τη φιάλη και ο Σωκράτης παρότρυνε τους άλλους σε οινοποσία, αφού το κρασί ποτίζει τις ψυχές και κοιμίζει τις λύπες, όπως κάνει ο μανδραγόρας. Οι συζητήσεις που ακολούθησαν στενοχώρησαν το Συρακούσιο, επειδή οι καλεσμένοι δεν έδιναν σημασία στις δικές του επιδείξεις και μετά από μία συζήτηση με το Σωκράτη, ο τελευταίος παρήγγειλε κάποιο «θέαμα», απαγορεύοντας, όμως, τα ριψοκίνδυνα ακροβατικά και τις τούμπες. Τελικά, το προσφερόμενο θέαμα ήταν η Αριάδνη και ο Διόνυσος σε μία σκηνή με ερωτοτροπίες στην κρεβατοκάμαρά τους. Με αυτή την ερωτική σκηνή έφτασαν στο τέλος του συμποσίου.

Εικονογραφικά δεδομένα για σκηνές συμποσίων

Από τις παραστάσεις των αγγείων αντλούμε διάφορες πληροφορίες για τον τρόπο διεξαγωγής και τον εξο-

πλισμό του συμποσίου, τον αριθμό και την ηλικία των συμποσιαστών, την ιδιότητα και τους ρόλους των διασκεδαστών[395]. Η εικονογραφία του συμποσίου υπόκειται σε μεταμορφώσεις ανάλογα με τη χρονική περίοδο παραγωγής των σχετικών παραστάσεων, αντανακλώντας και ενδεχόμενες αλλαγές στον ίδιο το θεσμό. Έτσι, στην αρχαϊκή εποχή διακρίνουμε αρχικά παρόμοιες απεικονίσεις συμποσίων στα αγγεία, μέσα από τις οποίες προβάλλονται τα ηρωικά ιδεώδη της αριστοκρατικής τάξης και διαπιστώνονται κοινές συνήθειες σε διάφορες περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Οι μελανόμορφες παραστάσεις δείχνουν σειρές από κλίνες με ανακεκλιμένους συμποσιαστές, ανά έναν ή δύο σε κάθε κλίνη. Στο βάθος των σκηνών παριστάνονται αναρτημένα κύπελλα, λύρες, ταινίες και διάφορα όπλα. Μπροστά από τις κλίνες υπάρχουν τραπεζάκια φορτωμένα με αγγεία πόσης (κύλικες τύπου Σιάννων, ραβδωτές φιάλες) και πινάκια που περιέχουν ψωμάκια ή πόπανα και κομμάτια κρέατος. Ακόμη και σκυλιά μπορεί να είναι παρόντα κάτω από την κλίνη, για τα οποία γνωρίζουμε ότι τρέφονταν με τα αποφάγια των γευμάτων. Τα εικονογραφικά στοιχεία υποδηλώνουν ότι βρισκόμαστε σε εσωτερικό χώρο. Συχνά, στην άλλη πλευρά των αγγείων εικονίζονται ιππείς σε σειρές ή συγκρούσεις οπλιτών. Τα αντίστοιχα αττικά συμπόσια ξεκινούν λίγο αργότερα από τα κορινθιακά και δεν έχουν τόσο προφανή ηρωικό χαρακτήρα[396], καθώς τα όπλα αντικαθίστανται από μουσικά όργανα. Εκφράζουν, ωστόσο, τα ιδανικά της αρχαϊκής αριστοκρατίας, επειδή οι παραστάσεις των συμποσίων μπορεί να συνδυάζονται με άλλες προσφιλείς δραστηριότητες της αριστοκρατικής «αρετής», όπως ο πόλεμος, το κυνήγι και οι ομοερωτικές συνευρέσεις. Στα αττικά αγγεία, ο συμποσιαστής δεν είναι συνήθως μόνος επάνω στην κλίνη, αλλά συνοδεύεται από ένα νεότερο συνδαιτυμόνα ή μία γυναίκα. Μαζί τους παριστάνονται, επίσης, μουσικοί που παίζουν διπλό αυλό καθώς και άλλοι όρθιοι γενειοφόροι ή νεαροί άνδρες, οι οποίοι προσέρχονται κρατώντας στεφάνια ή αγγεία για το σερβίρισμα του κρασιού.

Με το συμπόσιο, αλλά και με διαφορετικού τύπου «παραστάσεις» (performances), συνδέονται οι απεικονίσεις χορευτών σε συμποσιακά αγγεία, οι οποίοι χαρακτηρίζονται γενικά ως «κωμαστές». Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για την ταυτότητα των χορευτών αυτών, από συνδαιτυμόνες με ανάρμοστη συμπεριφορά μέχρι απρόσκλητους (*ἀκλήτους*) ή έχουν συσχετισθεί με την εκτέλεση ποικίλων ειδών από συμποσιακά σκώμματα (π.χ. *ἴαμβοι* και *τερπωλαί*). Στο α΄ μισό του 6ου αι. π.Χ., σε αγγεία διαφόρων εργαστηρίων (κορινθιακά, αττικά, βοιωτικά, λακωνικά, ανατολικής Ελλάδας)[397], φορούν συνήθως ένα είδος εφαρμοστού χιτωνίσκου και χορεύουν με έντονες κινήσεις και χειρονομίες. Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο της εμφάνισής τους είναι οι φουσκωμένες κοιλιές και τα μεγάλα οπίσθια. Στις κορινθιακές παραστάσεις, οι κωμαστές χορεύουν σχεδόν προκλητικά και συχνά κάνουν απρεπείς χειρονομίες ή ερωτοτροπούν μεταξύ τους και ως προς αυτό μπορεί να συνοδεύονται από ταιριαστά ονόματα, τα οποία μαρτυρούν την ασυδοσία τους. Σπανιότερα, κρατούν αγγεία πόσης, κυρίως ρυτά, και αντλούν κρασί από ένα μεγάλο κρατήρα ή λέβητα. Δεν σχετίζονται, όμως, μόνο με σκηνές συμποσίων αλλά και με χορούς γυναικών ή τις περισσότερες φορές παριστάνονται μόνοι τους. Στις αττικές σκηνές, η εμφάνιση και ο χορός των κωμαστών (*Εικόνα 2.42*) είναι πιο συγκρατημένα και ορισμένες φορές χορεύουν, μάλιστα, μπροστά στους συμποσιαστές, δηλαδή μετέχουν κατ' ουσία στο συμπόσιο ως διασκεδαστές. Επίσης, μπορεί να βαδίζουν σε σειρά, κρατώντας διάφορα συμποσιακά αγγεία (σκύφος-κοτύλη, ρυτόν, κάνθαρος), ή να συνοδεύονται από γυναίκες-χορεύτριες. Το ότι ενίοτε παριστάνονται γυμνοί δεν φαίνεται ότι ήταν κάτι ασυνήθιστο ή ότι ενοχλούσε τους θεατές. Ανάλογη εμφάνιση έχουν και όταν πλαισιώνουν τα ζεύγη γυμνών εραστών και ερώμενων σε ομοερωτικές σκηνές, στις οποίες ενυπάρχουν ορισμένες φορές και στοιχεία από το χώρο της άθλησης στην παλαίστρα (βλ. *2.2.3*, *Εικόνα 2.43*).

Συμποσιαστές απεικονίζονται, επίσης, σε ανάγλυφα, ειδώλια και αγάλματα. Ο τύπος του ανακεκλιμένου συμποσιαστή με χιτώνα και ιμάτιο, ο οποίος κρατά και αγγείο πόσης, απαντά ιδιαίτερα στη μνημειώδη ιωνική τέχνη κατά τον 6ο αι. π.Χ.[398] Γνωρίζουμε παραδείγματα σε αναθηματικά μαρμάρινα αγάλματα και αγαλμάτια από τη Σάμο και τις πόλεις της Ιωνίας (Μίλητος, Δίδυμα, Μυούς). Στην αρχή της σειράς τοποθετείται ο ανακεκλιμένος αναθέτης και πατέρας (επιγραφή: …άρχης) στο οικογενειακό ανάθημα που φιλοτέχνησε ο γλύπτης Γενέλεως στο Ηραίον της Σάμου γύρω στο 560 π.Χ. (Σάμος Αρχαιολ. Μουσείο και Βερολίνο Staatliche Museen). Επίσης, στη Σάμο χάλκινα αγαλμάτια συμποσιαστών αποτελούσαν προσαρτήματα σε χάλκινα αγγεία. Τέλος, στη δυτική Μικρά Ασία, την Ιωνία και τη Σάμο έχουμε και απεικονίσεις συμποσιαστών σε ανάγλυφες ζωφόρους. Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος εκφράζει το αριστοκρατικό ιδεώδες της καλοζωίας και πολυτέλειας, ανεξάρτητα αν οι συμποσιαστές αυτοί συνδέονται με συμπόσια στα ιερά, όπου αποτελούσαν και αναθήματα, ή με ιδιωτικά συμπόσια.

Στην ύστερη αρχαϊκή εποχή (530/20-480/70 π.Χ.) παρατηρείται αξιοσημείωτη αύξηση στον αριθμό των συμποσιακών αγγείων και των σχετικών παραστάσεων στην Αθήνα, η οποία πρέπει να οφείλεται σε συνδυασμό ποικίλων παραγόντων, όπως οι πολιτειακές και οι συνακόλουθες κοινωνικές αλλαγές (π.χ. δημοκρατικές μεταρυθμίσεις του Κλεισθένη, 506 π.Χ.), οι Περσικοί πόλεμοι και η γενίκευση του θεσμού των συμποσίων σε ιδιωτικό και δημόσιο επίπεδο. Από την περίοδο αυτή διαθέτουμε τις πλουσιότερες εικονογραφικές μαρτυρίες

για το θέμα μας. Οι σκηνές περιλαμβάνουν κώμους και συμπόσια με πολλές ομοιότητες αλλά και παραλλαγές. Η γυμνότητα των κωμαστών είναι χαρακτηριστική στα μελανόμορφα αγγεία, με μόνο συνοδευτικό τους στεφάνια από κισσόφυλλα και ταινίες (*Εικόνα 2.44*). Σε ορισμένες παραστάσεις, οι κωμαστές συνοδεύονται από μουσικούς, κυρίως αυλητρίδες, και άλλες βοηθητικές μορφές (*Εικόνα 2.45*). Την ίδια εποχή, εμφανίζονται ειδικά σχήματα αγγείων για χρήση στα συμπόσια, ορισμένα με σχετικά βραχύβια παραγωγή, όπως ο ψυκτήρ και ο μαστός, ενώ ορισμένα ήδη γνωστά σχήματα αποκτούν νέες μορφές, όπως οι κρατήρες, οι σκύφοι και οι κύλικες (οφθαλμωτή ή τύπου Α, τύπου Β και τύπου Γ, αρκετά σπάνια με φαλλό αντί για απλό στέλεχος). Μαζί με τα καθιερωμένα, παράγονται και διάφορα πιο περίπλοκα, «σύνθετα» αγγεία πόσης, στα οποία οι κεραμείς συνδυάζουν κεφάλια και τμήματα ζώων (όνος, κριός, σκύλος, κάπρος, οπλή βοδιού) ή ανθρώπινων μορφών (γυναίκα, νέγρος, Ηρακλής, Σάτυρος), ακόμη και ολόκληρες μορφές ή συμπλέγματα (π.χ. κροκόδειλος με νεαρό νέγρο, καθιστός Διόνυσος, Σάτυρος με όνο κ.ά.). Εκτός από τα αγγεία, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις και στον τρόπο τέλεσης των συμποσίων. Για παράδειγμα, τα φαγώσιμα εξαφανίζονται από τις τράπεζες και προβάλλεται ο «πότος» με τη σχεδόν απαραίτητη συνοδεία μουσικής. Επίσης, σε ορισμένες παραστάσεις οι συμποσιαστές είναι ανακεκλιμένοι πάνω σε στρώματα στο έδαφος (*ἐπὶ στιβάδων*, δηλαδή πάνω σε καλάμια), πιθανόν σε υπαίθριο χώρο.

Ταυτόχρονα με τα προηγούμενα, εμφανίζονται σε ορισμένες παραστάσεις διάσημοι ποιητές, οι οποίοι περιέγραφαν στο έργο τους τις χαρές και τις διασκεδάσεις των ομαδικών συναναστροφών στα συμπόσια. Ο Ανακρέων, λυρικός ποιητής από την ιωνική Τέω, απεικονίζεται ενεπίγραφος σε λίγες κύλικες παίζοντας τη βάρβιτο και τραγουδώντας μαζί με άλλους κωμαστές[399]. Παράλληλα, σε ορισμένα αγγεία οι συμμετέχοντες στον *κῶμο* φορούν χειριδωτούς χιτώνες και μακριά ιμάτια, ενώ έχουν καλυμμένα τα μαλλιά τους κάτω από έναν ανατολικής προέλευσης κεφαλόδεσμο, τη «μίτρα», παρόμοια με τον ποιητή, σύμφωνα με τη μόδα που είχε επικρατήσει, προφανώς, κατά το διάστημα παραμονής του στην Αθήνα[400]. Η Σαπφώ και ο Αλκαίος παριστάνονται, επίσης ενεπίγραφοι, σε ένα ιδιόμορφο καλαθόσχημο αγγείο του Ζωγράφου του Βρύγου (Μόναχο Antikensammlungen 2416, περ. 470 π.Χ., BAPD 204129). Οι παραστάσεις με κωμαστές συνεχίζονται σε όλη τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ., με την παρουσία μουσικών και των δύο φύλων (*Εικόνα 2.46*), ενώ, αντίθετα, οι καθεαυτόν σκηνές συμποσίων μειώνονται από το β΄ μισό του ίδιου αιώνα. Τις περισσότερες πληροφορίες για τον αριθμό και τους ρόλους των συμμετεχόντων, τα είδη των σκευών και των διασκεδάσεων, τις αντλούμε από τις πολυπρόσωπες σκηνές στις ερυθρόμορφες κύλικες (κυρίως στο α΄ μισό 5ου αι. π.Χ.), οι οποίες έχουν αποδοθεί σε ορισμένους από τους πιο σημαντικούς κυλικογράφους εκείνης της περιόδου (*Εικόνα 2.47α-β*). Οι ανακεκλιμένοι συμποσιαστές είναι εξίσου ώριμοι γενειοφόροι όσο και νέοι άνδρες. Φορούν μακριά ιμάτια, φέρουν στεφάνια ή ταινίες στα μαλλιά και έχουν ακουμπισμένες δίπλα τους βακτηρίες –ένα από τα σύμβολα του πολίτη. Συνήθως κρατούν αγγεία πόσης (κύλικες, σκύφοι), ενώ σπανιότερα μουσικά όργανα (βάρβιτος, αυλός). Όταν δεν συνομιλούν μεταξύ τους με ζωηρές χειρονομίες, τραγουδούν ή απαγγέλουν –διακρίνονται από το ριγμένο προς τα πίσω κεφάλι, το μισάνοικτο στόμα και τις λέξεις που αναγράφονται μπροστά τους ως αποσπάσματα από ποιήματα– ή παίζουν διάφορα παιχνίδια. Οι «παρενέργειες» της υπερβολικής οινοποσίας παριστάνονται με διάφορους τρόπους, όπως κάνοντας εμετό ή ουρώντας μέσα σε αγγεία (*Εικόνα 2.48*), κάτι που μπορεί να προκαλεί αίσθημα ντροπής σε μερικούς σημερινούς θεατές των σκηνών αυτών, αλλά δεν φαίνεται να ενοχλούσε τους αρχαίους θεατές[401]. Μαζί τους απεικονίζονται υπηρετικές μορφές, όπως γυμνοί παίδες, και κυρίως επαγγελματίες μουσικοί και εταίρες. Οι αυλητρίδες στέκονται, κατά κανόνα, σε πρώτο επίπεδο, παίζοντας διπλό αυλό, και φορούν ποδήρη άζωστο χιτώνα και «σάκκο» στα μαλλιά. Οι εταίρες απεικονίζονται ιδιαίτερα συχνά όχι μόνο συντροφεύοντας τους συμποσιαστές, αλλά και μόνες τους σε σκηνές συμποσίων (*Εικόνα 2.49*)[402] ή σε άλλα συμφραζόμενα, όπως σκηνές καλλωπισμού και λουτρού (*Εικόνα 2.50*). Η γυμνότητα είναι ένα από τα γνωρίσματα της εμφάνισής τους, απεικονίζονται, όμως, και κανονικά ντυμένες. Μαζί με τις μεγαλύτερης ηλικίας εταίρες, εμφανίζονται σπανιότερα και μικροκαμωμένες κοπέλες[403]. Οι ακραίες και ενίοτε βίαιες ερωτικές σκηνές, που διαδραματίζονται ανάμεσα στους άνδρες και τις συνοδούς τους, είναι παρούσες στα ερυθρόμορφα αγγεία την ίδια εποχή με τη μεγάλη δημοτικότητα των συμποσιακών παραστάσεων[404].

Η διασκέδαση στα συμπόσια περιλάμβανε διάφορα είδη παιχνιδιών[405], εκτός από τη μουσική, το χορό, τα ακροβατικά, τις απαγγελίες και τις συζητήσεις. Ορισμένα από αυτά απαιτούσαν δεξιοτεχνία και ισορροπία, προϋποθέτοντας κάποιο βαθμό νηφαλιότητας, ώστε να μπορέσουν οι παίκτες να πετύχουν το στόχο τους. Ανάμεσα στα γνωστά και από αλλού παιχνίδια ανήκαν οι αστράγαλοι και οι πεσσοί (βλ. *1.5.2*). Οι πεσσοί πρωτοεμφανίζονται στην Ιθάκη ως παιγνίδι στο συμπόσιο των μνηστήρων, γεγονός που οδήγησε έναν Ιθακήσιο, τον Κτήσωνα, να ερμηνεύσει την πεττεία ως μαντικό παιγνίδι της μνηστείας (*Ὀδύσσεια 1.106-7*). Το πιο προσφιλές και διαδεδομένο παιγνίδι, ιδιαίτερα στη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ., ήταν ο **κότταβος** με προέλευση από τη Σικελία, ο οποίος παιζόταν τόσο συχνά, ώστε να γίνεται λόγος για «ἆθλα κοτταβεῖα» (*Ἀθήναιος Δειπνοσοφισταί 11.58, 10.427D*)[406]. Για το παιγνίδι αυτό πολλές πληροφορίες παρέχει ο Αθήναιος, ο οποίος

αποτελεί βασική πηγή για διάφορα αποσπάσματα από έργα κωμικών, τραγικών και άλλων ποιητών (π.χ. Αθήναιος *Δειπνοσοφισταί* 10.3). Υπήρχαν διάφορες παραλλαγές του συγκεκριμένου παιχνιδιού. Το αγγείο, που χρησιμοποιούνταν για το ρίξιμο του κρασιού σε ένα στόχο, ονομαζόταν *ἀγκύλη* και γνωρίζουμε την ονομασία «ἀγκυλωτοὶ κότταβοι», δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο δίπλωνε το δεξιό χέρι για το τίναγμα του αγγείου αυτού (π.χ. *Αθήναιος Δειπνοσοφισταί 11.782DF*).

Εκτός από τους ανδρώνες και τη διεξαγωγή συμποσίων στις ιδιωτικές οικίες με διάφορες αφορμές, γνωρίζουμε ότι οργανωμένα συσσίτια και συμπόσια διεξάγονταν σε δημόσιους χώρους (π.χ. στο Πρυτανείον σε στοές, στα ιερά) και εκεί συγκεντρώνονταν πολίτες αλλά και επισκέπτες από άλλες περιοχές[407]. Αυτά λάμβαναν χώρα όχι μόνο με αφορμή διάφορες θρησκευτικές εορτές αλλά και σε καθημερινή βάση, κυρίως όταν επρόκειτο για τη σίτιση των αξιωματούχων ή επίσημων προσκεκλημένων της πόλης. Στην αθηναϊκή Αγορά έχουν βρεθεί σύνολα ευρημάτων, κυρίως αποθηκευτικών και μαγειρικών σκευών και συμποσιακών αγγείων διαφόρων σχημάτων, η χρήση των οποίων σχετίζεται με τέτοιους χώρους συλλογικών γευμάτων. Μάλιστα, σε ορισμένα από αυτά (κυρίως μελαμβαφείς κύλικες αλλά και χρηστικά σκεύη) αναγράφεται η συντομογραφία ΔΕ, η οποία αντιστοιχεί στη λέξη «δεμόσιος» και δηλώνει ότι τα αγγεία ήταν, προφανώς, ιδιοκτησία της πολιτείας, δηλαδή του δημοσίου[408].

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ σε ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου της Γιγαντομαχίας του Παρισιού, 490/80 π.Χ., Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1836,0224.212 (E 70), BAPD 204623, *Εικόνα 2.51α-β*.
Στη μία όψη εικονίζονται πέντε ανακεκλιμένοι συμποσιαστές, τέσσερις νεαροί και ένας ώριμος γενειοφόρος άνδρας. Όλοι φορούν ιμάτια, που αφήνουν εν μέρει ή τελείως γυμνό το πάνω μέρος του κορμού, και έχουν ιώδη ταινία στα μαλλιά. Οι κλίνες δεν διακρίνονται, εκτός από τα μεγάλα ριγωτά μαξιλάρια, στα οποία στηρίζονται. Ο νέος στο μέσο της σκηνής κρατά ένα σκύφο στο αριστερό χέρι και έχει το δεξί ανασηκωμένο πίσω από το κεφάλι. Η στάση του και το μισάνοικτο στόμα φανερώνουν ότι τραγουδά. Οι άλλοι τέσσερις συνομιλούν με ζωηρές χειρονομίες ανά ζεύγη, δύο από αυτούς κρατούν ένα σκύφο και οι τρεις τους (εκτός από τον ακριανό δεξιά) μία μεγάλη κύλικα, την οποία στριφογυρίζουν περασμένη από το δείκτη του δεξιού χεριού τους. Είναι προφανές ότι παριστάνονται να παίζουν κότταβο. Στο βάθος της σκηνής είναι κρεμασμένα δύο καλάθια (*σπυρίς*), μία θήκη για αυλό, μία κύλικα, ενώ δίπλα στο γενειοφόρο διακρίνεται μία βακτηρία. Ενδιαφέρουσα είναι η σχεδίαση με μελανή βαφή, σε σκιαγραφία, διαφόρων αγγείων (τρεις σκύφοι, ένας κάνθαρος και μία πεσμένη οινοχόη) και αντικειμένων (δύο ζευγάρια υποδημάτων) σε μία ημικυκλική επιφάνεια κάτω από τις μορφές. Ανάλογη σκηνή επαναλαμβάνεται στην άλλη όψη, με λίγες διαφοροποιήσεις. Επιγραφές χωρίς νόημα υπάρχουν σε κάθε όψη. Στο εσωτερικό μετάλλιο (tondo) παριστάνονται δύο παρόμοιοι νεαροί συμποσιαστές με στεφάνι από κισσόφυλλα στα μαλλιά (δοσμένα με επίθετο ιώδες). Και οι δύο κρατούν από ένα σκύφο και ο ένας από αυτούς μία κύλικα παίζοντας κότταβο, ενώ ταυτόχρονα ο ίδιος φαίνεται να τραγουδά ή να μιλά. Η συμποσιακή κλίνη αποδίδεται ως μία ορθογώνια τραβέρσα και πάνω της υπάρχουν δύο μεγάλα μαξιλάρια. Μπροστά της υπάρχει ένα τριποδικό τραπεζάκι στολισμένο με κλαδιά κισσού. Τέλος, σε πρώτο επίπεδο εικονίζεται ένας μικρός γυμνός υπηρέτης (*παῖς*), ο οποίος κινείται προς τα δεξιά στρέφοντας το κεφάλι προς τα πίσω και χειρονομώντας –πιθανόν χορεύοντας;

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ σε ερυθρόμορφη κύλικα τύπου Β του Ζωγράφου της Βρησηίδος (κεραμέας Βρύγος), περ. 480 π.Χ., Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.293, *Εικόνα 2.52α-γ*.
Στις εξωτερικές όψεις της κύλικας παριστάνεται πολυπρόσωπος κῶμος ανδρών με τη συντροφιά αυλητρίδων και χορευτριών. Όλοι οι άνδρες είναι γενειοφόροι, φορούν ποδήρεις χειριδωτούς χιτώνες και ιμάτιο ριγμένο στους ώμους, ενώ έχουν στα μαλλιά ένα κεφαλόδεσμο, τη «μίτρα», και από πάνω στεφάνι από κισσόφυλλα (δοσμένο με επίθετο ιώδες χρώμα). Η ασυνήθιστη ενδυμασία τους, η οποία θυμίζει το γυναικείο ντύσιμο, αποδίδει μία «ιωνική μόδα» στα συμπόσια εκείνης της εποχής, που οφείλεται μάλλον στην παρουσία του ποιητή Ανακρέοντα από την Τέω της Ιωνίας στην υστεροαρχαϊκή Αθήνα (περ. 520-500 π.Χ.), καθώς και ο ίδιος απεικονίζεται τότε με ανάλογη αμφίεση. Επίσης, και στις δύο όψεις, παριστάνεται ένα ακόμη στοιχείο ανατολίτικης πολυτέλειας, το σκιάδιον για τον ήλιο, το οποίο κρατά μία από τις γυναίκες-συνοδούς των κωμαστών. Στη μία όψη, οι άνδρες στα άκρα της σκηνής κρατούν σκύφο και βακτηρία, ενώ ο μεσαίος χορεύει απλώνοντας το ιμάτιό του, υπό τον ήχο του διπλού αυλού που παίζει η αυλητρίδα. Η μουσικός είναι ντυμένη παρόμοια με τους κωμαστές. Η γυναίκα που κρατά το σκιάδιον φορά μόνο χιτώνα. Στο βάθος της σκηνής, υπάρχει κρεμασμένη η θήκη του αυλού, ενώ κάτω από τη μία λαβή είναι απεικονισμένος ένας κιονωτός κρατήρας, στεφανωμένος με κισσόφυλλα. Στην άλλη όψη, επαναλαμβάνεται ανάλογη σκηνή με μικρές διαφορές. Οι τρεις κωμαστές χορεύουν με έντονες κινήσεις, και ο μεσαίος κρατά κρόταλα, ενώ τραγουδά με ανασηκωμένο κεφάλι. Πίσω από την αυλητρίδα, εικονίζεται μια χορεύτρια με κρόταλα στα χέρια. Τέλος, η μορφή που κρατά το σκιάδιον παριστάνεται αρκετά μικρότερη από τις υπόλοιπες, και μάλλον πρόκειται για ένα κορίτσι. Στο εσωτερικό μετάλλιο, ένας νέος αγένειος άνδρας (φορά μακρύ ιμάτιο, που αφήνει ακάλυπτο το στήθος και το δεξιό ώμο,

στα μαλλιά φέρει στεφάνι) προσφέρει άνθος σε μία γυναίκα, που κρατά κάτοπτρο στο αριστερό (φορά ποδήρη χειριδωτό χιτώνα και από πάνω μακρύ λοξό ιμάτιο, στα μαλλιά έχει κεφαλόδεσμο, το «σάκκο»).

Βασικά σχήματα συμποσιακών αγγείων[409]

Τα συμποσιακά αγγεία και σκεύη μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις μεγάλες ομάδες ανάλογα με τη χρήση που εξυπηρετούσαν: για αποθήκευση, για μείξη, για σερβίρισμα και για πόση (*Εικόνα 2.53*). Οπωσδήποτε, εκτός από τα πήλινα, υπήρχαν και αγγεία από διάφορα υλικά, φθαρτά (π.χ. ψάθα, δέρμα) ή πολύτιμα (μετάλλινα). Ποσοτικά είναι φυσικό ότι τα αγγεία πόσης υπερτερούσαν στα αποθέματα ενός ιδιωτικού ή κοινόχρηστου χώρου έναντι των υπόλοιπων αγγείων και αυτό επιβεβαιώνεται από τις αναλογίες του αντίστοιχου αρχαιολογικού υλικού. Η ποικιλία, η αξία και η ποιότητα των αγγείων και των άλλων σκευών κυμαίνονταν ανάλογα με την κοινωνική θέση και τις οικονομικές δυνατότητες του οικοδεσπότη αλλά και ανάλογα με τις συνθήκες και την αφορμή διεξαγωγής ενός συμποσίου. Ανάλογες διακυμάνσεις παρατηρούμε και στις απόψεις των μελετητών σχετικά με την προτίμηση ορισμένων σχημάτων, θεμάτων και υλικών όσον αφορά τους καταναλωτές και χρήστες των αγγείων αυτών (*Εικόνα 2.54*). Τα συμποσιακά αγγεία απεικονίζονται ιδιαίτερα συχνά στις σχετικές παραστάσεις, όχι μόνο στα χέρια των συνδαιτυμόνων, αλλά είναι δυνατό να παριστάνονται συγκεντρωμένα σε μία ζώνη κάτω από αυτούς, σαν να πρόκειται για ένα είδος «κυλικείου», δηλαδή ενός επίπλου για την τοποθέτηση τέτοιων σκευών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα αγγεία είναι «στεφανωμένα» με κισσόφυλλα, όπως και οι μορφές. Πολλά ονόματα αγγείων και εν μέρει οι ειδικές χρήσεις και το σχήμα τους αναφέρονται από τον Αθήναιο στις περιγραφές συμποσίων, όπου παρέχονται πληροφορίες από διάφορες περιοχές και χρονικές περιόδους (Αθήναιος *Δειπνοσοφισταί* 11).

Ο **κρατήρ**[410] (*κεράννυμι* = αναμειγνύω): μεγάλο ανοικτό αγγείο για την ανάμειξη του οίνου με νερό –συνήθως σε αναλογία 3:1. Οι τέσσερις βασικές παραλλαγές έχουν πάρει το όνομά τους από τη χαρακτηριστική διαμόρφωση των λαβών ή του σώματος των κρατήρων και είναι: ο κιονωτός (ή κορινθιουργής, εμφάνιση περ. 600 π.Χ.), ο ελικωτός (ή λακωνικός, εμφάνιση 580/570 π.Χ.), ο καλυκωτός (εμφάνιση περ. 530 π.Χ.) και ο κωδωνόσχημος (ή μιλησιουργής, εμφάνιση περ. 500 π.Χ.). Ορισμένες παραλλαγές υπήρξαν δημοφιλείς σε συγκεκριμένες περιοχές (π.χ. Μεγάλη Ελλάδα) κατά τον 4ο αι. π.Χ. και είχαν ειδική εικονογράφηση. Γενικά, για τη χρήση των κρατήρων στα συμπόσια διαθέτουμε πολλές παραστάσεις τους στα αγγεία, αλλά εξίσου ενδεικτική είναι και η συμποσιακή θεματολογία τους από τον κόσμο του μύθου και της καθημερινής ζωής. Εκτός από τους πήλινους, έχουν βρεθεί ή αναφέρονται στις γραπτές πηγές πολλοί μετάλλινοι κρατήρες ως αναθήματα και ως ταφικά αγγεία.

Ο **λέβης**[411]: βαθύ ανοικτό αγγείο με κυλινδρικό σώμα, χωρίς διαμορφωμένο πόδι και συνήθως χωρίς λαβές. Μπορεί να στηρίζεται σε ψηλό σύμφυτο ή ξεχωριστό τριποδικό υπόστατο. Το σχήμα προέρχεται από μεταλλικά πρότυπα και πολλά δείγματα έχουν βρεθεί ως αναθήματα στα ιερά. Επίσης, δινόταν ως έπαθλο σε αθλητικούς αγώνες. Προφανώς χρησιμοποιούνταν και στα συμπόσια, όπως μαρτυρούν οι παραστάσεις του και τα σωζόμενα πήλινα αγγεία (από την αρχή του 6ου αι. π.Χ.), τα οποία άλλοτε φέρουν γραπτές παραστάσεις και άλλοτε όχι. Η ονομασία «δίνος» για το σχήμα αυτό είναι λανθασμένη, επειδή η λέξη λέβης μαρτυρείται από επιγραφές πάνω σε αγγεία. Άλλες πιθανές ονομασίες του ήταν «κρατήρ στρογγύλος» ή «κρατήρ ἀργολικός».

Ο **ψυκτήρ**[412] (*ψύχω*): περίτεχνο αγγείο με μανιταρόσχημο σώμα και δύο παραλλαγές ανάλογα με την ύπαρξη (τύπος Β) ή όχι (τύπος Α) των μικρών σωληνωτών ή θηλεωτών λαβών. Η παραγωγή του ήταν βραχύβια (περ. 530-460 π.Χ.), το ίδιο και η χρήση του για την ψύξη του κρασιού. Στις παραστάσεις συνδυάζεται με τον καλυκωτό κρατήρα, καθώς εικονίζεται μέσα σε αυτόν και πιθανόν ο ψυκτήρ περιείχε το παγωμένο κρασί, το οποίο αντλούσαν από εκεί με μία αρύταινα. Εκτός από τα γραπτά υπάρχουν και μελαμβαφή δείγματα.

Η στάμνος[413]: κλειστό αγγείο με ευρύ ώμο, χαμηλό λαιμό, σφαιρικό ή ωοειδές σώμα και χαμηλή βάση (εμφάνιση περ. 530 π.Χ.). Στο ύψος του ώμου έχει δύο οριζόντιες λαβές με ελαφριά κλίση προς τα επάνω. Η καταγωγή του σχήματος ανάγεται σε ετρουσκικά πρότυπα και η στενή σχέση του με την Ετρουρία διαφαίνεται από την ανεύρεση των περισσότερων στάμνων σε ετρουσκικούς τάφους. Χρησίμευε για την ανάμειξη και το σερβίρισμα διαφόρων υγρών, κυρίως κρασιού. Υπάρχουν γραπτά και μετάλλινα δείγματα.

Η **κύλιξ**[414]: ανοικτό αγγείο πόσης με πλατύ σώμα και πόδι-στέλεχος που ενώνεται με τη βάση. Υπάρχουν και άποδες κύλικες. Οι πολλές παραλλαγές του σχήματος ως προς τη διαμόρφωση του χείλους και του ποδιού, κυρίως στα αττικά εργαστήρια, μαρτυρούν τη μεγάλη δημοτικότητά του αλλά και την εξειδίκευση και την επιδεξιότητα των κεραμέων. Ήταν το τυπικό κρασοπότηρο στα συμπόσια και σε πολλές άλλες εκδηλώσεις. Ορισμένα σωζόμενα δείγματα έχουν εντυπωσιακές διαστάσεις και ασυνήθιστα διακοσμητικά στοιχεία (π.χ. γραπτές παραστάσεις στην κάτω επιφάνεια της βάσης, πλαστική διαμόρφωση στο πόδι, κοραλλί ή λευκό βάθος στην εσωτερική ή εξωτερική επιφάνεια). Το όνομα «κύλιξ» μπορεί να αναγράφεται σε κύπελλα άλλων

σχημάτων (π.χ. κανθάρους, κάλυκες).

Ο **σκύφος**[415]: είδος ποτηριού με δύο οριζόντιες λαβές ή σπανιότερα μία οριζόντια και μία κάθετη. Συνήθως έχει διαμορφωμένο χείλος, καμπύλα χοντρά τοιχώματα και χαμηλή βάση. Στην αρχαιολογική ορολογία ονομάζουμε «κοτύλη» το κύπελλο με πλαγιαστά λεπτά τοιχώματα, συχνότερο στα κορινθιακά εργαστήρια. Μία παραλλαγή με μεγαλύτερη διάμετρο χείλους ονομάζεται «κύλικα-σκύφος». Γενικά, φαίνεται ότι τα όρια για τη χρήση των ονομάτων για διαφορετικά σχήματα κυπέλλων στην αρχαιότητα ήταν ρευστά. Μία αγαπητή παραλλαγή του σκύφου στον ερυθρόμορφο ρυθμό φέρει μία οριζόντια και μία κάθετη λαβή (*γλαῦξ*).

Ο **κάνθαρος**[416]: είδος ποτηριού με βαθύ σώμα και ευδιάκριτες κάθετες λαβές, οι οποίες συχνά ξεπερνούν σε ύψος το χείλος του αγγείου. Μπορεί να έχει χαμηλή διαμορφωμένη βάση ή ψηλό πόδι. Διακρίνονται τέσσερις παραλλαγές: Α με ψηλό πόδι και λαβές που ξεπερνούν το χείλος. Β με χαμηλό πόδι και λαβές μέχρι το χείλος. Γ με ελάχιστο ή καθόλου πόδι και λαβές που ξεπερνούν το χείλος. Δ χωρίς καθόλου πόδι, μόνο με βάση και ψηλές λαβές (σωτάδειος τύπος). Στις παραστάσεις εικονίζεται συχνά στα χέρια του Διονύσου και του Ηρακλή και σχετίζεται με τη λατρεία τους. Εκτός από πήλινους, έχουμε και μετάλλινους κανθάρους με αναθηματική και ταφική χρήση.

Το **ρυτόν**[417] (*ρύσις*, *ρέω*): σύνθετο σκεύος για πόση ή σπονδή, συνήθως σε σχήμα κέρατος και με οπή στο κάτω άκρο του, για να ρέει το υγρό. Εμφανίζεται από το τέλος του 6ου αι. π.Χ. και έχει ανατολικά πρότυπα. Συνήθως είναι διαμορφωμένο ως κεφάλι ζώου (*Εικόνα 2.55*). Στον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ. αποκτά συνθετότερη μορφή και αποτελείται από δύο τμήματα: ένα τροχήλατο κύπελλο (π.χ. κάνθαρος) με μία ή δύο λαβές και μία ολόγλυφη μορφή κατασκευασμένη με μήτρα (π.χ. κεφάλι ή ολόσωμη μορφή ζώου ή ανθρώπου, Αμαζόνα, Σάτυρος, Σφίγγα, συμπλέγματα μορφών κ.ά.). Αντί για κύπελλο, το αγγείο μπορεί να είναι τμήμα οινοχόης ή μυροδοχείου και όλα χαρακτηρίζονται, γενικά, ως «πλαστικά» ή «σύνθετα» αγγεία. Αρκετά σπάνια είναι τα λεγόμενα «διπρόσωπα» αγγεία (*Εικόνα 2.56*). Εκτός από τα πήλινα, υπήρχαν και ρυτά κατασκευασμένα από μέταλλο και άλλα πολύτιμα υλικά.

Ο **μαστός**[418]: παραλλαγή του σκύφου στο σχήμα του γυναικείου μαστού (*Εικόνα 2.57*). Η απόληξη στο κάτω άκρο του διαμορφώνεται στο σχήμα της θηλής. Εκτός από δύο οριζόντιες λαβές, μπορούσε να φέρει μία οριζόντια και μία κάθετη λαβή. Όταν έχει διαμορφωμένο χείλος και βάση ονομάζεται «μαστοειδής σκύφος».

Βασική Βιβλιογραφία

Εικονογραφία εορταστικών και λατρευτικών σκηνών στην αρχαϊκή και κλασική εποχή

Ιερά και λατρευτικές πρακτικές – Αναθήματα και αναθέτες

D. Aktseli, Altäre in der archaischen und klassischen Kunst: Untersuchungen zu Typologie und Ikonographie, Espelkamp 1996.

S.E. Alcock – R. Osborne (επιμ.), Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη 1994.

B. Alroth, Greek Gods and Figurines: Aspects of the Anthropomorphic Dedications, Ουψάλα 1989.

Anathema. Regime delle offerte e vita dei santuari nel Mediterraneo antico. Atti del convegno internazionale, Roma 15-18 giugno 1989, Scienze dell'antichità. Storia, archeologia, antropologia 3, Ρώμη 1989-1990.

K.W. Berger, Tieropfer auf griechischen Vasen, Würzburg 1998.

Χρ. Βλασσοπούλου, Αττικοί ανάγλυφοι πίνακες της αρχαϊκής εποχής, Αθήνα 2003.

S. Blundell – M. Williamson (επιμ.), The Sacred and the Feminine in Ancient Greece, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1998.

J. Bodel – S.M. Olyan (επιμ.), Household and Family Religion in Antiquity, Λονδίνο 2008.

H. Brand, Griechische Musikanten im Kult: von der Frühzeit bis zum Beginn der Spätklassik, Würzburg 2000.

J.R. Brandt – J.W. Iddeng (επιμ.), Greek and Roman Festivals: Content, Meaning, and Practice, Οξφόρδη 2012.

B. Bravo, Pannychis e Simposio: feste private notturne di donne e uomini nei testi letterari e nel culto, Πίζα 1997.

P. Brulé, La fille d'Athènes: la religion des filles à Athènes à l'époque classique: mythes, cultes et société, Παρίσι 1987.

K. Clinton, Myth and Cult: the Iconography of the Eleusinian Mysteries, The Martin P. Nilsson Lectures on Greek Religion, delivered 19-21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens, Στοκχόλμη 1992.

A. Comella, I rilievi votivi greci di periodo arcaico e classico: diffusione, ideologia, committenza, Μπάρι 2002.

J.B. Connelly, Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece, Πρίνσετον N.J. 2007.

M.B. Cosmopoulos (επιμ.), Greek Mysteries: the Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2003.

M. de Cesare, Le statue in immagine, Ρώμη 1997.

V. Dasen – M. Piérart (επιμ.), Ιδία και δημοσία: les cadres "privés" et "publics" de la religion grecque antique, Actes du IX colloque du Centre International d'Étude de la Religion Grecque Antique (CIERGA), tenu à Fribourg du 8 au 10 septembre 2003, Kernos Supplément 15, Λιέγη 2005.

M. Detienne – J.-P. Vernant, Θυσία και μαγειρική στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 2007 (ελλην. μτφρ. του La cuisine du sacrifice en pays grec, Παρίσι 1979.

L. Deubner, Attische Feste, Βερολίνο 1032 / επανατύπ. Hildesheim 1959.

M. Dillon, Girls and Women in Classical Greek Religion, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2002.

M. Edelmann, Menschen auf griechischen Weihreliefs, Μόναχο 1999.

G. Ekroth – J. Wallensten (επιμ.), Bones, Behaviour and Belief: the Zooarchaeological Evidence as a Source for Ritual Practice in Ancient Greece and Beyond, Στοκχόλμη 2013.

C.A. Faraone – F.S. Naiden (επιμ.), Greek and Roman Animal Sacrifice: Ancient Victims, Modern Observers, Καίμπριτζ – Νέα Υόρκη 2012.

B. Forsén, Griechische Gliederweihungen: eine Untersuchung zu ihrer Typologie und ihrer religions- und sozialgeschichtlichen Bedeutung, Ελσίνκι 1996.

J. Franssen, Votiv und Repräsentation: statuarische Weihungen archaischer Zeit aus Samos und Attika, Χαϊδελβέργη 2011.

C. Frevel – H. von Hesberg (επιμ.), Kult und Kommunikation: Medien in Heiligtümern der Antike, Wiesbaden 2007.

F. Frontisi-Ducroux, Le Dieu masque: une figure du Dionysos d'Athènes, Παρίσι – Ρώμη 1991.

J. Gebauer, Pompe und Thysia: attische Tieropferdarstellungen auf schwarz- und rotfigurigen Vasen, Münster 2002.

S. Georgoudi – R. Koch Piettre – F. Schmidt (επιμ.), La cuisine et l'autel: les sacrifices en questions dans les sociétés de la Méditerranée ancienne, Turnhout 2005.
I. Gerlach – D. Raue (επιμ.), Sanktuar und Ritual: heilige Plätze im archäologischen Befund, Rahden 2013.
F. Gherchanoc, L'oikos en fête: célébrations familiales et sociabilité en Grèce ancienne, Παρίσι 2012.
B. Goff, Citizen Bacchae: Women's Ritual Practice in Ancient Greece, Μπέρκλεϊ 2004.
S. Guettel Cole, Landscapes, Gender, and Ritual Space: the Ancient Greek Experience, Μπέρκλεϊ – Λος Άντζελες – Λονδίνο 2004.
G. Güntner, Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs: Untersuchungen zur Typologie und Bedeutung, Würzburg 1994.
R. Hägg – N. Marinatos – G.C. Nordquist (επιμ.), Early Greek Cult Practice, Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29, June 1986, Στοκχόλμη 1988.
R. Hägg (επιμ.), The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods, Proceedings of the First International Seminar on Ancient Greek Cult, Organised by the Swedish Institute at Athens and the European Cultural Centre of Delphi, Delphi, 16-18 November 1990, Αθήνα 1992.
R. Hägg (επιμ.), Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence, Proceedings of the Second International Seminar on Ancient Greek Cult, Organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 November 1991, Στοκχόλμη 1994.
R. Hägg (επιμ.), Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, Organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993, Στοκχόλμη 1998.
R. Hägg (επιμ.), Ancient Greek Hero Cult, Proceedings of the Fifth International Seminar on Ancient Greek cult, organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 21-23 April 1995, Στοκχόλμη 1999.
R. Hägg – B. Alroth (επιμ.), Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian, Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 25-27 April 1997, Στοκχόλμη 2005.
R. Hamilton, Choes and Anthesteria: Athenian Iconography and Ritual, Ann Arbor MI 1992.
M. Haysom – J. Wallensten (επιμ.), Current Approaches to Religion in Ancient Greece, Papers Presented at a Symposium at the Swedish Institute at Athens 17-19 April 2008, Στοκχόλμη 2011.
P. Hellström – B. Alroth (επιμ.), Religion and Power in the Ancient Greek World, Pproceedings of the Uppsala Symposium 1993 [7-10 Oct. 1993], Ουψάλα 1996.
M.H. Jameson – P. Cartledge (επιμ.), Cults and Rites in Ancient Greece: Essays on Religion and Society, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 2014.
N. Kaltsas – H.A. Shapiro (επιμ.), Worshiping Women: Ritual and Reality in Classical Athens, Νέα Υόρκη 2008 [και ελλην. Γυναικών λατρείες: τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα, Αθήνα 2009].
N. Kaltsas – H.A. Shapiro (επιμ.), The Feminine and the Sacred in Ancient Athens, Νέα Υόρκη 2010.
L. Käppel – V. Pothou (επιμ.), Human Development in Sacred Landscapes: Between Ritual, Creativity and Emotionality, Göttingen 2015.
K. Karoglou, Attic Pinakes: Votive Images in Clay, BAR International Series 2104, Οξφόρδη 2010.
C.M. Keesling, The Votive Statues of the Athenian Acropolis, Καίμπριτζ 2003.
J. Larson, Ancient Greek Cults: A Guide, Νέα Υόρκη – Λονδίνο 2007.
H. Laxander, Individuum und Gemeinschaft im Fest: Untersuchungen zu attischen Darstellungen von Festgeschehen im 6. und frühen 5. Jahrhundert v. Chr., Münster 2000.
T. Linders – B. Alroth (επιμ.), Economics of Cult in the Ancient Greek World, Proceedings of the Uppsala Symposium, 1990, Ουψάλα 1992.
T. Linders – G. Nordquist (επιμ.), Gifts to the Gods, Proceedings of the Uppsala Symposium, 1985, Ουψάλα 1987.
C. Löhr, Griechische Familienweihungen: Untersuchungen einer Repräsentationsform von ihren Anfängen bis zum Ende des 4. Jhs. v. Chr., Rahden 2000.
Α.Γ. Μάντης, Προβλήματα της εικονογραφίας των ιερειών καί των ιερέων στην αρχαία ελληνική τέχνη, Αθήνα 1990.
N. Marinatos – R. Hägg (επιμ.), Greek Sanctuaries: New Approaches, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1993.
M. Meyer – N. Brüggemann, Kore und Kouros: Weihegaben für die Götter, Βιέννη 2007.
A. Mommsen, Feste der Stadt Athen im Altertum, Λειψία 1898.

J. Mylonopoulos – H. Roeder (επιμ.), Archäologie und Ritual: auf der Suche nach der rituellen Handlung in den antiken Kulturen Ägyptens und Griechenlands, Βιέννη 2006.
J. Mylonopoulos (επιμ.), Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome, Leiden – Βοστόνη 2010.
J. Mylonopoulos (επιμ.), Materiality and Visibility of Rituals in the Ancient World, Βερολίνο 2014.
J. Neils (επιμ.), Goddess and Polis: the Panathenaic Festival in Ancient Athens, Πρίνσετον N.J. 1992.
J. Neils (επιμ.), Worshipping Athena: Panathenaia and Parthenon, Madison WI 1996.
G. Neumann, Probleme des griechischen Weihreliefs, Tübingen 1979.
W. Oenbrink, Das Bild im Bilde: zur Darstellung von Götterstatuen und Kultbildern auf griechischen Vasen, Φραγκφούρτη 1997.
E. Pala, Acropoli di Atene: un microcosmo della produzione e distribuzione della ceramica attica, Ρώμη 2012.
M. Parca – A. Tzanetou (επιμ.), Finding Persephone. Women's Rituals in the Ancient Mediterranean, Bloomington 2007.
H.W. Parke, Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα, Αθήνα 2000 (ελλην. μτφρ. του Festivals of the Athenians, Λονδίνο 1977).
J.G. Pedley, Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World, Νέα Υόρκη – Καίμπριτζ 2005.
V. Pirenne-Delforge – F. Prescendi (επιμ.), *«Nourrir les dieux?» Sacrifice et représentation du divin, Kernos Supplément* 26, Λιέγη 2011.
C. Prêtre – S. Huysecom-Haxhi (επιμ.), *Le donateur, l'offrande et la déesse. Systèmes votifs des sanctuaires de déesses dans le monde grec,* Kernos Supplément 23, Λιέγη 2009.
A. Purvis, Singular Dedications: Founders and Innovators of Private Cults in Classical Greece, Νέα Υόρκη – Λονδίνο 2003.
V.J. Rosivach, The System of Public Sacrifice in Fourth Century Athens, Ατλάντα 1994.
W.H.D. Rouse, Greek Votive Offerings: An Essay in the History of Greek Religion, Οξφόρδη 1902 / επανατύπ. Hildesheim – Νέα Υόρκη 1976.
A. Schachter, Le Sanctuaire grec: huit exposés suivis de discussions, Γενεύη 1992.
J. Scheid – F. de Polignac (επιμ.), Qu'est-ce qu'un "paysage religieux"?: représentations cultuelles de l'espace dans les sociétés anciennes, Revue de l'histoire des religions 227, Παρίσι 2010.
J. Schelp, Das Kanoun: der griechische Opferkorb, Würzburg 1975.
B. Schulze, Die Votivtafeln der archaischen und klassischen Zeit von der Athener Akropolis, Möhnesee 2004.
M. Seifert, Dazugehören: Kinder in Kulten und Festen von Oikos und Phratrie: Bildanalysen zu attischen Sozialisationsstufen des 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr., Στουττγάρδη 2011.
H.A. Shapiro, Personifications in Greek Art, Kilchberg 1993.
E. Simon, Festivals of Attica. An Archaeological Commentary, Madison WI 1983.
C. Sourvinou-Inwood, Hylas, the Nymphs, Dionysos and Others: Myth, Ritual, Ethnicity, Στοκχόλμη 2005.
C. Sourvinou-Inwood, Athenian Myths and Festivals: Aglauros, Erechtheus, Plynteria, Panathenaia, Dionysia, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη 2010.
K. Sporn – S. Ladstätter – M. Kerschner (επιμ.), Natur, Kult, Raum, Akten des internationalen Kolloquiums Paris-Lodron-Universität Salzburg, 20.-22. Jänner 2012, Βιέννη 2015.
P. Stengel, Opferbräuche der Griechen, Βερολίνο 1910 / επανατύπ. Στουττγάρδη 1972.
Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA) Λος Άντζελες – Βασιλεία 2004-2005.
Ch. Tsochos, Πομπάς πέμπειν: Prozessionen von der minoischen bis zur klassischen Zeit in Griechenland, Θεσσαλονίκη 2002.
F.T. van Straten, Hiera Kala: Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece, Leiden – Νέα Υόρκη 1995.

Γενική βιβλιογραφία

Αρχαία ελληνική θρησκεία

J.N. Bremmer, Greek Religion, Οξφόρδη 1994.
J.N. Bremmer – A. Erskine (επιμ.), The Gods of Ancient Greece: Identities and Transformations, Εδιμβούργο 2010.
L. Bruit-Zaidman – P. Schmitt-Pantel, Η θρησκεία στις ελληνικές πόλεις της κλασικής εποχής, Αθήνα 2004

(ελλην. μτφρ. του La religion grecque dans les cités à l'époque classique, Παρίσι 1991 / 31999).
W. Burkert, Homo Necans: Ανθρωπολογική προσέγγιση στη θυσιαστήρια τελετουργία και τους μύθους της αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα 2011 (ελλην. μτφρ. του Homo Necans: Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1972 / 21997).
W. Burkert, Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή, Αθήνα 1993 (ελλην. μτφρ. του Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche, 1977).
R. Buxton, Oxford Readings in Greek Religion, Οξφόρδη 2000.
B.C. Dietrich, Origins of Greek Religion, Βερολίνο 1974.
P.E. Easterling – J.V. Muir (επιμ.), Greek Religion and Society, Καίμπριτζ – Νέα Υόρκη 1985.
R. Garland, Introducing New Gods: the Politics of Athenian Religion, Λονδίνο 1992.
R. Hägg (επιμ.), The Role of Religion in the Early Greek Polis, Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek cult, Organized by the Swedish Institute at Athens, 16-18 October 1992, Στοκχόλμη 1996.
J.E. Harrison, Prolegomena to the Study of Greek Religion, Καίμπριτζ 1903 / 21922.
J.E. Harrison, Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion, Καίμπριτζ 1912 / 21927.
M. Jost, Aspects de la vie religieuse en Grèce du début du Ve siècle à la fin du IIIe siècle avant J.-C., Παρίσι 1992.
I. Κακριδής (επιμ.), Ελληνική Μυθολογία, τόμοι 1-5, Αθήνα 1986-1987.
E. Kearns, Ancient Greek Religion: A Sourcebook, Malden MA 2010.
I. Malkin, Religion and Colonization in Ancient Greece, Leiden – Νέα Υόρκη 1987.
R. Martin – H. Metzger, Η θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων, Αθήνα 1992 (ελλην. μτφρ. του La religion grecque, Παρίσι 1976).
J. Mikalson, Athenian Popular Religion, Chapel Hill NC 1983.
J. Mikalson, Religion in Hellenistic Athens, Μπέρκλεϊ 1998.
J. Mikalson, Ancient Greek Religion, Malden MA – Οξφόρδη 2005 / 22009.
M.P. Nilsson, Ελληνική λαϊκή θρησκεία, Αθήνα 2000 (ελλην. μτφρ. του Greek Popular Religion, Νέα Υόρκη 1940).
M.P. Nilsson, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, Αθήνα 1997 (ελλην. μτφρ. του Geschichte der griechischen Religion, 1951 / 1969, 71997).
A.D. Nock, Essays on Religion and the Ancient World I-II, Οξφόρδη 1972.
D. Ogden (επιμ.), A Companion to Greek Religion, Malden MA – Οξφόρδη 2007.
R. Parker, Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion, Οξφόρδη 1983.
R. Parker, Η θρησκεία στην αρχαία Αθήνα: ιστορική επισκόπηση, Αθήνα 2005 (ελλην. μτφρ. του Athenian Religion: A History, Οξφόρδη 1996).
S. Price, Religions of the Ancient Greeks, Καίμπριτζ 1999 / 22004.
S. Price – E. Kearns (επιμ.), The Oxford Dictionary of Classical Myth and Religion, Οξφόρδη 2003.
E. Simon, Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων, Θεσσαλονίκη 1996 (ελλην. μτφρ. του Die Götter der Griechen, Μόναχο 1985).
Ch. Sourvinou-Inwood, Reading Greek Culture. Texts and Images, Rituals and Myths, Οξφόρδη 1991.
H.S. Versnel (επιμ.), Faith, Hope and Worship: Aspects of Religious Mentality in the Ancient World, Leiden 1981.

Ηρωικές λατρείες

S. Albersmeier (επιμ.), Heroes: Mortals and Myths in Ancient Greece, Κατάλογος έκθεσης, Βαλτιμόρη 2009.
C.M. Antonaccio, An Archaeology of Ancestors: Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece, Lanham MD 1995.
D. Boehringer, Heroenkulte in Griechenland von der geometrischen bis zur klassischen Zeit: Attika, Argolis, Messenien, Βερολίνο 2001.
B. Currie, Pindar and the Cult of Heroes, Οξφόρδη 2005.
G. Ekroth, The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the Early Hellenistic Periods, Kernos Supplément 12, Λιέγη 2002.
L.R. Farnell, Greek Hero Cults and Ideas of Immortality, Οξφόρδη 1921.
E. Kearns, The Heroes of Attica, Λονδίνο 1989.
U. Kron, Die zehn attischen Phylenheroen: Geschichte, Mythos, Kult und Darstellungen, Βερολίνο 1976.
J. Larson, Greek Heroine Cults, Madison WI 1995.

D. Lyons, Gender and Immortality: Heroines in Ancient Greek Myth and Cult, Πρίνσετον N.J. 1997.
M. Meyer – R. von den Hoff (επιμ.), Helden wie sie: Übermensch – Vorbild – Kultfigur in der griechischen Antike, Beiträge zu einem altertumswissenschaftlichen Kolloquim in Wien, 2.-4. Februar 2007, Freiburg 2010.
V. Pirenne-Delforge – E. Suárez de La Torre (επιμ.), Héros et héroïnes dans les mythes et les cultes grecs, Actes du Colloque organisé à l'Université de Valladolid du 26 au 29 mai 1999, Kernos Supplément 10, Λιέγη 2000.
G. Salapata, Heroic Offerings: the Terracotta Plaques from the Spartan Sanctuary of Agamemnon and Kassandra, Ann Arbor MI 2014.

Βασική βιβλιογραφία

Εκπαίδευση

F.A.G. Beck, Album of Greek Education. The Greeks at School and Play, Σύδνεϋ 1975.
Cl. Calame, Les choeurs de jeunes filles en Grèce archaïque, Ρώμη 1977 (και σε αγγλική μτφρ. Choruses of Young Women in Ancient Greece: Their Morphology, Religious Role and Social Function, Lanham MD 1997).
J. Evans Grubbs – T. Parkin – E. Bell (επιμ.), The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη 2014.
T. Harten, Paidagogos: der Pädagoge in der griechischen Kunst, Κίελο 1999.
M. Joyal – I. McDougall – J. Yardley (επιμ.), Greek and Roman Education: A Sourcebook, Νέα Υόρκη 2009.
H. Marrou, Η ιστορία της εκπαίδευσης στην αρχαιότητα, Αθήνα 2009 (ελλην. μτφρ. του Histoire de l'éducation dans l'antiquité, Παρίσι 1950).
L. Pernot, À l'école des anciens: Professeurs, élèves et étudiants, précédé d'un entretien avec Jacqueline de Romilly, Παρίσι 2008.
K. Robb, Literacy and Paideia in Ancient Greece, Νέα Υόρκη 1994.
H. Schulze, Ammen und Pädagogen. Sklavinnen und Sklaven als Erzieher in der antiken Kunst und Gesellschaft, Mainz 1998.
W. Smith, Ancient Education, Νέα Υόρκη 1985.
Y.L. Too (επιμ.), Education in Greek and Roman Antiquity, Leiden – Βοστώνη 2001.
A. Vazaki, Mousike Gyne. Die musisch-literarische Erziehung und Bildung von Frauen im Athen der klassischen Zeit, Möhnesee 2003.
P. Vidal-Naquet, Ο μαύρος κυνηγός: μορφές σκέψης και μορφές κοινωνίας στον ελληνικό κόσμο, Αθήνα 1983 (ελλην. μτφρ. του Le chasseus noir: formes de pensées et formes de société dans le monde grec, Παρίσι 1981).

Βασική βιβλιογραφία

Εικονογραφία συμποσίων

Π. Βαλαβάνης – Δ. Κουρκουμέλης, Χαίρε και πίει ευ. Αγγγεία του πότου, Αθήνα 1996.
M.L. Catoni, Bere vino puro. Immagini del simposio, Μιλάνο 2010.
J.N. Davidson, Αρχαίοι Αθηναίοι. Ηδονές, καταχρήσεις και πάθη, Αθήνα 2003 (ελλην. μτφρ. του Courtesans and Fishcakes: the Consuming Passions of Classical Athens, Λονδίνο 1997).
J.-M. Dentzer, Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C., Ρώμη 1982.
J.-A. Dickmann – A. Heinemann (επιμ.), Vom Trinken und Bechern: das antike Gelage im Umbruch, Freiburg 2015.
B. Fehr, Orientalische und griechische Gelage, Βόννη 1971.
M. Kilman, Greek Erotica on Attic Red-Figure Vases, Λονδίνο 1993.
F. Lissarrague, Un flot d'images. Une esthétique du banquet grec, Παρίσι 1987 (και αγγλ. μετφρ. The Aesthetics of the Greek Banquet. Images of Wine and Ritual, Πρίνσετον N.J. 1990).
K.M. Lynch, The Symposium in Context: Pottery from a Late Archaic House near the Classical Athenian Agora, Hesperia Supplement 46, Πρίνσετον N.J. 2011.
O. Murray (επιμ.), Sympotica: A Symposium on the Symposion, Οξφόρδη 1990.
O. Murray – M. Tecusan (επιμ.), In vino veritas, Λονδίνο 1995.

K. O'Connor, The Never-Ending Feast: the Anthropology and Archaeology of Feasting, Λονδίνο 2015.
I. Peschel, Die Hetäre bei Symposion und Komos in der attisch-rotfigurigen Vasenmalerei des 6.-4. Jahrh. v. Chr., Φραγκφούρτη – Νέα Υόρκη 1987.
S.I. Rotroff – J.H. Oakley, Debris from a Public Dining Place in the Athenian Agora, Hesperia Supplement 25, Πρίνσετον N.J. 1992.
A. Schäfer, Unterhaltung beim griechischen Symposion. Darbietungen, Spiele und Wettkämpfe von homerischer bis in spätklassische Zeit, Mainz 1997.
H.A. Shapiro, Re-fashioning Anakreon in Classical Athens, Paderborn 2012.
W. Slater (επιμ.), Dining in a Classical Context, Ann Arbor MI 1991.
P. Schmitt – Pantel, La cité au banquet: histoire des repas publics dans les cités grecques, Ρώμη 1992.
T.J. Smith, Komast Dancers in Archaic Greek Art, Οξφόρδη 2010.
K. Topper, The Imagery of the Athenian Symposium, Καίμπριτζ 2012.
K. Vierneisel – B. Kaeser (επιμ.), Kunst der Schale – Kunst des Trinkens, Μόναχο 1990.
M. Węcowski, The Rise of the Greek Aristocratic Banquet, Οξφόρδη 2014.

Εικόνες Κεφαλαίου 2

2.1 Λατρευτική ζωή

Εικόνα 2.1 *Μελανόμορφος αμφορέας τύπου Β του Ζωγράφου του Βερολίνου 1686, Βερολίνο Staatliche Museen, Antikensammlung 1686 (© Staatliche Museen zu Berlin, Antikensammlung)*

Εικόνα 2.2 *Επιτύμβιο ανάγλυφο της ιέρειας Χοιρίνης από την Ελευσίνα, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 2007,5001.1 (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.3 *Μελανόμορφος αμφορέας με λαιμό του Ζωγράφου του Εδιμβούργου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1856,1226.220 (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.4 *Ερυθρόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου του Bowdoin, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1772,0320.150 (E 585) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.5 *Ερυθρόμορφος χους με Νίκες εκατέρωθεν τρίποδα, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 23896 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 2.6 *Ερυθρόμορφα και μελαμβαφή αγγεία ως αναθήματα από τον «ιερό περίβολο στη συμβολή δύο δρόμων» (Crossroads Shrine) της αθηναϊκής Αγοράς, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 2.7 *Αναθηματικό ανάγλυφο στην Άρτεμη, Βραυρώνα Αρχαιολ. Μουσείο 1151 (wikimedia commons – public domain, user: Ophelia2)*

Εικόνα 2.8 *Αναθηματικό ανάγλυφο στον Πάνα και τις Νύμφες, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς I 7154 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 2.9 *Μελανόμορφη οινοχόη του Ζωγράφου της Γέλας, Θεσσαλονίκη Αρχαιολ. Μουσείο 5232 (© Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης)*

Εικόνα 2.10 *Παναθηναϊκός αμφορέας του Ζωγράφου του Κλεοφράδη, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.227 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.11 *Μαρμάρινη ανάγλυφη βάση με παράσταση αποβατικού αγώνα από αναθηματικό μνημείο, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 399 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 2.12 *Τρισδιάστατη αναπαράσταση του Ελευσινίου στην Αγορά της Αθήνας, στο βάθος διακρίνεται το Δίπυλο στον Κεραμεικό (© Δημήτρης Τσαλκάνης – www.ancientathens3d.com)*

Εικόνα 2.13 *Πλημοχόες από το αθηναϊκό Ελευσίνιον, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 2.14α-β *Μελανόμορφος σκύφος του Ζωγράφου του Θησέα, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1836,0224.62 (B 79) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.15 *Ερυθρόμορφος χους, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 28245 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 2.16 *Ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας του Ζωγράφου του Πόθου, New Haven Yale University Art Gallery 2011.74.1 (© Yale University Art Gallery)*

Εικόνα 2.17 *Ερυθρόμορφη στάμνος του Πολυγνώτου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1839,0214.68 (E 445) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.18 *Ερυθρόμορφη πελίκη του Ζωγράφου του Hasselmann, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1865,1118.49 (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.19 *Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις της Ομάδας της Απολλωνίας, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1856,1001.18 (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.20 *Μελανόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου του Θησέα, Δήλος Αρχαιολ. Μουσείο Β 6.135 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων)*

Εικόνα 2.21 *Μελανόμορφος σκύφος της Ομάδας CHC, Πολύγυρος Αρχαιολ. Μουσείο 373 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής, φωτογρ. Ε. Στεφανίδης)*

Εικόνα 2.22 *Ερυθρόμορφος σκύφος, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.265 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.23 *Κεφάλι πήλινου γυναικείου ειδωλίου με κανούν, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Τ 104 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 2.24 *Ερυθρόμορφος χους, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1869.0614.2 (E 551) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.25 *Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Ζωγράφου του Βρύγου, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.288 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.26 *Ερυθρόμορφος χους, Αθήνα ΕΑΜ 1322 (© Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών)*

Εικόνα 2.27 *Ερυθρόμορφη βαλανοειδής λήκυθος, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1888,0601.716 (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.28 *Ερυθρόμορφος αμφορέας με λαιμό (τύπου Nola) του Ζωγράφου του Sabouroff, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1867,0508.1059 (E 324) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.29 *Μελανόμορφη φιάλη, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 16589 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 2.30 *Μαρμάρινο ανάγλυφο της Λεοντίδος φυλής, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Ι 7167 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

2.2 Εκπαίδευση

Εικόνα 2.31 *Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις του Ζωγράφου του Χοίρου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1864,1007.85 (E 172) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.32 *Ερυθρόμορφος χους του Ζωγράφου του Shuvalov, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1772.0320.221 (E 525) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.33 *Ερυθρόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου του Ευχαρίδη, Malibu J.P. Getty Museum 73.AE.23 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.34 *Ερυθρόμορφη υδρία του Φιντία, Μόναχο Antikensammlungen 2421 (wikimedia commons – public domain, user: Bibi Saint-Pol)*

Εικόνα 2.35 *Μελανόμορφος ψευδο-παναθηναϊκός αμφορέας του Ζωγράφου της Αιώρας, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1849.1122.1 (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.36α-γ *Ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου του Ξυλουργού, Malibu J.P. Getty Museum 85.AE.25 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.37 *Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1867,0508.1139 (CC BY-NC-SA 4.0)*

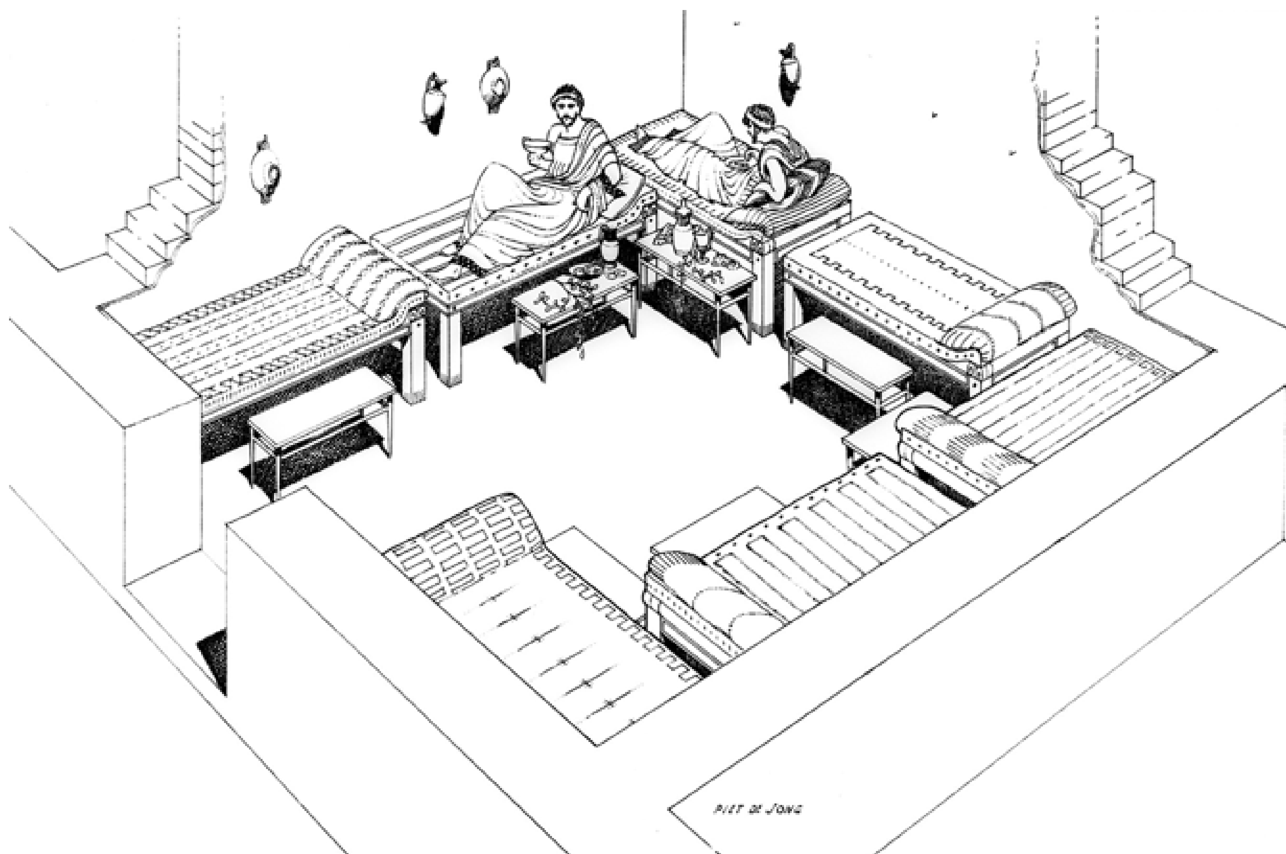
Εικόνα 2.38α-β *Ερυθρόμορφη κύλικα του Δούρη (κεραμέας Πύθων), Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.290 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.39α-β *Ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου του Χυτηρίου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1850,0302.2 (E 78) (CC BY-NC-SA 4.0)*

2.3 Συμπόσια

Εικόνα 2.40 *Σχεδιαστική αναπαράσταση ανδρώνα στη Νότια Στοά της αθηναϊκής Αγοράς (σχ. Piet de Jong, © American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 2.41 *Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Ζωγράφου του Βρύγου, Φλωρεντία Museo Archeologico Nazionale 3949 (© Firenze, Museo Archeologico Nazionale)*

Εικόνα 2.42 *Μελανόμορφη κύλικα του Ζωγράφου KY, New Haven Yale University Art Gallery 1913.10 (© Yale University Art Gallery)*

Εικόνα 2.43 *Μελανόμορφη πυξίς, New Haven Yale University Art Gallery 1913.12 (© Yale University Art Gallery)*

Εικόνα 2.44 *Μελανόμορφη όλπη της Ομάδας του Λεάγρου, Malibu J.P. Getty Museum 76.AE.93 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.45 *Μελανόμορφος σκύφος του Ζωγράφου του Θησέα, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 1544 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 2.46 *Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις του Ζωγράφου του Ευχαρίδη, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.227 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.47α-β *Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Ζωγράφου του Βρύγου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1848,0619.7 (E 68) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.48 *Ερυθρόμορφος χους του Ζωγράφου του Οιωνοκλή, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.237 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.49 *Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Ονήσιμου, Malibu J.P. Getty Museum 82.AE.14 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.50 *Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Επικτήτου, Αθήνα Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P 24131 (© American School of Classical Studies at Athens: Agora Excavations)*

Εικόνα 2.51α-β *Ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου της Γιγαντομαχίας του Παρισιού, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1836,0224.212 (E 70) (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.52α-γ *Ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου της Βρισηίδος (κεραμέας Βρύγος), Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.293 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.53 *Συμποσιακά αγγεία (κύλικα, σκύφος, στάμνοι, ρυτά) από το λεγόμενο «τάφο του Βρύγου» στην Καπύη (Capua), Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο (CC BY-NC-SA 4.0)*

Εικόνα 2.54 *Ερυθρόμορφη κύλικα (tondo) του Ζωγράφου του Ευαίωνος, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.682 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.55 *Ερυθρόμορφο ρυτό κατά το ήμισυ με κεφάλι όνου και με κεφάλι κριού, Malibu J.P. Getty Museum 86.AE.699 (© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)*

Εικόνα 2.56 *Διπρόσωπος κάνθαρος με κεφάλια νέγρου και γυναίκας, Πρίνσετον University Art Museum y1933-45 (© Princeton University Art Museum)*

Εικόνα 2.57 *Μελανόμορφος μαστός του Ψιάκος, Malibu J.P. Getty Museum 90.AE.122*
(© The J. Paul Getty Museum, Villa Collection, Malibu CA)

Γραμματειακές πηγές

2.1 ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΖΩΗ

Ξενοφών, *Ἑλληνικά* **2.4.20-21**
Κλεόκριτος δὲ ὁ τῶν μυστῶν κῆρυξ, μάλ' εὔφωνος ὤν, κατασιωπησάμενος ἔλεξεν· Ἄνδρες πολῖται, τί ἡμᾶς ἐξελαύνετε; τί ἀποκτεῖναι βούλεσθε; ἡμεῖς γὰρ ὑμᾶς κακὸν μὲν οὐδὲν πώποτε ἐποιήσαμεν, μετεσχήκαμεν δὲ ὑμῖν καὶ ἱερῶν τῶν σεμνοτάτων καὶ θυσιῶν καὶ ἑορτῶν τῶν καλλίστων, καὶ συγχορευταὶ καὶ συμφοιτηταὶ γεγενήμεθα καὶ συστρατιῶται, καὶ πολλὰ μεθ' ὑμῶν κεκινδυνεύκαμεν καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀμφοτέρων ἡμῶν σωτηρίας τε καὶ ἐλευθερίας. πρὸς θεῶν πατρῴων καὶ μητρῴων καὶ συγγενείας καὶ κηδεστίας καὶ ἑταιρίας, πάντων γὰρ τούτων πολλοὶ κοινωνοῦμεν ἀλλήλοις, αἰδούμενοι καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους

Ἡρόδοτος 8.144.9-14
Πολλά τε γὰρ καὶ μεγάλα ἐστὶ τὰ διακωλύοντα ταῦτα μὴ ποιέειν μηδ' ἢν ἐθέλωμεν· πρῶτα μὲν καὶ μέγιστα τῶν θεῶν τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ οἰκήματα ἐμπεπρησμένα τε καὶ συγκεχωσμένα, τοῖσι ἡμέας ἀναγκαίως ἔχει τιμωρέειν ἐς τὰ μέγιστα μᾶλλον ἤ περ ὁμολογέειν τῷ ταῦτα ἐργασαμένῳ

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **1128-34**
Λαβοῦσα δ' ὑμᾶς λοιδορῆσαι βούλομαι
κοινῇ δικαίως, οἳ μιᾶς ἐκ χέρνιβος
βωμοὺς περιρραίνοντες ὥσπερ ξυγγενεῖς
Ὀλυμπίασιν, ἐν Πύλαις, Πυθοῖ – πόσους
εἴποιμ' ἂν ἄλλους, εἴ με μηκύνειν δέοι; –
ἐχθρῶν παρόντων βαρβάρῳ στρατεύματι
Ἕλληνας ἄνδρας καὶ πόλεις ἀπόλλυτε.

Ἰσοκράτης, *Πανηγυρικός* **43**
Τῶν τοίνυν τὰς πανηγύρεις καταστησάντων δικαίως ἐπαινουμένων ὅτι τοιοῦτον ἔθος ἡμῖν παρέδοσαν ὥστε σπεισαμένους καὶ τὰς ἔχθρας τὰς ἐνεστηκυίας διαλυσαμένους συνελθεῖν εἰς ταὐτόν, καὶ μετὰ ταῦτ' εὐχὰς καὶ θυσίας κοινὰς ποιησαμένους ἀναμνησθῆναι μὲν τῆς συγγενείας τῆς πρὸς ἀλλήλους ὑπαρχούσης, εὐμενεστέρως δ' εἰς τὸν λοιπὸν χρόνον διατεθῆναι πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, καὶ τάς τε παλαιὰς ξενίας ἀνανεώσασθαι καὶ καινὰς ἑτέρας ποιήσασθαι,

Μένανδρος, *Δύσκολος* **407-409**
ἐὰν ἴδηι γὰρ ἐνύπνιον τὸν Πᾶνα τὸν
Παιανιοῖ, τούτωι βαδιούμεθ', οἶδ' ὅτι,
θύσοντες εὐθύς.

Πλάτων, *Νόμοι* **935b**
ὧν δὴ χάριν ἐν μὲν ἱερῷ τὸ παράπαν μηδεὶς τοιοῦτον φθέγξηται μηδέποτε μηδὲν μηδ' ἔν τισι δημοτελέσι θυσίαις,

Αἰσχίνης 1 (*κατὰ Τιμάρχου***).23**
Καὶ πῶς κελεύει τοὺς προέδρους χρηματίζειν; ἐπειδὰν τὸ καθάρσιον περιενεχθῇ καὶ ὁ κῆρυξ τὰς πατρίους εὐχὰς εὔξηται, προχειροτονεῖν κελεύει τοὺς προέδρους περὶ ἱερῶν τῶν πατρίων καὶ κήρυξι καὶ πρεσβείαις καὶ ὁσίων, καὶ μετὰ ταῦτα ἐπερωτᾷ ὁ κῆρυξ·

Ἀντιφών, *περὶ χορευτοῦ* **45**
ὁρῶντες δ' ἐμὲ βουλεύοντα καὶ εἰσιόντ' εἰς τὸ βουλευτήριον – καὶ ἐν αὐτῷ τῷ βουλευτηρίῳ Διὸς Βουλαίου καὶ Ἀθηνᾶς Βουλαίας ἱερόν ἐστι, καὶ εἰσιόντες οἱ βουλευταὶ προσεύχονται, ὧν κἀγὼ εἷς ἦ, ὁ ταὐτὰ πράττων, καὶ εἰς τἆλλα ἱερὰ πάντα εἰσιὼν μετὰ τῆς βουλῆς, καὶ θύων καὶ εὐχόμενος ὑπὲρ τῆς πόλεως ταύτης, καὶ πρὸς τούτοις πρυτανεύσας τὴν πρώτην πρυτανείαν ἅπασαν πλὴν δυοῖν ἡμέραιν, καὶ ἱεροποιῶν καὶ θύων ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας,

Ἡρόδοτος 6.57

Ἢν θυσίη τις δημοτελὴς ποιῆται, πρώτους ἐπὶ τὸ δεῖπνον ἵζειν τοὺς βασιλέας καὶ ἀπὸ τούτων πρώτων ἄρχεσθαι, διπλήσια νέμοντας ἑκατέρῳ τὰ πάντα ἢ τοῖσι ἄλλοισι δαιτυμόνεσι·

Θουκυδίδης 2.15.2
καὶ ξυνοίκια ἐξ ἐκείνου (εvv. Θησέας) Ἀθηναῖοι ἔτι καὶ νῦν τῇ θεῷ ἑορτὴν δημοτελῆ ποιοῦσιν

Αἰσχίνης 1 (*κατὰ Τιμάρχου*).183
Ὁ δὲ Σόλων ὁ τῶν νομοθετῶν ἐνδοξότατος γέγραφεν ἀρχαίως καὶ σεμνῶς περὶ τῆς τῶν γυναικῶν εὐκοσμίας. Τὴν γὰρ γυναῖκα ἐφ' ᾗ ἂν ἁλῷ μοιχὸς οὐκ ἐᾷ κοσμεῖσθαι, οὐδὲ εἰς τὰ δημοτελῆ ἱερὰ εἰσιέναι, ἵνα μὴ τὰς ἀναμαρτήτους τῶν γυναικῶν ἀναμειγνυμένη διαφθείρῃ· ἐὰν δ' εἰσίῃ ἢ κοσμῆται, τὸν ἐντυχόντα κελεύει καταρρηγνύναι τὰ ἱμάτια καὶ τὸν κόσμον ἀφαιρεῖσθαι καὶ τύπτειν, εἰργόμενον θανάτου καὶ τοῦ ἀνάπηρον ποιῆσαι, ἀτιμῶν τὴν τοιαύτην γυναῖκα καὶ τὸν βίον ἀβίωτον αὐτῇ παρασκευάζων.

Αἰσχίνης 3 (*κατὰ Κτησιφῶντος*).176
Ὁ μὲν τοίνυν νομοθέτης τὸν ἀστράτευτον καὶ τὸν δειλὸν καὶ τὸν λιπόντα τὴν τάξιν ἔξω τῶν περιραντηρίων τῆς ἀγορᾶς ἐξείργει, καὶ οὐκ ἐᾷ στεφανοῦσθαι, οὐδ' εἰσιέναι εἰς τὰ ἱερὰ τὰ δημοτελῆ

Πλάτων, *Νόμοι* **909d-910e**
Ἱερὰ μηδὲ εἷς ἐν ἰδίαις οἰκίαις ἐκτήσθω· θύειν δ' ὅταν ἐπὶ νοῦν ἴῃ τινί, πρὸς τὰ δημόσια ἴτω θύσων, καὶ τοῖς ἱερεῦσί τε καὶ ἱερείαις ἐγχειριζέτω τὰ θύματα, οἷς ἁγνεῖαι τούτων ἐπιμελεῖς. συνευξάσθω δὲ αὐτός τε καὶ ὃν ἂν ἐθέλῃ μετ' αὐτοῦ συνεύχεσθαι. ταῦτα δὲ γιγνόμενα τῶν τοιῶνδε χάριν ἔστω. ἱερὰ καὶ θεοὺς οὐ ῥᾴδιον ἱδρύεσθαι, μεγάλης δὲ διανοίας τινὸς ὀρθῶς δρᾶν τὸ τοιοῦτον, ἔθος τε γυναιξί τε δὴ διαφερόντως πάσαις καὶ τοῖς ἀσθενοῦσι πάντῃ καὶ κινδυνεύουσι καὶ ἀποροῦσιν, ὅπῃ τις ἂν ἀπορῇ, καὶ τοὐναντίον ὅταν εὐπορίας τινὸς λάβωνται, καθιεροῦν τε τὸ παρὸν ἀεὶ καὶ θυσίας εὔχεσθαι καὶ ἱδρύσεις ὑπισχνεῖσθαι θεοῖς καὶ δαίμοσιν καὶ παισὶν θεῶν, ἔν τε φάσμασιν ἐγρηγορότας διὰ φόβους καὶ ἐν ὀνείροις, ὡς δ' αὔτως ὄψεις πολλὰς ἀπομνημονεύοντας ἑκάσταισί τε αὐτῶν ἄκη ποιουμένους, βωμοὺς καὶ ἱερὰ πάσας μὲν οἰκίας, πάσας δὲ κώμας ἔν τε καθαροῖς ἱδρυομένους ἐμπιμπλάναι καὶ ὅπῃ τις ἔτυχε τῶν τοιούτων. ὧν ἕνεκα χρὴ πάντων ποιεῖν κατὰ τὸν νῦν λεγόμενον νόμον· πρὸς τούτοις δὲ ἕνεκα τῶν ἀσεβούντων, ἵνα μὴ καὶ ταῦτα κλέπτοντες ταῖς πράξεσιν, ἱερά τε καὶ βωμοὺς ἐν ἰδίαις οἰκίαις ἱδρυόμενοι, λάθρᾳ τοὺς θεοὺς ἵλεως οἰόμενοι ποιεῖν θυσίαις τε καὶ εὐχαῖς, εἰς ἄπειρον τὴν ἀδικίαν αὐξάνοντες αὑτοῖς τε ἐγκλήματα πρὸς θεῶν ποιῶνται καὶ τοῖς ἐπιτρέπουσιν, οὖσιν αὐτῶν βελτίοσιν, καὶ πᾶσα οὕτως ἡ πόλις ἀπολαύῃ τῶν ἀσεβῶν τρόπον τινὰ δικαίως. τὸν μὲν δὴ νομοθέτην ὁ θεὸς οὐ μέμψεται· κείσθω γὰρ νόμος οὗτος· Μὴ κεκτῆσθαι θεῶν ἐν ἰδίαις οἰκίαις ἱερά, τὸν δὲ φανέντα κεκτημένον ἕτερα καὶ ὀργιάζοντα πλὴν τὰ δημόσια, ἐὰν μὲν ἄδικον μηδὲν τῶν μεγάλων καὶ ἀνοσίων εἰργασμένος ἀνὴρ ἢ καὶ γυνὴ κεκτῆταί τις, ὁ μὲν αἰσθανόμενος καὶ εἰσαγγελλέτω τοῖς νομοφύλαξιν, οἱ δὲ προσταττόντων εἰς τὰ δημόσια ἀποφέρειν ἱερὰ τὰ ἴδια, μὴ πείθοντες δὲ ζημιούντων ἕως ἂν ἀπενεχθῇ· ἐὰν δέ τις ἀσεβήσας μὴ παιδίων ἀλλ' ἀνδρῶν ἀσέβημα ἀνοσίων γένηται φανερός, εἴτε ἐν ἰδίοις ἱδρυσάμενος εἴτ' ἐν δημοσίοις θύσας ἱερὰ θεοῖς οἱστισινοῦν, ὡς οὐ καθαρὸς ὢν θύων θανάτῳ ζημιούσθω. τὸ δὲ παίδειον ἢ μὴ κρίναντες οἱ νομοφύλακες, εἰς τὸ δικαστήριον οὕτως εἰσαγαγόντες, τὴν τῆς ἀσεβείας δίκην τούτοις ἐπιτελούντων.

Πλάτων, *Νόμοι* **759c**
κατ' ἐνιαυτὸν δὲ εἶναι καὶ μὴ μακρότερον τὴν ἱερωσύνην ἑκάστην, ἔτη δὲ μὴ ἔλαττον ἑξήκοντα ἡμῖν εἴη γεγονὼς ὁ μέλλων καθ' ἱεροὺς νόμους περὶ τὰ θεῖα ἱκανῶς ἁγιστεύσειν· ταὐτὰ δὲ καὶ περὶ τῶν ἱερειῶν ἔστω τὰ νόμιμα.

ψευδο-Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία* **57**
Καὶ ὁ [μὲν ἄρχων ἐπιμελεῖτ]αι τούτ[ων. ὁ] δὲ <βασιλεὺς> πρῶτον μὲν μυστηρίων ἐπιμελεῖ[ται μετὰ τῶν ἐπιμελητῶν ὧ]ν ὁ δῆμ[ος χ]ειροτονεῖ, δύο μὲν ἐξ Ἀθηναίων ἁπάντων, ἕνα δ' [ἐξ Εὐμολπιδῶν, ἕνα] δ' ἐκ Κηρ[ύκω]ν. ἔπειτα Διονυσίων τῶν ἐπὶ Ληναίῳ· ταῦτα δέ ἐστι [πομπή τε καὶ ἀγών. τ]ὴν μὲν οὖν πομπὴν κοινῇ πέμ‖πουσιν ὅ τε βασιλεὺς καὶ οἱ ἐπιμεληταί, τὸν δὲ ἀγῶνα διατίθησιν ὁ βασιλεύς. τίθησι δὲ καὶ τοὺς τῶν λαμπάδων ἀγῶνας ἅπαντας· ὡς δ' ἔπος εἰπεῖν καὶ τὰς πατρίους θυσίας διοικεῖ οὗτος πάσας

Λυσίας 24 (*ὑπὲρ τοῦ ἀδυνάτου*).13
τί με κωλύει κληροῦσθαι τῶν ἐννέα ἀρχόντων

Αἰσχίνης 1 (*κατὰ Τιμάρχου*).19-21
μὴ ἐξέστω αὐτῷ τῶν ἐννέα ἀρχόντων γενέσθαι, ὅτι οἶμαι στεφανηφόρος ἡ ἀρχή, μηδ' ἱερωσύνην ἱεράσασθαι, ὡς οὐδὲ καθαρῷ τῷ σώματι, μηδὲ συνδικησάτω, φησί, τῷ δημοσίῳ, μηδὲ ἀρξάτω ἀρχὴν μηδεμίαν μηδέποτε, μήτ' ἔνδημον μήτε ὑπερόριον, μήτε κληρωτὴν μήτε χειροτονητήν·

ψευδο-Δημοσθένης 59 (*κατὰ Νεαίρας*).85-86

ἐφ' ᾗ γὰρ ἂν μοιχὸς ἁλῷ γυναικί, οὐκ ἔξεστιν αὐτῇ ἐλθεῖν εἰς οὐδὲν τῶν ἱερῶν τῶν δημοτελῶν, εἰς ἃ καὶ τὴν ξένην καὶ τὴν δούλην [ἐλθεῖν] ἐξουσίαν ἔδοσαν οἱ νόμοι καὶ θεασομένην καὶ ἱκετεύσουσαν εἰσιέναι· ἀλλὰ μόναις ταύταις ἀπαγορεύουσιν οἱ νόμοι ταῖς γυναιξὶ μὴ εἰσιέναι εἰς τὰ ἱερὰ τὰ δημοτελῆ, ἐφ' ᾗ ἂν μοιχὸς ἁλῷ, ἐὰν δ' εἰσίωσι καὶ παρανομῶσι, νηποινεὶ πάσχειν ὑπὸ τοῦ βουλομένου ὅ τι ἂν πάσχῃ, πλὴν θανάτου, καὶ ἔδωκεν ὁ νόμος τὴν τιμωρίαν ὑπὲρ αὐτῶν τῷ ἐντυχόντι,

Ἀριστοφάνης, *Ὄρνιθες* 959-91

Μὴ κατάρξῃ τοῦ τράγου.
{ΠΙ.} Σὺ δ' εἶ τίς;{ΧΡ.} Ὅστις; χρησμολόγος.{ΠΙ.} Οἴμωζέ νυν.
{ΧΡ.} Ὦ δαιμόνιε, τὰ θεῖα μὴ φαύλως φέρε·
ὡς ἔστι Βάκιδος χρησμὸς ἄντικρυς λέγων
εἰς τὰς Νεφελοκοκκυγίας.
{ΠΙ.} Κᾄπειτα πῶς ταῦτ' οὐκ ἐχρησμολόγεις σὺ πρὶν ἐμὲ τὴν πόλιν
τήνδ' οἰκίσαι;{ΧΡ.} Τὸ θεῖον ἐνεπόδιζέ με.
{ΠΙ.} Ἀλλ' οὐδὲν οἷον εἰσακοῦσαι τῶν ἐπῶν.
{ΧΡ.} Ἀλλ' ὅταν οἰκήσωσι λύκοι πολιαί τε κορῶναι
ἐν ταὐτῷ τὸ μεταξὺ Κορίνθου καὶ Σικυῶνος,
{ΠΙ.} Τί οὖν προσήκει δῆτ' ἐμοὶ Κορινθίων;
{ΧΡ.} Ἠινίξαθ' ὁ Βάκις τοῦτο πρὸς τὸν ἀέρα.
πρῶτον Πανδώρᾳ θῦσαι λευκότριχα κριόν·
ὃς δέ κ' ἐμῶν ἐπέων ἔλθῃ πρώτιστα προφήτης,
τῷ δόμεν ἱμάτιον καθαρὸν καὶ καινὰ πέδιλα –
{ΠΙ.} Ἔνεστι καὶ τὰ πέδιλα;{ΧΡ.} Λαβὲ τὸ βιβλίον.
καὶ φιάλην δοῦναι καὶ σπλάγχνων χεῖρ' ἐνιπλῆσαι, –
{ΠΙ.} Καὶ σπλάγχνα διδόν' ἔνεστι;{ΧΡ.} Λαβὲ τὸ βιβλίον.
κἢν μέν, θέσπιε κοῦρε, ποῇς ταῦθ' ὡς ἐπιτέλλω,
αἰετὸς ἐν νεφέλῃσι γενήσεαι· αἰ δέ κε μὴ δῷς,
οὐκ ἔσε' οὐ τρυγών, οὐ λάιος, οὐ δρυκολάπτης.
{ΠΙ.} Καὶ ταῦτ' ἔνεστ' ἐνταῦθα;{ΧΡ.} Λαβὲ τὸ βιβλίον.
{ΠΙ.} Οὐδὲν ἄρ' ὅμοιός ἐσθ' ὁ χρησμὸς τουτῳί,
ὃν ἐγὼ παρὰ τἀπόλλωνος ἐξεγραψάμην·
Αὐτὰρ ἐπὴν ἄκλητος ἰὼν ἄνθρωπος ἀλαζὼν
λυπῇ θύοντας καὶ σπλαγχνεύειν ἐπιθυμῇ,
δὴ τότε χρὴ τύπτειν αὐτὸν πλευρῶν τὸ μεταξὺ –
{ΧΡ.} Οὐδὲν λέγειν οἶμαί σε.
{ΠΙ.} Λαβὲ τὸ βιβλίον.
καὶ φείδου μηδὲν μηδ' αἰετοῦ ἐν νεφέλῃσιν,
μήτ' ἢν Λάμπων ᾖ μήτ' ἢν ὁ μέγας Διοπείθης.
{ΧΡ.} Καὶ ταῦτ' ἔνεστ' ἐνταῦθα;{ΠΙ.} Λαβὲ τὸ βιβλίον.
Οὐκ εἶ θύραζ'; Ἐς κόρακας. {ΧΡ.} Οἴμοι δείλαιος.
{ΠΙ.} Οὔκουν ἑτέρωσε χρησμολογήσεις ἐκτρέχων;

Εὐριπίδης, *Ἑλένη* 744-57

{Αγ.} ἔσται τάδ', ὦναξ. ἀλλά τοι τὰ μάντεων
ἐσεῖδον ὡς φαῦλ' ἐστὶ καὶ ψευδῶν πλέα.
οὐδ' ἦν ἄρ' ὑγιὲς οὐδὲν ἐμπύρου φλογὸς
οὐδὲ πτερωτῶν φθέγματ'· εὐήθες δέ τοι
τὸ καὶ δοκεῖν ὄρνιθας ὠφελεῖν βροτούς.
Κάλχας γὰρ οὐκ εἶπ' οὐδ' ἐσήμηνε στρατῷ
νεφέλης ὑπερθνήσκοντας εἰσορῶν φίλους
οὐδ' Ἕλενος, ἀλλὰ πόλις ἀνηρπάσθη μάτην.
εἴποις ἄν· Οὕνεχ' ὁ θεὸς οὐκ ἠβούλετο;
τί δῆτα μαντευόμεθα; τοῖς θεοῖσι χρὴ
θύοντας αἰτεῖν ἀγαθά, μαντείας δ' ἐᾶν·
βίου γὰρ ἄλλως δέλεαρ ηὑρέθη τόδε,

κοὐδεὶς ἐπλούτησ' ἐμπύροισιν ἀργὸς ὤν·
γνώμη δ' ἀρίστη μάντις ἥ τ' εὐβουλία.

Ἡρόδοτος 1.62-3
Ἐνθαῦτα θείῃ πομπῇ χρεώμενος παρίσταται Πεισιστράτῳ Ἀμφίλυτος ὁ Ἀκαρνὰν χρησμολόγος ἀνήρ, ὅς οἱ προσιὼν χρᾷ ἐν ἑξαμέτρῳ τόνῳ τάδε λέγων· «Ἔρριπται δ' ὁ βόλος, τὸ δὲ δίκτυον ἐκπεπέτασται, θύννοι δ' οἰμήσουσι σεληναίης διὰ νυκτός.». Ὁ μὲν δή οἱ ἐνθεάζων χρᾷ ταῦτα,

Ἡροδότος 9.33.1–2
Ἕλλησι μὲν Τεισαμενὸς Ἀντιόχου ἦν ὁ θυόμενος· οὗτος γὰρ δὴ εἵπετο τῷ στρατεύματι τούτῳ μάντις·

ψευδο-Δημοσθένης 47 (*κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου ψευδομαρτυριῶν***).68-71**
ἀκούσαντες δέ μου οἱ ἐξηγηταὶ ταῦτα, ἤροντό με πότερον ἐξηγήσωνταί μοι μόνον ἢ καὶ συμβουλεύσωσιν· ἀποκριναμένου δέ μου αὐτοῖς ἀμφότερα, εἶπόν μοι 'ἡμεῖς τοίνυν σοι τὰ μὲν νόμιμα ἐξηγησόμεθα, τὰ δὲ σύμφορα παραινέσομεν· (…) ταῦτα ἀκούσας ἐγὼ τῶν ἐξηγητῶν, καὶ τοὺς νόμους ἐπισκεψάμενος τοὺς τοῦ Δράκοντος ἐκ τῆς στήλης, (…)

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1322b**
ἄλλο δ' εἶδος ἐπιμελείας ἡ περὶ τοὺς θεούς, οἷον ἱερεῖς τε καὶ ἐπιμεληταὶ τῶν περὶ τὰ ἱερὰ τοῦ σῴζεσθαί τε τὰ ὑπάρχοντα καὶ ἀνορθοῦσθαι τὰ πίπτοντα τῶν οἰκοδομημάτων καὶ τῶν ἄλλων ὅσα τέτακται πρὸς τοὺς θεούς. συμβαίνει δὲ τὴν ἐπιμέλειαν ταύτην ἐνιαχοῦ μὲν εἶναι μίαν, οἷον ἐν ταῖς μικραῖς πόλεσιν, ἐνιαχοῦ δὲ πολλὰς καὶ κεχωρισμένας τῆς ἱερωσύνης, οἷον ἱεροποιοὺς καὶ ναοφύλακας καὶ ταμίας τῶν ἱερῶν χρημάτων. ἐχομένη δὲ ταύτης ἡ πρὸς τὰς θυσίας ἀφωρισμένη τὰς κοινὰς πάσας, ὅσας μὴ τοῖς ἱερεῦσιν ἀποδίδωσιν ὁ νόμος, ἀλλ' ἀπὸ τῆς κοινῆς ἑστίας ἔχουσι τὴν τιμήν· καλοῦσι δ' οἱ μὲν ἄρχοντας τούτους οἱ δὲ βασιλεῖς οἱ δὲ πρυτάνεις.

Πλάτων, *Πολιτικός* **290c**
{ΞΕ.} εἰσὶ δὲ οἵ τε περὶ μαντικὴν ἔχοντές τινος ἐπιστήμης διακόνου μόριον· ἑρμηνευταὶ γάρ που νομίζονται παρὰ θεῶν ἀνθρώποις. Καὶ μὴν καὶ τὸ τῶν ἱερέων αὖ γένος, ὡς τὸ νόμιμόν φησι, παρὰ μὲν ἡμῶν δωρεὰς θεοῖς διὰ θυσιῶν ἐπιστῆμόν ἐστι κατὰ νοῦν ἐκείνοις δωρεῖσθαι, παρὰ δὲ ἐκείνων ἡμῖν εὐχαῖς κτῆσιν ἀγαθῶν αἰτήσασθαι· ταῦτα δὲ διακόνου τέχνης ἐστί που μόρια ἀμφότερα.

ψευδο-Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία* **55**
κληροῖ δὲ καὶ <ἱεροποιοὺς> δέκα, τοὺς ἐπὶ τὰ ἐκθύματα καλουμένους, [οἳ] τά τε μ[αν]τευτὰ ἱερὰ θύουσιν, κἄν τι καλλιερῆσαι δέῃ, καλλιεροῦσι μετὰ τῶν μάντε[ων]. κληροῖ δὲ καὶ ἑτέρους δέκα, τοὺς κατ' ἐνιαυτὸν καλουμένους, οἳ θυσίας τέ τινας θύουσι, [καὶ τ]ὰς πεντετηρίδας ἁπάσας διοικοῦσιν πλὴν Παναθηναίων. ε[ἰσὶ] δὲ πεντετηρίδες μία μ[ὲν ἡ εἰ]ς Δῆλον (ἔστι δὲ καὶ ἑπ[τ]ετηρὶς ἐνταῦθα), δευτέρα δὲ Βραυρώνια, τρίτη [δ' Ἡράκλε]ια, τετάρτη [δ'] Ἐλευσ[ίν]ια· ε' δὲ Πα[ν]αθήναια, καὶ τούτων οὐδεμία ἐν τῷ αὐτῷ ἐγγίγνε[ται. νῦν] δὲ πρόσκειται [καὶ Ἡ]φαί-σ[τια], ἐπὶ Κηφισοφῶντος ἄρχοντος.

ψευδο-Ξενοφών, *Ἀθηναίων πολιτεία* **2.9–10**
Θυσίας δὲ καὶ ἱερὰ καὶ ἑορτὰς καὶ τεμένη γνοὺς ὁ δῆμος ὅτι οὐχ οἷόν τέ ἐστιν ἑκάστῳ τῶν πενήτων θύειν καὶ εὐωχεῖσθαι καὶ ἵστασθαι ἱερὰ καὶ πόλιν οἰκεῖν καλὴν καὶ μεγάλην, ἐξηῦρεν ὅτῳ τρόπῳ ἔσται ταῦτα. θύουσιν οὖν δημοσίᾳ μὲν ἡ πόλις ἱερεῖα πολλά· ἔστι δὲ ὁ δῆμος ὁ εὐωχούμενος καὶ διαλαγχάνων τὰ ἱερεῖα. καὶ γυμνάσια καὶ λουτρὰ καὶ ἀποδυτήρια τοῖς μὲν πλουσίοις ἔστιν ἰδίᾳ ἐνίοις, ὁ δὲ δῆμος αὐτὸς αὑτῷ οἰκοδομεῖται ἰδίᾳ παλαίστρας πολλάς, ἀποδυτήρια, λουτρῶνας· καὶ πλείω τούτων ἀπολαύει ὁ ὄχλος ἢ οἱ ὀλίγοι καὶ οἱ εὐδαίμονες.

Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* **814-31**
{Στ.} οὔτοι μὰ τὴν Ὁμίχλην ἔτ' ἐνταυθοῖ μενεῖς,
ἀλλ' ἔσθι' ἐλθὼν τοὺς Μεγακλέους κίονας.
{Φε.} ὦ δαιμόνιε, τί χρῆμα πάσχεις, ὦ πάτερ;
οὐκ εὖ φρονεῖς, μὰ τὸν Δία τὸν Ὀλύμπιον.
{Στ.} ἰδού γ' ἰδοὺ Δί' Ὀλύμπιον. τῆς μωρίας·
τὸν Δία νομίζειν ὄντα τηλικουτονί.
{Φε.} τί δὲ τοῦτ' ἐγέλασας ἐτεόν; {Στ.} ἐνθυμούμενος
ὅτι παιδάριον εἶ καὶ φρονεῖς ἀρχαϊκά.
ὅμως γε μὴν πρόσελθ', ἵν' εἰδῇς πλείονα,
καί σοι φράσω τι πρᾶγμ' ὃ [σὺ] μαθὼν ἀνὴρ ἔσει.

ὅπως δὲ τοῦτο μὴ διδάξεις μηδένα.
{Φε.} ἰδού. τί ἐστιν; {Στ.} ὤμοσας νυνὶ Δία.{Φε.} ἔγωγ’.
{Στ.} ὁρᾷς οὖν ὡς ἀγαθὸν τὸ μανθάνειν;
οὐκ ἔστιν, ὦ Φειδιππίδη, Ζεύς.{Φε.} ἀλλὰ τίς;
{Στ.} Δῖνος βασιλεύει τὸν Δί’ ἐξεληλακώς.
{Φε.} αἰβοῖ· τί ληρεῖς;
{Στ.} ἴσθι τοῦθ’ οὕτως ἔχον.
{Φε.} τίς φησι ταῦτα; {Στ.} Σωκράτης ὁ Μήλιος
καὶ Χαιρεφῶν, ὃς οἶδε τὰ ψυλλῶν ἴχνη.

Πλάτων, *Νόμοι* **884b-85d**
μέγιστα δὲ δὴ τῶν λοιπῶν αἱ τῶν νέων ἀκολασίαι τε καὶ ὕβρεις, εἰς μέγιστα δέ, ὅταν εἰς ἱερὰ γίγνωνται, καὶ διαφερόντως αὖ μεγάλα, ὅταν εἰς δημόσια καὶ ἅγια ἢ κατὰ μέρη κοινὰ φυλετῶν ἤ τινων ἄλλων τοιούτων κεκοινωνηκότων· εἰς ἱερὰ δὲ ἴδια καὶ τάφους δεύτερα καὶ δευτέρως, εἰς δὲ γονέας τρίτα, χωρὶς τῶν ἔμπροσθεν εἰρημένων, ὅταν ὑβρίζῃ τις. (…) ὅσα δὲ λόγῳ καὶ ὅσα ἔργῳ περὶ θεοὺς ὑβρίζει τις λέγων ἢ πράττων, τὸ παραμύθιον ὑποθεμένῳ ῥητέον ἃ δεῖ πάσχειν. ἔστω δὴ τόδε. Θεοὺς ἡγούμενος εἶναι κατὰ νόμους οὐδεὶς πώποτε οὔτε ἔργον ἀσεβὲς ἠργάσατο ἑκὼν οὔτε λόγον ἀφῆκεν ἄνομον, ἀλλὰ ἓν δή τι τῶν τριῶν πάσχων, ἢ τοῦτο, ὅπερ εἶπον, οὐχ ἡγούμενος, ἢ τὸ δεύτερον ὄντας οὐ φροντίζειν ἀνθρώπων, ἢ τρίτον εὐπαραμυθήτους εἶναι θυσίαις τε καὶ εὐχαῖς παραγομένους.

Θουκυδίδης 6.27
Ἐν δὲ τούτῳ, ὅσοι Ἑρμαῖ ἦσαν λίθινοι ἐν τῇ πόλει τῇ Ἀθηναίων (εἰσὶ δὲ κατὰ τὸ ἐπιχώριον, ἡ τετράγωνος ἐργασία, πολλοὶ καὶ ἐν ἰδίοις προθύροις καὶ ἐν ἱεροῖς), μιᾷ νυκτὶ οἱ πλεῖστοι περιεκόπησαν τὰ πρόσωπα. καὶ τοὺς δράσαντας ᾔδει οὐδείς, ἀλλὰ μεγάλοις μηνύτροις δημοσίᾳ οὗτοί τε ἐζητοῦντο καὶ προσέτι ἐψηφίσαντο, καὶ εἴ τις ἄλλο τι οἶδεν ἀσέβημα γεγενημένον, μηνύειν ἀδεῶς τὸν βουλόμενον καὶ ἀστῶν καὶ ξένων καὶ δούλων. καὶ τὸ πρᾶγμα μειζόνως ἐλάμβανον· τοῦ τε γὰρ ἔκπλου οἰωνὸς ἐδόκει εἶναι καὶ ἐπὶ ξυνωμοσίᾳ ἅμα νεωτέρων πραγμάτων καὶ δήμου καταλύσεως γεγενῆσθαι.

Πλούταρχος, *Ἀλκιβιάδης* **22.5**
ἐρήμην δ’ αὐτοῦ καταγνόντες καὶ τὰ χρήματα δημεύσαντες, ἔτι καὶ καταρᾶσθαι προσεψηφίσαντο πάντας ἱερεῖς καὶ ἱερείας, ὧν μόνην φασὶ Θεανὼ τὴν Μένωνος Ἀγρυλῆθεν ἀντειπεῖν πρὸς τὸ ψήφισμα, φάσκουσαν εὐχῶν, οὐ καταρῶν ἱέρειαν γεγονέναι.

Θεόφραστος, *Χαρακτῆρες* **16**
Ἀμέλει ἡ δεισιδαιμονία δόξειεν <ἂν> εἶναι δειλία πρὸς τὸ δαιμόνιον, ὁ δὲ δεισιδαίμων τοιοῦτός τις, οἷος ἐπιτυχὼν ἐκφορᾷ ἀπονιψάμενος τὰς χεῖρας καὶ περιρρανάμενος ἀπὸ ἱεροῦ δάφνην εἰς τὸ στόμα λαβὼν οὕτω τὴν ἡμέραν περιπατεῖν. καὶ τὴν ὁδὸν ἐὰν ὑπερδράμῃ γαλῆ, μὴ πρότερον πορευθῆναι, ἕως διεξέλθῃ τις ἢ λίθους τρεῖς ὑπὲρ τῆς ὁδοῦ διαβάλῃ.καὶ ἐὰν ἴδῃ ὄφιν ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἐὰν παρείαν, Σαβάζιον καλεῖν, ἐὰν δὲ ἱερόν, ἐνταῦθα ἡρῷον εὐθὺς ἱδρύσασθαι. καὶ τῶν λιπαρῶν λίθων τῶν ἐν ταῖς τριόδοις παριὼν ἐκ τῆς ληκύθου ἔλαιον καταχεῖν καὶ ἐπὶ γόνατα πεσὼν καὶ προσκυνήσας ἀπαλλάτεσθαι. καὶ ἐὰν μῦς θύλακον ἀλφίτων διαφάγῃ, πρὸς τὸν ἐξηγητὴν ἐλθὼν ἐρωτᾶν, τί χρὴ ποιεῖν, καὶ ἐὰν ἀποκρίνηται αὐτῷ ἐκδοῦναι τῷ σκυτοδέψῃ ἐπιρράψαι, μὴ προσέχειν τούτοις, ἀλλ’ ἀποτραπεὶς ἐκθύσασθαι. καὶ πυκνὰ δὲ τὴν οἰκίαν καθᾶραι δεινὸς Ἑκάτης φάσκων ἐπαγωγὴν γεγονέναι. κἂν γλαῦκες βαδίζοντος αὐτοῦ ταράττωνται, [καὶ] εἴπας· Ἀθηνᾶ κρείττων, παρελθεῖν οὕτω. καὶ οὔτε ἐπιβῆναι μνήματι οὔτ’ ἐπὶ νεκρὸν οὔτ’ ἐπὶ λεχὼ ἐλθεῖν ἐθελῆσαι, ἀλλὰ τὸ μὴ μιαίνεσθαι συμφέρον αὑτῷ φῆσαι εἶναι. καὶ ταῖς τετράσι δὲ καὶ ἑβδόμαις προστάξας οἶνον ἕψειν τοῖς ἔνδον, ἐξελθὼν ἀγοράσαι μυρσίνας, λιβανωτόν, πόπανα καὶ εἰσελθὼν εἴσω στεφανοῦν τοὺς Ἑρμᾶς, ἀφρονεῖν ὅλην τὴν ἡμέραν. καὶ ὅταν ἐνύπνιον ἴδῃ, πορεύεσθαι πρὸς τοὺς ὀνειροκρίτας, πρὸς τοὺς μάντεις, πρὸς τοὺς ὀρνιθοσκόπους, ἐρωτήσων, τίνι θεῶν –ἢ θεᾷ– προσεύχεσθαι δεῖ. καὶ τελεσθησόμενος πρὸς τοὺς Ὀρφεοτελεστὰς κατὰ μῆνα πορεύεσθαι μετὰ τῆς γυναικός –ἐὰν δὲ μὴ σχολάζῃ ἡ γυνή, μετὰ τῆς τίτθης– καὶ τῶν παιδίων. καὶ τῶν περιρραινομένων ἐπὶ θαλάττης ἐπιμελῶς δόξειεν ἂν εἶναι. κἄν ποτε ἐπίδῃ σκορόδῳ ἐστεμμένον τῶν ἐπὶ ταῖς τριόδοις, ἀπελθὼν κατὰ κεφαλῆς λούσασθαι καὶ ἱερείας καλέσας σκίλλῃ ἢ σκύλακι κελεῦσαι αὑτὸν περικαθᾶραι. μαινόμενον δὲ ἰδὼν ἢ ἐπίληπτον φρίξας εἰς κόλπον πτύσαι.

Δημοσθένης 18 (*περὶ τοῦ στεφάνου***).259-60**
ἀνὴρ δὲ γενόμενος τῇ μητρὶ τελούσῃ τὰς βίβλους ἀνεγίγνωσκες καὶ τἄλλα συνεσκευωροῦ, τὴν μὲν νύκτα νεβρίζων καὶ κρατηρίζων καὶ καθαίρων τοὺς τελουμένους καὶ ἀπομάττων τῷ πηλῷ καὶ τοῖς πιτύροις, καὶ ἀνιστὰς ἀπὸ τοῦ καθαρμοῦ κελεύων λέγειν «ἔφυγον κακόν, εὗρον ἄμεινον», ἐπὶ τῷ μηδένα πώποτε τηλικοῦτ’

ὀλολύξαι σεμνυνόμενος (καὶ ἔγωγε νομίζω· μὴ γὰρ οἴεσθ᾽ αὐτὸν φθέγγεσθαι μὲν οὕτω μέγα, ὀλολύζειν δ᾽ οὐχ ὑπέρλαμπρον), ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις τοὺς καλοὺς θιάσους ἄγων διὰ τῶν ὁδῶν, τοὺς ἐστεφανωμένους τῷ μαράθῳ καὶ τῇ λεύκῃ, τοὺς ὄφεις τοὺς παρείας θλίβων καὶ ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς αἰωρῶν, καὶ βοῶν «εὐοῖ σαβοῖ», καὶ ἐπορχούμενος «ὑῆς ἄττης ἄττης ὑῆς», ἔξαρχος καὶ προηγεμὼν καὶ κιττοφόρος καὶ λικνοφόρος καὶ τοιαῦθ᾽ ὑπὸ τῶν γρᾳδίων προσαγορευόμενος, μισθὸν λαμβάνων τούτων ἔνθρυπτα καὶ στρεπτοὺς καὶ νεήλατα, ἐφ᾽ οἷς τίς οὐκ ἂν ὡς ἀληθῶς αὑτὸν εὐδαιμονίσειε καὶ τὴν αὑτοῦ τύχην;

Πλάτων, *Πολιτεία* **364b-c, 364e-365a**
ἀγύρται δὲ καὶ μάντεις ἐπὶ πλουσίων θύρας ἰόντες πείθουσιν ὡς ἔστι παρὰ σφίσι δύναμις ἐκ θεῶν ποριζομένη θυσίαις τε καὶ ἐπῳδαῖς, εἴτε τι ἀδίκημά του γέγονεν αὐτοῦ ἢ προγόνων, ἀκεῖσθαι μεθ᾽ ἡδονῶν τε καὶ ἑορτῶν, ἐάν τέ τινα ἐχθρὸν πημῆναι ἐθέλῃ, μετὰ σμικρῶν δαπανῶν ὁμοίως δίκαιον ἀδίκῳ βλάψει ἐπαγωγαῖς τισιν καὶ καταδέσμοις, τοὺς θεούς, ὥς φασιν, πείθοντές σφισιν ὑπηρετεῖν.

περὶ ἱερῆς νούσου **1.6**
καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀπορίην αὐτοῖσι τοῦ μὴ γινώσκειν τὸ θεῖον αὐτῇ διασώζεται, κατὰ δὲ τὴν εὐπορίην τοῦ τρόπου τῆς ἰήσιος ᾧ ἰῶνται, ἀπόλλυται, ὅτι καθαρμοῖσί τε ἰῶνται καὶ ἐπαοιδῇσιν.

Ξενοφών, *Ἀπομνημονεύματα* **1.3.1**
τὰ μὲν τοίνυν πρὸς τοὺς θεοὺς φανερὸς ἦν καὶ ποιῶν καὶ λέγων ᾗπερ ἡ Πυθία ἀποκρίνεται τοῖς ἐρωτῶσι πῶς δεῖ ποιεῖν ἢ περὶ θυσίας ἢ περὶ προγόνων θεραπείας ἢ περὶ ἄλλου τινὸς τῶν τοιούτων· ἥ τε γὰρ Πυθία νόμῳ πόλεως ἀναιρεῖ ποιοῦντας εὐσεβῶς ἂν ποιεῖν, … καὶ ηὔχετο δὲ πρὸς τοὺς θεοὺς ἁπλῶς τἀγαθὰ διδόναι, ὡς τοὺς θεοὺς κάλλιστα εἰδότας ὁποῖα ἀγαθά ἐστι· τοὺς δ᾽ εὐχομένους χρυσίον ἢ ἀργύριον ἢ τυραννίδα ἢ ἄλλο τι τῶν τοιούτων οὐδὲν διάφορον ἐνόμιζεν εὔχεσθαι ἢ εἰ κυβείαν ἢ μάχην ἢ ἄλλο τι εὔχοιντο τῶν φανερῶς ἀδήλων ὅπως ἀποβήσοιτο. θυσίας δὲ θύων μικρὰς ἀπὸ μικρῶν οὐδὲν ἡγεῖτο μειοῦσθαι τῶν ἀπὸ πολλῶν καὶ μεγάλων πολλὰ καὶ μεγάλα θυόντων. οὔτε γὰρ τοῖς θεοῖς ἔφη καλῶς ἔχειν, εἰ ταῖς μεγάλαις θυσίαις μᾶλλον ἢ ταῖς μικραῖς ἔχαιρον· πολλάκις γὰρ ἂν αὐτοῖς τὰ παρὰ τῶν πονηρῶν μᾶλλον ἢ τὰ παρὰ τῶν χρηστῶν εἶναι κεχαρισμένα· οὔτ᾽ ἂν τοῖς ἀνθρώποις ἄξιον εἶναι ζῆν, εἰ τὰ παρὰ τῶν πονηρῶν μᾶλλον ἦν κεχαρισμένα τοῖς θεοῖς ἢ τὰ παρὰ τῶν χρηστῶν· ἀλλ᾽ ἐνόμιζε τοὺς θεοὺς ταῖς παρὰ τῶν εὐσεβεστάτων τιμαῖς μάλιστα χαίρειν. ἐπαινέτης δ᾽ ἦν καὶ τοῦ ἔπους τούτου·
Καδδύναμιν δ᾽ ἔρδειν ἱέρ᾽ ἀθανάτοισι θεοῖσι, καὶ πρὸς φίλους δὲ καὶ ξένους καὶ πρὸς τὴν ἄλλην δίαιταν καλὴν ἔφη παραίνεσιν εἶναι τὴν Καδδύναμιν δ᾽ ἔρδειν. εἰ δέ τι δόξειεν αὐτῷ σημαίνεσθαι παρὰ τῶν θεῶν, ἧττον ἂν ἐπείσθη παρὰ τὰ σημαινόμενα ποιῆσαι ἢ εἴ τις αὐτὸν ἔπειθεν ὁδοῦ λαβεῖν ἡγεμόνα τυφλὸν καὶ μὴ εἰδότα τὴν ὁδὸν ἀντὶ βλέποντος καὶ εἰδότος· καὶ τῶν ἄλλων δὲ μωρίαν κατηγόρει, οἵτινες παρὰ τὰ ὑπὸ τῶν θεῶν σημαινόμενα ποιοῦσί τι, φυλαττόμενοι τὴν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἀδοξίαν· αὐτὸς δὲ πάντα τἀνθρώπινα ὑπερεώρα πρὸς τὴν παρὰ τῶν θεῶν συμβουλίαν.

Ἰλιάς **1.35-43, 450-6**
πολλὰ δ᾽ ἔπειτ᾽ ἀπάνευθε κιὼν ἠρᾶθ᾽ ὃ γεραιὸς
Ἀπόλλωνι ἄνακτι, τὸν ἠΰκομος τέκε Λητώ·
κλῦθί μευ ἀργυρότοξ᾽, ὃς Χρύσην ἀμφιβέβηκας
Κίλλάν τε ζαθέην Τενέδοιό τε ἶφι ἀνάσσεις,
Σμινθεῦ εἴ ποτέ τοι χαρίεντ᾽ ἐπὶ νηὸν ἔρεψα,
ἢ εἰ δή ποτέ τοι κατὰ πίονα μηρί᾽ ἔκηα
ταύρων ἠδ᾽ αἰγῶν, τὸ δέ μοι κρήηνον ἐέλδωρ·
τίσειαν Δαναοὶ ἐμὰ δάκρυα σοῖσι βέλεσσιν.
Ὣς ἔφατ᾽ εὐχόμενος, τοῦ δ᾽ ἔκλυε Φοῖβος Ἀπόλλων,
(…)
τοῖσιν δὲ Χρύσης μεγάλ᾽ εὔχετο χεῖρας ἀνασχών·
κλῦθί μευ ἀργυρότοξ᾽, ὃς Χρύσην ἀμφιβέβηκας
Κίλλάν τε ζαθέην Τενέδοιό τε ἶφι ἀνάσσεις·
ἦ μὲν δή ποτ᾽ ἐμεῦ πάρος ἔκλυες εὐξαμένοιο,
τίμησας μὲν ἐμέ, μέγα δ᾽ ἴψαο λαὸν Ἀχαιῶν·
ἠδ᾽ ἔτι καὶ νῦν μοι τόδ᾽ ἐπικρήηνον ἐέλδωρ·
ἤδη νῦν Δαναοῖσιν ἀεικέα λοιγὸν ἄμυνον

Θουκυδίδης 6.32
ξύμπαντες δὲ ὑπὸ κήρυκος ἐποιοῦντο, κρατῆράς τε κεράσαντες παρ᾽ ἅπαν τὸ στράτευμα καὶ ἐκπώμασι χρυ-

σοῖς τε καὶ ἀργυροῖς οἵ τε ἐπιβάται καὶ οἱ ἄρχοντες σπένδοντες. ξυνεπηύχοντο δὲ καὶ ὁ ἄλλος ὅμιλος ὁ ἐκ τῆς γῆς τῶν τε πολιτῶν καὶ εἴ τις ἄλλος εὔνους παρῆν σφίσιν. παιανίσαντες δὲ καὶ τελεώσαντες τὰς σπονδὰς ἀνήγοντο (…)

Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* **336-41**
Κὰδ δύναμιν δ' ἔρδειν ἱέρ' ἀθανάτοισι θεοῖσιν
ἁγνῶς καὶ καθαρῶς, ἐπὶ δ' ἀγλαὰ μηρία καίειν·
ἄλλοτε δὲ σπονδῇσι θύεσσί τε ἱλάσκεσθαι,
ἠμὲν ὅτ' εὐνάζῃ καὶ ὅτ' ἂν φάος ἱερὸν ἔλθῃ,
ὥς κέ τοι ἵλαον κραδίην καὶ θυμὸν ἔχωσιν,
ὄφρ' ἄλλων ὠνῇ κλῆρον, μὴ τὸν τεὸν ἄλλος

ψευδο-Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία* **55.3**
ἐπερωτῶσιν δ', ὅταν δοκιμάζωσιν, πρῶτον μὲν «τίς ‖ σοι πατὴρ καὶ πόθεν τῶν δήμων, καὶ τίς πατρὸς πατήρ, καὶ τίς μήτηρ, καὶ τίς μητρὸς πατὴρ καὶ πόθεν τῶν δήμων»; μετὰ δὲ ταῦτα εἰ ἔστιν αὐτῷ Ἀπόλλων Πατρῷος καὶ Ζεὺς Ἑρκεῖος, καὶ ποῦ ταῦτα τὰ ἱερά ἐστιν, εἶτα ἠρία εἰ ἔστιν καὶ ποῦ ταῦτα, (…)

Ἰσαῖος 8 (*περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου***).15-16**
Ἡμεῖς τοίνυν καὶ ἄλλα τεκμήρια πρὸς τούτοις ἔχομεν εἰπεῖν, [ἵνα γνώσεσθε] ὅτι ἐκ θυγατρὸς ἡμεῖς Κίρωνός ἐσμεν. Οἷα γὰρ εἰκὸς παίδων [υἱέων] <ὄντων> ἐξ ἑαυτοῦ θυγατρός, οὐδεπώποτε θυσίαν ἄνευ ἡμῶν οὐδεμίαν ἐποίησεν, ἀλλ' εἴτε μικρὰ εἴτε μεγάλα θύοι, πανταχοῦ παρῆμεν ἡμεῖς καὶ συνεθύομεν. Καὶ οὐ μόνον εἰς τὰ τοιαῦτα παρεκαλούμεθα, ἀλλὰ καὶ εἰς Διονύσια εἰς ἀγρὸν ἦγεν ἀεὶ ἡμᾶς, καὶ μετ' ἐκείνου τε ἐθεωροῦμεν καθήμενοι παρ' αὐτὸν καὶ τὰς ἑορτὰς ἤγομεν παρ' ἐκεῖνον πάσας· τῷ Διί τε θύων τῷ Κτησίῳ, περὶ ἣν μάλιστ' ἐκεῖνος θυσίαν ἐσπούδαζε καὶ οὔτε δούλους προσῆγεν οὔτε ἐλευθέρους ὀθνείους, ἀλλ' αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ πάντ' ἐποίει, ταύτης ἡμεῖς ἐκοινωνοῦμεν καὶ τὰ ἱερὰ συνεχειρουργοῦμεν καὶ συνεπετίθεμεν καὶ τἆλλα συνεποιοῦμεν, καὶ ηὔχετο ἡμῖν ὑγίειαν διδόναι καὶ κτῆσιν ἀγαθήν, ὥσπερ εἰκὸς ὄντα πάππον.

Μένανδρος, *Δύσκολος* **260-5**
μέλλουσα δ' ἡ μήτηρ θεῶι θύειν τινί –
οὐκ οἶδ' ὅτωι – ποιεῖ δὲ τοῦθ' ὁσημέραι,
περιέρχεται θύουσα τὸν δῆμον κύκλωι
ἅπαντ' – ἀπέσταλκ' αὐτὸν αὐτόθεν τινὰ
μισθωσόμενον μάγειρον. ἐρρῶσθαι δὲ τῆι
θυσίαι φράσας ἥκω πάλιν πρὸς τἀνθάδε

Ἡσίοδος, *Θεογονία* **535-41, 556-7**
καὶ γὰρ ὅτ' ἐκρίνοντο θεοὶ θνητοί τ' ἄνθρωποι
Μηκώνῃ, τότ' ἔπειτα μέγαν βοῦν πρόφρονι θυμῷ
δασσάμενος προύθηκε, Διὸς νόον ἐξαπαφίσκων.
τῷ μὲν γὰρ σάρκάς τε καὶ ἔγκατα πίονα δημῷ
ἐν ῥινῷ κατέθηκε, καλύψας γαστρὶ βοείῃ,
τοῖς δ' αὖτ' ὀστέα λευκὰ βοὸς δολίῃ ἐπὶ τέχνῃ
εὐθετίσας κατέθηκε, καλύψας ἀργέτι δημῷ.
556-7 ἐκ τοῦ δ' ἀθανάτοισιν ἐπὶ χθονὶ φῦλ' ἀνθρώπων
καίουσ' ὀστέα λευκὰ θυηέντων ἐπὶ βωμῶν.

Εὐριπίδης, *Ἴων* **184-217**
{ – } οὐκ ἐν ταῖς ζαθέαις Ἀθά- {[στρ.}
ναις εὐκίονες ἦσαν αὐ-
λαὶ θεῶν μόνον, οὐδ' ἀγυι-
άτιδες θεραπεῖαι·
ἀλλὰ καὶ παρὰ Λοξίᾳ
τῷ Λατοῦς διδύμων προσώ-
πων καλλιβλέφαρον φῶς.
{ – } ἰδοὺ τάνδ', ἄθρησον,
Λερναῖον ὕδραν ἐναίρει
χρυσέαις ἅρπαις ὁ Διὸς παῖς·

φίλα, πρόσιδ’ ὄσσοις.
{ – } ὁρῶ. καὶ πέλας ἄλλος αὐ- {[ἀντ.}
τοῦ πανὸν πυρίφλεκτον αἴ-
ρει τις – ἆρ’ ὃς ἐμαῖσι μυ-
θεύεται παρὰ πήναις,
ἀσπιστὰς Ἰόλαος, ὃς
κοινοὺς αἰρόμενος πόνους
Δίῳ παιδὶ συναντλεῖ;
{ – } καὶ μὰν τόνδ’ ἄθρησον
πτεροῦντος ἔφεδρον ἵππου·
τὰν πῦρ πνέουσαν ἐναίρει
τρισώματον ἀλκάν.
{ – } πάντᾳ τοι βλέφαρον διώ- {[στρ.}
κω. σκέψαι κλόνον ἐν τείχεσ-
σι λαΐνοισι Γιγάντων.
{ – } ὦ φίλαι, ὧδε δερκόμεσθα.
{ – } λεύσσεις οὖν ἐπ’ Ἐγκελάδῳ
γοργωπὸν πάλλουσαν ἴτυν . . .;
{ – } λεύσσω Παλλάδ’, ἐμὰν θεόν.
{ – } τί γάρ; κεραυνὸν ἀμφίπυρον
ὄβριμον ἐν Διὸς
έκηβόλοισι χερσίν;
{ – } ὁρῶ· τὸν δάϊον
Μίμαντα πυρὶ καταιθαλοῖ.
{ – } καὶ Βρόμιος ἄλλον ἀπολέμοι-
σι κισσίνοισι βάκτροις
ἐναίρει Γᾶς τέκνων ὁ Βακχεύς.

Ἡρώδας 4 (*Ἀσκληπιῷ ἀνατιθεῖσαι καὶ θυσιάζουσαι*) 1-38, 55-74
χαίροις, ἄ̣ναξ Παίηον, ὃ̣ς μέδεις Τρίκκης
καὶ Κῶν γλυκεῖαν κἠπίδαυρον ὤικηκας,
σὺν καὶ Κορωνὶς ἥ σ’ ἔτικτε κὠπόλλων
χαίροιεν, ἧς τε χειρὶ δεξιῆι ψαύεις
Ὑγίεια, κὦνπερ οἵδε τίμιοι βωμοί
Πανάκη τε κἠπιώ τε κἰησὼ χαίροι,
κοἰ Λεωμέδοντος οἰκίην τε καὶ τείχεα
πέρσαντες, ἰητῆρες ἀγρίων νούσων,
Ποδαλείριός τε καὶ Μαχάων χαιρόντων,
κὤσοι θεοὶ σὴν ἐστίην κατοικεῦσιν
καὶ θεαί, πάτερ Παίηον· ἵλεωι δεῦτε
τοῦ ἀλέκτορος τοῦδ’, ὅντιν’ οἰκίης †τοίχων†
κήρυκα θύω, τἀπίδορπα δέξαισθε.
οὐ γάρ τι πολλὴν οὐδ’ ἕτοιμον ἀντλεῦμεν,
ἐπεὶ τάχ’ ἂν βοῦν ἢ νενημένην χοῖρον
πολλῆς φορίνης, κοὐκ ἀλέκτορ’, ἴητρα
νούσων ἐποιεύμεσθα τὰς ἀπέψησας
ἐπ’ ἠπίας σὺ χεῖρας, ὦ ἄναξ, τείνας.
ἐκ δεξιῆς τὸν πίνακα, Κοκκάλη, στῆσον
τῆς Ὑγιείης. {<ΦΙΛΗ>} ἆ, καλῶν, φίλη Κυννοῖ,
ἀγαλμάτων· τίς ἦρα τὴν λίθον ταύτην
τέκτων ἐπο<ί>ει καὶ τίς ἐστιν ὀ στήσας;
{<ΚΥ.>} οἱ Πρηξιτέλεω παῖδες· οὐκ ὀρῆις κεῖνα
ἐν τῆι βάσι τὰ γράμματ’; Εὐθίης δ’ αὐτήν
ἔστησεν ὁ Πρήξωνος. {<ΦΙ.>} ἵλεως εἴη
καὶ τοῖσδ’ ὁ Παιὼν καὶ Εὐθίηι καλῶν ἔργων.

{<ΚΥ.>} ὄρη, Φίλη, τὴν παῖδα τὴν ἄνω κείνην
βλέπουσαν ἐς τὸ μῆλον· οὐκ ἐρεῖς αὐτήν
ἢν μὴ λάβηι τὸ μῆλον ἐκ τάχα ψύξει<ν>;
{<ΦΙ.>} κεῖνον δέ, Κυννοῖ, τὸν γέροντ’ – {<ΚΥ.>} ἆ πρὸς Μοιρέων
τὴν χηναλώπεκα ὡς τὸ παιδίον πνίγει.
πρὸ τῶν ποδῶν γοῦν εἴ τι μὴ λίθος, τοὔργον,
ἐρεῖς, λαλήσει. μᾶ, χρόνωι κοτ’ ὤνθρωποι
κὴς τοὺς λίθους ἕξουσι τὴν ζοὴν θεῖναι.
{ΦΙ.} τὸν Βατάλης γὰρ τοῦτον οὐκ ὀρῆις, Κυννοῖ,
ὄκως β̣έβηκ̣ε̣ν ἀνδρ[ι]άντα τῆς Μύττεω;
εἰ μή ̣τις α̣ὐ̣τὴν εἶδε Βατάλην, βλέψας
ἐς τοῦτο τὸ εἰκόνισμα μὴ ἐ̣τ̣ύ̣μης δείσθω.
(...)
αὔτη σύ, μεῖνον· ἡ θύρη γὰρ ὤϊκται
κἀνεῖτ’ ὁ παστός. {<ΦΙ.>} οὐκ ὀρῆις, φίλη Κυννοῖ;
οἷ’ ἔργα κεῖ ’νῆν· ταῦτ’ ἐρεῖς Ἀθηναίην
γλύψαι τὰ καλά – χαιρέτω δὲ δέσποινα.
τὸν παῖδα δὴ <τὸν> γυμνὸν ἢν κνίσω τοῦτον
οὐκ ἕλκος ἕξει, Κύννα; πρὸς γάρ οἱ κεῖνται
αἱ σάρκες οἷα θερμὰ θερμὰ πηδῶσαι
ἐν τῆι σανίσκηι. τὠργύρευν δὲ πύραυστρον
οὐκ ἢν ἴδη<σι> Μύλλος ἢ Παταικίσκος
ὁ Λαμπρίωνος, ἐκβαλεῦσι τὰς κούρας
δοκεῦντες ὄντως ἀργύρευν πεποιῆσθαι;
ὁ βοῦς δὲ κὠ ἄγων αὐτὸν ἤ τ’ ὁμαρτεῦσα
κὠ γρυπὸς οὗτος κὠ [ἀν]άσιλλος ἄνθρωπος
οὐχὶ ζοὴν βλέπουσι κἠμέρην πάντες;
εἰ μὴ ἐδόκευν τι μέζον ἢ γυνὴ πρήσσειν,
ἀνηλάλαξ’ ἄν, μή μ’ ὁ βοῦς τι πημήνηι·
οὕτω ἐπιλοξοῖ, Κυννί, τῆι ἑτέρηι κούρηι.
{ΚΥ.} ἀληθιναί, Φίλη, γὰρ αἱ Ἐφεσίου χεῖρες
ἐς πάντ’ Ἀπελλέω γράμματ’· οὐδ’ ἐρεῖς “κεῖνος
ὤνθρωπος ἓν μὲν εἶδεν, ἓν δ’ ἀπηρνήθη”

Θεόφραστος, *περὶ εὐσεβείας* **απ. 12**

Τὰ μὲν ἀρχαῖα τῶν ἱερῶν νηφάλια παρὰ πολλοῖς ἦν, νηφάλια δ’ ἐστὶν τὰ ὑδρόσπονδα, τὰ δὲ μετὰ ταῦτα μελίσπονδα· τοῦτον γὰρ ἕτοιμον παρὰ μελιττῶν πρῶτον ἐλάβομεν τὸν ὑγρὸν καρπόν· εἶτ’ ἐλαιόσπονδα· τέλος δ’ ἐπὶ πᾶσιν τὰ ὕστερον γεγονότα οἰνόσπονδα. μαρτυρεῖται δὲ ταῦτα οὐ μόνον ὑπὸ τῶν κύρβεων, αἳ τῶν Κρήτηθέν εἰσι Κορυβαντικῶν ἱερῶν οἷον ἀντίγραφα ἄττα πρὸς ἀλήθειαν, ἀλλὰ καὶ παρ’ Ἐμπεδοκλέους, ὃς περί τε τῶν θυμάτων καὶ περὶ τῆς θεογονίας διεξιὼν παρεμφαίνει λέγων·
οὐδέ τις ἦν κείνοισιν Ἄρης θεὸς οὐδὲ Κυδοιμὸς
οὐδὲ Ζεὺς βασιλεὺς οὐδὲ Κρόνος οὐδὲ Ποσειδῶν,
ἀλλὰ Κύπρις βασίλεια,
ἥ ἐστιν ἡ φιλία·
τὴν οἵ γ’ εὐσεβέεσσιν ἀγάλμασιν ἱλάσκοντο
γραπτοῖς τε ζῴοισι μύροισί τε δαιδαλεόδμοις
σμύρνης τ’ ἀκράτου θυσίαις λιβάνου τε θυώδους
ξουθῶν τε σπονδὰς μελίτων ῥιπτοῦντες ἐς οὖδας,
ἅπερ καὶ νῦν ἔτι σῴζεται παρ’ ἐνίοις οἷον ἴχνη τινὰ τῆς ἀληθείας ὄντα,
ταύρων δ’ ἀκράτοισι φόνοις οὐ δεύετο βωμός.
τῆς γὰρ οἶμαι φιλίας καὶ τῆς περὶ τὸ συγγενὲς αἰσθήσεως πάντα κατεχούσης, οὐδεὶς οὐθὲν ἐφόνευεν, οἰκεῖα εἶναι νομίζων τὰ λοιπὰ τῶν ζῴων. ἐπεὶ δὲ Ἄρης καὶ Κυδοιμὸς καὶ πᾶσα μάχη καὶ πολέμων ἀρχὴ κατέσχεν, τότε πρῶτον οὐθεὶς οὐθενὸς ὄντως ἐφείδετο τῶν οἰκείων. σκεπτέον δ’ ἔτι καὶ ταῦτα· ὥσπερ γὰρ οἰκειότητος οὔσης ἡμῖν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς κακοποιοὺς καὶ καθάπερ ὑπό τινος πνοῆς τῆς ἰδίας φύσεως καὶ μοχθηρίας φερομένους πρὸς τὸ βλάπτειν τὸν ἐντυγχάνοντα ἀναιρεῖν ἡγούμεθα δεῖν καὶ κολάζειν ἅπαντας, οὕτως καὶ τῶν

ἀλόγων ζῴων τὰ ἄδικα τὴν φύσιν καὶ κακοποιὰ πρός τε τὸ βλάπτειν ὡρμημένα τῇ φύσει τοὺς ἐμπελάζοντας ἀναιρεῖν ἴσως προσήκει, τὰ δὲ μηθὲν ἀδικοῦντα τῶν λοιπῶν ζῴων μηδὲ τῇ φύσει πρὸς τὸ βλάπτειν ὡρμημένα ἀναιρεῖν τε καὶ φονεύειν ἄδικον δήπου, ὥσπερ καὶ τῶν ἀνθρώπων τοὺς τοιούτους. ὃ δὴ καὶ ἐμφαίνειν ἔοικεν ἓν δίκαιον ἡμῖν μηδὲν εἶναι πρὸς τὰ λοιπὰ τῶν ζῴων, διὰ τὸ βλαβερὰ ἄττα τούτων εἶναι καὶ κακοποιὰ τὴν φύσιν, τὰ δὲ μὴ τοιαῦτα, καθάπερ καὶ τῶν ἀνθρώπων. ἆρ' οὖν θυτέον τὰ ἄξια τοῦ σφάττεσθαι τοῖς θεοῖς; καὶ πῶς, εἴ γε φαῦλα τὴν φύσιν ἐστίν; οὐθὲν γὰρ μᾶλλον οὕτω ἢ τὰ ἀνάπηρα θυτέον. κακῶν δὲ οὕτως ἀπαρχὴν καὶ οὐ τιμῆς ἕνεκα τὰς θυσίας ποιήσομεν. εἰ δ' ἄρα θυτέον τοῖς θεοῖς ζῷα, τὰ μηθὲν ἀδικοῦντα τούτων ἡμᾶς θυτέον. οὐκ ἀναιρετέον δὲ ὡμολογηκότες μηθὲν ἡμᾶς ἀδικοῦντα τῶν λοιπῶν ζῴων, ὥστε οὐδὲ θυτέον αὐτὰ τοῖς θεοῖς. εἰ οὖν οὔτε ταῦτα θυτέον οὔτε τὰ κακοποιά, πῶς οὐ φανερόν, ὅτι παντὸς μᾶλλον ἀφεκτέον καὶ οὐ θυτέον ἐστὶ τῶν λοιπῶν ζῴων οὐδέν, ἀναιρεῖν γε μέντοι τούτων ἕτερ' ἄττα προσήκει; καὶ γὰρ ἄλλως τριῶν ἕνεκα θυτέον τοῖς θεοῖς· ἢ γὰρ διὰ τιμὴν ἢ διὰ χάριν ἢ διὰ χρείαν τῶν ἀγαθῶν. καθάπερ γὰρ τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσιν, οὕτω κἀκείνοις ἡγούμεθα δεῖν ποιεῖσθαι τὰς ἀπαρχάς. τιμῶμεν δὲ τοὺς θεοὺς ἢ κακῶν μὲν ἀποτροπήν, ἀγαθῶν δὲ παρασκευὴν ἡμῖν γενέσθαι ζητοῦντες, ἢ προπεπονθότες εὖ, οὐχ ἵνα τύχωμεν ὠφελείας τινός, ἢ κατὰ ψιλὴν τὴν τῆς ἀγαθῆς αὐτῶν ἕξεως ἐκτίμησιν. ὥστε καὶ τῶν ζῴων, εἰ ἀπαρκτέον αὐτὰ θεοῖς, τούτων τινὸς ἕνεκα θυτέον. καὶ γὰρ ἃ θύομεν, τούτων τινὸς ἕνεκα θύομεν. ἆρ' οὖν τιμῆς ἡγήσαιτ' ἄν τις τυγχάνειν ἡμῶν ἢ θεός, ὅταν ἀδικοῦντες εὐθὺς διὰ τῆς ἀπαρχῆς φαινώμεθα, ἢ μᾶλλον ἀτιμίαν οἰήσαιτ' ἂν τὸ τοιοῦτο δρᾶν; ἐν τῷ δέ γε θύειν ἀναιροῦντες τὰ μηδὲν ἀδικοῦντα τῶν ζῴων, ἀδικήσειν ὁμολογοῦμεν· ὥστε τιμῆς μὲν ἕνεκα οὐ θυτέον τῶν λοιπῶν ζῴων οὐθέν· οὐ μὴν οὐδὲ τῶν εὐεργεσιῶν χάριν αὐτοῖς ἀποδιδόντας. ὁ γὰρ τὴν δικαίαν ἀμοιβὴν τῆς εὐεργεσίας καὶ τῆς εὐποιίας τὸ ἀντάξιον ἀποδιδοὺς οὐκ ἐκ τοῦ κακῶς τινὰς δρᾶν ὀφείλει ταῦτα παρέχειν· οὐδὲν γὰρ μᾶλλον ἀμείβεσθαι δόξει ἢ κἂν εἰ τὰ τοῦ πέλας ἁρπάσας τις στεφανοίη τινὰς ὡς χάριν ἀποδιδοὺς καὶ τιμήν. ἀλλ' οὐδὲ χρείας τινὸς ἕνεκα τῶν ἀγαθῶν. ὁ γὰρ ἀδίκῳ πράξει τὸ παθεῖν εὖ θηρεύων ὕποπτός ἐστι μηδὲ εὖ παθὼν χάριν ἕξειν· ὥστ' οὐδ' ἐλπιζομένης εὐεργεσίας θυτέον ἐστὶ τοῖς θεοῖς ζῷα. καὶ γὰρ δὴ τῶν μὲν ἀνθρώπων λάθοι τις ἂν ἴσως τινὰ τοῦτο πράττων, τὸν δὲ θεὸν ἀμήχανον καὶ λαθεῖν. εἰ τοίνυν θυτέον μὲν τούτων τινὸς ἕνεκα, οὐδενὸς δὲ τούτων χάριν αὐτὸ πρακτέον, δῆλον ὡς οὐ θυτέον ἐστὶν ζῷα τὸ παράπαν τοῖς θεοῖς. ταῖς γὰρ ἐκ τῶν θυμάτων ἀπολαύσεσι τὸ περὶ τούτων ἀληθὲς ἐξαλείφειν πειρώμενοι λανθάνομεν ἡμᾶς αὐτούς, οὐ γὰρ δὴ τὸν θεόν. τῶν μὲν οὖν ἀτίμων ζῴων, ἃ μηδεμίαν εἰς τὸν βίον ἡμῖν παρέχεται χρείαν κρείττω, οὐδεμίαν ἀπόλαυσιν ἐχόντων οὐθὲν θύομεν τοῖς θεοῖς. τίς γὰρ δὴ πώποτε ἔθυσεν ὄφεις καὶ σκορπίους ἢ πιθήκους ἤ τι τῶν τοιούτων ζῴων; τῶν δὲ τοῖς βίοις ἡμῶν χρείαν τινὰ παρεχομένων καί τι εἰς ἀπόλαυσιν ἐν αὑτοῖς ἐχόντων οὐθενὸς ἀπεχόμεθα, σφάττοντες ὡς ἀληθῶς καὶ δέροντες ἐπὶ προστασίας τοῦ θείου. βοῦς γὰρ καὶ πρόβατα πρός τε τούτοις ἐλάφους καὶ ὄρνιθας, αὐτούς τε τοὺς καθαρειότητος μὲν οὐθὲν κοινωνοῦντας, ἀπόλαυσιν δὲ ἡμῖν παρέχοντας σιάλους σφάττομεν τοῖς θεοῖς· ὧν τὰ μὲν τοῖς βίοις ἡμῶν ἐπικουρεῖ συμπονοῦντα, τὰ δὲ εἰς τροφὴν ἤ τινας ἄλλας χρείας ἔχει βοήθειαν. τὰ δὲ οὐθὲν τούτων δρῶντα διὰ τὴν ἐξ αὐτῶν ἀπόλαυσιν ὁμοίως τοῖς ἔχουσι τὸ χρήσιμον ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἀπόλλυται ταῖς θυσίαις. ἀλλ' οὐκ ὄνους οὐδ' ἐλέφαντας οὐδὲ ἄλλο τῶν συμπονούντων μέν, οὐκ ἐχόντων δὲ ἀπόλαυσιν θύομεν. καίτοι καὶ χωρίς γε τοῦ θύειν οὐκ ἀπεχόμεθα τῶν τοιούτων, σφάττοντες διὰ τὰς ἀπολαύσεις, καὶ θύομεν αὐτῶν τῶν θυσίμων οὐ τὰ τοῖς θεοῖς, πολὺ δὲ μᾶλλον τὰ ταῖς τῶν ἀνθρώπων ἐπιθυμίαις κεχαρισμένα, καταμαρτυροῦντες ἡμῶν αὐτῶν, ὅτι τῆς ἀπολαύσεως χάριν ἐμμένομεν τοῖς τοιούτοις θύμασιν.

2.1.1 Άνδρες και λατρεία

Θεόφραστος, *περὶ εὐσεβείας* **απ. 18**
ἀπὸ δ' ἐκείνου μέχρι τοῦ νῦν ἀεὶ τοῖς Διιπολείοις Ἀθήνησιν ἐν ἀκροπόλει οἱ εἰρημένοι τὸν αὐτὸν τρόπον ποιοῦνται τὴν τοῦ βοὸς θυσίαν. θέντες γὰρ ἐπὶ τῆς χαλκῆς τραπέζης πέλανον καὶ ψαιστά, περιελαύνουσι τοὺς κατανεμηθέντας βοῦς, ὧν ὁ γευσάμενος κόπτεται. καὶ γένη τῶν ταῦτα δρώντων ἔστιν μέχρι τοῦ νῦν· οἱ μὲν ἀπὸ τοῦ πατάξαντος βουτύποι καλούμενοι πάντες, οἱ δ' ἀπὸ τοῦ περιελάσαντος κεντριάδαι· τοὺς δ' ἀπὸ τοῦ ἐπισφάξαντος δαιτροὺς ὀνομάζουσιν διὰ τὴν ἐκ τῆς κρεανομίας γιγνομένην δαῖτα. πληρώσαντες δὲ τὴν βύρσαν, ὅταν πρὸς τὴν κρίσιν ἀχθῶσιν, καταποντοῦσι τὴν μάχαιραν. οὕτως οὔτε τὸ παλαιὸν ὅσιον ἦν κτείνειν τὰ συνεργὰ τοῖς βίοις ἡμῶν ζῷα, νῦν τε τοῦτο φυλακτέον ἐστὶ πράττειν,

Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* **984-5**
ἀρχαῖά γε καὶ Διπολιώδη καὶ τεττίγων ἀνάμεστα
καὶ Κηκείδου καὶ Βουφονίων

Θουκυδίδης 1.126.6
ἔστι γὰρ καὶ Ἀθηναίοις Διάσια ἃ καλεῖται Διὸς ἑορτὴ Μειλιχίου μεγίστη ἔξω τῆς πόλεως, ἐν ᾗ πανδημεὶ θύουσι

πολλὰ οὐχ ἱερεῖα, ἀλλ' ἁγνὰ θύματα ἐπιχώρια.

Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* **408-9, 863-4**
{Στ.} νὴ Δί' ἐγὼ γοῦν ἀτεχνῶς ἔπαθον τουτί ποτε Διασίοισιν.
ὀπτῶν γαστέρα τοῖς συγγένεσιν κᾆτ' οὐκ ἔσχων ἀμελήσας,
863-4
ὃν πρῶτον ὀβολὸν ἔλαβον ἡλιαστικόν,
τούτου ‹πριάμην σοι Διασίοις ἁμαξίδα.

Παναθήναια

Εὐριπίδης, *Ἡρακλεῖδαι* **777-83 (παννυχίς)**
ἐπεί σοι πολύθυτος ἀεὶ
τιμὰ κραίνεται, οὐδὲ λά-
θει μηνῶν φθινὰς ἁμέρα,
νέων τ' ἀοιδαὶ χορῶν τε μολπαί.
ἀνεμόεντι δ' ἐπ' ὄχθῳ
ὀλολύγματα παννυχίοις ὑπὸ παρ-
θένων ἰαχεῖ ποδῶν κρότοισιν.

Ἀριστοφάνης, *Εἰρήνη* **418-20**
Καὶ σοὶ τὰ μεγάλ' ἡμεῖς Παναθήναι' ἄξομεν
πάσας τε τὰς ἄλλας τελετὰς τὰς τῶν θεῶν,
Μυστήρι' Ἑρμῇ, Διπολίει', Ἀδώνια·

Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* **987-9 (πυρριχισταί)**
σὺ μὲν τοὺς νῦν εὐθὺς ἐ ἱματίοισι διδάσκεις ἐντετυλίχθαι,
ὥστε μ᾽ ἀπάγχεσθ᾽ ὅταν ὀρχεῖσθαι Παναθηναίοις δέον αὐτοὺς
τὴν ἀσπίδα τῆς κωλῆς προέχων ἀμελῇ τις Τριτογενείης.

Λυσίας 21 (*ὑπὲρ τοῦ ἀδυνάτου***).1 και 4**
(ἀνήλωσα) ἐπὶ Γλαυκίππου ἄρχοντος εἰς πυρριχιστὰς Παναθηναίοις τοῖς μεγάλοις ὀκτακοσίας... 4 καὶ Παναθηναίοις τοῖς μικροῖς ἐχορήγουν πυρριχισταῖς ἀγενείοις καὶ ἀνήλωσα ἑπτὰ μνᾶς.

ψευδο-Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία* **49.3**
ἔκρινεν δέ ποτε καὶ τὰ παραδείγματα καὶ τὸν πέπλον ἡ βουλή, νῦν δὲ τὸ δικαστήριον τὸ λαχόν· ἐδόκουν γὰρ οὗτοι καταχαρίζεσθαι τὴν κρίσιν. καὶ τῆς ποιήσεως τῶν Νικῶν καὶ τῶν ἄθλων τῶν εἰς τὰ Παναθήναια συνεπιμελεῖται μετὰ τοῦ ταμίου τῶν στρατιωτικῶν.

ψευδο-Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία* **60**
(εvv. οι άρχοντες) οὗτοι δὲ δοκιμασθέντες ἄρχουσι τέτταρα ἔτη, καὶ διοικοῦσι τήν τε πομπὴν τῶν Παναθηναίων καὶ τὸν ἀγῶνα τῆς μουσικῆς καὶ τὸν γυμνικὸν ἀγῶνα καὶ τὴν ἱπποδρομίαν, καὶ τὸν πέπλον ποιοῦνται, καὶ τοὺς ἀμφορεῖς ποιοῦνται μετὰ τῆς βουλῆς, καὶ τὸ ἔλαιον τοῖς ἀθληταῖς ἀποδιδόασι. συλλέγεται δὲ τὸ ἔλαιον ἀπὸ τῶν μοριῶν· εἰσπράττει δὲ τοὺς τὰ χωρία κεκτημένους ἐν οἷς αἱ μορίαι εἰσὶν ὁ ἄρχων, τρί' ἡμικοτύλια ἀπὸ τοῦ στελέχους ἑκάστου. πρότερον δ' ἐπώλει τὸν καρπὸν ἡ πόλις· (...)
62 ἀθλοθέται δ' ἐν πρυτανείῳ δειπνοῦσι τὸν Ἑκ[ατ]ομβαιῶνα μῆνα, ὅ[τ]αν ᾖ τὰ Παναθήναια,

Πλάτων, *Ἴων* **530b2 (αγώνες)**
{ΣΩ.} Εὖ λέγεις· ἄγε δὴ ὅπως καὶ τὰ Παναθήναια νικήσομεν.

Δημοσθένης 18 (*περὶ τοῦ στεφάνου***).116**
δεδόχθαι τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ στεφανῶσαι Χαρίδημον καὶ Διότιμον χρυσῷ στεφάνῳ, καὶ ἀναγορεῦσαι Παναθηναίοις τοῖς μεγάλοις ἐν τῷ γυμνικῷ ἀγῶνι καὶ Διονυσίοις τραγῳδοῖς καινοῖς· τῆς δὲ ἀναγορεύσεως ἐπιμεληθῆναι θεσμοθέτας, πρυτάνεις, ἀγωνοθέτας.

Πλούταρχος, *Θησεύς* **24.3**
ἓν δὲ ποιήσας ἅπασι κοινὸν ἐνταῦθα πρυτανεῖον καὶ βουλευτήριον ὅπου νῦν ἵδρυται τὸ ἄστυ, τήν τε πόλιν Ἀθήνας προσηγόρευσε, καὶ Παναθήναια θυσίαν ἐποίησε κοινήν

Παυσανίας 8.2.1
οὐκέτι δὲ τὰ παρ’ Ἀθηναίοις Παναθήναια τεθῆναι πρότερα ἀποφαίνομαι· τούτῳ γὰρ τῷ ἀγῶνι Ἀθήναια ὄνομα ἦν, Παναθήναια δὲ κληθῆναί φασιν ἐπὶ Θησέως, ὅτι ὑπὸ Ἀθηναίων ἐτέθη συνειλεγμένων ἐς μίαν ἁπάντων πόλιν.

Ξενοφών, *Ἱππαρχικός* **3.2**
Τὰς μὲν οὖν πομπὰς οἴομαι ἂν καὶ τοῖς θεοῖς κεχαρισμενωτάτας καὶ τοῖς θεαταῖς εἶναι εἰ, ὅσων ἱερὰ καὶ ἀγάλματα ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐστι, ταῦτα ἀρξάμενοι ἀπὸ τῶν Ἑρμῶν κύκλῳ [περὶ τὴν ἀγορὰν καὶ τὰ ἱερὰ] περιελαύνοιεν τιμῶντες τοὺς θεούς. καὶ ἐν τοῖς Διονυσίοις δὲ οἱ χοροὶ προσεπιχαρίζονται ἄλλοις τε θεοῖς καὶ τοῖς δώδεκα χορεύοντες. ἐπειδὰν δὲ πάλιν πρὸς τοῖς Ἑρμαῖς γένωνται περιεληλακότες, ἐντεῦθεν καλόν μοι δοκεῖ εἶναι κατὰ φυλὰς εἰς τάχος ἀνιέναι τοὺς ἵππους μέχρι τοῦ Ἐλευσινίου. οὐδὲ δόρατα μὴν παραλείψω ὡς ἥκιστα ἂν ἀλλήλοις ἐπαλλάττοιτο. δεῖ γὰρ μεταξὺ τοῖν ὤτοιν τοῦ ἵππου ἕκαστον σχεῖν, εἰ μέλλει φοβερά τε καὶ εὐκρινῆ ἔσεσθαι καὶ ἅμα πολλὰ φανεῖσθαι. ἐπειδὰν δὲ τῆς εἰς τάχος διελάσεως λήξωσι, τὴν ἄλλην καλὸν ἤδη σχέδην εἰς τὰ ἱερά, ᾗπερ καὶ πρόσθεν, διελαύνειν. καὶ οὕτως ὅσα ἔστιν ἡδέα ἰδεῖν ἐν ἵππῳ ἀναβεβαμένῳ πάντα ἐπιδεδειγμένα ἔσται καὶ τοῖς θεοῖς καὶ τοῖς ἀνθρώποις

Θουκυδίδης 6.56.1
ἀδελφὴν γὰρ αὐτοῦ κόρην ἐπαγγείλαντες ἥκειν κανοῦν οἴσουσαν ἐν πομπῇ τινί, ἀπήλασαν λέγοντες οὐδὲ ἐπαγγεῖλαι τὴν ἀρχὴν διὰ τὸ μὴ ἀξίαν εἶναι. (...) περιέμενον δὲ Παναθήναια τὰ μεγάλα, ἐν ᾗ μόνον ἡμέρᾳ οὐχ ὕποπτον ἐγίγνετο ἐν ὅπλοις τῶν πολιτῶν τοὺς τὴν πομπὴν πέμψοντας ἁθρόους γενέσθαι·

Σχόλια *Ἱππῆς* **566**
ἄξιοι καὶ τοῦ πέπλου: ἰδίᾳ παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις πέπλος τὸ ἄρμενον τῆς Παναθηναϊκῆς νεώς, ἣν οἱ Ἀθηναῖοι κατασκευάζουσι τῇ θεῷ διὰ τετραετηρίδος. ἧς καὶ τὴν πομπὴν ἀπὸ τοῦ Κεραμεικοῦ ποιοῦσι μέχρι τοῦ Ἐλευσινίου. πέπλον δὲ καλοῦσι τὸ ἄρμενον διὰ τὸ ἐρεοῦν αὐτὸ εἶναι.
(II) ἄλλως: καὶ τοῦ πέπλου: οὗ ἐνεγέγραπτο Ἐγκέλαδος, ὃν ἀνεῖλεν ἡ Ἀθηνᾶ· ἦν δὲ εἷς τῶν Γιγάντων. ἐπεσκευάζετο οὖν ὁ πέπλος καθ’ ἕκαστον ἐνιαυτόν, καὶ ἐπομπεύετο ἐν τοῖς Παναθηναίοις. VΕΓ3ΘΜ
(III) ἄλλως: νικήσαντες πέπλον ἐποίησαν τῇ Ἀθηνᾷ καὶ ἐνέθεντο τὰς ἀριστείας ἐν αὐτῷ. VΕΓ3ΘΜ
566c.1 ἰδίως παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις πέπλος τὸ ἄρμενον τῆς Παναθηναϊκῆς νεώς, ἣν οἱ Ἀθηναῖοι κατασκευάζουσι τῇ θεῷ διὰ τετραετηρίδος· ἧς καὶ τὴν πομπὴν ἀπὸ τοῦ Κεραμεικοῦ ποιοῦσι μέχρι τῆς Ἐλευσῖνος. ἢ πέπλον λέγει ὃν κατασκευάζουσι τῇ Ἀθήνῃ κατ’ ἐνιαυτόν, τὰς ἀριστείας αὐτῆς ἐν αὐτῷ ὑφαίνοντες. (...)

Ἀριστοφάνης, *Ὄρνιθες* **826-31**
Τίς δαὶ θεὸς
πολιοῦχος ἔσται; Τῷ ξανοῦμεν τὸν πέπλον;
{ΕΥ.} Τί δ’ οὐκ Ἀθηναίαν ἐῶμεν πολιάδα;
{ΠΙ.} Καὶ πῶς ἂν ἔτι γένοιτ’ ἂν εὔτακτος πόλις,
ὅπου θεὸς γυνὴ γεγονυῖα πανοπλίαν
ἕστηκ’ ἔχουσα, Κλεισθένης δὲ κερκίδα;

Ἁρποκρατίων
σκαφηφόροι· Δείναρχος ἐν τῷ Κατὰ Ἀγασικλέους φησίν· <οἳ ἀντὶ σκαφηφόρων ἔφηβοι εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἀναβήσονται, οὐχ ὑμῖν ἔχοντες χάριν τῆς πολιτείας, ἀλλὰ τῷ τούτου ἀργυρίῳ>, ἀντὶ τοῦ μέτοικοι· οὗτοι γὰρ ἐσκαφηφόρουν Ἀθήνησι. Δημήτριος γοῦν ἐν γʹ Νομοθεσίας (FGrHist 228 F 5 = fr. 146 Wehrli) φησὶν ὅτι προσέταττεν ὁ νόμος τοῖς μετοίκοις ἐν ταῖς πομπαῖς αὐτοὺς μὲν σκάφας φέρειν, τὰς δὲ θυγατέρας αὐτῶν ὑδρεῖα καὶ σκιάδεια· διείλεκται περὶ τούτων καὶ Θεόφραστος ἐν ιʹ Νόμων

Θεόφραστος απ. 103
Συστομώτερον σκάφης τάσσεται ἐπὶ τῶν διὰ τὸ ἀγενὲς σιωπώντων. Θ. γὰρ ἐν τῷ περὶ νόμων εἰρῆσθαι ἀπὸ τοῦ τοὺς μετοίκους Ἀθήνῃσιν ἐν ταῖς δημοτελέσι πομπαῖς σκάφας φέροντας πομπεύειν καὶ ὁπότε δὲ ἐβούλοντο μέτοικον δηλῶσαι ἢ σκάφην ἔλεγον ἢ σκαφηφόρον· διὰ δὲ τὸ ἀπαρρησίαστον εἶναι συστομώτερον ποιήσειν ἀπειλεῖν σκάφης.

Πλάτων, *Εὐθύφρων* **6c**
καὶ ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν γραφέων τά τε ἄλλα ἱερὰ ἡμῖν καταπεποίκιλται, καὶ δὴ καὶ τοῖς μεγάλοις Παναθηναίοις ὁ πέπλος μεστὸς τῶν τοιούτων ποικιλμάτων ἀνάγεται εἰς τὴν ἀκρόπολιν;

Δήμητρα και Κόρη

Ὁμηρικὸς ὕμνος εἰς Δήμητρα **473-82**
ἡ δὲ κιοῦσα θεμιστοπόλοις βασιλεῦσι
δ[εῖξε,] Τριπτολέμῳ τε Διοκλεῖ τε πληξίππῳ,
Εὐμόλπου τε βίῃ Κελεῷ θ' ἡγήτορι λαῶν,
δρησμοσύνην θ' ἱερῶν καὶ ἐπέφραδεν ὄργια πᾶσι,
Τριπτολέμῳ τε Πολυξείνῳ τ', ἐπὶ τοῖς δὲ Διοκλεῖ,
σεμνά, τά τ' οὔ πως ἔστι παρεξ[ίμ]εν [οὔτε πυθέσθαι,]
οὔτ' ἀχέειν· μέγα γάρ τι θεῶν σέβας ἰσχάνει αὐδήν.
ὄλβιος ὃς τάδ' ὄπωπεν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων·
ὃς δ' ἀτελὴς ἱερῶν, ὅς τ' ἄμμορος, οὔ ποθ' ὁμοίων
αἶσαν ἔχει φθίμενός περ ὑπὸ ζόφῳ εὐρώεντι.

Ἡρόδοτος 8.65
ἰδεῖν δὲ κονιορτὸν χωρέοντα ἀπ' Ἐλευσῖνος ὡς ἀνδρῶν μάλιστά κῃ τρισμυρίων, ἀποθωμάζειν τέ σφεας τὸν κονιορτὸν ὅτεών κοτε εἴη ἀνθρώπων, καὶ πρόκατε φωνῆς ἀκούειν, καί οἱ φαίνεσθαι τὴν φωνὴν εἶναι τὸν μυστικὸν ἴακχον. Εἶναι δ' ἀδαήμονα τῶν ἱρῶν τῶν ἐν Ἐλευσῖνι γινομένων τὸν Δημάρητον, εἰρέσθαι τε αὐτὸν ὅ τι τὸ φθεγγόμενον εἴη τοῦτο· αὐτὸς δὲ εἰπεῖν· «Δημάρητε, οὐκ ἔστι ὅκως οὐ μέγα τι σίνος ἔσται τῇ βασιλέος στρατιῇ. Τάδε γὰρ ἀρίδηλα, ἐρήμου ἐούσης τῆς Ἀττικῆς, ὅτι θεῖον τὸ φθεγγόμενον, ἀπ' Ἐλευσῖνος ἰὸν ἐς τιμωρίην Ἀθηναίοισί τε καὶ τοῖσι συμμάχοισι. (...) «Τὴν δὲ ὁρτὴν ταύτην ἄγουσι Ἀθηναῖοι ἀνὰ πάντα ἔτεα τῇ Μητρὶ καὶ τῇ Κόρῃ, καὶ αὐτῶν τε ὁ βουλόμενος καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων μυεῖται· καὶ τὴν φωνὴν τῆς ἀκούεις ἐν ταύτῃ τῇ ὁρτῇ ἰακχάζουσι.»

Ἰσοκράτης, *Πανηγυρικός* **28**
Δήμητρος γὰρ ἀφικομένης εἰς τὴν χώραν, ὅτ' ἐπλανήθη τῆς Κόρης ἁρπασθείσης, καὶ πρὸς τοὺς προγόνους ἡμῶν εὐμενῶς διατεθείσης ἐκ τῶν εὐεργεσιῶν, ἃς οὐχ οἷόν τ' ἄλλοις ἢ τοῖς μεμυημένοις ἀκούειν, καὶ δούσης δωρεὰς διττάς, αἵπερ μέγισται τυγχάνουσιν οὖσαι, τούς τε καρποὺς, οἳ τοῦ μὴ θηριωδῶς ζῆν ἡμᾶς αἴτιοι γεγόνασιν, καὶ τὴν τελετὴν, ἧς οἱ μετασχόντες περί τε τῆς τοῦ βίου τελευτῆς καὶ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἡδίους τὰς ἐλπίδας ἔχουσιν, (...)

Ξενοφών, *Ἑλληνικά* **6.3.2-6**
ἐπεὶ λέγεται μὲν Τριπτόλεμος ὁ ἡμέτερος πρόγονος τὰ Δήμητρος καὶ Κόρης ἄρρητα ἱερὰ πρώτοις ξένοις δεῖξαι Ἡρακλεῖ τε τῷ ὑμετέρῳ ἀρχηγέτῃ καὶ Διοσκούροιν τοῖν ὑμετέροιν πολίταιν, καὶ τοῦ Δήμητρος δὲ καρποῦ εἰς πρώτην τὴν Πελοπόννησον σπέρμα δωρήσασθαι.

Ψευδο-Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη* **1.5.1**
Πλούτων δὲ Περσεφόνης ἐρασθεὶς Διὸς συνεργοῦντος ἥρπασεν αὐτὴν κρύφα. Δημήτηρ δὲ μετὰ λαμπάδων νυκτός τε καὶ ἡμέρας κατὰ πᾶσαν τὴν γῆν ζητοῦσα περιῄει· μαθοῦσα δὲ παρ' Ἑρμιονέων ὅτι Πλούτων αὐτὴν ἥρπασεν, ὀργιζομένη θεοῖς κατέλιπεν οὐρανόν, εἰκασθεῖσα δὲ γυναικὶ ἧκεν εἰς Ἐλευσῖνα. καὶ πρῶτον μὲν ἐπὶ τὴν ἀπ' ἐκείνης κληθεῖσαν Ἀγέλαστον ἐκάθισε πέτραν παρὰ τὸ Καλλίχορον φρέαρ καλούμενον. ἔπειτα πρὸς Κελεὸν ἐλθοῦσα τὸν βασιλεύοντα τότε Ἐλευσινίων, ἔνδον οὐσῶν γυναικῶν, καὶ λεγουσῶν τούτων παρ' αὐτὰς καθέζεσθαι, γραῖά τις Ἰάμβη σκώψασα τὴν θεὸν ἐποίησε μειδιᾶσαι. διὰ τοῦτο ἐν τοῖς θεσμοφορίοις τὰς γυναῖκας σκώπτειν λέγουσιν. ὄντος δὲ τῇ τοῦ Κελεοῦ γυναικὶ Μετανείρᾳ παιδίου, τοῦτο ἔτρεφεν ἡ Δημήτηρ παραλαβοῦσα· βουλομένη δὲ αὐτὸ ἀθάνατον ποιῆσαι, τὰς νύκτας εἰς πῦρ κατετίθει τὸ βρέφος καὶ περιῄρει τὰς θνητὰς σάρκας αὐτοῦ. καθ' ἡμέραν δὲ παραδόξως αὐξανομένου τοῦ Δημοφῶντος (τοῦτο γὰρ ἦν ὄνομα τῷ παιδί) ἐπετήρησεν ἡ <Μετάνειρα>, καὶ καταλαβοῦσα εἰς πῦρ ἐγκεκρυμμένον ἀνεβόησε· διόπερ τὸ μὲν βρέφος ὑπὸ τοῦ πυρὸς ἀνηλώθη, ἡ θεὰ δὲ αὑτὴν ἐξέφηνε. Τριπτολέμῳ δὲ τῷ πρεσβυτέρῳ τῶν Μετανείρας παίδων δίφρον κατασκευάσασα πτηνῶν δρακόντων τὸν πυρὸν ἔδωκεν, ᾧ τὴν ὅλην οἰκουμένην δι' οὐρανοῦ αἰρόμενος κατέσπειρε. Πανύασις δὲ Τριπτόλεμον Ἐλευσῖνος λέγει· φησὶ γὰρ Δήμητρα πρὸς αὐτὸν ἐλθεῖν. Φερεκύδης δέ φησιν αὐτὸν Ὠκεανοῦ καὶ Γῆς. Διὸς δὲ Πλούτωνι τὴν Κόρην ἀναπέμψαι κελεύσαντος, ὁ Πλούτων, ἵνα μὴ πολὺν χρόνον παρὰ τῇ μητρὶ καταμείνῃ, ῥοιᾶς ἔδωκεν αὐτῇ φαγεῖν κόκκον. ἡ δὲ οὐ προϊδομένη τὸ συμβησόμενον κατηνάλωσεν αὐτόν. καταμαρτυρήσαντος δὲ αὐτῆς Ἀσκαλάφου τοῦ Ἀχέροντος καὶ Γοργύρας, τούτῳ μὲν Δημήτηρ ἐν Ἅιδου βαρεῖαν ἐπέθηκε πέτραν, Περσεφόνη δὲ καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν τὸ μὲν τρίτον μετὰ Πλούτωνος ἠναγκάσθη μένειν, τὸ δὲ λοιπὸν παρὰ τοῖς θεοῖς.

Παυσανίας 1.14.2
λέγεται οὖν ὡς Δήμητρα ἐς Ἄργος ἐλθοῦσαν Πελασγὸς δέξαιτο οἴκῳ καὶ ὡς Χρυσανθὶς τὴν ἁρπαγὴν ἐπισταμένη τῆς Κόρης διηγήσαιτο· ὕστερον δὲ Τροχίλον ἱεροφάντην φυγόντα ἐξ Ἄργους κατὰ ἔχθος Ἀγήνορος

ἐλθεῖν φασιν ἐς τὴν Ἀττικὴν καὶ γυναῖκά τε ἐξ Ἐλευσῖνος γῆμαι καὶ γενέσθαι οἱ παῖδας Εὐβουλέα καὶ Τριπτόλεμον. ὅδε μὲν Ἀργείων ἐστὶ λόγος Ἀθηναῖοι δὲ καὶ ὅσοι παρὰ τούτοις ** ἴσασι Τριπτόλεμον τὸν Κελεοῦ πρῶτον σπεῖραι καρπὸν ἥμερον.

Σχόλια Ἀριστοφάνη *Ἱππῆς* **785a**
Σαλαμὶς ὀλίγον πρὸ τῆς Ἐλευσῖνος πόλεως, ἱερᾶς Δήμητρος καὶ Κόρης, πλήρης οὖσα κατορθωμάτων Ἑλληνικῶν (…) ἔνθα καὶ πέτρα Εἰρεσία, οὕτω καλουμένη ὥσπερ διὰ τοῦ ὀνόματος τρόπαιον οὖσα τῆς Ἀττικῆς. ἔστι δὲ καὶ Ἀγέλαστος πέτρα καλουμένη παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, ὅπου καθίσαι φασὶ Θησέα μέλλοντα καταβαίνειν εἰς Ἅιδου· ὅθεν καὶ τοὔνομα τῇ πέτρᾳ. ἢ ὅτι ἐκεῖ ἐκάθισεν ἡ Δημήτηρ κλαίουσα, ὅτε ἐζήτει τὴν Κόρην.

Ἀριστοφάνης, *Βάτραχοι* **324-52**
{ΧΟ.} Ἴακχ’, ὦ πολυτίμητ’ ἐν ἕδραις ἐνθάδε ναίων, {Str.}
Ἴακχ’, ὦ Ἴακχε,
ἐλθὲ τόνδ’ ἀνὰ λειμῶνα χορεύσων
ὁσίους εἰς θιασώτας,
πολύκαρπον μὲν τινάσσων
περὶ κρατὶ σῷ βρύοντα
στέφανον μύρτων, θρασεῖ δ’ ἐγκατακρούων
ποδὶ τὰν ἀκόλαστον
φιλοπαίγμονα τιμάν,
χαρίτων πλεῖστον ἔχουσαν μέρος, ἁγνήν, ἱερὰν
ὁσίοις μύσταις χορείαν.
{ΞΑ.} Ὦ πότνια πολυτίμητε Δήμητρος κόρη,
ὡς ἡδύ μοι προσέπνευσε χοιρείων κρεῶν.
{ΔΙ.} Οὔκουν ἀτρέμ’ ἕξεις, ἤν τι καὶ χορδῆς λάβῃς;
{ΧΟ.} Ἔγειρε· φλογέας ἐν χερσὶ γὰρ ἥκει τινάσσων,
Ἴακχ’, ὦ Ἴακχε,
νυκτέρου τελετῆς φωσφόρος ἀστήρ.
Φλογὶ φέγγεται δὲ λειμών·
γόνυ πάλλεται γερόντων·
ἀποσείονται δὲ λύπας
χρονίους τ’ ἐτῶν παλαιῶν ἐνιαυτοὺς
ἱερᾶς ὑπὸ τιμῆς.
Σὺ δὲ λαμπάδι φέγγων
προβάδην ἔξαγ’ ἐπ’ ἀνθηρὸν ἕλειον δάπεδον
χοροποιόν, μάκαρ, ἥβαν.

Αριστοφάνης, *Ἀχαρνῆς* **247-61**
{ΔΙ.} Καὶ μὴν καλόν γ’ ἔστ’. Ὦ Διόνυσε δέσποτα,
κεχαρισμένως σοι τήνδε τὴν πομπὴν ἐμὲ
πέμψαντα καὶ θύσαντα μετὰ τῶν οἰκετῶν
ἀγαγεῖν τυχηρῶς τὰ κατ’ ἀγροὺς Διονύσια,
στρατιᾶς ἀπαλλαχθέντα, τὰς σπονδὰς δέ μοι
καλῶς ξυνενεγκεῖν τὰς τριακοντούτιδας.
Ἄγ’, ὦ θύγατερ, ὅπως τὸ κανοῦν καλὴ καλῶς
οἴσεις βλέπουσα θυμβροφάγον. Ὡς μακάριος
ὅστις σ’ ὀπύσει κἀκποήσεται γαλᾶς
σοῦ μηδὲν ἧττους βδεῖν, ἐπειδὰν ὄρθρος ᾖ.
Πρόβαινε, κἀν τὤχλῳ φυλάττεσθαι σφόδρα
μή τις λαθών σου περιτράγῃ τὰ χρυσία.
Ὦ Ξανθία, σφῷν δ’ ἐστὶν ὀρθὸς ἑκτέος
ὁ φαλλὸς ἐξόπισθε τῆς κανηφόρου·
ἐγὼ δ’ ἀκολουθῶν ᾄσομαι τὸ φαλλικόν·

2.1.2 Γυναίκες και λατρεία

Εὐριπίδης, *Μελανίππη δεσμῶτις* **απ. 494.12-21**
ἃ δ᾽ εἰς θεοὺς αὖ (πρῶτα γὰρ κρίνω τάδε),
μέρος μέγιστον ἔχομεν˙ ἐν Φοίβου τε γὰρ
δόμοις προφητεύουσι Λοξίου φρένα
γυναῖκες, ἀμφί θ᾽ ἁγνὰ Δωδώνη<ς> βάθρα
φηγῷ παρ᾽ ἱερᾷ θῆλυ τὰ[ς] Διὸς φρένας
γένος πορεύει τοῖς θέλουσιν Ἑλλάδος.
ἃ δ᾽ εἴς τε Μοίρας τάς τ᾽ ἀνωνύμους θεάς
ἱερὰ τελεῖται, ταῦτ᾽ ἐν ἀνδράσιν μὲν οὐ
ὅσια καθέστηκ᾽, ἐν γυναιξὶ δ᾽ αὔξεται
ἅπαντα. (...)

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **641-7**
Ἑπτὰ μὲν ἔτη γεγῶσ᾽ εὐθὺς ἠρρηφόρουν·
εἶτ᾽ ἀλετρὶς ἦ δεκέτις οὖσα τἀρχηγέτι·
κᾆτ᾽ ἔχουσα τὸν κροκωτὸν ἄρκτος ἦ Βραυρωνίοις·
κἀκανηφόρουν ποτ᾽ οὖσα παῖς καλὴ ‹χουσ᾽
ἰσχάδων ὁρμαθόν

Ἡσύχιος ε 5653
ἐργαστῖναι· αἱ τὸν πέπλον ὑφαίνουσαι

Ἡσύχιος λ 1277
λουτρίδες· αἱ περὶ τὸ ἕδος τῆς Ἀθηνᾶς δύο παρθένοι, αἳ καὶ πλυντρίδες λέγονται

Θεσμοφόρια

Ἀριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* **280-8, 300-2**
Ὦ Θρᾷττα, θέασαι, καομένων τῶν λαμπάδων
ὅσον τὸ χρῆμ᾽ ἀνέρχεθ᾽ ὑπὸ τῆς λιγνύος.
Ἀλλ᾽, ὦ περικαλλεῖ Θεσμοφόρω, δέξασθέ με
ἀγαθῇ τύχῃ καὶ δεῦρο <καὶ> πάλιν οἴκαδε.
Ὦ Θρᾷττα, τὴν κίστην κάθελε, κᾆτ᾽ ἔξελε
τὸ πόπανον, ὅπως λαβοῦσα θύσω τοῖν θεοῖν.
Δέσποινα πολυτίμητε Δήμητερ φίλη
καὶ Φερρέφαττα, πολλὰ πολλάκις μέ σοι
θύειν ἔχουσαν, εἰ δὲ μἀλλὰ νῦν λαθεῖν.

...300-2
Εὐφημία ἔστω, εὐφημία ἔστω. Εὔχεσθε τοῖν Θεσ-
μοφόροιν, καὶ τῷ Πλούτῳ, καὶ τῇ Καλλιγενείᾳ, καὶ
τῇ Κουροτρόφῳ, καὶ τῷ Ἑρμῇ, καὶ <ταῖς> Χάρισιν,

Ἰσαῖος 3 (*περὶ τοῦ Πύρρου κλήρου***).80**
[Καὶ] ἔν τε τῷ δήμῳ, κεκτημένος τὸν τριτάλαντον οἶκον, εἰ ἦν γεγαμηκώς, ἠναγκάζετο ἂν ὑπὲρ τῆς γαμετῆς γυναικὸς καὶ θεσμοφόρια ἑστιᾶν τὰς γυναῖκας καὶ τἆλλα ὅσα προσῆκε λητουργεῖν ἐν τῷ δήμῳ ὑπὲρ τῆς γυναικὸς ἀπό γε οὐσίας τηλικαύτης.

Ἰσαῖος 8 (*περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου***).19**
Αἵ τε γυναῖκες αἱ τῶν δημοτῶν μετὰ ταῦτα προύκριναν αὐτὴν μετὰ τῆς Διοκλέους γυναικὸς τοῦ Πιθέως ἄρχειν εἰς τὰ Θεσμοφόρια καὶ ποιεῖν τὰ νομιζόμενα μετ᾽ ἐκείνης.

Μένανδρος, *Ἐπιτρέποντες* **749-50**
τὴν πολυτέλειαν. Θεσμοφόρια δὶς τίθει,
Σκίρα δίς· τὸν ὄλεθρον τοῦ βίου καταμάνθανε.

Αδώνια

Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* **387-97**
Ἆρ᾽ ἐξέλαμψε τῶν γυναικῶν ἡ τρυφὴ
χὠ τυμπανισμὸς χοἰ πυκνοὶ Σαβάζιοι,
ὅ τ᾽ Ἀδωνιασμὸς οὗτος οὑπὶ τῶν τεγῶν,
οὗ ‹γώ ποτ᾽ ὢν ἤκουον ἐν τἠκκλησίᾳ;
Ἔλεγεν ὁ μὴ ὥρασι μὲν Δημόστρατος
πλεῖν εἰς Σικελίαν, ἡ γυνὴ δ᾽ ὀρχουμένη
«Αἰαῖ Ἄδωνιν» φησίν. Ὁ δὲ Δημόστρατος
ἔλεγεν ὁπλίτας καταλέγειν Ζακυνθίων,
ἡ δ᾽ ὑποπεπωκυῖ᾽ ἡ γυνὴ ‹πὶ τοῦ τέγους
«Κόπτεσθ᾽ Ἄδωνιν» φησίν. Ὁ δ᾽ ἐβιάζετο,
ὁ θεοῖσιν ἐχθρὸς καὶ μιαρὸς Χολοζύγης.

Διονυσιακές εορτές

Πλούταρχος, *Ἠθικά = Συμποσιακὰ προβλήματα* **655e**
Τοῦ νέου οἴνου Ἀθήνησι μὲν ἑνδεκάτῃ μηνὸς Ἀνθεστηριῶνος κατάρχονται, Πιθοίγια τὴν ἡμέραν καλοῦντες·

Δημοσθένης 59 (*κατὰ Νεαίρας***).76-78**
καὶ τοῦτον τὸν νόμον γράψαντες ἐν στήλῃ λιθίνῃ ἔστησαν ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Διονύσου παρὰ τὸν βωμὸν ἐν Λίμναις (καὶ αὕτη ἡ στήλη ἔτι καὶ νῦν ἕστηκεν, ἀμυδροῖς γράμμασιν Ἀττικοῖς δηλοῦσα τὰ γεγραμμένα), μαρτυρίαν ποιούμενος ὁ δῆμος ὑπὲρ τῆς αὑτοῦ εὐσεβείας πρὸς τὸν θεὸν καὶ παρακαταθήκην καταλείπων τοῖς ἐπιγιγνομένοις, ὅτι τήν γε θεῷ γυναῖκα δοθησομένην καὶ ποιήσουσαν τὰ ἱερὰ τοιαύτην ἀξιοῦμεν εἶναι. καὶ διὰ ταῦτα ἐν τῷ ἀρχαιοτάτῳ ἱερῷ τοῦ Διονύσου καὶ ἁγιωτάτῳ ἐν Λίμναις ἔστησαν, ἵνα μὴ πολλοὶ εἰδῶσιν τὰ γεγραμμένα· ἅπαξ γὰρ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἑκάστου ἀνοίγεται, τῇ δωδεκάτῃ τοῦ ἀνθεστηριῶνος μηνός. ὑπὲρ τοίνυν ἁγίων καὶ σεμνῶν ἱερῶν, ὧν οἱ πρόγονοι ὑμῶν οὕτως καλῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς ἐπεμελήθησαν, ἄξιον καὶ ὑμᾶς σπουδάσαι, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, καὶ τοὺς ἀσελγῶς μὲν καταφρονοῦντας τῶν νόμων τῶν ὑμετέρων, ἀναιδῶς δ᾽ ἠσεβηκότας εἰς τοὺς θεοὺς ἄξιον τιμωρήσασθαι δυοῖν ἕνεκα, ἵνα οὗτοί τε τῶν ἠδικημένων δίκην δῶσιν, οἵ τ᾽ ἄλλοι πρόνοιαν ποιῶνται καὶ φοβῶνται μηδὲν εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τὴν πόλιν ἁμαρτάνειν. Βούλομαι δ᾽ ὑμῖν καὶ τὸν ἱεροκήρυκα καλέσαι, ὃς ὑπηρετεῖ τῇ τοῦ βασιλέως γυναικί, ὅταν ἐξορκοῖ τὰς γεραρὰς <τὰς> ἐν κανοῖς πρὸς τῷ βωμῷ, πρὶν ἅπτεσθαι τῶν ἱερῶν, ἵνα καὶ τοῦ ὅρκου καὶ τῶν λεγομένων ἀκούσητε, ὅσα οἷόν τ᾽ ἐστὶν ἀκούειν, καὶ εἰδῆτε ὡς σεμνὰ καὶ ἅγια καὶ ἀρχαῖα τὰ νόμιμά ἐστιν.
ΟΡΚΟΣ ΓΕΡΑΡΩΝ:
Ἁγιστεύω καὶ εἰμὶ καθαρὰ καὶ ἁγνὴ ἀπό <τε> τῶν ἄλλων τῶν οὐ καθαρευόντων καὶ ἀπ᾽ ἀνδρὸς συνουσίας, καὶ τὰ θεοίνια καὶ τὰ ἰοβάκχεια γεραρῶ τῷ Διονύσῳ κατὰ τὰ πάτρια καὶ ἐν τοῖς καθήκουσι χρόνοις.

Ἀριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι* **14-15**
στοάς τε καρποῦ Βακχίου τε νάματος
πλήρεις ὑποιγνύσαισι συμπαραστατεῖς·

Εὔβουλος απ. 43 Κ.-Α.
ὦ γαῖα κεραμί, τίς σε Θηρικλῆς ποτε
ἔτευξε κοίλης λαγόνος εὐρύνας βάθος;
ἦ που κατειδὼς τὴν γυναικείαν φύσιν,
ὡς οὐχὶ μικροῖς ἥδεται ποτηρίοις.

Ἀριστοφάνης, *Κώκαλος* **απ. 350 Κ.-Α.**
ἄλλαι <δ᾽> ὑποπρεσβύτεραι Θασίου
μέλανος μεστὸν κεραμευόμεναι
κοτύλαις μεγάλαις
ἐνέχεον ἐς <τὸ> σφέτερον δέμας οὐδ᾽
ἕνα κόσμον ἔρωτι βιαζόμεναι
μελαν<αιγίδ>δος οἴνου ἀκράτου.

Φερεκράτης απ. 143 Κ.-Α.
σφίσι δέ γ᾽ αὐταῖσιν βαθείας κύλικας ὥσπερ ὁλκάδας
οἰναγωγούς, περιφερεῖς, λεπτάς, μέσας γατροιίδιας,

οὐκ ἀβούλως, ἀλλὰ πόρρωθεν κατεσκευασμέναι
αὔθ', ὅπως ἀνεκλογίστως πλεῖστος οἶνος ἐκποθῇ.
εἶθ' ὅταν τὸν οἶνον αὐτὰς αἰτιώμενθ' ἐκπιεῖν,
λοιδοροῦνται κὠμνύουσι μὴ 'κπιεῖν ἀλλ' ἢ μίαν.
ἡ δὲ κρείττων ἡ μί' ἐστὶ χιλίων ποτηρίων.

Παυσανίας 1.29.16
Λυκούργῳ δὲ ἐπορίσθη μὲν τάλαντα ἐς τὸ δημόσιον πεντακοσίοις πλείονα καὶ ἑξακισχιλίοις ἢ ὅσα Περικλῆς ὁ Ξανθίππου συνήγαγε, κατεσκεύασε δὲ πομπεῖα τῇ θεῷ καὶ Νίκας χρυσᾶς καὶ παρθένοις κόσμον ἑκατόν

Ἀριστοφάνης, *Εἰρήνη* **948-9**
{ΤΡ.} Τὸ κανοῦν πάρεστ' ὀλὰς ἔχον καὶ στέμμα καὶ μάχαιραν,
καὶ πῦρ γε τουτί, κοὐδὲν ἴσχει πλὴν τὸ πρόβατον ὑμᾶς.

Ἀριστοφάνης, *Εἰρήνη* **956-62**
{ΤΡ.} Ἄγε δή, τὸ κανοῦν λαβὼν σὺ καὶ τὴν χέρνιβα
περίιθι τὸν βωμὸν ταχέως ἐπιδέξια.
{ΟΙ.} Ἰδού. Λέγοις ἂν ἄλλο· περιελήλυθα.
{ΤΡ.} Φέρε δή, τὸ δαλίον τόδ' ἐμβάψω λαβών.
Σείου σὺ ταχέως· σὺ δὲ πρότεινε τῶν ὀλῶν,
καὐτός τε χερνίπτου παραδοὺς ταύτην ἐμοί,
καὶ τοῖς θεαταῖς ῥῖπτε τῶν κριθῶν.

Φιλόχορος 328F8 DK
περὶ τῶν κανηφόρων Φιλόχορος ἐν β′ Ἀτθίδος (FGrHist 328 F 8) φησὶν ὡς Ἐριχθονίου βασιλεύοντος πρῶτον κατέστησαν αἱ ἐν ἀξιώματι παρθένοι φέρειν τὰ κανᾶ τῇ θεῷ, ἐφ' οἷς ἐπέκειτο τὰ πρὸς τὴν θυσίαν, τοῖς τε Παναθηναίοις καὶ ταῖς ἄλλαις πομπαῖς.

Ἀριστοφάνης, *Ὄρνιθες* **1549-52**
... Ἀλλ' ὡς ἂν ἀποτρέχω πάλιν
φέρε τὸ σκιάδειον, ἵνα με κἂν ὁ Ζεὺς ἴδῃ
ἄνωθεν, ἀκολουθεῖν δοκῶ κανηφόρῳ.
{ΠΙ.} Καὶ τὸν δίφρον γε διφροφόρει τονδὶ λαβών.

Ἡσύχιος λ 1016
Λικνίτης· ἐπίθετον Διονύσου· ἀπὸ τῶν λίκνων, ἐν οἷς τὰ παιδία κοιμῶνται.

Σούδα κ 1681
Κιστοφόρος: ἔοικε δὲ τὰς κίστας ἱερὰς εἶναι Διονύσου καὶ ταῖν Θεαῖν

2.1.3 Παιδιά και λατρεία

Ἡρόδοτος 1.147
Εἰσὶ δὲ πάντες Ἴωνες, ὅσοι ἀπ' Ἀθηνέων γεγόνασι καὶ Ἀπατούρια ἄγουσι ὁρτήν. ἄγουσι δὲ πάντες πλὴν Ἐφεσίων καὶ Κολοφωνίων· οὗτοι γὰρ μοῦνοι Ἰώνων οὐκ ἄγουσι Ἀπατούρια, καὶ οὗτοι κατὰ φόνου τινὸς σκῆψιν

Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* **862-4**
οἶδ' ἐξέτει σοι τραυλίσαντι πιθόμενος.
ὃν πρῶτον ὀβολὸν ἔλαβον ἡλιαστικόν,
τούτου ‹πριάμην σοι Διασίοις ἁμαξίδα.

Ἁρποκρατίων
Ἀρρηφορεῖν: Δείναρχος κατὰ Πυθέου. τέσσαρες μὲν ἐχειροτονοῦντο δι' εὐγένειαν ἀρρηφόροι, δύο δὲ ἐκρίνοντο, αἳ τῆς ὑφῆς τοῦ πέπλου ἦρχον καὶ τῶν ἄλλων τῶν περὶ αὐτόν. λευκὴν δ' ἐσθῆτα ἐφόρουν. εἰ δὲ χρυσία περιέθεντο, ἱερὰ ταῦτα ἐγίνετο.

Ἡσύχιος α 7281
ἡ τῶν ἀρκτευομένων παρθένων τελετή, Ἀρκτεύειν δὲ τὸ καθιεροῦν.

Ἡρόδοτος 6.138
τὰς Ἀθηναίων ὁρτάς, πεντηκοτέρους κτησάμενοι ἐλόχησαν Ἀρτέμιδι ἐν Βραυρῶνι ἀγούσας ὁρτὴν τὰς τῶν Ἀθηναίων γυναῖκας, ἐθεῦτεν δὲ ἁρπάσαντες τουτέων πολλὰς οἴχοντο ἀποπλέοντες...

2.2 ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1260b 13-20**
περὶ δ' ἀνδρὸς καὶ γυναικός, καὶ τέκνων καὶ πατρός, τῆς τε περὶ ἕκαστον αὐτῶν ἀρετῆς καὶ τῆς πρὸς σφᾶς αὐτοὺς ὁμιλίας, τί τὸ καλῶς καὶ μὴ καλῶς ἐστι, καὶ πῶς δεῖ τὸ μὲν εὖ διώκειν τὸ δὲ κακῶς φεύγειν, ἐν τοῖς περὶ τὰς πολιτείας ἀναγκαῖον ἐπελθεῖν. ἐπεὶ γὰρ οἰκία μὲν πᾶσα μέρος πόλεως, ταῦτα δ' οἰκίας, τὴν δὲ τοῦ μέρους πρὸς τὴν τοῦ ὅλου δεῖ βλέπειν ἀρετήν, ἀναγκαῖον πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας, εἴπερ τι διαφέρει πρὸς τὸ τὴν πόλιν εἶναι σπουδαίαν καὶ <τὸ> τοὺς παῖδας εἶναι σπουδαίους καὶ τὰς γυναῖκας σπουδαίας. ἀναγκαῖον δὲ διαφέρειν· αἱ μὲν γὰρ γυναῖκες ἥμισυ μέρος τῶν ἐλευθέρων, ἐκ δὲ τῶν παίδων οἱ κοινωνοὶ γίνονται τῆς πολιτείας.

Ἀριστοφάνης, *Βάτραχοι* **1030-6**
Ταῦτα γὰρ ἄνδρας χρὴ ποιητὰς ἀσκεῖν. Σκέψαι γὰρ ἀπ' ἀρχῆς
ὡς ὠφέλιμοι τῶν ποιητῶν οἱ γενναῖοι γεγένηνται.
Ὀρφεὺς μὲν γὰρ τελετάς θ' ἡμῖν κατέδειξε φόνων τ' ἀπέχεσθαι,
Μουσαῖος δ' ἐξακέσεις τε νόσων καὶ χρησμούς, Ἡσίοδος δὲ
γῆς ἐργασίας, καρπῶν ὥρας, ἀρότους· ὁ δὲ θεῖος Ὅμηρος
ἀπὸ τοῦ τιμὴν καὶ κλέος ἔσχεν πλὴν τοῦδ' ὅτι χρήστ' ἐδίδαξεν,
τάξεις, ἀρετάς, ὁπλίσεις ἀνδρῶν

Ξενοφών, *Συμπόσιον* **3.5-6**
Ὁ πατὴρ ὁ ἐπιμελούμενος ὅπως ἀνὴρ ἀγαθὸς γενοίμην ἠνάγκασέ με πάντα τὰ Ὁμήρου ἔπη μαθεῖν· καὶ νῦν δυναίμην ἂν Ἰλιάδα ὅλην καὶ Ὀδύσσειαν ἀπὸ στόματος εἰπεῖν.

Ἰλιάς **9.438-43**
σοὶ δέ μ' ἔπεμπε γέρων ἱππηλάτα Πηλεὺς
ἤματι τῷ ὅτε σ' ἐκ Φθίης Ἀγαμέμνονι πέμπε
νήπιον οὔ πω εἰδόθ' ὁμοιΐου πολέμοιο
οὐδ' ἀγορέων, ἵνα τ' ἄνδρες ἀριπρεπέες τελέθουσι.
τοὔνεκά με προέηκε διδασκέμεναι τάδε πάντα,
μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων.

Ἰλιάς **15.283-4**
Τοῖσι δ' ἔπειτ' ἀγόρευε Θόας Ἀνδραίμονος υἱός,
Αἰτωλῶν ὄχ' ἄριστος ἐπιστάμενος μὲν ἄκοντι
ἐσθλὸς δ' ἐν σταδίῃ· ἀγορῇ δέ ἑ παῦροι Ἀχαιῶν
νίκων, ὁππότε κοῦροι ἐρίσσειαν περὶ μύθων

Ἰλιάς **6.208 = 11.784**
αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων

Πλάτων, *Νόμοι* **643a-645**
πρῶτον δὴ οὖν πρὸς τὸν λόγον ὁρισώμεθα παιδείαν τί ποτ' ἐστὶν καὶ τίνα δύναμιν ἔχει·
διὰ γὰρ ταύτης φαμὲν ἰτέον εἶναι τὸν προκεχειρισμένον ἐν τῷ νῦν λόγον ὑφ' ἡμῶν, μέχριπερ ἂν πρὸς τὸν θεὸν ἀφίκηται.
{ΚΛ.} Πάνυ μὲν οὖν δρῶμεν ταῦτα, εἴπερ σοί γε ἡδύ.
{ΑΘ.} Λέγοντος τοίνυν ἐμοῦ τί ποτε χρὴ φάναι παιδείαν εἶναι, σκέψασθε ἂν ἀρέσκῃ τὸ λεχθέν.
{ΚΛ.} Λέγοις ἄν.
{ΑΘ.} Λέγω δή, καί φημι τὸν ὁτιοῦν ἀγαθὸν ἄνδρα μέλλοντα ἔσεσθαι τοῦτο αὐτὸ ἐκ παίδων εὐθὺς μελετᾶν δεῖν, παίζοντά τε καὶ σπουδάζοντα ἐν τοῖς τοῦ πράγματος ἑκάστοις προσήκουσιν. οἷον τὸν μέλλοντα ἀγαθὸν ἔσεσθαι γεωργὸν ἤ τινα οἰκοδόμον, τὸν μὲν οἰκοδομοῦντά τι τῶν παιδείων οἰκοδομημάτων παίζειν χρή, τὸν δ' αὖ γεωργοῦντα, καὶ ὄργανα ἑκατέρῳ σμικρά, τῶν ἀληθινῶν μιμήματα, παρασκευάζειν τὸν τρέφοντα αὐτῶν

ἑκάτερον, καὶ δὴ καὶ τῶν μαθημάτων ὅσα ἀναγκαῖα προμεμαθηκέναι προμανθάνειν, οἷον τέκτονα μετρεῖν ἢ σταθμᾶσθαι καὶ πολεμικὸν ἱππεύειν παίζοντα ἤ τι τῶν τοιούτων ἄλλο ποιοῦντα, καὶ πειρᾶσθαι διὰ τῶν παιδιῶν ἐκεῖσε τρέπειν τὰς ἡδονὰς καὶ ἐπιθυμίας τῶν παίδων, οἷ ἀφικομένους αὐτοὺς δεῖ τέλος ἔχειν. κεφάλαιον δὴ παιδείας λέγομεν τὴν ὀρθὴν τροφήν, ἣ τοῦ παίζοντος τὴν ψυχὴν εἰς ἔρωτα μάλιστα ἄξει τούτου ὃ δεήσει γενόμενον ἄνδρ' αὐτὸν τέλειον εἶναι τῆς τοῦ πράγματος ἀρετῆς· ὁρᾶτε οὖν εἰ μέχρι τούτου γε, ὅπερ εἶπον, ὑμῖν ἀρέσκει τὸ λεχθέν.

{ΚΛ.} Πῶς γὰρ οὔ;

{ΑΘ.} Μὴ τοίνυν μηδ' ὃ λέγομεν εἶναι παιδείαν ἀόριστον γένηται. νῦν γὰρ ὀνειδίζοντες ἐπαινοῦντές θ' ἑκάστων τὰς τροφάς, λέγομεν ὡς τὸν μὲν πεπαιδευμένον ἡμῶν ὄντα τινά, τὸν δὲ ἀπαίδευτον ἐνίοτε εἴς τε καπηλείας καὶ ναυκληρίας καὶ ἄλλων τοιούτων μάλα πεπαιδευμένων σφόδρα ἀνθρώπων· οὐ γὰρ ταῦτα ἡγουμένων, ὡς ἔοικ', εἶναι παιδείαν ὁ νῦν λόγος ἂν εἴη, τὴν δὲ πρὸς ἀρετὴν ἐκ παίδων παιδείαν, ποιοῦσαν ἐπιθυμητήν τε καὶ ἐραστὴν τοῦ πολίτην γενέσθαι τέλεον, ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι ἐπιστάμενον μετὰ δίκης. ταύτην τὴν τροφὴν ἀφορισάμενος ὁ λόγος οὗτος, ὡς ἐμοὶ φαίνεται, νῦν βούλοιτ' ἂν μόνην παιδείαν προσαγορεύειν, τὴν δὲ εἰς χρήματα τείνουσαν ἤ τινα πρὸς ἰσχύν, ἢ καὶ πρὸς ἄλλην τινὰ σοφίαν ἄνευ νοῦ καὶ δίκης, βάναυσόν τ' εἶναι καὶ ἀνελεύθερον καὶ οὐκ ἀξίαν τὸ παράπαν παιδείαν καλεῖσθαι. ἡμεῖς δὴ μηδὲν ὀνόματι διαφερώμεθ' αὐτοῖς, ἀλλ' ὁ νυνδὴ λόγος ἡμῖν ὁμολογηθεὶς μενέτω, ὡς οἵ γε ὀρθῶς πεπαιδευμένοι σχεδὸν ἀγαθοὶ γίγνονται, καὶ δεῖ δὴ τὴν παιδείαν μηδαμοῦ ἀτιμάζειν, ὡς πρῶτον τῶν καλλίστων τοῖς ἀρίστοις ἀνδράσιν παραγιγνόμενον· καὶ εἴ ποτε ἐξέρχεται, δυνατὸν δ' ἐστὶν ἐπανορθοῦσθαι, τοῦτ' ἀεὶ δραστέον διὰ βίου παντὶ κατὰ δύναμιν.

Ξενοφών, *Οἰκονομικός* **7.12-13**

τέκνα μὲν οὖν ἂν θεός ποτε διδῷ ἡμῖν γενέσθαι, τότε βουλευσόμεθα περὶ αὐτῶν ὅπως ὅτι βέλτιστα παιδεύσομεν αὐτά· κοινὸν γὰρ ἡμῖν καὶ τοῦτο ἀγαθόν, συμμάχων καὶ γηροβοσκῶν ὅτι βελτίστων τυγχάνειν

Πλάτων, *Πρωταγόρας* **325c-326c**

οἴεσθαί γε χρή, ὦ Σώκρατες. ἐκ παίδων σμικρῶν ἀρξάμενοι, μέχρι οὗπερ ἂν ζῶσι, καὶ διδάσκουσι καὶ νουθετοῦσιν. ἐπειδὰν θᾶττον συνιῇ τις τὰ λεγόμενα, καὶ τροφὸς καὶ μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς καὶ αὐτὸς ὁ πατὴρ περὶ τούτου διαμάχονται, ὅπως <ὡς> βέλτιστος ἔσται ὁ παῖς, παρ' ἕκαστον καὶ ἔργον καὶ λόγον διδάσκοντες καὶ ἐνδεικνύμενοι ὅτι τὸ μὲν δίκαιον, τὸ δὲ ἄδικον, καὶ τόδε μὲν καλόν, τόδε δὲ αἰσχρόν, καὶ τόδε μὲν ὅσιον, τόδε δὲ ἀνόσιον, καὶ τὰ μὲν ποίει, τὰ δὲ μὴ ποίει. καὶ ἐὰν μὲν ἑκὼν πείθηται· εἰ δὲ μή, ὥσπερ ξύλον διαστρεφόμενον καὶ καμπτόμενον εὐθύνουσιν ἀπειλαῖς καὶ πληγαῖς. μετὰ δὲ ταῦτα εἰς διδασκάλων πέμποντες πολὺ μᾶλλον ἐντέλλονται ἐπιμελεῖσθαι εὐκοσμίας τῶν παίδων ἢ γραμμάτων τε καὶ κιθαρίσεως· οἱ δὲ διδάσκαλοι τούτων τε ἐπιμελοῦνται, καὶ ἐπειδὰν αὖ γράμματα μάθωσιν καὶ μέλλωσιν συνήσειν τὰ γεγραμμένα ὥσπερ τότε τὴν φωνήν, παρατιθέασιν αὐτοῖς ἐπὶ τῶν βάθρων ἀναγιγνώσκειν ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα καὶ ἐκμανθάνειν ἀναγκάζουσιν, ἐν οἷς πολλαὶ μὲν νουθετήσεις ἔνεισιν πολλαὶ δὲ διέξοδοι καὶ ἔπαινοι καὶ ἐγκώμια παλαιῶν ἀνδρῶν ἀγαθῶν, ἵνα ὁ παῖς ζηλῶν μιμῆται καὶ ὀρέγηται τοιοῦτος γενέσθαι. οἵ τ' αὖ κιθαρισταί, ἕτερα τοιαῦτα, σωφροσύνης τε ἐπιμελοῦνται καὶ ὅπως ἂν οἱ νέοι μηδὲν κακουργῶσιν· πρὸς δὲ τούτοις, ἐπειδὰν κιθαρίζειν μάθωσιν, ἄλλων αὖ ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα διδάσκουσι μελοποιῶν, εἰς τὰ κιθαρίσματα ἐντείνοντες, καὶ τοὺς ῥυθμούς τε καὶ τὰς ἁρμονίας ἀναγκάζουσιν οἰκειοῦσθαι ταῖς ψυχαῖς τῶν παίδων, ἵνα ἡμερώτεροί τε ὦσιν, καὶ εὐρυθμότεροι καὶ εὐαρμοστότεροι γιγνόμενοι χρήσιμοι ὦσιν εἰς τὸ λέγειν τε καὶ πράττειν· πᾶς γὰρ ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εὐρυθμίας τε καὶ εὐαρμοστίας δεῖται. ἔτι τοίνυν πρὸς τούτοις εἰς παιδοτρίβου πέμπουσιν, ἵνα τὰ σώματα βελτίω ἔχοντες ὑπηρετῶσι τῇ διανοίᾳ χρηστῇ οὔσῃ, καὶ μὴ ἀναγκάζωνται ἀποδειλιᾶν διὰ τὴν πονηρίαν τῶν σωμάτων καὶ ἐν τοῖς πολέμοις καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις πράξεσιν. καὶ ταῦτα ποιοῦσιν οἱ μάλιστα δυνάμενοι <μάλιστα> – μάλιστα δὲ δύνανται οἱ πλουσιώτατοι – καὶ οἱ τούτων ὑεῖς, πρῳαίτατα εἰς διδασκάλων τῆς ἡλικίας ἀρξάμενοι φοιτᾶν, ὀψιαίτατα ἀπαλλάττονται. ἐπειδὰν δὲ ἐκ διδασκάλων ἀπαλλαγῶσιν, (…)

Αἰσχίνης 1 (*κατὰ Τιμάρχου***).9-12**

Ὁ γὰρ νομοθέτης πρῶτον μὲν τοῖς διδασκάλοις, οἷς ἐξ ἀνάγκης παρακατατιθέμεθα τοὺς ἡμετέρους αὐτῶν παῖδας, οἷς ἐστιν ὁ μὲν βίος ἀπὸ τοῦ σωφρονεῖν, ἡ δ' ἀπορία ἐκ τῶν ἐναντίων, ὅμως ἀπιστῶν φαίνεται, καὶ διαρρήδην ἀποδείκνυσι, πρῶτον μὲν ἣν ὥραν προσήκει ἰέναι τὸν παῖδα τὸν ἐλεύθερον εἰς τὸ διδασκαλεῖον, ἔπειτα μετὰ πόσων παίδων εἰσιέναι, καὶ πηνίκα ἀπιέναι. Καὶ τοὺς διδασκάλους τὰ διδασκαλεῖα καὶ τοὺς παιδοτρίβας τὰς παλαίστρας ἀνοίγειν μὲν ἀπαγορεύει μὴ πρότερον πρὶν ἂν ἥλιος ἀνίσχῃ, κλῄειν δὲ προστάττει πρὸ ἡλίου δεδυκότος, τὰς ἐρημίας καὶ τὸ σκότος ἐν πλείστῃ ὑποψίᾳ ποιούμενος· καὶ τοὺς νεανίσκους τοὺς εἰσφοιτῶντας οὕστινας δεῖ εἶναι καὶ ἅστινας ἡλικίας ἔχοντας, καὶ ἀρχὴν ἥτις ἔσται ἡ τούτων ἐπιμελησομένη, καὶ περὶ παιδαγωγῶν ἐπιμελείας καὶ περὶ Μουσείων ἐν τοῖς διδασκαλείοις καὶ περὶ Ἑρμαίων ἐν ταῖς παλαίστραις, καὶ τὸ τελευταῖον περὶ τῆς συμφοιτήσεως τῶν παίδων καὶ τῶν χορῶν τῶν κυκλίων. Κελεύει γὰρ τὸν χορηγὸν τὸν μέλλοντα τὴν οὐσίαν τὴν ἑαυτοῦ εἰς ὑμᾶς ἀναλίσκειν ὑπὲρ τετταράκοντα ἔτη γεγονότα τοῦτο

πράττειν, ἵν’ ἤδη ἐν τῇ σωφρονεστάτῃ αὑτοῦ ἡλικίᾳ ὤν, οὕτως ἐντυγχάνῃ τοῖς ὑμετέροις παισίν. Ἀναγνώσεται οὖν ὑμῖν τούτους τοὺς νόμους ὁ γραμματεύς, ἵν’ εἰδῆτε ὅτι ὁ νομοθέτης ἡγήσατο τὸν καλῶς τραφέντα παῖδα ἄνδρα γενόμενον χρήσιμον ἔσεσθαι τῇ πόλει· ὅταν δ’ ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου εὐθὺς πονηρὰν ἀρχὴν λάβῃ τῆς παιδείας, ἐκ τῶν κακῶς τεθραμμένων παίδων παραπλησίους ἡγήσατο πολίτας ἔσεσθαι Τιμάρχῳ τουτῳί. Λέγε αὐτοῖς τοὺς νόμους τούτους.
Νόμοι Σόλωνα:
[Οἱ δὲ τῶν παίδων διδάσκαλοι ἀνοιγέτωσαν μὲν τὰ διδασκαλεῖα μὴ πρότερον ἡλίου ἀνιόντος, κλειέτωσαν δὲ πρὸ ἡλίου δύνοντος. Καὶ μὴ ἐξέστω τοῖς ὑπὲρ τὴν τῶν παίδων ἡλικίαν οὖσιν εἰσιέναι τῶν παίδων ἔνδον ὄντων, ἐὰν μὴ υἱὸς διδασκάλου ἢ ἀδελφὸς ἢ θυγατρὸς ἀνήρ· ἐὰν δέ τις παρὰ ταῦτ’ εἰσίῃ, θανάτῳ ζημιούσθω. Καὶ οἱ γυμνασιάρχαι τοῖς Ἑρμαίοις μὴ ἐάτωσαν συγκαθιέναι μηδένα τῶν ἐν ἡλικίᾳ τρόπῳ μηδενί· ἐὰν δὲ ἐπιτρέπῃ καὶ μὴ ἐξείργῃ τοῦ γυμνασίου, ἔνοχος ἔστω ὁ γυμνασιάρχης τῷ τῆς ἐλευθέρων φθορᾶς νόμῳ. Οἱ δὲ χορηγοὶ οἱ καθιστάμενοι ὑπὸ τοῦ δήμου ἔστωσαν τὴν ἡλικίαν ὑπὲρ τετταράκοντα ἔτη.]

Ἡρόδοτος 6.27
παισὶ γράμματα διδασκομένοισι ἐνέπεσε ἡ στέγη, ὥστε ἀπ’ ἑκατὸν καὶ εἴκοσι παίδων εἷς μοῦνος ἀπέφυγε.

Θουκυδίδης 7. 29.5
... καὶ ἐπιπεσόντες διδασκαλείῳ παίδων, ὅπερ μέγιστον ἦν αὐτόθι καὶ ἄρτι ἔτυχον οἱ παῖδες ἐσεληλυθότες, κατέκοψαν πάντα

Παυσανίας 6.9.6
τῇ δὲ ὀλυμπιάδι τῇ πρὸ ταύτης Κλεομήδην φασὶν Ἀστυπαλαιέα ὡς Ἴκκῳ πυκτεύων ἀνδρὶ Ἐπιδαυρίῳ τὸν Ἴκκον ἀποκτείνειεν ἐν τῇ μάχῃ, καταγνωσθεὶς δὲ ὑπὸ τῶν Ἑλλανοδικῶν ἄδικα εἰργάσθαι καὶ ἀφῃρημένος τὴν νίκην ἔκφρων ἐγένετο ὑπὸ τῆς λύπης καὶ ἀνέστρεψε μὲν ἐς Ἀστυπάλαιαν, διδασκαλείῳ δ’ ἐπιστὰς ἐνταῦθα ὅσον ἑξήκοντα ἀριθμὸν παίδων ἀνατρέπει τὸν κίονα ὃς τὸν ὄροφον ἀνεῖχεν. ἐμπεσόντος δὲ τοῦ ὀρόφου τοῖς παισί, καταλιθούμενος ὑπὸ τῶν ἀστῶν κατέφυγεν ἐς Ἀθηνᾶς ἱερόν·

Δημοσθένης 18 (*περὶ τοῦ στεφάνου*).257-258
Ἐμοὶ μὲν τοίνυν ὑπῆρξεν, Αἰσχίνη, παιδὶ μὲν ὄντι φοιτᾶν εἰς τὰ προσήκοντα διδασκαλεῖα, καὶ ἔχειν ὅσα χρὴ τὸν μηδὲν αἰσχρὸν ποιήσοντα δι’ ἔνδειαν, (…) (ενώ ο Αισχίνης) δι’ ἣν παῖς μὲν ὢν μετὰ πολλῆς τῆς ἐνδείας ἐτράφης, ἅμα τῷ πατρὶ πρὸς τῷ διδασκαλείῳ προσεδρεύων τὸ μέλαν τρίβων καὶ τὰ βάθρα σπογγίζων καὶ τὸ παιδαγωγεῖον κορῶν, οἰκέτου τάξιν, οὐκ ἐλευθέρου παιδὸς ἔχων, ἀνὴρ δὲ γενόμενος τῇ μητρὶ τελούσῃ τὰς βίβλους ἀνεγίγνωσκες καὶ τἄλλα συνεσκευωροῦ, τὴν μὲν νύκτα νεβρίζων καὶ κρατηρίζων καὶ καθαίρων τοὺς τελουμένους καὶ ἀπομάττων τῷ πηλῷ καὶ τοῖς πιτύροις,…

Πλάτων, *Πρωταγόρας* **312b1**
Ἀλλ’ ἄρα, ὦ Ἱππόκρατες, μὴ οὐ τοιαύτην ὑπολαμβάνεις σου τὴν παρὰ Πρωταγόρου μάθησιν ἔσεσθαι, ἀλλ’ οἵαπερ ἡ παρὰ τοῦ γραμματιστοῦ ἐγένετο καὶ κιθαριστοῦ καὶ παιδοτρίβου; τούτων γὰρ σὺ ἑκάστην οὐκ ἐπὶ τέχνῃ ἔμαθες, ὡς δημιουργὸς ἐσόμενος, ἀλλ’ ἐπὶ παιδείᾳ, ὡς τὸν ἰδιώτην καὶ τὸν ἐλεύθερον πρέπει.

Πλάτων, *Εὐθύδημος* **279e4**
Οὐκοῦν, ἦν δ’ ἐγώ, καὶ περὶ γραμμάτων γραφῆς τε καὶ ἀναγνώσεως οἱ γραμματισταί; { – } Πάνυ γε.

Πλάτων, *Νόμοι* **812b2**
Ἆρ’ οὖν οὐ μετὰ τὸν γραμματιστὴν ὁ κιθαριστὴς ἡμῖν προσρητέος;

Πλούταρχος, *Ἠθικά* **= 186d2**
Ἀλκιβιάδης ἔτι παῖς ὢν ἐλήφθη λαβὴν ἐν παλαίστρᾳ· καὶ μὴ δυνάμενος διαφυγεῖν ἔδακε τὴν χεῖρα τοῦ καταπαλαίοντος· εἰπόντος δ’ ἐκείνου ‘δάκνεις ὡς αἱ γυναῖκες’, ‘οὐ μὲν οὖν’ εἶπεν ‘ἀλλ’ ὡς οἱ λέοντες.’

Ἰσοκράτης, *περὶ ἀντιδόσεως* **181-83**
ὁρῶντές τινες τῶν πολὺ πρὸ ἡμῶν γεγονότων περὶ μὲν τῶν ἄλλων πολλὰς τέχνας συνεστηκυίας, περὶ δὲ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν οὐδὲν τοιοῦτον συντεταγμένον, εὑρόντες διττὰς ἐπιμελείας κατέλιπον ἡμῖν, περὶ μὲν τὰ σώματα τὴν παιδοτριβικήν, ἧς ἡ γυμναστικὴ μέρος ἐστίν, περὶ δὲ τὰς ψυχὰς τὴν φιλοσοφίαν, περὶ ἧς ἐγὼ μέλλω ποιεῖσθαι τοὺς λόγους ... 183 Ἐπειδὰν γὰρ λάβωσι μαθητάς, οἱ μὲν παιδοτρίβαι τὰ σχήματα τὰ πρὸς τὴν ἀγωνίαν εὑρημένα τοὺς φοιτῶντας διδάσκουσιν,

Πλάτων, *Λύσις* **206d**
ἂν γὰρ εἰσέλθῃς μετὰ Κτησίππου τοῦδε καὶ καθεζόμενος διαλέγῃ, οἶμαι μὲν καὶ αὐτός σοι πρόσεισι – φιλή-

κοος γάρ, ὦ Σώκρατες, διαφερόντως ἐστίν, καὶ ἅμα, ὡς Ἑρμαῖα ἄγουσιν, ἀναμεμειγμένοι ἐν ταὐτῷ εἰσιν οἵ τε νεανίσκοι καὶ οἱ παῖδες

Δημοσθένης 18 (*περὶ τοῦ στεφάνου*).129
ὡς ὁ πατήρ σου Τρόμης ἐδούλευε παρ' Ἐλπίᾳ τῷ πρὸς τῷ Θησείῳ διδάσκοντι γράμματα, χοίνικας παχείας ἔχων καὶ ξύλον;

ψευδο-Λυσίας 20 (*ὑπὲρ Πολυστράτου*).11
ὁ μὲν γὰρ ἐν ἀγρῷ πένης ὢν ἐποίμαινεν, ὁ δὲ πατὴρ ἐν τῷ ἄστει ἐπαιδεύετο.

Ἀριστοφάνης, *Ἱππῆς* **188-9**
{ΑΛ.} Ἀλλ', ὦγάθ', οὐδὲ μουσικὴν ἐπίσταμαι
πλὴν γραμμάτων, καὶ ταῦτα μέντοι κακὰ κακῶς.

Πλούταρχος, *Ἀλκιβιάδης* **7**
Τὴν δὲ παιδικὴν ἡλικίαν παραλλάσσων ἐπέστη γραμματοδιδασκαλείῳ καὶ βιβλίον ᾔτησεν Ὁμηρικόν. εἰπόντος δὲ τοῦ διδασκάλου μηδὲν ἔχειν Ὁμήρου, κονδύλῳ καθικόμενος αὐτοῦ παρῆλθεν

Πλάτων, *Πρωταγόρας* **325c5-326c5**
ἴεσθαί γε χρή, ὦ Σώκρατες. ἐκ παίδων σμικρῶν ἀρξάμενοι, μέχρι οὗπερ ἂν ζῶσι, καὶ διδάσκουσι καὶ νουθετοῦσιν. ἐπειδὰν θᾶττον συνιῇ τις τὰ λεγόμενα, καὶ τροφὸς καὶ μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς καὶ αὐτὸς ὁ πατὴρ περὶ τούτου διαμάχονται, ὅπως <ὡς> βέλτιστος ἔσται ὁ παῖς, παρ' ἕκαστον καὶ ἔργον καὶ λόγον διδάσκοντες καὶ ἐνδεικνύμενοι ὅτι τὸ μὲν δίκαιον, τὸ δὲ ἄδικον, καὶ τόδε μὲν καλόν, τόδε δὲ αἰσχρόν, καὶ τόδε μὲν ὅσιον, τόδε δὲ ἀνόσιον, καὶ τὰ μὲν ποίει, τὰ δὲ μὴ ποίει. καὶ ἐὰν μὲν ἑκὼν πείθηται· εἰ δὲ μή, ὥσπερ ξύλον διαστρεφόμενον καὶ καμπτόμενον εὐθύνουσιν ἀπειλαῖς καὶ πληγαῖς. μετὰ δὲ ταῦτα εἰς διδασκάλων πέμποντες πολὺ μᾶλλον ἐντέλλονται ἐπιμελεῖσθαι εὐκοσμίας τῶν παίδων ἢ γραμμάτων τε καὶ κιθαρίσεως· οἱ δὲ διδάσκαλοι τούτων τε ἐπιμελοῦνται, καὶ ἐπειδὰν αὖ γράμματα μάθωσιν καὶ μέλλωσιν συνήσειν τὰ γεγραμμένα ὥσπερ τότε τὴν φωνήν, παρατιθέασιν αὐτοῖς ἐπὶ τῶν βάθρων ἀναγιγνώσκειν ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα καὶ ἐκμανθάνειν ἀναγκάζουσιν, ἐν οἷς πολλαὶ μὲν νουθετήσεις ἔνεισιν πολλαὶ δὲ διέξοδοι καὶ ἔπαινοι καὶ ἐγκώμια παλαιῶν ἀνδρῶν ἀγαθῶν, ἵνα ὁ παῖς ζηλῶν μιμῆται καὶ ὀρέγηται τοιοῦτος γενέσθαι. οἵ τ' αὖ κιθαρισταί, ἕτερα τοιαῦτα, σωφροσύνης τε ἐπιμελοῦνται καὶ ὅπως ἂν οἱ νέοι μηδὲν κακουργῶσιν· πρὸς δὲ τούτοις, ἐπειδὰν κιθαρίζειν μάθωσιν, ἄλλων αὖ ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα διδάσκουσι μελοποιῶν, εἰς τὰ κιθαρίσματα ἐντείνοντες, καὶ τοὺς ῥυθμούς τε καὶ τὰς ἁρμονίας ἀναγκάζουσιν οἰκειοῦσθαι ταῖς ψυχαῖς τῶν παίδων, ἵνα ἡμερώτεροί τε ὦσιν, καὶ εὐρυθμότεροι καὶ εὐαρμοστότεροι γιγνόμενοι χρήσιμοι ὦσιν εἰς τὸ λέγειν τε καὶ πράττειν· πᾶς γὰρ ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εὐρυθμίας τε καὶ εὐαρμοστίας δεῖται.

Ἀριστοφάνης, *Βάτραχοι* **727-9**
Τῶν πολιτῶν θ' οὓς μὲν ἴσμεν εὐγενεῖς καὶ σώφρονας
ἄνδρας ὄντας καὶ δικαίους καὶ καλούς τε κἀγαθοὺς
καὶ τραφέντας ἐν παλαίστραις καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ,

2.2.1 Γραμματική παιδεία

Πλάτων, *Πρωταγόρας* **326d2**
ἀλλ' ἀτεχνῶς ὥσπερ οἱ γραμματισταὶ τοῖς μήπω δεινοῖς γράφειν τῶν παίδων ὑπογράψαντες γραμμὰς τῇ γραφίδι οὕτω τὸ γραμματεῖον διδόασιν καὶ ἀναγκάζουσι γράφειν κατὰ τὴν ὑφήγησιν τῶν γραμμῶν,

Πλάτων, *Εὐθύδημος* **276c4**
Τί δέ, ὦ Κλεινία, ἔφη, ὁπότε ἀποστοματίζοι ὑμῖν ὁ γραμματιστής, πότεροι ἐμάνθανον τῶν παίδων τὰ ἀποστοματιζόμενα, οἱ σοφοὶ ἢ οἱ ἀμαθεῖς;

Ξενοφών, *Συμπόσιον* **4.27**
αὐτὸν δέ σε, ἔφη, ἐγὼ εἶδον ναὶ μὰ τὸν Ἀπόλλω, ὅτε παρὰ τῷ γραμματιστῇ ἐν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ ἀμφότεροι ἐμαστεύετέ τι, τὴν κεφαλὴν πρὸς τῇ κεφαλῇ καὶ τὸν ὦμον γυμνὸν πρὸς γυμνῷ τῷ Κριτοβούλου ὤμῳ ἔχοντα

Αἰσχύλος, *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* **468**
βοᾷ δὲ χοὖτος γραμμάτων ἐν ξυλλαβαῖς

κωμικό απ. 339a, b10
τῶν ἐπῶγ γὰρ ὧμ μέλλ[ο]μ[ε]ν [ἐρεῖν, / ἕκαστον ἀπὸ τῶγ γραμμάτων ῥη[θήσεται, / ἃ δὴ νόμωι στοιχεῖα προσαγορεύομ[ε]ν, / ἓν ἀφ' ἑνὸ[ς ἑ]ξῆς κατὰ φύς[ι]γ γεγρα[μ]μ[ένα / ἀκόλουθα καὶ σύμφωνα· [δι]ατρ[ι]βὴν δ[ὲ μὴ/ ἔχωμεν, ἀπὸ τοῦ δ' ἄλφα [πρ]ῶ[το]ν [ἄ[ρ]ξο[μαι

Πλάτων, *Θεαίτητος* **205b**
εἴπερ ἡ συλλαβὴ μὴ τὰ στοιχεῖά ἐστιν, ἀνάγκη αὐτὴν μὴ ὡς μέρη ἔχειν ἑαυτῆς τὰ στοιχεῖα, ἢ ταὐτὸν οὖσαν αὐτοῖς ὁμοίως ἐκείνοις γνωστὴν εἶναι;
{ΘΕΑΙ.} Οὕτως. (…) εἰ μὴ τὰ στοιχεῖα συλλαβῆς μέρη ἐστίν, ἔχεις ἄλλ' ἄττα εἰπεῖν ἃ μέρη μέν ἐστι συλλαβῆς, οὐ μέντοι στοιχεῖά γ' ἐκείνης;
{ΘΕΑΙ.} Οὐδαμῶς. εἰ γάρ, ὦ Σώκρατες, μόρι' ἄττ' αὐτῆς συγχωροίην, γελοῖόν που τὰ στοιχεῖα ἀφέντα ἐπ' ἄλλα ἰέναι.

Ἡρώδας, *Μιμίαμβος* (*Διδάσκαλος*) **3.22-26, 34**
ἐπίσταται δ' οὐδ' ἄλφα συλλαβὴν γνῶναι,
ἢν μή τις αὐτῶι ταὐτὰ πεντάκις βώσηι.
ἢν μή τις αὐτῶι ταὐτὰ πεντάκις βώσηι.
τριτὴμέρηι Μάρωνα γραμματίζοντος
τοῦ πατρὸς αὐτῶι, τὸν Μάρωνα ἐποίησεν
οὗτος Σίμωνα ὁ χρηστός
(...)
34 «Ἄπολλον ... Ἀγρεῦ ...», «τοῦτο» φημὶ «κὴ μάμμη,

Πλάτων, *Φαῖδρος* **276c7-9**
{ΣΩ.} Οὐκ ἄρα σπουδῇ αὐτὰ ἐν ὕδατι γράψει μέλανι σπείρων διὰ καλάμου μετὰ λόγων ἀδυνάτων μὲν αὑτοῖς λόγῳ βοηθεῖν…

Ἡρώδας, *Μιμίαμβος* **3 (***Διδάσκαλος***) 14-18**
κὴ μὲν τάλαινα δέλτος, ἣν ἐγὼ κάμνω
κηροῦσ' ἑκάστου μηνός, ὀρφανὴ κεῖται
πρὸ τῆς χαμεύνης τοῦ ἐπὶ τοῖχον ἑρμῖνος,
ἢν μήκοτ' αὐτὴν οἷον Ἀίδην βλέψας
γράψηι μὲν οὐδὲν καλόν, ἐκ δ' ὅλην ξύσηι

Δημοσθένης 18 (*περὶ τοῦ στεφάνου***).258-9**
ἅμα τῷ πατρὶ πρὸς τῷ διδασκαλείῳ προσεδρεύων, τὸ μέλαν τρίβων καὶ τὰ βάθρα σπογγίζων καὶ τὸ παιδαγωγεῖον κορῶν, οἰκέτου τάξιν, οὐκ ἐλευθέρου παιδὸς ἔχων

2.2.2 Μουσική παιδεία

Πλούταρχος, *Ἠθικά* **827a4-b1**
Ὥσπερ οὖν ὁ ἁρμονικὸς καὶ μουσικὸς ἀνὴρ παντὶ μὲν ὀργάνῳ χρήσεται προσῳδῷ τεχνικῶς ἁρμοσάμενος καὶ λόγῳ κρούων ἕκαστον, ὡς πέφυκεν ἐμμελὲς ὑπηχεῖν· ἤδη μέντοι συμβούλῳ Πλάτωνι χρησάμενος, πηκτίδας, σαμβύκας καὶ ψαλτήρια πολύφθογγα καὶ βαρβίτους καὶ τρίγωνα παραπέμψας, τὴν λύραν καὶ τὴν κιθάραν προτιμήσει·

Πλάτων, *Πολιτεία* **376e, 377a**
Τίς οὖν ἡ παιδεία; ἢ χαλεπὸν εὑρεῖν βελτίω τῆς ὑπὸ τοῦ πολλοῦ χρόνου ηὑρημένης; ἔστιν δέ που ἡ μὲν ἐπὶ σώμασι γυμναστική, ἡ δ' ἐπὶ ψυχῇ μουσική. … Ἆρ' οὖν οὐ μουσικῇ πρότερον ἀρξόμεθα παιδεύοντες ἢ γυμναστικῇ; … 377a Τοῦτο δὴ ἔλεγον, ὅτι μουσικῆς πρότερον ἁπτέον ἢ γυμναστικῆς. Ὀρθῶς, ἔφη (...)

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1341a 18-28**
οὔτε γὰρ αὐλοὺς εἰς παιδείαν ἀκτέον οὔτ' ἄλλο τι τεχνικὸν ὄργανον, οἷον κιθάραν κἂν εἴ τι τοιοῦτον ἕτερον ἔστιν, ἀλλ' ὅσα ποιήσει τούτων ἀκροατὰς ἀγαθοὺς ἢ τῆς μουσικῆς παιδείας ἢ τῆς ἄλλης· ἔτι δὲ οὐκ ἔστιν ὁ αὐλὸς ἠθικὸν ἀλλὰ μᾶλλον ὀργιαστικόν, ὥστε πρὸς τοὺς τοιούτους αὐτῷ καιροὺς χρηστέον ἐν οἷς ἡ θεωρία κάθαρσιν μᾶλλον δύναται ἢ μάθησιν. προσθῶμεν δὲ ὅτι συμβέβηκεν ἐναντίον αὐτῷ πρὸς παιδείαν καὶ τὸ κωλύειν τῷ λόγῳ χρῆσθαι τὴν αὔλησιν. διὸ καλῶς ἀπεδοκίμασαν οἱ πρότερον αὐτοῦ τὴν χρῆσιν ἐκ τῶν νέων καὶ

τῶν ἐλευθέρων, καίπερ χρησάμενοι τὸ πρῶτον αὐτῷ.

Πλούταρχος, *Περικλῆς* **13.11**
φιλοτιμούμενος δ᾽ ὁ Περικλῆς τότε πρῶτον ἐψηφίσατο μουσικῆς ἀγῶνα τοῖς Παναθηναίοις ἄγεσθαι, καὶ διέταξεν αὐτὸς ἀθλοθέτης αἱρεθείς, καθότι χρὴ τοὺς ἀγωνιζομένους αὐλεῖν ἢ ᾄδειν ἢ κιθαρίζειν. ἐθεῶντο δὲ καὶ τότε καὶ τὸν ἄλλον χρόνον ἐν Ὠιδείῳ τοὺς μουσικοὺς ἀγῶνας.

Θέογνις 789-2 West
μήποτέ μοι μελέδημα νεώτερον ἄλλο φανείη
ἀντ᾽ ἀρετῆς σοφίης τ᾽ ἀλλὰ τόδ᾽ αἰὲν ἔχων
τερποίμην φόρμιγγι καὶ ὀρχηθμῷ καὶ ἀοιδῇ,
καὶ μετὰ τῶν ἀγαθῶν ἐσθλὸν ἔχοιμι νόον,

Ἀλκμάν απ. 41 PMG
ἕρπει γὰρ ἄντα τῶ σιδάρω τὸ καλῶς κιθαρίσδην

Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* **4.79**
ὅτι Ἀλεξανδρέων μουσικώτεροι ἄλλοι γενέσθαι οὐχ ἱστόρηνται, καὶ οὐ λέγω περὶ κιθαρῳδίαν μόνην, ἧς καὶ ὁ εὐτελέστατος παρ᾽ ἡμῖν ἰδιώτης προσέτι τε καὶ ἀναλφάβητος οὕτως ἐστὶ συνήθης ὡς τάχιστα ἐλέγχειν τὰ παρὰ τὰς κρούσεις ἁμαρτήματα γινόμενα, (...)

Πλούταρχος, *Κίμων* **9.1**
ἐκεῖνον (ενν. Θεμιστοκλής) γὰρ ᾄδειν μὲν οὐ φάναι μαθεῖν οὐδὲ κιθαρίζειν, πόλιν δὲ ποιῆσαι μεγάλην καὶ πλουσίαν ἐπίστασθαι

ψευδο-Πλούταρχος, *Παραμυθητικὸς εἰς Ἀπολλώνιον* **111ab**
οὐδὲ γὰρ ὁ πλεῖστα κιθαρῳδήσας ἢ ῥητορεύσας ἢ κυβερνήσας ἀλλ᾽ ὁ καλῶς ἐπαινεῖται.

ψευδο-Πλούταρχος, *Ἠθικά = Λακεδαιμονίων Ἀποφθέγματα* **218c**
Πρὸς δὲ τὸν ἐπαινοῦντα κιθαρῳδὸν καὶ θαυμάζοντα τὴν δύναμιν αὐτοῦ ‘ὦ λῷστε’ ἔφη ‘ποῖον γέρας παρὰ σοῦ τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσιν ἔσται, ὅταν κιθαρῳδὸν οὕτως ἐπαινῇς;’

Πλούταρχος, *Ἀλκιβιάδης* **2.5.1-7**
ἐπεὶ δ᾽ εἰς τὸ μανθάνειν ἧκε, τοῖς μὲν ἄλλοις ὑπήκουε διδασκάλοις ἐπιεικῶς, τὸ δ᾽ αὐλεῖν ἔφευγεν ὡς ἀγεννὲς καὶ ἀνελεύθερον· πλήκτρου μὲν γὰρ καὶ λύρας χρῆσιν οὐδὲν οὔτε σχήματος οὔτε μορφῆς ἐλευθέρῳ πρεπούσης διαφθείρειν, αὐλοὺς δὲ φυσῶντος ἀνθρώπου στόματι καὶ τοὺς συνήθεις ἂν πάνυ μόλις διαγνῶναι τὸ πρόσωπον

ψευδο-Πλάτων, *Ἀλκιβιάδης* **I 106e**
ἔμαθες γὰρ δὴ σύ γε κατὰ μνήμην τὴν ἐμὴν γράμματα καὶ κιθαρίζειν καὶ παλαίειν

2.2.3 Αθλητική παιδεία

Ἰσοκράτης, *περὶ ἀντιδόσεως* **181.6**
περὶ δὲ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν οὐδὲν τοιοῦτον συντεταγμένον, εὑρόντες διττὰς ἐπιμελείας κατέλιπον ἡμῖν, περὶ μὲν τὰ σώματα τὴν παιδοτριβικὴν, ἧς ἡ γυμναστικὴ μέρος ἐστὶν, περὶ δὲ τὰς ψυχὰς τὴν φιλοσοφίαν

Πλάτων, *Χαρμίδης* **153a**
καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν Ταυρέου παλαίστραν τὴν καταντικρὺ τοῦ τῆς Βασίλης ἱεροῦ εἰσῆλθον, καὶ αὐτόθι κατέλαβον πάνυ πολλούς, τοὺς μὲν καὶ ἀγνῶτας ἐμοί, τοὺς δὲ πλείστους γνωρίμους

Ξενοφών, *Ἀπομνημονεύματα* **2.1.28-29**
εἰ δὲ καὶ τῷ σώματι βούλει δυνατὸς εἶναι, τῇ γνώμῃ ὑπηρετεῖν ἐθιστέον τὸ σῶμα καὶ γυμναστέον σὺν πόνοις καὶ ἱδρῶτι.

Ξενοφών, *Ἀπομνημονεύματα* **3. 12.4**
καὶ μὴν πάντα γε τἀναντία συμβαίνει τοῖς εὖ τὰ σώματα ἔχουσιν ἢ τοῖς κακῶς. καὶ γὰρ ὑγιαίνουσιν οἱ τὰ σώματα εὖ ἔχοντες καὶ ἰσχύουσι· καὶ πολλοὶ μὲν διὰ τοῦτο ἐκ τῶν πολεμικῶν ἀγώνων σῴζονταί τε εὐσχημόνως καὶ τὰ δεινὰ πάντα διαφεύγουσι, πολλοὶ δὲ φίλοις τε βοηθοῦσι καὶ τὴν πατρίδα εὐεργετοῦσι καὶ διὰ ταῦτα χάριτός τε ἀξιοῦνται καὶ δόξαν μεγάλην κτῶνται καὶ τιμῶν καλλίστων τυγχάνουσι καὶ διὰ ταῦτα τόν τε λοιπὸν βίον

ἥδιον καὶ κάλλιον διαζῶσι καὶ τοῖς ἑαυτῶν παισὶ καλλίους ἀφορμὰς εἰς τὸν βίον καταλείπουσιν.

Πλάτων, *Νόμοι* **832e**
{ΑΘ.} Ἆρ' οὖν οὐ τούτοις ἐφεξῆς ἐστιν μνησθῆναί ποτε περὶ ἁπάντων τῶν ἀγώνων τῶν γυμνικῶν, ὡς ὅσα μὲν αὐτῶν πρὸς πόλεμόν ἐστιν ἀγωνίσματα ἐπιτηδευτέον καὶ θετέον ἆθλα νικητήρια, ὅσα δὲ μή, χαίρειν ἐατέον;

Ἰσοκράτης, *προς Δημόνικον* **14.4-5**
Ἄσκει τῶν περὶ τὸ σῶμα γυμνασίων μὴ τὰ πρὸς τὴν ῥώμην ἀλλὰ τὰ πρὸς τὴν ὑγίειαν· τούτου δ' ἂν ἐπιτύχοις, εἰ λήγοις τῶν πόνων ἔτι πονεῖν δυνάμενος.

Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων πολιτεία* **2.12.5-14**
εἰσὶ δὲ καὶ οἳ παντάπασι τοῦ διαλέγεσθαι τοὺς ἐραστὰς εἴργουσιν ἀπὸ τῶν παίδων. ὁ δὲ Λυκοῦργος ἐναντία καὶ τούτοις πᾶσι γνούς, εἰ μέν τις αὐτὸς ὢν οἷον δεῖ ἀγασθεὶς ψυχὴν παιδὸς πειρῷτο ἄμεμπτον φίλον ἀποτελέσασθαι καὶ συνεῖναι, ἐπήνει καὶ καλλίστην παιδείαν ταύτην ἐνόμιζεν· εἰ δέ τις παιδὸς σώματος ὀρεγόμενος φανείη, αἴσχιστον τοῦτο θεὶς ἐποίησεν ἐν Λακεδαίμονι μηδὲν ἧττον ἐραστὰς παιδικῶν ἀπέχεσθαι ἢ γονεῖς παίδων ἢ καὶ ἀδελφοὶ ἀδελφῶν εἰς ἀφροδίσια ἀπέχονται. τὸ μέντοι ταῦτα ἀπιστεῖσθαι ὑπό τινων οὐ θαυμάζω· ἐν πολλαῖς γὰρ τῶν πόλεων οἱ νόμοι οὐκ ἐναντιοῦνται ταῖς πρὸς τοὺς παῖδας ἐπιθυμίαις.

Ἀριστοφάνης, *Ὄρνιθες* **137-142**
{ΠΙ.} Ὅπου ξυναντῶν μοι ταδί τις μέμψεται
ὥσπερ ἀδικηθεὶς παιδὸς ὡραίου πατήρ·
«Καλῶς γέ μου τὸν υἱόν, ὦ στιλβωνίδη,
εὑρὼν ἀπιόντ' ἀπὸ γυμνασίου λελουμένον
οὐκ ἔκυσας, οὐ προσεῖπας, οὐ προσηγάγου,
οὐκ ὠρχιπέδισας, ὢν ἐμοὶ πατρικὸς φίλος.»

Πλάτων, *Νόμοι* **794c**
πρὸς δὲ τὰ μαθήματα τρέπεσθαι χρεὼν ἑκατέρους, τοὺς μὲν ἄρρενας ἐφ' ἵππων διδασκάλους καὶ τόξων καὶ ἀκοντίων καὶ σφενδονήσεως, …

2.2.4 Στρατιωτική παιδεία

ψευδο-Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία* **42**
μετέχουσιν μὲν τῆς πολιτείας οἱ ἐξ ἀμφοτέρων γεγονότες ἀστῶν, ἐγγράφονται δ' εἰς τοὺς δημότας ὀκτωκαίδεκα ἔτη γεγονότες. ὅταν δ' ἐγγράφωνται, διαψηφίζονται περὶ αὐτῶν ὀμόσαντες οἱ δημόται, πρῶτον μὲν εἰ δοκοῦσι γεγονέναι τὴν ἡλικίαν τὴν ἐκ τοῦ νόμου, κἂν μὴ δόξωσι, ἀπέρχονται πάλιν εἰς παῖδας, δεύτερον δ' εἰ ἐλεύθερός ἐστι καὶ γέγονε κατὰ τοὺς νόμους.

Λυκοῦργος, *κατὰ Λεωχάρους* **76**
ὑμῖν γὰρ ἔστιν ὅρκος, ὃν ὀμνύουσι πάντες οἱ πολῖται, ἐπειδὰν εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον ἐγγραφῶσιν καὶ ἔφηβοι γένωνται, μήτε τὰ ἱερὰ ὅπλα καταισχυνεῖν μήτε τὴν τάξιν λείψειν, ἀμυνεῖν δὲ τῇ πατρίδι καὶ ἀμείνω παραδώσειν
[Ὅρκος] Οὐκ αἰσχυνῶ τὰ ἱερὰ ὅπλα οὐδὲ λείψω τὸν παραστάτην ὅπου ἂν στ<ο>ιχήσω· ἀμυνῶ δὲ καὶ ὑπὲρ ἱερῶν καὶ ὁσίων καὶ ο<ὐ>κ ἐλάττω παραδώσω τὴν πατρίδα, πλείω δὲ καὶ ἀρείω κατά τε ἐμαυτὸν καὶ μετὰ ἁπάντων· καὶ εὐηκοήσω τῶν ἀεὶ κραινόντων ἐμφρόνως καὶ τῶν θεσμῶν τῶν ἱδρυμένων καὶ οὓς ἂν τὸ λοιπὸν ἱδρύσωνται ἐμφρόνως· ἐὰν δέ τις ἀναιρεῖ, οὐκ ἐπιτρέψω κατά τε ἐμαυτὸ καὶ μετὰ πάντων, καὶ τιμήσω ἱερὰ τὰ πάτρια. ἵστορες [ο] θεοὶ Ἄγλαυρος, Ἑστία, Ἐνυώ, Ἐνυάλιος Ἄρης καὶ Ἀθηνᾶ Ἀρεία, Ζεύς, Θαλλώ, Αὐξώ, Ἡγεμόνη, Ἡρακλῆς, ὅροι τῆς πατρίδος πυροί, κριθαί, ἄμπελοι, ἐλάαι, συκαῖ.

Αἰσχίνης 1 (*κατὰ Τιμάρχου***).49.7**
Τυγχάνει μὲν γὰρ ἡλικιώτης ὢν ἐμὸς καὶ συνέφηβος ...

Πλούταρχος, *Κίμων* **16.5**
ἐν δὲ μέσῃ τῇ στοᾷ, γυμναζομένων ὁμοῦ τῶν ἐφήβων καὶ τῶν νεανίσκων, λέγεται μικρὸν πρὸ τοῦ σεισμοῦ λαγὼν παραφανῆναι, καὶ τοὺς μὲν νεανίσκους ὥσπερ ἦσαν ἀληλιμμένοι μετὰ παιδιᾶς ἐκδραμεῖν καὶ διώκειν, τοῖς δ' ἐφήβοις ὑπολειφθεῖσιν ἐπιπεσεῖν τὸ γυμνάσιον, καὶ πάντας ὁμοῦ τελευτῆσαι.

Αἰσχίνης 2 (*περὶ τῆς παραπρεσβείας***).167**

ἐκ παίδων μὲν γὰρ ἀπαλλαγεὶς περίπολος τῆς χώρας ταύτης ἐγενόμην δύ’ ἔτη, καὶ τούτων ὑμῖν τοὺς συνεφήβους καὶ τοὺς ἄρχοντας ἡμῶν μάρτυρας παρέξομαι·

Λουκιανός, *περὶ ὀρχήσεως* **12**
ὁ δὲ ὅρμος ὄρχησίς ἐστιν κοινὴ ἐφήβων τε καὶ παρθένων, παρ’ ἕνα χορευόντων καὶ ὡς ἀληθῶς ὅρμῳ ἐοικότων· καὶ ἡγεῖται μὲν ὁ ἔφηβος τὰ νεανικὰ ὀρχούμενος καὶ ὅσοις ὕστερον ἐν πολέμῳ χρήσεται, ἡ παρθένος δὲ ἕπεται κοσμίως τὸ θῆλυ χορεύειν διδάσκουσα, ὡς εἶναι τὸν ὅρμον ἐκ σωφροσύνης καὶ ἀνδρείας πλεκόμενον

Σπάρτη

Ἀλκμάν, *Παρθένιον* **1.39-101 PMG**
... ἐγὼν δ’ ἀείδω
Ἀγιδῶς τὸ φῶς· ὁρῶ
ϝ’ ὥτ’ ἅλιον, ὅνπερ ἇμιν
Ἀγιδὼ μαρτύρεται
φαίνην· ἐμὲ δ’ οὔτ’ ἐπαινῆν
οὔτε μωμήσθαι νιν ἁ κλεννὰ χοραγὸς
οὐδ’ ἁμῶς ἐῆι· δοκεῖ γὰρ ἤμεν αὔτα
ἐκπρεπὴς τὼς ὥπερ αἴτις
ἐν βοτοῖς στάσειεν ἵππον
παγὸν ἀεθλοφόρον καναχάποδα
τῶν ὑποπετριδίων ὀνείρων·
ἦ οὐχ ὁρῆις; ὁ μὲν κέλης
Ἐνετικός· ἁ δὲ χαίτα
τᾶς ἐμᾶς ἀνεψιᾶς
Ἁγησιχόρας ἐπανθεῖ
χρυσὸς [ὡ]ς ἀκήρατος·
τό τ’ ἀργύριον πρόσωπον,
διαφάδαν τί τοι λέγω;
Ἁγησιχόρα μὲν αὔτα·
ἁ δὲ δευτέρα πεδ’ Ἀγιδὼ τὸ ϝεῖδος
ἵππος Ἰβηνῶι Κολαξαῖος δραμήται·
ταὶ Πεληάδες γὰρ ἇμιν
ὀρθρίαι φᾶρος φεροίσαις
νύκτα δι’ ἀμβροσίαν ἅτε σήριον
ἄστρον ἀυηρομέναι μάχονται·
οὔτε γάρ τι πορφύρας
τόσσος κόρος ὥστ’ ἀμύναι,
οὔτε ποικίλος δράκων
παγχρύσιος, οὐδὲ μίτρα
Λυδία, νεανίδων
ἰανογ[λ]εφάρων ἄγαλμα,
οὐδὲ ταὶ Ναννῶς κόμαι,
ἀλλ’ οὐ[δ’] Ἀρέτα σιειδής,
οὐδὲ Σύλακίς τε καὶ Κλεησισήρα,
οὐδ’ ἐς Αἰνησιμβρ[ό]τας ἐνθοῖσα φασεῖς·
Ἀσταφίς [τ]έ μοι γένοιτο
καὶ ποτιγλέποι Φίλυλλα
Δαμαρ[έ]τα τ’ ἐρατά τε ϝιανθεμίς·
ἀλλ’ Ἁγησιχόρα με τείρει.
οὐ γὰρ ἁ κ[α]λλίσφυρος
Ἁγησιχ[ό]ρ[α] πάρ’ αὐτεῖ,
Ἀγιδοῖ .... αρμένει
θωστήρ[ιά τ’] ἄμ’ ἐπαινεῖ.
ἀλλὰ τᾶν [..]... σιοὶ
δέξασθε· [σι]ῶν γὰρ ἄνα

καὶ τέλος· [χο]ροστάτις,
ϝείποιμί δ’, [ἐ]γὼν μὲν αὐτὰ
παρσένος μάταν ἀπὸ θράνω λέλακα
γλαύξ· ἐγὼ[ν] δὲ τᾶι μὲν Ἀώτι μάλιστα
ϝανδάνην ἐρῶ· πόνων γὰρ
ἇμιν ἰάτωρ ἔγεντο·
ἐξ Ἁγησιχόρ[ας] δὲ νεάνιδες
ἰρ]ήνας ἐρατ[ᾶ]ς ἐπέβαν·

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **21.3**
Ὅλως δὲ ἄν τις ἐπιστήσας τοῖς Λακωνικοῖς ποιήμασιν, ὧν ἔτι καθ’ ἡμᾶς ἔνια διεσώζετο, καὶ τοὺς ἐμβατηρίους ῥυθμοὺς ἀναλαβών, οἷς ἐχρῶντο πρὸς τὸν αὐλὸν ἐπάγοντες τοῖς πολεμίοις, οὐ κακῶς ἡγήσαιτο καὶ τὸν Τέρπανδρον καὶ τὸν Πίνδαρον τὴν ἀνδρείαν τῇ μουσικῇ συνάπτειν. ὁ μὲν γὰρ οὕτως πεποίηκε περὶ τῶν Λακεδαιμονίων·

Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων πολιτεία* **2.1, 3.1-5, (το πρώτο τμήμα)**
Ἐγὼ μέντοι, ἐπεὶ καὶ περὶ γενέσεως ἐξήγημαι, βούλομαι καὶ τὴν παιδείαν ἑκατέρων σαφηνίσαι. τῶν μὲν τοίνυν ἄλλων Ἑλλήνων οἱ φάσκοντες κάλλιστα τοὺς υἱεῖς παιδεύειν, ἐπειδὰν τάχιστα αὐτοῖς οἱ παῖδες τὰ λεγόμενα ξυνιῶσιν, εὐθὺς μὲν ἐπ’ αὐτοῖς παιδαγωγοὺς θεράποντας ἐφιστᾶσιν, εὐθὺς δὲ πέμπουσιν εἰς διδασκάλων μαθησομένους καὶ γράμματα καὶ μουσικὴν καὶ τὰ ἐν παλαίστρᾳ. πρὸς δὲ τούτοις τῶν παίδων πόδας μὲν ὑποδήμασιν ἁπαλύνουσι, σώματα δὲ ἱματίων μεταβολαῖς διαθρύπτουσι· σίτου γε μὴν αὐτοῖς γαστέρα μέτρον νομίζουσιν. ὁ δὲ Λυκοῦργος, ἀντὶ μὲν τοῦ ἰδίᾳ ἕκαστον παιδαγωγοὺς δούλους ἐφιστάναι, ἄνδρα ἐπέστησε κρατεῖν αὐτῶν ἐξ ὧνπερ αἱ μέγισται ἀρχαὶ καθίστανται, ὃς δὴ καὶ παιδονόμος καλεῖται, τοῦτον δὲ κύριον ἐποίησε καὶ ἀθροίζειν τοὺς παῖδας καὶ ἐπισκοποῦντα, εἴ τις ῥᾳδιουργοίη, ἰσχυρῶς κολάζειν. ἔδωκε δ’ αὐτῷ καὶ τῶν ἡβώντων μαστιγοφόρους, ὅπως τιμωροῖεν ὁπότε δέοι, ὥστε πολλὴν μὲν αἰδῶ, πολλὴν δὲ πειθὼ ἐκεῖ συμπαρεῖναι. ἀντί γε μὴν τοῦ ἁπαλύνειν τοὺς πόδας ὑποδήμασιν ἔταξεν ἀνυποδησίᾳ κρατύνειν, νομίζων, εἰ τοῦτ’ ἀσκήσειαν, πολὺ μὲν ῥᾷον ἂν ὀρθιάδε ἐκβαίνειν, ἀσφαλέστερον δὲ πρανῆ καταβαίνειν, καὶ πηδῆσαι δὲ καὶ ἀναθορεῖν καὶ δραμεῖν θᾶττον [ἀνυπόδητον, εἰ ἠσκηκὼς εἴη τοὺς πόδας, ἢ ὑποδεδεμένον]. καὶ ἀντί γε τοῦ ἱματίοις διαθρύπτεσθαι ἐνόμιζεν ἑνὶ ἱματίῳ δι’ ἔτους προσεθίζεσθαι, νομίζων οὕτως καὶ πρὸς ψύχη καὶ πρὸς θάλπη ἄμεινον ἂν παρεσκευάσθαι. σῖτόν γε μὴν ἔταξε τοσοῦτον ἔχοντα συμβολεύειν τὸν εἴρενα ὡς ὑπὸ πλησμονῆς μὲν μήποτε βαρύνεσθαι, τοῦ δὲ ἐνδεεστέρως διάγειν μὴ ἀπείρως ἔχειν, νομίζων τοὺς οὕτω παιδευομένους μᾶλλον μὲν ἂν δύνασθαι, εἰ δεήσειεν, ἀσιτήσαντας ἐπιπονῆσαι, μᾶλλον δ’ ἄν, εἰ παραγγελθείη, ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ σίτου πλείω χρόνον ἐπιταθῆναι, ἧττον δ’ ἂν ὄψου δεῖσθαι, εὐχερέστερον δὲ πρὸς πᾶν ἔχειν βρῶμα, καὶ ὑγιεινοτέρως δ’ ἂν διάγειν· καὶ εἰς μῆκος ἂν τὴν αὐξάνεσθαι ῥαδινὰ τὰ σώματα ποιοῦσαν τροφὴν μᾶλλον συλλαμβάνειν ἡγήσατο ἢ τὴν διαπλατύνουσαν τῷ σίτῳ. ὡς δὲ μὴ ὑπὸ λιμοῦ ἄγαν αὖ πιέζοιντο, ἀπραγμόνως μὲν αὐτοῖς οὐκ ἔδωκε λαμβάνειν ὧν ἂν προσδέωνται, κλέπτειν δ’ ἐφῆκεν ἔστιν ἃ τῷ λιμῷ ἐπικουροῦντας. καὶ ὡς μὲν οὐκ ἀπορῶν ὅ τι δοίη ἐφῆκεν αὐτοῖς γε μηχανᾶσθαι τὴν τροφήν, οὐδένα οἶμαι τοῦτο ἀγνοεῖν· δῆλον δ’ ὅτι τὸν μέλλοντα κλωπεύειν καὶ νυκτὸς ἀγρυπνεῖν δεῖ καὶ μεθ’ ἡμέραν ἀπατᾶν καὶ ἐνεδρεύειν, καὶ κατασκόπους δὲ ἑτοιμάζειν τὸν μέλλοντά τι λήψεσθαι. ταῦτα οὖν δὴ πάντα δῆλον ὅτι μηχανικωτέρους τῶν ἐπιτηδείων βουλόμενος τοὺς παῖδας ποιεῖν καὶ πολεμικωτέρους οὕτως ἐπαίδευσεν. εἴποι δ’ ἂν οὖν τις, τί δῆτα, εἴπερ τὸ κλέπτειν ἀγαθὸν ἐνόμιζε, πολλὰς πληγὰς ἐπέβαλλε τῷ ἁλισκομένῳ; ὅτι, φημὶ ἐγώ, καὶ τἆλλα, ὅσα ἄνθρωποι διδάσκουσι, κολάζουσι τὸν μὴ καλῶς ὑπηρετοῦντα. κἀκεῖνοι οὖν τοὺς ἁλισκομένους ὡς κακῶς κλέπτοντας τιμωροῦνται. καὶ ὡς πλείστους δὴ ἁρπάσαι τυροὺς παρ’ Ὀρθίας καλὸν θείς, μαστιγοῦν τούτους ἄλλοις ἐπέταξε, τοῦτο δηλῶσαι καὶ ἐν τούτῳ βουλόμενος ὅτι ἔστιν ὀλίγον χρόνον ἀλγήσαντα πολὺν χρόνον εὐδοκιμοῦντα εὐφραίνεσθαι. δηλοῦται δὲ ἐν τούτῳ ὅτι καὶ ὅπου τάχους δεῖ ὁ βλακεύων ἐλάχιστα μὲν ὠφελεῖται, πλεῖστα δὲ πράγματα λαμβάνει. ὅπως δὲ μηδ’ εἰ ὁ παιδονόμος ἀπέλθοι, ἔρημοί ποτε οἱ παῖδες εἶεν ἄρχοντος, ἐποίησε τὸν ἀεὶ παρόντα τῶν πολιτῶν κύριον εἶναι καὶ ἐπιτάττειν τοῖς παισὶν ὅ τι [ἂν] ἀγαθὸν δοκοίη εἶναι, καὶ κολάζειν, εἴ τι ἁμαρτάνοιεν. τοῦτο δὲ ποιήσας διέπραξε καὶ αἰδημονεστέρους εἶναι τοὺς παῖδας· οὐδὲν γὰρ οὕτως αἰδοῦνται οὔτε παῖδες οὔτε ἄνδρες ὡς τοὺς ἄρχοντας. ὡς δὲ καὶ εἴ ποτε μηδεὶς τύχοι ἀνὴρ παρών, μηδ’ ὣς ἔρημοι οἱ παῖδες ἄρχοντος εἶεν, ἔθηκε τῆς ἴλης ἑκάστης τὸν τορώτατον τῶν εἰρένων ἄρχειν· ὥστε οὐδέποτε ἐκεῖ οἱ παῖδες ἔρημοι ἄρχοντός εἰσι.

3.1-5
ἐξ ὁποτέρας δ’ αὐτῶν καὶ εὐπειθέστεροι καὶ αἰδημονέστεροι καὶ ὧν δεῖ ἐγκρατέστεροι ἄνδρες ἀποτελοῦνται, ὁ βουλόμενος καὶ ταῦτα ἐπισκοπείσθω. Ὅταν γε μὴν ἐκ παίδων εἰς τὸ μειρακιοῦσθαι ἐκβαίνωσι, τηνικαῦτα οἱ μὲν ἄλλοι παύουσι μὲν ἀπὸ παιδαγωγῶν, παύουσι δὲ ἀπὸ διδασκάλων, ἄρχουσι δὲ οὐδένες ἔτι αὐτῶν, ἀλλ’

αὐτονόμους ἀφιᾶσιν· ὁ δὲ Λυκοῦργος καὶ τούτων τἀναντία ἔγνω. καταμαθὼν γὰρ τοῖς τηλικούτοις μέγιστον μὲν φρόνημα ἐμφυόμενον, μάλιστα δὲ ὕβριν ἐπιπολάζουσαν, ἰσχυροτάτας δὲ ἐπιθυμίας τῶν ἡδονῶν παρισταμένας, τηνικαῦτα πλείστους μὲν πόνους αὐτοῖς ἐπέβαλε, πλείστην δὲ ἀσχολίαν ἐμηχανήσατο. ἐπιθεὶς δὲ καὶ εἴ τις ταῦτα φύγοι, μηδενὸς ἔτι τῶν καλῶν τυγχάνειν, ἐποίησε μὴ μόνον τοὺς ἐκ δημοσίου ἀλλὰ καὶ τοὺς κηδομένους ἑκάστων ἐπιμελεῖσθαι, ὡς μὴ ἀποδειλιάσαντες ἀδόκιμοι παντάπασιν ἐν τῇ πόλει γένοιντο. πρὸς δὲ τούτοις τὸ αἰδεῖσθαι ἰσχυρῶς ἐμφῦσαι βουλόμενος αὐτοῖς καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐπέταξεν ἐντὸς μὲν τοῦ ἱματίου τὼ χεῖρε ἔχειν, σιγῇ δὲ πορεύεσθαι, περιβλέπειν δὲ μηδαμοῖ, ἀλλ’ αὐτὰ τὰ πρὸ τῶν ποδῶν ὁρᾶν. ἔνθα δὴ καὶ δῆλον γεγένηται ὅτι τὸ ἄρρεν φῦλον καὶ εἰς τὸ σωφρονεῖν ἰσχυρότερόν ἐστι [τῶν] τῆς θηλείας φύσεως. ἐκείνων γοῦν ἧττον μὲν ἂν φωνὴν ἀκούσαις ἢ τῶν λιθίνων, ἧττον δ’ ἂν ὄμματα [μετα]στρέψαις ἢ τῶν χαλκῶν, αἰδημονεστέρους δ’ ἂν αὐτοὺς ἡγήσαιο καὶ αὐτῶν τῶν ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς παρθένων. καὶ ἐπειδὰν εἰς τὸ φιλίτιόν γε ἀφίκωνται, ἀγαπητὸν αὐτῶν καὶ τὸ ἐρωτηθὲν ἀκοῦσαι. καὶ τῶν μὲν αὖ παιδίσκων οὕτως ἐπεμελήθη.

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **14**

Τῆς δὲ παιδείας, ἣν μέγιστον ἡγεῖτο τοῦ νομοθέτου καὶ κάλλιστον ἔργον εἶναι, πόρρωθεν ἀρχόμενος εὐθὺς ἐπεσκόπει τὰ περὶ τοὺς γάμους καὶ τὰς γενέσεις. οὐ γάρ, ὡς Ἀριστοτέλης φησίν, ἐπιχειρήσας σωφρονίζειν τὰς γυναῖκας, ἐπαύσατο μὴ κρατῶν τῆς πολλῆς ἀνέσεως καὶ γυναικοκρατίας διὰ τὰς πολλὰς στρατείας τῶν ἀνδρῶν, ἐν αἷς ἠναγκάζοντο κυρίας ἀπολείπειν ἐκείνας, καὶ διὰ τοῦτο μᾶλλον τοῦ προσήκοντος αὐτὰς ἐθεράπευον καὶ δεσποίνας προσηγόρευον· ἀλλὰ καὶ τούτων τὴν ἐνδεχομένην ἐπιμέλειαν ἐποιήσατο. τὰ μέν γε σώματα τῶν παρθένων δρόμοις καὶ πάλαις καὶ βολαῖς δίσκων καὶ ἀκοντίων διεπόνησεν, ὡς ἥ τε τῶν γεννωμένων ῥίζωσις ἰσχυρὰν ἐν ἰσχυροῖς σώμασιν ἀρχὴν λαβοῦσα βλαστάνοι βέλτιον, αὐταί τε μετὰ ῥώμης τοὺς τόκους ὑπο μένουσαι καλῶς ἅμα καὶ ῥᾳδίως ἀγωνίζοιντο πρὸς τὰς ὠδῖνας. ἀφελὼν δὲ θρύψιν καὶ σκιατραφίαν καὶ θηλύτητα πᾶσαν οὐδὲν ἧττον εἴθισε τῶν κόρων τὰς κόρας γυμνάς τε πομπεύειν καὶ πρὸς ἱεροῖς τισιν ὀρχεῖσθαι καὶ ᾄδειν τῶν νέων παρόντων καὶ θεωμένων. ἔστι δὲ ὅτε καὶ σκώμματα λέγουσαι πρὸς ἕκαστον εὐχρήστως ἐπελαμβάνοντο τῶν ἁμαρτανομένων· καὶ πάλιν εἰς τοὺς ἀξίους αὐτῶν ἐγκώμια μετ’ ᾠδῆς πεποιημένα διεξιοῦσαι, φιλοτιμίαν πολλὴν καὶ ζῆλον ἐνεποίουν τοῖς νεανίσκοις. ὁ γὰρ ἐγκωμιασθεὶς ἐπ’ ἀνδραγαθίᾳ καὶ κλεινὸς ἐν ταῖς παρθένοις γεγονὼς ἀπῄει μεγαλυνόμενος ὑπὸ τῶν ἐπαίνων· αἱ δὲ μετὰ παιδιᾶς καὶ σκωμμάτων δήξεις οὐδὲν ἀμβλύτεραι τῶν μετὰ σπουδῆς νουθετημάτων ἦσαν, ἅτε δὴ πρὸς τὴν θέαν ὁμοῦ τοῖς ἄλλοις πολίταις καὶ τῶν βασιλέων καὶ τῶν γερόντων συμπορευομένων. Ἡ δὲ γύμνωσις τῶν παρθένων οὐδὲν αἰσχρὸν εἶχεν, αἰδοῦς μὲν παρούσης, ἀκρασίας δὲ ἀπούσης, ἀλλ’ ἐθισμὸν ἀφελῆ καὶ ζῆλον εὐεξίας ἐνειργάζετο, καὶ φρονήματος τὸ θῆλυ παρέγευεν οὐκ ἀγεννοῦς, ὡς μηδὲν ἧττον αὐτῷ καὶ ἀρετῆς καὶ φιλοτιμίας μετουσίαν οὖσαν. ὅθεν αὐταῖς καὶ λέγειν ἐπῄει καὶ φρονεῖν οἷα καὶ περὶ Γοργοῦς ἱστόρηται τῆς Λεωνίδου γυναικός. εἰπούσης γάρ τινος, ὡς ἔοικε, ξένης πρὸς αὐτὴν ὡς «Μόναι τῶν ἀνδρῶν ἄρχετε ὑμεῖς αἱ Λάκαιναι», «Μόναι γάρ», ἔφη, «τίκτομεν ἄνδρας».

Πλάτων, *Νόμοι* **633b-c**

τὸ περὶ τὰς καρτερήσεις τῶν ἀλγηδόνων πολὺ παρ’ ἡμῖν γιγνόμενον, ἔν τε ταῖς πρὸς ἀλλήλους ταῖς χερσὶ μάχαις καὶ ἐν ἁρπαγαῖς τισιν διὰ πολλῶν πληγῶν ἑκάστοτε γιγνομένων· ἔτι δὲ καὶ κρυπτεία τις ὀνομάζεται θαυμαστῶς πολύπονος πρὸς τὰς καρτερήσεις, χειμώνων τε ἀνυποδησίαι καὶ ἀστρωσίαι καὶ ἄνευ θεραπόντων αὐτοῖς ἑαυτῶν διακονήσεις νύκτωρ τε πλανωμένων διὰ πάσης τῆς χώρας καὶ μεθ’ ἡμέραν. ἔτι δὲ κἀν ταῖς γυμνοπαιδίαις δειναὶ καρτερήσεις παρ’ ἡμῖν γίγνονται τῇ τοῦ πνίγους ῥώμῃ διαμαχομένων, καὶ πάμπολλα ἕτερα, σχεδὸν ὅσα οὐκ ἂν παύσαιτό τις ἑκάστοτε διεξιών.
{ΑΘ.} Εὖ γε, ὦ Λακεδαιμόνιε ξένε, λέγεις.

Θουκυδίδης 2.39.1

καὶ ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθὺς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται...

Παυσανίας 3.14.8

αὐτὸ δὲ τὸ χωρίον, ἔνθα τοῖς ἐφήβοις μάχεσθαι καθέστηκε, κύκλῳ μὲν εὔριπος περιέχει κατὰ ταὐτὰ καὶ εἰ νῆσον θάλασσα, ἔφοδοι δὲ ἐπὶ γεφυρῶν εἰσι. γεφυρῶν δὲ ἐφ’ ἑκατέρᾳ τῇ μέν ἐστιν ἄγαλμα Ἡρακλέους, τῇ δὲ εἰκὼν Λυκούργου· νόμους δὲ ἔς τε τὴν ἄλλην πολιτείαν καὶ ἐς τὴν μάχην τῶν ἐφήβων ἔθηκεν ὁ Λυκοῦργος. καὶ τάδε ἄλλα τοῖς ἐφήβοις δρώμενά ἐστι· (...) ἐπὶ δὲ τῇ θυσίᾳ κάπρους ἠθάδας οἱ ἔφηβοι συμβάλλουσι μαχουμένους· ὁποτέρων δ’ ἂν ὁ κάπρος τύχῃ νικῶν, [ἐστιν] ἐν τῷ Πλατανιστᾷ κρατῆσαι τούτους ὡς τὰ πλείω συμβαίνει. τοσάδε μὲν δρῶσιν ἐν τῷ Φοιβαίῳ· ἐς δὲ τὴν ἐπιοῦσαν ὀλίγον πρὸ μεσούσης ἡμέρας ἐσίασι κατὰ τὰς γεφύρας ἐς τὸ εἰρημένον χωρίον. τὴν μὲν δὴ ἔσοδον, καθ’ ἣν ἐσελθεῖν δεῦρο ἔστιν ἑκατέραν τάξιν, προεδήλωσε κλῆρός σφισιν ἐν τῇ νυκτί· μάχονται δὲ καὶ ἐν χερσὶ καὶ ἐμπηδῶντες λάξ, δάκνουσί τε καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀντορύσσουσιν.

Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων πολιτεία* **2.9**
ταῦτα οὖν δὴ πάντα δῆλον ὅτι μηχανικωτέρους τῶν ἐπιτηδείων βουλόμενος τοὺς παῖδας ποιεῖν καὶ πολεμικωτέρους οὕτως ἐπαίδευσεν. εἴποι δ' ἂν οὖν τις, τί δῆτα, εἴπερ τὸ κλέπτειν ἀγαθὸν ἐνόμιζε, πολλὰς πληγὰς ἐπέβαλλε τῷ ἁλισκομένῳ; ὅτι, φημὶ ἐγώ, καὶ τἆλλα, ὅσα ἄνθρωποι διδάσκουσι, κολάζουσι τὸν μὴ καλῶς ὑπηρετοῦντα. κἀκεῖνοι οὖν τοὺς ἁλισκομένους ὡς κακῶς κλέπτοντας τιμωροῦνται. καὶ ὡς πλείστους δὴ ἁρπάσαι τυροὺς παρ' Ὀρθίας καλὸν θείς, μαστιγοῦν τούτους ἄλλοις ἐπέταξε, τοῦτο δηλῶσαι καὶ ἐν τούτῳ βουλόμενος ὅτι ἔστιν ὀλίγον χρόνον ἀλγήσαντα πολὺν χρόνον εὐδοκιμοῦντα εὐφραίνεσθαι.] δηλοῦται δὲ ἐν τούτῳ ὅτι καὶ ὅπου τάχους δεῖ ὁ βλακεύων ἐλάχιστα μὲν ὠφελεῖται, πλεῖστα δὲ πράγματα λαμβάνει. ὅπως δὲ μηδ' εἰ ὁ παιδονόμος ἀπέλθοι, ἔρημοί ποτε οἱ παῖδες εἶεν ἄρχοντος, ἐποίησε τὸν ἀεὶ παρόντα τῶν πολιτῶν κύριον εἶναι καὶ ἐπιτάττειν τοῖς παισὶν ὅ τι [ἂν] ἀγαθὸν δοκοίη εἶναι, καὶ κολάζειν, εἴ τι ἁμαρτάνοιεν. τοῦτο δὲ ποιήσας διέπραξε καὶ αἰδημονεστέρους εἶναι τοὺς παῖδας· οὐδὲν γὰρ οὕτως αἰδοῦνται οὔτε παῖδες οὔτε ἄνδρες ὡς τοὺς ἄρχοντας. ὡς δὲ καὶ εἴ ποτε μηδεὶς τύχοι ἀνὴρ παρών, μηδ' ὣς ἔρημοι οἱ παῖδες ἄρχοντος εἶεν, ἔθηκε τῆς ἴλης ἑκάστης τὸν τορώτατον τῶν εἰρένων ἄρχειν· ὥστε οὐδέποτε ἐκεῖ οἱ παῖδες ἔρημοι ἄρχοντός εἰσι.

Δισσοὶ λόγοι **2.10**
Λακεδαιμονίοις τὰς κόρας γυμνάζεσθαι <καὶ> ἀχειριδώτως καὶ ἀχίτωνας παρέρπεν καλόν· Ἴωσι δὲ αἰσχρόν. (10) καὶ <τοῖς μὲν> τὼς παῖδας μὴ μανθάνειν μωσικὰ καὶ γράμματα καλόν. Ἴωσι δ' αἰσχρὸν μὴ ἐπίστασθαι ταῦτα πάντα

2.3 ΣΥΜΠΟΣΙΑ

Σόλων απ. 38 West
πίνουσι καὶ τρώγουσιν οἱ μὲν ἴτρια
οἱ δ' ἄρτον αὐτῶν, οἱ δὲ συμμεμιγμένους
γούρους φακοῖσι κεῖθι δ' οὔτε πεμμάτων
ἄπεστιν οὐδ' ἕν, ἅσσ' ἐν ἀνθρώποισι γῆ
φέρει μέλαινα, πάντα δ' ἀφθόνως πάρα

Σόλων απ. 39, 40 West
σπεύδουσι δ' οἱ μὲν ἴγδιν, οἱ δὲ σίλφιον,
οἱ δ' ὄξος,
κόκκωνας ἄλλος, οὔτερος δὲ σήσαμα

Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* **(14.639B-643E) επιλογή**
ὅτι γὰρ ἦσαν καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις αἱ δεύτεραι τράπεζαι πολυτελῶς μεμεριμνημέναι, παρίστησιν Πίνδαρος ἐν Ὀλυμπιονίκαις περὶ τῆς Πέλοπος κρεουργίας διηγούμενος·
τραπέζαισι δ' ἀμφὶ δεύτερα κρεῶν
σέθεν διεδάσαντο καὶ φάγον.
ἐμοὶ δ' ἄπορα γαστρίμαργον μακάρων τιν' εἰπεῖν.
οἱ δὲ παλαιότεροι ἁπλῶς τραπέζας ἔλεγον, ὡς Ἀχαιὸς ἐν Ἡφαίστῳ σατυρικῷ (fr. 17 N)·
θοίνη σε πρῶτον τέρψομεν· πάρεστι δέ.
{Β.} τὸ δεύτερον <δὲ> τῷ με κηλήσεις τρόπῳ;
{Α.} μύρῳ σε χρίσω πάμπαν εὐόσμῳ δέμας.
{Β.} ὕδωρ δὲ νῖψαι χεῖρας οὐ πρόσθεν δίδως;
{Α.} ἡνίκα τράπεζά γ' ἐκποδὼν ἀπαίρεται.
Ἀριστοφάνης, Σφηξίν (1216)·
ὕδωρ κατὰ χειρός, τὰς τραπέζας εἰσφέρειν.
Ἀριστοτέλης δ' ἐν τῷ περὶ Μέθης παραπλησίως ἡμῖν
δευτέρας τραπέζας προσαγορεύει διὰ τούτων·
'τὸ μὲν οὖν ὅλον διαφέρειν τράγημα βρώματος νομιστέον ὅσον ἔδεσμα τρωγαλίου. τοῦτο γὰρ πάτριον τοὔνομα τοῖς Ἕλλησιν, ἐπεὶ ἐν τραγήμασι [τὰ βρώματα] παρατίθενται. διόπερ οὐ κακῶς ἔοικεν εἰπεῖν ὁ πρῶτος δευτέραν προσαγορεύσας τράπεζαν· ὄντως γὰρ ἐπιδορπισμός τις ὁ τραγηματισμός ἐστιν, καὶ δεῖπνον ἕτερον παρατίθεται <τὰ> τραγήματα.' Δικαίαρχος δ' ἐν πρώτῳ τῆς εἰς Τροφωνίου Καταβάσεώς φησιν οὕτως· 'ἥ γε τὴν πολλὴν δαπάνην ἐν τοῖς δείπνοις παρέχουσα δευτέρα τράπεζα προσεγένετο, καὶ στέφανοι καὶ μύρα καὶ θυμιάματα καὶ τὰ τούτοις ἀκόλουθα πάντα. ἐδίδοτο δὲ καὶ ᾠὸν ἐν τῇ δευτέρᾳ τραπέζῃ, ὥσπερ καὶ λαγῷα καὶ κίχλαι κοινῇ μετὰ τῶν μελιπήκτων εἰσεφέρετο, ὡς Ἀντιφάνης ἐν Λεπτινίσκῳ φησὶν οὕτως·

οἶνον Θάσιον πίνοις ἄν; {Β.} εἴ τις ἐγχέοι.
{Α.} πρὸς ἀμυγδάλας δὲ πῶς ἔχεις; {Β.} εἰρηνικῶς ...
μαλακὰς σφόδρα, διας μέλιτι προσπαίζειν βίαι.
{Α.} μελίπηκτα δ' εἴ σοι προσφέροι; {Β.} τρώγοιμι καί.
{Α.} ᾠὸν δέ; {Β.} καταπίνοιμ' ἄν. {Α.} ἄλλου δεῖ τινος; ἐν δὲ Ὁμοίοις·
εἶτ' ἐπεισῆγεν χορείαν ἢ τράπεζαν δευτέραν,
καὶ παρέθηκε γέμουσαν πέμμασι παντοδαποῖς.
Ἄμφις δὲ ἐν Γυναικομανίᾳ (ib. 238)·
ἤδη ποτ' ἤκουσας βίον
ἀληλεμένον; {Β.} ναί. {Α.} τοῦτ' ἐκεῖν' ἔστιν σαφῶς·
ἄμητες, οἶνος ἡδύς, ᾠά, σησαμαῖ,
μύρον, στέφανος, αὐλητρίς. {Β.} ὦ Διοσκόρω, ὀνόματα τῶν δώδεκα θεῶν διελήλυθας.
Ἀναξανδρίδης Ἀγροίκοις·
ὡς δ' ἐστεφανώθην, ἡ τράπεζ' εἰσήγετο τοσαῦτ' ἔχουσα βρώμαθ' ὅσα μὰ τοὺς θεοὺς καὶ τὰς θεὰς οὐδ' ἔνδον ὄντ' ᾔδειν ἐγώ· οὕτως παρέζων χρηστῶς οὐκ ἔζων τότε.
Κλέαρχος Πανδρόσῳ·
λάβ' ὕδωρ κατὰ χειρός. {Β.} μηδαμῶς· καλῶς ἔχει.
{Α.} λάβ', ὦγάθ', οὐδὲν χεῖρον. <ἡ> παῖς, ἐπιτίθει
ἐπὶ τὴν τράπεζαν κάρυα καὶ τραγήματα.
Εὔβουλος Καμπυλίωνι ·
τραγημάτων δ' ἔσθ' ἡ τράπεζά σοι πλέα.
{Β.} οὐ φιλοτραγήμων εἰμί πως ἑκάστοτε.
Ἄλεξις Πολυκλείᾳ – ἑταίρας δ' ὄνομα Πολύκλεια – ὁ πρῶτος εὑρὼν κομψὸς ἦν τραγήματα. τοῦ συμποσίου γὰρ διατριβὴν ἐξεῦρε καὶ ἀργοὺς ἔχειν μηδέποτε τὰς σιαγόνας. καὶ ἐν Ὁμοίᾳ – τὸ δ' αὐτὸ δρᾶμα καὶ ὡς Ἀντιδότου φέρεται – ·
οὐδὲ φιλόδειπνός εἰμι, μὰ τὸν Ἀσκληπιόν,
τραγήμασιν χαίρω δὲ μᾶλλον. {Β.} εὖ πάνυ.
{Α.} τραγήματ' αἰσθάνομαι γὰρ ὅτι νομίζεται
τοῖς νυμφίοις μετιοῦσι τὴν νύμφην λέγεις
παρέχειν, ἄμητας καὶ λαγῷα καὶ κίχλας.
τούτοισι χαίρω, τοῖς δὲ κεκαρυκευμένοις
ὄψοισι καὶ ζωμοῖσιν ἡδ' ὀμωθεοι.
Ἀπίων δὲ καὶ Διόδωρος, ὥς φησι Πάμφιλος, ἐπαίκλειά φησι καλεῖσθαι τὰ μετὰ τὸ δεῖπνον τραγήματα (...)

Θέογνις 495 West
εἰς τὸ μέσον φωνεῦντες, ὁμῶς ἑνὶ καὶ συνάπασιν˙
χοὔτως συμπόσιον γίνεται οὐκ ἄχαρι

Ἀριστοφάνης, *Σφῆκες* **20**
{Σω.} οὐδὲν ἄρα γρίφου διαφέρει Κλεώνυμος.

Πλάτων, Φίληβος 61bc
Τοῖς δὴ θεοῖς, ὦ Πρώταρχε, εὐχόμενοι κεραννύωμεν, εἴτε Διόνυσος εἴτε Ἥφαιστος εἴθ' ὅστις θεῶν ταύτην τὴν τιμὴν εἴληχε τῆς συγκράσεως.

Ἀνακρέων απ. 38 PMG
οἰνοχόει δ' ἀμφίπολος μελιχρὸν
οἶνον τρικύαθον κελέβην ἔχουσα.

Ἀλκμάν απ. 19
κλίναι μὲν ἑπτὰ καὶ τόσαι τραπέσδαι
μακωνιᾶν ἄρτων ἐπιστεφοίσαι
λίνω τε σασάμω τε κὴν πελίχναιας
πεδεστε χρυσοκόλλα.

Ἀριστοφάνης, *Εἰρήνη* **1130-9**
Οὐ γὰρ φιληδῶ μάχαις,

ἀλλὰ πρὸς πῦρ διέλ-
κων μετ’ ἀνδρῶν ἑταί-
ρων φίλων, ἐκκέας,
τῶν ξύλων ἅττ’ ἂν ᾖ
δανότατα τοῦ θέρους
ἐκπεπρεμνισμένα
κἀνθρακίζων τοὐρεβίνθου
τήν τε φηγὸν ἐμπυρεύων,
χἄμα τὴν Θρᾷτταν κυνῶν
τῆς γυναικὸς λουμένης.

Ἀριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι* **44-5**
τὴν ὑστάτην ἤκουσαν οἴνου τρεῖς χοᾶς
ἡμῶν ἀποτείσειν κἀρεβίνθων χοίνικα.

Ὀδύσσεια **9.2-12**
ἦ τοι μὲν τόδε καλὸν ἀκουέμεν ἐστὶν ἀοιδοῦ
τοιοῦδ’, οἷος ὅδ’ ἐστί, θεοῖσ’ ἐναλίγκιος αὐδήν.
οὐ γὰρ ἐγώ γέ τί φημι τέλος χαριέστερον εἶναι
ἢ ὅτ’ ἐϋφροσύνη μὲν ἔχῃ κάτα δῆμον ἅπαντα,
δαιτυμόνες δ’ ἀνὰ δώματ’ ἀκουάζωνται ἀοιδοῦ
ἥμενοι ἑξείης, παρὰ δὲ πλήθωσι τράπεζαι
σίτου καὶ κρειῶν, μέθυ δ’ ἐκ κρητῆρος ἀφύσσων
οἰνοχόος φορέῃσι καὶ ἐγχείῃ δεπάεσσι·
τοῦτό τί μοι κάλλιστον ἐνὶ φρεσὶν εἴδεται εἶναι.

Πλάτων, *Νόμοι* **671 c**
{ΑΘ.} Οὐκοῦν ἔφαμεν, ὅταν γίγνηται ταῦτα, καθάπερ τινὰ σίδηρον τὰς ψυχὰς τῶν πινόντων διαπύρους γιγνομένας μαλθακωτέρας γίγνεσθαι καὶ νεωτέρας, ὥστε εὐαγώγους συμβαίνειν τῷ δυναμένῳ τε καὶ ἐπισταμένῳ παιδεύειν τε καὶ πλάττειν, καθάπερ ὅτ’ ἦσαν νέαι; τοῦτον δ’ εἶναι τὸν πλάστην τὸν αὐτὸν ὥσπερ τότε, τὸν ἀγαθὸν νομοθέτην, οὗ νόμους εἶναι δεῖ συμποτικούς, δυναμένους τὸν εὔελπιν καὶ θαρραλέον ἐκεῖνον γιγνόμενον καὶ ἀναισχυντότερον τοῦ δέοντος, καὶ οὐκ ἐθέλοντα τάξιν καὶ τὸ κατὰ μέρος σιγῆς καὶ λόγου καὶ πόσεως καὶ μούσης ὑπομένειν, ἐθέλειν ποιεῖν πάντα τούτοις τἀναντία (...)

Πλάτων, *Συμπόσιον* **176a**
Μετὰ ταῦτα, ἔφη, κατακλινέντος τοῦ Σωκράτους καὶ δειπνήσαντος καὶ τῶν ἄλλων, σπονδάς τε σφᾶς ποιήσασθαι, καὶ ᾄσαντας τὸν θεὸν καὶ τἆλλα τὰ νομιζόμενα, τρέπεσθαι πρὸς τὸν πότον·

Ἀλκαῖος απ. 167 PMG
μαρμαίρει δὲ μέγας δόμος
χάλκωι, παῖσα δ’ †ἄρηι κεκόσμηται στέγα
λάμπραισιν κυνίαισι, κὰτ
τᾶν λεῦκοι κατέπερθεν ἴππιοι λόφοι
νεύοισιν, κεφάλαισιν ἄν-
δρων ἀγάλματα· χάλκιαι δὲ πασσάλοις
κρύπτοισιν περικείμεναι
λάμπραι κνάμιδες, ἄρκος ἰσχύρω βέλεος,
θόρρακές τε νέω λίνω
κόϊλαί τε κὰτ ἄσπιδες βεβλήμεναι·
πὰρ δὲ Χαλκίδικαι σπάθαι,
πὰρ δὲ ζώματα πόλλα καὶ κυπάσσιδες.
τῶν οὐκ ἔστι λάθεσθ’ ἐπεὶ
δὴ πρώτιστ ὑπὰ τὦργον ἔσταμεν τόδε.

Ἀλκαῖος απ. 170 PMG
ἀλλ’ ἀνήτω μὲν περὶ ταὶς δέραισι
περθέτω πλέκταις ὐπαθύμιδάς τις

κὰδ δὲ χευάτω μύρον ἆδυ κὰτ τὼ
στήθεος ἄμμι

Ἀλκαῖος απ. 161 PMG
πώνωμεν· τί τὰ λύχν' ὀμμένομεν; δάκτυλος ἀμέρα·
κὰδ †δ' ἄερρε κυλίχναις μεγάλαις †αιταποικιλλις†·
οἶνον γὰρ Σεμέλας καὶ Δίος υἶος λαθικάδεον
ἀνθρώποισιν ἔδωκ'. ἔγχεε κέρναις ἕνα καὶ δύο
πλήαις κὰκ κεφάλας, <ἀ> δ' ἀτέρα τὰν ἀτέραν κύλιξ
ὠθήτω

Ἀλκαῖος απ. 174 PMG
ἦρος ἀνθεμόεντος †ἐπάιον ἐρχομένοιο ...
ἐν δὲ κέρνατε τὼ μελιάδεος ὄττι τάχιστα
κράτηρα …

Ξενοφάνης απ. 1 West
νῦν γὰρ δὴ ζάπεδον καθαρὸν καὶ χεῖρες ἁπάντων
καὶ κύλικες· πλεκτοὺς δ' ἀμφιτιθεῖ στεφάνους,
ἄλλος δ' εὐῶδες μύρον ἐν φιάληι παρατείνει·
κρητὴρ δ' ἕστηκεν μεστὸς ἐυφροσύνης·
ἄλλος δ' οἶνος ἑτοῖμος, ὃς οὔποτέ φησι προδώσειν,
μείλιχος ἐν κεράμοις, ἄνθεος ὀζόμενος·
ἐν δὲ μέσοις ἁγνὴν ὀδμὴν λιβανωτὸς ἵησιν,
ψυχρὸν δ' ἐστὶν ὕδωρ καὶ γλυκὺ καὶ καθαρόν·
παρκέαται δ' ἄρτοι ξανθοὶ γεραρή τε τράπεζα
τυροῦ καὶ μέλιτος πίονος ἀχθομένη·
βωμὸς δ' ἄνθεσιν ἂν τὸ μέσον πάντηι πεπύκασται,
μολπὴ δ' ἀμφὶς ἔχει δώματα καὶ θαλίη.
χρὴ δὲ πρῶτον μὲν θεὸν ὑμνεῖν εὔφρονας ἄνδρας
εὐφήμοις μύθοις καὶ καθαροῖσι λόγοις,
σπείσαντάς τε καὶ εὐξαμένους τὰ δίκαια δύνασθαι
πρήσσειν· ταῦτα γὰρ ὦν ἐστι προχειρότερον,
οὐχ ὕβρεις· πίνειν δ' ὁπόσον κεν ἔχων ἀφίκοιο
οἴκαδ' ἄνευ προπόλου μὴ πάνυ γηραλέος.
ἀνδρῶν δ' αἰνεῖν τοῦτον ὃς ἐσθλὰ πιὼν ἀναφαίνει,
ὡς ἦι μνημοσύνη καὶ τόνος ἀμφ' ἀρετῆς,
οὔ τι μάχας διέπειν Τιτήνων οὐδὲ Γιγάντων
οὐδὲ < > Κενταύρων, πλάσμα<τα> τῶν προτέρων,
ἢ στάσιας σφεδανάς· τοῖς οὐδὲν χρηστὸν ἔνεστιν·
θεῶν <δὲ> προμηθείην αἰὲν ἔχειν ἀγαθήν.

Ἱππῶναξ απ. 13 West
ἐκ πελλίδος πίνοντες· οὐ γὰρ ἦν αὐτῆι
κύλιξ, ὁ παῖς γὰρ ἐμπεσὼν κατήραξε,

Ἱππῶναξ απ. 14 West
ἐκ δὲ τῆς πέλλης
ἔπινον· ἄλλοτ' αὐτός, ἄλλοτ' Ἀρήτη
προὔπινεν.

Ἡρόδοτος 6.129
Ὡς δὲ ἀπὸ δείπνου ἐγένοντο, οἱ μνηστῆρες ἔριν εἶχον ἀμφί τε μουσικῇ καὶ τῷ λεγομένῳ ἐς τὸ μέσον. Προϊούσης δὲ τῆς πόσιος κατέχων πολλὸν τοὺς ἄλλους ὁ Ἱπποκλείδης ἐκέλευσέ οἱ τὸν αὐλητὴν αὐλῆσαι ἐμμελείην· πειθομένου δὲ τοῦ αὐλητέω ὀρχήσατο. Καί κως ἑωυτῷ μὲν ἀρεστῶς ὀρχέετο, ὁ Κλεισθένης δὲ ὁρέων ὅλον τὸ πρῆγμα ὑπώπτευε. Μετὰ δὲ ἐπισχὼν ὁ Ἱπποκλείδης χρόνον ἐκέλευσέ τινα τράπεζαν ἐσενεῖκαι· ἐσελθούσης δὲ τῆς τραπέζης πρῶτα μὲν ἐπ' αὐτῆς ὀρχήσατο Λακωνικὰ σχημάτια, μετὰ δὲ ἄλλα Ἀττικά, τὸ τρίτον δὲ τὴν

κεφαλὴν ἐρείσας ἐπὶ τὴν τράπεζαν τοῖσι σκέλεσι ἐχειρονόμησε. Κλεισθένης δὲ τὰ μὲν πρῶτα καὶ τὰ δεύτερα ὀρχεομένου ἀποστυγέων γαμβρὸν ἄν οἱ ἔτι γενέσθαι Ἱπποκλείδην διὰ τήν τε ὄρχησιν καὶ τὴν ἀναιδείην κατεῖχε ἑωυτόν, οὐ βουλόμενος ἐκραγῆναι ἐς αὐτόν· ὡς δὲ εἶδε τοῖσι σκέλεσι χειρονομήσαντα, οὐκέτι κατέχειν δυνάμενος εἶπε· «Ὦ παῖ Τεισάνδρου, ἀπορχήσαό γε μὲν τὸν γάμον».

adesp. eleg. 27 West
χαίρετε συμπόται ἄνδρες ὁμ[....... ἐ]ξ ἀγαθοῦ γάρ
ἀρξάμενος τελέω τὸν λόγον [ε]ἰς ἀγα[θό]ν.
χρὴ δ᾽, ὅταν εἰς τοιοῦτο συνέλθωμεν φίλοι ἄνδρες
πρᾶγμα, γελᾶν παίζειν χρησαμένους ἀρετῇ,
ἥδεσθαί τε συνόντας, ἐς ἀλλήλους τε φ[λ]υαρεῖν
καὶ σκώπτειν τοιαῦθ᾽ οἷα γέλωτα φέρειν.
Ἡ δὲ σπουδὴ ἑπέσθω, ἀκούωμέν [τε λ]εγόντων
ἐν μέρει· ἥδ᾽ ἀρετὴ συμποσίου πέλεται.
τοῦ δὲ ποταρχοῦντος πειθώμεθα· ταῦτα γάρ ἐστιν
ἔργ᾽ ἀνδρῶν ἀγαθῶν, εὐλογίαν τε φέρειν.

Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* **10.421F**
τοῖς δὲ τετελευτηκόσι τῶν φίλων ἀπένεμον τὰ πίπτοντα τῆς τροφῆς ἀπὸ τῶν τραπεζῶν· διὸ καὶ Εὐριπίδης περὶ τῆς Σθενεβοίας φησίν, ἐπειδὴ νομίζει τὸν Βελλεροφόντην τεθνάναι·
πεσὸν δέ νιν λέληθεν οὐδὲν ἐκ χερός

Ὀδύσσεια **3.339**
κοῦροι δὲ κρητῆρας ἐπεστέψαντο ποτοῖο

Ὀδύσσεια **15.141**
οἰνοχόει δ᾽ υἱὸς Μενελάου κυδαλίμοιο.

Ἰλιάς **9.70-75**
δαίνυ δαῖτα γέρουσιν· ἔοικέ τοι, οὔ τοι ἀεικές.
πλεῖαί τοι οἴνου κλισίαι, τὸν νῆες Ἀχαιῶν
ἠμάτιαι Θρήκηθεν ἐπ᾽ εὐρέα πόντον ἄγουσι·
πᾶσά τοί ἐσθ᾽ ὑποδεξίη, πολέεσσι δ᾽ ἀνάσσεις.
πολλῶν δ᾽ ἀγρομένων τῷ πείσεαι ὅς κεν ἀρίστην
βουλὴν βουλεύσῃ·

Ὀδύσσεια **1.136-54**
χέρνιβα δ᾽ ἀμφίπολος προχόῳ ἐπέχευε φέρουσα
καλῇ χρυσείῃ, ὑπὲρ ἀργυρέοιο λέβητος,
νίψασθαι· παρὰ δὲ ξεστὴν ἐτάνυσσε τράπεζαν.
σῖτον δ᾽ αἰδοίη ταμίη παρέθηκε φέρουσα,
εἴδατα πόλλ᾽ ἐπιθεῖσα, χαριζομένη παρεόντων·
δαιτρὸς δὲ κρειῶν πίνακας παρέθηκεν ἀείρας
παντοίων, παρὰ δέ σφι τίθει χρύσεια κύπελλα,
κῆρυξ δ᾽ αὐτοῖσιν θάμ᾽ ἐπῴχετο οἰνοχοεύων.
ἐς δ᾽ ἦλθον μνηστῆρες ἀγήνορες· οἱ μὲν ἔπειτα
ἑξείης ἕζοντο κατὰ κλισμούς τε θρόνους τε.
τοῖσι δὲ κήρυκες μὲν ὕδωρ ἐπὶ χεῖρας ἔχευαν,
σῖτον δὲ δμῳαὶ παρενήεον ἐν κανέοισι,
κοῦροι δὲ κρητῆρας ἐπεστέψαντο ποτοῖο.
οἱ δ᾽ ἐπ᾽ ὀνείαθ᾽ ἑτοῖμα προκείμενα χεῖρας ἴαλλον.
αὐτὰρ ἐπεὶ πόσιος καὶ ἐδητύος ἐξ ἔρον ἕντο
μνηστῆρες, τοῖσιν μὲν ἐνὶ φρεσὶν ἄλλα μεμήλει,
μολπή τ᾽ ὀρχηστύς τε· τὰ γάρ τ᾽ ἀναθήματα δαιτός.
κῆρυξ δ᾽ ἐν χερσὶν κίθαριν περικαλλέα θῆκε
Φημίῳ, ὅς ῥ᾽ ἤειδε παρὰ μνηστῆρσιν ἀνάγκῃ.

Θέογνις 309 West

ἐν μὲν συσσίτοισιν ἀνὴρ πεπνυμένος εἶναι

Διόδωρος Σικελιώτης 5.9.4
καὶ τὰς οὐσίας δὲ κοινὰς ποιησάμενοι καὶ ζῶντες κατὰ συσσίτια

Πλάτων, *Νόμοι* **625e**
ἐπεὶ καὶ τὰ συσσίτια κινδυνεύει συναγαγεῖν, ὁρῶν ὡς πάντες ὁπόταν στρατεύωνται, τόθ' ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πράγματος ἀναγκάζονται φυλακῆς αὑτῶν ἕνεκα συσσιτεῖν τοῦτον τὸν χρόνον. ἄνοιαν δή μοι δοκεῖ καταγνῶναι τῶν πολλῶν ὡς οὐ μανθανόντων ὅτι πόλεμος ἀεὶ πᾶσιν διὰ βίου συνεχής ἐστι πρὸς ἁπάσας τὰς πόλεις· εἰ δὴ πολέμου γε ὄντος φυλακῆς ἕνεκα δεῖ συσσιτεῖν καί τινας ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους διακεκοσμημένους εἶναι φύλακας αὐτῶν, τοῦτο καὶ ἐν εἰρήνῃ δραστέον

Πλάτων, *Νόμοι* **636b**
ἐπεὶ καὶ τὰ γυμνάσια ταῦτα καὶ τὰ συσσίτια πολλὰ μὲν ἄλλα νῦν ὠφελεῖ τὰς πόλεις, πρὸς δὲ τὰς στάσεις χαλεπά – δηλοῦσιν δὲ Μιλησίων καὶ Βοιωτῶν καὶ Θουρίων παῖδες –

Ἀριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι* **715-6**
... καταστῆσαί τε τὰ ξυσσίτια,
ὅπως ἂν εὐωχῆσθε πρῶτον τήμερον

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* **12**
Τὰ δὲ συσσίτια Κρῆτες μὲν ἀνδρεῖα, Λακεδαιμόνιοι δὲ φιδίτια προσαγορεύουσιν, εἴτε ὡς φιλίας καὶ φιλοφροσύνης ὑπαρχόντων, ἀντὶ τοῦ λ τὸ δ λαμβάνοντες, εἴτε ὡς πρὸς εὐτέλειαν καὶ φειδὼ συνεθιζόντων. (…) συνήρχοντο δὲ ἀνὰ πεντεκαίδεκα καὶ βραχεῖ τούτων ἐλάττους ἢ πλείους. ἔφερε δὲ ἕκαστος κατὰ μῆνα τῶν συσσίτων ἀλφίτων μέδιμνον, οἴνου χόας ὀκτώ, τυροῦ πέντε μνᾶς, σύκων ἡμιμναῖα πέντε, πρὸς δὲ τούτοις εἰς ὀψωνίαν μικρόν τι κομιδῇ νομίσματος. ἄλλως δὲ καὶ θύσας τις ἀπαρχὴν καὶ θηρεύσας μέρος ἔπεμψεν εἰς τὸ συσσίτιον. (…) Εἰς δὲ τὰ συσσίτια καὶ παῖδες ἐφοίτων, ὥσπερ εἰς διδασκαλεῖα σωφροσύνης ἀγόμενοι, καὶ λόγων ἠκροῶντο πολιτικῶν καὶ παιδευτὰς ἐλευθερίας ἑώρων, αὐτοί τε παίζειν εἰθίζοντο καὶ σκώπτειν ἄνευ βωμολοχίας καὶ σκωπτόμενοι μὴ δυσχεραίνειν.

Ἔφορος, *FGrH* **70F 149**
διόπερ τοὺς μὲν παῖδας εἰς τὰς ὀνομαζομένας ἀγέλας κελεῦσαι φοιτᾶν, τοὺς δὲ τελείους <σιτεῖσθαι> ἐν τοῖς συσσιτίοις, ἃ καλοῦσιν ἀνδρεῖα [συσσίτια], ὅπως τῶν ἴσων μετάσχοιεν τοῖς εὐπόροις οἱ πενέστεροι, δημοσίαι τρεφόμενοι (…) τοὺς μὲν οὖν ἔτι νεωτέρους εἰς τὰ συσσίτια ἄγουσι [τὰ ἀνδρεῖα]· χαμαὶ δὲ καθήμενοι διαιτῶνται μετ' ἀλλήλων ἐν φαύλοις τριβωνίοις καὶ χειμῶνος καὶ θέρους τὰ αὐτά, διακονοῦσί τε καὶ ἑαυτοῖς καὶ τοῖς ἀνδράσι. συμβάλλουσι <δ'> εἰς μάχην καὶ οἱ ἐκ τοῦ αὐτοῦ συσσιτίου πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς ἕτερα συσσίτια. καθ' ἕκαστον δὲ ἀνδρεῖον ἐφέστηκε παιδονόμος.

Πλάτων, *Νόμοι* **640d-641d**
Οὐκοῦν νήφοντά τε καὶ σοφὸν ἄρχοντα μεθυόντων δεῖ καθιστάναι, καὶ μὴ τοὐναντίον; ... 641d {ΚΛ.} Δοκεῖς ἡμῖν, ὦ φίλε, τὴν ἐν τοῖς οἴνοις κοινὴν διατριβὴν ὡς εἰς παιδείας μεγάλην μοῖραν τείνουσαν λέγειν, ἂν ὀρθῶς γίγνηται. {ΑΘ.} Τί μήν; {ΚΛ.} Ἔχοις ἂν οὖν τὸ μετὰ τοῦτ' εἰπεῖν ὡς ἔστιν τὸ νῦν εἰρημένον ἀληθές; …

Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* **1336 b9, 21-22**
τὸν μὲν ἐλεύθερον μήπω δὲ κατακλίσεως ἠξιωμένον ἐν τοῖς συσσιτίοις (…) τοὺς δὲ νεωτέρους οὔτ' ἰάμβων οὔτε κωμῳδίας θεατὰς θετέον, πρὶν ἢ τὴν ἡλικίαν λάβωσιν ἐν ᾗ καὶ κατακλίσεως ὑπάρξει κοινωνεῖν ἤδη καὶ μέθης

Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων πολιτεία* **5.5**
οὕτω γε μὴν συσκηνούντων πῶς ἄν τις ἢ ὑπὸ λιχνείας ἢ οἰνοφλυγίας ἢ αὑτὸν ἢ οἶκον διαφθείρειεν; καὶ γὰρ δὴ ἐν μὲν ταῖς ἄλλαις πόλεσιν ὡς τὸ πολὺ οἱ ἥλικες ἀλλήλοις σύνεισι, μεθ' ὧνπερ καὶ ἐλαχίστη αἰδὼς παραγίγνεται· ὁ δὲ Λυκοῦργος ἐν τῇ Σπάρτῃ ἀνέμειξε ... παιδεύεσθαι τὰ πολλὰ τοὺς νεωτέρους ὑπὸ τῆς τῶν γεραιτέρων ἐμπειρίας. καὶ γὰρ δὴ ἐπιχώριον ἐν τοῖς φιλιτίοις λέγεσθαι ὅ τι ἂν καλῶς τις ἐν τῇ πόλει ποιήσῃ· ὥστ' ἐκεῖ ἥκιστα μὲν ὕβριν, ἥκιστα δὲ παροινίαν, ἥκιστα δὲ αἰσχουργίαν καὶ αἰσχρολογίαν ἐγγίγνεσθαι

Πίνδαρος, *Πυθιόνικος* **1.96-97**
οὐδέ νιν φόρμιγγες ὑπωρόφιαι κοινανίαν
μαλθακὰν παίδων ὀάροισι δέκονται.

Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* **1354-60**
… ´πειδὴ γὰρ εἱστιώμεθ’, ὥσπερ ἴστε,
πρῶτον μὲν αὐτὸν τὴν λύραν λαβόντ’ ἐγὼ ‹κέλευσα
ᾆσαι Σιμωνίδου μέλος, τὸν Κριόν, ὡς ἐπέχθη.
ὁ δ’ εὐθέως ἀρχαῖον εἶν’ ἔφασκε τὸ κιθαρίζειν
ᾄδειν τε πίνονθ’, ὡσπερεὶ κάχρυς γυναῖκ’ ἀλοῦσαν.
{Φε.} οὐ γὰρ τότ’ εὐθὺς χρῆν σ’ ἀράττεσθαί τε καὶ πατεῖσθαι,
ᾄδειν κελεύονθ’, ὡσπερεὶ τέττιγας ἑστιῶντα;

Ἀριστοφάνης, *Εἰρήνη* **1265-9**
{ΤΡ.} Νὴ τὸν Δί’, ὡς τὰ παιδί’ ἤδη ‘ξέρχεται
οὐρησόμενα τὰ τῶν ἐπικλήτων δεῦρ’, ἵνα
ἅττ’ ᾄσεται προαναβάληταί, μοι δοκεῖ.
Ἀλλ’ ὅ τι περ ᾄδειν ἐπινοεῖς, ὦ παιδίον,
αὐτοῦ παρ’ ἐμὲ στὰν πρότερον ἀναβαλοῦ ‹νθαδί.

Ἀντιφάνης απ. 85 K.-A.
τί οὖν ἐνέσται τοῖς θεοῖσιν; {Β.} οὐδὲ ἕν,
ἂν μὴ κεράσῃ τις. {Α.} ἴσχε, τὸν ᾠδὸν λάμβανε.
ἔπειτα μηδὲν τῶν ἀπηρχαιωμένων
τούτων περάνῃς, τὸν Τελαμῶνα μηδὲ τὸν
Παιῶνα μηδ’ Ἁρμόδιον.

απ. 873 PMG (= Πλούταρχος *Ἠθικά* **761B)**
ὦ παῖδες <ὅς>οι Χαρίτων τε καὶ πατέρων λάχετ’ ἐσθλῶν
μὴ φθονεῖθ’ ὥρας ἀγαθοῖσιν ὁμιλεῖν·
σὺν γὰρ ἀνδρείαι καὶ ὁ λυσιμελὴς
Ἔρως ἐνὶ Χαλκιδέων θάλλει πόλεσιν.

Πλούταρχος, *Ἠθικά = Συμποσιακὰ Προβλήματα* **615b**
ἐπεί τοι καὶ τὰ σκόλιά φασιν οὐ γένος ᾀσμάτων εἶναι πεποιημένων ἀσαφῶς, ἀλλ’ ὅτι πρῶτον μὲν ᾖδον ᾠδὴν τοῦ θεοῦ κοινῶς ἅπαντες μιᾷ φωνῇ παιανίζοντες, δεύτερον δ’ ἐφεξῆς ἑκάστῳ μυρσίνης παραδιδομένης, ἣν αἴσακον οἶμαι διὰ τὸ ᾄδειν τὸν δεξάμενον ἐκάλουν, ἐπὶ δὲ τούτῳ λύρας περιφερομένης ὁ μὲν πεπαιδευμένος ἐλάμβανε καὶ ᾖδεν ἁρμοζόμενος, τῶν δ’ ἀμούσων οὐ προσιεμένων σκολιὸν ὠνομάσθη τὸ μὴ κοινὸν αὐτοῦ μηδὲ ῥᾴδιον. ἄλλοι δέ φασι τὴν μυρσίνην οὐ καθεξῆς βαδίζειν, ἀλλὰ καθ’ ἕκαστον ἀπὸ κλίνης ἐπὶ κλίνην διαφέρεσθαι· τὸν γὰρ πρῶτον ᾄσαντα τῷ πρώτῳ τῆς δευτέρας κλίνης ἀποστέλλειν, ἐκεῖνον δὲ τῷ πρώτῳ τῆς τρίτης, εἶτα τὸν δεύτερον ὁμοίως τῷ δευτέρῳ, καὶ τὸ ποικίλον καὶ πολυκαμπὲς ὡς ἔοικε τῆς περιόδου σκολιὸν ὠνομάσθη.

Ἡσύχιος α 2096
αἴσακος ὁ τῆς δάφνης κλάδος, ὃν κατέχοντες ὕμνουν τοὺς θεούς.

Δημοσθένης 19 (*περὶ παραπρεσβείας***).196**
ἐπεδὴ δ’ ἧκον εἰς τὸ πίνειν, εἰσάγει τιν’ Ὀλυνθίαν γυναῖκα, εὐπρεπῆ μέν, ἐλευθέραν δὲ καὶ σώφρονα, ὡς τὸ ἔργον ἐδήλωσεν. Ταύτην τὸ μὲν πρῶτον οὑτωσὶ πίνειν ἡσυχῇ καὶ τρώγειν ἠνάγκαζον οὗτοί μοι δοκεῖ,… ὡς δὲ προῄει τὸ πρᾶγμα καὶ διεθερμαίνοντο, κατακλίνεσθαι καί τι καὶ ᾄδειν ἐκέλευον. ἀδημονούσης δὲ τῆς ἀνθρώπου καὶ οὔτ’ ἐθελούσης οὔτ’ ἐπισταμένης, ὕβριν τὸ πρᾶγμ’ ἔφασαν οὑτοσὶ καὶ ὁ Φρύνων καὶ οὐκ ἀνεκτὸν εἶναι, τῶν θεοῖς ἐχθρῶν, τῶν ἀλειτηρίων Ὀλυνθίων αἰχμάλωτον οὖσαν τρυφᾶν· καὶ ‘κάλει παῖδα,’ καὶ ‘ἱμάντά τις φερέτω.’ ἧκεν οἰκέτης ἔχων ῥυτῆρα, καὶ πεπωκότων, οἶμαι, καὶ μικρῶν ὄντων τῶν παροξυνόντων, εἰπούσης τι καὶ δακρυσάσης ἐκείνης περιρρήξας τὸν χιτωνίσκον ὁ οἰκέτης ξαίνει κατὰ τοῦ νώτου πολλάς. ἔξω δ’ αὑτῆς οὖσ’ ὑπὸ τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ πράγματος ἡ γυνή, ἀναπηδήσασα προσπίπτει πρὸς τὰ γόνατα τῷ Ἰατροκλεῖ, καὶ τὴν τράπεζαν ἀνατρέπει. καὶ εἰ μὴ ‹κεῖνος ἀφείλετο, ἀπώλετ’ ἂν παροινουμένη· καὶ γὰρ ἡ παροινία τοῦ καθάρματος τουτουὶ δεινή.

Πλάτων, *Πρωταγόρας* **347cd**
καὶ γὰρ δοκεῖ μοι τὸ περὶ ποιήσεως διαλέγεσθαι ὁμοιότατον εἶναι τοῖς συμποσίοις τοῖς τῶν φαύλων καὶ ἀγοραίων ἀνθρώπων. καὶ γὰρ οὗτοι, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι ἀλλήλοις δι’ ἑαυτῶν συνεῖναι ἐν τῷ πότῳ μηδὲ διὰ τῆς ἑαυτῶν φωνῆς καὶ τῶν λόγων τῶν ἑαυτῶν ὑπὸ ἀπαιδευσίας, τιμίας ποιοῦσι τὰς αὐλητρίδας, πολλοῦ μισθού-

μενοι ἀλλοτρίαν φωνὴν τὴν τῶν αὐλῶν, καὶ διὰ τῆς ἐκείνων φωνῆς ἀλλήλοις σύνεισιν· ὅπου δὲ καλοὶ κἀγαθοὶ συμπόται καὶ πεπαιδευμένοι εἰσίν, οὐκ ἂν ἴδοις οὔτ’ αὐλητρίδας οὔτε ὀρχηστρίδας οὔτε ψαλτρίας, ἀλλὰ αὐτοὺς αὑτοῖς ἱκανοὺς ὄντας συνεῖναι ἄνευ τῶν λήρων τε καὶ παιδιῶν τούτων διὰ τῆς αὑτῶν φωνῆς, λέγοντάς τε καὶ ἀκούοντας ἐν μέρει ἑαυτῶν κοσμίως, κἂν πάνυ πολὺν οἶνον πίωσιν.

Ὀδύσσεια **17.382-7**
τίς γὰρ δὴ ξεῖνον καλεῖ ἄλλοθεν αὐτὸς ἐπελθὼν
ἄλλον γ’, εἰ μὴ τῶν, οἳ δημιοεργοὶ ἔασι;
μάντιν ἢ ἰητῆρα κακῶν ἢ τέκτονα δούρων,
ἢ καὶ θέσπιν ἀοιδόν, ὅ κεν τέρπησιν ἀείδων.
οὗτοι γὰρ κλητοί γε βροτῶν ἐπ’ ἀπείρονα γαῖαν·
πτωχὸν δ’ οὐκ ἄν τις καλέοι τρύξοντα ἓ αὐτόν.

Ἀρχίλοχος απ. 124 West
πολλὸν δὲ πίνων καὶ χαλίκρητον μέθυ,
οὔτε τῖμον εἰσενείκας <–υ–×–υ–>
οὐδὲ μὲν κληθεὶς <υ–×> ἦλθες οἷα δὴ φίλος,
ἀλλά σ<εο> γαστὴρ νόον τε καὶ φρένας παρήγαγεν
εἰς ἀναιδείην,

Ξενοφών, *Συμπόσιον* **(επιλογές)**
(ο γελωτοποιός) 1 Φίλιππος δ’ ὁ γελωτοποιὸς κρούσας τὴν θύραν εἶπε τῷ ὑπακούσαντι εἰσαγγεῖλαι ὅστις τε εἴη καὶ δι’ ὅ τι κατάγεσθαι βούλοιτο, συνεσκευασμένος τε παρεῖναι ἔφη πάντα τὰ ἐπιτήδεια ὥστε δειπνεῖν τἀλλότρια, καὶ τὸν παῖδα δὲ ἔφη πάνυ πιέζεσθαι διά τε τὸ φέρειν μηδὲν καὶ διὰ τὸ ἀνάριστον εἶναι. ὁ οὖν Καλλίας ἀκούσας ταῦτα εἶπεν· Ἀλλὰ μέντοι, ὦ ἄνδρες, αἰσχρὸν στέγης γε φθονῆσαι· εἰσίτω οὖν. καὶ ἅμα ἀπέβλεψεν εἰς τὸν Αὐτόλυκον, δῆλον ὅτι ἐπισκοπῶν τί ἐκείνῳ δόξειε τὸ σκῶμμα εἶναι. ὁ δὲ στὰς ἐπὶ τῷ ἀνδρῶνι ἔνθα τὸ δεῖπνον ἦν εἶπεν· Ὅτι μὲν γελωτοποιός εἰμι ἴστε πάντες· ἥκω δὲ προθύμως νομίσας γελοιότερον εἶναι τὸ ἄκλητον ἢ τὸ κεκλημένον ἐλθεῖν ἐπὶ τὸ δεῖπνον. (...) 2.21-22 Ἄγε δή, ἔφη ὁ Φίλιππος, καὶ ἐμοὶ αὐλησάτω, ἵνα καὶ ἐγὼ ὀρχήσωμαι. ἐπειδὴ δ’ ἀνέστη, διῆλθε μιμούμενος τήν τε τοῦ παιδὸς καὶ τὴν τῆς παιδὸς ὄρχησιν. καὶ πρῶτον μὲν ὅτι ἐπήνεσαν ὡς ὁ παῖς σὺν τοῖς σχήμασιν ἔτι καλλίων ἐφαίνετο, ἀνταπέδειξεν ὅ τι κινοίη τοῦ σώματος ἅπαν τῆς φύσεως γελοιότερον· ὅτι δ’ ἡ παῖς εἰς τοὔπισθεν καμπτομένη τροχοὺς ἐμιμεῖτο, ἐκεῖνος ταὐτὰ εἰς τὸ ἔμπροσθεν ἐπικύπτων μιμεῖσθαι τροχοὺς ἐπειρᾶτο. τέλος δ’ ὅτι τὸν παῖδ’ ἐπῄνουν ὡς ἐν τῇ ὀρχήσει ἅπαν τὸ σῶμα γυμνάζοι, κελεύσας τὴν αὐλητρίδα θάττονα ῥυθμὸν ἐπάγειν ἵει ἅμα πάντα καὶ σκέλη καὶ χεῖρας καὶ κεφαλήν. ἐπειδὴ δὲ ἀπειρήκει, κατακλινόμενος εἶπε· Τεκμήριον, ὦ ἄνδρες, ὅτι καλῶς γυμνάζει καὶ τὰ ἐμὰ ὀρχήματα. ἐγὼ γοῦν διψῶ· καὶ ὁ παῖς ἐγχεάτω μοι τὴν μεγάλην φιάλην. (...)
2 Ὡς δ’ ἀφῃρέθησαν αἱ τράπεζαι καὶ ἔσπεισάν τε καὶ ἐπαιάνισαν, ἔρχεται αὐτοῖς ἐπὶ κῶμον Συρακόσιός τις ἄνθρωπος, ἔχων τε αὐλητρίδα ἀγαθὴν καὶ ὀρχηστρίδα τῶν τὰ θαύματα δυναμένων ποιεῖν, καὶ παῖδα πάνυ γε ὡραῖον καὶ πάνυ καλῶς κιθαρίζοντα καὶ ὀρχούμενον. ταῦτα δὲ καὶ ἐπιδεικνὺς ὡς ἐν θαύματι ἀργύριον ἐλάμβανεν. ἐπεὶ δὲ αὐτοῖς ἡ αὐλητρὶς μὲν ηὔλησεν, ὁ δὲ παῖς ἐκιθάρισε, καὶ ἐδόκουν μάλα ἀμφότεροι ἱκανῶς εὐφραίνειν, εἶπεν ὁ Σωκράτης· Νὴ Δί’, ὦ Καλλία, τελέως ἡμᾶς ἑστιᾷς. οὐ γὰρ μόνον δεῖπνον ἄμεμπτον παρέθηκας, ἀλλὰ καὶ θεάματα καὶ ἀκροάματα ἥδιστα παρέχεις. καὶ ὃς ἔφη· Τί οὖν εἰ καὶ μύρον τις ἡμῖν ἐνέγκαι, ἵνα καὶ εὐωδίᾳ ἑστιώμεθα; (...)
2.8 ὁρῶ γὰρ ἔγωγε τήνδε τὴν ὀρχηστρίδα ἐφεστηκυῖαν καὶ τροχούς τινα αὐτῇ προσφέροντα. ἐκ τούτου δὴ ηὔλει μὲν αὐτῇ ἡ ἑτέρα, παρεστηκὼς δέ τις τῇ ὀρχηστρίδι ἀνεδίδου τοὺς τροχοὺς μέχρι δώδεκα. ἡ δὲ λαμβάνουσα ἅμα τε ὠρχεῖτο καὶ ἀνερρίπτει δονουμένους συντεκμαιρομένη ὅσον ἔδει ῥιπτεῖν ὕψος ὡς ἐν ῥυθμῷ δέχεσθαι αὐτούς. (...) 2.11 μετὰ δὲ τοῦτο κύκλος εἰσηνέχθη περίμεστος ξιφῶν ὀρθῶν. εἰς οὖν ταῦτα ἡ ὀρχηστρὶς ἐκυβίστα τε καὶ ἐξεκυβίστα ὑπὲρ αὐτῶν. ὥστε οἱ μὲν θεώμενοι ἐφοβοῦντο μή τι πάθῃ, ἡ δὲ θαρρούντως τε καὶ ἀσφαλῶς ταῦτα διεπράττετο. (...) 2.16 ἐκ τούτου ὁ παῖς ὠρχήσατο.
2.24 (οίνος) Ἀλλὰ πίνειν μέν, ὦ ἄνδρες, καὶ ἐμοὶ πάνυ δοκεῖ· τῷ γὰρ ὄντι ὁ οἶνος ἄρδων τὰς ψυχὰς τὰς μὲν λύπας, ὥσπερ ὁ μανδραγόρας τοὺς ἀνθρώπους, κοιμίζει,
3 Ἐκ δὲ τούτου συνηρμοσμένῃ τῇ λύρᾳ πρὸς τὸν αὐλὸν ἐκιθάρισεν ὁ παῖς καὶ ᾖσεν. ἔνθα δὴ ἐπῄνεσαν μὲν ἅπαντες· ὁ δὲ Χαρμίδης καὶ εἶπεν· Ἀλλ’ ἐμοὶ μὲν δοκεῖ, ὦ ἄνδρες, ὥσπερ Σωκράτης ἔφη τὸν οἶνον, οὕτως καὶ αὕτη ἡ κρᾶσις τῶν τε παίδων τῆς ὥρας καὶ τῶν φθόγγων τὰς μὲν λύπας κοιμίζειν, τὴν δ’ ἀφροδίτην ἐγείρειν.
6.6. Τοιούτων δὲ λόγων ὄντων ὡς ἑώρα ὁ Συρακόσιος τῶν μὲν αὑτοῦ ἐπιδειγμάτων ἀμελοῦντας, ἀλλήλοις δὲ ἡδομένους, φθονῶν τῷ Σωκράτει εἶπεν·
7.2-4 καὶ εὐθὺς τοῦτ’ εἰπὼν ἦρχεν ᾠδῆς. ἐπεὶ δ’ ᾖσεν, εἰσεφέρετο τῇ ὀρχηστρίδι τροχὸς τῶν κεραμεικῶν, ἐφ’

οὗ ἔμελλε θαυματουργήσειν. ἔνθα δὴ εἶπεν ὁ Σωκράτης· Ὦ Συρακόσιε, κινδυνεύω ἐγώ, ὥσπερ σὺ λέγεις, τῷ ὄντι φροντιστὴς εἶναι· νῦν γοῦν σκοπῶ ὅπως ἂν ὁ μὲν παῖς ὅδε ὁ σὸς καὶ ἡ παῖς ἥδε ὡς ῥᾷστα διάγοιεν, ἡμεῖς δ' ἂν μάλιστα εὐφραινοίμεθα θεώμενοι αὐτούς· ὅπερ εὖ οἶδα ὅτι καὶ σὺ βούλει. δοκεῖ οὖν μοι τὸ μὲν εἰς μαχαίρας κυβιστᾶν κινδύνου ἐπίδειγμα εἶναι, ὃ συμποσίῳ οὐδὲν προσήκει. καὶ μὴν τό γε ἐπὶ τοῦ τροχοῦ ἅμα περιδινουμένου γράφειν τε καὶ ἀναγιγνώσκειν θαῦμα μὲν ἴσως τί ἐστιν, ἡδονὴν δὲ οὐδὲ ταῦτα δύναμαι γνῶναι τίν' ἂν παράσχοι. οὐδὲ μὴν τό γε διαστρέφοντας τὰ σώματα καὶ τροχοὺς μιμουμένους ἥδιον ἢ ἡσυχίαν ἔχοντας τοὺς καλοὺς καὶ ὡραίους θεωρεῖν.
7.5 εἰ δὲ ὀρχοῖντο πρὸς τὸν αὐλὸν σχήματα ἐν οἷς Χάριτές τε καὶ Ὧραι καὶ Νύμφαι γράφονται, πολὺ ἂν οἶμαι αὐτούς γε ῥᾷον διάγειν καὶ τὸ συμπόσιον πολὺ ἐπιχαριτώτερον εἶναι. ὁ οὖν Συρακόσιος, Ἀλλὰ ναὶ μὰ τὸν Δί', ἔφη, ὦ Σώκρατες, καλῶς τε λέγεις καὶ ἐγὼ εἰσάξω θεάματα ἐφ' οἷς ὑμεῖς εὐφρανεῖσθε.
9.2-7 Ἐκ δὲ τούτου πρῶτον μὲν θρόνος τις ἔνδον κατετέθη, ἔπειτα δὲ ὁ Συρακόσιος εἰσελθὼν εἶπεν· Ὦ ἄνδρες, Ἀριάδνη εἴσεισιν εἰς τὸν ἑαυτῆς τε καὶ Διονύσου θάλαμον· μετὰ δὲ τοῦθ' ἥξει Διόνυσος ὑποπεπωκὼς παρὰ θεοῖς καὶ εἴσεισι πρὸς αὐτήν, ἔπειτα παιξοῦνται πρὸς ἀλλήλους. ἐκ τούτου πρῶτον μὲν ἡ Ἀριάδνη ὡς νύμφη κεκοσμημένη παρῆλθε καὶ ἐκαθέζετο ἐπὶ τοῦ θρόνου. οὔπω δὲ φαινομένου τοῦ Διονύσου ηὐλεῖτο ὁ βακχεῖος ῥυθμός. ἔνθα δὴ ἠγάσθησαν τὸν ὀρχηστοδιδάσκαλον. εὐθὺς μὲν γὰρ ἡ Ἀριάδνη ἀκούσασα τοιοῦτόν τι ἐποίησεν ὡς πᾶς ἂν ἔγνω ὅτι ἀσμένη ἤκουσε· καὶ ὑπήντησε μὲν οὒ οὐδὲ ἀνέστη, δήλη δ' ἦν μόλις ἠρεμοῦσα. ἐπεί γε μὴν κατεῖδεν αὐτὴν ὁ Διόνυσος, ἐπιχορεύσας ὥσπερ ἂν εἴ τις φιλικώτατα ἐκαθέζετο ἐπὶ τῶν γονάτων, καὶ περιλαβὼν ἐφίλησεν αὐτήν. ἡ δ' αἰδουμένῃ μὲν ἐῴκει, ὅμως δὲ φιλικῶς ἀντιπεριελάμβανεν. οἱ δὲ συμπόται ὁρῶντες ἅμα μὲν ἐκρότουν, ἅμα δὲ ἐβόων αὖθις. ὡς δὲ ὁ Διόνυσος ἀνιστάμενος συνανέστησε μεθ' ἑαυτοῦ τὴν Ἀριάδνην, ἐκ τούτου δὴ φιλούντων τε καὶ ἀσπαζομένων ἀλλήλους σχήματα παρῆν θεάσασθαι. οἱ δ' ὁρῶντες ὄντως καλὸν μὲν τὸν Διόνυσον, ὡραίαν δὲ τὴν Ἀριάδνην, οὐ σκώπτοντας δὲ ἀλλ' ἀληθινῶς τοῖς στόμασι φιλοῦντας, πάντες ἀνεπτερωμένοι ἐθεῶντο. καὶ γὰρ ἤκουον τοῦ Διονύσου μὲν ἐπερωτῶντος αὐτὴν εἰ φιλεῖ αὐτόν, τῆς δὲ οὕτως ἐπομνυούσης <ὥστε> μὴ μόνον τὸν Διόνυσον ἀλλὰ καὶ τοὺς παρόντας ἅπαντας συνομόσαι ἂν ἦ μὴν τὸν παῖδα καὶ τὴν παῖδα ὑπ' ἀλλήλων φιλεῖσθαι. ἐῴκεσαν γὰρ οὐ δεδιδαγμένοις τὰ σχήματα ἀλλ' ἐφειμένοις πράττειν ἃ πάλαι ἐπεθύμουν. τέλος δὲ οἱ συμπόται ἰδόντες περιβεβληκότας τε ἀλλήλους καὶ ὡς εἰς εὐνὴν ἀπιόντας, οἱ μὲν ἄγαμοι γαμεῖν ἐπώμνυσαν, οἱ δὲ γεγαμηκότες ἀναβάντες ἐπὶ τοὺς ἵππους ἀπήλαυνον πρὸς τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας, ὅπως τούτων τύχοιεν. Σωκράτης δὲ καὶ τῶν ἄλλων οἱ ὑπομείναντες πρὸς Λύκωνα καὶ τὸν υἱὸν σὺν Καλλίᾳ περιπατήσοντες ἀπῆλθον. αὕτη τοῦ τότε συμποσίου κατάλυσις ἐγένετο.

Ὀδύσσεια **1.106-7**
εὗρε δ' ἄρα μνηστῆρας ἀγήνορας· οἱ μὲν ἔπειτα
πεσσοῖσι προπάροιθε θυράων θυμὸν ἔτερπον

Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* **11.58**
ΚΟΤΤΑΒΙΣ. Ἁρμόδιος ὁ Λεπρεάτης ἐν τῷ περὶ τῶν κατὰ Φιγάλειαν Νομίμων (FHG IV 411) διεξιὼν περὶ τῶν ἐπιχωρίων δείπνων γράφει καὶ ταῦτα· 'καθαγισάντων ταῦτα ἐν κεραμέᾳ κοτταβίδι πιεῖν ἑκάστῳ μικρόν, καὶ ὁ προσφέρων ἂν εἶπεν «εὐδειπνίας». Ἡγήσανδρος δ' ὁ Δελφὸς ἐν Ὑπομνήμασιν, ὧν ἀρχὴ «ἐν τῇ ἀρίστῃ πολιτείᾳ», φησίν (FHG IV 419)· «ὁ καλούμενος κότταβος παρῆλθεν εἰς τὰ συμπόσια καὶ περὶ Σικελίαν, ὥς φησιν Δικαίαρχος (FHG II 247), πρῶτον εἰσαγαγόντων. τοσαύτη δὲ ἐγένετο σπουδὴ περὶ τὸ ἐπιτήδευμα ὥστε εἰς τὰ συμπόσια παρεισφέρειν ἆθλα κοτταβεῖα καλούμενα. εἶτα κύλικες αἱ πρὸς τὸ πρᾶγμα χρήσιμαι μάλιστ' εἶναι δοκοῦσαι κατεσκευάζοντο, καλούμεναι κοτταβίδες. πρὸς δὲ τούτοις οἶκοι κατεσκευάζοντο κυκλοτερεῖς, ἵνα πάντες εἰς τὸ μέσον τοῦ κοττάβου τεθέντος ἐξ ἀποστήματος ἴσου καὶ τόπων ὁμοίων ἀγωνίζοιντο περὶ τῆς νίκης. οὐ γὰρ μόνον ἐφιλοτιμοῦντο βάλλειν ἐπὶ τὸν σκοπόν, ἀλλὰ καὶ καλῶς ἕκαστα αὐτῶν. ἔδει γὰρ εἰς τὸν ἀριστερὸν ἀγκῶνα ἐρείσαντα καὶ τὴν δεξιὰν ἀγκυλώσαντα ὑγρῶς ἀφεῖναι τὴν λάταγα· οὕτω γὰρ ἐκάλουν τὸ πῖπτον ἐκ τῆς κύλικος ὑγρόν· ὥστε ἔνιοι μεῖζον ἐφρόνουν ἐπὶ τῷ καλῶς κοτταβίζειν τῶν ἐπὶ τῷ ἀκοντίζειν μέγα φρονούντων».

Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* **10.427D**
ἀλλ' ἦν ἀπ' ἀρχῆς τὸ μὲν σπένδειν ἀποδεδομένον τοῖς θεοῖς, ὁ δὲ κότταβος τοῖς ἐρωμένοις. ἐχρῶντο γὰρ ἐπιμελῶς τῷ κοτταβίζειν ὄντος τοῦ παιγνίου Σικελικοῦ, καθάπερ καὶ Ἀνακρέων ὁ Τήιος
πεποίηκε (fr. 53 B)·
Σικελὸν κότταβον ἀγκύλῃ λατάζων.
διὸ καὶ τὰ σκολιὰ καλούμενα μέλη τῶν ἀρχαίων ποιητῶν πλήρη ἐστί· λέγω δ' οἷον καὶ Πίνδαρος πεποίηκε (fr. 128)·
Χάριτάς τ' Ἀφροδισίων ἐρώτων,
ὄφρα σὺνχειμαμάρωι μεθύων Ἀγάθωνι δὲ βάλω

κότταβον.

Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* **11.782D-F**
ΑΓΚΥΛΗ ποτήριον πρὸς τὴν τῶν κοττάβων παιδιὰν χρήσιμον. Κρατῖνος (I 93 K)·
πιεῖν δὲ θάνατος οἶνον, ἂν ὕδωρ ἐπῇ.
ἀλλ' ἴσον ἴσῳ μάλιστ' ἀκράτου δύο χοᾶς
πίνουσ' ἀπ' ἀγκύλης, ἐπονομάζουσ' <ἅμα>
ἵησι λάταγας τῷ Κορινθίῳ πέει.
καὶ Βακχυλίδης (fr. 24 B)·
εὖτε τὴν ἀπ' ἀγκύλης ἵησι τοῖς νεανίαις,
λευκὸν ἀντείνουσα πῆχυν.
ἐντεῦθεν ἐννοοῦμεν τοὺς παρ' Αἰσχύλῳ (fr. 179 N) ἀγκυλητοὺς κοττάβους. λέγονται δὲ καὶ δόρατα ἀγκυλητὰ καὶ μεσάγκυλα ἄλλα· ἀπὸ ἀγκύλης ἤτοι τῆς δεξιᾶς χειρός. καὶ ἡ κύλιξ δὲ [ἡ] ἀγκύλη διὰ τὸ ἐπαγκυλοῦν τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐν τῇ προέσει. ἦν γὰρ τοῖς παλαιοῖς πεφροντισμένον καλῶς καὶ εὐσχημόνως κότταβον προίεσθαι. καὶ οἱ πολλοὶ ἐπὶ τούτῳ μᾶλλον ἐφρόνουν μέγα ἢ ἐπὶ τῷ εὖ ἀκοντίζειν. ὠνομάσθη οὖν ἀπὸ τοῦ τῆς χειρὸς σχηματισμοῦ, ὃν ποιούμενοι εὐρύθμως ἐρρίπτουν εἰς τὸ κοττάβιον. καὶ οἴκους δὲ ἐπιτηδείους κατεσκεύαζον εἰς ταύτην τὴν παιδιάν. ὅτι παρὰ Τιμαχίδᾳ αἰακίς ἡ κύλιξ καλεῖται.

Κριτήρια αξιολόγησης

1. Ασκήσεις – ερωτήσεις για Λατρευτική ζωή

1. Να αναφέρετε τις κατηγορίες αναθημάτων που μπορούσαν να προσφέρουν οι πιστοί στο ιερό μιας θεότητας.
2. Για ποιους λόγους μπορεί να απαγορευόταν η είσοδος ορισμένων προσώπων ή η τέλεση ορισμένων πράξεων σε ένα ιερό; Να αναφέρετε σχετικά παραδείγματα.
3. Τι γνωρίζετε για τους Χόες ως εορτή και ως ομώνυμο σχήμα αγγείου;
4. Ποιος ήταν ο ρόλος της κανηφόρου στις εορταστικές πομπές;
5. Σε ποια δρώμενα χρησιμοποιούνταν τα παρακάτω αγγεία ή σκεύη:
   φιάλη, λίκνον, πλημοχόη (κέρνος), κανοῦν
6. Τι σημαίνουν οι παρακάτω λέξεις, να δώσετε έναν ορισμό:
   απαρχή, βάκχος, μέτοικος, πόπανον, κυκεών, ανάθημα, μύστης
7. Να αναφέρετε και να περιγράψετε εορτές στις οποίες συμμετείχαν μόνο γυναίκες.
8. Να περιγράψετε τα στάδια των Μεγάλων Ελευσινίων μυστηρίων.
9. Τι είδους δρώμενα απεικονίζονται σε αγγεία που σχετίζονται με εορτές της Άρτεμης;
10. Πώς παριστάνονται οι λατρευτές, άνδρες και γυναίκες, σε πομπικές σκηνές στα αγγεία και στα αναθηματικά ανάγλυφα;

2. Ασκήσεις – αντιστοίχιση για Λατρευτική ζωή

1. Να αντιστοιχίσετε κάθε λέξη της πρώτης στήλης με τη σωστή λέξη της δεύτερης. Μόνο μία δυνατότητα αντιστοίχισης είναι σωστή.

α)	φιάλη	αφιέρωμα
	δεκάτη	πομπή
	θύρσος	χοιρίδια
	κανοῦν	σφάγιον
	λίκνον	μυστήρια
	θεσμοί	σπονδή
	εποπτεία	βρέφος
	επιφάνεια	ιέρεια
	στέμματα	Βάκχες
	κλειδί	θεότητα
β)	Ηφαίστεια	Βραυρών
	Παναθήναια	κήποι
	Ἀρρηφόρια	λαμπαδηδρομία
	Θεσμοφόρια	Τελεστήριον
	Πλυντήρια	Κηφισός
	Ξενοκράτεια	εργαστίναι
	Ἀδώνια	κίστη
	Ἐλευσίνια	καλλιγένεια
	Ἄρκτοι	Ζευς Μειλίχιος
	Διάσια	Αθηνά Πολιάς

3. Ασκήσεις – ακροστιχίδα για Λατρευτική ζωή

Να συμπληρώσετε τις ζητούμενες λέξεις και να βρείτε ποια λέξη σχηματίζεται από τα αρχικά τους.
Να δώσετε σε μία παράγραφο τον ορισμό της σχηματισμένης λέξης.

α)		Ιερό λειτούργημα για τα κορίτσια της Αθήνας
		Υφαινόταν από τις Αθηναίες για την πολιούχο θεά
		Ένας από τους λόγους για την ανάθεση σε ιερά
		Τη φορούσαν οι λατρευτές αλλά και οι συμποσιαστές
		Μία από τις παραλλαγές της οινοχόης
		Μία από τις κόρες του Ασκληπιού
		Καρπός που συνδέεται με την ευγονία
		Θεότητα των Ελευσινίων μυστηρίων που σχετίζεται με το Διόνυσο
		Ένας από τους πιο παραδοσιακούς αγώνες στα Παναθήναια

4. Ασκήσεις-παράλληλα κείμενα με ερωτήσεις για Λατρευτική ζωή

1. Εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, Τρίτη 11 Μαΐου 2010
Η Νίκη του Καλλίμαχου θα ξαναπετάξει στο Μουσείο της Ακρόπολης
Της Ν. ΚΟΝΤΡΑΡΟΥ - ΡΑΣΣΙΑ

Σε ύψος πέντε μέτρων πάνω στον ενεπίγραφο κίονά της θα στηθεί μέσα στο Μουσείο της Ακρόπολης η περίφημη Νίκη του Καλλίμαχου. Πρόκειται για ένα γυναικείο άγαλμα από παριανό μάρμαρο που αφιερώθηκε στη θεά Αθηνά και στήθηκε δίπλα στον Παρθενώνα για να τιμηθεί μετά θάνατον ο πολέμαρχος Καλλίμαχος, χάρη στην ψήφο του οποίου αποφασίστηκε να γίνει η Μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.) τη συγκεκριμένη μέρα και ώρα, στην πεδιάδα του Μαραθώνα, προσφέροντας έτσι μια ιστορική νίκη στο γένος των Ελλήνων έναντι των Περσών.

Η Νίκη του Καλλίμαχου βρέθηκε σπασμένη σε δύο κομμάτια. Το άγαλμα θα ξαναστηθεί πάνω στον ιωνικό κίονά του, όπως τον έβλεπαν οι Αθηναίοι δίπλα στον Παρθενώνα. Η ανασύσταση του κατακερματισμένου αυτού γλυπτού γίνεται σε μια περίοδο σημαδιακή για τη χώρα μας, τώρα που χρειάζεται όσο ποτέ να νικήσει τις εξωτερικές επιθέσεις που δέχεται όπως και τις δικές της αδυναμίες, και την ώρα που ετοιμάζεται να γιορτάσει τα 2.500 χρόνια της Μάχης του Μαραθώνα.

Το άγαλμα της Νίκης του Καλλίμαχου έχει βρεθεί στην Ακρόπολη σπασμένο στα δύο. Από το γλυπτό λείπει το κεφάλι, μικρό τμήμα του βραχίονα και του κορμού. Είναι εμφανή τα σημάδια από τη στερέωση του περιδέραιου και τα φτερά. Στο παλιό Μουσείο της Ακρόπολης βρέθηκαν κι άλλα κομμάτια του αγάλματος, τα οποία εμπλουτίστηκαν με θραύσματα από τους λιθοσωρούς των διασπάρτων του βράχου. Επίσης εδώ και χρόνια φυλάσσονταν στο Επιγραφικό Μουσείο τμήματα του ενεπίγραφου κίονα του μνημείου.

Όλα αυτά συγκεντρώθηκαν, συγκολλώνται και συντηρούνται με σκοπό να ξαναγεννηθεί η τιμητική αφιέρωση στον Καλλίμαχο που τάχθηκε υπέρ της άποψης του Μιλτιάδη στην αμφίρροπη ψηφοφορία των στρατηγών (είχαν ψηφίσει πέντε υπέρ και πέντε κατά) για την έναρξη της μάχης.

Τα τμήματα του κίονα και του αγάλματος που σώζονται φέρουν σημάδια κρούσης από πολύ βαρύ αντικείμενο, κάτι που δείχνει μανία καταστροφής. Δεν αποκλείεται να το έσπασαν οι Πέρσες όταν δέκα χρόνια μετά τη Μάχη του Μαραθώνα εισέβαλαν στην Αττική, έκαψαν και λεηλάτησαν τα μνημεία της Ακρόπολης.

Η ταύτιση του αγάλματος ως ανάθημα με αναπαράσταση Νίκης έγινε με βάση την επιγραφή η οποία σώζεται αποσπασματικά. Έχουμε μόλις το 35% του κειμένου, γεγονός που επιτρέπει στους αρχαιολόγους να δίνουν διάφορες ερμηνείες. Ο Μανώλης Κορρές* που έχει αναλάβει το έργο ανασύνθεσης του μνημείου θεωρεί επικρατέστερη την άποψη ότι εξαίρεται ο Καλλίμαχος και η συμβολή του στη μάχη όπου έπεσε μαχόμενος.

Αναγνωρίζοντας οι Αθηναίοι τη συμβολή του σ' αυτή τη μάχη ανάρτησαν το άγαλμα της Νίκης δίπλα στον Παρθενώνα. Έχει άλλωστε εντοπιστεί και το σημείο στερέωσης του βάθρου, σύμφωνα με τον κ. Κορρέ. Αγνοείται, ωστόσο, ο προσανατολισμός που είχε το άγαλμα. Ο ίδιος θεωρεί πως «η Νίκη, λογικά, θα έπρεπε να έρχεται από τον Μαραθώνα και να προσγειώνεται στον Παρθενώνα. Όχι σε αυτόν που βλέπουμε σήμερα, αλλά στον παλαιότερο ναό, που καταστράφηκε από τους Πέρσες».

Ο κ. Κορρές βρήκε «υπεραρκετό» το υλικό που είχε στη διάθεσή του για την ανασύνθεση της Νίκης του Καλλίμαχου. Σκοπεύει μάλιστα να τοποθετήσει στο άγαλμα και το μεταλλικό κηρύκειο που κρατούσε, παρ' όλο που λείπει τμήμα του βραχίονα. Θα εντάξει βεβαίως και το τμήμα της επιγραφής του κίονα πάνω στον οποίο ήταν το γλυπτό. Η εργασία αυτή βρίσκεται ήδη σε πορεία ολοκλήρωσης και πολύ σύντομα αναμένεται να πάρει το έργο τη θέση του στην ψηλοτάβανη αίθουσα των Αρχαϊκών μαζί με τα γλυπτά αυστηρού ρυθμού που βλέπεις μετά τις περίφημες Κόρες και τους Ιππείς. Θα φωτίζεται, όπως και όλα τα αριστουργήματα αυτής της ενότητας, από το φως της ημέρας που εισέρχεται από τα γυάλινα φατνώματα της οροφής.

* Καθηγητής Αρχιτεκτονικής της αρχαιότητας στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο.

Ερωτήσεις:

α) Ποια τμήματα του αγάλματος και της βάσης του αποκαταστάθηκαν για την επανέκθεση του γλυπτού το 2010 στο νέο Μουσείο της Ακρόπολης;

β) Πώς αντιμετωπίζεται στο δημοσιογραφικό κείμενο το ζήτημα της συντήρησης και της επανέκθεσης της Νίκης του Καλλιμάχου;

2. Εφημερίδα ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 30.07.2015
Δεσποτικό, το μεγαλύτερο ιερό μετά τη Δήλο
της ΓΙΩΤΑ ΣΥΚΚΑ

Αρχαιολόγοι και συντηρητές εργάστηκαν για ακόμα ένα καλοκαίρι πάνω από σημαντικές ανασκαφικές θέσεις στο ακατοίκητο νησάκι του Δεσποτικού, επιβεβαιώνοντας ότι εκεί λειτούργησε το μεγαλύτερο ιερό μετά αυτό της Δήλου.

Κάθε χρόνο τα ευρήματα που έρχονται στο φως στο ακατοίκητο νησάκι του Δεσποτικού, δυτικά της Αντιπάρου, επιβεβαιώνουν ότι εκεί χτίστηκε και λειτούργησε ένα μεγάλο και οργανωμένο αρχαϊκό ιερό με φήμη και πλούτο, που έχτισαν οι κάτοικοι της αρχαίας Πάρου μόνο και μόνο για να εδραιώσουν την κυριαρχία τους στο Αιγαίο. Η ακμή του χρονολογείται στον 6ο αιώνα π.Χ., ενώ τα πρωιμότερα ίχνη λατρείας ανάγονται στη γεωμετρική εποχή. Αγαπημένη θεότητα κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο ήταν ο Απόλλωνας και έπειτα η θεά Εστία με το επίθετο «Ισθμία». Όσο για τα ευρήματα που ήρθαν στο φως από το 1997 που ανασκάπτεται, είναι 13 κτίρια στα οποία φέτος προστέθηκαν ακόμη δύο. Όπως λέει άλλωστε στην «Κ» ο ανασκαφέας του, κ. Γιάννος Κουράγιος (Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων), «πρόκειται για το μεγαλύτερο σε έκταση ιερό μετά απ' αυτό της Δήλου», ενώ η αποκάλυψή του έχει αλλάξει ριζικά την εικόνα που έχουμε για το λατρευτικό τοπίο των γεωμετρικών και αρχαϊκών Κυκλάδων.

Δύο νέα συγκροτήματα με πολλά δωμάτια, σχιστολιθικές πλάκες στο δάπεδο, αγωγούς αλλά και πολλά κινητά ευρήματα είναι ο απολογισμός των φετινών ερευνών που ξεκίνησαν στο τέλος Μαΐου και διήρκεσαν ώς τις αρχές Ιουλίου. Σε αυτό το διάστημα αποκαλύφθηκε ένα ιδιαίτερα πολύπλοκης κάτοψης κτιριακό συγκρότημα συνολικών διαστάσεων 35x15 μ., το οποίο βρίσκεται στη νότια πλευρά του αρχαϊκού τεμένους δίπλα στη νότια είσοδο του ιερού που είχε βρεθεί τα προηγούμενα χρόνια. Το νέο συγκρότημα ανήκει στην αρχαϊκή περίοδο και γνώρισε διάφορες οικοδομικές φάσεις, με επεκτάσεις και προσθήκες δωματίων κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο. Τμήμα του περιλαμβάνει οικοδόμημα, διαστάσεων 20x12 μ., που αποτελείται από πέντε δωμάτια με πλακόστρωτα δάπεδα και εσωτερικές κατασκευές μάλλον για τελετουργική χρήση, επίσης μεγάλο ανοιχτό αίθριο και επιβλητική είσοδο.

Δυτικά αυτού του συγκροτήματος αποκαλύφθηκε ακόμη ένα μεγάλο κτίριο αποτελούμενο από τέσσερα δωμάτια. Σε ένα από αυτά βρέθηκε χτιστός τετράγωνος βωμός από σχιστολιθικές πλάκες ενώ αποκαλύφθηκε ποσότητα κεραμικής και θραύσματα αγγείων με εγχάρακτες επιγραφές του ονόματος του Απόλλωνα, που επιβεβαιώνει για ακόμη μία φορά τη λατρεία του στο νησί. Όπως υποστηρίζει ο κ. Γ. Κουράγιος, ο χώρος σχετιζόταν με θυσίες. «Απόδειξη είναι η σχάρα και τα τμήματα από πάτους αγγείων που βρέθηκαν κοντά. Πρόκειται για 33 ενεπίγραφα όστρακα στα οποία είναι χαραγμένα τα αρχικά ΑΠ του Απόλλωνα». Στην ανασκαφή, όπου είχαμε ώς σήμερα 65 τμήματα αρχαϊκών Κούρων, έξι κεφαλές Κούρων και 25 βάσεις, βρέθηκαν φέτος θραύσμα από την κνήμη ποδιού αρχαϊκού Κούρου και τρία θραύσματα κάτω άκρων. Επίσης, τμήμα μιας ιδιαίτερης μαρμάρινης αρχαϊκής βάσης αγάλματος με την πλίνθο της, η οποία φέρει την επιγραφή

(Α)ΝΕΘΗ (ΚΕ), ακέραιο πήλινο ακροκέραμο, θραύσματα ερυθρόμορφου κρατήρα με παράσταση του θεού Διονύσου, περισσότερα από 20 μελαμβαφή λυχνάρια, 33 ενεπίγραφα θραύσματα σκύφων και κυλίκων με το όνομα του Απόλλωνα (Α, ΑΠ, ΑΠΟΛ), θραύσματα μηλιακών-παριανών αγγείων και μελανόμορφων αγγείων αττικής προέλευσης (τέλη 6ου αι. π.Χ.), πήλινη αρχαϊκή λεκάνη με περίτεχνες λαβές, χάλκινα αντικείμενα κ.ά.

Τι δείχνουν όλα αυτά; «Για άλλη μία φορά επιβεβαιώνεται ότι η Πάρος και η Νάξος στα αρχαϊκά χρόνια προσπαθούσαν να κυριαρχήσουν για πολιτικούς λόγους στο Αιγαίο, κάτι που έχασαν μετά την κυριαρχία της Αθήνας στην περιοχή και την ανάπτυξη της Δήλου, μιας τεράστιας πόλης στην οποία γινόταν το ξέπλυμα του χρήματος και βέβαια όλο το εμπόριο. Όλα τα χρήματα ήταν εκεί. Την ίδια εποχή όμως, οι Πάριοι ήθελαν να κάνουν κάτι ανάλογο στο Δεσποτικό. Ύστερα από 17 χρόνια ανασκαφών αποδεικνύεται πως το ιερό που λειτούργησε στο Δεσποτικό ήταν μεγαλύτερο απ' όσο υπολογίζαμε. Το περίεργο είναι ότι δεν διασώζονται επιγραφές». Ο λόγος; «Είναι φανερό πως οι Αθηναίοι ήθελαν να το εξαφανίσουν για πολιτικούς λόγους. Όχι να τους τιμωρήσουν επειδή πήγαν με τους Πέρσες (μήδισαν) αλλά εξαιτίας του πλούτου που είχε η Πάρος λόγω του μαρμάρου της».

Στο Δεσποτικό πάντως, εκτός από τη συστηματική έρευνα, πραγματοποιούνται και αναστηλωτικές εργασίες με στόχο να δοθεί η τρίτη διάσταση των μνημείων. Οι μαρμαροτεχνίτες ολοκλήρωσαν την α΄ φάση της προμελέτης αναστήλωσης του ναού και του τελετουργικού εστιατορίου που έχει ήδη εγκριθεί από το ΚΑΣ. Στόχος της διεπιστημονικής ομάδας (αρχαιολόγοι Κ. Νταϊφά, δρ Α. Αλεξανδρίδου, συντηρητές Γ. Καράμπαλης, Κ. Αλεξίου, αρχιτέκτονες δρ A. Ohnesorg, δρ Κ. Παπαγιάννη, Γ. Ορεστίδης, τοπογράφος Δ. Ορεστίδης, γεωλόγος δρ E. Draganits, ζωοαρχαιολόγος δρ S. Davis κ.ά.) είναι να προχωρήσει η αναστήλωση και να γίνει κατανοητός ο αρχαιολογικός χώρος όπως αυτός της Καρθαίας στην Κέα και του Σαγκριού στη Νάξο.

Ερωτήσεις:

α) Ποιες θεότητες λατρεύονταν στο Δεσποτικό και ποιες είναι οι περίοδοι λειτουργίας και ακμής του ιερού εκεί;

β) Τι είδους αναθήματα αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές στο ιερό του Δεσποτικού;

γ) Με ποιους τρόπους γίνεται προσπάθεια να αναδειχτεί το ιερό και να συνεχιστούν οι ανασκαφικές έρευνες;

5. Ασκήσεις-ερωτήσεις για Εκπαίδευση

1. Ποιες κατηγορίες δασκάλων υπήρχαν στα σχολεία της αρχαίας Αθήνας και πώς απεικονίζονται στις παραστάσεις των αγγείων;
2. Η μορφή του μαθητή μέσα από τις γραμματειακές και τις εικονογραφικές πηγές.
3. Πώς απεικονίζονται οι έφηβοι στα αττικά ερυθρόμορφα αγγεία;
4. Τι σημαίνουν οι ακόλουθοι όροι:
   α) ἐφηβεία, β) δοκιμασία, γ) γηροβοσκία, δ) ἀποστοματίζειν
5. Να περιγράψετε μια τυπική «σκηνή σχολείου» στην αγγειογραφία και στην αρχαία γραμματεία.
6. Ποιες είναι οι βασικές διαφορές ανάμεσα στην αρχαία και τη νέα παιδεία;
7. Οι κατηγορίες των δασκάλων στην αρχαία εκπαίδευση
8. Τι γνωρίζουμε από την αθηναϊκή νομοθεσία για τη λειτουργία των διδασκαλείων και τη σχέση δασκάλων-μαθητών;

6. Ασκήσεις-ερωτήσεις για Συμπόσια

1. Να διαβάσετε το *Συμπόσιον* του Ξενοφώντα και να αποδελτιώσετε τα βασικά πραγματολογικά στοιχεία που αποκομίζουμε από αυτό για τα συστατικά ενός συμποσίου στην κλασική Αθήνα.
2. Τι είδους ποιητικές συνθέσεις παρουσιάζονταν στο πλαίσιο του συμποσίου;
3. Να αναφέρετε παραδείγματα από την αρχαία γραμματεία στα οποία αναγνωρίζεται / με τα οποία τεκμηριώνεται η παιδαγωγική αξία των συμποσίων.
4. Τι σημαίνουν οι παρακάτω λέξεις στο πλαίσιο του συμποσίου, να δώσετε έναν ορισμό:
   αρύταινα, ἄκλητος, κλίνη, ορχηστρίς, μίτρα, αἴσακος
5. Να περιγράψετε μία σκηνή συμποσίου σε μία ερυθρόμορφη κύλικα των ύστερων αρχαϊκών χρόνων.
6. Ποια αγγεία και άλλα αντικείμενα απεικονίζονται στην παράσταση της Εικ. 51α;

7. Ασκήσεις-παράλληλο κείμενο με ερωτήσεις για Συμπόσια

1. Εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ 04/07/1999
Γιατί οι αρχαίοι «έβαζαν νερό» στο κρασί τους
ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΜΙΧΑΛΗΣ Α.

Οι πρόγονοί μας, γράφει ο Μ. Α. Τιβέριος, σπάνια έπιναν «άκρατον τον οίνον». Η μείξη του με νερό τους εξασφάλιζε, εκτός από την πνευματική διαύγεια και την ψύξη του ποτού.

Συχνά, και ιδιαίτερα τώρα το καλοκαίρι, γίνομαι αποδέκτης ερωτημάτων σχετικών με το αν οι αρχαίοι Έλληνες είχαν υποκατάστατα των σημερινών ψυγείων και ακόμη αν είχαν τη δυνατότητα να ψύχουν τα διάφορα ποτά τους. Και στα δύο αυτά ερωτήματα η απάντηση είναι θετική. Ωστόσο ακόμη και η πιο σύντομη ανάπτυξή τους απαιτεί έκταση που ξεπερνά τον περιορισμένο χώρο μιας επιφυλλίδας. Έτσι θα περιοριστώ στο δεύτερο ερώτημα, επιφυλασσόμενος σε μια άλλη, ελπίζω επίσης καλοκαιριάτικη, επιφυλλίδα να ασχοληθώ και με το πρώτο. Όπως είναι γνωστό, το κατ' εξοχήν ποτό των αρχαίων Ελλήνων ήταν ο «θείος οίνος». Άνδρες, γυναίκες και παιδιά γεύονταν το ένθεο αυτό ποτό και ιδιαίτερα οι πρώτοι, που συνομιλούσαν και φλυαρούσαν ατέλειωτες ώρες κάθε μέρα στους ανδρώνες πίνοντας κρασί. Οι συμμετέχοντες στις κρασοκατανύξεις αυτές συνήθως δεν έχαναν τη διαύγεια του νου τους επειδή το κρασί που κατανάλωναν ήταν νερωμένο. Σπάνια, και για πολύ συγκεκριμένους σκοπούς, οι αρχαίοι Έλληνες έπιναν ανέρωτο κρασί, «άκρατον οίνον». Η ανάμειξη του κρασιού με το νερό γινόταν μέσα σε μεγάλα ευρύστομα αγγεία, γνωστά ως κρατήρες, και η συνήθης αναλογία ήταν τρία μέρη νερού προς ένα οίνου. Αυτή την αναλογία προτείνει και ο Ησίοδος, ο ποιητής της υπαίθρου, δεν λείπουν ωστόσο γραπτές μαρτυρίες που κάνουν λόγο για μείξη με νερό σε μεγαλύτερη αναλογία. Αυτή ακριβώς η κυριαρχία του νερού ήταν που απέτρεπε πολλές δυσάρεστες καταστάσεις για τους πότες. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια που βάζει ο κωμικός ποιητής Αλέξις (4ος-3ος αι. π.Χ.) στο στόμα του Σόλωνα: «Ήδη από τα κάρα τον πουλάνε (τον οίνον) νερωμένο, όχι βέβαια για να κερδίσουν κάτι παραπάνω, αλλά γιατί προνοούν για τους αγοραστές, να έχουν μετά την οινοποσία το κεφάλι ελαφρύ» (μτφρ. Μ. Κοπιδάκη).

Το νερό που χρησιμοποιούσαν για το αραίωμα του κρασιού φρόντιζαν να προέρχεται από «σκιαράν παγάν» (πηγή), από «κρήνην αέναον και απόρρυτον» ή από «ψυχρόν φρέαρ». Έτσι μαζί με τη μείξη του κρασιού τους οι αρχαίοι πετύχαιναν συγχρόνως και την ψύξη του. Πολύ διαδεδομένη ήταν και η πρακτική να χρησιμοποιούν και νερό που προερχόταν από λιώσιμο χιονιού, το οποίο, ως γνωστόν, το συντηρούσαν ακόμη και το καλοκαίρι και το εμπορεύονταν. Ωστόσο, είχαν εφεύρει και ιδιαίτερους τρόπους ψύξης του κρασιού. Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. επινόησαν ένα αγγείο ειδικής κατασκευής που επέτρεπε την ψύξη του οίνου και τη διατήρησή του σε ψυχρή κατάσταση όσο αυτός βρισκόταν αποθηκευμένος σε μεγάλα στενόστομα αγγεία, στους αμφορείς, προτού μεταφερθεί στους κρατήρες. Πιο συγκεκριμένα κατασκεύασαν έναν ειδικό τύπο αμφορέα με κύριο γνώρισμα τα διπλά του τοιχώματα. Με τη βοήθεια των εσωτερικών τοιχωμάτων δημιουργούνταν ο κατ' εξοχήν χώρος του αγγείου, μέσα στον οποίο έχυναν, από το στόμιό του, το κρασί. Ο χώρος που σχηματιζόταν από τα εξωτερικά τοιχώματα και περιέβαλλε τον εσωτερικό γέμιζε με τη βοήθεια μιας προχοής που βρισκόταν στο πάνω μέρος με ψυχρό νερό ή χιόνι. Έτσι πετύχαιναν τη μόνιμη ψύξη του κρασιού, αφού εύκολα μπορούσαν να ανανεώνουν το ψυκτικό μέσο, όταν αυτό έλιωνε και ζεσταινόταν, με φρέσκο. Διαμέσου μιας οπής που βρισκόταν στο κάτω μέρος του αγγείου απομάκρυναν το ζεστό νερό και στη συνέχεια, σφραγίζοντάς την, έριχναν στον εξωτερικό χώρο του φρέσκο χιόνι ή κρύο νερό. Τέτοια αγγεία, γνωστά στους αρχαιολόγους ως αμφορείς-ψυκτήρες, κατασκευάζονταν στο δεύτερο μισό του 6ου αι. π.Χ. στην Αθήνα, αλλά και σε ένα άλλο μέρος του αρχαίου ελληνικού κόσμου, πιθανόν στο Ρήγιο της Μεγάλης Ελλάδας, στη Ν. Ιταλία. Ανάλογες κατασκευαστικές λεπτομέρειες που πετύχαιναν την ψύξη του κρασιού και γενικότερα υγρών συναντούμε σποραδικά και σε άλλα οινοφόρα αγγεία των αρχαίων Ελλήνων, όπως π.χ. σε οινοχόες.

Μέσα στο τρίτο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. αθηναίοι κεραμείς βρήκαν έναν άλλο τρόπο ψύξης κρασιού που εξυπηρετούσε καλύτερα τις ανάγκες των συμποσιαστών. Ο προηγούμενος, που μόλις περιγράψαμε, απαιτούσε τη γρήγορη κατανάλωση του κρασιού από τη στιγμή που αυτό περνούσε από τον αμφορέα-ψυκτήρα

στον κρατήρα. Αν όμως ο ρυθμός κατανάλωσης ήταν αργός, τότε το κρασί μέσα στον κρατήρα θα έχανε τη δροσιά του. Έτσι δημιουργήθηκε η ανάγκη να εφευρεθεί ένας άλλος τρόπος που θα εξασφάλιζε μόνιμη ψύξη του κρασιού. Δηλαδή, όταν αυτό θα γέμιζε τα κρασοπότηρα των αρχαίων γλεντζέδων, γνωστά κυρίως ως κύλικες, θα έπρεπε να είναι ακόμη κρύο ή δροσερό. Επινοήθηκε έτσι ένα χαρακτηριστικό μανιταρόσχημο αγγείο, το οποίο, αφού το γέμιζαν με κρασί, το τοποθετούσαν μέσα στον κρατήρα που ήταν γεμάτος με κρύο νερό ή χιόνι. Πετύχαιναν δηλαδή έναν τρόπο ψύξης που θυμίζει αυτόν με τον οποίο σήμερα διατηρούμε κρύο ένα μπουκάλι σαμπάνιας ή κρασιού καθώς το τοποθετούμε μέσα σε δοχείο που περιέχει παγάκια. Το κρασί το αντλούσαν από το στενόστομο μανιταρόσχημο αγγείο, τον ψυκτήρα, όπως ονομαζόταν στην αρχαιότητα, με τη βοήθεια μιας κουτάλας που είχε μακριά λαβή. Το σκεύος αυτό οι αρχαίοι το ονόμαζαν αρύταινα ή κύαθο. Είναι πολύ πιθανό ότι το κρασί στους ψυκτήρες αυτούς ήταν ανέρωτο, οπότε το αραίωμά του γινόταν εκ των υστέρων, μέσα στα ίδια τα κρασοπότηρα, με κρύο νερό που έφερναν με ένα κανάτι, την αρχαία οινοχόη. Έτσι, εκτός από τη μείξη του κρασιού, πετύχαιναν συγχρόνως και την καλύτερη ψύξη του.

Ότι οι μανιταρόσχημοι ψυκτήρες, οι οποίοι με το ψηλό πόδι και το φουσκωτό σώμα τους «επέπλεαν» μέσα στο κρύο νερό (ή στο χιόνι) του κρατήρα, περιείχαν κρασί είναι σήμερα βέβαιο. Εκτός από ορισμένες σχετικές παραστάσεις, το μαρτυρούν και τρία ιδιόμορφα αγγεία που έγιναν σχετικά πρόσφατα γνωστά στην έρευνα. Πρόκειται ουσιαστικά για τρεις κρατήρες που στο εσωτερικό τους έχουν ενσωματωμένο έναν ψυκτήρα. Δηλαδή, κρατήρας και ψυκτήρας αποτελούν στις περιπτώσεις αυτές ένα ενιαίο κατασκευαστικά σύνολο και γι' αυτό τα αγγεία αυτά τα αποκαλούμε κρατήρες - ψυκτήρες. Στο κάτω μέρος τους φέρουν προχοή, η παρουσία της οποίας δικαιολογείται μόνο αν δεχθούμε ότι διά μέσου αυτής απομακρυνόταν το ζεστό πια νερό του αγγείου, όταν ανανέωναν το ψυκτικό υλικό του. Επομένως το κρασί υποχρεωτικά πρέπει να βρισκόταν στον ψυκτήρα των αγγείων αυτών. Άλλωστε, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι τα αγγεία αυτά είχαν λειτουργία ανάλογη με αυτήν των αμφορέων-ψυκτήρων που είδαμε παραπάνω. Ο τρόπος ψύξης που μόλις περιγράψαμε ήταν σε χρήση για 80 περίπου χρόνια και πιο συγκεκριμένα από το 530 ως το 460/50 π.Χ.

Οπωσδήποτε οι κρατήρες-ψυκτήρες δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα συχνοί στην αρχαιότητα. Σποραδικά απαντώνται και σε άλλες εποχές, όπως π.χ. ένας που βρέθηκε στη μυκηναϊκή Τίρυνθα και χρονολογείται στον 13ο αι. π.Χ. Η σπανιότητά τους πρέπει να οφείλεται στο γεγονός ότι οι αρχαίοι προτιμούσαν λίγο περισσότερο το κόκκινο κρασί που δεν απαιτεί ιδιαίτερη ψύξη. Κυρίως όμως στο ότι, όπως ήδη είπαμε παραπάνω, το νερό με το οποίο αραίωναν το κρασί φρόντιζαν να είναι «παγωμένο», έτσι ώστε δεν απαιτούνταν καμία φροντίδα για περαιτέρω ψύξη του θείου αυτού ποτού.

Ο Μιχάλης Α. Τιβέριος είναι Ακαδημαϊκός και ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Το κείμενο αναδημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Ψυγεία στην αρχαιότητα» στο: Μ.Α. Τιβέριος, Όψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Ανεπίκαιρες αρχαιογνωστικές συμβολές, Αθήνα 2007, 226-229.

Ερωτήσεις:

1) Ποια ιδιαίτερα σχήματα αγγείων χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι για την ανάμειξη και ψύξη του οίνου;

2) Να αναφέρετε τα επιχειρήματα που παρουσιάζονται στο κείμενο ως προς την ευεργετική επίδραση του νερωμένου οίνου.

Σημειώσεις

1 Ιστορία της κλασικής φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2005 (ελλην. μτφρ. του Geschichte der klassischen Philologie, Λειψία 1921, [2]1927) 1.

2 Αθανασάκη – Νικολαΐδης – Σπαθάρας 2014, XXI.

3 Πρβλ. τη γνωστή ρήση του Σιμωνίδη του Κείου: «τὴν μὲν ζωγραφίαν ποίησιν σιωπῶσαν προσαγορεύει, τὴν δὲ ποίησιν ζωγραφίαν λαλοῦσαν», δηλαδή «(ο Σιμωνίδης) αποκαλεί τη ζωγραφική σιωπηλή ποίηση και την ποίηση ομιλούσα ζωγραφική», την οποία παραδίδει ο Πλούταρχος (*Πότερον Αθηναίοι κατά πόλεμον ή κατά σοφίαν ενδοξότεροι,* 346, 3: *De Gloria Atheniensium* III 346f–347c), και στη συνέχεια αυτή πέρασε στη δυτική φιλολογία μέσα από την *Ποιητική Τέχνη* του Ορατίου (Ars poetica 361–365): «ut pictura poesis», μεταφέροντας την πεποίθηση ότι η ζωγραφική είναι σιωπηλή ποίηση και η ποίηση είναι ζωγραφική με το χάρισμα του λόγου. Βλ. και Χ. Καρούζος, Περικαλλές άγαλμ’ εξεποίησ’ ουκ αδαής: οι αρχαϊκοί Έλληνες για την τέχνη τους, Αθήνα 1946.

4 Bérard κ.ά. 1984. Bérard 1987. Lissarrague –Thelamon 1983. H. Hoffmann, Why Did the Greeks Need Imagery? An Anthropological Approach to the Study of Greek Vase Painting, Hephaistos 9, 1988, 143-162. J. Bažant, The Case for a Complex Approach to Athenian Vase Painting, Mètis 5, 1990, 93-112. Sourvinou-Inwood 1991. A. Schnapp, De la cité des images à la cité dans l’image, Mètis 9, 1994-1995, 209-218. Marconi 2004. F. Lissarrague – A. Schnapp Athènes, la cité, les images, στο: P. Schmitt Pantel – F. de Polignac (επιμ.), Athènes et le politique: dans le sillage de Claude Mossé, Παρίσι 2007, 25-55. Steiner 2007. Yatromanolakis 2009. Schmidt – Oakley 2009. I. Isler-Kerényi, Iconographical and Iconological Approaches, στο: Marconi 2015, 557-578. B. Fehr, Sociohistorical Approaches, στο: Marconi 2015, 579-601. C. Ferrari, Anthropological Approaches, στο: Marconi 2015, 621-636. T. Hölscher, Semiotics to Agency, στο: Marconi 2015, 662-686.

5 H.J. Rose, The Religion of the Greek Household, Euphrosyne 1, 1957, 97-116. N. Massar, Images de la famille sur les vases attiques à figures rouges à l’époque classique (480-430 av. J.-C.), Annales d’Histoire de l’Art et d’Archéologie 17, 1995, 27-38. Cox 1998. C. Pettersen, The Family in Greek History, Harvard Mass. 1998. R.F. Sutton, Family Portraits. Recognizing the Oikos on Attic Red-Figure Pottery, στο: A.P. Chapin (επιμ.), Charis. Essays in Honor of Sara A. Immerwahr, Hesperia Supplement 33, Πρίνσετον N.J. 2004, 327-350. C.A. Faraone, Household Religion in Ancient Greece, και D. Boedeker, Family Matters: Domestic Religion in Classical Greece, στο: Bodel – Olyan 2008, 210-228 και 229-247. Laurence – Strömberg 2011. Rawson 2011. Beaumont 2012. Hackworth Petersen – Salzman-Mitchell 2012.

6 L.C. Nevett, House and Society in the Ancient Greek World, Καίμπριτζ 1999. N. Cahil, Household and City Organization at Olynthus, New Haven Conn. 2002. Blanck 2004, 35-63. B.A. Ault – L.C. Nevett (επιμ.), Ancient Greek Houses and Households: Chronological, Regional, and Social Diversity, Φιλαδέλφια 2005. J. Morgan, The Classical Greek House, Μπρίστολ 2010. L.C. Nevett, Domestic Space in Classical Antiquity, Καίμπριτζ – Νέα Υόρκη 2010.

7 G. Ahlberg, Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art, Göteborg 1971.

8 A.B. Spiess, Der Kriegerabschied auf attischen Vasen der archaischen Zeit, Φραγκφούρτη 1992.

9 T. Carpenter, Dionysian Imagery in Archaic Greek Art: its Development in Black-figure Vase Painting, Οξφόρδη 1986. A. Schöne-Denkinger, Der Thiasos: Eine ikonographische Untersuchung über das Gefolge des Dionysos in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jhs. v.Chr., Götteborg 1987. Cl. Vatin, Ariane et Dionysos: un mythe de l’amour conjugal, Παρίσι 2004. C. Isler-Kerényi, Dionysos in Archaic Greece: an Understanding Through Images, Leiden 2007.

10 B. Breitenberger, Aphrodite and Eros: the Development of Erotic Mythology in Early Greek Poetry and Cult, Νέα Υόρκη 2007. Shapiro 1993, 120-121 σημ. 20-21 πίν. 53.

11 O. Palagia, Euphranor, Leiden 1980, 33 (Πλίνιος *Naturalis Historiae* 34, 77-78), 36-40 εικ. 58-59. Η Λητώ με τα δύο δίδυμα παιδιά της στα χέρια ήταν χάλκινο έργο του Ευφράνορος και βρισκόταν στο ναό της Concordia στη Ρώμη.

12 E. Hartman, Heirat und Bürgerstatus in Athen, στο: Späth – Wagner-Hasel 2000, 16-31. Της ίδιας, Ehe, Heirat und Hetärentum, Φραγκφούρτη 2002.

13 M.N. Tod, A Selection of Greek Historical Inscriptions, Οξφόρδη 21946-1948, II αρ. 204, 39 κ.ε.

14 Για το μοτίβο της δεξίωσης, βλ. G. Davies, The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art, American Journal of Archaeology 89, 1985, 627-640. G. Pemberton, The Dexiosis on

Attic Gravestones, Mediterranean Archaeology 2, 1989, 45-50. N. Himmelmann, Attische Grabreliefs, Opladen 1999, 27, 114. J. Grosmann, Funerary Sculpture, Athenian Agora XXXV, Πρίνσετον N.J., 38.

15 A. Klöckner, Habitus und Status. Geschlechtsspezifisches Rollenverhalten auf griechischen Weihreliefs, στο: Die griechische Klassik: Idee oder Wirklichkeit, Κατάλογος έκθεσης, Mainz 2002, 321-330 (με παλαιότερη βιβλιογραφία).

16 S. Pingiatoglou, Eileithyia, Würzburg 1981. M. Stern, Die Frau in den gynäkologischen Schriften des "Corpus Hippocraticum", στο: M.H. Dettenhofer (επιμ.), Reine Männersache? Frauen in Männerdomänen der antiken Welt, Μόναχο 1996, 69-95. Demand 1994. A. Dierichs, Von der Götter Geburt und der Frauen Niederkunft, Mainz 2002. E. King, Motherhood and Health in the Hippocratic Corpus: Does Maternity Protect Against Disease?, Mètis N.S. 11, 2003, 51-70. V. Dasen (επιμ.), Naissance et petit enfance dans l'antiquité. Actes du colloque de Fribourg, 18 novembre - 1er décembre 2001, Fribourg – Göttingen 2004. Dasen 2005. Της ίδιας, Childbirth and Infancy in Greek and Roman Antiquity, στο: Rawson 2011, 291-314. Α. Οικονομοπούλου, Η μαιευτική και η γυναικολογία στην αρχαία Ελλάδα, Αρχαιολογία & Τέχνες 102, 2007, 49-57 (στο διαδίκτυο: http://www.archaiologia.gr/αρχείο-τευχών/). Beaumont 2012, 45-103. Gherchanoc 2015.

17 Βλ. επιγραφή στο Φάληρο, IG II^2 4547 με αναφορά σε τέτοιες θεότητες. Γενικά για λατρείες Νυμφών σε J.L. Larson, Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore, Οξφόρδη 2001. Επίσης, το αναθηματικό ανάγλυφο της Ξενοκράτειας και του γιου της Ξενιάδη ως αφιέρωμα στον «κουροτρόφο» Κηφισό, Αθήνα ΕΑΜ 2756, 410 π.Χ. (*IG* II^2 4547, βλ. *Αναθηματικές επιγραφές αρ. 10*): M. Guarducci, L'offerta di Xenokrateia nel santuario di Cefiso al Falero, στο: D.W. Bradeen – M.F. MacGregor (επιμ.), Tribute to Benjamin Dean Meritt, Augustin 1974, 57-66. I. Leventi, The Mondragone Relief Revisited. Eleusinian Cult Iconography in Campania, Hesperia 76, 2007, 107, 128 και σημ. 76 (βιβλιογραφία). Ε. Βουτυράς, Φροντίσματα: Το ανάγλυφο της Ξενοκράτειας και το ιερό του Κηφισού στο Νέο Φάληρο, στο: Ά. Δεληβορριάς – Γ. Δεσπίνης – Ά. Ζαρκάδας (επιμ.), Έπαινος Luigi Beschi, Αθήνα 2011, 49-58.

18 Parker 1983, 48. Για μίασμα από αποβολή ή έκτρωση, ό.π. 354-5.

19 Πηγές συγκεντρωμένες σε Garland 1990, 45 και γενικά 17-58.

20 Demand 1994, 71-101.

21 Η άλλη όψη του νομίσματος είναι ότι οι Έλληνες δεν χρησιμοποιούσαν το ρήμα *παιδοκτονεῖν*, αλλά πιο ουδέτερα ρήματα, όπως *ἀποτίθεσθαι* ή *ἐκβάλλειν*, πιθανότατα επειδή το παιδί δεν θεωρούνταν ακόμη τμήμα του κοινωνικού ιστού και επομένως δεν ήταν θύμα φόνου. Έτσι, Garland 1990, 13.

22 Πρβλ. τη μέχρι πρόσφατα συχνή ρήση στη σύγχρονη Ελλάδα, ιδιαίτερα σε αγροτικές περιοχές, ότι κάποιος γονιός «δεν έχει κανένα παιδί, παρά μόνο δύο (ή τρία) κορίτσια»!

23 Αρχαίες πηγές σε P. Herfst, Le travail de la femme dans la Grèce ancienne, Παρίσι 1922 (επανέκδ. 1979), 52-63.

24 Garland 1990, 61-64, 307.

25 Αυτό θα δικαιολογούσε την απόφαση των Περσών πατεράδων να μη θέλουν να βλέπουν τα παιδιά τους μέχρι την ηλικία των πέντε ετών, ώστε να μη λυπηθούν σε περίπτωση πρόωρου θανάτου τους (Ηρόδοτος 1.136).

26 E. Baziotopoulou-Valavani, A Mass Burial from the Cemetery of Kerameikos, στο: M. Stamatopoulou – M. Yeroulanou (επιμ.), Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece, Οξφόρδη 2002, 187-201. Χάρη στη συνεργασία των αρχαιολόγων με επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων (όπως οδοντιάτρους, μοριακούς βιολόγους κ.ά.) επιτεύχθηκε η ανάπλαση του προσώπου ενός κοριτσιού από τον ομαδικό τάφο στον Κεραμεικό, επειδή το κρανίο του σωζόταν σε πολύ καλή κατάσταση, βλ. σχετικά www.myrtis.gr

27 Λ. Παλαιοκρασσά, Το ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας, Αθήνα 1991. L. Cleland, The Brauron Clothing Catalogues: Text, Analysis, Glossary and Translation, Οξφόρδη 2005. V. Mitsopoulos-Leon, Βραυρών: die Tonstatuetten aus dem Heiligtum der Artemis Brauronia, die frühen Statuetten 7. bis 5. Jh. v. Chr., Αθήνα 2009. Γ. Δεσπίνης, Άρτεμις Βραυρωνία: λατρευτικά αγάλματα και αναθήματα από τα ιερά της θεάς στη Βραυρώνα και την Ακρόπολη της Αθήνας, Αθήνα 2010.

28 Βλ. τη σχετική συζήτηση στον Garland 1990, 307-8.

29 J.M. Hemelrjik, Caeretan Hydriae, Mainz 1984, 10 πίν. 29.

30 C.B. Patterson, Not Worth the Rearing: The Causes of Infant Exposure in Ancient Greece, Transactions of the American Philological Association 115, 1985, 102-123.

31 Για το θέμα και τις διάφορες απόψεις σχετικά με αυτό, βλ. Blundell 2004, 200-202.

32 Η λεχώνα ήταν ανάμεσα στα μιάσματα που απέφευγε ο Πυθαγόρας (Διογένης Λαέρτιος 8.32). Για

μετά τη γέννα, βλ. Parker 1983, 49-52. Γενικά για το μίασμα, βλ. A. Bendlin, Purity and Pollution, στο: Ogden 12007, 178-189. Kearns 2010, 101–115.

33 Parker 1983, 34 μιλά για το άβολο αίσθημα που ένιωθαν οι Αθηναίοι του 5ου αι. π.Χ. απέναντι σε τέτοιου είδους απαγορευτικούς κανόνες.

34 Garland 55, Kearns 2010, 103-107.

35 R. Hamilton, Sources for the Athenian Amphidromia, Greek, Roman and Byzantine Studies 25, 1984, 243-251. Seifert 2011, 264-265.

36 Ένα πρώιμο παράδειγμα προέρχεται από τη Χαλκηδόνα του Βοσπόρου, Κωνσταντινούπολη Αρχαιολ. Μουσείο 524, γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.: J. Boardman, Αρχαϊκή πλαστική, Αθήνα 1982, 200 εικ. 248. Παραστάσεις τοκετού σε Neils – Oakley 2003, 185-7, 222-4 με παραδείγματα αττικών επιτύμβιων στηλών που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Beaumont 2012, 46-48.

37 Neils – Oakley 2003, 133 εικ. 25. Ν. Καλτσάς, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: Τα Γλυπτά, Αθήνα 2002, 183 αρ. 362.

38 Lewis 2002, 15 εικ. 1.2. Οικονομοπούλου, ό.π. σημ. 16, 51 εικ. 3.

39 M. Liston – J.K. Papadopoulos, The "Rich Athenian Lady" Was Pregnant. The Anthropology of a Geometric Tomb Reconsidered, Hesperia 73, 2004, 7-38.

40 L. Bonfante, Nursing Mothers in Classical Art, στο: Kaloski-Ostrow – Lyons 1997, 174-196. J. Boardman, Αρχαία πλαστική: ύστερη κλασική περίοδος, Αθήνα 1999, 190, εικ. 174 (πώρινο αγαλμάτιο θηλάζουσας με δύο βρέφη, από τα Μέγαρα Υβλαία, ύστερος 6ος αι. π.Χ. Συρακούσες Αρχαιολ. Μουσείο 53234). Δ. Βοσνάκης, Επιτύμβια ανάγλυφη στήλη με παράσταση θηλάζουσας από την Κάλυμνο, Αρχαιολογικόν Δελτίον Μελέτες 58-64, 2003-2009 (2012), 377-390.

41 F. Dakoronia, Artemiskult auf einem neuen Weihrelief aus Achinos bei Lamia, Athenische Mitteilungen 107, 1992, 217-227. Dillon 2002, 231-233.

42 Ο Πλούταρχος διαφωνεί, μάλιστα, με τον Αριστοτέλη, ο οποίος θεωρούσε ότι στόχος της αγωγής αυτής ήταν η σωφροσύνη των γυναικών.

43 Schulze 1998. Harten 1999. Marrou 2009, 310-312.

44 Ένας συγγενής του Αλεξάνδρου, ο Λεωνίδας, που είχε και το ρόλο του παιδαγωγού του, θεωρείται από τον Πλούταρχο ότι άφησε πίσω του καλό και λαμπρό έργο (*Ἀλέξανδρος* 5.7.2). Ο Δημοσθένης, που αδικήθηκε από τους συγγενείς του μετά το θάνατο του πατέρα του, στερήθηκε παιδείας και αντίστοιχα διδασκάλων και παιδαγωγών (Πλούταρχος *Δημοσθένης*).

45 «Πολλές φορές μου έβρεξες στο στήθος το χιτώνα βγάζοντας από το στόμα σου κρασιά στα κουραστικά νηπιακά σου χρόνια. Έτσι τράβηξα πολλά για σένα και πολύ κοπίασα...».

46 Beck 1975, 44-46, 328-329. E. Olshausen, Eros mit dem Barbiermesser, Archäologischer Anzeiger 1979, 17-24. M. Golden, Childhood in Ancient Greece, στο: Neils – Oakley 2003, 24-26. Με παρόμοιο τρόπο τιμωρεί η Αφροδίτη τον Έρωτα σαν άτακτο παιδί.

47 Ο Κένταυρος Χείρων σχετίζεται με την ανατροφή του Αχιλλέα, του Ασκληπιού, του Ιάσονα και άλλων ηρώων, αλλά απεικονίζεται στην αγγειογραφία μόνο με τον πρώτο. Ο Λίνος αναφέρεται ως παιδαγωγός και δάσκαλος στα γράμματα και τη μουσική του Ηρακλή και του αδελφού του Ίφιτου, του Ορφέα, του Μουσαίου και του Θάμυρι.

48 N. Young, The Figure of the Paidagogos in Art and Literature, Biblical Archaeologist 53, 1990, 80-86. E. Voutiras, Grabstele eines Paidagogos aus Byzanz, Epigrafica Anatolica 30, 1998, 145-148.

49 Ν. Σταμπολίδης, Το σύμπλεγμα αρ. 257 του Εθνικού Μουσείου και οι Πλατωνικοί Σειληνοί. Μία ακόμη προσέγγιση στην «προσωπογραφία» του Σωκράτη, Αρχαιογνωσία 3, 1982-1984, 123-161, πίν. 16.

50 J.-P. Vernant, Le mariage en Grèce archaïque, La parola del passato 28, 1973, 51-74. Oakley –Sinos 1993. Vérilhac – Vial 1998. S. Perentidis, Pratiques de mariage et nuances de continuité dans le monde grec: quatre études d'anthropologie historique et juridique, Μονπελιέ 2002. G. Ferrari, What Kind of Rite of Passage Was the Ancient Greek Wedding?, στο: D.B. Dodd – C.A. Faraone (επιμ.), Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives. New Critical Perspectives, Λονδίνο 2003, 27-42. Brulé 2003, 114-150. Blundell 2004, 185-192. Reinsberg 2008. L. Larsson Lovén – A. Strömberg (επιμ.), Ancient Marriage – in Myth and Reality, Newcastle upon Tyne 2010. C.A. Cox, Marriage in Ancient Athens, στο: Rawson 2011, 232-244.

51 Ο Ισχόμαχος μιλά για γονείς, άρα ίσως και η μητέρα της νύφης είχε κάποιο λόγο στην απόφαση (*Οἰκονομικός 7.10*). Βλ. και S.B. Pomeroy, Xenophon. Oeconomicus: A Social and Historical Commentary, Οξφόρδη 1994. Δεν αποκλείεται και ο γαμπρός να άκουγε τις προτιμήσεις του πατέρα

του (*ψευδο-Δημοσθένης 40.12-13*). Ο Αριστοτέλης (*Οἰκονομικά* 3.1 απ. 184 Rose) θεωρεί ότι μία σωστή γυναίκα δεν παρεμβαίνει στο γάμο των παιδιών της.

52 Για το θεσμό της προίκας, βλ. Blundell 2004, 177-180.

53 Η Λυσιστράτη εκφράζει τη θλίψη της για τα κορίτσια που γερνούν ανύπαντρα στο γαμήλιο θάλαμο (*Αριστοφάνης Λυσιστράτη 592-4*).

54 Σύμφωνα με τη νομοθεσία της κρητικής Γόρτυνας (γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.) τα κορίτσια έπαιρναν το μισό από την κληρονομιά που λάμβαναν τα αγόρια και, όταν παντρεύονταν, κρατούσαν την περιουσία τους. Σε περίπτωση διαζυγίου, τη διατηρούσαν επίσης και δεν την επέστρεφαν στον προηγούμενο «κύριον» τους, ενώ κρατούσαν και τα μισά υφαντά που κατασκεύαζαν στη διάρκεια του έγγαμου βίου.

55 Βλ. αναλυτικά A. Cohen, Gendering the Age Gap: Boys, Girls and Abduction in Ancient Greek Art, στο: Cohen – Rutter 2007, 257-278, η οποία αναλύοντας το παράδειγμα του πολύ μεγαλύτερου σε ηλικία Θησέα (ίσως γύρω στα 50) και της πολύ νεαρής Ελένης έδειξε ότι γενικά οι αρχαίοι δεν επιθυμούσαν την πρόωρη ή την πολύ ώριμη σεξουαλικότητα. Εξαιρέσεις υπάρχουν στην κωμωδία, όπου π.χ. μια κοπέλα περιμένει να υποδεχθεί τον καλό της, ενώ η μητέρα της απουσιάζει (Αριστοφάνης *Ἐκκλησιάζουσαι* 910-17).

56 F. Salviat, Les Théogamies attiques, Zeus Teleios et l'Agamemnon d'Eschyle, Bulletin de Correspondance Hellénique 88, 1964, 647-654.

57 V. Sabetai, Women's Ritual Roles in the Cycle of Life (Οι γυναίκες και ο κύκλος της ζωής: οι τελετουργικοί ρόλοι των γυναικών στον κύκλο της ζωής), στο: Kaltsas – Shapiro 2008, 289-297.

58 Η λέξη *νύμφη* σημαίνει εξίσου τη νύφη και τη Νύμφη, και η δεύτερη μπορεί να συνδεθεί με τον τρόπο αυτό με τη θνητή συνονόματή της, βλ. σχετικά Kreilinger 2007, 54-59.

59 H. Winkler Lutophorie: Hochzeitskult auf attischen Vasen, Freiburg 1999.

60 Η Κλυταιμνήστρα φέρνει η ίδια το νυφικό νερό για την κόρη της, για να τονίσει το ρόλο του στη γονιμότητα του γάμου (*Ευριπίδης Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις 818-9*).

61 A. von Salis, Die Brautkrone, Rheinisches Museum für Philologie 73, 1920-1924, 199-215.

62 Η συγκεκριμένη χειρονομία αποτελεί το λεγόμενο «ἡραῖον σχῆμα» και παραπέμπει στην κίνηση της αποκάλυψης που έκανε η Ήρα κατά τον ιερό γάμο της με το Δία. Βλ. σχετικά, J.H. Oakley, The Anakalypteria, Archäologischer Anzeiger 1982, 113-118. F. Gherchanoc, Le(s) voile(s) de mariage dans le monde grec: se voiler, se dévoiler. La question particulière des anakalupteria, Mètis N.S. 4, 1996, 239-267. L. Llewellyn-Jones, Aphrodite's Tortoise: the Veiled Woman of Ancient Greece, Swansea 2003.

63 Σε μία περίπτωση *ὀπτήρια* προσφέρονται σε μικρό κοριτσάκι, Καλλίμαχος *Ὕμνος εἰς Ἄρτεμιν* 74.

64 Ξενοφών *Οἰκονομικός* 9.3 αναφέρει ότι μπορεί να έχει πολλαπλή χρήση εκτός από κρεβατοκάμαρα και ως αποθήκη ή θησαυροφυλάκιο.

65 L. Deubner, Hochzeit und Opferkorb, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 40, 1925, 210-223, κάνει λόγο για μια ευγονική κανηφορία που γινόταν προς τιμήν των νεονύμφων. Βλ. και Brulé 1987, 320-322. Vérilhac – Vial 1998, 298, 328. Για τη χρήση του στη λατρεία, βλ. αναλυτικά *2.2, ΙΙ. Εξεταζόμενη περίπτωση*.

66 Oakley-Sinos 1993. Laxander 2000, 55-75. A.C. Smith, The Politics of Wedding at Athens: an Iconographic Assessment, Leeds International Classical Studies 4, 2005, 1-32.

67 Ε. Μανακίδου, Παραστάσεις με άρματα. Παρατηρήσεις στην εικονογραφία τους, Θεσσαλονίκη 1994, 211-225. E. Manakidou, Ein fragmentierter Kolonnettenkrater aus Karaburnaki und die Darstellung heroischer Hochzeiten auf korinthischen und attischen schwarzfigurigen Vasen, Athenische Mitteilungen 120, 2005, 71-83.

68 Ε. Μανακίδου, Ομοιώματα και παραστάσεις αμαξών στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια: χρήσεις και συμβολισμοί, στο: Δ. Τριαντάφυλλος – Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), Άλογα και άμαξες στον αρχαίο κόσμο, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Ορεστιάδα 2010, 177-197.

69 L. Kahil, Quelques exemples de vases de mariage à Brauron, στο: Β.Χ. Πετράκος (επιμ.), Έπαινος Ιωάννου Κ. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1997, 379-404. V. Sabetai, Aspects of Nuptial and Genre Imagery in Fifth-Century Athens. Issues of Interpretation and Methodology, στο: J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – O. Palagia (επιμ.), Athenian Potters and Painters. The Conference Proceedings, Οξφόρδη 1997, 319-335. Της ίδιας, The Wedding Vases of the Athenians: a View from Sanctuaries and Houses, Mètis N.S. 12, 2014, 51-79. Για βοιωτικά γαμήλια αγγεία, βλ. V. Sabetai, Marriage Boiotian Style, Hesperia 67, 1998, 323-334. C. Avronidaki, An Assortment of Bridal Images on a Boeotian Red-figure Pyxis from

the Workshop of the Painter of the Great Athenian Kantharos, στο: S. Schierup – V. Sabetai (επιμ.), The Regional Production of Red- Figure Pottery: Greece, Magna Graecia and Etruria, Aahrus 2014, 81-102.

70 S. Kaempf-Dimitriadou, Die Liebe der Götter in der attischen Kunst des 5. Jahrhunderts v. Chr., Antike Kunst Beiheft 11, Βέρνη 1979.

71 F. Harl-Schaller, Zur Entstehung und Bedeutung des attischen Lebes gamikos, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 50B, 1972-1975, 151-170. Μ. Σγούρου, Λέβητες γαμικοί. Ο γάμος και η αττική κεραμεική παραγωγή των κλασικών χρόνων, στο: J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – O. Palagia (επιμ.), Athenian Potters and Painters. The Conference Proceedings, Οξφόρδη 1997, 71-83. Θ. Κυριακού-Ζαφειροπούλου, Γαμικός λέβης από τις Αχαρνικές πύλες, Αρχαιολογικόν Δελτίον Μελέτες 54, 1999, 55-171. S. Blundell, Scenes from Marriage: Viewing the Imagery on a Lebes Gamikos, στο: S. Keay – S. Moser (επιμ.), Greek Art in View: Essays in Honour of Brian Sparkes, Οξφόρδη 2004, 39-53.

72 Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες λουτροφόροι, Αθήνα 1997. Της ίδιας, Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες λουτροφόροι: συμπλήρωμα, Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών 35-38, 2002-2005, 205-222. R. Mösch-Klingel, Die Loutrophóros im Hochzeits- und Begräbnisritual des 5. Jahrhunderts v. Chr. in Athen, Βέρνη 2006. Της ίδιας, Braut ohne Bräutigam: Schwarz- und Rotfigurigen Lutrophoren als Spiegel gesellschaftlicher Veränderungen in Athen, Mainz 2010.

73 E. Diehl, Die Hydria: Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums, Mainz 1964. I. Krauskopf, Eine attisch schwarzfigurige Hydria in Heidelberg, Archäologischer Anzeiger 1977, 13-37. E. Trinkl, Sacrificial and Profane Use of Greek Hydriai, στο: A. Tsingarida (επιμ.), Shapes and Uses of Greek Vases (7th - 4th Centuries B.C.), Proceedings of the Symposium held at the Université libre de Bruxelles 27-29 April 2006, Βρυξέλλες 2009, 153-171.

74 R.M. Becker, Formen attischer Peliken von der Pionier-Gruppe bis zum Beginn der Frühklassik, Böblingen 1977. H.A. Shapiro, Correlating Shape and Subject: The Case of the Archaic Pelike, στο: J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – O. Palagia (επιμ.), Athenian Potters and Painters: The Conference Proceedings, Οξφόρδη 1997, 63-70.

75 I. Schwenk-Raab, Hochzeitsbild auf einer attischen Pyxis in Mainz, στο: U. Höckmann – A. Krug (επιμ.), Festschrift für Frank Brommer, Mainz 1977, 277-280. C. Roberts, The Attic Pyxis, Σικάγο 1978. C. Mercati, Le pissidi attiche figurate: Problemi di forma e decorazione, Studi Classici Annali Perugia 24, 1986-1987, 105-137. Schmidt 2005, 86-151. C. Lyons, Nikosthenic Pyxides between Etruria and Greece, στο: J.H. Oakley – O. Palagia (επιμ.), Athenian Potters and Painters II, Οξφόρδη 2009, 166-180. S. Schmidt, Between Toy Box and Wedding Gift: Functions and Images of Athenian Pyxides, στο: Villanueva-Puig 2009, 111-130.

76 A. Lioutas, Attische schwarzfigurige Lekanai und Lekanides, Würzburg 1987. D. Breitfeld-von Eickstedt, Die Lekanis vom 6. - 4. Jh. v.Chr. Beobachtungen zur Form und Entwicklung einer Vasengattung, στο: J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – O. Palagia (επιμ.), Athenian Potters and Painters: The Conference Proceedings, Οξφόρδη 1997, 55-61.

77 W.W. Rudolph, Die Bauchlekythos: ein Beitrag zur Formgeschichte der attischen Keramik des 5. Jahrhunderts v. Chr., Bloomington 1971.

78 I. Scheibler, Exaleiptra, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 79, 1964, 72-108. B. Kreuzer, The Exaleiptron in Attica and Boeotia: Early Black Figure Workshops Reconsidered, στο: A. Tsingarida (επιμ.), Shapes and Uses of Greek Vases (7th - 4th Centuries B.C.), Proceedings of the Symposium held at the Université libre de Bruxelles 27-29 April 2006, Βρυξέλλες 2009, 17-30. Ο όρος «πλημοχόη» χρησιμοποιείται και για τα τελετουργικά σκεύη στα Ελευσίνια μυστήρια (βλ. *2.1.1*).

79 P. Badinou, La laine et le parfum: épinetra et alabastres, forme, iconographie et fonction. Recherche de céramique attique féminine, Leuven 2003. I. Algrain, L'Alabastre attique: origine, forme et usages, Βρυξέλλες 2014.

80 D.C. Kurtz – J. Boardman, Έθιμα ταφής στο αρχαίο ελληνικό κόσμο, Αθήνα 2011 (ελλην. μτφρ. του Greek Burial Customs, Λονδίνο 1971). E. Vermeule, Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry, Λος Άντζελες – Λονδίνο 1979. Garland 1985. I. Morris, Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity, Καίμπριτζ 1992. C. Sourvinou-Inwood, "Reading" Greek Death: to the End of the Classical Period, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1996.

81 Garland 1985, 133 (αρχαίες πηγές).

82 *Δημήτριοι* ήταν ένας τίτλος για ορισμένους νεκρούς στην Αθήνα (Πλούταρχος *Ἠθικά* = *περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης* 943b), ίσως για τους μυημένους στα Ελευσίνια μυστήρια.

83 Ανάλογη πληροφορία έχουμε και από τον *Πλάτωνα Νόμοι 958e-959a*.

84 Για τις σχετικές πληροφορίες σε άλλες περιοχές κατά την πρώιμη περίοδο, βλ. Kurtz – Boardman ό.π., 161–176.

85 Το κείμενο του νόμου σε Kurtz - Boardman ό.π., 189-190. Kearns 2010, 110-112.

86 N. Kaltsas, Die Kore und der Kouros aus Myrrhinous, Antike Plastik 27, Κολονία 2001, 7-38.

87 Ἐκτείνειν, βλ. Ευριπίδης *Ἱππόλυτος* 786: ὀρθώσατ' ἐκτείνοντες ἄθλιον νέκυν· και 789 ἤδη γὰρ ὡς νεκρόν νιν ἐκτείνουσι δή.

88 Πρβλ. στο θρήνο για τον Πάτροκλο, την έκφραση «*στήθεα πεπλήγοντο*» (18.31).

89 2.318.11 κ.ε.

90 Σούδα ε 191: αἱ τὰς χοὰς τοῖς τετελευτηκόσιν ἐπιφέρουσαι. ἔλεγον δὲ καὶ τὸ βλάψαι καταχυτρίσαι, ὡς Ἀριστοφάνης. ἐγχυτριστρίας δὲ λέγεσθαι καὶ ὅσαι τοὺς ἐναγεῖς καθαίρουσιν αἷμα ἐπιχέουσαι ἱερείου, καὶ τὰς θρηνητρίας, ἔτι γε μὴν καὶ τὰς μαίας τὰς ἐκτιθείσας ἐν χύτραις τὰ βρέφη.

91 E. Kistler, Die «Opferrinne-Zeremonie»: Bankettideologie am Grab, Orientalisierung und Formierung einer Adelsgesellschaft in Athen, Στουττγάρδη 1998.

92 Για την αρχαϊκή και την κλασική εποχή στην Αττική: H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr., Βερολίνο 1931. G.M. Richter, Archaic Gravestones of Attica, Νέα Υόρκη 1961. M. Salta, Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topographie und Prosopographie der Nekropolen von Athen, Attika und Salamis, vom peloponnesischen Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v. Chr., Tübingen 1991. C. Clairmont, Classical Attic Tombstones, Kilchberg 1993-1995. A. Scholl, Πολυτάλαντα μνημεία. Zur literarischen und monumentalen Überlieferung aufwendiger Grabmäler im spätklassischen Athen, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 109, 1994, 239-271. Του ίδιου, Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr.: Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen, Athenische Mitteilungen Beiheft 17, 1996. M.I. Πωλογιώργη, Μνημεία του Δυτικού νεκροταφείου του Ωρωπού: Οικόπεδο οργανισμού σχολικών κτιρίων, Αθήνα 1998. Kaltsas, ό.π. σημ. 86. F. Hildebrandt, Die attischen Namenstelen. Untersuchungen zu Stellen des 5. und 4. Jahrhunderts v.Chr., Βερολίνο 2006. J.B. Grossman, The Athenian Agora. 35: Funerary Sculpture, Πρίνσετον N.J. 2013. E. Walter-Karydi, Die Athener und ihre Gräber (1000-300 v. Chr.), Βερολίνο 2015, 51-100, 198-207, 233-334. Για άλλες περιοχές: H. Biesantz, Die thessalischen Grabreliefs: Studien zur nordgriechischen Kunst, Mainz 1965. H. Hiller, Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr., Istanbuler Mitteilungen Beiheft 12, Tübingen 1975. E. Pfuhl, Die ostgriechischen Grabreliefs, Mainz 1977-1979. W. Schild-Xenidou, Boiotische Grab- und Weihreliefs archaischer und klassicher Zeit, Μόναχο 1972. I.A. Papapostolou, Achaean Grave Stelai, Αθήνα 1993. Π. Κωνσταντινίδης, Κλασικά επιτύμβια ανάγλυφα από τη Μακεδονία, Αρχαιογνωσία 15, 2007-2009, 253-316.

93 Συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία και περιγραφές αγγείων σε Ε. Μανακίδου, Από την εικονογραφία του πένθους στην αττική αγγειογραφία των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, στο: Α. Στέφος (επιμ.), Ομηρική Φιλολογία. Σεμινάριο 30, Αθήνα 2004, 75-92.

94 Ενδεικτικά για τις πρώιμες ταφικές πρακτικές, βλ. Antonaccio 1995. Kistler, ό.π. σημ. 91. Boehringer 2001. A.-F. Alexandridou, Offering Trenches and Funerary Ceremonies in the Attic Countryside, στο: T. Fischer-Hansen – B. Poulsen (επιμ.), From Artemis to Diana: the Goddess of Man and Beast, Κοπεγχάγη 2009, 497-522.

95 Siourla-Theodoridou 1989. M. Xagorari-Gleissner, Untersuchungen zu frühgriechischen Grabsitten: figürliche plastische Beigaben aus geschlossenen Grabfunden Attikas und Euböas des 10. bis 7. Jhs. v. Chr., Mainz 1996. A. Haug, Die Entdeckung des Körpers: Körper- und Rollenspiele im Athen des 8. und 7. Jahrhunderts v. Chr., Βερολίνο 2012, 45-118.

96 Επιφυλακτική ως προς αυτό η A.-F. Alexandridou, De l'eau pour les défunts. Le cas de l'hydrie décorée en contexte funéraire attique à l'âge du Fer et au début de l'époque archaïque, Pallas 94, 2014, 20-23, δεχόμενη την άποψη της S. Langdon, Art and Identity in Dark Age Greece, 1100-700 B.C.E., Καίμπριτζ – Νέα Υόρκη 2008, 172, ότι τα φίδια σχετίζονται με το νερό.

97 Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, Αγγεία του Αναγυρούντος, Αθήνα 1963. A.-F. Alexandridou, The North Necropolis of Vari Revisited, Αρχαιολογική Εφημερίς 151, 2012, 1-73.

98 H. Mommsen, Exekias I. Die Grabtafel, Mainz 1997. Laxander 2000, 75-112.

99 M. Alexiou, Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση, Αθήνα 2002. H.A. Shapiro, The Iconography of Mourning in Athenian Art, American Journal of Archaeology 95, 1991, 629-656.

100 Laxander 2000, 112-124. E. Brigger, Prothésis: étude sur les rites funéraires chez les Grecs et chez les Étrusques, Mélanges de l'École française de Rome 116, 2004, 179-246.

101 Ε. Μανακίδου, Συγγενείς εξ αίματος και εξ αγχιστείας στις αττικές μελανόμορφες σκηνές πρόθεσης, Αρχαιογνωσία 13, 2005, 89-104.

102 J. Bergemann, Die sogenannte Lutrophoros. Grabmal für unverheiratete Tote, Athenische Mitteilungen 111, 1996, 149-190. V. Sabetai, Marker Vase or Burnt Offering?: The Clay Loutrophoros in Context, στο: A. Tsingarida (επιμ.), Shapes and Uses of Greek Vases (7th - 4th Centuries B.C.), Proceedings of the Symposium Held at the Université Libre de Bruxelles 27-29 April 2006, Βρυξέλλες 2009, 291-306.

103 B. Schmalz, Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen, Βερολίνο 1970. G. Kokula, Marmorloutrophoroi, Athenische Mitteilungen Beiheft 11, Βερολίνο 1984.

104 N. Nakayama, Untersuchung der auf weissgrundigen Lekythen dargestellten Grabmäler, Freiburg 1982. H. Willinghöfer, Thanatos: die Darstellung des Todes in der griechischen Kunst der archaischen und klassischen Zeit, Marburg 1996. E. Mintsi, Hypnos et Thanatos sur les lécythes attiques à fond blanc. Deuxième moitié du Ve siècle av. J.C., Revue des Études Anciennes 99, 1997, 47-61. Ό. Τζά-χου-Αλεξανδρή, Λευκές λήκυθοι του Ζωγράφου του Αχιλλέως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 1998. Της ίδιας, Ο Ζωγράφος του Θανάτου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Το Μου-σείον 3, 2002-2003, 115-158. Oakley 2004. Schmidt 2005, 29-79. E. Kunze-Götte, Beobachtungen zur Darstellungsweise sepulkraler Thematik auf weißgrundigen Lekythen, στο: Schmidt – Oakley 2009, 53-64. M. Pipili, White-ground Lekythoi in Athenian Private Collections: Some Iconographic Observations, στο: J.H. Oakley – O. Palagia (επιμ.), Athenian Potters and Painters II, Οξφόρδη 2009, 221-249.

105 O. Hirsch-Dyczek, Les représentations des enfants sur les stéles funéraires attiques, Βαρσοβία 1983. Rühfel 1984β, 75-184. U. Vedder, Frauentod-Kriegertod im Spiegel der attischen Grabkunst des 4. Jhs. v. Chr., Athenische Mitteilungen 103, 1988, 161-191. W. Schild-Xenidou, Zur Bedeutung von Jägern und Epheben auf griechischen Grabreliefs, Athenische Mitteilungen 112, 1997, 247-268. K. Stears, Women and the Family in the Funerary Ritual and Art of Classical Athens (αδημ. διδ. διατριβή), Λονδίνο 1993. Της ίδιας, Spinning Women. Iconography and Status in Athenian Funerary Sculpture, στο: G. Hoffmann (επιμ.), Les pierres de l'offrande. Autour de l'oeuvre de Christoph W. Clairmont, Kilchberg 2001, 107-114. A. Kosmopoulou, Working Women: Female Professionals on Attic Classical Gravestones, Annual of the British School of Athens 96, 2001, 281-319. D. Burton, Public Memorials, Private Virtues: Women on Classical Athenian Grave Monuments, Mortality 8, 2003, 20-35. Neils – Oakley 2003, 132-135, 179-191. 305-308. N. Sojc, Trauer auf attischen Grabreliefs: Frauendarstellu ngen zwischen Ideal und Wirklichkeit, Βερολίνο 2005. J.B. Grossman, Forever Young: Depiction of Children on Classical Attic Funerary Monuments, στο: Cohen – Rutter 2007, 309-322. Κ. Μαργα-ρίτη, Ο θάνατος της αγάμου κόρης στην Αθήνα των κλασικών χρόνων (αδημ. διδ. διατριβή), Βόλος 2010. W.E. Closterman, Family Groupings in Classical Attic Peribolos Tombs, στο: K. Sporn (επιμ.), Griechische Grabbezirke klassischer Zeit: Normen und Regionalismen, Μόναχο 2013, 45-53. Της ίδιας, Family Meals: Banquet Imagery on Classical Athenian Funerary Reliefs, στο: K. Daly – L.A. Riccardi (επιμ.), Cities Called Athens. Studies Honoring John McK. Camp II, Lanham MD 2015, 1-22.

106 H.A. Shapiro, Fathers and Sons, Men and Boys, στο: Neils – Oakley 2003, 105-106.

107 C.C. Clairmont, Classical Attic Tombstones, Kilchberg 1993-1995, 229-230 αρ. 3370. Ανάλογες πα-ραστάσεις ό.π. 237 αρ. 3372c (Αθήνα ΕΑΜ αρ. ευρ. 2042) και 241 αρ. 337c (Αθήνα ΕΑΜ χωρίς αρ. ευρ.).

108 Clairmont ό.π., III, αρ. 3.461 (με εικ.).

109 A.-M. Vérilhac, Παῖδες ἄωροι. Poésie funéraire. Tome premier, Textes και Tome second, Commentaire, Αθήνα 1978 και 1982. Neils – Oakley 2003, 163-194, 305-308. J.H. Oakley, Children in Athenian Funerary Art During the Peloponnesian War, στο: O. Palagia (επιμ.), Art in Athens During the Peloponnesian War, Καίμπριτζ 2009, 207-235. A.-M. Guimier-Sorberts – Y. Morizot (επιμ.), L'enfant et la mort dans l'antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques: le signalement des tombes d'enfants, Παρίσι 2010. M.-D. Nenna L'enfant et la mort dans l'antiquité II. Types de tombes et traitement du corps des enfants dans l'antiquité gréco-romaine, Αλεξάνδρεια 2012. A. Hermary – C. Dubois (επιμ.), L'enfant et la mort dans l'antiquité. III. Le

matériel associé aux tombes d'enfants, Aix-en-Provence 2012. C. Bourbou, The Imprint of Emotions Surrounding the Death of Children in Antiquity, στο: A. Chaniotis – P. Ducrey (επιμ.), Unveiling Emotions II. Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture, Στουττγάρδη 2013, 331-350.

110 Για τον εικονογραφικό τύπο της Αθηναίας κόρης σε ηλικία γάμου στα κλασικά επιτύμβια αλλά και αναθηματικά ανάγλυφα, με αττικό πέπλο και ιμάτιο ριγμένο στην πλάτη, βλ. L.J. Roccos, Back Mantle and Peplos. The Special Costume of Greek Maiden in Fourth-Century Funerary and Votive Reliefs, Hesperia 69, 2000, 135-155.

111 Clairmont ό.π., II, 104-106, αρ. 2.156 (με εικ.). Ο Λυκέας μαρτυρείται ως τριήραρχος. Για την πιθανή επιρροή από την εικονογραφία των αττικών μνημείων στο «δημόσιο σήμα», βλ. H.R. Goette, Images in the Athenian "Demosion Sema", σε: O. Palagia (επιμ.), Art in Athens During the Peloponnesian War, Καίμπριτζ 2009, 199-202, εικ. 50.

112 Β.Χ. Πετράκος, Ο δήμος του Ραμνούντα Ι. Τοπογραφία, Αθήνα 1999, 387-390, εικ. 289.

113 Neils – Oakley 2003, 182 εικ. 22. Για το επίγραμμα της στήλης: C. Brown, The Stele of Mnesagora and Nicochares ("CEG" 84), Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 152, 2005, 1-5.

114 R. Stupperich, Eine Gefässgruppenstele aus dem Kerameikos, Boreas 1, 1978, 94-102.

115 N. Felson – L. Slatkin, Κοινωνικό φύλο και ομηρικά έπη, στο: R. Fowler (επιμ.), The Cambridge Companion to Homer, Καίμπριτζ 2004 (ελλην. μτφρ. Αθήνα 2013, 126-154).

116 Veyne – Lissarrague – Frontisi-Ducroux 2008, 225. Πρβλ. το επίθετο «γλαυκῶπις» για την Αθηνά και «βοῶπις» για την Ήρα ως ένδειξη για διαφορετικές ιδιότητες των γυναικών.

117 M.Y. Goldberg, Spatial and Behavioural Negotiation in Classical Athenian City Houses, στο: P.M. Allison (επιμ.), The Archaeology of Household Activities, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1999, 142-161.

118 L.S. Sussman, Workers and Drones, Labor, Idleness and Gender Definition in Hesiod's Beehive, Arethusa 11, 1978, 27-41. P.A. Marquardt, Hesiod's Ambiguous View of Woman, Classical Philology 77.4, 1982, 283-291. P. Walcott, Greek Attitudes towards Women: the Mythological Evidence, Greece & Rome 31, 1984, 37-47. F. Zeitlin, Signifying Difference: The Myth of Pandora, στο: Hawley – Levick 1995, 58-74.

119 B. Robertson, Personal Names as Evidence for Athenian Social and Political History about 570-300 B.C., University of Toronto 1999. Πρβλ. Blundell 2004, 202.

120 Βλ. Blundell 2004, 206-215.

121 A.R.W. Harrison, The Law of Athens: the Family and Property, Οξφόρδη 1968. R. Just, Women in Athenian Law and Life, Λονδίνο 1989. C. Carey, Μετατοπίσεις των ορίων ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό στους Αττικούς ρήτορες, στο: Αθανασάκη – Νικολαΐδης – Σπαθάρας 2014, 3-43.

122 Garland 1990, 106-198. Golden 1990. Sofaer Derevenski 2000. Neils – Oakley 2003. Crelier 2008. Beaumont 2012. M. Stark, Göttliche Kinder: ikonographische Untersuchung zu den Darstellungskonzeptionen von Gott und Kind bzw. Gott und Mensch in der griechischen Kunst, Στουττγάρδη 2012. Evans Grubbs – Parkin – Bell 2013. O. Bobou, Children in the Hellenistic World: Statues and Representation, Οξφόρδη 2015, 19-40.

123 L.A. Alberici – M. Harlow, Age and Innocence: Female Transitions to Adulthood in Late Antiquity, στο: Cohen – Rutter 2007, 193-203.

124 Sofaer Derevenski 200, 111: «Τα παιδιά κατοικούν στο παρελθόν, όχι ως παθητικοί αποδέκτες των δεδομένων των κοινοτήτων και των οικογενειών τους, αλλά ως ατομικοί κοινωνικοί φορείς που ασχολούνται με ευκαιρίες και ταυτότητες για τους εαυτούς τους μέσα στις πολιτιστικές τους κοινωνίες. Τα παιδιά δεν είναι και δεν ήταν μόνο μικρές εκδοχές των ενηλίκων. Η ηλικία και το καθεστώς τους τούς παρείχαν ξεχωριστές φροντίδες, ανάγκες και κοινωνικά δίκτυα» και K. Mizoguchi, The Child as a Node of Past, Present and Future, στο: Sofaer Derevenski 2000, 141-150.

125 D.R. Jordan, A Personal Letter in the Athenian Agora, Hesperia 69, 2000, 91-103.

126 L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime, Παρίσι 1960 (και αγγλ. μτφρ. Centuries of Childhood, Νέα Υόρκη 1962).

127 Βλ. κυρίως τους συλλογικούς τόμους των Neils – Oakley 2003, Cohen – Rutter 2007 και Evans Grubbs – Parkin – Bell 2013. Στο δεύτερο, ό.π. 6, γίνεται αναφορά στην άποψη του Moses Finley, ο οποίος πίστευε ότι η παιδική ηλικία στην αρχαιότητα ήταν ένα προπαρασκευαστικό στάδιο για την ενήλικη ζωή, που έπρεπε να διανυθεί όσο το δυνατό ταχύτερα από άποψη βιολογική και τίποτε περισσότερο: «Δεν υπήρχε ένδοξη παρουσίαση της παιδικής ηλικίας, που είναι ένα προϊόν του σύγχρονου ρομαντισμού...». Σύντομη παρουσίαση των συναισθημάτων των Ελλήνων για τα παιδιά τους γίνεται

από τον M. Golden, Childhood in Ancient Greece, στο: Neils – Oakley 2003, 22-24.

128 Στο χωρίο αυτό ο Πλάτων δίνει και διάφορες άλλες πληροφορίες εκτός από τις ηλικιακές διακρίσεις και μεταξύ των δύο φύλων.

129 P. Slater, The Glory of Hera: Greek Mythology and the Greek Family, Πρίνσετον N.J. 1971.

130 Βλ. κυρίως H.A. Shapiro, Fathers and Sons, Men and Boys, στο: Neils – Oakley 2003, 85-111.

131 Shapiro ό.π., στο: Neils – Oakley 2003, 92-111.

132 J.H. Oakley, Death and the Child, στο: Neils-Oakley 2003, 163-194. Βλ. και στην αρχή του κεφαλαίου, ό.π. σημ. 5.

133 Για αναθηματικά ανάγλυφα με απεικονίσεις παιδιών, βλ. Ε. Βουτυράς, Παίδων χορός, Εγνατία 3, 1991-1992, 29-55. O. Palagia, Akropolis Museum 581. A Family at the Apaturia?, Hesperia 64, 1995, 493-501. Edelmann 1999. Comella 2002. C. Lawton, Children in Classical Attic Votive Reliefs, στο: Cohen – Rutter 2007, 41-60. Της ίδιας, Attic Votive Reliefs and the Peloponnesian War, στο: O. Palagia (επιμ.), Art in Athens During the Peloponnesian War, Καίμπριτζ 2009, 66-93. Seifert 2011, 157-255, 299-346. Επιτύμβια ανάγλυφα με παιδιά, ό.π. σημ. 105.

134 Sourvinou-Inwood 1988, 78. L. Beaumont, Shifting Gender: Age and Social Status as Modifiers of Childhood Gender in Ancient Athens, στο: Evans Grubbs – Parkin – Bell 2013, 195-206.

135 V. Sabetai, The Poetics of Maidenhood: Visual Constructs of Womanhood in Vase-Painting, στο: Schmidt – Oakley 2009, 103-114.

136 G. Ham, Choes and Anthesteria Reconsidered: Male Maturation Rites and the Peloponnesian Wars, στο: M. Padilla (επιμ.), Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society, Lewisburg PA 1999, 201-218. Beaumont 2012, 69-84.

137 V. Dasen, Les amulettes d’enfants dans le monde gréco-romain, Latomus 62, 2003, 275-289. A. Castor, Protecting Athena’s Children. Amulets in Classical Athens, στο: C.C. Mattusch – A.A. Donohue – A. Brauer (επιμ.), Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology, Boston, August 23-26, 2003. Common Ground: Archaeology, Art, Science, and Humanities, Οξφόρδη 2006, 625-627. Seifert 2011, 125-135.

138 G. van Hoorn, Choes and Anthesteria, Leiden 1951. Rühfel 1984α, 125-174. Hamilton 1992. Seifert 2011, 107-138.

139 T. Hadzisteliou Price, Kourotrophos: Cults and Representations of the Greek Nursing Deities, Leiden 1978. Beaumont 2012, 64-67. Στην Αθήνα, μία αντίστοιχη θεότητα λατρευόταν στο Κουροτρόφιον.

140 Βλ. Η.Π. Νικολούδης, Πλάτων. Νόμοι, Αθήνα 2008, 616.

141 Schmidt 1977. Ε. Παρασκευαΐδης, Τα παίγνια των αρχαίων Ελλήνων, Πλάτων 41, 1989, 68-92 και 42, 1990, 20-39 και 44, 1992, 17-42 και 45, 1993, 18-36. Fittà 1997. E. Diego, Giochi infantili nel mondo greco: la documentazione archeologica, στο: C. Lambrugo – C. Torre (επιμ.), Il gioco e i giochi nel mondo antico. Tra cultura materiale e immateriale, Μπάρι 2013, 41-51. Neils – Oakley 2003, 262-279. Carbone 2005.

142 Τα πιο γνωστά, που παίζονται ακόμη με διάφορες παραλλαγές, ήταν η κρυπτίνδα ή ἀποδιδρασκίνδα ή μυίνδα (κρυφτό, Πολυδεύκης 9.113), η χαλκή μυία ή ψηλαφίνδα (τυφλόμυγα: σώζεται ο σχετικός διάλογος των παιδιών: χαλκῆν μυῖαν θηράσω. θηράσεις ἀλλ᾽οὐ λήψῃ; Πολυδεύκης 9.123), μελολόνθη (ένα πουλί που το έδεναν σε κλωστή και το στριφογύριζαν: Ἀριστοφάνης *Νεφέλαι* 763: λινόδετον ὥσπερ μηλολόνθην, τοῦ ποδός, σχόλια 291: χρυσομηλολόνθιον, ζωΰφιόν τι ἐστι κατὰ κάνθαρον, ξανθόν, ὃ καὶ κατέχοντες οἱ παῖδες δεσμεύουσιν ἐκ τοῦ ποδός καὶ ἀφιᾶσι πρὸς τὸν ἀέρα, πρβλ. Πολυδεύκης 9, 124), η ἀκινητίνδα (αγαλματάκια), η αμπάριζα (σκλαβάκια), ο ἐφεδρισμός, η βασιλίνδα (κλέφτες και αστυνόμοι), η διελκυστίνδα (τράβηγμα σκοινιού), ο ἀσκωλιασμός (ασκί, παραλλαγή του σημερινού κουτσού), ο κολλαβισμός (μπιζ), ο κυνδαλισμός (παλούκια), ο ιμαντελιγμός (λουρί), η σχοινοφιλίνδα (μαντηλάκι, λουρί), η χυτρίνδα (γύρω-γύρω), ἐποστρακισμός (με ρίξιμο πετρών στην επιφάνεια της θάλασσας και η νίκη δινόταν σε όποιον κατάφερνε να κάνει τα περισσότερα πηδήματα στην πέτρα πριν αυτή βυθιστεί: Πολυδεύκης 9.19). Πολύ περισσότερες πληροφορίες αναφέρει ο Πολυδεύκης στο *Ονομαστικόν* IX 94-129 (Ζ΄ κεφάλαιο).

143 L. Kurke, Coins, Bodies, Games, and Gold: the Politics of Meaning in Archaic Greece, Πρίνσετον N.J. 1999. Της ίδιας, Ancient Greek Board Games and How to Play Them, Classical Philology 94, 1999, 247-267. U. Schädler, Pente Grammai – The Ancient Greek Board Game Five Lines, στο: J. Nuno Silva (επιμ.), Proceedings of Board Game Studies Colloquium XI, Λισαβόνα 2009, 173-196.

144 *Νευρόσπαστον* ονομαζόταν η κούκλα-μαριονέτα, δηλαδή με κινούμενα μέλη, τα οποία ήταν αρθρωτά και συνδέονταν με τον κορμό. Ορφικά απ. 34 για «παίγνια καμπεσίγυια» μαζί με κῶνον και ρόμβο.

145 Ορισμένες συνδέονταν με τελετές ενηλικίωσης, βλ. Lewis 2002, 152-157. Dasen 2005.
146 E. Hatzivassiliou, The Attic Phormiskos. Problems of Origin and Function, Bulletin of the Institute of Classical Studies 45, 2001, 113-148. E. Kefalidou, On Phormiskoi Again, Bulletin of the Institute of Classical Studies 47, 2004, 23-44.
147 H.A. Cahn, Morra drei Silene beim Knoblen, στο: H. Froning κ.ά. (επιμ.), Kotinos: Festschrift für Erika Simon, Mainz 1992, 214-7.
148 Για την περιστροφική κίνησή του, βλ. Πλάτων *Πολιτεία* 436d: οἵ γε στρόβιλοι ὅλοι ἑστᾶσί τε ἅμα καὶ κινοῦνται, ὅταν ἐν τῷ αὐτῷ πήξαντες τὸ κέντρον περιφέρωνται, ἢ καὶ ἄλλο τι κύκλῳ περιιὸν ἐν τῇ αὐτῇ ἕδρᾳ τοῦτο δρᾷ, οὐκ ἂν ἀποδεχοίμεθα, ὡς οὐ κατὰ ταὐτὰ ἑαυτῶν τὰ τοιαῦτα τότε μενόντων τε καὶ φερομένων, ἀλλὰ φαῖμεν ἂν ἔχειν αὐτὰ εὐθύ τε καὶ περιφερὲς ἐν αὑτοῖς, καὶ κατὰ μὲν τὸ εὐθὺ ἑστάναι – οὐδαμῇ γὰρ ἀποκλίνειν – κατὰ δὲ τὸ περιφερὲς κύκλῳ κινεῖσθαι, καὶ ὅταν δὲ τὴν εὐθυωρίαν ἢ εἰς δεξιὰν ἢ εἰς ἀριστερὰν ἢ εἰς τὸ πρόσθεν ἢ εἰς τὸ ὄπισθεν ἐγκλίνῃ ἅμα περιφερόμενον, τότε οὐδαμῇ [ἔστιν] ἑστάναι.
149 Neils – Oakley 2003, 270-271.
150 Για το παιχνίδι, βλ. G.M.A. Richter – L.F. Hall, Red-Figured Vases in the Metropolitan Museum Art, New Haven Conn. 1936, 203 αρ. 7.
151 S. Karouzou, Vases from Odos Pandrosou, Journal of Hellenic Studies 64, 1945, 42. V. Sabetai, The Washing Painter: A Contribution to the Wedding and Genre Iconography in the Second Half of the Fifth Century B.C. (αδημ. διδ. διατριβή), Cincinnati 1993, 82-84.
152 Βλ. Carbone 2005, 163-169.
153 Για το παιχνίδι με μπάλα, βλ. H. Harris, Sport in Greece and Rome, Λονδίνο 1972, 75-111.
154 Neils – Oakley 2003, 275-276.
155 Για τα πουλιά, βλ. J. Pollard, Birds in Greek life and Myth, Λονδίνο 1977, 135-40. Cohen σε Cohen – Rutter 2007. Για τα σκυλιά, βλ. C. Franco, Senza ritegno. Il cane e la donna nell'immaginario della Grecia antica, Μπολόνια 2003.
156 A. Shmead, Greek Cats: Exotic Pets by Rich Youths in Fifth-Century Athens, as Portrayed on Greek Vases, Expedition 20/3, 1978, 38-47. G. Schwarz, Wie Hund und Katz? Bemerkungen zu einigen Tierdarstellungen aus Athen, στο: C. Brandstätter (επιμ.), Ikarus. Gedenkschrift für Gerhild Jeschek, Graz 2012, 69-74.
157 Neils – Oakley 2003, 182 εικ. 22. Βλ. και Grossman ό.π., στο: Cohen – Rutter 2007, 322.
158 L. Beaumont, The Social Status and Artistic Presentation of "Adolesence" in Fifth Century Athens, στο: Sofaer Derevenski 2000, 39-50. Neils – Oakley 2003, 145-147, 285-287. Beaumont 2012, 74-75, 80-82.
159 Αυτή είναι η άποψη του G. Glotz, Le travail dans la Grèce ancienne, Παρίσι 1920 (ελλην. μτφρ. Η εργασία στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1982) 169 κ.ε. Ο Glotz δέχεται, παρόλα αυτά, ότι στην Αθήνα υπήρχε και μία τάση εναντίον της ισότητας των διαφόρων επαγγελμάτων. Άλλη σχετική βιβλιογραφία: Burford 1972. Mossé 1971. Ziomecki 1975. R. Descat, L'acte et l'idéologie du travail en Grèce ancienne, Παρίσι 1986. Γ. Παναγιωτάτου-Χαραλάμπους, Ελληνικές επιτύμβιες στήλες με θέμα τη χειρωνακτική εργασία κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, Αρχαιογνωσία 5, 1987-1988 (1990) 31-54. Finley 1988. Vidale 2002. Χατζηδημητρίου 2005, 197-204.
160 Ειδικά όσοι δούλευαν στα μεταλλεία είχαν να υποστούν πολύ σκληρές συνθήκες διαβίωσης (για την εποχή των Πτολεμαίων βλ. Διόδωρο Σικελιώτη 3.12.2-13.2).
161 Για το θέμα, βλ. αναλυτικά Davidson 2003. Για τον Αρχέστρατο, βλ. S. Olson Douglas – A. Sens, Archestratos of Gela: Greek Culture and Cuisine in the Fourth Century BCE: Text, Translation, and Commentary, Οξφόρδη 2000.
162 Στη Σούδα β 92 *βάναυσος: πᾶς τεχνίτης διὰ πυρὸς ἐργαζόμενος. βαῦνος γὰρ ἡ κάμινος*. Ἡσύχιος β 86 *βαναυσία*. Πολυδεύκης *Ὀνομαστικόν* Ι 50, βάναυσοι είναι όσοι σχετίζονται με την καθιστική εργασία. Για τους βάναυσους, βλ. A. Wilson, Nightingale, Liberal Education in Plato's Republic and Aristotle's Politics, στο: Too 2001, 134-5, με σημ. 3 και 4 (παλαιότερη βιβλιογραφία).
163 Burford 1972, 84.
164 Πρβλ. το νόθο πλατωνικό έργο *Ἀλκιβιάδης*, όπου γίνεται διάκριση ανάμεσα στα μαθήματα ενός *ἀνδρός ἀγαθοῦ* και στις λεγόμενες βαναυσικές τέχνες (*βάναυσοι τέχναι*).
165 Burford 1972, 80-82.
166 Σε μολύβδινο έλασμα υπάρχει αναφορά «εἰς τὸν κέραμον τῶν χυτρικῶν»: A. Wilhelm, Der älteste griechische Brief, Österreichische Jahreshefte 7, 1904, 94-96.

167 O. Lau, Schuster und Schusterhandwerk in der griechisch–römischen Literatur und Kunst, Βόννη 1967.
168 Η λέξη εμφανίζεται μέσα στην επαινετική παρουσίαση της τραγικής τέχνης του Αισχύλου, που είναι πολεμοχαρής και όχι αγοραία.
169 K. Vanhaegendoren, Travail et loisir en Gréce ancienne: À propos de la complémentarité des activités du citoyen, Ancient Society 37, 2007, 1-35.
170 Ziomecki 1975. Vidale 2002. Χατζηδημητρίου 2005.
171 P. Sapirstein, Painters, Potters, and the Scale of the Attic Vase-Painting Industry, American Journal of Archaeology 117, 2013, 493–510.
172 A. Raubitschek, Dedications from the Athenian Akropolis: a Catalogue of the Inscriptions of the Sixth and Fifth Centuries B.C., Καίμπριτζ 1949. H. Philipp, Tektonon Daidala: der bildende Künstler und sein Werk im vorplatonischen Schrifttum, Βερολίνο 1968. C. Wagner, The Potters and Athena. Dedications on the Athenian Acropolis, στο: G.R. Tsetskhladze – A.J.N.W. Prag – A.M. Snodgrass (επιμ.), Periplous. Papers on Classical Art and Archaeology Presented to Sir John Boardman, Λονδίνο 2000, 383-387. Keesling 2003. Χατζηδημητρίου 2005, 178-181. A. Verbank-Piérard, Sous les yeux d'Athéna et des Athéniens: vases, techniques et statut de l'artisan à l'Acropole, Mètis N.S. 12, 2014, 25-49.
173 Ο μεταφορέας ονομαζόταν τότε «ἀμφορεαφόρος» και χρησιμοποιούσε ένα ειδικό ξύλο, τον «ἀνάφορον», για να μεταφέρει, κρεμασμένους από τα άκρα του, δύο αμφορείς.
174 Χατζηδημητρίου 2005, 121-127. Β. Σαμπετάι, Ψαράδες: οι παῖδες και η θάλασσα, στο: Ε. Κεφαλίδου – Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), Κεραμέως παῖδες. Αντίδωρο στον Καθηγητή Μιχάλη Τιβέριο από τους μαθητές του, Θεσσαλονίκη 2012, 49-59.
175 Isager – Skydsgaard 1990. Wells 1992. Hanson 1998. Γενικές πληροφορίες για την αρχαία αγροτική τεχνολογία με παραδείγματα ελαιοκαλλιέργειας και αμπελοκαλλιέργειας για την παραγωγή ελαιόλαδου και οίνου, βλ. και στην ιστοσελίδα του Κέντρου Διάδοσης Επιστημών και Μουσείου Τεχνολογίας ΝΟΗΣΙΣ: Καλλιέργεια αμπέλου – Κρασί, Παραγωγή Ελαιολάδου – Αρχαία Ελαιοτριβεία (http://www.tmth.edu.gr/aet/thematic_areas/).
176 Μ. Τιβέριος, Αμπέλου παίς εύφρων οίνος. Από την εικονογραφία της αμπέλου και του οίνου στα αρχαία ελληνικά αγγεία, Αθήνα 2002.
177 N. Dietrich, Figur ohne Raum? Bäume und Felsen in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jahrhunderts v.Chr., Βερολίνο 2010, 70-78.
178 N. Malagarde, Images du monde rural attique à l'époque archaïque. Travail et société. L'outil et le geste sur les vases, Αρχαιολογική Εφημερίς 1988, 95-134. J.-L. Durand, Sacrifice et labour en Grèce ancienne: essai d'anthropologie religieuse, Παρίσι 1986.
179 Ελιά και λάδι, Τριήμερο εργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996. Foxhall 2007. Περισσότερα είναι τα υλικά κατάλοιπα από εγκαταστάσεις ελαιοτριβείων που έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές, κάτι που φανερώνει τον κύριο ρόλο του ελαιόλαδου ως αγροτικού προϊόντος με πολλές χρήσεις.
180 N. Himmelmann, Über Hirten-Genre in der antiken Kunst, Opladen 1980. G. Lüdorf, Leitformen der attischen Gebrauchskeramik. Der Bienenkorb, Boreas 21, 1998-1999, 41-169. R. Bortolin, Arnie, miele e api nella Grecia antica, Rivista di Archeologia 35, 2011, 149-165. Γ. Μαυροφρύδης, Κυψέλες κινητής κηρήθρας στην αρχαία Ελλάδα, Αρχαιολογική Εφημερίς 152, 2013, 15-27.
181 Το κείμενο σε μετάφραση στο: Fantham κ.ά. 2001, 65-67. Επίσης, Σημωνίδης Αμοργίνος, *Ίαμβος κατά γυναικών*, μτφ. Μ. Κοπιδάκης, Αθήνα 1996. Γενικά βλ. H. Lloyd Jones – M. Quinton, Females of the Species-Semonides on Women, Λονδίνο 1975. Συγκεντρωμένες γυναικείες ασχολίες: Lewis 2002, 59-90. Lynch 2011, 150-157.
182 R. Brock, The Labour of Women in Classical Athens, Classical Quarterly 44, 1994, 336-346. A. Kosmopoulou, "Working Women": Female Professionals on Classical Attic Gravestones, Annual of the British School of Athens 96, 2001, 281-319. Lewis 2002, 91-98.
183 D. Williams, Women on Athenian Vases, Images of Women in Antiquity. Problems of Interpretation, στο: Cameron – Kuhrt 1983, 92-106. D. Harvey, Painted Ladies. Fact, Fiction and Fantasy, στο: J. Christiansen – T. Melander (επιμ.), Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery, Copenhagen, August 31-September 4, 1987, Κοπεγχάγη 1988, 242-254. Lewis 2002, 8-12. K. Topper, Approaches to Reading Attic Vases, στο: James – Dillon 2012, 141-152. Foxhall 2013. Πολύ λιγότερες είναι οι σχετικές μελέτες για τις γυναίκες σε άλλες περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου,

π.χ. Pomeroy 2002.
184 Για τη διαδικασία, τα στάδια και τη σημασία της αρχαίας οικιακής υφαντουργίας, με την αντίστοιχη εικονογραφία, βλ. E. Keuls, Attic Vase-Painting and the Home Textile Industry, στο: W.G. Moon (επιμ.), Ancient Greek Art and Iconography, Madison 1983, 209-230. Killet 1996, 115-129. K. Carr, Women's Work. Spinning and Weaving in the Greek Home, στο: Archéologie des textiles. Des origines au Ve siècle, Actes du colloque de Lattes, octobre 1999, Montagnac 2000, 163-166. Lewis 2002, 62-65. R. Reuthner, Wer webte Athenes Gewänder?: die Arbeit von Frauen im antiken Griechenland, Φραγκφούρτη 2006. S. Bundrick, The Fabric of the City: Imaging Textile Production in Classical Athens, Hesperia 77, 2008, 283-334. M. Fischer, The Hetaira's Kalathos: Prostitutes and the Textile Industry in Ancient Greece, The Ancient History Bulletin 25, 2011, 9-28. L. Lovén, Textile Production, Female Work and Social Values in Athenian Vase Painting, στο: A.-L. Schallin (επιμ.), Perspectives on Ancient Greece, Papers in Celebration of the 60th Anniversary of the Swedish Institute at Athens, Στοκχόλμη 2013, 135-151. Εικονογραφία και σημασία των ειδικών οικιακών σκευών για την κατεργασία του μαλλιού: P. Badinou, La laine et le parfum: épinetra et alabastres, forme, iconographie et fonction. Recherche de céramique attique féminine, Leuven 2003. C. Mercati, Epinetron: storia di una forma ceramica fra archeologia e cultura, Città di Castello 2003. F. Heinrich, Das Epinetron: Aspekte der weiblichen Lebenswelt im Spiegel eines Arbeitsgeräts, Rahden/Westf 2006. E. Trinkl, The Wool Basket: Function, Depiction and Meaning of the *Kalathos*, στο: M. Harlow – M. Nosch (επιμ.), Greek and Roman Textiles and Dress. An Interdisciplinary Anthology, Οξφόρδη 2014, 190-206.
Γενικές πληροφορίες για την αρχαία υφαντική, βλ. στην ιστοσελίδα του Κέντρου Διάδοσης Επιστημών και Μουσείου Τεχνολογίας ΝΟΗΣΙΣ: Υφαντική (http://www.tmth.edu.gr/aet/thematic_areas/). Αρχαίες πηγές και εθνογραφικά παράλληλα σχετικά με το γνέσιμο βλ. στον ιστότοπο http://ilakate.blogspot.gr Για αναπαραστάσεις αρχαίων κάθετων αργαλειών βλ. στην ιστοσελίδα του Λαογραφικού Μουσείου Αράχωβας http://www.arachovamuseum.gr/index.php/el/to-ktirio-tou-mouseiou/ekpaideftika-programmata/anaparastaseis-arxaion-argaleion
Γενικά για θέματα της γυναικείας ενδυμασίας και τη σημασία της για τη διάκριση ρόλων και ηλικιών: Α. Πεκρίδου-Γκορέκι, Η μόδα στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993 (ελλην. μτφρ. του Mode im antiken Griechenland: textile Fertigung und Kleidung, Μόναχο 1989). L. Llewellyn-Jones (επιμ.), Women's Dress in the Ancient Greek World, Λονδίνο 2002. U. Theisen, Parthenos, Nymphe, Gyne, Weibliche Trachtikonographie als Bedeutungsträger im 5. Jahrhundert v. Chr. in Griechenland, Göttingen 2009. L. Cleland – G. Davies – L. Llewellyn-Jones (επιμ.), Greek and Roman Dress from A to Z, Abingdon – Νέα Υόρκη 2012. M. Lee, Maternity and Miasma: Dress and the Transition from Pathenos to Gunē, στο: Hackworth Petersen – Salzman-Mitchell 2012, 23-42. Της ίδιας, Body, Dress and Identity in Ancient Greece, Νέα Υόρκη 2015. Για την προϊστορική υφαντική υπάρχουν σχετικές συνθετικές εργασίες, ενώ δεν ισχύει το ίδιο για τα ιστορικά χρόνια, βλ. Barber 1994. Ί. Τζαχίλη, Υφαντική και υφάντρες στο προϊστορικό Αιγαίο: 2000 - 1000 π.Χ., Ηράκλειο 1997. B. Burke, From Minos to Midas, Ancient Cloth Production in the Aegean and in Anatolia, Οξφόρδη 2010.
185 J. Scheid – J. Svenbro, The Craft of Zeus: Myths of Weaving and Fabric, Καίμπριτζ Mass. 1996.
186 Ε. Μανακίδου, Ιστορημένα υφάσματα. Μια κατηγορία μικρογραφικών παραστάσεων πάνω σε αττικά αγγεία, στο: J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – O. Palagia (επιμ.), Athenian Potters and Painters, The Conference Proceedings, Οξφόρδη 1997, 297-308. M.C. Miller, Athens and Persia in the Fifth Century B.C. A Study in Cultural Receptivity, Καίμπριτζ 1997, 75-81, 153-187. M. Vickers, Images on Textiles: The Weave of Fifth-Century Athenian Art and Society, Κωνσταντία 1999.
187 L. Cleland, The Brauron Clothing Catalogues: Text, Analysis, Glossary and Translation, Οξφόρδη 2005. Kearns 2010, 268-270.
188 M. Xagorari-Gleissner, Das Motiv der Frau mit Kalathos auf attischen Grabreliefs klassischer Zeit und seine Deutung im Wandel des archäologischen Denkens, στο: S. Wefers (επιμ.), Bilder – Räume – Rollen, Langenweissbach 2013, 42-52.
189 Β. Τσουκαλά, Εικόνα και λόγος περί γυναικείας αρετής: μια νέα ματιά σε έναν βοιωτικό σκύφο του Μουσείου Κανελλοπούλου, στο: Ε. Κεφαλίδου – Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), Κεραμέως Παίδες. Αντίδωρο στον καθηγητή Μιχάλη Τιβέριο από τους μαθητές του, Θεσσαλονίκη 2012, 189-197.
190 J. Neils, Kitchen or Cult? Women with Mortars and Pestles, στο: S. Keay – S. Moser (επιμ.), Greek Art in View: Essays in Honour of Brian Sparkes, Οξφόρδη 2004, 54-62.
191 S. Walker, Women and Housing in Classical Greece. The Archaeological Evidence, στο: A. Cameron – A. Kuhrt (επιμ.), Images of Women in Antiquity, Λονδίνο 1983, 81-91. P.M. Allison (επιμ.), The

Archaeology of Household Activities, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1999. L.C. Nevett, Gender Relations in the Classical Greek Household. The Archaeological Evidence, Annual of the British School of Athens 90, 1995, 364-381. Της ίδιας, House and Society in the Ancient Greek World, Καίμπριτζ 1999. Της ίδιας, Domestic Space in Classical Antiquity, Καίμπριτζ 2010. G. Lüdorf Die Lekane: Typologie und Chronologie einer Leitform der attischen Gebrauchskeramik des 6.-1. Jahrhunderts v. Chr., Rahden Westf. 2000. N. Cahill, Household and City Organization at Olynthus, New Haven Conn. 2002.

192 B.A. Sparkes, The Greek Kitchen, Journal of Hellenic Studies 82, 1962, 121-137. Του ίδιου, The Greek Kitchen: Addenda, Journal of Hellenic Studies 85, 1965, 162-163. Του ίδιου, Not Cooking but Baking, Greece & Rome 28, 1981, 172-178. S. Morris, ΛΑΣΑΝΑ. A Contribution to the Ancient Greek Kitchen, Hesperia 54, 1985, 393-409. Lewis 2002, 65-71. V. Tsoukala, Cereal Processing and the Performance of Gender in Archaic and Classical Greece: Iconography and Function of a Group of Terracotta Statuettes and Vases, στο: Ç. Özkan Aygün (επιμ.), SOMA 2007. Proceedings of the XI Symposium on Mediterranean Archaeology, Istanbul Technical University, 24-29 April 2007, Οξφόρδη 2009, 387-395. A. Villing, The Daily Grind of Ancient Greece: Mortars and Mortaria Between Symbol and Reality, στο: A. Tsingarida (επιμ.), Shapes and Uses of Greek Vases (7th - 4th Centuries B.C.), Proceedings of the Symposium held at the Université libre de Bruxelles 27-29 April 2006, Βρυξέλλες 2009, 319-333. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου – Δ. Ακτσελή – Ά. Αρβανιτάκη (επιμ.), «…νέος και με υγείαν αρίστην»: Όψεις της ζωής των νέων στην αρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 2014, 94-95 (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου).

193 Lewis 2002, 83-87, 159-166.

194 Killet 1996, 115. Lewis 2002, 84-86. S. Pfisterer-Haas, Mädchen und Frauen im Obstgarten und beim Ballspiel. Untersuchungen zu zwei vorhochzeitlichen Motiven und zur Liebessymbolik des Apfels auf Vasen archaischer und klassischer Zeit, Athenische Mitteilungen 118, 2003, 139-195.

195 I. Manfrini-Aragno, Femmes à la fontaine: réalité et imaginaire, στο: C. Bron – E. Kassapoglou (επιμ.), L'image en jeu de l'antiquité à Paul Klee, Yens-sur-Morges 1992, 127-148. E. Manakidou, Athenerinnen in schwarzfigurigen Brunnenhausszenen, Hephaistos 11, 1992-1993, 51-91. Killet 1996, 172-190. Lewis 2002, 71-75. S. Pfisterer-Haas, Mädchen und Frauen am Wasser. Brunnenhaus und Louterion als Orte der Frauengemeinschaft und der möglichen Begegnung mit einem Mann, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 117, 2002, 1-79. G. Ferrari, Myth and Genre on Athenian Vases, Classical Antiquity 22, 2003, 37-54. E. Trinkl, Sacrificial and Profane Use of Greek Hydriai, στο: A. Tsingarida (επιμ.), Shapes and Uses of Greek Vases (7th - 4th Centuries B.C.), Proceedings of the Symposium held at the Université libre de Bruxelles 27-29 April 2006, Βρυξέλλες 2009, 153-172. C. Kosso, Women at the Fountain and the Well: Imagining Experience στο: C. Kosso – A. Scott (επιμ.), The Nature and Function of Water, Baths, Bathing, and Hygiene from Antiquity through the Renaissance, Leiden – Βοστόνη 2009, 87-108.

196 L. Schneider, Zur sozialen Bedeutung der archaischen Korenstatuen, Αμβούργο 1975. Πρβλ. αγάλματα Κορών σε: K. Karakasi, Archaische Koren, Μόναχο 2001 (και σε αγγλική μτφρ. Archaic Korai, Λος Άντζελες 2003). M.C. Stieber, The Poetics of Appearance in the Attic Korai, Austin Texas 2004.

197 Γυναικεία ονόματα σε μελανόμορφες σκηνές με κρήνες: Μνησίλα, Ανθύλη, Καλίπη, Ερεσίλα, Ιόπη, Ροδόπις, Κλέω, Σίμη, Σίμυλις, Επεράτη, Κυάνη, Ευήνη, Χορονίκη.

198 Killet 1996, 191-196. Lewis 2002, 145-149. M. Tiverios, Zur Ikonographie der weiblichen Welt im Zeitalter des Perikles, στο: T. Ganschow κ.ά. (επιμ.), Otium. Festschrift für Volker Michael Strocka, Rehmshalden 2005, 381-390. Kreilinger 2007. A. Stähli, Nackte Frauen, στο: Schmidt – Oakley 2009, 43-51. R.F. Sutton, Female Bathers and the Emergence of the Female Nude in Greek Art, στο: C. Kosso – A. Scott (επιμ.), The Nature and Function of Water, Baths, Bathing, and Hygiene from Antiquity through the Renaissance, Leiden – Βοστόνη 2009, 61-86.

199 Killet 1996, 196-199. Lewis 2002, 75-80. S. Moraw, Schönheit und Sophrosyne. Zum Verhältnis von weiblicher Nacktheit und bürgerlichem Status in der attischen Vasenmalerei, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 118, 2003, 1-47. Kreilinger 2007, 67-179.

200 M. Schmidt, Rituelle Frauengelage auf einer noch unbekannten attischen Vase, στο: P. Linant de Bellefonds (επιμ.), Αγαθός Δαίμων: mythes et cultes, études d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahil, Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément 38, Παρίσι 2000, 433-442. S. Pingiatoglou, Rituelle Frauengelage auf schwarzfigurigen attischen Vasen, Athenische Mitteilungen 109, 1994, 39-51. Lewis 2002, 150-152. Kaltsas – Shapiro 2008, 279 (E. Vivliodetis).

201 R. Olmos, Archedike und Hapalina. Hetären auf einer Wippe. Zur Interpretation einer rotfiguren

Hydria in Madrid, στο: E. Böhr – W. Martini (επιμ.), Studien zur Mythologie und Vasenmalerei Konrad Schauenburg zum 65. Geburtstag am 16. April 1986, Mainz 1986, 107-113. Lewis 2002, 152-157. M. Tiverios, Eiresione, στο: P. Badenas de la Peña – P. Cabrera Bonet – M. Moreno Conde – A. Ruiz Rodrígez – Carmen Sánchez Fernández – T. Tortosa Rocamora (επιμ.), Homenaje a Ricardo Olmos. Per speculum in aenigmate, Miradas sobre la Antigüedad, Μαδρίτη 2014, 147-154.

202 Τελευταία έχει αμφισβητηθεί από την έρευνα η ύπαρξη του «γυναικωνίτη» ως απομονωμένου και αποκλειστικού χώρου για τη διαβίωση των γυναικών στις αρχαίες οικίες. Για τις υπό εξέταση παραστάσεις, βλ. M. Reilly, Many Brides. «Mistress and Maid» on Athenian Lekythoi, Hesperia 58, 1989, 411-444. Killet 1996, 203-219. S. Moraw, Unvereinbare Gegensätze? Frauengemachbilder des 4. Jahrhunderts v.Chr. und das Ideal der bürgerlichen Frau, στο: von den Hoff – Schmidt 2001, 211-223. Ferrari 2002. Lewis 2002, 130-141. Schmidt 2005. Ά. Ζαρκάδας, Σκηνές γυναικωνίτη σε άγνωστης χρήσης σκεύος του τέλου του 5ου αι. π.Χ., στο: J.H. Oakley – O. Palagia (επιμ.), Potters and Painters II, Οξφόρδη 2009, 318-327.

203 Η απεικόνιση ανδρών μαζί με γυναίκες που υφαίνουν έχει οδηγήσει ορισμένους μελετητές στην ταύτιση των γυναικών με εταίρες (βλ. διαφορετικές απόψεις, ό.π. σημ. 184), πρβλ. την επιγραφή ΗΕ ΠΑΙΣ ΚΑΛΕ σε οινοχόη Ζωγράφου του Βρύγου, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο 1873.8-20.34 (D13) BAPD 204379, και για την ερμηνεία ανάλογων επιγραφών, βλ. Kreilinger 2007, 170-173.

204 E. Böhr, A Rare Bird on Greek Vases. The Wryneck, στο: J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – O. Palagia (επιμ.), Athenian Potters and Painters, The Conference Proceedings, Οξφόρδη 1997, 109-123. Της ίδιας, Mit Schopf an Brust und Kopf. Der Jungfernkranich, στο: A.J. Clark – J. Gaunt – B. Gilman (επιμ.), Essays in Honor of Dietrich von Bothmer, Άμστερνταμ 2002, 37-47.

205 E. Pellegrini, Eros nella Grecia arcaica e classica: iconografia e iconologia, Ρώμη 2009.

206 Shapiro 1993. A.C. Smith, The Politics of Wedding at Athens: an Iconographic Assessment, Leeds International Classical Studies 4, 2005, 1-32.

207 S. Havelock, Mourners on Greek Vases. Remarks on the Social History of Women, στο: S.L. Hyatt (επιμ.), The Greek Vase, Papers Based on Lectures Presented to a Symposium Held at Troy, New York in April of 1979, Latham 1981, 113-118. H.A. Shapiro, The Iconography of Mourning in Athenian Art, American Journal of Archaeology 95, 1991, 629-656. I. Huber, Die Ikonographie der Trauer in der griechischen Kunst, Mannheim 2001. M. Pedrina, I gesti del dolore nella ceramica attica (VI-V secolo a.C.): per un' analisi della comunicazione non verbale nel mondo greco, Βενετία 2001. Ε. Μανακίδου, Συγγενείς εξ αίματος και εξ αγχιστείας στις αττικές μελανόμορφες σκηνές πρόθεσης, Αρχαιογνωσία 13, 2005, 89-104.

208 S. Pfisterer-Haas 1989, 16-46. Schulze 1998. B. Bäbler, Fremde Frauen in Athen: Thrakische Ammen und athenische Kinder, στο: U. Riemer – P. Riemer (επιμ.), Xenophobie – Philoxenie: vom Umgang mit Fremden in der Antike, Στουττγάρδη 2005, 65-88.

209 Βλ. R. Parker, Gods Cruel and Kind: Tragic and Civic Theology, στο: C. Pelling (επιμ.), Greek Tragedy and the Historian, Οξφόρδη 1997, 143-160.

210 Mikalson 1983.

211 Βλ. ενδεικτικά την επιγραφή της Κυρήνης με προδιαγραφές για καθαρμούς κάθε είδους: P.J. Rhodes – R.G. Osborne, Greek Historical Inscriptions 404-323 B.C., Οξφόρδη 2003. Kearns 2010, 103-107 και την επιγραφή από την Ιουλίδα της Κέας για τον καθαρμό από θάνατο: Kearns 2010, 110-2 (*LSGG* 97).

212 Rhodes – Osborne ό.π., 88, 97.

213 Για ανάλογες περιπτώσεις που αφορούν άνδρες και κυρίως γυναίκες, βλ. Dillon 2002, 237-239.

214 Συγκεντρωμένες πηγές για θρησκευτικές δοξασίες και λατρευτικές πρακτικές σε Larson 2007. Kearns 2010.

215 Καθοριστική για τη μελέτη των εορτών και των λατρευτικών πρακτικών είναι η συνεκτίμηση των αρχαιολογικών δεδομένων, βλ. σχετικά J. Mylonopoulos, Greek Sanctuaries as Places of Communication through Rituals; An Archaeological Perspective, στο: E. Stavrianopoulou (επιμ.), Ritual and Communication in the Graeco-Roman World, Kernos Supplément 16, Λιέγη 2006, 69-110. R. Brandt, Content and Form: Some Considerations on Greek Festivals and Archaeology, στο: Brandt – Iddeng 2012, 139-198.

216 Laxander 2000, 7-27. Gebauer 2002, 17-212. J. Blok, Sacrifice and Processions on Attic black- and Red-Figure Pottery: Reflections on the Distinction between "Public" and "Private", στο: E.M. Moormann – V.V. Stissi (επιμ.), Shapes and Images: Studies on Attic Black Figure and Related Topics

in Honour of Herman A.G. Brijder, Leuven 2009, 127-135.

217 Στις πηγές αναφέρονται, συνήθως, ως «**πλακοῦντες**» (ο *πλακοῦς*) ή «**πόπανα**» (το *πόπανον*, ρήμα *πέπτω* = ψήνω), αν και υπάρχει ποικιλία αρχαίων ονομάτων ανάλογα με το σχήμα και τα συστατικά τους. Διάφορα αρτοσκευάσματα απεικονίζονται σε πολλές εορτές μέσα σε δίσκους ή πάνω σε τράπεζες προσφορών μαζί με σταφύλια, ρόδια, σύκα και άλλους καρπούς. Έχουν βρεθεί, επίσης, πήλινα ομοιώματα παρόμοιων γλυκών μέσα σε σκεύη προσφοράς κατά τις ανασκαφές σε ιερά, βλ. παρακάτω σημ. 320.

218 J. Casabona, Recherches sur le vocabulaire des sacrifices en grec. Des origines à la fin de l'époque classique, Aix-en-Provence 1966. van Straten 1995. Laxander 2000, 27-55. Gebauer 2002, 213-549. J. Bremmer, Greek Normative Animal Sacrifice, στο: Ogden 2007, 132-144. S. Bundrick, Selling Sacrifice on Classical Athenian Vases, Hesperia 83, 2014, 653-708.

219 Μάντης 1990. Connelly 2007. Για επιτύμβια ανάγλυφα ιερειών, βλ. Kaltsas – Shapiro 2008, 204-211.

220 Ο επενδύτης αποτελεί ένα ιδιαίτερο πανωφόρι, που φοριέται σε τελετουργίες και μουσικές ή χορευτικές σκηνές από διάφορες μορφές, και όχι μόνον από ιερείς, βλ. σχετικά M.C. Miller, The Ependytes in Classical Athens, Hesperia 58, 1989, 313-329. Της ίδιας, Athens and Persia in the Fifth Century B.C. A Study in Cultural Receptivity, Καίμπριτζ 1997, 170-183. Vazaki 2003, 201-202.

221 Aktseli 1996. Gebauer 2002, 515-541. G. Ekroth, Why (not) Paint an Altar?, στο: Nørskov κ.ά. 2009, 89-114.

222 Για λατρευτικές χειρονομίες, βλ. D. McNiven, «Things to Which We Give Service»: Interaction with Sacred Images on Athenian Pottery, στο: Yatromanolakis 2009, 298-324.

223 H. Wrede, Die antike Herme, Mainz 1986. B. Rückert, Die Herme im öffentlichen und privaten Leben der Griechen, Regensburg 1998.

224 Rouse 1902 / 1976. Linders – Nordquist 1987. Alroth 1989. Anathema 1989-1990. F.T. van Straten, Gifts for the Gods, στο: Versnel 1981, 65-151. Του ίδιου, Votives and Votaries in Greek Sanctuaries, στο: Buxton 2000, 191-223. Prêtre – Huysecom-Haxhi 2009. A. Scholl, ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ. Die Akropolisvotive aus dem 8. bis frühen 6. Jahrhundert v. Chr. und die Staatswerdung Athens, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 121, 2006, 1-173. Ενδεικτικά για γραπτούς και ανάγλυφους αναθηματικούς πίνακες, βλ. Βλασσοπούλου 2003. Karoglou 2010. Löhr 2000. Schulze 2004. M.C. Parra, Pinakes, tra Grecia e Magna Grecia, στο: G. Graziadio (επιμ.), Φιλική Συναυλία: Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi, Οξφόρδη 2013, 323-332. Για αναθηματικά αγάλματα, βλ. Keesling 2003. Meyer – Brüggemann 2007. Δεσπίνης, ό.π. σημ. 27. Franssen 2011. Η βιβλιογραφία για μεμονωμένα ή σύνολα με αναθηματικά ανάγλυφα είναι πολύ μεγάλη, για σχετικές συνθετικές και νεότερες μελέτες βλ. Neumann 1979. Edelmann 1999. Comella 2001. Güntner 2004. E. Vikela, Griechische Reliefweihungen. Ikonographie der Göttin und Bildkomposition der Reliefs, Athenische Mitteilungen 120, 2005, 85-161. A. Klöckner, Votive als Gegenstände des Rituals. Votive als Bilder von Ritualen. Das Beispiel der griechischen Weihreliefs, στο: Mylonopoulos – Roeder 2006, 139-152. C. Lawton, Attic Votive Reliefs and the Peloponnesian War, στο: O. Palagia (επιμ.), Art in Athens During the Peloponnesian War, Νέα Υόρκη – Καίμπριτζ 2009, 66-93. Ε. Βικέλα, Ο ιστορικός χαρακτήρας ορισμένων αναθηματικών αναγλύφων και η προβολή του αναθέτη τους, στο: Ά. Δεληβορριάς – Γ. Δεσπίνης – Ά. Ζαρκάδας (επιμ.), Έπαινος Luigi Beschi, Αθήνα 2011, 13-24. H.A. Shapiro, Votive Relief and Vase-Painting: An Archaeological "Kreuzung der Gattungen" in Classical Athens, Marburger Winckelmann-Program 2014, 57-65.

225 I. Threpsiades – E. Vanderpool, Themistokles' Sanctuary of Artemis Aristoboule, Αρχαιολογικόν Δελτίον 19, 1964, 26-26. Dillon 2002, 23-25. Kearns 2010, 332-336.

226 H. Kyrieleis, Fremde Weihungen in griechischen Heiligtümern vom 8. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts v. Chr., Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 32, 1985, 215-254. Του ίδιου, Etruskische Bronzen aus dem Heraion von Samos, Athenische Mitteilungen 101, 1986, 127-136. H. Kyrieleis – W. Röllig, Ein altorientalischer Pferdeschmuck aus dem Heraion von Samos, Athenische Mitteilungen 103, 1988, 37-75. M.E. Cavaliere, Dediche di Occidentali nel santuario di Apollo a Delfi (VI-IV a. C.), Οξφόρδη 2013. Kaltsas – Shapiro 2008, 50-66.

227 A.E. Raubitschek, Dedications from the Athenian Akropolis: A Catalogue of the Inscriptions of the Sixth and Fifth Centuries B.C., Καίμπριτζ 1949. M.L. Lazzarini, Le formule delle dediche votive nella Grecia arcaica, Atti della Accademia nazionale dei Lincei Memorie 8.19, 1976, 47-354. Της ίδιας, Iscrizioni votive greche, στο: Anathema 1989-1990, 845-859. J.W. Day, Archaic and Greek Epigram and Dedication: Representation and Reperformance, Καίμπριτζ 2010. Βλ. ενδεικτικά παραδείγματα

στο τέλος του κεφαλαίου, *Αναθηματικές επιγραφές*.

228 W. Gauer, Weihgeschenke aus den Perserkriegen, Tübingen 1968. C. Ioakimidou, Die Statuenreihen griechischer Poleis und Bünde aus spätarchaischer und klassischer Zeit, Μόναχο 1997. P. Schollmeyer, Antike Gespanndenkmäler, Αμβούργο 2001. F. Jünger, Gespann und Herrschaft: Form und Intention großformatiger Gespanndenkmäler im griechischen Kulturraum von der archaischen bis in die hellenistische Zeit, Αμβούργο 2006. H.R. Goette, Choregic Monuments and the Athenian Democracy, στο: P. Wilson (επιμ.), The Greek Theater and Festivals: Documentary Studies, Οξφόρδη 2007, 122-149.

229 L. Beschi, Il monumento di Telemachos, fondatore dell'Asklepieion ateniese, Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene 45, 1967-1968, 381-436. Του ίδιου, Rilievi votivi attici ricomposti, Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene 47, 1969-1970, 85-132. Του ίδιου, Il rilievo di Telemachos ricompletato, Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών 15, 1982, 31-43. C.M. Edwards, Greek Votive Reliefs to Pan and the Nymphs, Ann Arbor MI 1986 / 1992. S. Aleshire, The Athenian Asklepieion: the People, their Dedications, and the Inventories, Άμστερνταμ 1989. E. Tagalidou, Weihreliefs an Herakles aus klassischer Zeit, Jonsered 1993. E. Vikela, Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos: religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie, Athenische Mitteilungen Beiheft 16, 1994. I. Λεβέντη, Οι θεότητες του κύκλου του Ασκληπιού ως κουροτρόφοι. Οι εικονογραφικές μαρτυρίες, Αρχαιογνωσία 10, 1999-2000, 87-103. J. Larson, Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη 2001. I. Λεβέντη, Παρατηρήσεις στα αττικά αναθηματικά ανάγλυφα του ύστερου 4ου και πρώιμου 3ου αι. π.Χ., στο: O. Palagia – S. Tracy (επιμ.), The Macedonians in Athens 322-229 B.C., Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001, Οξφόρδη 2003, 127-139.

230 O. Palagia, Akropolis Museum 581. A Family at the Apaturia, Hesperia 64, 1995, 493-501. Αντίθετα, Dillon 2002, 31-32. Επίσης, Comella 2002, 19-20, 190 αρ. Atene 8, εικ. 11.

231 Comella 2002, 16-18, 191 αρ. Atene 15, εικ. 10. Χατζηδημητρίου 2005, 225 αρ. Στ2 πίν. 59. Βλ. επίσης *Αναθηματικές επιγραφές αρ. 6*.

232 Για την κοινωνική θέση και τις οικονομικές δυνατότητες των κεραμέων, ιδιαίτερα των μελών της Ομάδας των Πρωτοπόρων, στην υστεροαρχαϊκή Αθήνα, βλ. Neer 2002.

233 Γ.Ι. Δεσπίνης, Το αναθηματικό ανάγλυφο της Αριστονίκης στην Άρτεμη Βραυρωνία, στο: Δεσπίνης, ό.π. σημ. 27, 105-114, πίν. 23-25. Βλ. επίσης *Αναθηματικές επιγραφές αρ. 13*.

234 Comella 2002, 201 αρ. Atene 135, 51-52, εικ. 37-39. I. Leventi Hygieia in Classical Greek Art, Archaiognosia Supplementary Volume 2, Αθήνα 2003, 134-135, αρ. R 14, πίν. 15.

235 Leventi ό.π., 134, αρ. R 37, πίν. 27.

236 Comella 2002, 107-108, 197-198 αρ. Atene 80, εικ. 105. Leventi ό.π., 149, αρ. R 56, πίν. 36.

237 Leventi ό.π., 133-134.

238 Leventi ό.π., 148, αρ. R 53, πίν. 35 και για την τελετή 72-73.

239 Comella 2002, 71-72, 212 αρ. Falero 2, εικ. 63. Βλ. επίσης *Αναθηματικές επιγραφές αρ. 10*.

240 Comella 2004, αρ. Epidauro 5, 143, 211, εικ. 145.

241 J.A. Dickmann, Bilder von Kindern im klassischen Athen, στο: Die Griechische Klassik, Idee oder Wirklichkeit, Κατάλογος έκθεσης, Mainz 2002, 310-320, 312 εικ. 213.

242 Comella 2002, 139, 217 αρ. Pentelico 2, εικ. 141.

243 Comella 2002, 117-118, 195 αρ. Atene 62, εικ. 118.

244 E. Vikela, Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos. Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie, Athenische Mitteilungen Beiheft 16, Βερολίνο 1994, 12-13, αρ. A 3, πίν. 3, 40-41, αρ. B 14 πίν. 24,3.

245 Comella 2002, 134-135 με παραδείγματα. Vikela ό.π., πίν. 34,2.

246 G. Bakalakis, Das Zeusfest der Dipolieia auf einer Oinochoe in Saloniki, Antike Kunst 12, 1969, 56-60. Simon 1983, 8-12.

247 S. Scullion, Festivals, στο: Ogden 2007, 190-193. M. Λίτσα, Ζευς Μειλίχιος εν Άγρας, Γραμματείον 4, 2015, 49-52.

248 Simon 1983, 55-72. M. Τιβέριος, Περίκλεια Παναθήναια. Ένας κρατήρας του Ζωγράφου του Μονάχου 2335, Αθήνα 1989. Neils 1992. Neils 1996. M. Bentz, Panathenäische Preisamphoren: eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v. Chr., Βασιλεία 1998. Π. Βαλαβάνης, Ιερά και Αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 2004, 490-565. Mikalson 2005, 58-81. Larson 2007, 46-47. C. Ellinghaus, Die Parthenonskulpturen: der Bauschmuck eines offentlichen

Monumentes der demokratischen Gesellschaft Athens zur Zeit des Perikles, Techniken in der bildenden Kunst zur Tradierung von Aussagen, Αμβούργο 2011. J. Neils, The Political Process in the Public Festival: The Panathenaic Festival of Athens, στο: Brandt – Iddeng 2012, 199-215.

249 M. Robertson, The Parthenon Frieze, Λονδίνο 1975. L. Beschi, Η ζωφόρος του Παρθενώνα. Μια νέα πρόταση ερμηνείας, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), Archaische und klassische griechische Plastik, Akten des internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen, 2. Klassische griechische Plastik, Mainz 1986, 199-224. J. Connelly, Parthenon and Parthenoi: A Mythological Interpretation of the Parthenon Frieze, American Journal of Archaeology 100, 1996, 53-80. J. Neils, The Parthenon Frieze, Καίμπριτζ 2001. S. Symeonoglou, A New Analysis of the Parthenon Frieze στο: M. Cosmopoulos (επιμ.), The Parthenon and its Sculptures, Καίμπριτζ 2004, 5-42. B. Fehr, Becoming Good Democrats and Wives: Civic Education and Female Socialization on the Parthenon Frieze, Münster 2011. Για μια εξαιρετική ψηφιακή απόδοση της ζωφόρου, βλ. http://www.parthenonfrieze.gr/home

250 Simon 1983, 24-35. Larson 2007, 73-76. Mikalson 2005, 82-90. Γ. Μυλωνάς, Ελευσίς και ελευσίνια μυστήρια, Αθήνα 2010 (ελλην. μτφρ. του: G. Mylonas, Eleusis and the Eleusinian Mysteries, Πρίνσετον N.J. 1961).

251 Από επιγραφικές μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι υπήρχαν και δύο γυναίκες *ιεροφάντιδες* από το γένος των Ευμολπιδών, οι οποίες είχαν συγκεκριμένα καθήκοντα.

252 Κ. Κουρουνιώτης, Ελευσινιακή δαδουχία, Αρχαιολογική Εφημερίς 1937, 227-230. H. Metzger, Les représentations dans la céramique attique du 4e siècle, Παρίσι 1951. A. Peschlow-Bindokat, Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jahrhunderts, 87, 1972, 60-157. Simon 1983, 27-30. R. Lindner, Der Raub der Persephone in der antiken Kunst, Würzburg 1984. Clinton 1992. T. Hayashi, Bedeutung und Wandel des Triptolemosbildes, vom 6.-4. Jh. v. Chr.: Religionshistorische und typologische Untersuchungen, Würzburg 1992. E. Simon, Eleusis in Athenian Vase-Painting: New Literature and Somes Suggestions, στο: J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – O. Palagia (επιμ.), Potters and Painters: The Conference Proceedings, Οξφόρδη 1997, 97-108. M. Tiverios, Eleusinian Iconography, στο: O. Palagia (επιμ.), Greek Offerings: Essays on Greek Art in Honour of John Boardman, Λονδίνο 1997, 167-175. M. Tiverios, Women of Athens in the Worship of Demeter: Iconographic Evidence from Archaic and Classical Times, στο: Kaltsas – Shapiro 2008, 125-135. I. Leventi, The Mondragone Relief Revisited: Eleusinian Cult Iconography in Campania, Hesperia 76, 2007, 107-141.

253 Επειδή οι πιστοί σταματούσαν στη γέφυρα του Θριάσιου Κηφισού, τα σκώμματα αυτά ονομάζονταν «γεφυρισμοί».

254 Ο **κυκεών** (*κυκάω* = αναμειγνύω) ήταν ένα παχύρευστο ρόφημα από κριθάλευρο (ἄλφιτον), τυρί, μέλι, αρωματικά βότανα και άλλα απροδιόριστα συστατικά, ανάμεσα στα οποία αναφέρονται ενίοτε από τους μελετητές και ψυχοτρόποι μύκητες. Βλ. A. Delatte, Le Cycéon, breuvage rituel des mystères d'Éleusis, Παρίσι 1955.

255 Μ. Τιβέριος, Ελευσινιακὲς ἐσχαρίδες και οι αγγειογράφοι της «ακολουθίας του Συλέα» (The Syleus Sequence), στο: Δ. Δαμάσκος (επιμ.), Επιτύμβιον Gerhard Neumann, Αθήνα 2003, 113-121. Του ίδιου, Αγγεία-αναθήματα από το Μεγάλο Ελευσινιακό ιερό, στο: J.H. Oakley – O. Palagia (επιμ.), Potters and Painters II, Οξφόρδη 2009, 280-290. Του ίδιου, Ελευσινιακὲς ροιές. Παλιὰ ευρήματα και νέες ερμηνείες, Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene 87, 2009, 465-478. Του ίδιου, Ξαναβλέποντας τα παλιά κεραμικά ευρήματα από το Μεγάλο Ελευσινιακό ιερό, Μέντωρ 105, 2013, 175-228. Πολλά καμένα και σπασμένα αγγεία διαφόρων σχημάτων και με ποικίλο θεματολόγιο βρέθηκαν, μεταξύ άλλων αντικειμένων, στα υπολείμματα τελετουργικών πυρών κοντά στο χώρο του Τελεστηρίου, βλ. Κ. Κόκκου-Βυριδή, Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνος, Αθήνα 1999. Της ίδιας, Μελανόμορφα γαμήλια αγγεία από τις πυρές θυσιών στο ιερό της Ελευσίνας, Αθήνα 2010.

256 Συγκεντρωμένη και αναθεωρημένη η σχετική βιβλιογραφία σε: C. Mitsopoulou, De nouveaux Kernoi pour Kernos… Réévaluation et mise à jour de la recherche sur les vases de culte éleusiniens, Kernos 23, 2010, 145-178. Της ίδιας, The Eleusinian Processional Cult Vessel: Iconographic Evidence and Interpretation, στο: M. Haysom – J. Wallensten (επιμ.), Current Approaches to Religion in Ancient Greece, Papers presented at a Symposium at the Swedish Institute at Athens 17-19 April 2008, Στοκχόλμη 2011, 189-226.

257 Deubner 1932, 93-142. Simon 1983, 92-104. T. Guazzelli, Le Antesterie: Liturgie e pratiche simboliche, Φλωρεντία 1992.

258 S. Guettel Cole, Procession and Celebration at the Dionysia, στο: R. Scodel (επιμ.), Theater and

Society in the Classical World, Ann Arbor MI 1993, 25-38. Laxander 2000, 18-19. Gebauer 2002, 87-96. J. Boardman, The Triumph of Dionysos: Convivial Processions, from Antiquity to the Present Day, Οξφόρδη 2014.

259 A. Pickard-Cambridge, The Dramatic Festivals of Athens, Οξφόρδη 1953 / [2]1968. J.R. Green, Theatre in Ancient Greek Society, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1994. P. Wilson (επιμ.), The Greek Theatre and Festivals: Documentary Studies, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη 2007. B. Kowalzig – P. Wilson (επιμ.), Dithyrambos in Context, Οξφόρδη 2013.

260 Simon 1983, 52-54. Larson 2007, 159-160.

261 Όταν συνδυάζονται με διθυραμβικούς χορούς, ταιριάζουν καλύτερα στα Ηφαίστεια. Για την ερμηνεία των σχετικών παραστάσεων, βλ. H. Froning, Dithyrambos und Vasenmalerei in Athen, Würzburg 1971, 78-81, 118-119.

262 Cole 1994. Blundell – Williamson 1998. Dillon 2002. Parca – Tzanetou 2007. Kaltsas – Shapiro 2008/2009. A. Klöckner, Women's Affairs?: on a Group of Attic Votive Reliefs with Unusual Decoration, στο: J. Dijkstra – J. Kroesen – Y. Kuiper (επιμ.), Myths, Martyrs, and Modernity: Studies in the History of Religions in Honour of Jan N. Bremmer, Leiden 2010, 179-191. A. Avramidou, Women Dedicators on the Athenian Acropolis and their Role in Family Festivals: The Evidence for Maternal Votives Between 530-450 BCE, στο: Gherchanoc 2015 [En ligne], 6 | 2015, mis en ligne le 23 janvier 2015, consulté le 13 novembre 2015. URL: http://mondesanciens.revues.org/1365; DOI: 10.4000/mondesanciens.1365

263 Γενικά για τις γυναικείες εορτές ανά τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, βλ. Dillon 2002, 109-138.

264 Simon 1983, 39, 46-48. Dillon 2002, 132-136. Larson 2007, 45. Kaltsas – Shapiro 2008, 33-35 (O. Palagia).

265 Μία διαφορετική άποψη θεωρεί ότι οι εργαστίναι ύφαιναν τον πέπλο κάθε χρόνο για τα Μικρά Παναθήναια και ότι ο πέπλος για τα Μεγάλα Παναθήναια υφαινόταν από άνδρες επαγγελματίες: Z. Stamatopoulou, Weaving Titans for Athena: Euripides and the Panathenaic Peplos, Classical Quarterly 62.1, 2012, 72–80.

266 Simon 1983, 46-48. Larson 2007, 45.

267 Simon 1983, 18-22. Dillon 2002, 110-120. A. Kledt, Die Entführung Kores: Studien zur athenisch-eleusinischen Demeterreligion, Στουττγάρδη 2004, 114-147. Larson 2007, 70-72. Μολονότι οι μελετητές δεν συμφωνούν ως προς τη μαζικότητα της γυναικείας συμμετοχής στην εορτή -άλλοι κάνουν λόγο για το σύνολο των γυναικών της πόλης, ενώ άλλοι μόνο για έναν αντιπροσωπευτικό αριθμό-, γνωρίζουμε όμως ότι οι πολιτικές λειτουργίες αναστέλλονταν για εκείνο το διάστημα. Για λατρεία και ιερά της Δήμητρας και Κόρης, βλ. A.C. Brumfield, The Attic Festivals of Demeter and their Relation to the Agricultural Year, Salem NH 1981. Ι. Λεβέντη – Χ. Μητσοπούλου (επιμ.), Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005, Βόλος 2010. S.Th. Schipporeit, Kulte und Heiligtümer der Demeter und Kore in Ionien, Istanbul 2013. Σ. Πινγιάτογλου, Δίον: το ιερό της Δήμητρος, Θεσσαλονίκη 2015.

268 Δημοσιεύσεις ανεσκαμένων Θεσμοφορίων: I.R. Metzger, Das Thesmophorion von Eretria: Funde und Befunde eines Heiligtums, Βέρνη 1985. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Το Θεσμοφόριο της Πέλλας, Αθήνα 1996. R. Agostino – M. Milanesio Macrì (επιμ.), Il Thesmophorion di Locri Epizefiri, Reggio 2014. R. Nawracala, Das Thesmophorion von Rhamnous, Αμβούργο 2014.

269 U. Kron, Frauenfeste in Demeterheiligtümern: das Thesmophorion von Bitalemi; eine archäologische Fallstudie, Archäologischer Anzeiger 1992, 611-650. N. Bookidis, Ritual Dining at Corinth, στο: Marinatos –Hägg 1993, 45-61.

270 Kaltsas – Shapiro 2008, 128 (M. Tiverios), 259 (C. Avronidaki).

271 Simon 1983, 35-37. Dillon 2002, 120-124.

272 Α.Ν. Οικονομίδης, Κόλλιξ, όλισβος, ολισβοκόλλιξ, Ηόρος 4, 1986, 168-178. Dillon 2002, 122-124, 199. Kreilinger 2007, 163-169.

273 A.C. Brumfield, Aporreta: Verbal and Ritual Obscenity in the Cults of Ancient Women, στο: R. Hägg (επιμ.), The Role of Religion in the Early Greek Polis, Στοκχόλμη 1996, 67-74.

274 R. Atallah, Adonis dans la littérature et l'art grecs, Παρίσι 1966. N. Weil, Adôniazousai ou les femmes sur le toit, Bulletin de Correspondance Hellénique 90, 1966, 664-698. M. Detienne Les jardins d'Adonis, Παρίσι 1972. V. Pirenne-Delforge, L'Aphrodite grecque: contribution à l'étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique, Αθήνα – Λιέγη 1994. R.R. Simms,

Mourning and Community in the Athenian Adonia, The Classical Journal 93, 1997-1998, 121-141. Dillon 2002, 162-169. J.H. Oakley, A Hellenistic Terracotta and the Gardens of Adonis, The Journal of Hellenic Studies 125, 2005, 142-144.

275 G. Fahlbusch, Die Frauen im Gefolge des Dionysos auf den attischen Vasenbildern des 6. und 5. Jhs. v.Chr. als Spiegel des weiblichen Idealbildes, BAR International Series 1322, Οξφόρδη 2004. Dillon 2002, 140-152. Goff 2004. Sourvinou-Inwood 2005. Για μυθολογικές, κυρίως, παραστάσεις ενδεικτικά, βλ. S. Moraw, Die Mänade in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jahrhunderts v. Chr.: rezeptionsästhetische Analyse eines antiken Weiblichkeitsentwurfs, Mainz 1998. C. Isler-Kerényi, Frauen um Dionysos vom 7. Jahrhundert bis um 540 v. Chr, Archäologischer Anzeiger 1999, 551-566. M.-C. Villanueva Puig, Ménades: recherches sur la genèse iconographique du thiase féminin de Dionysos des origines à la fin de la période archaïque, Παρίσι 2009.

276 Deubner 1932, 123-134. Simon 1983, 100-101. D. Noël, Du Vin et des Femmes aux Lénéennes, Hephaistos 18, 2000, 93-99.

277 Deubner 1932, 93-123. Simon 1983, 92-99. D. Noël, Les Anthestéries et le vin, Kernos 12, 1999, 125-152. Dillon 2002, 101-103, 149-152.

278 Για γεωμετρικές και πρωτοαττικές παραστάσεις γυναικείων κυκλικών χορών βλ. R. Tölle, Frühgriechische Reigentänze, Waldsassen 1964. M. Wegner, Musik und Tanz, ArchHom III, Kap. U, Göttingen 1968, 49-65. Wickert-Micknat 1982, 22-35. T. Rombos, The Iconography of Attic Late Geometric II Pottery, Jonsered 1988, 345-351.

279 Calame 1997, 90-141. Killet 1996, 47-54. Lonsdale 1993, 212-218.

280 O. Borgers, The Theseus Painter: Style, Shapes and Iconography, Άμστερνταμ 2004 / 2007. Σ. Φριτζίλας, Ο Ζωγράφος του Θησέα: η αττική αγγειογραφία στην εποχή της νεοσύστατης αθηναϊκής δημοκρατίας, Αθήνα 2006.

281 Ε. Μανακίδου, Ίδιον δ’ είναι Διονύσου: χορός και μουσική σ’ έναν αττικό μελανόμορφο σκύφο στο Μουσείο Εκμαγείων του Α.Π.Θ., Εγνατία 9, 2005, 11-33. Της ίδιας, Frauentänze für Dionysos in der attischen spätarchaischen Vasenmalerei, Kilchberg (υπό έκδοση).

282 Frontisi-Ducroux 1991. R. Hamilton, Lenaia Vases in Context, στο: E. Csapo – M.C. Miller (επιμ.), Poetry, Theory, Praxis. The Social Life of Myth, Word and Image in Ancient Greece, Essays in Honour of W.J. Slater, Οξφόρδη 2003, 48-68. S. Chryssoulaki, The Participation of Women in the Worship and Festivals of Dionysos, στο: Kaltsas – Shapiro 2008, 267-275.

283 Vazaki 2003.

284 I. Scheibler, Attische Skyphoi für attische Feste, Antike Kunst 43, 2000, 17-43.

285 Οι περισσότεροι μελετητές τις θεωρούν Μαινάδες, αλλά ίσως πρόκειται για Αθηναίες βάκχες και όχι για τις μυθικές ομολόγους τους.

286 Burkert 1977, 362. Simon 1983, 100-101. Killet 1996, 143-144. Dillon 2002, 149-152. Lewis 2002, 51-52. Goff 2004, 264-265. Sourvinou-Inwood 2005. Kaltsas – Shapiro 2008, 247-248, 272-282.

287 Τα Αγριόνια, τα Θεοίνια και τα Ιοβάκχεια, για τα οποία ξέρουμε ελάχιστα πράγματα, ήταν επίσης διονυσιακές εορτές, στα οποία περιλαμβάνονταν οινοποσίες και συμμετείχαν οι Γεραρές.

288 Laxander 2000, 7-55. Gebauer 2002, 17-212. Tsochos 2002, 200-19, 247-251. Kaltsas – Shapiro 2008.

289 Γενικές πληροφορίες για τους ρόλους αυτούς είναι συγκεντρωμένες στα εξής: ThesCRA 2004, λ. Processions. ThesCRA 2005, λ. Kultpersonal και λ. Kultinstrumente. O. Borgers, Religious Citizenship in Classical Athens. Men and Women in Religious Representations on Athenian Vase-Painting, Bulletin Antieke Beschaving 83, 2008, 73-97. Τη σημασία της γυναικείας συμμετοχής στα θρησκευτικά δρώμενα της Αθήνας τονίζει η M.R. Lefkowitz, Women in the Panathenaic and Other Festivals, στο: Neils 1996, 78-91. Βλ. επίσης, Kaltsas – Shapiro 2008, 31-37 (O. Palagia) και γενικά Dillon 2002.

290 Deubner 1932, 91. J.J. Pollitt, Kernoi from the Athenian Agora, Hesperia 48, 1979, 205-233. F. Brommer, Plemochoe, Archäologischer Anzeiger 1980, 544-549. G. Bakalakis, Les Kernoi éleusiniens, Kernos 4, 1991, 105-113. A.M. Bignasca, I Kernoi circolari in Oriente e in Occidente. Strumenti di culto e immagini cosmiche, Fribourg 2000. Χρ. Μητσοπούλου, Το αττικό ελευσινιακό σκεύος και το Ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο (αδημ. διδ. διατριβή), Αθήνα 2007 και κυρίως πρόσφατα της ίδιας, ό.π. σημ. 256.

291 E. Pirovano, Kalathos e Kiste nel culto urbano, Atti Centro ricerche e documentazione sull’antichità classica 11, 1980-1981, 171-174. G.J. Baudy, Der Heros in der Kiste. Der Erichthoniosmythos als

Aition athenischer Erntefeste, Antike und Aberland 38, 1992, 1-47.
292 Βλ. σχετικά στο *1.3*.
293 Είναι γνωστό ότι μόνον «αἱ εὐγενεῖς καὶ αἱ ἀσταί παρθένοι ἐκανηφόρουν»: Schelp 1975, 18 σημ. 87.
294 Brulé 1987, 301-302, 316. Reeder 1995, 235.
295 J. Bažant, The Sacrificial Basket in Vase Painting and Possible Persistence of Several Elements of Minoan-Mycenean Religion in Classical Greece, Graecolatina Pragensia 6, 1974, 61-86. Schelp 1975. van Straten 1995, 10-11. Gebauer 2002, 500-509. ThesCRA 2005, 269-270. Kaltsas – Shapiro 2008, 32 (O. Palagia).
296 Deubner 1932, 25, 135, 142 σημ. 1, 202 σημ. 8. Schelp 1975, 20-21. Brulé 1987, 329 σημ. 149. van Straten 1995, 14-21. Connelly 2007, 34.
297 Πρόκειται κυρίως για φιαλίδια, οινοχόες και πυξίδες με παρόμοια εικονογραφία, η οποία έχει δεχθεί διάφορες ερμηνείες κυρίως ως προς το είδος των λατρευτικών εκδηλώσεων εκ μέρους των γυναικών-πρωταγωνιστριών και ως προς την ταυτότητα της θεάς ή των θεαινών: van Straten 1995, 22-3, 214, 253-254 εικ. 15-6. Dillon 2002, 128-130. Gebauer 2002, 164. Lewis 2002, 49 εικ. 1.30. Tsochos 2002, 112-115 πίν. XV-XVIa-b.
298 van Straten 1995, 57-58 εικ. 56. Gebauer 2002, 163 αρ. Pv 142. Tsochos 2002, 195-196 πίν. XVII. ThesCRA 2004, 15-16 αρ. 97. Connelly 2007, 170-1 εικ. 6.3. Kaltsas – Shapiro 2008, 225 αρ. 101 (E. Stasinopoulou-Kakarouga).
299 Schelp 1975, 34-37. van Straten 1995, 22-24. Tsochos 2002, 205.
300 Schelp 1975, 37-38. van Straten 1995, 21-22, 212 αρ. V 107 εικ. 14. Gebauer 2002, 162-163 αρ. Pv 140. ThesCRA 2004, 12 αρ. 69. Connelly 2007, 168 εικ. 6.1. Kaltsas – Shapiro 2008, 232-233 αρ. 106.
301 van Straten 1995, 253 αρ. V 321-2. Στους καβειρικούς σκύφους το κανοῦν εμφανίζεται με τη μορφή επίπεδου δίσκου στα χέρια ανδρικών μορφών που συμμετέχουν στην πομπή.
302 Σχετικά παραδείγματα συγκεντρωμένα σε: Schelp 1975, 38-43. L.J. Roccos, The Kanephoros and Her Festival Mantle in Greek Art, American Journal of Archaeology 99, 1995, 652-659. van Straten 1995, 14 κ.ε. Gebauer 2002, 170-71. Tsochos 2002, 206. Connelly 2007, 34-39, 168-171.
303 van Straten 1995, 197 αρ. V 22 εικ. 11. Laxander 2000, 160 αρ. OZ 10 πίν. 4, 1. Gebauer 2002, 37 αρ. P 6 εικ. 6.
304 van Straten 1995, 198 αρ. V 24 εικ. 9. Laxander 2000, 166 αρ. OZ 68 πίν. 13, 1. Gebauer 2002, 90-91 αρ. P 44 εικ. 43. ThesCRA 2004, 14 αρ. 81. πίν. 12.
305 Gebauer 2002, 561 αρ. Kv 9. ThesCRA 2005, αρ. 237α.
306 Τις πιο χαρακτηριστικές και πλήρεις σκηνές προσφέρουν μία λήκυθος του Ζ. του Γάλη στη Βοστόνη MFA 13.195 και ένας ελικωτός κρατήρας του Ζ. του Κλεοφώντος στη Φερράρα Museo Nazionale 44894 (T 416): Bérard 1984, 48 εικ. 73. Roccos 1995, 642 εικ. 1, 649 εικ. 3, 658. van Straten 1995, 206 αρ. V 74 εικ. 17, 207 αρ. V 78 εικ. 13. Laxander 2000, 163 αρ. OZ 35 πίν. 14, 1. Gebauer 2002, 69-71 αρ. P 28 εικ. 27, 106- 9 αρ. P 58 πίν. 57-8. ThesCRA 2004, 10 αρ. 52, 19 αρ. 126. Connelly 2007, 34 εικ. 2.2, 37-8 εικ. 2.5. Kaltsas – Shapiro 2008, 220-221 αρ. 96 (A. Shapiro).
307 van Straten 1995, 246 αρ. V 285. Gebauer 2002, 561 αρ. Kv 8 εικ. 342. Connelly 2007, 35 εικ. 2.4. Kaltsas – Shapiro 2008, 216-217 αρ. 94 (A. Shapiro).
308 van Straten 1995, 250 αρ. V 304. Gebauer 2002, αρ. 562 Kv 16. Lewis 2002, 48 εικ. 1.29. Connelly 2007, 38-39 εικ. 2.6. Kaltsas – Shapiro 2008, 218-219 αρ. 95 (S.A. Waite).
309 Για τον όρκο των Γεραρών, βλ. Deubner 1932, 100. Parke 2000, 179-180. Dillon 2002, 103, 255.
310 Gebauer 2002, 565-566 αρ. Kv 34a και 34b. ThesCRA 2005, 788 αρ. 784. Kaltsas – Shapiro 2008, 248 εικ. 5α (J. Neils), 273 εικ. 4 (S. Chryssoulaki). Η τελετουργική χρήση του κανοῦν από γυναίκες σε διονυσιακές εορτές επιβεβαιώνεται και από την παρουσία του σκεύους σε δρώμενα του ίδιου του θεού και του θιάσου του, όπως σε σκηνές πομπής και θυσίας του Διονύσου μαζί με Μαινάδες.
311 van Straten 1995, 248 αρ. V 292. A.M. Esposito – G. De Tommaso, Vasi attici, Φλωρεντία 1993, 71-72 εικ. 116. Gebauer 2002, 566 αρ. Kv 37 εικ. 350.
312 Αναλυτική παρουσίαση των σκηνών θυσίας, όπου το κανοῦν βρίσκεται στα χέρια νεαρών ακολούθων ή δούλων, βλ. σε: van Straten 1995, 31-38. Gebauer 2002, 479-81, 504-506.
313 Reeder 1995, 236. L.J. Roccos, The Kanephoros and Her Festival Mantle in Greek Art, American Journal of Archaeology 99, 1995, 641-666. Gebauer 2002, 171.
314 Ο αττικός μύθος για την απαγωγή της Ωρείθυιας, κόρης του Ερεχθέα, από τον Βορέα, όταν αυτή ήταν κανηφόρος σε ηλικία γάμου και συμμετείχε στην πομπή της θυσίας για την Αθηνά Πολιάδα, εκφράζει πλήρως τις πεποιθήσεις της αθηναϊκής κοινωνίας. Ανάλογη σημασία έχει και η ιστορία με την αδερφή

του τυραννοκτόνου Αρμόδιου, στην οποία δεν επέτρεψε ο Ίππαρχος να κανηφορήσει κατά την πομπή των Παναθηναίων του 514 π.Χ.: Brulé 1987, 303-304, 308-309. Dillon 2002, 38. Gebauer 2002, 170 σημ. 653, 171 σημ. 661. Connelly 2007, 34.

315 Schelp 1975, 26. Reeder 1995, 235-236 αρ. 60. Dillon 2002, 41-42 εικ. 2.2. Gebauer 2002, 509, 571-573 εικ. 357-366. Neils – Oakley 2003, 294-295. Schmidt 2005, 54 εικ. 19. ThesCRA 2005, 272 αρ. 774-775. Rotroff – Lamberton 2006, 20 εικ. 17.

316 ThesCRA 2005, 281 αρ. 839-840.

317 Bérard 1984, 24 εικ. 26, 25, 95 εικ 135. Oakley – Sinos 1993, 29, 86 εικ. 65. Verilhac – Vial 1998, 353.

318 Deubner 1932, 78. Oakley – Sinos 1993, 38. Verilhac – Vial 1998, 335-336, 352-353. Βλ. και *1.3*.

319 Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες λουτροφόροι, Αθήνα 1997, 175-176 αρ. 419 πίν. 82.

320 A. Brumfield, Cakes in the Liknon. Votives from the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth, Hesperia 66, 1997, 147-172. U. Kurz, Früchte und Opferkuchen in der Koroplastik des Demeter- und Kore/Persephonekultes von Herakleia/Policoro, στο: Chr. Fanek κ.ά. (επιμ.), Thiasos. Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag, Βιέννη 2008, 513-536. Παρόμοιο περιεχόμενο έχει και το λίκνο που μεταφέρει στο κεφάλι της μία λικνοφόρος σε αποσπ. ειδώλιο από την αθηναϊκή Αγορά: Rotroff – Lamberton 2006, 55 εικ. 71.

321 Oakley – Sinos 1993, 26, 83 εικ. 60. Reeder 1995, 169-171 αρ. 26. Kaltsas – Shapiro 2008, 296 εικ. 7 (V. Sabetai).

322 B. Ashmole, Kalligeneia and Ieros Arotos, Journal of Hellenic Studies 66, 1946, 8-10. Connelly 2007, 66 εικ. 3.2, 81-82. Kaltsas – Shapiro 2008, 128-129 εικ. 4α (M. Tiverios).

323 Οι μορφές έχουν ερμηνευθεί ως «αντλήτριες» στην εορτή των Θεσμοφορίων από τον L. Deubner, Zu den Thesmophoria und anderen attischen Festen, Archäologischer Anzeiger 1936, 335-339.

324 Bérard 1984, 18 εικ. 21β. ThesCRA 2004, 15 αρ. 88. Connelly 2007, 171-172 εικ. 6.4. Ο θεός ταυτίζεται συνήθως με το Διόνυσο-Σαβάζιο και η θεά με τη Μεγάλη Μητέρα-Ρέα-Κυβέλη.

325 Ουψάλα, Πανεπιστήμιο Museum Gustavianum UAS 1628, San Antonio Art Museum 86.134.64 (Ζωγράφος του Σικάγο) και Γενεύη HR 59: C. Bérard – Chr. Bron, Le Liknon, la Masque et le Poteau. Images du rituel dionysiaque, στο: Mélanges P. Lévêque 4. Religion, Besançon 1990, 29-44. Frontisi-Ducroux 1991, 80 εικ. 17, 159-160 εικ. 98, 237 αρ. L13 και L14. Sourvinou-Inwood 2005, 222-223 εικ. 4.

326 Bérard 1984, 148 εικ. 209. Frontisi-Ducroux 1991, 80 εικ. 17. Schmidt 2005, 182-183 εικ. 93. Sourvinou-Inwood 2005, 214-215, 224. Kaltsas – Shapiro 2008, 264 αρ. 122 (A. Gadolou). Πρβλ. και ανάλογη απεικόνιση του λίκνου, τοποθετημένου επίσης πάνω σε τράπεζα και στολισμένου με κλαδιά δάφνης, στη μυθολογική σκηνή ενός παρόμοιου χου στην Αθήνα, Γ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων 3500: Schmidt 2005, 184-186 εικ. 94. Sourvinou-Inwood 2005, 222-224, 227.

327 Η κύλικα και οι στάμνοι άμεσα και ο χους έμμεσα εντάσσονται στην ομάδα των «αγγείων των Ληναίων». Οι ερμηνείες που έχουν προταθεί ως τώρα για τις παραστάσεις αυτές στο σύνολό τους κυμαίνονται ανάμεσα στα Λήναια, τα Ανθεστήρια, τα Θεοξένια, τη λατρεία του Διονύσου Λικνίτη, κάποια απροσδιόριστη διονυσιακή τελετή, ακόμη και στην απόρριψη οποιασδήποτε συγκεκριμένης διονυσιακής εορτής: Frontisi-Ducroux 1991, 17-52, 67-90, 167-174. Sourvinou-Inwood 2005, 215-222, 235-240.

328 Mylonas 1961, 303-304. Connelly 2007, 64.

329 Στην ελευσινιακή εικονογραφία συνυπάρχει συχνά με την πλημοχόη, το στάχυ, το μήκωνα και το βάκχο. Σε παραστάσεις του 4[ου] αι. π.Χ. η Δήμητρα εικονίζεται να κάθεται πάνω σε μία κίστη, ενώ υπάρχουν αρκετές σκηνές με μύστριες που κουβαλούν τις «κίστες» με τα ιερά αντικείμενα: E. Kosmetatou, Cistophori and Cista Mystica: A New Interpretation of the Early Cistophoric Types, Revue Belge de Numismatique 144, 1998, 11-19. Dillon 2002, 56-57. ThesCRA 2004, 12 αρ. 64. ThesCRA 2005, 276 αρ. 813, 277 αρ. 817 και 820. Kaltsas – Shapiro 2008, 125-126 (M. Tiverios).

330 Λήκυθος από την Ελευσίνα, Αθήνα ΕΑΜ 493, κοντά στο Ζωγράφο των Αγκώνων: Kaltsas – Shapiro 2008, 132-133 (M. Tiverios), 239 αρ. 110 (E. Vivliodetis). Το σκεύος έχει σχεδιαστεί πολύ σχηματικά, καθώς είναι στριμωγμένο κάτω από το γώνιασμα του ώμου, αλλά δεν φαίνεται να είχε λαβές, ώστε να το ερμηνεύσουμε ως κανοῦν. Η κίστη θα ταίριαζε καλύτερα στο ελευσινιακό περιβάλλον της σκηνής.

331 Αμφορέας τύπου Β του Ζωγράφου του Princeton, Νέα Υόρκη ΜΜΑ 53.11.1: A. Shapiro, σε Reeder 1995, 43 εικ. 7 (διπλωμένος πέπλος). Kaltsas – Shapiro 2008, 258-259 αρ. 117 (A. Shapiro: κιβώτιο

που περιείχε ποικίλα αντικείμενα).

332 Πολλά παραδείγματα σε van Straten 1995, 59-88 εικ. 57-59, 65, 67, 69, 71-73, 75-77, 82, 86, 87, 93. ThesCRA 2004, 11-12 αρ. 56, 57, 59, 61, 63, 65, 16 αρ. 100, 101, 104, 105, 108, 113. ThesCRA 2005, 276 αρ. 810. Kaltsas – Shapiro 2008, 226-227 αρ. 102-103 (N. Kaltsas).

333 Τα αντικείμενα αυτά απεικονίζονται κυρίως σε αττικά μελανόμορφα αγγεία μεγάλου μεγέθους (υδρίες, αμφορείς, κιονωτούς κρατήρες, γαμικούς λέβητες) με σκηνές γαμήλιας πομπής με άρμα και σπανιότερα σε ερυθρόμορφα. Για σχετικά παραδείγματα βλ. Oakley – Sinos 1993, 89 εικ. 71, 92 εικ. 75. Laxander 2000, 63-4 πίν. 30-31, 34-37. Rotroff – Lamberton 2006, 15-6 εικ. 12. Εκτός από κίστες και λίκνα, στις μελανόμορφες σκηνές οι γυναίκες μπορεί να μεταφέρουν επίσης λέβητες, υδρίες και γαμικούς λέβητες. Στις ερυθρόμορφες παραστάσεις η ποικιλία των αντικειμένων είναι μεγαλύτερη και στα δωριζόμενα σκεύη προστίθενται πυξίδες, λουτροφόροι, αλάβαστρα και κάλαθοι.

334 F. Lissarrague, σε Reeder 1995, 91 κ.ε. Oakley – Sinos 1993, 64 εικ. 23, 66 εικ. 29, 68 εικ. 32.34, 69 εικ. 36-37, 70 εικ. 38, 73 εικ. 41, 102 εικ. 93, 118 εικ. 117, 124 εικ. 125. Kaltsas – Shapiro 2008, 292 εικ. 2, 295 εικ. 6, 297 εικ. 8β (V. Sabetai), 318-319 αρ. 142, 320 αρ. 143, 322-323 αρ. 143.

335 Schmidt 2005, 73-78 εικ. 38, 41, 42. Kaltsas – Shapiro 2008, 338-339 εικ. 4 (J. Oakley), 348-349 αρ. 155 (G. Kavvadias).

336 Το αντίστοιχο συμβαίνει με τους καλάθους, τις πυξίδες, τους γαμικούς λέβητες και τις λουτροφόρους που φέρνουν ως δώρα οι γυναίκες συγγενείς και οι φίλες της νύφης στις σχετικές παραστάσεις και που αποτελούσαν εξίσου προσφιλή αφιερώματα στα ιερά γυναικείων θεοτήτων. Η σημασία της προσφοράς των σκευών και των αγγείων αυτών έγκειται στο ότι, καθώς είχαν ένα συγκεκριμένο ρόλο σε διάφορες άλλες εορταστικές περιστάσεις, μετέφεραν κατά κάποιο τρόπο και στα γαμήλια δρώμενα τη βαρύτητα και τους συμβολισμούς εκείνων των τελετουργιών.

337 Rühfel 1984α, 77-124. J. Neils, Children and Greek Religion, στο: Neils – Oakley 2003, 139-161. C. Lawton, Children in Classical Attic Votive Reliefs, στο: Cohen – Rutter 2007, 41-60. Seifert 2011. Beaumont 2012, 152-186. R. Garland, Children in Athenian Religion, στο: Evans Grubbs – Parkin – Bell 2013, 207-226.

338 Seifert 2011, 268-272. Beaumont 2012, 67-69.

339 Ενώ, όμως, οι σκαφηφόροι απεικονίζονται στη ζωφόρο του Παρθενώνα, οι κοπέλες-μέτοικοι απουσιάζουν. Επίσης, οι αρχαίες πηγές αναφέρουν ότι οι κόρες των μετοίκων ήταν και υδριαφόροι, αλλά στη ζωφόρο οι υδρίες μεταφέρονται από νεαρούς άνδρες: Simon 1983, 63-65. Dillon 2002, 205-206.

340 Με την προϋπόθεση να ζουν και οι δύο γονείς τους, ήταν δηλαδή παῖδες ἀμφιθαλεῖς. Βλ. ανάλογα και στο *1.3*.

341 Parke 2000, 241-245. Reeder 1995, 247 κ.ε. B. Wesenberg, Panathenäische Peplosdedikation und Arrhephorie. Zur Thematik des Parthenonfrieses, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 110, 1995, 149-178. Lewis 2002, 26. Dillon 2002, 57-60. Kaltsas – Shapiro 2008, 34-37 (O. Palagia), 168-9 (A. Shapiro), 245 (J. Neils).

342 Simon 1983, 39-46. Larson 2007, 45-46. Από τους μελετητές τονίζεται σωστά η σχέση της εορτής με τη δροσιά που ευνοεί τη βλάστηση, μία έννοια που εμπεριέχεται στα ονόματα της Πανδρόσου και της Έρσης.

343 Ορισμένοι βλέπουν εδώ τις διφροφόρους, αλλά κάτι τέτοιο δεν ευσταθεί: Simon 1983, 67-68. Dillon 2002, 45-46.

344 Για τις διάφορες ερμηνείες των μορφών αυτών, βλ. Kaltsas – Shapiro 2008, 37 (O. Palagia), 245 (J. Neils), 250-251 (C. Vlassopoulou).

345 Dillon 2002, 43-9. Tsochos 2002, 232 σημ. 937. J. Gebauer, Die Gestaltung des Kanoun am Parthenonfries, στο: J. Gebauer κ.ά. (επιμ.), Bildergeschichte: Festschrift Klaus Stähler, Möhnesee 2004, 179-182, 185-186 εικ. 1-2. Kaltsas – Shapiro 20098 33-34 (O. Palagia), 248-249 (J. Neils). Βλ. και παραπάνω, *Παναθηναϊκή πομπή*.

346 Στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία συναντώνται ως rites de passage (γαλλικά), rites of passage (αγγλικά), Übergangsriten (γερμανικά), riti di passaggio (ιταλικά). Βλ. γενικά, A. van Gennep, The Rites of Passage, Λονδίνο 1960. M.W. Padilla (επιμ.), Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society, Lewisburg PA 1999. D.B. Dodd – C.A. Faraone (επιμ.), Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives: New Critical Perspectives, Λονδίνο 2003.

347 L. Ghali-Kahil, Autour de l'Artemis attique, Antike Kunst 8, 1965, 20-33. Της ίδιας, Le „cratérisque" d'Artémis et le Brauronion de l'Acropole, Hesperia 50, 1981, 253-263. C. Sourvinou-Inwood, Studies in Girls' Transitions, Αθήνα 1988. R. Hamilton, Alkman and the Athenian Arkeia, Hesperia 58, 1989,

449-472. Λ. Παλαιοκρασσά, Το ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας, Αθήνα 1991. Lonsdale 1993, 171-193. Seifert 2011, 145-154. Beaumont 2012, 174-186. Για το ιερό και τις ανασκαφές στη Βραυρώνα, βλ. www.archetai.gr/site/content.php?artid=123. Για άλλες κατηγορίες αναθημάτων και τελετουργίες, βλ. V. Mitsopoulou-Leon, Zu Knaben und Mädchen in Artemisheiligtümern. Die Aussage der Quellen und Votive, στο: Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά – Α.Α. Λαιμού – Λ.Γ. Μενδώνη – Ν. Κούρου (επιμ.), Αμύμονα έργα: Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη, Αθήνα 2007, 189-200. B. Gentili – F. Perusino (επιμ.), Le orse di Brauron: un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide, Πίζα 2002. Γ. Δεσπίνης, Άρτεμις Βραυρωνία: λατρευτικά αγάλματα και αναθήματα από τα ιερά της θεάς στη Βραυρώνα και την Ακρόπολη της Αθήνας, Αθήνα 2010.

348 K. Wigand, Thymiateria, Βόννη 1912. C. Zaccagnino, Il Thymiaterion nel mondo greco: analisi delle fonti, tipologia, impieghi, Ρώμη 1998. L. Ambrosini, Thymiateria etruschi in bronzo: di età tardo classica, alto e medio ellenistica, Ρώμη 2002.

349 Schelp 1975 και νεότερη βιβλιογραφία στην *ΙΙ. Εξεταζόμενη περίπτωση*.

350 A. Clark, Some Practical Aspects of Attic Black-Figured Olpai and Oinochoai, στο: A. Tsingarida (επιμ.), Shapes and Uses of Greek Vases (7th - 4th Centuries B.C.), Proceedings of the Symposium held at the Université libre de Bruxelles 27-29 April 2006, Βρυξέλλες 2009, 89-109. L. Puritani, Die Oinochoe des Typus VII: Produktion und Rezeption im Spannungsfeld zwischen Attika und Etrurien, Φραγκφούρτη – Βερολίνο 2009.

351 H. Luschey, Die Phiale, Bleicherode am Harz 1939. M. Hasserodt, Griechische und orientalische Metallphialen des frühen ersten Jahrtausends v. Chr. in Griechenland, Βόννη 2009. A. Tsingarida, À la santé des dieux et des hommes la phiale: un vase à boire au banquet athénien?, στο: Villanueva-Puig 2009, 910-109.

352 J.D. Mikalson, The Sacred and Civil Calendar of the Athenian Year, Πρίνσετον N.J. 1975. C. Trümpy, Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen, Χαϊδελβέργη 1997.

353 Εξαίρεση αποτελούσαν ορισμένες πόλεις στην Κρήτη, όπου η εκπαίδευση ήταν κατά βάση δημόσια, καθώς προσφερόταν σε όλους τους πολίτες με δημόσια έξοδα και ενίσχυε την κοινωνική και πολιτισμική τους αλληλεγγύη.

354 M. Griffin, Public and Private in Early Greek Institutions of Education, στο: Too 2001, 23-73.

355 Για τη διάκριση μεταξύ αρχαίας και νέας παιδείας βλ. Smith 1995, 138-140. Marrou 2009, 99-210.

356 Σχετική ιστορία με τον Αλκιβιάδη που όντας «παῖς» πιάστηκε στα χέρια με κάποιον στην παλαίστρα και τον δάγκωσε (*Πλούταρχος Ἠθικά 186d2*, πρβλ. *Ἠθικά* 475e10).

357 Έτσι, ο Αλκιβιάδης μαλώνει και χειροδικεί με τους δασκάλους του για διάφορους λόγους (*Πλούταρχος Ἀλκιβιάδης 7*). Για την οργάνωση των διδασκαλείων, το ρόλο και τη θέση των δασκάλων, βλ. Marrou 2009, 312-322.

358 M. Tiverios, An Archaic Alphabet on a Thasian Kylix, στο: G.R. Tsetskhladze (επιμ.), The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium BC, Leuven – Παρίσι 2011, 317-329. R. Woodart, The Textualization of the Greek Alphabet, Καίμπριτζ – Νέα Υόρκη 2014.

359 Βλ. Neils-Oakley 2003, 250-252. G. Papasavvas, A Writing Tablet from Crete, Athenische Mitteilungen 118, 2003, 67-89.

360 Ο όρος στῦλος δεν μαρτυρείται στα αρχαία κείμενα.

361 Μπορούσαν να έχουν σφαιρικό (σαν σύγχρονη μπάλα ποδοσφαίρου) ή ορθογώνιο σχήμα. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα μελανοδοχεία συγκαταλέγονται ανάμεσα στα οικιστικά και ταφικά ευρήματα, κυρίως σε πόλεις της ελληνιστικής εποχής, όπως στην Πέλλα, την Πριήνη και αλλού.

362 Διάφορα έγχορδα όργανα αναφέρονται συχνά στις πηγές, π.χ. «ἐγὼ δὲ βαρβίτους τριχόρδους, πηκτίδας, / κιθάρας, λύρας, σκινδαψοὺς ἐξηρτυόμαν» (Ἀναξίλας *Λυροποιός* απ. 15 K.-A = Αθήναιος *Δειπνοσοφισταί* 4.81.11).

363 D. Paquette, L’instrument de musique dans la céramique de la Grèce antique: études d’organologie, Παρίσι 1984. M. Maas – J. McIntosh Snyder, Stringed Instruments of Ancient Greece, New Haven Conn. 1989. A. Bélis, Η καθημερινή ζωή των μουσικών στην αρχαιότητα, Αθήνα 2004 (ελλην. μτφρ. του Les musiciens dans l’Antiquité, Παρίσι 1999).

364 Βλ. Α. Χατζηδημητρίου, Σκηνή διδασκαλίας σε αττικό ερυθρόμορφο αρύβαλλο, στο: Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου, Θεσσαλονίκη 2012, 277-288.

365 Για πρόσφατες ερμηνείες, βλ. Neer 2002, 102-107. S. Bundrick, Music and Image in Classical Athens, Καίμπριτζ 2005, 60-61.

366 Βλ. ενδεικτικά: J. Beazley, Hymn to Hermes, American Journal of Archaeology 52, 1948, 337-338 αρ. 2. Κ. Ρωμαίος, Εικών αρχαίου σχολείου, Μικρά Μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1955, 8-13. D. Sider, Greek Verse on a Vase by Douris, Hesperia 79, 2010, 541-544.

367 Για το θεσμό και τις εγκαταστάσεις του Γυμνασίου σε διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου καθώς και τα διεξαγόμενα αγωνίσματα, βλ. J. Delorme, Gymnasion: étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce (des origines à l'Empire Romain), Παρίσι 1960. W. Zschietzschmann, Palaistra – Gymnasion, Στουττγάρδη 1961. S.L. Glass, Palaistra and Gymnasium in Greek Architecture, Ann Arbor MI 1981. W. Martini, Samos XVI: Das Gymnasium von Samos, Βόννη 1984. C. Wacker, Das Gymnasion in Olympia: Geschichte und Funktion, Würzburg 1996. E. Mango, Eretria XIII: Das Gymnasion, Gollion 2003. D. Kah – P. Scholz (επιμ.), Das hellenistische Gymnasion, Βερολίνο 2004. S. Miller, Ancient Greek Athletics, New Haven Conn. – Λονδίνο 2004, 31-86, 166-195. Marrou 2009, 255-287. N. Fisher: Gymnasia and the Democratic Values of Leisure, σε: J. König (επιμ.), Greek Athletics, Εδιμβούργο 2010, 66-86. C. Trombetti, Il ginnasio greco: genesi, topografia e culti dei luoghi della paideia, Οξφόρδη 2013.

368 Ε. Κεφαλίδου, Νικητής. Εικονογραφική μελέτη του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού, Θεσσαλονίκη 1996.

369 F. Buffière, Eros adolescent. La pédérastie dans la Grèce antique, Παρίσι 1980. H. Patzer, Die griechische Knabenliebe, Wiesbaden 1982. K.J. Dover, Η ομοφυλοφιλία στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1990 (ελλην. μτφρ. του Greek Homosexuality, Λονδίνο 1978). V.J. Hunter, Polishing Athens, Πρίνσετον N.J. 1994. T. Hubbard, Homosexuality in Greece and Rome: A Textbook of Documents, Μπέρκλεϊ – Λος Άντζελες 2003. Marrou 2009, 77-97.

370 H.A. Shapiro, Courtship Scenes in Attic Vase-Painting, American Journal of Archaeology 85, 1981, 133-143. G. Koch-Harnack, Knabenliebe und Tiergeschenke: ihre Bedeutung im päderastischen Erziehungssystem Athens, Βερολίνο 1983. H.A. Shapiro, Eros in Love: Pederasty and Pornography in Greece, στο: A. Richlin (επιμ.), Pornography and Representation in Greece and Rome, Νέα Υόρκη 1991, 53-72. A. Stähli, Der Körper, das Begehren, die Bilder: visuelle Strategien der Konstruktion einer homosexuellen Männlichkeit, στο: von den Hoff – Schmidt 2001, 197-209. A. Lee – E. Candarella, Images of Ancient Greek Pederasty: Boys Were their Gods, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2008.

371 A. Bruckner, Palästradarstellungen auf frührotfigurigen attischen Vasen, Αμβούργο 1954.

372 Αναλυτικά βλ. Marrou 2009, 233-246.

373 Οι περισσότερες μαρτυρίες για το θεσμό της εφηβείας ανάγονται στην ύστερη κλασική και την ελληνιστική εποχή, βλ. συγκεντρωμένες σε P. Vidal-Naquet, Le chasseur noir et l'origine de l'éphébie athénienne, Annales 23, 1968, 947-964. N.M. Kennell, Ephebeia: a Register of Greek Cities with Citizen Training Systems in the Hellenistic and Roman Periods, Nikephoros Beiheft 12, Hildesheim 2006. H. Beck, Ephebie – Ritual – Geschichte. Polisfest und historische Erinnerung im klassischen Griechenland, στο: H. Beck – H.-U. Wiemer (επιμ.), Feiern und Erinnern: Geschichtsbilder im Spiegel antiker Feste, Βερολίνο 2009, 55-82. A.S. Chankowski, L'éphébie hellénistique: étude d'une institution civique dans les cités grecques des îles de la Mer Égée et de l'Asie Mineure, Παρίσι 2010.

374 Για την ανάγνωση της εφηβείας από τη μεριά του κοινωνικού φύλου και ως «διαβατήρια» διαδικασία, βλ. P. Vidal-Naquet, Ο μαύρος κυνηγός, Αθήνα 1983 (ελλην. μτφρ. του Le chasseur noir: formes de pensées et formes de société dans le monde grec, Παρίσι 1981).

375 Βλ. σχετικά Ε. Μανακίδου, Συνέφηβοι και παῖδες ἡλικιῶται σε ομαδικές δραστηριότητες στις κύλικες του Ζωγράφου της Βρισηίδος, του Ζωγράφου της Δοκιμασίας και του Ζωγράφου του Τριπτόλεμου, στο: Μ. Γιαννοπούλου – Χ. Καλλίνη – Ε. Κώτσου (επιμ.), Τιμητικός τόμος για την καθηγήτρια Στέλλα Δρούγου, Αθήνα 2015 (υπό έκδοση).

376 Beaumont στο: Sofaer Derevenski 2000, 43 και για ανάγλυφα C. Lawton, Children in Classical Attic Votive Reliefs, στο: Cohen – Rutter 2007, 57-60. Σε αναθηματικά ανάγλυφα παριστάνονται έφηβοι και νέοι, άλλοτε γυμνοί και άλλοτε με ντυμένοι με ιμάτιο, μαζί με τον Ηρακλή –ο οποίος ήταν προστάτης του Γυμνασίου και στον οποίον οι έφηβοι έκαναν χοές κατά τα *Οἰνιστήρια*- ή με τον Ασκληπιό. Στα ανάγλυφα αυτά, οι νέοι δεν φέρουν πέτασο, άρα ίσως δεν σχετίζονται με το θεσμό της εφηβείας.

377 H. Jeanmaire, Couroi et Courètes. Essai sur l'éducation spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'antiquité hellénique, Lille 1939. Brelich 1969, 113-207. T.A. Boring, Literacy in Ancient Sparta, Leiden 1979. N.M. Kennell, The Gymnasium of Virtue: Education and Culture in Ancient Sparta, New Chapell – Λονδίνο 1995. F. Bourriot, Kaloi Kagatoi, Kalogathia à Sparte aux époques archaïque

et classique, Historia 46, 1996, 119-140. N. Birgalias, L'odyssée de l'éducation spartiate, Αθήνα 1999. S. Hodkinson, An Agonistic Culture? Athletic Competition in Archaic and Classical Spartan Society, στο: S. Hodkinson – A. Powell (επιμ.) Sparta. New Perspectives, Λονδίνο 1999, 147-187. S. Link, Der geliebte Bürger. Paideia und Paidika in Sparta und auf Kreta, Philologus 143, 1999, 3-25. Του ίδιου, Education and Pederasty in Spartan and Cretan Society, στο: S. Hodkinson (επιμ.), Sparta: Comparative Approaches, Swansea – Οξφόρδη 2009, 89-111. Marrou 2009, 51-75. N.M. Kennell, Boys, Girls, Family, and the State at Sparta, στο: Evans Grubbs – Parkin – Bell 2013, 381-395.

378 Μία νέα ερμηνεία του πρώτου *Παρθενείου* έδωσε πρόσφατα ο K. Tsantsanoglou, Of Golden Manes and Silvery Faces: The Partheneion 1 of Alcman, Βερολίνο 2012, όπου υποστηρίζει ότι εκεί παρουσιάζεται με ζωντάνια ο ανταγωνισμός μεταξύ των παρθένων και ότι ο «ομιλητής» είναι μία κοπέλα του χορού που σχολιάζει αυτές τις σχέσεις. Βλ. επίσης, Lonsdale 1993, 193-205. Hodkinson, ό.π. 170-173.

379 M. Lipka, Xenophon's Spartan Constitution. Text, Commentary, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2002.

380 Hodkinson, ό.π. 152-156. Για αθλητικούς και μουσικούς αγώνες στο πλαίσιο θρησκευτικών εορτασμών, βλ. Parker 1989, 146-147. S. Miller, Ancient Greek Athletics, New Haven – Λονδίνο 2004. Π. Βαλαβάνης, Ιερά και Αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 2004.

381 Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στην παλαιότερη παρουσίαση του συμποσίου από τον Ι. Συκουτρή στη σχολιασμένη έκδοση του πλατωνικού Συμποσίου (Πλάτωνος Συμπόσιον, Κείμενον, μετάφρασις και ερμηνεία, Αθήνα 1934) κυρίως 29-39 και στο σύνολο της εισαγωγής του για τα θέματα του παιδικού έρωτα. Επίσης, R. Hunter, Το Συμπόσιον του Πλάτωνα, Θεσσαλονίκη 2007. Γενικά βλ. Murray 1990. P. Schmitt-Pantel, Banquet et cité grecque: Quelques questions suscitées par les recherches récentes, Mélanges de l'École française de Rome 97, 1985, 135-158 και τη Βασική Βιβλιογραφία.

382 A. Dalby, Σειρήνια δείπνα, Αθήνα 2001 (ελλην. μτφρ. του Siren Feasts: A History of Food and Gastronomy in Greece, Λονδίνο 1996). J. Wilkins – D. Harvey – M. Dobson (επιμ.). Food in Antiquity: Studies in Ancient Greek Society and Culture, Έξετερ 1995. J. Wilkins – S. Hill, Food in the Ancient World, Οξφόρδη 2006.

383 Αλλιώς *ἐπιδορπίσματα* ή *ἐπιφορήματα* του φαγητού, όπως *ἴτριον* δηλαδή γλύκισμα από μέλι και σουσάμι, *ἄρτος* ο οποίος, σε αντίθεση προς τη μᾶζα, ίσως ήταν είδος ντελικατέσεν, *γοῦρος* είδος γλυκίσματος σαν τον πλακοῦντα, πρβλ. και για *πέμματα*, M. Noussia, Solon's Symposium (frs. 32-4 and 36 Gentili-Prato 2 = 38-40 and 41 West), The Classical Quarterly 51, 2001, 353-9.

384 S. Douglas Olson – A. Sens, Matro of Pitane and the Tradition of Epic Parody in the Fourth Century B.C.E., Translation and Commentary, Atlanta 1999, 138.

385 Ενδεικτικά βλ. B. Gentili, Poesia e pubblico nella Grecia antica, Ρώμη, Μπάρι 1969 / [2]1984. W. Rösler, Dichter und Gruppe: Eine Untersuchung zu den Bedingungen und zur historischen Funktion früher griechischer Lyrik am Beispiel Alkaios, Μόναχο 1980. M. Vetta, Poesia e simposio nella Grecia antica: Guida storica e critica, Ρώμη – Μπάρι 1983. Του ίδιου, Symposion: Antologia dai lirici greci, Νάπολη 1999.

386 Για την πολυπλοκότητα του νοήματος στις παραστάσεις, βλ. P. Schmitt-Pantel, Sacrificial Meal and Symposion. Two Models of Civic Institutions in the Archaic City?, στο: Murray 1990, 14-33. P. Schmitt-Pantel – A. Schnapp, Image et société en Grèce ancienne: les représentations de la chasse et du banquet, Revue Archéologique 1982, 57-74. L.E. Rossi, Il simposio greco arcaico e classico come spettacolo a se stesso, Spettacoli conviviali dall'antiquità classica alle corti italiane del' 400: Atti de VII Convegno di Studio, Viterbo 1983, 41-50. M. Vetta, Il simposio: La monodia e il Giambo, στο: G. Cambiano – L. Canfora – D. Lanza κ.ά. (επιμ.), Lo spazio letterario della Grecia Antica, vol. I, La polis. Ρώμη 1992, κυρίως 199-205 (για τον αρχαϊκό ίαμβο), 177-180 (γενικά για το συμπόσιο).

387 Βλ. B. Bergquist, Sympotic Space. A Functional Aspect of Greek Dining-Rooms, στο: Murray 1990, 37-65. Για τις κλίνες βλ. J. Boardman Symposion Furniture, στο: Murray 1990, 122-131. H. Kyrieleis, Thronen und Klinen, Βερολίνο 1969. G.M.A. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans, Λονδίνο 1966. Μία διάταξη στο χώρο του ανδρώνα απεικονίζεται στην έκδοση του Συμποσίου του Συκουτρή, ό.π. σημ. 381. Παρόμοιες κτιστές κλίνες καθώς και ζωγραφισμένες σε τοιχογραφίες υπάρχουν σε αρχαίους τάφους (π.χ. τάφος του βουτηχτή στην Ποσειδωνία, 480 π.Χ.).

388 Fehr 1971. Dentzer 1982. Schmitt-Pantel 1992.

389 Βλ. π.χ. Rösler, ό.π. σημ. 385, 240-271.

390 O. Murray, Symposion and Männerbund, στο: P. Oliva – A. Frolikova (επιμ.), Concilium Eirene XV/1, Proceedings of the 16th International Eirene Conference Prague 31.8-4.9.1982, Πράγα 1983,

47-52. Του ίδιου, The Greek Symposion as Social Organisation, στο: R. Hägg (επιμ.), The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation, Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June 1981, Στοκχόλμη 1983, 195-199.

391 Βλ. A.J. Bowen, Xenophon Symposium, Warmister 1998 (με σχετική βιβλιογραφία).

392 Συκουτρής, ό.π. σημ. 381, 34.

393 O. Ribbeck, Κόλαξ: Eine ethnologische Studie, Abh. Sächs. Gesellschaft d. Wiss. 9/1, Λειψία 1883. E. Wüst, Parasitos, σε RE XVIII, 4, 1949, στήλες 1381-97. L. Pearson, Popular Ethics in Ancient Greece, Stanford CA 1962. Για τη συχνή παρουσία τους βλ. B. Fehr, Entertainers at the Symposion. The Akletoi in the Archaic Period, στο: Murray 1990, 188-195, ο οποίος τους συνδέει με τους λεγόμενους κωμαστές («Dickbauchtänzer») στα αγγεία της αρχαϊκής εποχής.

394 π.χ. *Οδύσσεια* 17.449, 18.364, 20.377 κ.ε, 16.67.

395 Fehr 1971. Lissarrague 1987. A. Heinemann, Ungleiche Festgenossen: Spätarchaische Gelagegemeinschaften im Medium der Vasenmalerei, στο: C. Mann – M. Haake – R. von den Hoff (επιμ.), Rollenbilder in der athenischen Demokratie: Medien, Gruppen, Räume im politischen und sozialen System, Beiträge zu einem interdisziplinären Kolloquium in Freiburg i. Br., 24.-25. November 2006, Wiesbaden 2009, 35-70. D. Yatromanolakis, Symposia, Noses, Πρόσωπα: A Kylix in the Company of Banqueters on the Ground, στο: Yatromanolakis 2009, 414-464. Catoni 2010. Lynch 2011. Shapiro 2012. Topper 2012. Węcowski 2014. Dickmann - Heinemann 2015. K.M. Lynch, Drinking Cups and the Symposium at Athens in the Archaic and Classical Periods, στο: K.F. Daly – L.A. Riccardi (επιμ.), Cities Called Athens: Studies Honoring John McK. Camp II, Lanham MD 2015, 231-240.

396 Dentzer 1982. Schmitt-Pantel 1992.

397 Schäfer 1997, 30-35. D. Steiner, Pot Bellies: The Komast Vases and Contemporary Song, στο: Yatromanolakis 2009, 240-281. Smith 2010.

398 E.P. Baughan, Sculpted Symposiasts of Ionia, American Journal of Archaeology 115, 2011, 19-53.

399 Για τις σχετικές παραστάσεις και το λίγο μεταγενέστερο άγαλμα του ποιητή στην Ακρόπολη, βλ. Shapiro 2012.

400 D.C. Kurtz – J. Boardman, Booners, Greek Vases in the J. Paul Getty Museum 3, Malibu 1986, 35-70. S. Price, Anacreontic Vases Reconsidered, Greek, Roman and Byzantine Studies 31, 1990, 133-175.

401 E.R. Knauer, Ου γαρ ην αμίς, A Chous by the Oionokles Painter, Greek Vases in the J. Paul Getty Museum 3, Malibu 1986, 91-100. B. Cohen – H.A. Shapiro, The Use and Abuse of Athenian Vases, στο: A.J. Clark – J. Gaunt – B. Gilman (επιμ.), Essays in Honor of Dietrich von Bothmer, Άμστερνταμ 2002, 83-90.

402 Peschel 1997. M.S. Venit, Women in their Cups, Classical World 92, 1998, 117-130. C. Kelly Blazeby, Woman + Wine = Prostitute in Classical Athens?, στο: A. Glazebrook – M.M. Henry (επιμ.), Greek Prostitutes in the Ancient Mediterranean, 800 BCE-200 CE, Madison WI 2011, 86-105. Topper 2012, 105-135.

403 A. Thomas, Kindliche Hetären in Athen in der spätarchaischen und klassischen Zeit aufgrund der bildlichen und literarischen Zeugnisse, στο: H. Heinen (επιμ.), Kindersklaven – Sklavenkinder: Schicksale zwischen Zuneigung und Ausbeutung in der Antike und im interkulturellen Vergleich, Beiträge zur Tagung des Akademievorhabens Forschungen zur antiken Sklaverei, Mainz, 14. Oktober 2008, Στουττγάρδη 2012, 123-139.

404 M. Kilmer, Greek Erotica on Attic Red-figure Vases, Λονδίνο 1993. Lewis 2002, 98-129.

405 Schäfer 1997. E. Csapo – C.M. Miller, The Kottabos-Toast and an Inscribed Red-figured Cup, Hesperia 60, 1991, 367-382. L. Ambrosini, Candelabra, Thymiateria and Kottaboi at Banquets: Greece and Etruria in Comparison, Etruscan Studies 16, 2013, 1-38.

406 Τα γραμματειακά χωρία για το παιγνίδι σε Carbone 2005, 185-211 και αναλυτικά 416-419. Υπάρχουν και χωρία από τους τραγικούς, όπου το παιγνίδι παρωδείται και παίζεται με αγγεία νυκτός (Αἰσχύλος απ. 180 R ἀμίχαι, Σοφοκλῆς Σὺνδειπνοι 565 R. κάκοσμος οὐράνη: Carbone 2005, 193).

407 Για τα κατάλοιπα ενός ανάλογου δημόσιου χώρου με περίοδο χρήσης σχεδόν μισού αιώνα (475-425 π.Χ.), βλ. Rotroff – Oakley 1992.

408 Rotroff – Oakley 1992, 41-43. Lynch 2011, 44, 86-87.

409 Η παρατιθέμενη βιβλιογραφία είναι καθαρά ενδεικτική. Περισσότερα συγκεντρωμένα δημοσιεύματα, γενικά για σχήματα αγγείων και ειδικά ανά σχήμα, υπάρχουν στην ιστοσελίδα του Classical Art Research Centre and the Beazley Archive, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης, http://www.beazley.ox.ac.uk/

tools/bibliographies/pottery/shapes.htm

410 T. Bakır, Der Kolonettenkrater in Korinth und Attika zwischen 625 und 550 v. Chr., Würzburg 1974. K. Hitzl, Die Entstehung und Entwicklung des Volutenkraters von den frühesten Anfängen bis zur Ausprägung des kanonischen Stils in der attisch schwarzfigurigen Vasenmalerei, Φραγκφούρτη 1982. S. Frank, Attische Kelchkratere. Eine Untersuchung zum Zusammenspiel von Gefäßform und Bemalung, Φραγκφούρτη 1990. H.E. Schleiffenbaum, Der griechische Volutenkrater, Φραγκφούρτη 1991. J. de La Genière (επιμ.), Le cratère à volutes, Destination d'un vase de prestige entre Grecs et non-Grecs, Παρίσι 2014.

411 A.B. Brownlee, Antimenean Dinoi, στο: J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – O. Palagia (επιμ.), Athenian Potters and Painters: The Conference Proceedings, Οξφόρδη 1997, 509-522. A. Sakowski, Κρατήρ Αργολικός. Über die Beziehungen zwischen Greifenkessel und Dinos sowie ihren Untersätzen, Athenische Mitteilungen 112, 1997, 1-24.

412 S. Drougou, Der attische Psykter, Würzburg 1975.

413 B. Philippaki, The Attic Stamnos, Οξφόρδη 1967. C. Isler-Kerényi, Stamnoi, Λουγκάνο 1976. Της ίδιας, Retour au stamnos attique: quelques réflexions sur l'usage et le répertoire, στο: Villanueva-Puig 2009, 75-89.

414 H. Bloesch, Formen Attischer Schalen von Exekias bis zum Ende des Strengen Stils, Βέρνη 1940. Vierneisel – Kaeser 1990. Lynch 2011, 79-103. S. Bundrick, Athenian Eye Cups in Context, American Journal of Archaeology 119, 2015, 295-341. Lynch, ό.π. σημ. 395, 240-271.

415 S. Batino, Lo skyphos attico dall' iconografia alla funzione, Νάπολη 2002. B. Kreuzer, "... ἐν Ἀθήναις δὲ γλαῦκας ...": Eulen in der Bilderwelt Athens, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, 79, 2010, 119-178. Lynch 2011, 104-121.

416 P. Courbin, Les origines du canthare attique archaïque, Bulletin de Correspondance Hellénique 77, 1953, 322-345. L. Frey-Asche, Der Kantharos: Studien zu Form und Bedeutung von den Anfängen bis zum Ende der geometrischen Zeit (αδημ. διδ. διατριβή), Mainz 1956.

417 H. Hoffmann, Attic Red-figured Rhyta, Mainz 1962. Του ίδιου, Tarentine Rhyta, Mainz 1966. Του ίδιου, Rhyta and Kantharoi in Greek Ritual, Greek Vases in The J. Paul Getty Museum 4, Occasional Papers on Antiquities 5, 1989, 131-166. M. True, Athenian Potters and the Production of Plastic Vases, στο: B. Cohen (επιμ.), The Colors of Clay: Special Techniques in Athenian Vases, Λος Άντζελες 2006, 240-290. S. Ebbinghaus, Of Rams, Women, and Orientals: A Brief History of Attic Plastic Vases, και D. Williams, Some Thoughts on the Potters and Painters of Plastic Vases Before Sotades, στο: K. Lapatin (επιμ.), Papers on Special Techniques in Athenian Vases, Proceedings of a Symposium held in Connection with the Exhibition "The Colors of Clay: Special Techniques in Athenian Vases", at the Getty Villa, June 15-17, 2006, Λος Άντζελες 2008, 145-160 και 161-172. W.R. Biers, Greek "Plastic" Vases: A Brief Summary, Muse 44, 2012, 49-58. S. Böhm, Korinthische Figurenvasen: Düfte, Gaben und Symbole, Regensburg 2014.

418 A. Greifenhagen, Mastoi, στο: U. Höckmann – A. Krug (επιμ.), Festschrift für Frank Brommer, Mainz 1977, 133-137. A.P. von Helden, Mastoi, Kölner und Bonner Archaeologica 2, 2012, 31-56.